TAMADDUN NURI jurnali
Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal
MUASSISLAR: Beruniy tuman hokimligi
"Tafakkur-tamaddun" OOO
"Beruniy avlodlari" jamoat fondi
HAMKORLARIMIZ:
O'zRFA Qoraqalpog'iston bo'limi
Qoraqalpoq davlat universiteti
Urganch davlat universiteti
TAHRIR HAY'ATI:
BOSH MUHARRIR:
Munavvara KURBANBAYEVA
BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:
Anvar ALLAMBERGENOV
TEXNIK MUHARRIR:
Islombek ABDIKHAKIMOV
BO'LIM MUHARRIRI:
Muqaddas KURBANBAYEVA

Akmal SAIDOV, y.f.d., prof., akad.
Qahramon QURONBOYEV, s.f.d.,prof.
Mehmet Munir Dadaoglu, phil.sc.d., prof. (Turkiya)
Roman GOPAL, fil.f.f.d (PhD) (Hindiston)
Azizulloh AROL, fil.f.f.d (PhD) (AQSh)
Almagul BAYRIYEVA, s.f.d., (DSc)
Zuhra REYMOVA, y.f.d., (DSc)
Karlig'ash UMAROVA, y.f.d., (DSc)
Xəlil İsmayıl oğlu İsmayılov, t. f.d, prof. (Ozarbayjon)
Anvar ABDULLAYEV, t.f.f.d, dots.
Makset KARLIBAYEV, t.f.d., k.i.x.
Kozimbek TUXTABEKOV, t.f.d., (PhD)
Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD),k.i.x.
Shoira NURULLAYEVA, t.f.n, dots
Konul Bunyadzoda, fəlsəfə fanlari doktoru, (AMEA) müxbir üzvü (Ozarbayjon)
Baxtiyor KARIMOV, fal.f.d., prof.
Marat NIYOZIMBETOV, fal.f.d.
Alima BERDIMURODOVA, fal.f.d.
Zarifboy DO'SIMOV, fil.f.d., prof.
Olmos ULVI Binnatova , f.f.d., prof. (Ozarbayjon)
Nasibullina Nurida Shaydullovna, fil.f.n. (Rossiya Federatsiyasi)
Sayyora SAMANDAROVA, fil. f.n, dotsent
Bekposhsha RAXIMOVA, fil.f.n, dots (PhD)
Azamat PRIMOV, fil.f.n, dots (PhD)
Vahob RAHMONOV, f.f.n.,dots
Farrux Abbas oglu Rustamov, p.f.d, prof. (Ozarbayjon)
Qozoqboy YO'LDOSHEV, p.f.d.,prof.
Safo MATJONOV, p.f.d., prof.
Qaxramon IBADULLAYEV, p.f.d., (DSc)
Masharib ABDULLAYEV, s.f.f.d., (PhD), k.i.x.
Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)
Odilbek RADJAPOV, fal.f.f.d., (PhD)
Rana Hamid qızı Qadirova, psixol.f.d., prof. (Ozarbayjon)
Nargis ATABAYEVA, psixol.f.d., (DSc)
Dilafruz QARSHIYEVA, psixol.f.d., (DSc)
Qabil MAMBETOV, fil.f.f.d (PhD)

BIZNI IJTIMOIY TARMOQLARDA QUYIDAGI MANZILLARDA KUZATING:

JAMOATCHILIK KENGASHI:
Sirojiddin SAYYID
Muhammad ALI
Kengesboy KARIMOV
Iqbol MIRZO
Qurbon SHONIYOZOV
O'rozboy ABDURAHMONOV
Murotboy JUMANOV
Adabiy maslahatchi:
Guliston MATYOQUBOVA
Rassom:
Alibek ABDURAHMONOV
Sahifalovchi-bezovchi: G'iyosiddin O'NAROV
Manzilimiz: Qoraqalpog'iston Respublikasi, Beruniy tumani.
Web-sayt: https://jurnal.tamaddunnuri.uz
e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.
Telegram kanali: https://t.me/tamaddunnuri
Tel.: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.
Qog'oz bichimi 60x84 ⅛. Nashriyot hisob tabog'i 28.
Indeks – 960. ISSN 2181-8258. "ADAD PLYUS" MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Adadi 300 dona.
Bosishga 2025-yil 28-fevralda ruxsat etildi.
Toshkent shahri, Chilonzor ko`chasi, 28-uy. 2025-yil, 2-son (65).
Ushbu son "Tamaddun nuri" jurnali tahririyatining kompyuterida sahifalandi. Buyurtma №29.
Jurnaldan ko'chirib bosilganda "Tamaddun nuri"dan olindi deb izohlanishi shart. Matn hamda reklamalardagi ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldir. Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar tahrirlanadi, taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

"Tamaddun nuri" jurnali Google Scholar bazasida indekslanadi. Bu esa jurnalning ilmiy nufuzini oshirish va mualliflarning ilmiy ishlarini keng miqyosda targ'ib qilishga yordam beradi. Google Scholar orqali tadqiqotchilar va olimlar "Tamaddun nuri" jurnalida chop etilgan maqolalarni qidirib topish va ularga havola berish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Tahririyat Crossref DOI ning rasmiy a'zosi hisoblanadi va 10.69691 DOI prefiksiga ega. Har bir nashr va ilmiy maqolaga individual Crossref DOI raqami beriladi.

10.69691 DOI

ISSN-2181-8258

Impakt faktor-9.347

SLIB.UZ

journal THE LIGHT OF CIVILIZATION
Scientific, socio-philosophical, cultural and educational, literary and artistic magazine
Founders: Beruniy District Municipality
"Tafakkur-tamaddun" OOO
Public Foundation "Descendants of Berunius"
Our colleagues: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Karakalpakstan division
Karakalpak State University
Urgench State University
EDITORIAL BOARD:
EDITOR-IN-CHIEF:
Munavvara KURBANBAEVA
DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Anvar ALLAMBERGENOV
TECHNICAL EDITOR:
Islombek ABDIKHAKIMOV
SECTION EDITOR:
Mukaddas KURBANBAEVA
Akmal SAIDOV, y.sc.d., prof., Acad.
Qakhraman QURANBAYEV, s.sc.d., prof.
Mehmet Munir Dadaoglu, phil.sc.d., prof. (Turkiya)
Roman GOPAL, phil.sc.n. (PhD) (India)
Azizulloh AROL, phil.sc.n. (PhD) (USA)
Almagul BAYRIEVA, s.sc.d., (DSc)
Zuhra REYMOVA, y.sc.d., (DSc)
Karligash UMAROVA, y.sc.d., (DSc)
Xəlil İsmayıl oğlu İsmayılov, ist. sc.d, prof. (Ozarbayjon)
Anvar ABDULLAEV, ist.sc.d, dots.
Makset KARLIBAEV, t.f.d., k.i.x.
Kazimbek TUKHTABEKOV, t.f.d., (PhD)
Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD), k.i.x.
Shoira NURULLAEVA, c. of h. sciences, associate professor
Konul Bunyadzoda, Doctor of Philosophy,
(AMEA) Corresponding Member (Ozarbayjon)
Bakhtiyar KARIMOV, phil.sc.d., prof.
Marat NIYOZIMBETOV, phil.sc.d.
Alima BERDIMURODOVA, phil.sc.d.
Zarifboy DOSIMOV, Phil.sc.d., prof.
Olmos ULVI Binnatova , f.sc.d., prof. (Ozarbayjon)
Nasibullina Nurida Shaydullovna, can. of phil (Russiya)
Sayyora SAMANDAROVA, associate professor, can.of phil.
Bekposhsha RAKHIMOVA, can. of phil.sc, dots (PhD)
Azamat PRIMOV, can. of phil.sc, dots (PhD)
Vahab Rakhmonov, f.sc.n., dots.
Farrux Abbas oglu Rüstamov, p.sc.d, prof. (Ozarbayjon)
Kazakboy YOLDASHEV, p.sc.d., prof.
Safo MATJONOV, p.sc.d., prof.
Qakhraman IBADULLAEV, p.sc.d., (DSc)
Masharib ABDULLAEV, of art.sc.c., (PhD), k.i.x.
Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)
Odilbek RADJAPOV, phil.sc..d., (PhD)
Rana Hamid qızı Qadirova, Psychol.sc.d., prof.(Ozarbayjon)
Nargis ATABAEVA, Psychol.sc.d., (DSc)
Dilafruz QARSHIEVA, Psychol.scd., (DSc)
Qabil MAMBETOV, phil.sc.n. (PhD)
FOLLOW US ON SOCIAL MEDIA BELOW:

COMMUNITY COUNCIL:
Sirojiddin SAYID
Muhammad Ali
Kengesboy KARIMOV
Iqbal MIRZA
Kurban SHONIAZOV
Orozboy ABDURAHMANOV
Muratboy JUMANOV

Literary Advisor:
Gulistan MATYOQUBOVA
Painter:
Alibek ABDURAHMANOV
Page editor:
Ghiyaziddin O'NAROV
Our address: Republic of Karakalpakstan,
Beruni district.
Website: https://tamaddunnuri.uz
e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.
Telegram channel: https://t.me/tamaddunnuri
Phone: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.

The editorial board is an official member of Crossref DOI and has the prefix 10.69691 DOI. Each publication and scientific article is assigned an individual Crossref DOI number.
Paper size 60x84 ⅛. Publisher's scoreboard 28. The index is 960.
It was published in the printing house of "ADAD PLUS" LLC. The number is 300 pieces.
Chilonzor street, 28, Tashkent city. 2025, No.2 (65).
This issue was paged on the computer of "Tamaddun Nuri" editorial office. Order #29. When copying from the magazine, it must be noted that it was taken from "Tamaddun Nuri". The authors are responsible for the accuracy of the information in the text and advertisements. Manuscripts received by the editors will be edited, not reviewed, and not returned to the author.

"Tamaddun nuri " magazine is indexed in the Google Scholar base. This helps to increase the scientific prestige of the Journal and to promote the scientific work of the authors on a large scale.
Through Google Scholar, researchers and scientists will be able to search and link articles published in the Journal "Tamaddun nuri".

Crossref DOI-10.69691

ISSN-2181-8258

Impakt faktor-9.347

SLIB.UZ

MUNDARIJA

07.00.00 - "TARIX"

Наврузов Сапарбой. Хива рус босқини арафасида....9
Матякубов Шоназар Собирович. Огаҳийнинг "Гулшани давлат" тарихий асарида Саййид Муҳаммадхон хонлик даври воқеалари тафсилотлари....21
Kanimkulov Olimjon Sheraliyevich. Sug'orish tizimi tarixi haqida qaydlar (Yahyo G'ulomovning "Xorazmning sug'orilish tarixi" asari misolida)...38
Омонов Анварбек Муродович. Селунгур ғор макони палеофаунаси тарихига доир....93
Jumayeva Shoxida Choriyevna. Chorvachilik va qishloq aholisining ijtimoiy hayoti: muammolar va istiqbollar....103
Matyakubova Shahodat Xamidjanovna. Quyi Amudaryo hududida ilk o'rta asr sug'orilish tarmoqlari tarixiga doir ba'zi mulohazalar....115
Rajabova Zilola Kahramon qizi. XIX asrda O'rta Osiyoda aloqa tizimining shakllanishi va rivojlanish tarixi....118
Tishabayev Alisher Maxamatdjanovich. O'zbekiston respublikasida jismoniy tarbiya va sport moddiy-texnika bazasining mustahkamlanishi (1991-2019)....124
Begaliyev Javlonbek Rayimnazarovich. O'zbekistonda mualliflik huquqlarini himoya qilish borasidagi muammolar tarixi (1970-1990-yillar misolida)....158
Исмоилова Парвина Хамиджон кизи. Русские банки в туркестане: возникновение и последствия в конце XIX - начале XX века....204
Baxtiyarov Sirojbek Ilxombek o'g'li. Xorazm vohasida ilk urbanistik jarayonlarning tadqiqoti muammolari....233
Usmanova Inobat Ibragimovna. Janubiy orolbo'yi havzasida bronza davridagi turar joylarining arxeologik tadqiqotlari....245
Raxmatov Murod G'aybullayevich. XX asr boshlarida turkiston jadidchilik harakati namoyandalarining g'oyaviy va nazariy qarashlari....248
Teshayeva Yulduz Hakim qizi. Ayollarning ilm-fandagi rolini oshirish borasida amalga oshirilayotgan chora tadbirlar....271
Allamuratov Shuxrat Ashurovich. Termizning Amudaryo orqali savdo aloqalari (XIX asrning oxiri - XX asrning boshlari)....275
Xo'janazarov Absalom Ziyadullayevich. Surxondaryo viloyatida koronavirus pandemiyasi oqibatlarini bartaraf etish bilan bog'liq ishlar....279
Saparbayev Bunyodbek Xurrambek o'g'li. Tarixchi Munis va Ogahiylarning "Firdavs ul-iqbol" asarining Xiva xoni Muhammad Rahimxon I davrida (1806-1825) Xiva xonligi va Rossiya munosabatlarini tadqiq qilishdagi ahamiyati....316
Atajanov G'ulomjon Urinboyevich. Sayfiddin Qutuz tarixining yangi sahifalari....324
Матёқубов Алишер. XX асрнинг 20-йиллари биринчи ярмида Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг баъзи масалалари....343
Джуманиязова Фируза Джуманазаровна. Активное участие женщин Хорезма в оказании помощи фронту....352
Бабожонов Дилмурод Комилович. Хива "Ичан-қалъа" давлат тарихий-меъморий музей қўриқхонасининг фаолияти....356

09.00.00 - "FALSAFA"

To'xtasinov Ro'zimuhammad Nurmuhammad o'g'li. Ibn Sinoning "Ixlos" surasi tafsiridagi falsafiy qarashlari tahlili....15
Tursinkulov Nurali Anarbayevich. Islom va erkinlik: falsafiy va amaliy jihatlar....42
Samadov Jonmurod. Jaloliddin Rumiyning gnoseologik qarashlari....52
Madaminzoda Abdulatif Baxtiyor o'g'li. Abul Muin Nasafiyning olam haqidagi falsafiy qarashlari....80
Jo'rayev Ahmad Muhammadiyevich. Tinchlikparvarlik axloqiy tamoyili va uning O'zbekiston tashqi siyosatidagi o'rni....83
Akmal Axmedovich Axmedov. Iste'molchi axloqining ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy rivojlanishga ta'siri....106
Ne'matova Orzigul Axmedovna. "Husni-xulq"ning tarixiy-nazariy va falsafiy talqini....169
Raximov Xolmurod Majitovich. Islom tasavvufida "tajalliy" tushunchasi....183
Uzoqova Lola Abdurashitovna. Alisher Navoiy ma'naviy merosida axloq prinsiplarini ifodalanishi....189
Begaliyev Jo'rabek Toshbekovich. "Osor al-boqiya" asarida antropologik masalalar tahlili....211
Axmedova Ma'rifat Abdullayevna. Ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarning barkamol avlodni tarbiyalashdagi ahamiyati....215
Joldasbayev Oralbay Yernazarovich. Berdaq ilmiy merosida jamiyat taraqqiyoti haqidagi qarashlar tahlili....237
Tashmetov Tuxtasin Xudayberganovich. Yangi O'zbekistonning yoshlarida mafkuraviy immunitetni kuchaytirish davr talabi....253
Norliyev Rustam Ibragimovich. Shaxs bioijtimoiy xususiyatlarini rivojlantirishning dialektik jihatlari....283
Shakambarov Abdurashid Abdujabbarovich. Ma'naviy marginallashuvning falsafiy jihatlari....286
Arolova Zarina Lochin qizi. Ekologik xavfsizlikni ta'minlashda barqaror rivojlanish tendensiyalari....289
Safarov Akbar Isakulovich. Globallashuv sharoitida ekologik ongning transformatsiyasi va jamiyatdagi roli....292
Axatov Lutfillo Karamatilloyevich. Tasavvuf mohiyatining tazkiralarda namoyon bo'lishi....296
Maxmudov Feruz Tulkinovich. Yangi O'zbekistonda mahalla instituti faoliyati va uning istiqbollari....313
Turabova Sevara Kattaqulovna. Yusuf Xos Hojibning siyosiy falsafasi "uchinchi renessans" konsepsiyasi talqinida....331
Xandamova Ma'rifat Akramovna, Jantayev Maqsud Ibragimovich. Al-Xorazmiyning "Kitob surat al-arz" asaridagi geografik va ontologik qarashlar....334
Isroilov Bektosh Erkinovich. Vorisiylikka innovatsion yondashuvning ijtimoiy-falsafiy masalalari....359
Panjiyev Suhrob. Biosfera va noosfera: o'zaro aloqadorlik va muammolar....380

10.00.00 - "FILOLOGIYA"

Sayipova Dilobar Rahimovna. O'zbek adabiyoti fanidan mustaqil ta'lim topshiriqlarini takomillashtirish metodikasi.....18

Mirzayeva Gulasal Ergashovna. Ingliz va o'zbek tillarida chevarchilikka doir terminlarning tarjimasi ekvivalentlari.....28

Xalilova Zaxro Kamoliddin qizi. Hikoyalarda hisob so'zlarning qo'llanilishi (hindiy va o'zbek tillari misolida).....31

Yusupova Sabohatxon A'zamjonovna, Abdurazakova Adiba Saidvaliyevna. Turli tizimli tillar adabiyotida hurmat ifodasi.....34

Davlatova Shahnoza Muhammadiyevna. Sud tizimidagi adolatsizlik va inson huquqlari: Tolstoy, Kafka va Kamyu asarlarida tanqidiy tahlil.....46

Mardanova Mohira Davron qizi. Ma'naviy tanazzulning psixologik va ijtimoiy jihatlari (Teodor Drayzerning «Sarmoyador» va Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" asari misolida).....49

Qulmamatova Muattar Otabek qizi. "Kambag'allik" tushunchasi bo'yicha ingiliz va o'zbek aforizmlarining tahlili.....55

Dustmamatova Nilufar Pirimkulovna. Rus tilshunosligida gradual shkalaning kognitiv jihati.....58

Otamuratova Muyiba O'ktamovna. Ayol ruhiyati talqinida hijron va ayriliq motivlarining aks etishi.....61

Jumaniyazov Atabay, Yusubova Chamangul Mamutjonovna. Nemis va o'zbek tillarida so'z va uning ma'nolari borasida ayrim fikr-mulohazalar64

Жўраев Ислом Мамасодикович. Буюклар бошидаги кулфатлар.....73

Jovbo'riyeva Saodat O'ktamovna. O'zbek va ingliz tilida omonim psixologik atamalar.....76

Abdullayev O'lmasbek Xayrullayevich. Badiiy asar nomlari tarjimasida lingvistik muammolar: ingliz va o'zbek tillari qiyosiy tahlili.....100

Fayziyeva Adiba Husniddinovna. Olamning lisoniy manzarasida vatan mavzusidagi maqollarning ahamiyati (ingliz va o'zbek tillari misolida).....109

Kayumova Shaxnoza Kobiljonovna. O'zbek va ingliz tillarida gidronim komponentli maqollarda ekvivalentlik masalalari.....128

Xolmurodova Olima Abdivaliyevna. Turkiy xalqlarning xalq og'zaki ijodini tadqiq etishda o'zbek kumulyativ ertaklarining ahamiyati.....131

Jumanyazova Muxabbat Xusinovna. Xorazm voha folklori tilidagi eroniy o'zlashmalarda ayrim fonetik hodisalar.....135

Xo'jayeva Umida Maxmudovna. "Halollik" umumiy ma'noli okkozional birliklarning pragmatik xususiyati.....150

Qizlargul Mámbetalieva. Qıpshaqbay Mátmuratovtıń «Terbenbes» romanında «Awız» komponentli somatikalıq frazeologizmlerdiń beriliwi...165

Po'latova Saltanat Mirzaliyevna. Medialingvistika va savodxonlik.....174

Shukurova Zulxumor Baxtiyorovna. O'zbek va rus tillarida metaforik til birliklarini kognitiv-pragmatik o'rganish.....178

Murodova Sarvigul Komil qizi. Ingliz va o'zbek maqollarida "yaxshilik" konseptining leksik-semantik tahlili.....181

Tursunova Charos. Ilmiy matnlarda metaforalarning semantik-struktur tadqiqi.....192

Sadikova Dildora Nizomovna. Ramziy detallarning g'arb adabiyotida intertekstual tadqiqi.....195

Jarkinova Tursunoy Abdumajitovna. Voqelikni realistik aks ettirishda ilmiy tafakkurning roli Yusuf Shomansur talqinida.....200

Abdiev Azamat Turǵanbaevich, Saparmatov Omar Shamurat ogli. Xalíq dástanlarínda sóz shaqaplarínıń qollanílíwí.....207

Iskandarova Gulifor Muzaffar qizi. Ingliz tilidagi "hayot" tushunchasi bilan bog'liq iboralar.....219

Jumatova Buvijon Ulug'bekovna. Ingliz va o'zbek tillaridagi badiiy matnlarda his-tuyg'uni ifodalovchi iboralar.....242

Маматкулова Камола. Тематические группы прецедентных феноменов английской прессы.....259

Toshqulova Madinabonu Mamatnazar qizi. Matn tipologiyasining lingvistikadagi ahamiyati.....296

Бердиева Зулфия Сафаровна. Изучение имен собственных в немецкой художественной литературе.....302

Yaxshiyeva Zebo Rashidovna. Amir Temur istilolari: qarashlar, izlanishlar va yondashuvlar.....338

Sobirjonova Muxlisa Sobirjonovna. O'zbek va ingliz adabiy matnlaridagi "Loneliness" "(Yolg'izlik)" va «Parting" (Hijron) tushunchalarining lingvopragmatik xususiyatlari.....362

Qayumova Mohinur Murodullayevna. Leksik tizimda o'gay ota konseptining lingvisik rivojlanishi.....366

Mahmudova Umida Ural qizi. Ijtimoiy tarmoqlarning tilga bo'lgan ta'sirini o'rganish.....369

12.00.00 – "YURIDIK FANLAR"

Ikramov Abrorbek Kamolidinovich. Asossiz orttirilgan boylikni qaytarishning fuqarolik-huquqiy ahamiyati.....25

Mirzoyev Alisher Davlatovich. Jinoyat protsessida dalillarni to'plash usullari bilan bog'liq muammolar.....87

Avezov Dilshod Sadulayevich. Mahalliy kengash deputati vakolatlarini muddatidan ilgari tugatish tartibi va asoslari.....268

Бердимуратова Гулназ Муратовна, Мирсанова Нафисахон. Искусственный интеллект: правовой статус (с точки зрения существующих конц.).....347

13.00.00 – "PEDAGOGIKA"

Saparbaev Esen Tajibaevich. Milliy hám háreketli oyinlardiń sport oyinlari menen baylanisli rawajlaniw ózgeshelikleri.....121

Amirqulova Dilnoza Bahriddin qizi. Chet tilida nutq grammatikasini o'qitish muammolari va o'ziga xos xususiyatlari.....135

Ризаева Мафтуна Холмурод қизи. Она тилидан таълим моделлари ва дарс жараёнини лойиҳалаштириш.....186

Сиддикова Гульноза Шаравиддиновна. Использование эффективных методов через фольклорную музыку в образовании.....221

Rustamova Maftuna Anvarjon qizi. Materiklar va okeanlar geografiyasi kursini o'qitishda o'quvchilarda geografiya ta'limining audiovizual vositalari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishning o'ziga xos jihatlari.....224

Uljayeva Xurshida Azamat qizi. Sanogen fikrlashni rivojlantirish: psixologik, pedagogik va texnologik yondashuvlar.....229

Аширов Мурат Полатбаевич. "Масофавий таълим" ва "масофавий ўқитиш" тушунчаларининг мазмун-моҳияти.....305

Sabirdjanova Dilnozaxon Zafar qizi. Bakalavriat ta'lim yo'nalishida musiqa o'qitish metodikasini takomillashtirish funksiyalari.....309

Ubaydullayeva Gulnora Oltinbek qizi. Inklyuziv ta'limda self-paced learning (spl) metodini qo'llab o'qitishning istiqbollari.....319

Alimkulov Jamshid. Loyihalash kompetentligini rivojlantirishda xorij tajribasi.....374

Xaytmetov Raimberdi Kudratulloyevich. Akmeologiya tushunchasi, mazmuni va nazariy asoslari.....377

19.00.00- "PSIXOLOGIYA"

Matchanova Manzura Marksovna. Psixologik jihatdan kasallikka olib keluvchi omillar.....112

Ernazarov Nurlanbek Esnazarovich. Ma'naviy va moddiy motivatsiyaning insonga ta'siri.....143

Mardiyeva Shaxnoza Amirovna. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni inklyuziv ta'limga jalb etish.....146

23.00.00 – "SIYOSIY FANLAR"

Bayrıeva Almagul Qurbanovna. Ideologiya hám jámietlik rawajlaniw.....263

Jurnal 2016-yil 28-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot agentligi tomonidan № 0843 raqami bilan qayta ro'yxatdan o'tgan. O'zbekiston Respublikasi OAK tomonidan 2019-yil 30-yanvarda chop etilgan OAK rayosati qarorlari bilan tasdiqlangan ro'yxatga ko'ra 07.00.00 - "Tarix", 09.00.00 - "Falsafa", 10.00.00 - "Filologiya" ixtisosligi bo'yicha; OAK Rayosatining 2023-yil 31-oktyabrdagi 345-son qarori bilan 12.00.00 – "Yuridik fanlar", 13.00.00 – "Pedagogika", 19.00.00 – "Psixologiya" ixtisosliklari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

TABLE OF CONTENTS

07.00.00 - "HISTORY"

Navruzov Saparboy. Xiva on the eve of the russian invasion.....9
Matyakubov Shonazar Sobirovich. Details of the events of the period of Sayid Muhammad Khan khany in agahi's historical work "Gulshani davlat".....21
Kanimkulov Olimjon Sheralievich. Notes on the history of the irrigation system (On the example of the work of Yahya Ghulomov "The history of irrigation of Khwarezm").....38
Omonov Anvarbek Murodovich. From the paleofaunal history of the selungur cave.....93
Jumaeva Shokhida Chorievna. Livestock and social life of the rural population: problems and prospects.....103
Matyakubova Shahodat Khamidjanovna. Some remarks on the history of early medieval irrigation systems in the lower amu darya region.....115
Rajabova Zilola Kahramon qizi. The formation and development history of the communication system in Central Asia in the 19th century.....118
Tishabaev Alisher Makhamatdjanovich. Strengthening the material and technical base of physical education and sports in the republic of Uzbekistan (1991-2019)....124
Begaliev Javlonbek Rayimnazarovich. History of problems of copyright protection in Uzbekistan (1970-1990s on the example).....158
Ismoilova Parvina Khamidjon qizi. Russian banks in turkestan: emergence and consequences in the late XIX - early XX century.....204
Bakhtiyarov Sirojbek Ilhombek og'li. Problems of the research of early urban processes in the Khorezm oasis.....233
Usmanova Inobat Ibragimovna. Archaeological research of bronze age settlement sites in the southern aral basin.....245
Rakhmatov Murod Gaybullaevich. Ideological and theoretical views of the representatives of the turkestan jadid movement at the beginning of the 20th century.....248
Teshaeva Yulduz Hakim qizi. Measures taken to increase the role of women in science.....271
Allamuratov Shukhrat Ashurovich. Trade relations of termez through the amu darya (late 19th - early 20th centuries).....275
Khujanazarov Absalam Ziyadullaevich. Work related to eliminating the consequences of the coronavirus pandemic in surkhandarya region....279
Saparbaev Bunyodbek Khurrambek ogli. The significance of the work "Firdavs ul-iqbal" by historician munis and ogahii in the research of relations between the khanate of Khiva and Russia during the period of khan Muhammad Rahimkhan i of Khiva (1806-1825).....316
Atajanov Gulomjon Urinboevich. New pages of the history of Saifiddin Kutuz.....324
Matyakubov Alisher. Some issues of socio-political processes in Khorezm in the first half of the 20s of the 20th century.....343
Jumaniyazova Firuza Jumanazarovna. Active participation of Khorezm women in assistance to the front.....348
Babajanov Dilmurad Komilovich. The state historical and architectural museum-reserve "Ichan-kala" in Khiva.....356

09.00.00 - "PHILOSOPHY"

Tokhtasinov Ruzimuhammad Nurmukhammad ugli. Analysis of Ibn Sina's philosophical views in the interpretation of surah "Ikhlos".....15
Tursinkulov Nurali Anarbaevich. Islam and freedom: philosophical and practical aspects.....42
Samadov Jonmurod. Gnoseological views of Jalaliddin Rumi.....52
Madaminzoda Abdullatif Bakhtiyor oglu. Philosophical views of Abula Mueen Nasafiy on being.....80
Juraev Ahmad Muhammadievich. The moral principle of peacekeeping and its place in Uzbekistan's foreign policy.....83
Akmal Akhmedovich Akhmedov. The impact of consumer ethics on socio-cultural and economic development.....106
Nematova Orzigul Akhmedovna. Historical-theoretical and philosophical interpretation of «Husni-khulk».....169
Rakhimov Kholmurod Mazhitovich. The concept of «Tajalli» in Islamic sufism.....183
Uzakova Lola Abdurashitovna. Expression of moral principles in the spiritual heritage of Alisher Navoi.....189
Begaliev Jurabek Toshbekovich. Analysis of anthropological issues in the work of "Osor al-baqiya".....211
Akhmedova Marifat Abdullaevna. The importance of socio-moral values in the upbringing of a harmonious generation.....215
Joldasbaev Oralbay Yernazarovich. Analysis of views on social development in the scientific heritage of Berdaq.....237
Tashmetov Tuxtasin Xudayberganovich. Strengthening the ideological immunity of the youth of the New Uzbekistan.....253
Norliev Rustam Ibragimovich. Dialectic aspects of the development of biosocial characteristics of the person.....283
Shakambarov Abdurashid Abdujabbarovich. The philosophical dimensions of spiritual marginalization.....286
Arolova Zarina Lochin qizi. Trends of sustainable development in environmental security.....289
Safarov Akbar Isakulovich. Transformation of ecological awareness and its role in society in the conditions of globalization.....292
Akhatov Lutfillo Karamatilloevich. The manifestation of the essence of sufisism in tazkira.....296
Makhmudov Feruz Tulkinovich. Activities of the mahalla institute in new Uzbekistan and its prospects.....313
Turabova Sevara Kattakulovna. Yusuf Khass Hajib's political philosophy in the interpretation of the 'third renaissance' concept.....331
Khandamova Ma'rifat Akramovna, Zhantaev Maqsud Ibragimovich. Geographical and ontological views in Al-Khwarizmi's "Kitab surat al-arz"334
Isroilov Bektosh Erkinovich. Social-philosophical issues of an innovative approach to succession.....359
Panjiev Sukhrob. Biosphere and noosphere: interconnection and issues.....380

10.00.00 - "PHILOLOGY"

Saipova Dilobar Rakhimovna. Methodology for improving independent educational tasks in uzbek literature.....15

Mirzayeva Gulasal Ergashovna. Translation equivalents of skill-related terms in english and uzbek.....28
Khalilova Zakhro Kamoliddin qizi. The usage of numeratives in stories (on the example of english and uzbek languages).....31
Yusupova Sabohatkhon A'zamjonovna, Abdurazakova Adiba Saidvalievna. Expression of respect in literature of different systemic languages....34
Davlatova Shahnoza Muhammadievna. Injustice in the judicial system and human rights: a critical analysis in the works of Tolstoy, Kafka, and Camus.....46
Mardanova Mokhira Davron qizi. Psychological and social aspects of spiritual decline (in the example of Theodor Dreiser's «Financier» and Abdulla Qadiri's "Gone days").....49
Qulmamatova Muattar Otabek qizi. An analysis comparing english and uzbek aphorisms on the Concept of "Poverty".....55
Dustmamatova Nilufar Pirimkulovna. Cognitive aspect of the degree scale in russian linguistics.....58
Otamuratova Muyiba Oktamovna. Reflection on the motives of hijran and separation in the interpretation of woman's psychology (in the example of the creation of Zebo Mirzo).....61
Jumaniyazov Atabay, Jumaniyazov Atabay. A feedback on the word and its meanings in german and uzbek languages.....64
Juraev Islom Mamasodikovich. Afflictions upon the great.....73
Jovbo'rieva Saodat O'ktamovna. Homonymous psychological terms in uzbek and english languages.....76
Abdullaev Ulmasbek Khayrullaevich. linguistic issues in the translation of literary titles: a comparative analysis of english and uzbek languages.100
Fayzieva Adiba Husniddinovna. The significance of proverbs on the topic of the motherland in the linguistic picture of the world (in the example of english and uzbeki languages).....109
Kayumova Shakhnoza Kobiljonovna. Equivalence issues in proverbs with hydronymic components in Uzbekistan and english.....128
Kholmuradova Olima Abdivalievna. The importance of uzbek cumulative tales in the study of the folklore of turkic peoples.....131
Khojaeva Umida Makhmudovna. Pragmatic characteristics of occasional units with the general meaning of "Honestness".....150
Kayıpnazarova Ulbanu Ungarbaevna. The concepts of "heart" and "liver" in karakalpak proverbs and concepts.....161
Qizlargul Mambetalieva. In the novel "Terbenbes" by Qıpshaqbay Matmurodov, the issuance of somatic phraseologisms with a "Mouth" component was published.....165
Pulatova Saltanat Mirzalievna. Medialinguistics and literacy.....174
Shukurova Zulkhumor Bakhtiyorovna. Cognitive-pragmatic study of metaphor-forming linguistic units in the uzbek and russian languages.....178
Murodova Sarvigul Komil qizi. Lexico-semantic analysis of the concept of "kindness" in english and uzbek proverbs.....181
Tursunova Charos. Semantic-structural research of metaphors in scientific texts.....192
Sadikova Dildora Nizomovna. Interpretation of symbolic details in western literature.....195
Jarkinova Tursunoy Abdumajitovna. The role of scientific thinking in the realistic reflection of reality is interpreted by Yusuf Shomansur.....200
Abdiev Azamat Turǵanbaevich, Saparmatov Omar Shamurat ogli. The use of word groups in folk epistles.....207
Iskandarova Gulifor Muzaffar qizi. The phrases related to "life" concept in english.....219
Jumatova Buvijon Ulugbekovna. Phrases expressing feelings in literary texts in english and uzbek languages.....242
Mamatkulova Kamola. Thematic groups of precedent phenomena of the english press.....259
Toshkulova Madinabonu Mamatnazar qizi. The importance of text typology in linguistic.....296
Berdieva Zulfiya Safarovna. Study of proper names in german fiction.....302
Yakhshieva Zebo Rashidovna. Amir Temur's conquests: views, research and approaches.....338
Sobirjonova Mukhlisa Sobirjonovna. Linguopragmatic features of the concepts of "Loneliness" "(Yolg'izlik)" and «Parting" (Hijron) in uzbek and english literary texts.....362
Kayumova Mohinur Murodullayevna. Linguistic development of the concept of stepfather in the lexical system.....366
Makhmudova Umida Ural kizi. Exploring the effects of social media on language.....369

12.00.00. - "LEGAL SCIENCES"

Ikramov Abrorbek Kamolidinovich. The civil-legal significance of the restitution of unjust enrichment.....25

Mirzoev Alisher Davlatovich. Problems related to methods of collecting evidence in criminal proceedings.....87

Berdimuratova Gulnaz Muratovna, Mirsanova Nafisakhon. Artificial intelligence: legal status (in terms of existing concepts).....153

Aripov Alisher Sayfiddinovich. The impact of corruption on public life.....260

Avezov Dilshod Sadulaevich. Procedure and grounds for early termination of the authority of a local council deputy.....268

Berdimuratova Gulnaz Muratovna, Mirsanova Nafisakhon. Artificial intelligence: legal status (in terms of existing concepts).....347

13.00.00. - "PEDAGOGY"

Saparbaev Esen Tajibaevich. Features of the development of national and movement games with sports games.....119

Amirkulova Dilnoza Bahridin kizi. Problems and specific characteristics of teaching speech grammar in a foreign language.....135

Rizaeva Maftuna Kholmurod kizi. Designing educational models and lesson process from the nativelanguage.....186

Siddikova Gulnoza Sharavidinovna. The use of effective methods through folk music in education.....221

Rustamova Maftuna Anvarjon qizi. Peculiarities of formation of students' skills of working with audiovisual means of geography education in teaching the geography of continents and oceans course.....224

Uljaeva Xurshida Azamat qizi. Sanogenic thinking development: psychological, pedagogical, and technological approaches.....229

Ashirov Murat Polatbaevich. The content and essence of the concepts "distance education" and "distance teaching".....305

Sabirdzhanova Dilnoza Zafar qizi. Functions of improving music teaching methodology in undergraduate education.....309

Ubaydullaeva Gulnora Oltinbek qizi. Prospects of applying the self-paced learning (spl) method in inclusive education.....319

Alimkulov Jamshid. Developing project competence: international experience.....374

Khaytmetov Raimberdi Kudratulloevich. Concept, content and theoretical basis of acmeology.....377

19.00.00. -"PSYCHOLOGY"

Matchanova Manzura Marksovna. Psychological factors leading to disease.....112

Yernazarov Nurlanbek Yesnazarovich. The influence of mental and material motivation on a person.....143

Mardieva Shakhnoza Amirovna. Involvement of students in inclusive education in higher education institutions.....146

23.00.00 -"POLITICAL SCIENCE"

Bayrieva Almagul Qurbanovna. Ideology and social development.....263

The magazine was re-registered by the Press and Information Agency of the Republic of Uzbekistan on September 28, 2016 with the number 0843.
According to the list approved by the decisions of the Board of Education of the Republic of Uzbekistan published on January 30, 2019, 07.00.00 - "History", 09.00.00 - "Philosophy", 10.00.00 - "Philology" according to; 2023 of the HAC Board According to the decision No. 345 of October 31, 12.00.00. - "Legal Sciences", 13.00.00. - "Pedagogy", 19.00.00. "Psychology".

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:904:94(575.1)

ХИВА РУС БОСҚИНИ АРАФАСИДА

Наврузов Сапарбой, Маъмун университети "Тарих" кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди

XIVA ON THE EVE OF THE RUSSIAN INVASION

Navruzov Saparboy, associate professor of the Department of History of Ma'mun University, candidate of historical sciences

ХИВА НАКАНУНЕ РУССКОГО ВТОРЖЕНИЯ

Наврузов Сапарбой, доцент кафедры истории университета Маъмуна, кандидат исторических наук

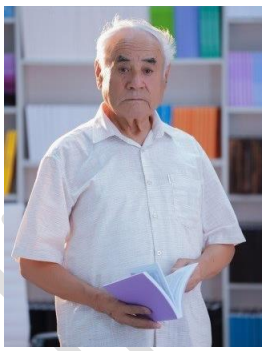

e-mail:
saporboynavruzov@gmail.com

https://orcid.org/0009-0000-8977-6777

Аннотация: *Мақолада подшо Россиясининг Ўрта Осиёни истило қилиш жараёни, истилочилик стратегияси ва маҳаллий хонликлардаги сиёсий ва иқтисодий вазият ҳақида фикр юритилади. Россия империяси ўзининг босқинчилик ниятларини ниҳоятда уддабуронлик билан амалга оширди. Даставвал Тошкент 1865 йилда босиб олинди. Кейинчалик Туркистон генерал губернаторлиги ташкил қилингач, хонликларнинг ички зиддиятларидан фойдаланиб, уларни яккама-якка қўлга киритди [1-ЎЗМА, 89 бет].*

Калит сўзлар: *икки монархия, подшо Россияси, Ўрта Осиё хонликлари, Англия-Россия тўқнашувлари, генерал фон Кауфман, Амир Музаффар, ҳарбий стратегик пункт, Чимбой қалъаси.*

Abstract: *The article discusses the process of conquest of Central Asia by Tsarist Russia, the conquest strategy, and the political and economic situation in the local khanates.The Russian Empire carried out its conquest intentions with extreme impudence. First, Tashkent was occupied in 1865. Later, when the Governor General of Turkestan was established, he took advantage of the internal conflicts of the Khanates and won them one by one.*

Key words*: two monarchies, tsarist Russia, Central Asian khanates, Anglo-Russian conflicts, General von Kaufman, Amir Muzaffar, military strategic point, Chimboy fortress.*

Аннотация: *В статье обсуждаются процессы вторжения Российской империи в Центральную Азию, стратегии, колонизации и политическая и экономическая ситуация в местных ханствах. Российская империя с большой хитростью осуществила свои зловещие захватнические намерения. Сначала она захватила Ташкент в 1865 году. Позже, создав Туркестанское генерал-губернаторство, она использовала внутренние противоречия ханств для достижения своих целей поочередно.*

Ключевые слова: *две монархии, царская Россия, Англо-российкое соперничество, генерал фон Кауфман, Эмир Бухары Музаффар, военно-стратегический пункт, городище Чимбой.*

КИРИШ. XIX аср Европа дунёсининг йирик, қудратли давлатлари уюштирган истилочилик урушлари Турон заминида ҳам халқлар ҳаётида саросималилик туғдирди. Ўрта Осиёдаги сулолавий-феодал монархиясидаги Хива, Бухоро ва Қўқон хонликларида, подшо Россиясининг истилочилик хавфи юзага келди. Бу даврга келиб, Россиянинг ҳарбий аристократияси вакиллари ва империя ҳарбий комплекси шарқшунослик фани эришган ютуқлардан Турон заминидаги Ўрта Осиё ҳарбий экспансиясида салтанат манфаатлари йўлида уддабуронлик билан фойдаланишди. Шу нуқтаи назардан Ўрта Осиёнинг табиати, ресурслари ва хонликлардаги ижтимоий, сиёсий ҳаёт ва маданий жараёнларга тадқиқотчилар эътибори қаратилганди.

Шарқшунос В.В. Бартольд "шарқ оламининг ажралмас қисми бўлган Ўрта Осиё ва хонликлар тарихи нисбатан кам тадқиқ қилинган"лигини таъкидлар экан, албатта бундай ҳол "тарихий манбаларнинг камлиги эмас, балки ўша давр тадқиқотчиларининг бу илмий муаммога бефарқлиги" [2-333], деб ёзган эди. Профессор Н.И.Веселовскийнинг адолатли тарзда изҳор қилишича "тадқиқот жараёнида фақатгина рус манбаларидан фойдаланиб қолсак, биз осонгина бир томонлиликда ҳамда маҳаллий аҳоли назарида ноҳақ бўлиб, ўша замон қарашларидан четда қоламиз" [3-333-334] деб уқтирганди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ. Ўрта Осиёнинг XIX асрдаги сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти шарқшуносликда рус ҳамда ғарбий Европа олимлари томонидан тадқиқ қилинган. Лекин, Ўрта Осиё хонликларидаги аҳволни чуқурроқ ўрганиш лозимлигини кундалик ҳаёт аниқ ва равшан кўрсатганди. Шуни таъкидлаш зарур, рус фанининг атоқли намояндалари ҳам шу даврда хонликлар тарихини ҳужжатлар асосида ўрганиш ғоясидан анча узоқ эдилар. Профессор В.Иванов томонидан Хива давлат архивининг топилиши ва унинг илмий тадқиқотчиликка киритилиши академик В.В.Бартольд ва профессор Н.Веселовскийларнинг хонликка доир илмий ғояларини ойдинлаштирганди.

МУҲОКАМА ВА МУНОЗАРА. Маълумки, 1873 йил Хива босқинига қарашлар жамоатчилик ва даврий матбуот назарида бўларкан, ҳар доим илмий қизиқиш билан қаралгани табиий. Файласуф назарида: "Дунёнинг бир қисмида икки давлат, иккита монархия ёнма-ён яшаб, аҳён-аҳёнда бир-бирига қизиқсиниб, ҳар доим ҳам қўшни сифатида географик ва сиёсий жиҳатдан яқинликларининг аҳамиятини ҳис қила олмас, лекин бир-бири билан кам қизиқиши бежиз эди"[4-5]. XIX аср ўрталарида Ўрта Осиёдаги Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий муносабатларда инқирозли жараёнлар кучая борди.

XIX аср II ярми халқаро муносабатлар тарихида йирик давлатлар орасида дунёни бўлиб олиш ва мустамлака қилинган ҳудудларни қайта тақсимлаш учун кураш қизиган давр бўлди. Бу давлатлар орасида иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий стратегик зўравонлик учун кураш кескинлашди. Ўрта Осиёдаги Хива, Бухоро ва Қўқон хонликларига мустамлакачи Англия томонидан босқинчилик хавфи кучая борди.

Подшо Россияси томонидан Ўрта Осиёнинг ва унга тобе бўлган Жанубий Қозоғистон ерларининг истило қилиниши Россия империяси учун нафақат янги мулклар, балки савдо-иқтисодий соҳада бу ҳудуднинг геополитик муносабатларидаги ўрни ва аҳамиятини ҳам ифодаларди. Рус қўшинлари XIX асрнинг 70-90 йилларида Ўрта Осиёга чуқур кириб Каспий орти вилоятини истило қилгач Англия ва Россия давлатларининг манфаатлари бу ҳудудда қатъийроқ тўқнашганди.

НАТИЖАЛАР. Шундай қилиб, Россия ва Буюк Британия империяларининг Ўрта Осиё учун 40 йил давомидаги кураши, ниҳоят иккаласи ўртасида келишувга олиб келди. Тўғрироғи, бунда бу ҳудуддаги истиқомат қилувчи аҳолининг миллий манфаатлари ҳисобга олинмаганди[5-32]. Шундай қилиб XIX асрнинг ўрталаридаёқ жаҳоннинг Буюк Британия ва Россия каби йирик империалистик давлатларининг геополитик сиёсати туфайли Хива, Бухоро ва Қўқон хонликларининг мустамлака ҳолатига тушиш ҳоллари ойдинлаша борди.

Подшо Россиясининг Қозоғистон ҳамда Ўрта Осиёга кириб бориши хонликларга катта хавф туғдирарди. Шу боис Хивада ҳам бу хавфнинг олдини олиш учун мудофаа чоралари кўрилди.

Рус истилочиларининг Тошкент ва Бухорони қўлга киритишлари Хива учун жиддий хавф-хатарга айланди. Хонлик пойтахти Мовароуннаҳрдан келган "қочқи"лар учун, гўё ҳимоя маскани эди. Хивадан ҳимоя излаб келганлардан бири, қозоқ овули оқсоқоли Сиддиқ Тўра эди. У 1869 йил 10 январь жума куни Хивага кириб келди. Сиддиқ Тўранинг отаси Кенессари хон Руслар билан Тошкент ва Туркистон учун жангларда ўлдирилган эди[6-65]. Мардона курашган қозоқ халқининг оташин фарзанди Сиддиқ Тўра, Бухоро амири хизматига кирди. Амир Музаффар қўшинида босқинчи "кофир" руслар билан бўлган жангларда жасорат кўргазса ҳам, кучларнинг тенг эмаслиги туфайли Бухорони ташлаб кетишга мажбур бўлди. Эндиги манзил Хива хонлиги эди. Шундай қилиб, Сиддиқ Тўра ўзининг 60 нафар отлиқлари билан Қизилқум чўлларини кечиб, хонликка кириб келди.

Хива ҳукмдори ботир Сиддиқ Тўрани ҳурмату-иззат билан кутиб олди. Меҳмон ва шериклари Янги Урганч яқинидаги Уйғурлар элатида жойлаштирилди [7-405]. Ер майдонлари ажратилиб, деҳқончилик қилиб, уй хўжалик ишлари билан машғул бўлдилар. Дарҳақиқат, Хива "кофирлар" аталмиш рус босқинчилардан қочганлар учун макон, "иссиққина меҳмонхона"га айланганди. Фикримизнинг исботи сифатида қуйидаги маълумот: "Ўша ҳодисадан роппа-роса тўққиз кун ўтгач, якшанбада, 19 январь куни Хивага қозоқларнинг яна бир сардори Арслон тўра аталмиш Хотимбек келиб қолди.

Арслон тўра ёшлигидан руслар хизматига кирган бўлиб, ўзаро келишмовчилик юз бергач, улардан кўнгли тўлмай Хивага йўл олганди. Унга ҳукмдор илтифоти билан ер ажратилиб, мўмай мулк саховат қилингач, ўлтиримли бўлиб яшаб қолди. Хивага Сирдарёнинг шимолий қирғоғида россиялик ҳарбийлар Казалинскда қўрғон қуриб битказилганлиги ҳақида хабар келди. Ҳарбий қўрғон бежиз қурилмаганди. Бунга асос дарёнинг жануб қисмида ўрнашган қозоқлар, хонликка закот ва хирож тўлаганлиги боис, ёзда қисман деҳқончилик билан шуғулланиб, бошқа мавсумда хонлик сарҳадларида ўз чорвасини етаклашарди. Янги қўрғон хабари, хонликда ҳукуматни, сўзсиз ташвишга солган эди. Айнан ушбу ҳодиса туфайли хон буйруғи билан Муҳаммад Мурод девонбеги етакчилигида маҳрам Муҳаммад Ёқуб, Абдураҳмон сарҳанг ва шамҳалчилар бошлиғидан иборат ҳукумат гуруҳи, Товқора масканига юборилди" [8-175-176]. Бу гуруҳнинг вазифаси жойларда руслар томон чегара худудларида қўпорувчилик ёки бошқа салбий ҳолатлар юз беришига йўл қўймаслик, унинг олдини олиш вазифалари юкланди.

Ҳукумат гуруҳи қозоқлар ўрамида 1869 йилнинг 1 февраль куни қипчоқлар етакчиси Эрниёз бийга Сирдарё бўйларидаги ҳамда Казалинск атрофидаги аҳолини 15 кун муддатда кўчиришга муҳлат берди [9-304]. Товқорага кўчирилган аҳолига хонлик томонидан ер ажратилиб, чорвасининг қишлови ва ёз мавсумини ўтказишларига имконият берилди. Шундай қилиб, ҳукумат гуруҳи аъзолари Чимбой қалъасига қорақалпоқлар улусига келди. Амударёнинг Оролга қуйиладиган жойида Оққалъа қўрғони қуриб битказилди. Ҳарбий стратегик пункт ҳисобланган бу қалъада бир неча тўплар жойлаштирилиб, Абдураҳмон сарҳанг бу ҳарбий қурилмага бошлиқ қилиб тайинланди. Мабодо руслар ҳаракати сезилиб қолса, айнан шу қўрғон ҳимоя пункти сифатида масъул эди.

Хива хони қўйган вазифаларни амалга оширган Матмурод девонбеги пойтахтга 22 март шанба куни етиб келди. Муҳаммад Ёқуб маҳрам эса, ҳукмдор топширган суғориш билан боғлиқ вазифаларни бажариш учун яна бир неча кун қолиб кетди. Шу кунларда бўлиб ўтган ёвмутлар ғалаёни оқибатида, Лавзан каналининг қирғоқлари ўпирилиб, Кўҳна Урганч ерларига сув оқмасдан қолган жойлари эса қайтадан тикланди. Лавзаннинг қирғоқ бўйи аҳолиси Хўжайли атрофларига жойлаштирилди. Ниҳоят, ҳукуматнинг махсус гуруҳи, хонлик учун ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий аҳамият касб этувчи вазифаларни қисқа фурсатда амалга ошира олди. Давлат аҳамиятидаги юмушларни қисқа фурсатда бажарганлиги учун Муҳаммад Мурод девонбеги, Муҳаммад Ёқуб маҳрам ва бошқалар мамлакат ҳукмдорининг сийлов ва мукофотларига сазовор бўлишди.

Хонликнинг шимолий худудларида қўшни давлат ичидаги ҳамда Туркистоннинг генерал губернатори сиёсатидан кўчманчи чорвадор ҳам ўтроқ аҳоли ҳам саросимага тушганди. Юзага келган саросималик ва хавф-хатар туфайли қозоқ уруғ оқсоқоллари, Хивадан мадад кутаркан чорвадор қўшнилар учун "гўё Хива дарвозалари ланг очиқдек" эди. Манбаларда кўрсатилганидек, 1869 йил март ойи наврўз арафасида Қурбон ҳайити байрам тадбирлари бошланди. Айни шу кунларда элдошлари учун мадад тилаб икки нафар қозоқ баҳодири Азизберган ва Жонибекбийлар хон саройига ташриф буюришди"[10-401]. Хива хони элчиларнинг арз-додларини эшитгач, уларга дарҳол мадад кучлар берилди. Бир муддат дам олгач, оталиқ бошчилигида 27 март куни элчилар Хива ҳарбий сарбозлари билан Қўнғирот томон йўлга отланишди. Бир неча кун давомида отлиқлар йўл босиб, Орол денгизи ғарб томонидаги кўчманчи қозоқлар яшайдиган овулга кириб келишди. Хонликдан ҳарбий кучлар келганлиги хабари деярли шу ўрамдаги аҳолига қувонч келтирганди. Маҳаллий аҳолининг ҳар бири шоду-қувончидан Хива сарбозларини ейимлик, ичимликлар билан меҳмон қилишди.

Хива навкарларига маҳаллий аҳолининг "ҳар бир кишиси подшо Россияси агар ҳарбий таҳдид қилса, Хива тарафида бўлиб жанг қилишини" билдиришди. Бу оломон йиғинида ҳатто чўлда ушлаб олинган 3-4 нафар рус савдогарини ҳам душман асири сифатида кўрсатилди. Оломон йиғинида ҳар иккала томондан музокаралар бўлиб, қозоқ бийлари ҳамда хивалик саркардалар ўртасида шартнома тузилиб, душманга қарши курашиш мақсад қилинганди. Шундай саросималик давом қилаётган кунларда, манбалар гувоҳлигича "18 сентябрь пайшанба куни, Хивага афғон шаҳзодаси Абдураҳмон хон ташриф буюрди. Афғон шаҳзодаси жасур ва ниҳоятда абжир жангчи. Хива хони Сайид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон меҳмонга юксак эътибор ва иззат кўрсатди. Унга ажратилган қўнимгоҳ ўзи кутганидан ҳам анча афзал эди. Афғонистонлик меҳмон ўзининг 20 кунлик сафаридан кейин хон ҳазратларининг ижозати билан Бухорога йўлга чиқди.

Хива ҳукмдори шаҳзодага оғзида сувлиги тиллодан ясалган ва қиммат баҳо тошлар билан безалган эгар-жабдуқли от, "бўйи тоғу туяга баробар, қуввати мисли фил сингари" хачир, тилло ва кумушдан безалган кийим-кечаклар совға қилди. Дарҳақиқат, Хива саройида 1870 йилнинг қаҳратон қиши 21 январь куни чоршанбада Бухоролик меҳмон қабул қилинди [11-407]. Элчи келтирган хабар амир Музаффарнинг Ҳисор ва Кўлоб вилоятларини тобе қилганлиги ҳақида эди. Бу урушда иккала томондан ҳам мусулмонлар қирилганди. Совуқ уруш хабарига Хива ҳукмдори бефарқ эмасди. Манбалардан маълум бўлишича, 1870 йил баҳори саройга янги бир хабар келди. Унда рус қўшинлари билан қозоқларнинг тўқнашуви айтилганди. Адай уруғи қозоқлари ғалабаси кўрсатилганди. Шундай қилиб Хивага қозоқ уруғлари турли ўрдаларидан келиб турган совуқ уруш хабарлари, маҳаллий аҳоли орасида саросималикни кучайтира борди.

Манбаларда кўрсатилишича, айни шу даврда Хива ва Бухоро ўртасида ўзаро элчилик қизғин тарзда давом этиб, деярли ўн йиллар давомида бу алоқалар узилиб қолмасдан, кетма-кет борди-келди қилинган. Манбаларда кўрсатилишича Руслар томонидан тор-мор қилинган амир қўшинларининг қолган қисми Карманада узоқ вақт туриб қолди. Қайтадан қўшин тўплаган амир Музаффар 1868 йилда Самарқандга кириб борди. Рус қўшинлари эса, бу вақтда Ўратепа, Жиззах қалъаларини қўлга киритиб, Самарқанддан 6 фарсах масофадаги Янги Қўрғон қалъасида жойлашиб олгандилар.

Самарқанд ва Янгиқўрғон оралиғида ҳар иккала қўшин томонидан қонли жанглар бўлиб ўтди[12-410]. Афсуски, амир қўшинлари замонавий қуролланган рус қўшини зарбаларига чидам беролмасдан, 1868 йил 2 май куни тор-мор қилинди. Шиддатли бу жанглардан кейин рус қўшинлари Самарқанд ва Каттақўрғонни қўлга киритишди. Амир душман ҳалокатидан омон қолишнинг йўлини тополмагач, душман билан шартнома тузишга интилиб, Кауфман олдига элчи юборди. Русларга 12000 тилло тўлаш мажбурияти билан 13 июнь куни шартнома тузилди. Шартномага биноан, руслар Бухорога савдо қилиш учун келишлари мумкин эди. Бухороликлар учун бундай мағлубиятни ва унинг оқибатларини кутмаган шаҳзода

Абдулмалик Тўра Ғузор ва бошқа жойлардан қўшин тўплаб, Шаҳрисабз ҳокими билан бирлашиб, Самарқандга юриб, генерал фон Кауфман устига қўшин тортиб келди. Лекин, шаҳзоданинг ҳаракатлари муваффақиятсиз чиқиб, орқага қайтди. Бухоро шаҳри ва унинг атрофларида дин пешволари, руҳоний уламолар, хўжа-шайх ҳамда мадраса талабаларидан иборат 3000 кишидан зиёд аҳоли тўпланиб, аввало амир томонидан тузилган яширин шартноманинг моҳиятини муҳокама қилиб, аҳолини шариат, дин ва эътиқодни ҳимоя қилишга чақирдилар [13-412]. Йиғилган оломон Карманага тўпланиб, Бухоро амирига мурожаат қиларкан "Кофирларга қарши юришга бошчилик қил! Биз сен билан, сен билан курашга кирар эканмиз, ўлимдан қўрқмаймиз! Бизга от бер, қўшинингдан ёрдам бер! Кўз олдингда кофирларга қарши курашайлик. Майли, кейин кўнглинг тусаган ишни қил! Майли дам ол! Шодлан, қувон! Бу гапларни эшитган амир жаҳл отига минди. Бундай манзарадан жаҳли чиққан амир, ўз фуқароларини, мулла ва муллаваччаларни қирғин қилгиси келди. Лекин жаҳлидан тушгач, ўзини тутаркан, уларнинг кўнгилларидаги истакларига бефарқ эмаслигини, оллоҳ мадади билан босқинчиларни гумдон қилишга тайёр эканлигини билдирди.

Мулло ва уламолар, авом халқ, амир сўзларига поққа тушдилар, ишониб қолдилар. Шу лаҳзада Самарқанд ҳокимини имо қилиб чақириб, ёнгинасида пинҳона турган рус қўшинлари бошлиғига ишора қилгач, "Қириб ташланг" деб буйруқ берди. Рус қўшинлари дарҳол тўплар ва милтиқлардан ўт очиб, тинч авом оломонни бир пасда қирғин қилди. Омон қолган муллаваччалар турли томонга қочиб кетишди. Амир Музаффар бу қонли фожеадан сўнг шартномада белгиланган тилло-олтинларни генерал Кауфман ҳузурига соқчилар ҳамроҳлигида бериб юборди. Бўлиб ўтган нохуш воқеалардан кейин, ўғли Абдулмаликка хат билан мурожаат қиларкан, ҳаргиз руслар билан душманликка бормасликка чақирди. Лекин, амир Музаффар мактубини олган шаҳзода Абдулмалик Бухоро амирининг қилмишини мамлакат учун қилинган сотқинлик сифатида баҳолаб, Ғузорликлар билан муҳокама қилганди.

Йиғилган оломон бу тадбирни қоралаб, шикоят билдиришди. Улар шариатни, муқаддас Бухорони ҳимоя қилажакларини, охирги қон томчилари қолгунча курашишга қасамёд қилдилар. Йиғин аҳли шунга келишдики, аввало пойтахт Бухорони эгаллаб амирни тахтдан туширгач, Абдулмаликни амирлик тахтига ўтқазиш масаласи маъқулланди. Воқеалар ривожида Абдулмалик Тўра буйруғи билан Ғузор масканидан то Бухорогача вилоятларда қўшин тўпланиб, Бухорога йўл олган шаҳзодани деярлик кўпчилик қувватлаганди. Вазиятнинг бундай кечишини кутмаган Амир Музаффар дарҳол, руслардан ёрдам сўраркан, тиш-тирноғи билан қуролланган рус подшосининг аскарлари ҳозиру-нозир бўлишди.

Катта ҳарбий кучга қаршилик кўрсата олмаган шаҳзода Абдулмалик кучлари Қарши шаҳридан чиқиб, Шаҳрисабз томонга чекинишди. Ғолиб томон вакиллари Шаҳрисабзликлардан шаҳзодани ушлаб келтиришни талаб қилди. Жангда мағлуб бўлган Абдулмалик икки ўртада саросимада қолганди. Бухоронинг Хива саройи билан сиёсий, иқтисодий муносабатлари мавжудлигига орқа солган шаҳзода, ўзининг 400 нафар отлиқлари билан Хатирчи йўли орқали Бухорони тарк этди. Абдулмалик тўра ва унинг сарбозларини Хивада Матниёз девонбеги, оталиқ Муҳаммад Ризолар 1868 йилнинг 22 декабрида рамазоннинг 20-куни кутиб олишди [14-414]. Хивада бухоролик меҳмонлар учун Ҳасан Мурод Қушбегининг Янгиариқдаги ҳовлисида қўнимгоҳ ажратилди.

Саройда қабул маросими эътиборли, самимий тарзда ўтдики, воқеа кузатувчи назарида "ҳеч бир ўғил ўз отасидан шундай даражадаги эътибор ва қадрни" кўрмаганди. Хива хазинасидан "шаҳзодага харажат ва чиқимлар учун, ҳар ойига 1500 тилло пул, шериклари учун кийим-кечак ва 500 тилло ажратилди". Сайид Муҳаммад Раҳимхон билан Абдулмалик тўра ўртасидаги муносабатларда кейинчалик "совуқлик" юзага келди[15-306]. Хива ҳукмдори Бухорода юз берган воқеалардан хабар топгач, шаҳзодани шум ниятидан қайтаришга қанча уринмасин, шаштидан кайтара олмади. Ҳатто кечирим сўраб, шаҳзода Бухорога бориш ёки Хивада қолишга рози бўлса, мулк олиши, яшаш учун шароит мавжудлигини эслатганда ҳам кўнмасдан, туркман такалари ёки эрсарилар юртига кетишга иижозат сўради. Ҳар қанча уриниб шаҳзодага таъсир қилаолмаган

Хива хони шаҳзодани ўзи истаганча, эркин қолишга мойиллик билдирди. Ниҳоят Абдул Малик тўранинг сарбозларидан катта бир гуруҳи Хивада хон хизматида қолди. Шаҳзода эса, бир гуруҳ навкарлари билан Марв такалари сари йўл олди [16-307]. Айни дамда подшо Россияси истилочиларининг Тошкент ва Бухорони қўлга киритишлари Хива хонлиги учун катта хавф туғдирганди. Бундай хавф деярли, ҳар онда сезиларди.

ХУЛОСА. Шундай қилиб, Хива хонлиги айниқса пойтахт Хива, Мовароуннаҳру Туркистон томондан келган қочқинлар учун ҳимоя масканига айланаёзганди. Саройда элу-юртни бу мудҳиш хавфдан асраш чора-тадбирлари кўрила бошланди. Айни пайтда Ҳиндистонда инглизлар қўнжидан паноҳ топиш ғояси юрт ҳукмдори Сайид Муҳаммад Раҳим II Баҳодирхон дили зикрини эгалларди. Бахтга қарши, инглизлар ҳомийлиги фикри ҳам амалга ошмади[17-1872 №50]. Хиванинг Ҳиндистондаги Англия вице-қироли Норсбрук ҳузурига юборган элчилиги [18-18/1873] омадсиз чиқди. Англия ва Россия матбуотида Хиванинг яширин миссияси хабари эълон қилинганидек хонликнинг Хонқа беклиги ҳокими Аминбой ҳожи Ёқуббек ўғли бошчилигидаги элчилик [19-№28,№32] Калькутта шаҳрида Лорд Норсбрук билан ўтказилган музокараларда деярли ҳеч қандай натижага эришмасдан 18 ой давом этган элчилик сафаридан 1872 йил май ойида қайтиб келишди [20-28-35].

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Миллий архиви 715-фонд 1 рўйхат. 55-дафтар.
2. Бартольд В.В. События перед Хивинским походом 1873 года по рассказу Хивинского историка. соч, том 2, часть 2, М.1963. –С 403.
3. Веселовский Н. Туземец о русском завоеваний. Бартольд В.В. указ соч, с 333-334.
4. Икрамов Камил. Караваны уходят. Ташкент 1976, -С.5.
5. Динашева Лазат Сарсенбаевна доцент, МКТУ имени Х.А.Ясави. UNIVERCUM: СОМ общественные науки. Из истории соперничества России и Англии за Среднюю Азию (конец XIX начала XX века). 1994.
6. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азий. Т, 2 М. 1906. –С 65.
7. Бартольд В.В. События перед Хивинским походом 1873 года по рассказу Хивинского историка. Соч. том 2, часть 2, М.1963. –С. 405 .
8. Огаҳий. Шоҳиди Иқбол. Тошкент. 1976. 175-176-бетлари.
9. Огаҳий. Гулшани давлат. Тошкент, 2020, 304-бет.
10. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. М., 1906. Т.2 401-бет.
11. Бартольд В.В. События перед Хивинским походом 1873 года по рассказу Хивинского историка. соч, том 2, часть 2, М.1963. С. 407.
12. Бартольд В.В. События перед Хивинским походом 1873 года по рассказу Хивинского историка. Соч, том 2, часть 2, М.1963. 410-411-бетлар.
13. Бартольд В.В. События перед Хивинским походом 1873 года по рассказу Хивинского историка. Соч, том 2, часть 2, М.1963. 412-413-бетлар.
14. Бартольд В.В. События перед Хивинским походом 1873 года по рассказу Хивинского историка. Соч, том 2, часть 2, М.1963. 414-415-бетлар.
15. Огаҳий. Гулшани давлат. Тошкент. 2020, 306-бет.
16. Огаҳий. Гулшани давлат. Тошкент. 2020, 307-бет.
17. Хивинский посланник в Калькутте. //Туркестанские ведомости. 1872. № 50.
18. //Голос. 18 (30) января. 1873 года.
19. Александр Кун. Рассказ хакима Аминбая. //Туркестанские ведомости 1873 № 28, № 32.
20. Наврузов С. Хонқа ҳокими Аминбой ҳожи Муҳаммад ўғлининг Ҳиндистонга 1871-1872 йилларда элчилик сафари. Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. 2024, 1/3, 28-35-бетлари.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 193.479.12

IBN SINONING "IXLOS" SURASI TAFSIRIDAGI FALSAFIY QARASHLARI TAHLILI

To'xtasinov Ro'zimuhammad Nurmuhammad o'g'li, Mir Arab oliy madrasasi o'qituvchisi, Buxoro davlat universiteti doktoranti, islomshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ANALYSIS OF IBN SINA'S PHILOSOPHICAL VIEWS IN THE INTERPRETATION OF SURAH "IHLOS"

Tokhtasinov Ruzimuhammad Nurmukhammad ugli, Teacher at the Higher Madrasah Mir Arab, Doctoral student (DSc) at Bukhara State University, Doctor of Philosophy in Islamic Studies (PhD)

АНАЛИЗ ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДОВ ИБН СИНЫ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ СУРЫ "ИХЛОС"

Тохтасинов Рузимухаммад Нурмухаммад оглы, преподаватель в Высшем медресе Мир Араб, докторант Бухарского государственного университета, доктор философии по исламоведение (PhD)

https://orcid.org/ 0009-0005-1061-4430
e-mail:
tuxtasinov.m@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Ibn Sinoning* ***"Ixlos surasi*** *tafsiri"dagi falsafiy qarashlari tahlil qilinadi. Maqolada Ibn Sinoning suraga bo'lgan yondashuvi, uning* ***Tavhid*** *va* ***Yagona Alloh*** *haqidagi falsafiy g'oyalari ochib beriladi. Suraning tafsirida uning islomiy tafakkur va falsafadagi o'rni tahlil qilinadi. Ibn Sinoning tafsiridagi falsafiy tushunchalar, uning o'ziga xos falsafiy tizimining rivojiga qanday ta'sir qilganligi ko'rsatiladi. Maqola, shuningdek, Ibn Sino tafsirining zamonaviy islom falsafasi va tafsiri uchun ahamiyatini tushuntiradi.*

Kalit so'zlar: *Ibn Sino, Ixlos surasi, falsafiy qarashlar, tafsir, tavhid, islom falsafasi, ilohiyot, tasavvuf.*

Abstract: *This article analyzes the philosophical views of Ibn Sina in his interpretation of the "Ikhlas Surah". It explores Ibn Sina's approach to the Surah, particularly his philosophical ideas on Tawhid and the Oneness of God. The article delves into how his interpretation reflects his broader Islamic philosophical system. It highlights the influence of Ibn Sina's philosophical concepts on the development of Islamic thought and examines the relevance of his interpretations in contemporary Islamic philosophy and exegesis.*

Key words: *Ibn Sina, Ikhlas Surah, philosophical views, exegesis, Tawhid, Islamic philosophy, theology, Sufism.*

Аннотация: *В данной статье анализируются философские взгляды Ибн Сины в его толковании* ***суры "Ихлас"****. Рассматривается подход Ибн Сины к суре, особенно его философские идеи о* ***Тавхиде*** *и* ***Единстве Бога****. Статья исследует, как его толкование отражает более широкую исламскую философскую систему. Анализируются влияние философских концепций Ибн Сины на развитие исламской мысли, а также актуальность его толкований в современном исламском философском и экзегетическом контексте.*

Ключевые слова: *Ибн Сино, сура Ихлас, философские взгляды, тафсир, тавхид, исламская философия, теология, суфизм.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Mashhur alloma va faylasuf Abu Ali Husayn ibn Abdulloh ibn Sino Buxoriy tibbiyot, falsafa va mantiqqa oid asarlar muallifi. Ibn Sino "Tibbiyot-ning Gippokrati" va "Hikmatning Aristoteli" deb tanilgan. G'arb va musulmon olimlari uni "Islomiy faylasuflarning peshvosi" deb atashgan. U haqida: "Farobiydan keyin unga o'xshagan faylasuf kelmagan", deb yozilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Ibn Sino Qur'oni Karimning bir qator kichik suralari va ba'zi oyatlariga tafsir yozgan bo'lib, bu ishni falsafiy, mantiqiy qarashlari asosida amalga oshiradi. Quyida Ibn Sinoning "Ixlos" surasiga yozgan tafsirining mazmun-mohiyati tahlil qilinadi. Ixlos surasi bo'yicha mustaqil tafsirlar va uning falsafiy talqinlari masalasida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Ibn Sino (vaf.428/1037) davrigacha bu sura haqida na mustaqil tafsir yozilgan va na falsafiy izoh berilgan. Mansur Halloj (vaf.309.422) ga nisbat berilgan "*Kitobu Tafsiri Qul Huvallohu Ahad"* nomli tafsir haqida ma'lumotlar mavjud bo'lsa-da, ushbu asarning mavjudligi tasdiqlanmagan va kutubxona manbalarida qayd etilmagan[1: 242; 2: 162; 3: 305].

Shu asosda xulosa qilish mumkinki, Ixlos surasining falsafiy talqinini birinchi bo'lib Ibn Sino amalga oshirgan. Shu bilan birga, bu sura haqida mustaqil tafsir yozish an'anasi ham Ibn Sino bilan boshlangan va keyinchalik rivojlangan. Ixlos surasi, uning Allohning zoti haqida chuqur mazmunli ekanligi sababli, aynan Ibn Sinoning falsafiy qarashlari orqali o'ziga xos tafsir maktabi yaratilishiga asos bo'lgan. Bu holat tafsir tarixi va falsafiy tafakkur rivojlanishida muhim bosqich sanaladi. Ibn Sino Qur'on tafsiriga falsafiy yondashgan holda, undagi barcha suralarni emas, balki o'z falsafiy qarashlarini yoritish uchun mos bo'lgan ayrim sura va oyatlarni tanlagan. Ixlos surasi u tanlagan eng muhim suralardan biri bo'lib, bu sura Allohning zoti haqida so'z yuritgani uchun uning falsafiy qarashlari va vahiy o'rtasida uzviylikni ko'rsatishga imkon bergan. Ibn Sino ushbu tafsirda o'zining metafizik tushunchalarining asosi bo'lgan "vojib-mumkin" (zaruriy va mumkin bo'lgan mavjudlik) tushunchasini asoslab bergan, Allohning mutlaq mohiyatini tushuntirgan va mavjudlikning mohiyatdan alohida ekanligini dalillagan. Shuningdek, u mavjudotning zaruriy mavjudlikka ega bo'lgan zotdan qanday vujudga kelganini Qur'on oyatlari asosida izohlab bergan. Ibn Sino ushbu tafsirni mantiq asosida, qiyoslar tizimiga mos ravishda yozgan. Har bir fikrni chuqur mantiqiy tahlil orqali keltirganligi sababli, tafsiri yuqori ilmiy darajada yozilgan bo'lib, har bir jumlasi alohida sharhlashni talab qiladi. Bu holatni marhum Ahmad Hamdi Akseki (vafoti 1951y.) quyidagicha ifoda etadi: "Aristotel mantiqini qayta isloh qilgan va tartibga keltirgan ushbu faylasuf o'zining boshqa asarlari kabi bu asarida ham har bir jumlani mantiq tarozisi bilan o'lchagan, har bir jumla alohida sharhlashga muhtoj..."[4]

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ibn Sinoning ushbu tafsir usuli keyingi davrlardagi sharhlovchilar (masalan, Dabbog'iy va Hodimiy) tomonidan davom ettirilib, yanada rivojlantirilgan. Bu tafsir Qur'on matnining mantiq va falsafa asosida talqin qilingan noyob namunasi bo'lib, uning tafsir ilmi va falsafiy tafak-kurdagi o'rni yuqori baholanadi. Shu orqali Qur'on tafsirida mantiqiy va falsafiy yondashuvning kuchli asoslari yaratilgan. Ibn Sino qalamiga mansub "Ixlos surasi tafsiri" dunyoning ko'plab kutubxonalarining qo'lyozmalar fondlarida saqlanadi. Quyida ularning ba'zilarini keltirib o'tamiz:

A) Chester Betti 1/17-18 [(11) 3045] - (58 b - 62 a) 699H/1299M. Ushbu nusxaning mikrofoto nusxasi Dubaydagi Jum'a al-Majid kutubxonasida mavjud, raqami 795.

B) Mar'ashiy kutubxonasining ro'yxatining 1/243 inventar raqam ostida. Ushbu nusxaning mikrofoto nusxasi Dubaydagi Jum'a al-Majid kutubxonasida 3711 inventar raqam ostida saqlanadi.

C) Princeton Universiteti (yangi qo'lyozmalar) 317-318 (1537) 2 1406- (1b- 12a) 9H/630M.

D) Hindiston kutubxonasi 2/1/14-15 [1234) (1079) _ (55 _ 63a) jamlangan _ 1173H-1179H/1759M-1765M – "Tavhid surasi va Muavvizatayn tafsiri" deb nomlangan. Ixlos va Falaq surasining tafsiri Dehlida 1311H/1893M yilda va Qohiradagi Sa'ada matbaaida 1335H/1917M yilda nashr etilgan.

E) O'zbekiston fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti sharq qo'lyozmalari asosiy fondida ham ixlos surasining

tafsiri 2385 inventar raqam ostida saqlanadi [5: 118, 119].

Ixlos surasi tartib bo‘yicha Qur’oni Karimning 112-surasi bo‘lib, 4 oyatdan iborat:

بِسۡمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ قُلۡ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ 1 ٱللَّهُ ٱلصَّمَدُ 2 لَمۡ يَلِدۡ وَلَمۡ يُولَدۡ 3 وَلَمۡ يَكُن لَّهُۥ كُفُوًا أَحَدُۢ 4

Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan (boshlayman). 1. (Ey, Muhammad,) ayting: “U Alloh yagonadir. 2. Alloh behojat, (lekin) hojatbarordir. 3. U tug‘magan va tug‘ilmagan ham. 4. Shuningdek, Unga biror tengqur ham yo‘qdir [6: 604].

Ibn Sinoning “Ixlos” surasiga yozgan tafsirining qisqacha mazmuni quyidagicha:

Avvalo, “Huva” so‘zidan Allohning mutlaq mohiyatiga, so‘ngra boshlang‘ich sababga (mabdal avvalga) o‘tib, “vojibul vujud” haqida uzun izohlar beradi. Bu, bir ma’noda vojibni isbotlashdir va uni sharhlovchi mufassirlarning e’tiborini tortgan asosiy mavzulardan biri hisoblanadi. Zoti mutlaqning mohiyati haqida gapirgandan so‘ng, ilohiy haqiqatning nima ekanligini bayon qilib, Uning ta’rifining qanday bo‘lishi mumkinligini klassik ta’rif nazariyasi asosida muhokama qiladi. Zoti mutlaqning mohiyati, uni tashkil etuvchi quruvchi (muqovvim) unsurlardan iborat emasligi sababli, uning haqiqati haqida aniq bir ta’rif (hadd) berish mumkin emasligini ta’kidlaydi.

Birinchi oyatda keltirilgan “Ahad” so‘zidan foydalanib, Zoti uluhiyatning birligini tushuntiradi. Birlikning turlari haqida gapiradi va Zoti uluhiyatning mutlaq birligi haqida bayonot beradi. Uning fikricha, Zoti uluhiyat nafaqat zoti jihatdan birdir, balki zoti uni tashkil etuvchi hech qanday quruvchi (quruvchi) unsurlarni o‘zida jamlamaganligi sababli, oddiy (basit) ma’noda ham birdir. Zoti uluhiyatning boshqa narsalarga bog‘liq mohiyati yo‘q va u butun mavjudotning ilk asosidir. Ko‘plik va olam Uning suduridan paydo bo‘lgan. Keyinroq, qanday shaklda bo‘lishidan qat’iy nazar, Allohga sherik qo‘shish, o‘xshash bir mavjudot yaratish yoki tug‘ish va tug‘ilish bilan bog‘liq bo‘lgan g‘oyalarni isbotlashga harakat qilganlar yoki mavjudotlarga vujud berishdan kelib chiqib, o‘xshashlariga ham mavjudlik berishi mumkinligi haqidagi xayolga berilganlar fikrlarining noto‘g‘ri ekanligini tushuntiradi. U, mavjudotda o‘ziga teng bir mavjudot yo‘qligini bildiradi.

Oxirida, suraning ishora va ta’rif yo‘li orqali Allohning zoti, sifatlari va amallari haqidagi har bir narsani, ya’ni Vojibul vujud bo‘lgan Zoti mutlaqni eng mukammal tarzda ta’riflaganini aytib, Ixlos surasining shu sababli Qur’ondagi suralarning uchdan biriga teng ekanligini ta’kidlaydi [7].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Ibn Sino Ixlos surasini shu tarzda sharhlashi, undan keyingi davrda ham suraning falsafiy va kalomiy nuqtayi nazardan sharhlanishiga sabab bo‘ldi va Ixlos surasi haqida qilingan sharhlarda bu qisqa asardan keng foydalanildi. Quyida Ibn Sinoning Ixlos surasi tafsiri ustida sharh yoki hoshiya yozgan olimlar kelitirilgan:

1. Jaloliddin Muhammad ibn As’ad ibn Muhammad Davvoniy (vaf.908/1502).
2. Ahmad al-Maraşiy ad-Dabbog‘iy (vaf.1165/1752).
3. Abu Said Muhammad ibn Mustafo ibn Usmon al-Hodimiy (vaf.1176/1762).
4. Muallifi ma’lum bo‘lmagan (Konya Yusuf Og‘a nusxasi).
5. Abul-Qosim Muhammad Abdurrahmon (XX asr boshlari).
6. Ahmad Hamdi Aksaki (vaf.1370/1951).

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Ibn Sino bilan boshlangan falsafiy yo‘nalishdagi bu tafsir an’anasi, faylasuflar va kalomchilar nuqtayi nazariga mos ravishda uluhiyat tushunchasining asosan tanzih (Allohning ulug‘ligini va mutlaqligini ta’kidlaydigan) yo‘nalishda sharhlangan va Alloh taoloning yagona va takrorlanmasligini doimiy ravishda urg‘ulagan sharhlar an’anasi sifatida davom etgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. **Ibn Nadim**, *al-Fihrist.* – Tehron. 1971. 242 b.
2. **Shamsiddin Muhammad ibn Ali ibn Ahmad Dovudiy**, *Tabaqotu’l-Mufassirin.* – Qohira, 1972/1392, 1-jild. – 162 b.
3. **Ismoil Posho Bag‘dodiy**, *Hadiyyatu’l-Arifin.* – Anqara: Milliy Ta’lim Vazirligi, 1955. 1-jild. – 305 b.
4. Ahmad Hamdi Akseki. Ibn Sinoning Ixlos surasi tafsiri, tarjima va sharh. – Turkiya: *Selamet*, 1949. Jild IV, son 11, – B. 1.
5. O‘z R FAShI. Asosiy fond. Qo‘lyozma. R: 2385. – B. 118-119.
6. Abdulaziz Mansur. Qur’oni karim ma’nolari tarjimasi. – Sirdaryo: Yoshlar nigohi, 2023. – B. 604.
7. Abdulloh Abdurrahmon Al-Hatib. Tafsiru Suratil-Ixlos lişh Shayx Abu Ali al-Husayn ibn Abdullah ibn Sina. – Turkiya: Majallatush sharia vad dirosatul islomiyya, 2002. Jild XVII, son 51. – B. 51.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.192

O‘ZBEK ADABIYOTI FANIDAN MUSTAQIL TA’LIM TOPSHIRIQLARINI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Sayipova Dilobar Rahimovna, Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi

METHODOLOGY FOR IMPROVING INDEPENDENT EDUCATIONAL TASKS IN UZBEK LITERATURE

Saipova Dilobar Rakhimovna, Lecturer of the Kattakurgan branch of the Samarkand State University

МЕТОДИКА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАДАНИЙ ПО УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Саипова Дилобар Рахимовна, преподаватель Каттакурганского филиала Самаркандского государственного университета

https://orcid.org/0009-0001-6380-5311
e-mail: sayipova@bk.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek adabiyoti fanidan mustaqil ta’lim topshiriqlarini takomillashtirishga qaratilgan metodik yondashuvlar tahlil qilingan. Maqsadli rejalashtirish, topshiriqlarni diversifikatsiya qilish, interaktiv usullarni qo‘llash, reflektiv o‘qitish, mustaqil izlanish va samarali baholash kabi metodlar orqali o‘quvchilarning adabiyotga bo‘lgan qiziqishini oshirish va bilimlarini mustahkamlash imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning tahliliy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga va milliy madaniyatni chuqurroq anglashlariga yordam beradi.*

Kalit so‘z: *mustaqil ta’lim topshiriqlari, interaktiv usullar, reflektiv o‘qitish, mustaqil izlanish va samarali baholash.*

Abstract: *This article analyzes methodological approaches aimed at improving independent learning assignments in Uzbek literature. It examines opportunities to enhance students’ interest and solidify their knowledge through targeted planning, diversifying assignments, applying interactive methods, reflective teaching, independent research, and effective assessment. These approaches aid in developing students' analytical thinking skills and deepen their understanding of national culture.*

Key words: *independent learning assignments, interactive methods, reflective teaching, independent research, effective assessment.*

Аннотация: *В данной статье анализируются методические подходы, направленные на совершенствование самостоятельных заданий по изучению узбекской литературы. Рассматриваются возможности повышения интереса учащихся и укрепления их знаний через целенаправленное планирование, разнообразие заданий, применение интерактивных методов, рефлексивное обучение, самостоятельные исследования и эффективную оценку. Эти подходы способствуют развитию аналитического мышления учащихся и углубляют их понимание национальной культуры.*

Ключевые слова: *самостоятельные задания, интерактивные методы, рефлексивное обучение, самостоятельные исследования, эффективная оценка.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). O‘zbek adabiyoti fanidan mustaqil ta’lim topshiriqlarini takomillashtirish metodikasi haqida gapirganda, bir nechta asosiy yo‘nalishlarni ko‘rib chiqish mumkin:

- Har bir topshiriqning maqsadini aniq belgilash lozim. Bu maqsadlar o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini oshirishga qaratilgan bo‘lishi kerak;
- O‘quvchilarning turli qobiliyatlarini rivojlantirish uchun topshiriqlarni turli shakllarda, masalan, esse yozish, tahlil qilish, munozara va ijodiy yozuv kabi faoliyatlar orqali taklif etish;
- O‘quvchilarning qiziqishini oshirish uchun zamonaviy texnologiyalar, masalan, onlayn platformalar va interaktiv dasturlarni qo‘llash;
- O‘quvchilarni o‘z o‘qish jarayonini tahlil qilishga va o‘z ustida ishlashga o‘rgatish. Bu uchun kundaliklar yoki bloglar yuritish tavsiya etiladi;
- O‘quvchilarga mustaqil izlanish olib borish uchun mavzular berish va ularni o‘zaro bahs-munozaralarga jalb qilish;
- Topshiriqlarni baholashda konstruktiv fikr-mulohazalar berish, bu esa o‘quvchilarning o‘z ustida ishlashiga yordam beradi;
- O‘zbek adabiyotining madaniy va tarixiy kontekstini o‘rganish orqali o‘quvchilarning tushunchalarini kengaytirish.

Ushbu metodik yondashuvlar o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish jarayonini samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ/LITERATURE ANALYSIS). Tadqiq etilayotgan mavzu bir qator mahalliy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, bu borada N.Jumaniyozov[1], A.Murodovlarning[2] tadqiqotlari ayniqsa tahsinga sazovor. O‘zbek adabiyoti fanidan mustaqil ta’lim topshiriqlarini takomillashtirish, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada, mustaqil ta’lim topshiriqlarini samarali tashkil etish uchun bir nechta metodik yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Birinchi navbatda, topshiriqlarni aniq maqsadlar asosida rejalashtirish kerak. Har bir topshiriq o‘quvchilarning adabiy bilimlarini chuqurlashtirish va ularni tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Maqsadni aniq belgilash orqali o‘quvchilar nimaga erishishlari kerakligini tushunadilar [2].

O‘quvchilarning turli qobiliyatlarini rivojlantirish uchun topshiriqlarni turli shakllarda taklif etish muhimdir. Masalan, esse yozish, adabiy asarlarni tahlil qilish, munozaralar tashkil etish va ijodiy yozuv mashg‘ulotlari kabi faoliyatlar orqali o‘quvchilarning qiziqishini oshirish mumkin.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash orqali o‘quvchilarning adabiyotga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish mumkin. Onlayn platformalar va interaktiv dasturlar yordamida o‘quvchilar mustaqil ravishda adabiy asarlarni o‘rganishlari va tahlil qilishlari mumkin. O‘quvchilarni o‘z o‘qish jarayonini tahlil qilishga va o‘z ustida ishlashga o‘rgatish ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Kundaliklar yoki bloglar yuritish orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini ifodalash va rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). O‘quvchilarga mustaqil izlanish olib borish uchun mavzular berish ularning tahlil qilish va tadqiqot olib borish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu jarayon orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini mustahkamlash bilan birga, yangi bilimlarni o‘zlashtiradilar. Topshiriqlarni baholashda konstruktiv fikr-mulohazalar berish muhimdir. Bu o‘quvchilarga o‘z ishlarini yaxshilash va kelgusida yanada muvaffaqiyatli bo‘lishlariga yordam beradi [3].

O‘zbek adabiyotining madaniy va tarixiy kontekstini o‘rganish orqali o‘quvchilar adabiy asarlarning mazmunini chuqurroq tushunadilar. Bu yondashuv ularning madaniy bilimlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Ushbu metodik yondashuvlar orqali o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish jarayoni samarali va qiziqarli bo‘ladi. Bu esa ularning adabiyotga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va bilimlarini mustahkamlaydi.

O‘zbek adabiyoti fanidan mustaqil ta’lim topshiriqlari o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlashga yordam beradi. Quyida bir nechta topshiriq turlarini ko‘rib chiqamiz:

Insho yozish.

Mavzu: Alisher Navoiy ijodida insoniylik g‘oyalari

Vazifa: Alisher Navoiy asarlaridan misollar keltirib, insoniylik g‘oyalarini tahlil qilish.

Asar tahlili.

Mavzu: Abdulla Qodiriy asarlaridagi tarixiy voqealar

Vazifa: “O‘tgan kunlar” romani asosida tarixiy voqealarni tahlil qilish va ularning zamonaviy ahamiyatini muhokama qilish.

Ijodiy yozuv.

Mavzu: Yangi davr qahramoni

Vazifa: Zamonaviy O‘zbekiston qahramonini tasvirlovchi qisqa hikoya yozish.

Munozara.

Mavzu: Adabiyot va zamonaviy jamiyat

Vazifa: Adabiyotning zamonaviy jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati haqida munozara tashkil etish.

Adabiy tadqiqot.

Mavzu: O‘zbek xalq og‘zaki ijodi va uning bugungi kundagi ahamiyati

Vazifa: O‘zbek xalq og‘zaki ijodining turli janrlarini o‘rganish va ularning zamonaviy madaniyatdagi o‘rnini tahlil qilish.

Kitob sharhi.

Mavzu: Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” asari

Vazifa: Asarning asosiy mavzulari va qahramonlari haqida sharh yozish.

Madaniy tadqiqot.

Mavzu: O‘zbek adabiyotida milliy qadriyatlar

Vazifa: O‘zbek adabiyotidagi milliy qadriyatlarni o‘rganish va ularning jamiyatdagi aksini ko‘rsatish [4].

Ushbu topshiriqlar o‘quvchilarning adabiyotni chuqurroq o‘rganishiga, tahliliy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishiga va ijodiy salohiyatlarini oshirishiga yordam beradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, ushbu maqolada o‘zbek adabiyoti fanidan mustaqil ta’lim topshiriqlarini takomillashtirishga qaratilgan metodik yondashuvlar ko‘rib chiqildi. O‘quvchilarning qiziqishini oshirish va bilimlarini mustahkamlash uchun topshiriqlarni rejalashtirish va turli usullarni qo‘llash muhimligi ta’kidlandi. Interaktiv va reflektiv metodlar yordamida o‘quvchilarning tahliliy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, shuningdek, milliy madaniyatni chuqurroq anglash imkoniyatlari yaratildi. Mustaqil izlanish va baholash usullari esa o‘quvchilarning bilimlarini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuvlar o‘quvchilarning ijodiy va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Jumaniyozov N. O‘zbek adabiyoti va uning o‘qitilishi. – Toshkent: 2021. – 201 b.
2. Murodov A. O‘zbek adabiyoti: nazariya va amaliyot. – Toshkent. 2018. – 117 b.
3. Rahmonov I. Adabiyot darslarida innovatsion metodlar. – Toshkent: 2020. – 92 b.
4. Xudoyberdiyev Sh. O‘zbek adabiyoti darslarida mustaqil ishlarni tashkil etish. – Toshkent: 2019. – 102 b.
5. Курбанбаева М. Талабаларда мустақил ишлаш кўникмаларини тўғри ривожлантириш. (2024). *TAMADDUN NURI JURNALI*, *11*(62), 302-304. https://doi.org/10.69691/g96v9q93

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 930.26(67/68.621.7/9)

ОГАҲИЙНИНГ “ГУЛШАНИ ДАВЛАТ” ТАРИХИЙ АСАРИДА САЙЙИД МУҲАММАДХОН ХОНЛИК ДАВРИ ВОҚЕАЛАРИ ТАФСИЛОТЛАРИ

Матякубов Шоназар Собирович, Хоразм Маъмун академияси катта илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

https://orcid.org/0009-0003-0888-2941
e-mail: shonazarmatyoqubovv@gmail.com

DETAILS OF THE EVENTS OF THE PERIOD OF SAYID MUHAMMAD KHAN KHANY IN AGAHI'S HISTORICAL WORK “GULSHANI DAVLAT”

Matyakubov Shonazar Sobirovich, Senior Researcher of the Khorezm Mamun Academy, Doctor of Philosophy in Historical Sciences, (PhD)

ПОДРОБНОСТИ СОБЫТИЙ ЭПОХИ САИДА МУХАММАДХАНА В ИСТОРИЧЕСКОМ ТРУДЕ “ГУЛЬШАНИ ДАВЛАТ” ОГАХИ

Матьякубов Шоназар Собирович, старший научный сотрудник Хорезмской академии Маъмуна, доктор философии по историческим наукам (PhD)

Аннотация: *Мақолада Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг “Гулшани давлат” тарихий асарида Хива хони Саййид Муҳаммадхон ва хонлик воқеотларига оид маълумотлар берилади.*

Калит сўзлар: *Хоразм, Хива, Мунис, Огаҳий, “Гулшани давлат” Саййид Муҳаммадхон, тарих, Бухоро, Қўқон, Хуросон ўзбек, туркман, ёвмут, жамшидлар.*

Abstract: *The article provides information about the events of the Khiva Khan Sayyid Muhammadkhan and the khanate in the historical work of Muhammad Riza Ogahi “Gulshani Davlat” (The State of the Golden Horde).*

Keywords: *Khorezm, Khiva, Munis, Ogahi, Sayyid Muhammadkhan “Gulshani Davlat” (The State of the Golden Horde), history, Bukhara, Kokand, Khorasan, Uzbeks, Turkmen, Yavmut, Jamshids.*

Аннотация: *В статье представлены сведения о Хивинском хане Сайид Мухаммад-хане и событиях ханства в историческом труде Мохаммада Ризо Огахи “Гульшани давлат”.*

Ключевые слова: *Хорезм, Хива, Мунис, Огахи, “Гульшани давлат”, Сайид Мухаммад-хан, история, Бухара, Кокан, Хорасан, Узбеки, Туркмены, Явмут, Джамшиды.*

КИРИШ. XVII-XIX асрлар Хоразм хонлиги маданий ҳаёти учун характерли бўлган хусусиятлардан биттаси тарихий асарлар яратиш эди. Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асаридан бошланган бу анъана Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳийгача давом этади. Муҳаммад Ризо Эрниёзбек ўғли Огаҳийнинг тарихга оид асарлари “Риёз уд-давла” хонликнинг 1825-1842 йил воқеалари, “Зубдат ут-таворих” 1843-1846 йил воқеалари, “Жомеъ ул-воқеоти султоний” 1846-1855 йил воқеалари, “Гулшани давлат” 1856-1865 йил воқеалари, “Шоҳиди иқбол” 1866-1872 йил воқеалари Хоразм хонлиги тарихи ёритиш бўйича асосий манбалардир. Республикамиз илмий ташкилотларида Мунис ва

Огаҳийнинг тарихий асарларини ўрганиш ва оммалаштириш борасида шу пайтгача талайгина илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган. Ўзбек тарихчилари билан бир қаторда рус шарқшунослари ҳам Мунис ва Огаҳий тарихий асарларини ўрганиб, ўзларининг ижобий фикрларини билдириб ўтганлар, шу ўринда рус академик олими В.В.Бартольднинг фикрларини келтириб ўтиш мумкин. В.В.Бартольд Мунис ва Огаҳийнинг тарихий асарларига бундай баҳо беради: “Мунис ва Огаҳий томонидан яратилган адабий ва тарихий асарлар қанчалик камчиликка эга бўлмасин, тарихий воқеаларни баён этиш ва уларда келтирилган фактик материалларнинг кўплиги жиҳатидан бизгача етиб келган Қўқон ва Бухоро хонликлари тарихи бўйича ёзилган ҳамма асарларни анча орқада қолдиради”[1].

ТАҲЛИЛ ВА МЕТОДОЛОГИЯ. Огаҳийнинг “Гулшани давлат” тарихий асари Хоразм тарихига бағишланган бешта асарининг тўртинчи асаридир. Мазкур асарда Хива хонлиги худудида 1856-1865 йилгача Саййид Муҳаммадхон ҳукмронлик қилган даврларида бўлган воқеалар ўз аксини топган. Ушбу асарнинг ҳозирги кунда учта қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, битта нусхаси Ўзбекистонда Фанлар академиясининг шарқшунослик институтида, қолган иккита нусхаси эса Россия Фанлар академияси қўлёзмалар институти фондида сақланмоқда. Хива хони саройи кутубхонасида сақланаётган бир нусха 1873 йилдаги Россия босқинида А.Кун томонидан олиб кетилган ва 1890 йилда Россиядаги Осиё музейига сотилган. Яна бир нусхаси А.Н.Самойлович томонидан 1908 йилда Хивадан Россияга олиб кетилган. “Гулшани давлат” асарини эски ўзбек ёзувидан Ш.Воҳидов ва Қ.Алланбой қизи табдил этиб, изоҳ ва луғатларни тузганлар.

МУҲОКАМА. Асар муқаддимасида Огаҳий ўзининг исми ва тахаллусини, шунингдек Мунисга яқин қариндош эканлигини ва кўп вақтлардан буён жаннатий ва маърифатпарвар подшоҳларнинг марҳамати билан тарихий воқеотлар тўғрисида асарлар ёзишдан ниҳоятда мамнун эдим деб қуйидаги маълумотни ёзиб ўтади: “...камина Муҳаммад Ризо Мироб ал-мулаққаб би-л-Огаҳий – биродарзода ва дастпарвардайи Мунис мироб, неча айёмдин бери подшоҳи жаннатжойгоҳлар ва шаҳаншоҳи маърифат-паноҳларнинг марҳамати мулкиона ва илтифоти хусравоналаридин воқеъот забти ва тарих рабтиға маъмур ва ул амр воситаси била аҳли олам орасида ниҳоятсиз мубтаҳиж ва масрур эрдим”[2]дейди. Хива хони Қутлуғ Муродхон Абдуллахондан кейин 18 ярим ёшида 7 ой хонлик тахтида ўтирди. Муҳаммад Ниёзбий туркман ёвмутларнинг қўллови билан хонни Аркдаги қора уйида ўлдиради ва унинг жиғали телпагини бошига кийиб тахтга ўтиради. Муҳаммад Ниёз тахтда ўтириб Ёқуб мехтарни ўз олдига аркка чақиради. Лекин Ёқуб мехтар унинг олдига бормайда ва арк дарвозасини эгаллаб олади, навкарлар билан келиб қалъа устида туриб, Арк ичидаги ёвмутларга қарши қирғин бошлайди. Шаҳар халқини ёвмутларга қарши қўзғаб, ёвмутни калласини кесиб келтирганларга ўн тилла, уни тирик келтирганга йигирма танга берамиз жар солиб қичқиради. Халқ ёппасига қўлига курол, найза, қилич олиб, ёвмутларни ўлдира бошлайди. Ёқуб мехтар бошчилигидаги навкарлар қалъа устидан келиб, Арк ичидаги ёвмутларни милтиқлардан отдилар. Навкарлар нишонидан қочиб Арк кўринишхонасида қамалиб қолган қирққа яқин туркман ёвмутларни ва Муҳаммад Мурод маҳрам ёқасидан тутиб, судраб чиқарган Муҳаммад Ниёзбийни Аркдан чиқариб қатл этдилар. Бу ҳақда Огаҳий деб ёзади: “Ва аркони давлат жонбозларидин шижоаттавъом Муҳаммад Мурод маҳрам фармони қазожараён қуввати била балойи ногоҳондек даҳлизға югуриб, ажалчангал бозусининг нируси била Муҳаммад Ниёзбийнинг яқасидин тутуб, судраб ташқарига чиқардилар. Дарҳол ҳукми олий мужиби била ани дағи уқубат маҳбасида маҳбус, балки адам зиндониға солиб, мафқуд ва матмус эттилар[3]. Шундан сўнг Ёқуб меҳтар бошқа аёнлар билан маслаҳатлашиб, Саййид Муҳаммадхонни Хива тахтига муносиб кўришиб, милодий 1272, ҳижрий 1856 йил 12 феврал душанба куни, 33 ёшли Саййид Муҳаммадхонни тахтга чиқаради. Барча аркони давлат, шаҳзода ва тўралар, фозилу-фузало ва шоиру-тарихчилар хон ҳазратларини муборакбод этганликлари ҳақида Огаҳий қуйидагича ёзиб қолдиради: “Ва ҳамул қаср фазосида Хивақ музофотининг жамии уламову қузот ва кубарову содоти, барча олиймакон шаҳзодалар ва гардунтавон озодалар ва аркони давлат ва аъёни ҳазрат ва жумлаи машоҳиру

аъроф ва акобиру ашроф итттифоқ била мазкур бўлган кун, яъни товушқон йили хуршиди рахшоннинг сабиҳ ул-важҳ Юсуфи далв буржининг йигирма учунчи даражасидин намоён эрди, таърихи ҳижрия минг икки юз етмиш иккида, жумоди ус-соний ойининг бешида, душанба куни улуғ чошт вақтидаким, соати саодатосор ва ахтари шарофатшиор эрди”[4]. Хон тахтга ўтиргандан кейин янги лавозим амир ал-уламо мансабини таъсис этди ва оғаси Саййид Маҳмуд тўрани шу мансаб билан сийлади ва шу йўл билан тахт даъвогарлигидан ҳам қутилди. Амир ал-умаро Хива хонлигидаги ҳарбий қўшинларнинг бош қўмондони лавозими бўлиб, Муҳаммад Амин иноқ даврида Фозилбий ҳам шу лавозимда ишлаган эди, лекин шундан кейин бу лавозим ҳеч кимга берилмаган эди. Амир ал-умаро лавозимининг маоши ҳаммадан кўп, йилига 500 тилло бўлиб, яна бир неча вилоятлар унга беркитилган эди. Бу ҳақда Огаҳий шундай деб ёзади: “... шаҳзода Саййид Маҳмудни иноятн хисравониға махсус ва авотифи мулуконаға машмул тутуб, муборак жулуининг учинчи куниким, жумод ус-соний ойининг еттиси ва чаҳоршанба куни эрди, амир ал-умаро мансаби олийсин арзони тутуб ва андоғ иззатлиғ мансаб маснадида ўлтуруб, умарои аъзам ва кубаройи зу-л-иҳтиром орасида садрнишинлик даражаси била сарфроз, балки анжам хайли ўртасида хуршиди жаҳонтоб амир ул-умаросидек мумтоз қилди”[5]. Ушбу бўлиб ўтган вокеликни Огаҳий назм йўлида ҳам талқин этади:

“Ул сарафрози жаҳон, мазҳари жуд,
Фахри олам орасида Саййид Маҳмуд.
Бўлди иззат била бу олам аро,
Шоҳ лутфидин амир ул-умаро” [6].

Шундан кейин Саййид Муҳаммадхон хонлик учун қилган хоинлиги ва қотиллиги учун ўлдирилган Муҳаммад Ниёз девонбеги ўрнига Муҳаммад Мурод маҳрамни содиқ ва самимий хизматларини инобатга олиб, қадрини баланд, мартабасини олий қилиб, закот йиғиш ва девонбегилик мансабига лойиқ кўради. Бу ҳақда Огаҳий: “Ва ҳамул кун ул ҳазрат камоли карам ва ғояти мурувватидин Муҳаммад Ниёз девонбегини музаккийлик ва девонбегилик мансабидин маъзул этиб, анинг ўрниға ул хизматкори қадимий ва жонсипори самимий ихлоставъом, никушайам Муҳаммад Мурод маҳрамни закот аҳзига омил ва девонбегилик мансабининг олий даражасиға восил қилиб, аркони давлат ва аъёни ҳазрат орасида қадриға баландлик ва мартабасиға аржумандлик еткурди”[7]. Шунингдек хон яна бир неча амалдорларни янгилади. Қутлуғ Муродхон томонидан ёвмутлар билан урушда мағлуб бўлиб, асирга тушиб қолган Муҳаммад Ниёзбийни ўрнига бий лавозими берилган Оллоқулихонниг ўғли Раҳимбердибийнинг нолойиқ ҳаракатлари сабаб лавозимидан маҳрум этиб, унинг ўрнига Оллоқулихоннинг яна бир ўғли Маҳмуд тўрани бий этди. Бу ҳақда Огаҳий: “...нолойиқ ҳаракатлар сабаби била Раҳимбердибий ибн Аллоҳберди тўранинг ҳоли саҳифасиға азл рақамини чекиб, анинг ўрниға олийшон, рафеъмакон, манзалатнишон, ҳимматтавамон, зубдайи арбоби вужуд шаҳзода Саййид Маҳмуд валади аршади подшоҳи жаннатмакон Аллоҳқули Баҳодирхон сақаллоҳу сирраҳуни авотифи мулуконаға махсус тутуб, бийлик хилъати хосин комати қобилиятиға ихтисос бериб, умаройи изом ва кубаройи зулаҳшом оросида садрнишин қилиб, зурвайи мартабасин аълойи илиййиндин ўткарди” [8] деб ёзади. Юқорида зикр этилган Қутлуғ Муратхон ўлдирилиши ва тахтдан ағдарилиши натижасида Хива халқининг Муҳаммад Ниёзбий бошлаб келган ёвмутларга қарши бошланган қатли ом яъни оммавий қирғинда милтиқ ўқи ва қилич тиғидан ажали етмай тирик қолган айрим ёвмутлар юз меҳнат ва минг машаққат билан қочиб қутулиб, ўлар ҳолатда ҳазрат Исми Маҳмуд ота мақбарасидаги ёвмут қавми ўбасига жам бўлдилар. Бу ҳақда Огаҳий: “Бу ижмол тафсилоти улким, Қутлуғ Мурадхони жаннатмаконнинг қиёматнишон воқеаси ҳангомидаги қатли омда Хивақ шаҳрининг суккон ва фуқаросининг жалодатнишон шужаоъси тиғи зарбидан баъзи ажали етмаган ямут муфсидлари юз меҳнат ва минг машаққат била қочиб, қутулуб, ўлум ҳолида Исми Маҳмуд ота алайҳи-т-таҳийот ва-с-санонинг мақбарайи пурсафоси ҳаволисидаги ямут ўбасиға ҳар тарафдин бориб, жамъ бўлдилар” [9] деб маълумот беради. Огаҳий ўзининг “Зубдат-ут-таворих” тарихий асарида маълумот беришича, Раҳимқулихон отаси Оллоқулихон даврида унинг фармони билан ҳижрий 1843 йилда Эрон юришига отланади. Ушбу сафар чоғида Хуросоннинг Бодгис музофотига қарашли Кўшк

ва қоратепа мавзеларида яшовчи жамшидия оқимга мансуб аҳоли Раҳимқулихонга Ҳирот ҳокими Шоҳ Комрондан шикоят қиладилар. Улар шоҳнинг зулми ҳаддан ошгани, жамшидия оқимига мансуб аҳолининг молларини талон-тарож этиб, аёллари ва болаларини қул қилиб сотаётганини билдириб, хондан мадад сўрайдилар. Бу ҳақда Огаҳий "Зубдат-ут-таворих" асарида шундай маълумот беради: "Бу ижмол тафсили улким, жамшидия тавойифининг мавотин ва масокини Хуросон вилоятидин Бодғис музофотида Кўшк ва Қоратўпа отлиғ мавозеъда эрди. Ва Ҳирот волийси Шоҳ Комрон аксар авқот ул жамоаға таҳаккумот ва тасаллутот кўргузуб, зулми сариҳ ва туҳмати қабиҳ била амвол ва мавоший, асбоб ва ҳавошийсиға яғво ва торож еткурур эрди. Балки аксар аёл ва атфолларин қизилбош атаб, атроф ва жавонибдаги вилоятларға сотар эрди"[10] дейилади. Раҳимқули Эрон сафарини қолдириб, жамшидларга ёрдам беришга қарор қилади ва ўн беш мингдан зиёд уйлик элатни Хуросондан Хоразм диёрига кўчириб келади. Саййид Муҳаммадхон даврига келиб эса ўн беш йилча Хоразмда яшаган жамшидия халқи асли ватани бўлмиш Хуросонга кўчиб кетиши бошланади. Уларнинг кўчиши сабаблари ҳақида Огаҳий қуйидагича маълумот беради: "....ноаҳил бегонаға ошнолиғ умиди била бир ният қилмоқ йилондин дўстлиғ тилаб, қўйн ичра парвариш кўргузмакдур. Ва ноқобил бедавлатга беҳуда тамъа била мурувват этмак шўразордан гул кўкармоқ истаб, тухум сочмоқ расмин тузмакдур. Нединким, анга ҳар нечаким тарбият қилсанг, ҳаргиз бегоналиғ зойил бўлмас ва мунга ҳар нечаким, мурувват этсанг, асло бедавлатликдан ўзга нима ҳосил бўлмас!"[11] деб ёзади ва яна уларнинг кўчиб кетишларидан норизо бўлиб: "ул тоифа Хоразм подшоҳларидин кўп тарбият ва шафқатлар кўрдилар, аммо сўнгроқ хизматкорлиғ ва жонсипорлиғ русумин аён қилмоқ вақти етушган ҳолда кўрнамаклик кўргузиб, мувофиқат ўрниға мухолифат осорини намаён эттилар"[12] дейди ва Огаҳий яна бир маълумот, яъни жамшидийларнинг Хуросондан Хоразмга кўчиб келиш вақтини яъни ҳижрий 1257, милодий 1841 йил ҳақида, шунингдек уларга Қиличниёзбой қалъаси жой бериб, ўзлари хоҳлаган ерига экин экиб зироат олишлари имконияти берилганлиги ҳақида ҳам маълумот беради: "Чун Раҳимқулихони жаннатмакон отаси мағфиратнишон Аллоҳқули Баҳодирхоннинг фармони била анинг зафариқтиро замонида сиғир йили, санайи минг икки юз эллик еттида сипоҳи бекарон била Хуросон мамлакатиға бориб, мазкур тоифани Хоразм вилоятига кўчуруб келтуруб, Қиличниёзбой қалъаси тавобеъидин ўзларининг хоҳлаган еридин маъво ва сукно ва зироатгоҳ таъйин этти"[13] дейилади.

ХУЛОСА. Огаҳий асарлари қаторидаги "Гулшан давлат" асари Огаҳийнинг бу асаридан олдинги тарихий асарларидаги воқеотларни янада тўлдириши ва бойитиши билан бир қаторда Хива хони Саййид Муҳаммад даври хонлик воқеотлари тўғрисида қимматли маълумотларни тақдим қилади. Тарихий асарда келтирилган воқеа ва ҳодисотлар тасвири Хоразм тарихини ўрганувчи тадқиқотчилар учун қимматли илмий манба бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бартольд .В.В.История культурной жизни Туркестана. Л.1927. стр.113.
2. Огаҳий "Гулшани давлат". Асарлар .6-жилд. Т.: Sharq. 2020.-6б.
3. Огаҳий. Гулшани давлат. Асарлар. 6-жилд. Тош.Sharq: 2020.-20б.
4. Огаҳий. Гулшани давлат Асарлар.6-жилд. Тош. Sharq: 2020.-21б.
5. Ўша жойда, 32 бет.
6. Ўша жойда.
7. Ўша жойда, 33 бет.
8.Ўша жойда.
9.Ўша жойда, 35бет.
10. Огаҳий. "Зубдату-т-таворих" Асарлар.3-жилд. Тош.Sharq: 2020.-84б.
11. Огаҳий. Гулшани давлат. Асарлар.6-жилд. Тош. Sharq: 2020.-36.
12. Ўша жойда, 37 бет.
13. Ўша жойда.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:347.92.124

ASOSSIZ ORTTIRILGAN BOYLIKNI QAYTARISHNING FUQAROLIK-HUQUQIY AHAMIYATI

Ikramov Abrorbek Kamolidinovich
Sudyalar Oliy kengashi huzuridagi Sudyalar oliy maktabi tadqiqotchisi

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВОЗВРАТА НЕОБОСНОВАННО ПРИОБРЕТЕННОГО ИМУЩЕСТВА

Икрамов Аброрбек Камолидинович
Исследователь высшей школы судей при Высшем судебном совете

THE CIVIL-LEGAL SIGNIFICANCE OF THE RESTITUTION OF UNJUST ENRICHMENT

Ikramov Abrorbek Kamolidinovich
Researcher of the Higher School of Judges under the Supreme Judicial Council

e-mail: ikramovjustice87@gmail.com
Tel: +998949088025
0009-0001-6103-1164

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqotda asossiz orttirilgan boylikni qaytarishning fuqarolik-huquqiy ahamiyati o'rganiladi. Tadqiqotda asossiz orttirilgan boylik tushunchasi, milliy qonunchilikdagi ifodasi, asossiz orttirilgan boylikning kelib chiqishi va qaytarish usuli hamda tartibi ko'rib chiqiladi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida o'z aksini topgan ayrim moddalarning rioya etmaslik, uni sodir etuvchida zararni jabrlanganga qoplab berish burchini hamda jabrlangan kishida esa, ko'rgan zararini qoplanishini talab qilish huquqini vujudga kelishi kabi tushunchalarga oydinlik kiritiladi.*

Kalit so'zlar: *asossiz orttirilgan boylik, asossiz orttirilgan boylikni qaytarish, majburiyat, huquq, mol-mulk.*

Аннотация: *В данном исследовании рассматривается гражданско-правовое значение возврата необоснованно приобретенного имущества. Анализируются понятие необоснованного обогащения, его отражение в национальном законодательстве, происхождение, а также способы и порядок возврата. На основе соответствующих положений Гражданского кодекса Республики Узбекистан освещаются вопросы применения и несоблюдения отдельных статей, юридические обязательства лица, необоснованно обогатившегося, и права потерпевшего. В частности, необходимость возврата рассматривается как средство защиты имущественных прав потерпевшей стороны.*

Ключевые слова: *необоснованное обогащение, возврат необоснованного обогащения, обязательство, право, имущество.*

Annotation: *This study examines the civil-legal significance of the restitution of unjust enrichment. It analyzes the concept of unjust enrichment, its expression in national legislation, its origins, as well as the methods and procedures for restitution. Based on relevant provisions of the Civil Code of the Republic of Uzbekistan, the study highlights the application and non-compliance with certain articles, the legal obligations of the unjustly enriched party, and the rights of the aggrieved party. In particular, the necessity of restitution is considered as a means of protecting the property rights of the aggrieved party.*

Key words: *unjust enrichment, restitution of unjust enrichment, obligation, law, property.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan dastlabki kunlardan boshlab, har bir sohada bo‘lgani kabi sud-huquq sohasida ham qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida jamiyatda qonun ustuvorligi, inson huquq va erkinliklarini ta’minlash hamda fuqarolar bunyodkorlik salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratmoqda. Fuqarolik-huquqiy tartibga solishning eng muhim qoidalarini o‘zida mujassamlashtirgan qonun hujjati bo‘lgan O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi fuqarolik qonunchiligi hujjatlari tizimida asosiy o‘rinni egallaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 8-moddasida, asossiz boyib ketish, fuqarolik huquq va burchlarining vujudga kelish asosi sifatida ko‘rsatilgan. Ushbu moddani X.R.Raxmonqulov va O.O.Oqyulov sharhlar ekan, “O‘zR FK 8-moddasining oltinchi va yettinchi bandlarida ko‘rsatilgan noqonuniy harakatlar fuqarolik huquqi va burchlarini vujudga kelishi uchun asos bo‘lishi mumkin. O‘zR FK 8-moddasi 6-bandida ko‘rsatilgan qonun buzilishi uni sodir etuvchida zararni jabrlanganga qoplab berish burchini hamda jabrlangan kishida esa, ko‘rgan zararini qoplanishini talab qilish huquqini vujudga kelishiga olib keladi. Mazkur qonun buzilishlari O‘zR FKning 57- bobi bilan tartibga solinadi. O‘zR FK 8-moddasi yettinchi bandida ko‘rsatilgan fuqarolik huquqining buzilishi ham asossiz boyib ketgan shaxs uchun, u kimning hisobiga boyigan bo‘lsa, o‘sha kishining 29 2-bob. Fuqarolik huquq va burchlarining vujudga kelishi oldida O‘zR FK 58-moddasiga binoan majburiyatni keltirib chiqaradi” [1].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Asossiz boylik orttirishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning fuqarolik huquqiy munosabatlar tizimida o‘z o‘rniga ega bo‘lishi va subyektlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishning fuqarolik-huquqiy vositasi va usuli sifatida shakllanishi ham ko‘plab fuqarolik huquqiy institutlar (shartnomalar, mulk huquqi, dilektlar) kabi uzoq tarixiy o‘tmishga borib taqaladi. Insoniyat tarixining dastlabki darvlaridayoq o‘zgaga tegishli narsani asossiz qo‘lga kiritish yoki ushlab qolish og‘ir gunohlardan biri sifatda qarab kelingan. Qadimgi Rim huquqi boshqa huquq manbalari va huquqiy tizimlar hamda odat huquqlaridan farqli ravishda birinchilardan bo‘lib, majburiyatlarni shartnomali va shartnomadan tashqari turlarga bo‘lish bilan birga, shartnomadan tashqari majburiyatlarni zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga va asossiz boylik orttirishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga bo‘ladi [2].

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 15-moddasiga ko‘ra, “O‘zbekiston Respublikasida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so‘zsiz tan olinadi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi mamlakatning butun hududida oliy yuridik kuchga ega, to‘g‘ridan-to‘g‘ri amal qiladi va yagona huquqiy makonning asosini tashkil etadi”, deb qayd etilgan.

Bohodir Isroilovga ko‘ra, asossiz boylik orttirish qonun hujjatlarida ta’qiqlanadigan holat bo‘lib, lekin u kundalik hayotimizda uchrab turadigan amaliyot hisoblanadi. Asossiz orttirilgan boylik boshqa shaxs jabrlanuvchi yoki da’vogar hisobidan mol-mulkni egallab olingan yoxud mulkni tejab qolish evaziga uni qo‘lga kirituvchi shaxs tomonidan orttirilgan boylik hisoblanadi. Jamiyatda hayotimiz va iqtisodiyotning raqamlashib borishi barchani yangi texnologiyalardan foydalanish bilan bog‘liq fuqarolik huquqiy munosabatlari ishtirokchisiga aylantirdi. Elektron to‘lov tizimi orqali mobil telefon yoki boshqa turdagi xizmatlar uchun to‘lovni amalga oshirish jarayonida biror raqamni noto‘g‘ri ishlatib, to‘lov amalga oshirilishi shaxsga asossiz boylik orttirishiga sabab bo‘ladi.

Mulkni tejash hisobiga orttiriladigan boylik kreditor mulkini ishlatish natijasida tejalgan mulkka egalik qilish oqibatida olinadi. Masalan, qurilish tashkiloti buyurtmachi materiallari hisobidan qurilish ishlarini amalga oshirgan taqdirda, bajarilgan ish uchun sarflangan buyurtmachining qurilish materiallarini tejab qolib, uni buyurtmachiga qaytarmagan mulk qurilish tashkiloti tomonidan asossiz orttirilgan boylik hisoblanadi.

Xuddi shuningdek quyidagi ham asossiz boylik orttirish holatlari hisoblanadi:

uyni xarid qilish bo‘yicha og‘zaki dastlabki kelishuv asosida berilgan zakalat puli, og‘zaki

kelishuv bo‘yicha qarz berilgan, ammo qarz oluvchi mablag‘ni qaytarmagan holat;

ko‘cha yuzidagi shaxsiy uy yoki korxona binosiga kelishuvsiz, ruxsatsiz reklama bannerini o‘rnatib xizmat yoxud mahsulot reklama qilish;

soliq bo‘yicha noto‘g‘ri imtiyoz qo‘llash evaziga olingan daromad;

byudjet oldida majburiyat yo‘q soliq to‘lovchining soliq bo‘yicha to‘langan ortiqcha to‘lovi” [2].

Fuqarolik kodeksining 1023-moddasida, “Qonunchilikda yoki bitimda belgilangan asoslarsiz boshqa shaxs (jabrlanuvchi)ning hisobidan mol-mulkni egallab olgan yoki tejab qolgan shaxs (qo‘lga kirituvchi) asossiz egallab olingan yoki tejab qolingan mol-mulkni (asossiz orttirilgan boylikni) jabrlanuvchiga qaytarib berishi shart, ushbu Kodeksning 1030-moddasida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Fuqarolik kodeksining 1025-moddasida, “Qo‘lga kirituvchining asossiz orttirilgan boyligini tashkil etuvchi mol-mulk jabrlanuvchiga asl holida qaytarilishi lozim.

Qo‘lga kirituvchi jabrlanuvchining oldida har qanday, shu jumladan u orttirilgan boylikning asossizligini bilgan yoki bilishi lozim bo‘lgan paytdan keyin asossiz qo‘lga kiritilgan yoki tejab qolingan mol-mulkning tasodifiy yetishmovchiligi yoki yomonlashuvi uchun javobgar bo‘ladi. Bu paytgacha u qasd va qo‘pol ehtiyotsizlik uchungina javobgardir”, deb qayd etilgan. Majburiyat munosabatlaridagi qo‘shimcha talablarning tabiati shundayki, ular bosh talab bor bo‘lgani uchungina mavjuddir. Demak, qo‘shimcha talablar mustaqil ma’noga ega emas. Neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, kafillik, kafolat, zakalat va boshqalarga asoslangan talablarning qo‘shimchalik yoki aksessorlik xususiyati ularni asosiy talab asoslangan huquqlarni himoya qilishdan mustaqil ravishda muhofaza qilish imkoniyatini bermaydi. Sharhlanayotgan modda qo‘shimcha talablarning aynan shunday tushunilishini mustahkamlaydi va ularning da’vo muddatini asosiy talab muddati tugashi bilan bekor qiladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Mulkdor insofsiz egallovchidan mol-mulkka insofsiz egalik qilgan butun vaqt davomida olgan yoki olishi mumkin bo‘lgan barcha daromadlarni qaytarib berishni yoki to‘lashni talab qilishga haqli. Qonunsiz egalikda bo‘lgan mol-mulkdan olinadigan daromadlarning undiruvni talab qilish huquqiga mol-mulkdan mulkdor bilan tuzilgan shartnoma asosida egalik qilib foydalangan, biroq mol-mulk o‘z ixtiyoridan tashqari bo‘lgan usulda egaligidan chiqib ketgan boshqa huquq egalari egallovchilar, ashyoviy va majburiyat asosida egadirlar. Mulk huquqini va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilish faqat mulkdor tomonidan mustaqil talab qo‘yilishi yo ob’yektiv jihatdan mushkul yoki imkonsiz bo‘lganda ruxsat etiladi. Boshqa hollarda mulkdor yo o‘ziga tegishli daromadlarni noqonuniy egallovchidan mustaqil undiradi, yoxud bu ishni ishonchnoma asosida bajarishi uchun qonuniy egallovchiga taqdim etadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Aytish mumkinki, mol-mulkni saqlash bo‘yicha xarajatlar undan foydalanishdan olingan daromadlar hisobidan qoplanadi. Shu munosabat bilan mol-mulkdan olingan daromadlar mulkdorga o‘tkazila boshlangan paytdan e’tiboran, mol-mulkni saqlash xarajatlari insofli egallovchining zimmasida bo‘lgani sababli, mulkdorning asossiz ravishda boyishi uchun sharoit yaratadi. Insofli egallovchi zarur xarajatlarining o‘ziga tegishli daromadlardan ortiq qismi (yoki bunday ortiqchalik bo‘lmagan holda ham) mulkdor tomonidan manfaatdor taraf isbotlagan miqdorda qoplanishi talab etiladi. Zero insofsiz egallovchi avval boshdan daromadlarga hech qanday huquqqa ega bo‘lmagani sababli, uning tomonidan mol-mulkka nisbatan amalga oshirilgan zarur xarajatlarni har holda mulkdor tomonidan qoplanishiga to‘g‘ri keladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. O‘zbekiston Ryespublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh. 1-jild. X. R. Raxmonqulov, O. O. Oqyulov. – Toshkent: Fan, 2010. – 258 b.
2. A.Alimov. Asossiz boylik orttirishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga nisbatan yondashuvlar tahlili // Jamiyat va innovatsiyalar. – 11 (2023) / ISSN 2181-1415, Toshkent, 2023 – b. 27.
3. Bohodir Isroilov. **Asossiz boylik orttirish deganda nima tushuniladi? // Yangi tahrirdagi Fuqarolik kodeksi loyihasiga munosabat.** 01.06.2020 yil.
4. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
5. O‘zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksi.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.192

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA CHEVARCHILIKKA DOIR TERMINLARNING TARJIMASI EKVIVALENTLARI

Mirzayeva Gulasal Ergashovna, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti “Xorijiy til va adabiyoti” kafedrasi katta o‘qituvchisi

https://orcid.org/0009-0005-6300-5196
e-mail: mirzaevagulasal3@gmail.com

ЭКВИВАЛЕНТЫ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ С НАВЫКАМИ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Мирзаева Гуласал Эргашовна, старший преподаватель кафедры “Иностранный язык и литература” Деновского института предпринимательства и педагогики

TRANSLATION EQUIVALENTS OF SKILL-RELATED TERMS IN ENGLISH AND UZBEK

Mirzayeva Gulasal Ergashovna, senior lecturer of the Department of “Foreign Language and Literature” of the Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Annotatsiya: *Ushbu maqolada chevarchilikka oid inglizcha va o‘zbekcha terminlarning tarjimasi, ularning ekvivalentlari hamda qo‘llanilish holatlari tahlil qilingan. Bugungi global iqtisodiy muhitda chevarchilik sohasi xalqaro hamkorlikning muhim qismiga aylangan. Ingliz tilidagi texnik atamalarni o‘zbek tiliga to‘g‘ri tarjima qilishda uchrayotgan muammolar va ularning ilmiy-texnik jamoatchilikka ta’siri o‘rganildi. Ushbu tahlillar natijasida tarjima usullarini takomillashtirish va yangi atamalarni kiritish bo‘yicha tavsiyalar berildi.*

Kalit so‘zlar: *chevarchilik, terminologiya, tarjima, ekvivalent, ingliz tili, o‘zbek tili.*

Abstract: *This article analyzes the translation of English and Uzbek terms related to tailoring, their equivalents, and usage cases. In today’s global economic environment, the tailoring industry has become an important part of international cooperation. Challenges in accurately translating technical terms from English to Uzbek and their impact on the scientific and technical community are examined. Based on the analysis, recommendations are provided to improve translation methods and introduce new terms.*

Key words: *tailoring, terminology, translation, equivalent, English language, Uzbek language.*

Аннотация: *В данной статье проанализированы перевод английских и узбекских терминов, относящихся к швейному делу, их эквиваленты и случаи применения. В современном глобальном экономическом окружении швейная индустрия стала важной частью международного сотрудничества. Рассмотрены проблемы, возникающие при переводе технических терминов с английского на узбекский, и их влияние на научно-техническое сообщество. По результатам анализа представлены рекомендации по совершенствованию методов перевода и введению новых терминов.*

Ключевые слова: *швейное дело, терминология, перевод, эквивалент, английский язык, узбекский язык.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Uzoq tarixga ega bo‘lgan chevarchilik (sewing, tailoring) endi ijodiy va sanoat dizaynining muhim tarkibiy qismidir. Global miqyosda kengayib borayotgan ushbu sohada tillar orasidagi texnik jarayon so‘zlarini aniq tarjima qilish zarur. Ko‘p ishlatiladigan inglizcha so‘zlarning to‘g‘ri o‘zbekcha tarjimasini topish turli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Masalan, ba’zi tushunchalar o‘zbek tiliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinmaydi yoki tarjima qilinganida ham tarjima ma’noni to‘g‘ri beradimi, degan savollar tug‘iladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ/LITERATURE ANALYSIS). Tadqiqotda quyidagi texnikalar qo‘llanildi: *Leksik-semantik talqin.* O‘zbek va ingliz chevarlik so‘zlarining ma’nosi, tuzilishi va mazmunini o‘rganish uchun leksik-semantik tahlildan foydalanildi. Uni o‘rganish uchun atamalar uchta ma’no turkumiga bo‘linadi. Masalan: bunga misollar to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalenti bo‘lgan bir nechta atamalarni o‘z ichiga oladi. Ayrim ingliz atamalari uchun mos va aniq o‘zbekcha tarjimalar mavjud. Ko‘pincha ishlatiladigan atamalar bilan bu odatda shunday bo‘ladi. Masalan: Fabric – “Mato”, Needle – “Igna”, hamda Thread – “Ip” deb tarjima qilinadi. Bu atamalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjimasi va lug‘at ta’riflari va qo‘llanishiga mos kelishi tufayli o‘zbek tiliga tarjima qilish nisbatan oson. Bundan tashqari, ba’zi atamalar boshqalarga qaraganda kamroq mos keladi. Ular har doim ham to‘liq semantik ekvivalentlikni taklif qilmasa ham, o‘zbek tilida ma’lum darajada mos ekvivalentlarga ega. Bunga quyidagi so‘zlarni misol qilib keltirish mumkin: Pattern – “Andaza” (Odatda, “andaza” o‘lchov va chizma ma’nosini ifodalaydi, lekin ba’zan “shablon” so‘zi bilan chalkashib ketadi) [4].

Seam – “Tikuv” yoki “Tig‘” (Tikuv texnologiyasida bu so‘zning turli xil kontekstlarda turli ma’nolari bor).

Dart – “Burma” (Bu atama to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinadi, lekin ayrim hollarda dizayn nuqtayi nazaridan noto‘g‘ri tushunilishi mumkin).

Yana shunday terminlardan biri, bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalentga ega bo‘lmagan terminlardir. Ba’zi inglizcha terminlar o‘zbek tilida to‘g‘ridan-to‘g‘ri mos ekvivalentga ega emas. Bu holatda, yangi atamalarni yaratish yoki xalqaro terminlarni o‘zlashtirish zarurati tug‘iladi. Masalan:

Seam allowance – “Tikuv zahirasi” (Bu atama o‘zbek tilida keng tarqalgan emas, lekin xalqaro amaliyotda juda muhimdir).

Bias tape – “Yon chiziq uchun lenta” (Tarjima to‘g‘ri semantik ma’noni bera olmasligi mumkin.) Grainline – “Mato tolasi yo‘nalishi” (Bu termin ko‘proq texnik matnlarda uchraydi va oddiy foydalanuvchilar uchun tushunarsiz bo‘lib qolishi mumkin) [2].

MUHOKAMA(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

O‘zbek tilidagi tarjimalar uzun va murakkab tushuntirishni talab qiladi (ya’ni, bir so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydi), inglizcha atamalar ko‘pincha qisqa va keng ma’noga ega. Masalan: “Grainline”– o‘zbekchada “Mato tolalarining asosiy yo‘nalishi” tarzida kengaytirilgan holda tushuntiriladi. Uni bitta so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydi.

Ayrim hollarda tarjima jarayonida ma’no yo‘qoladi yoki noto‘g‘ri tushuniladi. Misol uchun, “Stay stitch” atamasi ba’zi joylarda “Mustahkamlovchi tig‘” deb ham tarjima qilinadi, bu esa texnik ma’noda noto‘g‘ri bo‘lishi mumkin [1].

O‘zbek tilida chevarchilik so‘zlarining qabul qilinishi va qo‘llanilishi natijasida amaliyotda bir qancha qiyinchiliklar yuzaga keladi. Xalqaro tilga kelsak, chevarlar va dizaynerlar o‘rtasida noto‘g‘ri tushunchalar mavjud. Masalan, “naqsh” va “shablon” iboralarini chalkashtirib yuborish natijasida matolarni kesishda xatolar qayd etilgan. Texnik nashrlarda turli terminologiyadan foydalanilganda jarayonlar murakkablashadi. Misol tariqasida shuni ko‘rsatish mumkin, “notch” (matodagi belgi) so‘zi bir necha xil atamalar bilan ifodalanadi: “belgi”, “kesma”, “chek va boshqalar. Ingliz tili terminologiyasi uchun texnik lug‘atni standartlashtirish maqsadga muvofiq bo‘lib, qisqa o‘zbekcha o‘xshashlari yaratilishi kerak. Biroq, amaliy pragmatik yondashuvdan ham foydalanish mumkin. Tarjima qilishda so‘zma-so‘z yondashuvdan qochish, atamalarning texnik va madaniy kontekstdagi ma’nolarini hisobga olishni talab qiladi. Ya’ni, kontekstga qarab, so‘z tarjima qilinishi mumkin. Ularning xalqaro miqyosda qo‘llanishi tufayli ba’zi bir murakkab atamalar o‘zbek tilida qolishi kerak. (masalan, “bias tape”

TAMADDUN NURI

yoki “seam allowance”). Shu tariqa o‘z ma’nosini ham saqlab qolishi mumkin [3].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Ushbu tadqiqot davomida chevarchilikka oid atamalarni ingliz va o‘zbek tillariga tarjima qilish va qo‘llashdagi nomuvofiqliklar, muammolar va ularning amaliy oqibatlari ko‘rib chiqildi. Asosiy topilmalar quyidagilar edi:

1. Mos kelmaydigan terminologiyaning mavjudligi. Chevarchilikka oid ko‘plab inglizcha atamalar mavjud bo‘lib, ularning o‘zbekcha ekvivalenti yo‘q. Mana buning amaldagi yana bir misoli. “Seam allowance” – “Tikuv zapirasi” yoki “Tikuv cheti” sifatida tarjima qilinadi, lekin ushbu atamalar texnik jihatdan to‘liq bir xil ma’noni ifodalamaydi. Bu, ayniqsa, kesim jarayonida noto‘g‘ri o‘lchovlar va xatoliklarga olib keladi. “Bias tape” (yon chiziq uchun lenta) kabi atamalar amaliyotda tushunarsiz yoki noto‘g‘ri tarjimalar bilan qo‘llaniladi. Chevarlar bu o‘zbekcha iborani deyarli tushunmaydilar. Xalqaro hujjatlar noto‘g‘ri talqin qilinadi, chunki Chevarlar o‘zaro “tikuv cheti” so‘zini ishlatadilar. Shu sababli, texnik protseduralar noaniq, bu esa dizaynerlar o‘rtasida noto‘g‘ri aloqalarga olib keladi [5].

2. Tarjima texnikasining xilma-xilligi.

Tarjima jarayonida so‘zma-so‘z yondashuv va alohida tushuntirish usullari qo‘llaniladi. Bu ba’zi terminologiyani noto‘g‘ri tushunishga olib keladi. Masalan: “Notch” (matodagi belgi) atamasi ba’zan “belgi”, ba’zan esa “chek” deb tarjima qilinadi. Bu terminologik barqarorlikni yo‘qotadi.

“Stay stitch” (mustahkamlovchi tig‘) noto‘g‘ri kontekstda ishlatilishi mumkin, chunki amaliyotda chevarlar buni faqat muayyan vaziyatda ishlatishga odatlangan.

“Dart” (burma) so‘zi tez-tez noto‘g‘ri ishlatiladi, bu esa mato dizaynidagi xatolarga olib keladi. “Grainline” (mato tolasi yo‘nalishi) iborasi o‘zining murakkabligi tufayli ba’zan e’tibordan chetda qoladi yoki tushuntirilmaydi.

4. Chevarlarning terminologik tayyorgarligi yomon.

So‘rov natijalariga ko‘ra, ko‘pchilik chevarlar chet el lug‘atlaridan foydalanishni qiyin deb bilishadi. Chevarlar xorijiy so‘zlardan foydalanishni murakkab jarayon sifatida ko‘rishadi va haqiqiy faoliyatda mahalliy atamalarni afzal ko‘rishadi.

Masalan: “Andaza” so‘zi mahalliy tajribada ko‘proq ishlatiladi, lekin “pattern” so‘ziga nisbatan torroq ma’noga ega [6].

5. Terminologiyadagi nomuvofiqliklar.

Xuddi shu ibora texnik matnlarda turli xil usullarda qo‘llaniladi. Shu sababli, matnlarni tushunish qiyin. Misol uchun, “edge stitch” ba’zi hujjatlarda “chok qirrasi” va boshqalarida “chekka tikuv” deb tarjima qilinadi.

“Hemline” xalqaro standartlarda qo‘llaniladigan atama bo‘lsa, o‘zbek amaliyotida “pastki chekka” deb noto‘g‘ri talqin qilinadi.

6. Til va madaniyatning tarjimaga ta’siri.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi lingvistik va madaniy farqlar tarjima jarayonida muhim ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbek terminologiyasi ko‘pincha qisqa va aniq bo‘lgan ingliz atamalariga qaraganda uzunroq va tavsifliroqdir. Natijada chevarlar qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Ushbu natijalar asosida xalqaro terminlarni moslashtirish, amaliyotda yagona standartlarni joriy qilish va terminologiyani oddiylashtirish muhimligi aniqlandi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ergashovna M.G., Narzulloyeva O.S. Analysis of Terms for Sewing in English and Uzbek. - Web of Synergy: International Interdisciplinary. 2023.
2. Ergashovna M.G., Xoliqulovna B.M. Tikuvchilikka oid terminlarning sinonmlarini tahlil qilish. – Toshkent: Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 2023.
3. Khalikov A. Chevarchilikka oid terminlar tarjimasi. – Toshkent. 2024. – 132 b.
4. Oxford English Dictionary – Tailoring Terminology. – 2018.
5. Madalov,N.E. (2020). Linguopsychological changes in an adult when learning a foreign language. ISJ Theoretical & Applied Science, 10(90), 417-421.
6. Madalov,N.E. (2019). Types of transformations in the process of translation. In Наука и инновации-современные концепции (pp. 111-115).
7. Madalov, N. E., & Abduvaitov,A.S. (2019). Euphemisms in English and their Russian equivalents. In Наука и инновации-современные концепции (pp. 59-61).

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UO'K: 821.214.21+82.0

HIKOYALARDA HISOB SO'ZLARNING QO'LLANILISHI (HINDIY VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA)

Xalilova Zaxro Kamoliddin qizi, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi

THE USAGE OF NUMERATIVES IN STORIES (ON THE EXAMPLE OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES)

Xalilova Zaxro Kamoliddin qizi, Teacher of Termiz University of Economics and Service

УПОТРЕБЛЕНИЕ СЧЕТНЫХ СЛОВ В РАССКАЗАХ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ХИНДИ И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Халилова Захро Камолиддин кызы, преподаватель Термезского университета экономики и сервиса

https://orcid.org/0009-0007-7007-4290
e-mail: zakhro2698@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot hikoyalarda hisob so'zlarning hindiy va o'zbek tillarida qanday qo'llanilishini o'rganadi. Turli tillardagi matnlarni tahlil qilish orqali hisob so'zlarning hikoya tuzilishiga, madaniy ahamiyatiga va lingvistik xilma-xilligiga ta'siri aniqlanadi. Qiyosiy lingvistik tahlil yordamida ushbu elementlarning chastotasi, funksiyasi va badiiy matnlarga ta'siri o'rganiladi.*

Tayanch so'zlar: *hisob so'zlar, son birliklari, hindiy, o'zbek, tarjima, uslubiy funksiya, til qiyosi.*

Abstract: *This article analyzes the use of numeratives in Hindi and Uzbek short stories. It highlights their grammatical and stylistic functions, differences in application, and challenges in translation. Through comparative analysis, the study identifies how these linguistic elements enhance expressiveness and structure in stories.*

Keywords: *numeratives, classifiers, Hindi, Uzbek, translation, stylistic function, linguistic comparison.*

Аннотация: *В статье рассматривается использование числительных и счетных слов в коротких рассказах на хинди и узбекском языках. Анализируются их грамматические и стилистические функции, различия в употреблении и проблемы перевода. Сравнительный анализ выявляет, как эти языковые элементы усиливают выразительность и структуру повествования.*

Ключевые слова: *счетные слова, хинди, узбекский, перевод, стилистическая функция, языковое сравнение.*

KIRISH. Hisob so‘zlar (son va miqdor ma’nosini bildiruvchi birliklar) har bir tilda muhim leksik qatlamlardan biri bo‘lib, ular nafaqat sanash, balki o‘lchov va taqqoslash vazifalarini ham bajaradi (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2008). Hindiy va o‘zbek tillarida hisob so‘zlarning ishlatilishi o‘xshash va farqli jihatlarga ega bo‘lib, bu jihatlar adabiy til me’yorlari, uslubiy vositalar va sintaktik tuzilmalarda namoyon bo‘ladi (Hindi Grammar and Composition, 2012). Ushbu maqola hindiy va o‘zbek tillarida hisob so‘zlarning hikoyalardagi roli, ularning grammatik va uslubiy funksiyalarini tadqiq etishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Hindiy tilidagi hisob so‘zlari bo‘yicha asosan rus va nemis tilshunoslari izlanish olib borgan. Hind tilshunosi Omkar N.Koulning ishlarida esa, hisob so‘zlari sifatlar turkumiga tegishli bo‘lib, ularning morfologik jihatlari batafsil tahlil qilingan. O‘zbek tilshunosligida sharqshunoslik an’analari shakllangan bo‘lsa-da, bu mavzuda hali ko‘p tadqiqotlar olib borilmagan. F.f.f.d. (PhD) dotsent S.Nurmatovning “Hindiy tilida sanoq tizimining shakllanishi va taraqqiyoti” nomli doktorlik dissertatsiyasining to‘rtinchi bo‘limida hindiy tilidagi hisob so‘zlari chuqur o‘rganilgan. Shuningdek, N.Jiyanova o‘zining filologiya fanlari nomzodi ilmiy ishida “Boburnomadagi numerativlarning ma’no xususiyatlari” mavzusini yoritib, hindiy tilining o‘rta asrlarga oid o‘lchov birliklarini tahlil qilgan. Bundan tashqari, ushbu mavzu bo‘yicha bir nechta maqolalar va tezislar chop etilgan.

O‘zbek tilidagi hisob so‘zlari yuqoridagi tillarga nisbatan foiz jihatidan kam bo‘lmasa-da, bu borada olib borilgan tadqiqotlar soni yetarli emas. Alexandra Aikhenvaldning “*Classifiers: A Typology of Noun Categorization Devices”* kitobidagi *“Numerals, Classifiers, and Indefinite Articles in Uzbek”* bo‘limida o‘zbek tilida Sharqiy Osiyo tillaridagi kabi klassifikatorlar mavjud emasligi qayd etilgan. Shuningdek, u “bir” sanoq so‘zining ingliz tilidagi *a/an* artikllariga o‘xshash ravishda hisob so‘zlari bilan birgalikda kelib, muayyan vazifani bajarishini tahlil qilgan.

Shuningdek, hisob so‘zlari mavzusida publitsistik jihatdan olib borilgan bir qator tilshunoslik tadqiqotlari ham mavjud. Jumladan, A.Estadji va V.Xamidova o‘z maqolalarida fors tilidagi hisob so‘zlarining o‘rganilganlik darajasi hamda ularni to‘g‘ri qo‘llash masalasiga e’tibor qaratgan. S.X.Zaxrai, P.Pulaki va M.Beygilar tomonidan yozilgan hammualiflikdagi maqolada esa fors va rus tillaridagi hisob so‘zlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning qo‘llanilishi hamda tasniflanishidagi o‘xshash va farqli jihatlar o‘rganilgan. Shuningdek, ushbu maqolada har ikki tilga xos hisob so‘zlarining funksional xususiyatlari tahlil qilinib, ularning grammatik va semantik tomonlariga alohida e’tibor qaratilgan.

METODLAR. Ushbu tadqiqotda qiyosiy-tahlil usuli asosida hindiy va o‘zbek tillaridagi hikoyalardan olingan hisob so‘zlar tahlil qilindi. Buning uchun quyidagi manbalardan foydalanildi:

- O‘zbek adabiyotidan hikoyalar (Abdulla Qodiriy, 1926; Shukur Xolmirzayev, 1980);
- Hindiy adabiyotidan hikoyalar (Premchand, 1936; Rabindranath Tagore, 1913);
- Tilshunoslikka oid ilmiy maqolalar va grammatik lug‘atlar (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2008; Hindi Grammar and Composition, 2012).

Hisob so‘zlarning hikoyalardagi o‘rni, ularning sintaktik va semantik tahlili, tarjima jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar ham o‘rganildi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

1. Hindiy va o‘zbek hikoyalarida hisob so‘zlarning ishlatilishi

Tahlil natijalariga ko‘ra, hindiy va o‘zbek tillaridagi hikoyalarda hisob so‘zlar uch xil asosiy vazifani bajaradi:

1. Miqdor ifodalash: har ikkala tilda ham hisob so‘zlar miqdorni aniq ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Masalan:

- O‘zbek tilida: *“Bir piyola choy ichib bo‘lgach, u gap boshladi”* (Xolmirzayev, 1980).
- Hindiy tilida: *“एक कप चाय पीने के बाद उसने बात शुरू की”* (Premchand, 1936).

2. Sarlavha va matn ichida ta'sirchanlik yaratish: ba'zan hisob so'zlar muayyan bir effekt hosil qilish uchun qo'llanadi.

- O'zbek tilida: *"U bir parcha nonni yeb, yo'lga tushdi"* (Qodiriy, 1926).
- Hindiy tilida: *"वह एक टुकड़ा रोटी खाकर निकल पड़ा"* (Tagore, 1913).

3. O'lchov va taqqoslash: hikoyalarda aniq o'lchov va nisbatlarni ifodalash uchun ham hisob so'zlar ishlatiladi.

- O'zbek tilida: *"Uch dona olma oldi va menga bittasini uzatdi"* (Xolmirzayev, 1980).
- Hindiy tilida: *"उसने तीन सेब खरीदे और मुझे एक दिया"* (Premchand, 1936).

2. Grammatik va uslubiy farqlar

Hisob so'zlarning ishlatilishi ikki tilda bir-biridan farq qiladi:

- Hindiy tilida hisob so'zlar doim o'lchov birliklari bilan qo'llanadi, masalan: *"दो किलो चावल"* (ikki kilo guruch) yoki *"तीन कप चाय"* (uch piyola choy) (Hindi Grammar and Composition, 2012).
- O'zbek tilida esa hisob so'zlar ot bilan alohida ishlatilishi mumkin, masalan: *"uch shisha suv"* yoki *"ikki bo'lak non"* (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2008).

Hisob so'zlarning hikoyalardagi o'rni til me'yorlari bilan bog'liq bo'lib, har ikkala tilda ularning ta'sirchanligi, hissiy jihatlari va hikoyaning umumiy uslubiy xususiyatlari bilan bog'liq. Tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. **Uslubiy ta'sir:** O'zbek va hindiy hikoyalarida hisob so'zlar ko'pincha hissiy ta'sir kuchaytirish, obraz yaratish va o'quvchini qiziqtirish uchun ishlatiladi (Qodiriy, 1926; Tagore, 1913).
2. **Tarjimaviy muammolar:** Hindiydan o'zbek tiliga yoki aksincha tarjima qilinganda hisob so'zlarning ta'siri yo'qolishi yoki o'zgarishi mumkin (Hindi Grammar and Composition, 2012).
3. **Kontekstga bog'liqlik:** Har ikkala tilda hisob so'zlarning ishlatilishi matn kontekstiga bog'liq holda har xil bo'lishi mumkin, ayniqsa, ularning ko'chma ma'noda qo'llanilishi muhim ahamiyat kasb etadi (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2008).

XULOSA. Hindiy va o'zbek tillarida hisob so'zlarning hikoyalardagi roli turlicha bo'lsa-da, ular asosan miqdor, o'lchov va taqqoslashni ifodalash uchun ishlatiladi. Ularning uslubiy ta'siri hikoyaning umumiy atmosferasiga bog'liq bo'lib, tarjima jarayonida diqqat bilan yondashish talab etiladi. Kelgusidagi tadqiqotlar hisob so'zlarning boshqa janrlardagi (masalan, dramatik va publitsistik asarlarda) ishlatilishini ham o'rganishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hindi Grammar and Composition. (2012). New Delhi: Oxford University Press.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. (2008). Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
3. Premchand, M. (1936). Godaan. Delhi: Bhartiya Gyanpith.
4. Qodiriy, A. (1926). O'tkan kunlar. Toshkent: Adabiyot nashriyoti.
5. Tagore, R. (1913). Gitanjali. Kolkata: Macmillan.
6. Xolmirzayev, Sh. (1980). Hikoyalar to'plami. Toshkent: Yangi asr avlodi.
7. Estadji, A. (2010). Анализ счетных слов в персидском языке [Analysis of counting words in the Persian language]. *Yazykovedenie i dialekt Khorasana*, (1). Meshhed.
8. Khamidova, V. (2024). О тематической классификации лексем, относящихся к счетным словам в персидском языке [On the thematic classification of lexemes related to counting words in the Persian language]. *Izvestiya NUUz*, (1.10), 278–280.
9. Zakhrai, S. X., Pulaki, P., & Beygi, M. (2015). Анализ системы счетных слов в персидском языке в сопоставлении с русским языком [Analysis of the system of counting words in Persian compared to Russian]. *Вестник Московского государственного областного университета (МГОУ). Seriya: Lingvistika*, (4), 184–190.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UO'K: 811.1/8'272:305

EXPRESSION OF RESPECT IN LITERATURE OF DIFFERENT SYSTEMIC LANGUAGES

Yusupova Sabohatxon A'zamjonovna, Senior teacher, department of English philology, (PhD)
Abdurazakova Adiba Saidvaliyevna, master's degree student at Fergana State University

https://orcid.org/0000-0003-4883-076X
e-mail: s.a.yusupova@pf.fdu.uz

TURLI TIZIMLI TILLAR ADABIYOTIDA HURMAT IFODASI

Yusupova Sabohatxon A'zamjonovna, Farg'ona davlat universiteti Ingliz tili filologiyasi fakulteti katta o'qituvchisi, (PhD)
Abdurazakova Adiba Saidvaliyevna, Farg'ona davlat universiteti magistranti

e-mail: dilnozakhonrakhmatullaeva@gmail.com

ВЫРАЖЕНИЕ УВАЖЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ РАЗНЫХ СИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ

Юсупова Сабохатхан Азамжоновна, старший преподаватель факультета английской филологии Ферганского государственного университета, (PhD)
Абдуразакова Адиба Саидвалиевна, магистрант Ферганского государственного университета

Abstract: *This article explores the linguistic and cultural expressions of respect in English, Uzbek, and Russian. By analyzing traditional form of respect in various literatures, it highlights how these expressions reflect social values and cultural priorities. Drawing from classic and contemporary works such as "Pride and Prejudice", "O'tkan kunlar", and "War and Peace", the article delves into the unique ways respect is communicated in each language. This comparative study fosters a deeper understanding of cross-cultural communication.*

Key words: *respect, cultural value, formal speech, non-verbal cues, linguistic feature.*

Annotatsiya: *Ushbu maqola ingliz, o'zbek va rus tillarida hurmat ifodalarini lingvistik va madaniy jihatdan o'rganadi. Adabiyotdagi an'anaviy hurmat shakllarini tahlil qilib, bu ifodalar jamiyat qadriyatlari va madaniy ustuvorliklarini qanday aks ettirishi ochib beriladi. "G'urur va andisha", "O'tkan kunlar" va "Urush va tinchlik" kabi klassik asarlar asosida har bir tilda hurmatni ifodalashning o'ziga xos usullari yoritiladi. Bu qiyosiy o'rganish turli madaniyatlararo muloqotni chuqurroq tushunishga yordam beradi.*

Kalit so'zlar: *hurmat, madaniy qadriyat, rasmiy nutq, so'zsiz ishora, lingvistik xususiyat.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются лингвистические и культурные выражения уважения в английском, узбекском и русском языках. Анализируются традиционные формы уважения в литературе. На примере классических и современных произведений, таких как "Гордость и предубеждение", "Прошедшие дни" и "Война и мир", исследуются уникальные способы выражения уважения в каждом языке. Сравнительный анализ способствует более глубокому пониманию межкультурной коммуникации.*

Ключевые слова: *уважение, культурная ценность, официальная речь, невербальные сигналы, лингвистические признаки.*

TAMADDUN NURI

INTRODUCTION. Respect, as a social construct, is a universal value expressed in various ways across cultures and languages. It reflects societal norms, traditions, and communication styles, often depicted vividly in literature. This article explores how respect is expressed in English, Uzbek, and Russian through their linguistic features and cultural contexts, with examples from fictional works. By analyzing these languages, we gain insight into how respect shapes human interactions.

In English literature, respect is often conveyed through polite expressions, honorifics, and formal speech. The use of phrases such as "please", "thank you" and "excuse me" often illustrates the social dynamics between characters. In Austen's classic novel "Pride and Prejudice", characters frequently use polite language to navigate social hierarchies. For instance, Miss Elithabeth farewell remarks to Mr Darcy: "Oh yes. Be so kind as to apologize for us to Miss Darcy. Say that urgent business calls us home immediately"[1].

Here, Elizabeth used polite language to excuse herself and others from a social engagement. Politeness serves not only as a means of communication but also as a marker of societal decorum.

In Charlotte Brontë's novel "Jane Eyre" we could notice another way of respect. Mr.Rochester, is acutely aware of the need to address his employee, Miss Jane Eyre, with formality and respect: "Excuse my tone of command. I am used to saying, 'Do this', and it is done"[2].

Even as Mr.Rochester breaks down formalities, Jane maintains a respectful tone, showing the importance of professional boundaries and social class distinctions in Victorian England.

DISCUSSION. English novels frequently reflect the cultural emphasis on individuality and polite boundaries. Respect is shown not only through language but also by giving others their personal space and autonomy.

Academic studies emphasize the importance of polite speech in English-speaking cultures. Brown and Levinson (1987) discuss "positive politeness" strategies, which seek to create a sense of inclusiveness and respect in conversation[3].

In Uzbek culture, respect is deeply rooted in family values and traditions, which are reflected in language. Uzbek literature often highlights respect as a cornerstone of relationships, particularly in familial and social settings. It reflects the collectivist nature of Uzbek society, where elders and authority figures are highly valued.

In Qodiriy's novel "O'tkan kunlar", respect for elders and social harmony is a recurring theme. For example, the protagonist Otabek's dialogue with Rahmat shows the depth of Uzbek cultural values:

- Bizni kechirasiz, bek aka, - deb Rahmat uzr aytdi, - vaqtsiz kelib sizni tinchsizladik. Otabek ularga yuqoridan joy ko'rsatar ekan, yoqimliq bir vaziyatda: -Tinchsizlamadingizlar, bil'aks quvontirdingizlar,— dedi, — shahringizga birinchi martaba kelishim bo'lg'ani uchun tanishsizliq, yolg'izliq meni juda zeriktirgan edi[4].

In this passage Rahmat asked excuse from Otabek for disturbing him. It is obvious that Otabek's polite speech and intelligence melted away tenseness between them.

Uzbek literature is replete with such examples where verbal respect is intertwined with cultural terms, underscoring the high regard for authority and tradition. In Abdulla Qodiriy's another masterpiece novel "Mehrobdan chayon" we can notice this in the speech of Maxdum:

-Marhamat, taqsirlar, marhamat![5]

In this extract from the novel Mahdum expresses his honor to people who were in a higher rank, using such a word as "taqsirlar".

[1] Johnson, B. (1898). The novels of Jane Austen: Pride and Prejudice. p,94.
[2] Bronte, Ch. Jane Eyre, https://www.ucm.es/data/cont/docs/119-2014-04-09-Jane%20Eyre.pdf p,189.
[3] Brown, P., & Levinson, S. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.
[4] Qodiriy, A. O'tkan kunlar. www.ziyouz.com kutubxonasi. p,1
[5] Qodiriy, A. Mehrobdan chayon.Toshkent-2013, p, 209.

In Russian, respect is expressed through both linguistic and non-linguistic means. Russian literature, known for its psychological depth, often explores the complexities of respect within hierarchical and familial relationships. The use of formal pronouns, patronymics, and respectful titles are central to Russian culture and are vividly portrayed in its literary works.

In "Война и мир" by Leo Tolstoy, characters often address each other formally, even in close relationships. For example, Prince Andrei speaks to his father using the patronymic:

Дайте опомниться, батюшка, - сказал он с улыбкою, показывавшею, что слабости отца не мешают ему уважать и любить его. – Ведь я ещё и не разместился[6].

The use of "батюшка" (batyushka, a respectful term for father) reflects not only familial respect but also the hierarchical structure of Russian society.

In Dostoevsky's novel "Преступление и наказание", formal language is used to express respect even in tense situations. When Petr Petrovich spoke to Katherine Ivanovna, their dialogue includes respectful terms.

Despite the underlying tension:

— Сударыня! Сударыня! — восклицал он внушительным голосом, — до вас этот факт не касается![7]

The word "Сударыня" is used to maintain formal politeness, even as the characters test each other's resolve.

Across these three languages, respect is expressed in ways that mirror the respective cultural values. English novels often depict respect through politeness and personal boundaries, as seen in "Pride and Prejudice". Uzbek literature highlights collectivist ideals, as shown in "O'tkan kunlar". Russian works, such as "War and Peace", reflect the hierarchical nature of society through formal speech and patronymics.

RESULTS. The expression of respect in English, Uzbek, and Russian literature reflects the interplay between language, culture, and societal values. Through their unique linguistic features and cultural nuances, these languages offer a window into the diverse ways humans show deference and courtesy. By analyzing examples from literature, we not only appreciate the beauty of linguistic diversity but also deepen our understanding of universal human values.

Respect, as a fundamental aspect of human interaction, manifests in diverse yet profound ways across languages and cultures. English, Uzbek, and Russian literature provide rich examples of how respect is embedded in linguistic structures, cultural traditions, and social hierarchies. Through an analysis of literary works, we see that respect is not merely about politeness but also about understanding and adhering to societal expectations, maintaining harmony, and acknowledging social roles.

In English literature, respect is closely tied to politeness and personal boundaries. The use of honorifics, formal speech, and indirect expressions, as seen in "Pride and Prejudice" and "Jane Eyre", highlights the importance of social decorum and individual dignity. The emphasis on autonomy and personal space in English-speaking cultures is reflected in characters' interactions, where respect often involves allowing others the freedom to make their own choices while maintaining civility.

Uzbek literature, in contrast, emphasizes respect within a collectivist framework. The language itself carries built-in mechanisms for showing deference, particularly toward elders and authority figures. Novels such as "O'tkan kunlar" and "Mehrobdan chayon" showcase how verbal respect is deeply ingrained in everyday interactions, reinforcing social bonds and upholding traditional values. The respectful use of honorifics, apologies, and polite speech in these works illustrates how Uzbek culture prioritizes social harmony and collective responsibility.

Russian literature presents a unique blend of formal respect and emotional depth. The use of patronymics, formal pronouns, and respectful terms, as seen in "War and Peace" and "Crime and Punishment", underscores the hierarchical structure

[6] Толстой,Л.Н. Война и мир. Стр,23.

[7] Достоевский, Ф.М. Преступление и наказание. Стр, 29.

of Russian society. Even within intimate relationships, characters maintain a level of linguistic formality that reflects deep-seated cultural norms. Russian literature also reveals the psychological aspects of respect, where characters navigate power dynamics and social expectations through both language and non-verbal cues.

Beyond language, cultural expressions of respect also differ in non-verbal communication. English-speaking cultures often focus on verbal etiquette and personal space, while Uzbek and Russian societies integrate gestures, tone, and body language into their expressions of respect. In Uzbekistan, lowering one's gaze when speaking to elders signifies humility and reverence. In Russia, standing when an elder enters the room is a mark of deference. These non-verbal elements reinforce the cultural values associated with respect and demonstrate its multidimensional nature.

CONCLUSION. Ultimately, the portrayal of respect in literature serves as a mirror of societal values. While English, Uzbek, and Russian cultures have distinct ways of expressing respect, they all share a fundamental recognition of its importance in human relationships. Literature provides a valuable lens through which we can appreciate these differences and similarities, deepening our understanding of cultural diversity. By examining how respect is articulated in different languages, we gain insight into the broader human experience, recognizing that while customs and expressions may vary, the core value of respect remains universal.

REFERENCES:

1. Brown, P., & Levinson, S. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.
2. Yusupova, Sabohatxon A'zamjonovna. Issues of Expression of Respect in Male and Female Speech in Different Systems Languages. International Multidisciplinary Journal for Research and Development, vol. 11, no. 03, 2024.
3. Austen, J. (1813). Pride and Prejudice.
4. Brontë, C. (1847). Jane Eyre.
5. Qodiriy, A. O'tkan kunlar. www.ziyouz.com kutubxonasi. p.1.
6. Толстой,Л.Н. Война и мир. Стр. 23.
7. Dostoevsky, F. (1866). Crime and Punishment.
8. Qodiriy, A. Mehrobdan chayon.Toshkent-2013, p.209.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 910.4:572.1: 398.342

SUG‘ORISH TIZIMI TARIXI HAQIDA QAYDLAR (YAHYO G‘ULOMOVNING “XORAZMNING SUG‘ORILISH TARIXI” ASARI MISOLIDA)

Kanimkulov Olimjon Sheraliyevich, Guliston davlat pedagogika instituti dotsenti

NOTES ON THE HISTORY OF THE IRRIGATION SYSTEM (ON THE EXAMPLE OF THE WORK OF YAHYA GHULOMOV “THE HISTORY OF IRRIGATION OF KHWAREZM”)

Kanimkulov Olimjon Sheraliyevich, Associate professor of Gulistan State Pedagogical Institute

ЗАМЕТКИ ОБ ИСТОРИИ ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ (НА ПРИМЕРЕ РАБОТЫ ЯХЁ ГУЛЯМОВА “ИСТОРИЯ ОРОШЕНИЯ ХОРЕЗМА”)

Канимкулов Олимжон Шералиевич, доцент Гулистанского государственного педагогического института

https://orcid.org/0009-0006-6069-009X
e-mail: kanimkulov812310@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada birinchi o‘zbek arxeolog olimi Yahyo G‘ulomov ilmiy faoliyatining asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan sug‘orilish tarixi bo‘yicha olib borgan izlanishlari haqida so‘z boradi. Ayniqsa, olimning “Xorazmning sug‘orilish tarixi” asarini o‘rganishning ilmiy ahamiyati haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, maqolada Y.G‘ulomovning ushbu asari bo‘yicha zamondoshlari fikr-mulohazalari o‘rin olgan.*

Kalit so‘zlar*: Yahyo G‘ulomov, T.Mirg‘iyosov, sun’iy sug‘orish tarixi, V.V.Bartold, Qubatau tog‘i, “Uzkomstaris”, M.E.Masson, Xorazm arxeologik–etnografik ekspeditsiyasi, S.P.Tolstov, M.Yu.Bayoniy, “Pravda Vostoka” gazetasi, “Xorazmning sug‘orilish tarixi asari, Kaulbars.*

Abstract: *The article describes the research of the first Uzbek archaeologist Yahya Gulomov on the history of irrigation, which is one of the main areas of his scientific activity. In particular, the scientific significance of studying the scientist’s work “History of Irrigation of Khorezm” is discussed. The article also provides the opinions of contemporaries about this work of Y. Gulomov.*

Key words*: Yahya Gulomov, T.Mirgiyasov, history of artificial irrigation, V.V.Bartold, Mount Kubatau, “Uzkomstaris”, M.E.Masson, Khorezm archaeological and ethnographic expedition, S.P.Tolstov, M.Yu.Bayony, newspaper “Pravda Vostoka”, “History of Khorezm Irrigation”, Kaulbars.*

Аннотация: *В статье рассказывается об исследованиях первого узбекского археолога Яхё Гуломова по истории ирригации, которая является одним из основных направлений его научной деятельности. В частности, обсуждается научная значимость изучения труда учёного “История ирригации Хорезма”. Также в статье приводятся мнения современников об этом творчестве Я.Гулямова.*

Ключевые слова*: Яхё Гулямов, Т.Миргиясов, история искусственного орошения, В.В.Бартольд, гора Кубатау, “Узкомстарис”, М.Э.Массон, Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция, С.П.Толстов, М.Ю.Баеный, газета “Правда Востока”, “История Хорезмского ирригации”, Каульбарс.*

KIRISH. Ma'lumki, O'zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasining markazida joylashgan bo'lib, bu mintaqa suv resurslari jihatidan bir qadar cheklangan. XX-XXI asrlarda dunyo aholisining o'sishi oziq-ovqat resurslariga bo'lgan talabni oshirib yubordi. Oziq-ovqat resurslariga bo'lgan talabni qishloq xo'jaligini rivojlantirish hisobiga qondirish mumkinligini hisobga oladigan bo'lsak, qishloq xo'jaligining mamlakatlar iqtisodiy hayotida tutgan o'rni naqadar katta ekanligini anglaymiz. Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti esa bevosita suv va suv resurslari, sug'orish tizimining nechog'li to'g'ri yo'lga qo'yilganligi bilan bog'liq. Shunday ekan, sug'orish tizimi, u bilan bog'liq tadqiqotlar ham mamlakat iqtisodiy ahvoliga katta ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini inkor etib bo'lmaydi. Bu borada mamlakatimiz tarixida sug'orish tizimi bilan bog'liq tadqiqotlar olib borgan olim Yahyo G'ulomovning izlanishlarini alohida qayd etib o'tmog'imiz kerak. Yahyo G'ulomovning **"Xorazmning sug'orilish tarixi" asari** sharq tamadduni paydo bo'lishi va rivojida o'ta muhim o'rin tutgan sug'orish tizimi borasida qimmatli ma'lumot beruvchi muhim manba hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI. Yahyo G'ulomov shaxsi va uning ilmiy faoliyatiga olimning shogirdlari A.Muhammadjonov [1], A.Asqarov [2;3, 79-92 bb] va boshqalar o'z tadqiqotlarida to'xtalib o'tgan. Ular orasida A.Muhammadjonovning "Yahyo G'ulomovni xotirlab" asari, A.Asqarov maqolalari va B.V.Luninning biblografik risolasini[4,68 b] alohida ajratib ko'rsatish mumkin. O'zbekiston Milliy Arxivi, O'zR FA Asosiy kutubxonasi arxivi, Tarix va arxeologiya instituti arxivi hamda olimning uy arxivi hujjatlariga asoslanib aytishimiz mumkinki, 50-70 yillarga kelib akademik Yahyo G'ulomov nafaqat Markaz yoki respublika olimlari, balki, chet el hamda mamlakatimizning turli xil hududlaridan tariximizni o'rganish, muhofaza qilish masalalarida maslahat olish mumkin bo'lgan ko'zga ko'ringan mahalliy tarixchi olim bo'lgan edi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

TADQIQOTNING METODOLOGIYASI. Mazkur ilmiy maqolaning ilmiy-nazariy asosi tarix fani oldida turgan dolzarb masalalarni hal qilishda xolisonalik, haqqoniylik, tarixiylik va hujjatli ravishda asoslanganlik tamoyillariga tayanadi. Maqolamizda, akademik Yahyo G'ulomov shaxsi, uning mintaqa suv resurslari, sug'orish tizimi va dehqonchilik madaniyati, suv resurslarining mamlakatlar hayotida tutgan o'rnini tadqiq etishdagi xizmatlari umumlashtiriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Yahyo G'ulomovning ilmiy faoliyati ko'p qirrali bo'lib, eng qadimgi davrlardan O'zbekistonda sug'orma dehqonchilik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi, ilk shaharlarning vujudga kelishi va shaharsozlik madaniyatining taraqqiyoti tarixi, o'rta asrlarda O'zbekistonning ijtimoiy–iqtisodiy taraqqiyoti muammolari, qo'shni mamlakatlar bilan aloqalari tarixining o'rganilishi kabi jihatlarni qamrab oladi. Olim o'z ilmiy izlanishlarida Xorazm, Zarafshon vohasi, Farg'ona, Mirzacho'l singari mintaqalarda sun'iy sug'orishning vujudga kelishi va uning rivojlanish tarixini o'rganishga katta e'tibor qaratdi. Zero, o'tmishda mamlakatlar hamda xalqlarning taraqqiyoti ko'pchilik hollarda sun'iy sug'orish tizimining qanchalik to'g'ri yo'lga qo'yilganligi va rivojlanganligiga bog'liq bo'lgan. Bu jaryon bugungi kunda ham ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Qadimgi Xorazmda taraqqiyotining o'ziga xosliklaridan biri bu yerda qadimdan sun'iy sug'orishga asoslangan madaniyatning rivoji hisoblanadi. Xorazm taraqqiyoti sun'iy sug'orishga asoslangan tarixiy-geografik mintaqaning eng shimoliy nuqtasi hisoblanadi. Bu yerda sun'iy sug'orish o'ziga xos texnik taraqqiyotga tayanib ish ko'rgan. Shu sababli ham Ya.G'ulomov o'zining ilk mustaqil arxeologik izlanishlarini Xorazm mintaqasida boshladi[5,6-8-bb].

1937-yildan 1950-yilgacha Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi (II jahon urushi yillarida (1940-1945) ekspeditsiya o'z ishini vaqtincha to'xtatib turgan) tarkibida olib borilgan ko'p yillik izlanishlar natijasida Xorazmning necha ming yillik ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotini to'liq aks ettirgan bir qator ilmiy asarlar yuzaga keldi[6,2-14-bb]. Sharq mamlakatlari, shu jumladan Markaziy Osiyoning iqlim sharoiti va yer tuzilishi qadim zamonlardan boshlab kanallar qazish va suv inshootlari vujudga keltirish orqali sun'iy sug'orishni dehqonchilikning asosiy vositalaridan biriga aylantirganligi, shuning uchun ham Sharq mamlakatlarida sug'orish davlat ishi, jamoalar

uyushmasi va umumxalq ishining bir qismi ekanligi Ya.G‘ulomovning “Xorazmning sug‘orilish tarixi” asarida o‘z isbotini topgan. Asar 1957-yil rus, 1959-yilda esa o‘zbek tillarida nashr etilgan. Yahyo G‘ulomovning bu asari o‘zining hajmi, ilmiy xulosalarning teranligi bilan ajralib turadi [8,10-b;11]. Asar muqaddima, 9 bob, xulosa va adabiyotlar ro‘yxatidan iborat bo‘lib, asarning I-IV boblarida qadimgi zamonlardan to milodiy VI asrgacha bo‘lgan uzoq tarixiy davr mobaynidagi Xorazm tarixi, iqlimi, geografiyasi va dehqonchilikdagi sun’iy sug‘orilishning kelib chiqishi aks etgan(18-113 betlar). V-VII boblarida esa Markaziy Osiyoda sun’iy sug‘orilishning ahamiyati yoritiladi. Bundan tashqari, VII bobda Amudaryo, Kaspiy va Orol dengizlari sohillarida o‘zbek, turkman va qoraqalpoq qabilalarining tarqalishi bayon qilinadi(102–248-betlar). Asarning VIII-bobida sug‘orilish texnikasining tarixiy rivojlanishi, uning xilma-xilligi yoritiladi. Shuningdek, bu bobda xalqimizning donishmandligi, ko‘p mingyillik tajribasi hamda suvdan unumli foydalanish uchun asrlar bo‘yi olib borgan qahramonliklari ham aks etgan(237-267 betlar). Nihoyat, kitobning oxirgi IX bobi 1917-yildan keyingi sug‘orilish tarixiga bag‘ishlangan (280–291-betlar) [8]. Yahyo G‘ulomov ushbu asarini yozish jarayonida Xorazmda o‘zi va S.P.Tolstov o‘tkazgan arxeologik ekspeditsiya natijalariga tayanibgina qolmasdan, ilgarigi davrda sug‘orilish tarixiga, suv xo‘jaligi tizimiga doir yaratilgan asarlarni ham qunt bilan o‘rgangan. Aynan xonlikning bosh mirobi bo‘lib ishlagan Munis, Ogahiy asarlarini, Xorazm tarixi bilimdoni Bayoniy asarlarini chuqur o‘rganadi. Shuningdek, XIX asr oxirlarida Xorazmda bo‘lib bebaho manbalar to‘plagan A.V.Kaulbars, A.L.Kun singari olimlar asarlariga e’tibor qaratdi. Olim V.Bartoldning “Turkistonning sug‘orilish tarixi” asarini ham chuqur o‘rganadi, shu bilan birga uning ayrim fikr-mulohazalariga e’tiroz bildiradi[9,1735-1740-bb]. Ya.G‘ulomov V.V.Bartold Xorazmda bo‘lmagan va Xorazmning tarixiy topografiyasini yaxshi bilmagan hamda yuqoridagi asarini asosan yozma manbalar asosida yozgan deb hisoblagan[11,26-30-bb]. Bundan tashqari arab, fors tilidagi qo‘lyozma asarlar va ularning ingliz, nemis, rus tilidagi nashrlari hamda rus mualliflarining kitoblaridan 400 dan ortig‘ini o‘qib-o‘rganib, o‘z asarida shu manbalardan iqtiboslar keltirib o‘tdi.

Yahyo G‘ulomovning 1930–1940-yillarda qadimgi Xorazm yerlarida ilmiy tadqiqotlar paytida orttirgan tajribasi keyingi o‘n yilliklar davomida Buxoro, Toshkent, Farg‘ona va Janubiy O‘zbekiston viloyatlarida ham sug‘orma dehqonchilik madaniyati tarixini o‘rganishda juda qo‘l kelgan edi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Respublikamizning turli hududlarida olib borgan izlanishlari olimni nafaqat tarix va arxeologiya fanlari, balki, sug‘orma dehqonchilik madaniyati tarixi bilan maxsus shug‘ullangan olim sifatida katta shuhrat qozonishiga sabab bo‘ldi.

Qolaversa, Yahyo G‘ulomovning olimona xulosalari tarix fanida yirik nazariy masalalarning to‘g‘ri yechimini belgilab berganligi bilan ham ahamiyatlidir. Yahyo G‘ulomovning Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi tarkibidagi tadqiqotlari Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ida Beruniy, To‘rtko‘l tumanlarida Qirqqiz, Yonbosh qal’a, Tuproqqal’a, Teshikqal’a, Qal’aliqir, Ko‘zaliqir kabi yodgorliklarni o‘rganib, u yerlar qadimda sug‘orilib ekin ekilganini, keyin cho‘l bo‘lib qolgan yerlarni ko‘rsatib berdi. Hozir bu yerlarda sug‘orish ishlari tiklanib, bog‘lar, paxtazorlar vujudga kelgan[11,26-30-bb].

Bugungi kunda sug‘orish tizimi, suv resurslaridan unumli foydalanish butun dunyoda dolzarb ahamiyat kasb etib borayotgan bir vaqtda akademik olimning tadqiqotlari qanchalik muhim ekanligi o‘z aksini topmoqda. Bu borada bugungi xalq xo‘jaligi tizimida irrigatsiya va melioratsiya tizimining qanchalik to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilganligi, sohada olib borilayotgan ishlarning zamonaviy, ilg‘or usullarini qo‘llashda tarixiy tadqiqotlarning natijalaridan foydalanish foydadan xoli bo‘lmaydi, deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Муҳаммаджонов А.Р. Яҳё Ғуломовни хотирлаб. Тошкент. Фан. 2000 й.
2. Асқаров А. Ўзбек археологиясининг отаси. Ўзбекистон овози. газ, 1993 й. 1 май.
3. Я.Ғуломов таваллудининг 100 йиллигига бағишланган Республика илмий-амалий конференцияси тўплами. Тошкент. 2008. 1-8 бет, 79-92 бет.
4. Лунин Б. Яхья Гулямович Гулямов. Ташкент; Фан, 1979. – стр 68.

TAMADDUN NURI

5. Yahya G‘ulam. O‘tmish izlari. //Guliston, 1937-yil № 4, 6-8 bet.
6. Yahyo G‘ulomovning Xorazm hududlarida tarixiy yodgorliklarni o‘rganish maqsadida olib borgan kuzatuv ishlari kundalik daftaridan, 1936-1939-yillar. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Arxivi, F-2883, R-1, yigmajild 52,2-14 bet.
7. Yahyo G‘ulomov faoliyati bilan bog‘liq asarlar nazarda tutilmoqda. Qarang, masalan: Yahya G‘ulamov. Qizilqum ichida qadimgi madaniyat izlari. //Sotsialistik fan va turmush, 1939-yil № 7-8, 39-41 bet. O‘z. Milliy Arxivi, F-2883, R-1, yigmajild 6; O‘sha muallif. Tarixiy yodnomalar. //Sotsialistik fan va turmush. 1939-yil. № 12, 23-25 bet.
8. Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи, қадимги замонлардан ҳозиргача. Тошкент. Фан. 1959, 10-бет.
9. Sheraliyevich K.O. et al. The Role of Studying the History of Irrigated Farming Culture in the Work of Yahya Ghulomov //Naturalista Campano. – 2024. – Т. 28. – №. 1. – С. 1735-1740.
10. Толстов. С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент. 1964, Фан, 20-бет.
11. Kanimkulov O.S. Yahyo Gulyamov’s “History Of Irrigation In Khorezm”-An Important Source in the Study of the History of the Ancient Culture of Irrigated Agriculture In The Territory of Uzbekistan //Current Research Journal of History. – 2022. – Т. 3. – №. 02. – С. 26-30.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:101.1

ISLOM VA ERKINLIK: FALSAFIY VA AMALIY JIHATLAR

Tursinkulov Nurali Anarbayevich, Guliston davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

ISLAM AND FREEDOM: PHILOSOPHICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Tursinkulov Nurali Anarbaevich, senior teacher of Gulistan State Pedagogical Institute

ИСЛАМ И СВОБОДА: ФИЛОСОФСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Турсинкулов Нурали Анарбаевич, старший преподаватель Гулистанского государственного педагогического института

https://orcid.org/0009-0009-5108-7891
e-mail: nurturon@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Islom ta'limotidagi erkinlik g'oyasi o'rganiladi. Tadqiqotda erkinlikning shaxsiy, diniy va ijtimoiy jihatlari yoritilib, ularning jamiyat va davlat boshqaruvidagi o'rni aniqlanadi. Islomda erkinlik g'oyasi axloqiy mas'uliyat va dinlararo bag'rikenglik bilan chambarchas bog'liq ekanligi ko'rsatiladi. Maqola Islomdagi erkinlikni yangi zamon talablari bilan uyg'unlashtirish uchun ilmiy yondashuvni taklif etadi.*

Kalit so'zlar: *Islom ta'limoti, erkinlik, diniy erkinlik, shaxsiy erkinlik, ijtimoiy mas'uliyat, Qur'on, Hadis, Islom falsafasi, bag'rikenglik, inson huquqlari, siyosiy erkinlik, ijtimoiy adolat.*

Abstract*: This article examines the idea of freedom in Islamic teachings. The study highlights the personal, religious, and social aspects of freedom and identifies their role in society and state governance. It shows that the idea of freedom in Islam is closely related to moral responsibility and interfaith tolerance. The article offers a scientific approach to harmonizing freedom in Islam with the requirements of the new era.*

Key words*: Islamic teachings, freedom, religious freedom, personal freedom, social responsibility, Quran, Hadith, Islamic philosophy, tolerance, human rights, political freedom, social justice.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается идея свободы в исламском учении. В исследовании рассматриваются личные, религиозные и социальные аспекты свободы, а также определяется их роль в обществе и государственном управлении. Показано, что в исламе идея свободы тесно связана с моральной ответственностью и межконфессиональной толерантностью. В статье предлагается научный подход к сочетанию свободы в исламе с требованиями новой эпохи.*

Ключевые слова: *исламское учение, свобода, религиозная свобода, личная свобода, социальная ответственность, Коран, хадисы, исламская философия, толерантность, права человека, политическая свобода, социальная справедливость.*

KIRISH. Erkinlik g'oyasi insoniyat tarixida doimo asosiy qadriyat va bahs-munozaralardan biri bo'lib kelgan. Hozirgi davrda esa bu masala yanada dolzarblashib, shaxsiy huquqlar, diniy bag'rikenglik va ijtimoiy mas'uliyat muvozanatini saqlash ehtiyoji ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, Islom ta'limoti erkinlikni qanday falsafiy asosda ko'rib chiqishi va uning zamonaviy jamiyatga ta'siri katta qiziqish uyg'otadi.

Ushbu maqola Islom ta'limotida erkinlikning falsafiy asoslarini o'rganishni maqsad qilib oladi. Tadqiqot davomida erkinlikning uch jihati – shaxsiy erkinlik, diniy erkinlik va ijtimoiy mas'uliyat – batafsil tahlil qilinadi. Mazkur yondashuv orqali

erkinlik tushunchasining nazariy va amaliy ahamiyatini ochib berish, shuningdek, zamonaviy dunyo uchun uning dolzarbligini ko‘rsatish rejalashtirilgan.

Islom falsafasida erkinlik mas’uliyat bilan uyg‘unlashgani tufayli, bu g‘oya hozirgi global inqirozlar, jumladan, ekstremizm va adolatsizlik muammolarini hal qilishda o‘ziga xos yondashuvni taklif qilishi mumkin. Shu bois, Islom ta’limotidagi erkinlik tamoyillarini chuqur tahlil qilish, nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Islom ta’limotida erkinlik g‘oyasi dinning asosiy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Erkinlik tushunchasi Islomda nafaqat shaxsiy huquqlar, balki jamiyatning axloqiy va diniy mas’uliyatlari bilan ham bog‘liq. Erkinlikning falsafiy asoslari Qur’on va hadislar, shuningdek, IX-XII asrlarda ijod qilgan islom mutafakkirlari Al-Farobiy, Imom G‘azzoliy, Ibn Rushd asarlaridan olib tahlil qilingan.

XXI asrda Islom falsafasida erkinlik g‘oyasini tadqiq qilgan zamonaviy olimlar Qur’on, Hadis va zamonaviy ijtimoiy-falsafiy talablarni uyg‘unlashtirishga qaratilgan ishlarni amalga oshirganlar. Ushbu mavzuda tadqiqot olib borgan zamonaviy olimlardan Abdullahi Ahmed an-Na’im, Muhammad Iqbol, Muhammad Abdulloh Draz asarlaridan foydalanildi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu tadqiqotda Qur’on va Hadis tahlil qilinib, erkinlik tushunchasining asoslari Islomning muqaddas manbalaridan izlab topildi. Tarixiy yondashuvda Islom tarixida erkinlikning amaliyotdagi ko‘rinishlari, xususan, payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) davri va undan keyingi davrlardagi tajribalar o‘rganildi. Falsafiy tahlilda zamonaviy musulmon olimlari va g‘arb mutafakkirlarining fikrlari solishtirildi. Qiyosiy usulda Islomdagi erkinlik tushunchasi boshqa dinlar va dunyoqarashlar bilan solishtirilib, umumiy va farqli jihatlar aniqlangan. Normativ yondashuvda Islom shariatida erkinlikning huquqiy va axloqiy qoidalari tahlil qilindi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Islom ta’limotidagi erkinlik tushunchasi bugungi zamonaviy dunyoda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Qur’ondagi erkinlik tushunchasi bugungi kunda inson huquqlari, xususan, e’tiqod erkinligi va ijtimoiy adolatni ta’minlashda muhim falsafiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Qur’oni Karimda shunday deyiladi: “Biz odam bolalarini izzatli qildik va ularni quruqlikda ham, dengizda ham (turli ne’matlarimiz bilan) ta’minladik” [1,441] (Qur’on, Isro surasi, 70-oyat). Bu oyat insonning izzat-ikromga loyiq ekanini, uning fundamental huquqlari hurmat qilinishi kerakligini ta’kidlaydi. Qur’on erkinlikni asosiy inson huquqlaridan biri sifatida taqdim etadi. Erkinlikning diniy asoslarini yorituvchi oyatlardan biri Baqara surasining 256-oyati bo‘lib, unda diniy e’tiqodda majburlash yo‘qligi alohida ta’kidlanadi: “Dinga majbur qilish yo‘qdir. Batahqiq, haq botildan ajradi” [1,263]. Islomda erkinlikning asosiy tamoyillari insonning e’tiqod tanlashda erkinligini ta’minlashga qaratilgan.

Erkinlik shunchaki huquq emas, balki axloqiy mas’uliyatdir. Hadislarda ham erkinlik va shaxsiy huquqlar masalasi muhim ahamiyatga ega. Masalan, Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadisda: “Har bir musulmon o‘zining xohishiga muvofiq faoliyat yuritish erkinligi bor, lekin bu erkinlik boshqalarning huquqlarini buzmasdan amalga oshirilishi kerak”[2, 378]. Ushbu hadis erkinlikni boshqalarga hurmat qilish bilan bog‘laydi, bu esa ijtimoiy mas’uliyat bilan uzviy aloqadadir. Hadis orqali erkinlikning maqsadi faqat individual manfaat emas, balki jamiyatning umumiy manfaatlariga xizmat qilishidir.

Zamonaviy jamiyatlarda bu prinsiplar erkinlikdan suiiste’mol qilishning oldini olishda asosiy tamoyil sifatida qaraladi. Zamonaviy huquqshunoslar, masalan, Muhammad Hashim Kamali [3,24] bu tamoyillarni inson huquqlarining Islomdagi asosiy negizi sifatida e’tirof etgan.

Erkinlikning siyosiy nuqtayi nazari, ayniqsa, Farobiy, Ibn Rushd va G‘azzoliy kabi islom mutafakkirlarining asarlarida aks etdi. Ular erkinlikni faqat shaxsiy huquq sifatida emas, balki jamiyatdagi barqarorlik va adolatni ta’minlashga xizmat qiladigan omil sifatida ko‘rganlar. Ayniqsa, Ibn Rushd o‘z asarlarida erkin fikrlash va ilmiy izlanishlarning ahamiyatini ta’kidladi, bu esa o‘z vaqtida o‘sha davrning siyosiy erkinlik tushunchasiga ta’sir ko‘rsatdi. Ibn Rushd (1126-1198) Islom falsafasida erkinlikka o‘zining aqliy va falsafiy yondashuvini taklif qilgan. U erkinlikni insonning ma’naviy va axloqiy erkinligini ta’minlashda asosan aqliy fikr va ilmga asoslangan holda tushuntiradi. Ibn Rushdning “Al-Muqaddima fi al-falsafa” asarida, erkinlik, insonning aqliy

erkinligi va adolat tamoyillari bilan bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi. U, ayniqsa, shaxsning erkin fikrlash va o‘z ta’limotlarini tanlash huquqini ilgari suradi: “Insonning erkinligi uning aqliy erkinligida ifodalanadi. Har bir shaxs o‘z ta’limotiga va e’tiqodiga xohlagan tarzda amal qilish huquqiga ega”. [4,24] Ibn Rushd, erkinlikni aqliy taraqqiyot va ilmiy izlanishlar bilan bog‘lab, shaxsiy erkinlikni o‘zligini anglash va to‘g‘ri qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘lish sifatida talqin qiladi. Erkinlik faqat axloqiy yoki diniy erkinlik bilan chegaralanmaydi, balki ilm-fan va izlanish erkinligini ham o‘z ichiga oladi.

Imom G‘azzoliy (1058-1111) Islomda erkinlik g‘oyasini axloqiy va diniy mas’uliyatlar nuqtayi nazaridan tushuntiradi. U erkinlikni nafaqat shaxsiy huquqlar, balki jamiyat oldidagi mas’uliyat sifatida ham ko‘radi. “Ihya Ulum al-Din” asarida G‘azzoliy erkinlikning ahamiyatini shunday bayon etadi: “Erkinlik nafaqat insonning xohishiga amal qilishda, balki jamiyatga, axloqiy qadriyatlar va diniy mas’uliyatlarga hurmat ko‘rsatishda ifodalanadi” [5,215]. G‘azzoliy erkinlikni mas’uliyat bilan uyg‘unlashtiradi, bu esa Islomning axloqiy ta’limotlariga mos keladi. U erkinlikni boshqalarni hurmat qilish va jamiyat manfaatlarini ko‘zlash bilan izohlaydi.

Farobiy (872-950) ham Islomda erkinlikni ma’naviy va siyosiy aspektlarda ko‘rib chiqadi. Uning fikricha, erkinlik insonning intellektual rivojlanishi va jamiyatdagi o‘rni bilan bog‘liq. Farobiy o‘z qarashlarida erkinlik jamiyatdagi adolat va barqarorlikka asoslangan holda tushuntirishga harakat qiladi: “Erkinlik – bu insonning o‘z taqdirini tanlash, lekin bu tanlov adolat va umumiy manfaatlarga asoslanishi kerak” [6,134]. Farobiy, erkinlikni jamiyatda adolat va barqarorlikni ta’minlash uchun zarur bo‘lgan shaxsiy va jamoat erkinligi sifatida tasavvur qiladi. Uning fikricha, erkinlik faqat ijtimoiy adolatga xizmat qilganda haqiqiy ma’noga ega bo‘ladi.

Bu tamoyillar bugungi kunda xalqaro tashkilotlar tomonidan ilgari surilayotgan dinlararo muloqot va bag‘rikenglikning asosiy falsafiy ildizlari sifatida qayta kashf etilmoqda. YUNESKOning 2015-yilgi ma’lumotlariga ko‘ra, Islom ta’limoti asosida rivojlantirilgan erkinlik va bag‘rikenglik tamoyillari xalqaro muloqot va tinchlikni mustahkamlashda qo‘llanmoqda [7,112].

Islomdagi erkinlik tamoyillari zamonaviy demokratik tizimlar bilan uyg‘unlashadi, chunki ular inson huquqlari, erkinlik va adolatni ta’minlashga yo‘naltirilgan. Abdullahi Ahmed an-Na’im Islomdagi shaxsiy va diniy erkinlikni dunyoviy davlat modeli orqali qayta talqin qilgan. Muhammad Iqbol o‘zining “Islomda diniy tafakkurni qayta tiklash” asarida shunday deydi: “Islomning asosiy tamoyillari zamonaviy demokratik qadriyatlarning falsafiy ildizlarini tashkil qiladi. Erkinlik va adolat ular orasida markaziy o‘rinda turadi”. Shu bilan birga Muhammad Iqbol erkinlik va qonunning muvozanati haqida fikr yuritib: “Erkinlik shunchaki xohlaganingni qilish emas, balki axloqiy tamoyillarga bo‘ysunishdir”, [8, 85] deb alohida ta’kidlaydi.

Islom ta’limoti erkinlikni faqat musulmonlar jamiyati uchun emas, balki global miqyosda universal tamoyil sifatida taqdim etadi. Farid Isak “Qur’on, liberalizm va plyuralizm” asarida diniy pluralizm, erkinlik va ijtimoiy tenglik masalalarini Islom nuqtayi nazaridan o‘rgangan. Muhammad Abdulloh Draz o‘zining “Islom: Axloq va Erkinlik” asarida shunday deydi: “Islomning erkinlikka oid tamoyillari har qanday jamiyatda universal qadriyat sifatida qo‘llanishi mumkin”[9,122]. Bu g‘oya bugungi globalizatsiya sharoitida din va madaniy farqlarga qaramasdan, insoniyatni birlashtiruvchi asosiy tamoyil sifatida qaraladi. Islomda erkinlik faqat shaxsiy masala emas, balki jamiyat va dunyo miqyosidagi tinchlik va xavfsizlikni ta’minlashning muhim omilidir. Zamonaviy xalqaro huquqshunoslar Qur’onning bag‘rikenglik va erkinlik haqidagi oyatlarini tinchlikparvar siyosatning ilhom manbasi sifatida talqin qiladilar.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Islom ta’limotida erkinlik g‘oyasi insonning o‘z huquq va majburiyatlari orasida muvozanatni ta’minlashga asoslangan bo‘lib, axloqiy tamoyillar, ijtimoiy mas’uliyat va diniy bag‘rikenglik kabi muhim jihatlarni o‘z ichiga oladi. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni beradi: ***birinchidan***, axloqiy asos bo‘yicha erkinlik nafaqat insonning shaxsiy tanlov huquqi, balki mas’uliyatli harakat qilish axloqiy majburiyati sifatida ham talqin etiladi; ***ikkinchidan***, diniy bag‘rikenglik bo‘yicha Qur’on va hadislar dinlararo tinchlikni saqlash uchun erkinlikning muhimligini ta’kidlaydi, bu esa zamonaviy jamiyatlar uchun ham dolzarb masaladir; ***uchinchidan,*** jamiyat va davlat boshqaruvi bo‘yicha

Islomda erkinlik ijtimoiy adolat, mas'uliyat va boshqaruvdagi shaffoflikni ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Ushbu mavzu doirasida ilmiy tadqiqotlar davom ettirilishi zarur deb hisoblaymiz, shuning uchun quyidagilarni tavsiya qilamiz:

- Diniy va dunyoviy ta'lim tizimlarida Islomning erkinlikka oid tamoyillari asosida yosh avlodda bag'rikenglik va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishga qaratilgan dasturlar ishlab chiqilishi lozim.
- Diniy erkinlik va bag'rikenglik tamoyillarini xalqaro miqyosda ilgari surish orqali tinchlik va hamkorlikni kuchaytirish lozim.
- Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanib, Islomning erkinlikka oid ta'limotlari ommalashtirilib, Islomning mazkur masalalardagi haqiqatini global miqyosda yetkazish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri hilol. 1,2,3-juz. HILOL-NASHR, 2008.
2. Imom Buxoriy. Sahih Buxoriy. Nashriyot: Dar al-Fikr, 2007.
3. The Dignity of Man: An Islamic Perspective, Cambridge: Islamic Texts Society, 2002.
4. Ibn Rushd. Al-Muqaddima fi al-falsafa. Dar al-Maarif, 1986.
5. Al-G'azzoliy. Ihya' Ulum al-Din. Dar al-Kutub al-Ilmiyah, 1999.
6. Al-Farobiy. Al-Madina al-Fazila. Dar al-Ma'arif, 2003.
7. Cultural Diversity and Freedom, Parij, 2015.
8. Iqbol, Reconstruction of Religious Thought in Islam, London: Oxford University Press, 1930.
9. Al-Islam: Morality and Freedom, Bayrut: Dar al-Nashr, 1998.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.102

SUD TIZIMIDAGI ADOLATSIZLIK VA INSON HUQUQLARI: TOLSTOY, KAFKA VA KAMYU ASARLARIDA TANQIDIY TAHLIL

Davlatova Shahnoza Muhammadiyevna
Ingliz tili o'qituvchisi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, "Xorijiy til va adabiyoti quyi kurslari" kafedrasi

НЕСПРАВЕДЛИВОСТЬ В СУДЕБНОЙ СИСТЕМЕ И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА: КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТОЛСТОГО, КАФКИ И КАМЮ

Давлатова Шахноза Мухаммадиевна
Преподаватель английского языка, Институт предпринимательства и педагогики города Деноу, Кафедра иностранного языка и литературы младших курсов

INJUSTICE IN THE JUDICIAL SYSTEM AND HUMAN RIGHTS: A CRITICAL ANALYSIS IN THE WORKS OF TOLSTOY, KAFKA, AND CAMUS

Davlatova Shahnoza Muhammadievna
Teacher of English, Institute of Entrepreneurship and Pedagogy of the city of Denau, Department of Foreign Language and Literature of junior courses

E-mail: davlatova.sh@bk.ru
Orcid: 0009-0009-9983-3355

Annotatsiya: *Mazkur maqola Lev Tolstoyning "Tirilish", Frans Kafkaning "Jarayon" va Alber Kamyuning "Begona" romanlari asosida sud tizimi va adolat tushunchalarining tahliliga bag'ishlangan. Ushbu adabiy asarlarda sud jarayonlarining adolatsizligi, inson huquqlarining poymol etilishi va davlat tomonidan taqdim etiladigan huquqiy yordamning samarasizligi kabi masalalar yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *sud tizimi, adolat, inson huquqlari, Lev Tolstoy, Frans Kafka, Alber Kamyu, huquqiy yordam, repressiya.*

Аннотация: *В данной статье анализируется изображение судебной системы и концепции справедливости в романах "Воскресенье" Льва Толстого, "Процесс" Франца Кафки и "Посторонний" Альбера Камю. Эти литературные произведения освещают такие вопросы, как судебное беззаконие, нарушения прав человека и неэффективность государственной юридической помощи.*

Ключевые слова: *судебная система, справедливость, права человека, Лев Толстой, Франц Кафка, Альбер Камю, юридическая помощь, репрессии.*

Annotation: *This article analyzes the depiction of the judicial system and the concept of justice in "Resurrection" by Lev Tolstoy, "The Trial" by Franz Kafka, and "The Stranger" by Albert Camus. These literary works highlight issues such as judicial injustice, human rights violations, and the inefficiency of state-provided legal assistance.*

Key words: *judicial system, justice, human rights, Lev Tolstoy, Franz Kafka, Albert Camus, legal assistance, repression.*

TAMADDUN NURI

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Sud tizimi har qanday jamiyatning asosiy institutlaridan biri bo‘lib, uning asosiy vazifasi adolatni ta’minlashdan iborat. Biroq, tarix davomida ko‘plab adabiy asarlarda sud jarayonlarining adolatsizligi, inson huquqlarining poymol etilishi va sud qarorlarining davlat mafkurasi xizmatiga aylanishi tasvirlangan. Ayniqsa, Lev Tolstoyning “Tirilish”, Frans Kafkaning “Jarayon” va Alber Kamyuning “Begona” romanlari bu mavzuda asosiy adabiy dalillarni taqdim etadi [4].

Mazkur tadqiqot ushbu uchta asarda sud tizimi faoliyatining turli jihatlariga qanday yondashilganini tahlil qiladi. Tadqiqot ushbu masalalarni adabiy matnlarni qiyosiy tahlil qilish orqali o‘rganadi va sud tizimi orqali amalga oshirilayotgan adolatsizliklarning adabiyotdagi aksini yoritadi. Tadqiqotda Lev Tolstoyning “Tirilish”, Frans Kafkaning “Jarayon” va Alber Kamyuning “Begona” romanlaridagi huquqiy tizim tasviri qiyosiy tahlil qilinadi. Bu asarlar orqali turli siyosiy tuzumlarda sud tizimining inson huquqlariga qanday ta’sir qilganini ko‘rsatish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Lev Tolstoy o‘zining “Tirilish” romanida mahbuslarga yoki boshqa odamlarga zulm qilishi mumkin bo‘lgan davlat xizmatchilarining aksariyati moddiy jihatdan nochorligi uchun o‘zlari xohlamaydigan ishlarni qilishga majbur bo‘layotganiga e’tibor qaratadi. Ular o‘ta kambag‘al bo‘lgani uchun ham 3-4 tangadan iborat bo‘lgan maoshlaridan judo bo‘lmaslik maqsadida quldek ishlashga, har qanday topshiriqni so‘zsiz ado etishga tayyor [3].

Muallif jamiyatda podsho tuzumiga qarshi dushmanlik kayfiyatida bo‘lgan, siyosiy mahbus ekanligidan g‘ururlangan odamlar toifasi allaqachon paydo bo‘lganini Rossiya imperiyasi qulashidan o‘n sakkiz yil avval jasorat bilan bildira olgan edi. Bu vaqtga kelib 71 yoshga kirgan, ko‘plab tillarda minglab kitoblarni o‘qib, barcha sohalar bo‘yicha qomusiy bilimlarga ega bo‘lgan, Podsho Rossiyasi davlatchiligi va xalqining ijtimoiy ahvolini yaxshi biladigan faylasuf Tolstoy bu tuzumning halokatga uchrashi mumkinligini his etgan, xalq ichidan chiqqan mavjud ahvolni ijobiy tarafga o‘zgartirishni niyat qilgan jasoratli kishilarning faoliyatiga xayrixohlik bildirgan. Bu holat Nexlyudovning katorgaga ketayotgan Novodvorov, Mariya Pavlovna, Markel Kondratyev, Nabatov singari inqilobchilar bilan iliq munosabatida hamda ularga nisbatan samimiy ehtiromida namoyon bo‘ladi. Biroq Lev Tolstoy sotsializm tarafdori emasdi. U «Anna Karenina»da Levinning, «Tirilish»da Nexlyudovning yerni unda ishlovchi dehqonlarga manfaat keltiradigan shaklda bo‘lib berishini ma’qullagan bo‘lsa ham, xususiy mulkchilikni yo‘q qilish va terror yo‘li bilan barcha mulkdorlar boyligini musodara qilib, o‘zlarini qatag‘on qilishni kasb qilib olgan bolsheviklar tuzumini aslo yoqlamas edi. Agar Tolstoy yanada uzoq umr ko‘rib, bolsheviklarning ashaddiy qonxo‘rliklariga guvoh bo‘lganida, ularni podsho tuzumini tanqid qilganidan ham ko‘proq tanqid qilar, ehtimol Pasternak va Soljenitsin kabi vatanini tark etib, zulmni qoralab, adolatni yorlaqab, asarlar yozishda davom etardi [3].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Romanda jamiyatning turli qatlamlari va toifalarining ahvoliga teran nigoh bilan nazar tashlangan. Yozuvchi harbiy xizmatdagi hayot Nexlyudov uchun samarasiz va zararli bo‘lganini e’tirof etadi.

Darhaqiqat, ulug‘ yozuvchi podsho armiyasining ahvoliga to‘g‘ri baho bergan edi. Asar yozilgan 1899-yildan 16 yil o‘tib 1915-yilda Rossiya imperiyasi qo‘shinlari I jahon urushi frontlarida o‘ta og‘ir mag‘lubiyatga duch kelib, 850 ming askar va zobitidan ayrildi, 900 mingdan ziyod askar asirga tushdi. Hokimiyat tepasiga bolsheviklar kelgach, qo‘shinlar urushdan chiqdi va 1918-yil martida Rossiya uchun o‘ta og‘ir va asoratli bo‘lgan xalqaro Brest tinchlik shartnomasi imzolandi. Bu muvaffaqiyatsizliklarning asosiy sababi Lev Tolstoy e’tibor qaratgan jihat – podsho imperiyasi armiyasining salohiyati yaxshi emasligi bilan bog‘liq edi [6].

Ko‘p asrlar mobaynida xristian rohiblari ham, musulmon ruhoniylari ham odamlarning mustaqil ravishda muqaddas kitoblarni mutolaa qilishlarini xohlamaganlar. Rohiblar ilohiy manbaning «cherkov tafsiriga xilof ravishda» sharhlanishi natijasida odamlarning o‘zlariga Lev Tolstoy singari ishonmay qolishini yaxshi bilganlar.

Islom olamida kishilarni uzoq muddat mobaynida Qur’on mazmun-mohiyatidan uzoqda tutishga urinish, xalqni «bir zarbda tizzalarigacha,

ikkinchi zarbda bellarigacha» qabilidagi betayin rivoyatlar bilan chalg‘itish millatni qoloqlik va jaholat botqog‘iga botirdi. Abdurauf Fitratning «Chin sevish» dramasida mustamlakachilarni qattiq qo‘rqituvchi narsa Qur’on ekani aytiladi. Lev Tostoy faylasuf sifatida butun umri davomida Injilni mustaqil ravishda o‘qigan, umuman olganda, xristian dinining falsafasi va cherkov faoliyatining mazmunini yaxshi bilgan. Bu holat provaslav ruhoniylarini tashvishga solgan hamda ularda Tolstoy shaxsiyatiga nisbatan adovat paydo qilgan edi [5].

Yuqorida Tolstoyning bu asarni yozishdan avval sud faoliyati haqidagi ko‘plab ilmiy-nazariy adabiyotlarni mutolaa qilganini ta’kidlagan edik. Shu omil sababli hayotiy voqelik badiiy voqelikka aylanib, asosiy qahramon Nexlyudov ham shu mavzuda izlanishlar qilishga urinadi. Nexlyudovning bu boradagi asosiy, tugal xulosasi romandagi sud tizimi faoliyatiga berilgan yakuniy baho singari yangraydi. «Sud jamiyatni hozirgi ahvolda saqlash maqsadini ko‘zlaydi. Shuning uchun ham sud jamiyat saviyasidan yuqori turgan va jamiyatni ko‘tarishga uringan siyosiy jinoyatkor deb ataluvchilarni va jamiyat saviyasidan past bo‘lib jinoiy shaxs deb ataluvchilarni ham ta’qib etadi, qatl qildiradi» [3].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). “Tirilish” romanida Nexlyudov Maslovaning sud jarayoni davomida adolatsizlikka duch kelganini ko‘radi. Sudlanuvchilarga tayinlangan davlat advokatlari sust va layoqatsiz ekani, ular aslida hukumat topshirig‘ini bajarib, sud jarayonini rasmiyatchilik uchun o‘tkazayotganini ko‘rish mumkin.

“Jarayon” romanida esa K.Yozefning hech qanday asosli ayblovsiz hibsga olinishi va sud jarayonining bevosita davlat byurokratiyasi qo‘lida o‘yin vositasiga aylangani tasvirlangan.

“Begona” romanida Mersoning asl jinoyati emas, uning jamiyat tomonidan qabul qilingan normalarga zid harakatlari (onasi o‘limida ko‘z yoshi to‘kmasligi) asosiy ayblov sifatida ko‘riladi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Tolstoy, Kafka va Kamyu o‘z asarlarida sud tizimini inson huquqlarining himoyachisi emas, balki repressiya vositasi sifatida tasvirlagan.

Tolstoyning “Tirilish” romanida davlat advokatlari va sud jarayonlarining nohaqligi ochiq tanqid qilinadi, Kafka esa “Jarayon” orqali sud tizimining sirli va byurokratik tuzilishini ko‘rsatadi. Kamyuning “Begona” romanida esa sudlanuvchini jazolash uchun obyektiv dalillar emas, balki jamiyatning axloqiy me’yorlari asosiy rol o‘ynaydi.

Ushbu natijalar sud tizimining mustaqil bo‘lishi zarurligini va davlat tomonidan boshqariladigan huquqiy tizimlar ko‘pincha repressiya vositasiga aylanishini ko‘rsatadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Marya Pavlovna, Markel Kondratyev, Novodvorov, Nabatov singari «jamiyat saviyasidan yuqori» turgan, Maslova kabi «jamiyat saviyasidan past» bo‘lgan kishilarni jazoga hukm etgan sud o‘zining asosiy vazifasini uzoq muddat uddalay olmadi. XX asr boshlariga kelib bu jamiyat ulkan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar bilan yuzlashdi. Tolstoy, Kafka va Kamyuning asarlari sud tizimining adolatsizligi va inson huquqlarining poymol etilishini badiiy tasvirlash orqali fosh etadi. Ushbu asarlar orqali sud jarayonlarining rasmiyatchilik, byurokratik to‘siqlar va davlat tomonidan tayinlangan advokatlarning samarasizligi sababli inson huquqlariga qanday tahdid solishi ko‘rsatib berilgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Camus A. L’Étranger. The Stranger. Gallimard. 1942.
2. Kafka F. Der Prozess.The Trial. Verlag Die Schmiede. 1925.
3. Tolstoy L. Воскресение. Resurrection. T. F. Unwin. 1899.
4. Arendt H. Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil. Viking Press. 1963.
5. Foucault M. Surveiller et punir: Naissance de la prison. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Gallimard. 1975.
6. Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. MIT Press. 1996.
7. Rawls J. A Theory of Justice. Harvard University Press. 1971.
8. Scarry E. The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World. Oxford University Press. 1985.
9. Said E. W. Orientalism. Pantheon Books. 1978.
10. Derrida J. Force of Law: The "Mystical Foundation of Authority". Cardozo Law Review, 11(5), 1992. 919-1045.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.197

PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL ASPECTS OF SPIRITUAL DECLINE (IN THE EXAMPLE OF THEODOR DREISER'S «FINANCIER» AND ABDULLA QADIRI'S "GONE DAYS")

Mardanova Mokhira Davron qizi
Teacher, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

MA'NAVIY TANAZZULNING PSIXOLOGIK VA IJTIMOIY JIHATLARI (TEODOR DRAYZERNING «SARMOYADOR» VA ABDULLA QODIRIYNING "O'TKAN KUNLAR" ASARI MISOLIDA)

Mardanova Mohira Davron qizi
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ДУХОВНОГО УПАДА (НА ПРИМЕРЕ «КАПИТАЛИСТА» ТЕОДОРА ДРАЙЗЕРА И «МИНУВШИХ ДНЕЙ» АБДУЛЛЫ КАДИРИ)

Марданова Мохира Даврон кизи
Преподаватель, Денов института предпринимательства и педагогики

mardanovamohira02@gmail.com
Orcid: 0009-0004-1549-3773

Abstract: *This article explores psychological and social aspects of spiritual decline in English and Uzbek literature. On the example of Theodore Dreiser's work « Financier « and the work of Abdulla Qadiri's "Gone Days", it deleves how spiritual values change under the influence of the relationship between the society and the individual. It compares the causes and consequences of moral decline. Dreiser's work criticizes personal interest and desire for wealth under the influence of capitalist society, while Qadiri's works describe how customs and traditions harm human spirituality. The article is one of the important scientific material for a comprehensive understanding of the manifestation of spiritual decay in literature.*

Key words: *Spiritual decline, psychological factors, social factors, Uzbek literature, society, values.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz va o'zbek adabiyotida ma'naviy tanazzulning psixologik va ijtimoiy jihatlari tahlil qilinadi. Teodor Drayzerning «Sarmoyador» asari hamda Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" asari misolida ma'naviy qadriyatlarning jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarning ta'sirida qanday o'zgarishi haqida ma'lumotlar keltirildi. Maqolada ma'naviy tanazzulning sabab va oqibatlari qiyosiy tahlil qilingan va ingliz va o'zbek tillarida misollar bilan tushuntirilgan.*

Kalit so'zlar: *ma'naviy tanazzul, psixologik omillar, ijtimoiy omillar, o'zbek adabiyoti, jamiyat, qadriyatlar.*

Аннотация: *В статье анализируются психологические и социальные аспекты духовного упадка в английской и узбекской литературе. На примере произведений Теодора Драйзера «Капиталист» и Абдуллы Кадыри «Минувшие дни» дана информация о том, как меняются духовные ценности под влиянием взаимоотношений общества и личности. В статье дается сравнительный анализ причин и последствий духовного упадка и поясняется он примерами на английском и узбекском языках.*

Ключевые слова: *духовный упадок, психологические факторы, социальные факторы, узбекская литература, общество, ценности.*

TAMADDUN NURI

INTRODUCTION (KIRISH / ВВЕДЕНИЕ). The question of what spirituality is expressed in scientific, political, and journalistic literature based on different approaches. It should be noted that the concept of spirituality is not studied separately in the West. It does not exist in the West as a scientific concept with stable content. However, the phenomenon that we call spirituality, although not in a holistic manner, is studied using various scientific methods within the framework of such disciplines as philosophy, ethics, sociology, psychology, semiotics, culturology, linguistics, literary studies, and art studies.[6] Spirituality is important in human life, and we can see that its impact on the decadent social and personal environment is huge. Spirituality is believed to be derived from the Arabic word mani (meaning), which in turn is derived from the root «a'no». A'no means the content of the primary, fundamental essence. «Spiritual» is a concept with many meanings in Arabic. It originated from Arabic and was formed from an Arabic root. However, many socio-cultural and linguistic factors have influenced the formation of the current meaning of the term.

LITERATURE ANALYSIS (ADABIYOTLAR TAHLILI/АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ). Including other languages and cultures. It can be assumed that the formation of the term spirituality, along with «mani», was also influenced by the concept of «manas» existing in Sanskrit. It is highly likely that the science of Sufism, in particular, the work «Masnaviy Manavi» by Jalaluddin Rumi, had a great influence on the spread of the term in this form.If we analyze the existing views on spirituality in scientific literature or if we assume what it might be based on the general scientific method of theories and teachings, we will see very interesting and extremely diverse, in some cases completely contradictory, considerations.

In this keys also define the term «deterioration» here. The term «deterioration» is an Arabic word that means «to improve», «to become a fly», «to descend», «to become fat». The word is used in several different senses in science, philosophy, and literature. The term «deterioration» is often used to mean the deterioration of the condition or quality of something, that is, its decline to a lower level than its previous state.[7]Theodore Dreiser's work «The Financier « is one of the important sources fIn this keys also define the term «deterioration» here. The term «deterioration» is an Arabic word that means «to improve», «to become a fly», «to descend», «to become fat». The word is used in several different senses in science, philosophy, and literature. The term «deterioration» is often used to mean the deterioration of the condition or quality of something, that is, its decline to a lower level than its previous state. Studying the social and psychological causes of moral decline and its consequences. [1]In this article, psychological and social aspects of spiritual decline and comparative analysis with Uzbek literature will be revealed through examples from «The Merchant» in English and Uzbek.

DISCUSSION(MUHOKAMA/ОБСУЖДЕНИЕ) The psychological and social facets of spiritual decline in Uzbek and English literature were examined in this study utilizing examples and language units from both languages. An important research resource, the study used linguistic and cultural analytic techniques to comprehend the people's national identities and cultural values. In this study, a comparative-analytical method was used. In order to shed light on the psychological and social aspects of spiritual decline, the characters in the work, their behavior and their role in society were analyzed. Also, a comparative analysis was conducted with the work on this topic in Uzbek literature, including the work of Abdulla Qadiri's "Gone Days" with the novel of Theodore Dreiser's «The Financier «.

Additionally, ***a linguistic and stylistic comparison*** between the two works can highlight how language reflects cultural attitudes toward morality, ambition, and societal transformation. The poetic, formal style of Qadiri's prose contrasts with Dreiser's journalistic realism, which might influence how readers perceive the themes of decline and resilience.

Lastly, expanding the research to include the consequences of spiritual decline on social structures—such as family, community, and governance—can further enrich the study. Comparing the ripple effects of individual moral struggles on broader societal change can offer a more

comprehensive understanding of how literature serves as a mirror to cultural evolution.

RESULTS (NATIJALAR/РЕЗУЛЬТАТЫ). One of the important points revealed during the research is that moral decline in Theodore Dreiser's The Financier: In the play, the main character Frank Copperwood's endless desire for wealth causes him to lose his moral values. His relationships with family, love and friendship are based on material interests. Example: "He saw life as a game, and money as the only measure of success.[3] (Frank's view of life as a game and money as the only measure of success causes him to lose his moral values.) He subordinates spirituality to material interests not only in his family members, but also in his relationship with Eileen, whom he loves. «He believed that success could be measured in dollars, and that morality was just a tool for those who couldn't compete.[2]

In addition, society's attitude towards Frank is also important: in the capitalist world, wealth and power override moral standards.

The proverb «See the bride when she arrives, see the dowry when she spreads it» was also deftly employed by the author in «Gone Days». Traditions and values serve as the foundation for the idea of spirituality. The characters' character is shown through all of their smart sayings and proverbs.

We can infer Yusufbek Haji's character from this one passage. His speech also reflects his smart, succinct, and articulate demeanor. The author reveals Yusufbek Haji's spirituality in this way.

Cowperwood's growing moral decay, emotional distance from other people, and relentless quest for fortune at all costs are all signs of his spiritual degeneration. He is a hollow figure by the book's end, his aspirations having finally shattered any feeling of spiritual development or personal fulfillment. There is no right in this world, only interest». (This dialogue illuminates moral decay from the perspective of a society in which economic interests prevail.)

Additional examples: «He believed that success could be measured in dollars, and that morality was just a tool for those who couldn't compete».[5]

(Frank's view of moral values as a deterrent to competition leads to his mental breakdown.)

Both The Financier by Theodore Dreiser and Gone Days (O'tkan Kunlar) by Abdulla Qadiri examine the psychological and social facets of spiritual decline, yet they do so within distinct cultural, economic, and historical frameworks. Despite these differences, their protagonists—Frank Cowperwood and Otabek—offer compelling case studies of individuals caught in the tides of societal transformation. In The Financier, Frank's pursuit of wealth destroys his relationships with his family and his lover.

In «Gone Days», Otabek's submission to society and sacrifice of his desires ends in personal suffering and tragedy. Although the causes of moral decline in the works of Dreiser and Qadiri are different, they are based on social and psychological factors. While Dreiser's characters were formed under the influence of capitalist society, Kadiri's characters undergo moral decline under the pressure of traditions and values.

CONCLUSION (XULOSA/ЗАКЛЮЧЕНИЕ). The results of the research show that Spiritual decay manifests itself in different forms in every era and society. If Theodore Dreiser's work « Financier « shows the consequences of placing wealth above spirituality in a capitalist society, this issue is related to the customs and values of the society in the works of Uzbek literature[4]. The works of Theodore Dreiser and Abdulla Qadiri illuminate the spiritual decline from different perspectives. While criticizing capitalist society, Dreiser shows the consequences of placing wealth above spirituality. Qadiri reveals the customs of the Uzbek society and their negative impact on the human psyche. These two works serve as an important source for studying the conflicts between society and the individual.

REFERENCES (ADABIYOTLAR RO'YXATI/ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА)

1. Abdulkhayev R. *Spiritual values in Uzbek literature*. Uzbekistan. 2002.
2. Davis J. A*merican literary realism:* A *study of Theodore Dreiser's works*. Routledge. 1991.
3. Dreiser T. *The financier*. Harper & Brothers. 1912.
4. Khalikov H. *History of Uzbek literature*. Science. 1995.
5. Qadiri A. *Gone days*. Sharq Publishing House. 1926.
6. Ziyo.net. (n.d.). *Tanazzul atamasi haqida ma'lumotlar*. https://www.ziyo.net

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 193.479.132

JALOLIDDIN RUMIYNING GNOSEOLOGIK QARASHLARI

Samadov Jonmurod
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Tarix va falsafa kafedrasi o'qituvchisi

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ДЖАЛАЛИДДИНА РУМИ

Самадов Жонмурод
Денов Институт предпринимательства и педагогики
Преподаватель кафедры «Истории и философия»

GNOSEOLOGICAL VIEWS OF JALALIDDIN RUMI

Samadov Jonmurod
Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy
Lecturer of the Department of History and Philosophy

e–mail: samadov@mail.ru
Orcid: 0009-0008-9664-3241

Annotatsiya: *Jaloliddin Rumiy falsafasi, nafaqat diniy, balki gnoseologik, ontologik va psixologik sohalarda ham beqiyos ahamiyatga ega. Ushbu maqolada Rumiyning bilish falsafasi tahlil qilingan. Maqola Rumiy ta'limoti va zamonaviy ilmiy tahlilni birlashtirib, hissiy va aqliy bilishning o'zaro aloqasi haqida yangi nazariy nuqtai nazarlarni taklif qiladi.*

Kalit so'zlar: *Rumiy, falsafa, gnoseologiya, aqliy bilish, hissiy bilish, intuitsiya.*

Аннотация: *Философия Джалалуддина Руми имеет несравненное значение не только в религиозной, но и в эпистемологической, онтологической и психологической областях. В статье анализируется философия познания Руми. Статья объединяет учения Руми и современный научный анализ, предлагая новые теоретические взгляды на взаимосвязь эмоционального и интеллектуального познания.*

Ключевые слова: *Руми, философия, эпистемология, интеллектуальное знание, эмоциональное знание, интуиция.*

Abstract: *The philosophy of Jalaluddin Rumi is of incomparable importance not only in religious, but also in epistemological, ontological and psychological spheres. This article analyzes Rumi's philosophy of knowledge. The article combines Rumi's teachings and modern scientific analysis, offering new theoretical perspectives on the relationship between emotional and intellectual cognition.*

Key words: *Rumi, philosophy, epistemology, intellectual cognition, emotional cognition, intuition.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Jaloliddin Rumiy, tasavvuf va falsafaning eng yirik mutafakkirlaridan biri sifatida bilimning o'ziga xos shakllarini o'rgatadi. Unga ko'ra, haqiqiy bilim nafaqat tashqi idrok va aql orqali, balki ichki sezgi, qalbni poklash va ruhiy tajriba orqali erishiladi. Bu o'rganish usuli, ularning umumiy g'oyalari bilan mos keladigan zamonaviy ilmiy tahlillarni yaratadi. Ularning biri — his-tuyg'ular va aqlning bilim jarayonida qanday aloqasi va buni qanday yaxshilash mumkinligi haqidagi masaladir.

Rumiyning falsafasida bilim, birinchi navbatda, qalbni poklash va ichki sezgilarni rivojlantirishga asoslangan. U haqiqiy bilimni, aql va tashqi idrok orqali emas, balki ruhiy tajriba va ichki sezgi orqali anglashni taklif qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Karl Yung [3]

va Abraham Maslovning [4] psixologik nazariyalarida, insonning ma'naviy rivojlanishi va ichki tajribalari, insonning haqiqiy bilimga erishish jarayonida muhim o'rin tutadi. Yungning arxetiplar nazariyasi, qalbni va ichki dunyoni tushunishning psixologik jihatlarini anglatadi, u ham Rumiy ta'limotlariga o'xshash tarzda, bilimga erishishning his-tuyg'ular va sezgilar orqali amalga oshirilishini ta'kidlaydi. Rumiyning falsafasida, aqlning chegaralarini oshirish uchun qalbni, ya'ni his-tuyg'ularni tozalash zarurati ko'rsatilgan. Rumiy: «Qalbni poklash, ilmning eng yuksak shaklidir», – deydi [5]. Bu fikr, psixologiyada, ayniqsa gumanistik psixologiyada, Maslov va Rojersning shaxsiy rivojlanish va ichki o'zgarishlar haqidagi yondoshuvlari bilan mos keladi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Rumiyning gnoseologiyasida, haqiqiy bilim nafaqat aql va idrok orqali erishiladi. Aslida, haqiqiy bilim qalbni poklash va ichki sezgini rivojlantirish orqali kiritiladi. «Masnaviy»da bilim va muhabbatning uyg'unligi ta'kidlanadi, bu esa ilm va qalbni birlashtirishning eng yaxshi usulidir. Rumiy, Alloh bilan birlashishning yuqori darajasi sifatida his-tuyg'ularni poklashni va qalbni ochishni taklif qiladi.

Zamonaviy ilmiy tahlil, ayniqsa psixologiya, nevrologiya va fenomenologiya sohalari Rumiyning qarashlariga bevosita bog'liqdir. Daniel Golemanning emotsional intellekt haqida yozgan kitobida, u his-tuyg'ularni boshqarish va ularni to'g'ri yo'naltirishning ilmiy jihatlarini ko'rsatadi. Goleman, aqlni rivojlantirishda his-tuyg'ularning o'zaro aloqasini tahlil qiladi, uning bu tahlillari Rumiy ta'limotlari bilan mos keladi, chunki Rumiy ham shaxsiy va ma'naviy rivojlanishning ahamiyatini ta'kidlaydi [1].

Rumiy falsafasining zamonaviy psixologiya va fenomenologiyaga ta'siri aniq seziladi. Fenomenologiyada, aql va sezgi o'rtasidagi farqni tushunish, ichki tajribani anglash va o'rganish zarurati mavjud. Edmund Husserlning fenomenologiyasidagi subyektiv tajriba va ichki holatni tushunish, Rumiy falsafasida bildirilgan ichki dunyo va qalbni anglashga o'xshashdir [2]. Bu insonning haqiqiy bilimga erishish jarayonidagi his-tuyg'ulardan qanday foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

Jaloliddin Rumiy falsafasida haqiqiy bilimga erishish uchun his-tuyg'ular va aqlning uyg'unligi zarur. Zamonaviy psixologiya va fenomenologiyada bu fikrni qo'llab-quvvatlovchi ko'plab tadqiqotlar mavjud. Rumiyning qarashlari, qalbni ochish va ichki sezgini rivojlantirish orqali bilimga erishishning mumkinligini ko'rsatadi. Bu yondoshuv psixologiya va ilm-fanning yangi yo'nalishlarida, insonning haqiqiy bilimga erishish jarayonini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Jaloliddin Rumiy falsafasi, nafaqat diniy, balki gnoseologik, ontologik va psixologik sohalarda ham beqiyos ahamiyatga ega. Jaloliddin Rumiy tasavvuf va falsafa fanlarining eng yirik vakillaridan biri sifatida, bilimning o'ziga xos shakllarini o'rganadi. Rumiy, haqiqatni anglashda faqat tashqi dunyo va aqlning imkoniyatlarini o'rganish kifoya qilmasligini, balki qalb va sezgini poklash orqali Allohni anglashni tavsiya qiladi. Bu nuqtai nazar, zamonaviy ilmiy tahlil, ayniqsa fenomenologiya, psixologiya va humanistik psixologiyada ilgari surilgan g'oyalarga to'g'ri keladi.

«Aqlni to'xtat, qalbingni tingla» [5]. Ushbu so'zlar, bilimning faqat tashqi idrok orqali erishilishi mumkin emasligini, balki haqiqiy bilimning o'zini ichki dunyo va qalb orqali anglash zarurligini anglatadi. Rumiy haqiqiy bilimni aqldan tashqari **sezgi**, **ichki tajriba** va **ruhiy hislar** orqali olishni ta'kidlaydi. Bu, ayniqsa zamonaviy psixologiyada, insonning ichki dunyosini tushunishga qaratilgan yondoshuvlar bilan o'xshash.

Rumiy falsafasining **ontologik** asosida insonning haqiqiy mohiyati Allohning nuridan keladi. Insonning asosiy maqsadi esa bu nurni anglash, ya'ni Alloh bilan birlashishdir. **«Masnaviy»** asarida, Rumiy: «Inson o'z ichidagi nurni anglaganida, uning butun dunyosi nurga to'ladi», – deydi [5].

His-tuyg'ular va sezgi, insonni haqiqiy bilimga yetaklaydigan vositadir. Rumiy, haqiqatni anglashda faqat tashqi idrokka emas, balki **ichki ruhiy tajribalarga** va **sezgi**ga tayanishni tavsiya etadi.

Rumiyning falsafasida ontologiya va gnoseologiya o'rtasidagi bog'liqlik alohida e'tiborga sazovor. Rumiyga ko'ra, ontologik jihatdan insonning mohiyati – bu Allohning nuridan keladi, va haqiqiy bilimni anglash orqali uning barcha mavjudligi Allohga bog'lanadi. Unga ko'ra, inson o'z ichidagi haqiqiy nurni anglaganida, barcha mavjudotning mohiyatini tushunishi mumkin. Bu

TAMADDUN NURI

tushuncha gnoseologiyaning asosiy prinsiplariga bevosita ta'sir qiladi, chunki haqiqiy bilim insonning qalbini poklash va ichki sezgilarni rivojlantirish orqali erishiladi.

Masnaviy asarida Rumiy shunday yozadi:

«Haqiqiy bilim – bu qalbni sevgi bilan poklashdir. Sevgi qalbni yoritadi, ilm esa uni mustahkamlaydi» [5]. Bu yerda sevgining ilm bilan uyg'unlashishi ko'rsatilgan. Rumiyga ko'ra, haqiqiy ilm qalbning tozaligi va his-tuyg'ularning yuksalishi orqali erishiladi. Aql va sezgi o'rtasidagi integratsiya bilimni o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Uning falsafasida aql va his-tuyg'u ikkita alohida, ammo bir-birini to'ldiruvchi vosita sifatida ishlaydi. Rumiyning she'riyatida, ontologiya va gnoseologiya doimo bir-biriga bog'langan. Uning she'rlari, faqat go'zallikni yoki ma'naviy tasvirni yaratishdan ko'ra, chuqur ma'no va ilohiy bilimni anglashga chaqiradi. She'rlari orqali, Rumiy insonni o'z ichki olamini anglashga va haqiqiy bilimga erishishga ilhomlantiradi. Uning she'riyati, tasavvufning maqsadi bo'lgan Alloh bilan birlashish yo'lida, insonga aqldan ko'ra ko'proq qalb va ruh orqali yondashishni ta'kidlaydi.

Rumiyning tasavvufiy tafakkurida haqiqiy bilimga erishish uchun aql va fikrning oshkoraligi emas, balki qalbning tozaligi zarur. Rumiy «qalbni poklash»ni insonning haqiqiy mohiyatini anglash yo'li deb bilgan. «Qalb» – bu Allohning in'omi bo'lib, insonning ruhiy o'sishi va haqiqiy bilimga erishishi uchun uni tozalash lozim.

Rumiy "*Masnaviy"*da shunday yozadi: «Insonning haqiqiy mohiyati uning qalbida yashiringan. Agar qalbingni tozalab, o'zingni anglasang, haqiqiy yuksalishga erishasan» [5]. Demak, Rumiyning ontologiyasida insonning haqiqiy mohiyati uning ruhida va qalbida yashirin bo'lib, faqat ruhni tozalash orqali bu mohiyatni anglash mumkin.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Jaloliddin Rumiy falsafasi, uning ontologik va gnoseologik qarashlari, insonning haqiqatni anglashdagi imkoniyatlarini o'rganishda yangi yondoshuvlarni yaratadi. Rumiy ilmni faqat tashqi idrok orqali emas, balki qalbni poklash, ruhiy tajriba va ichki sezgilar orqali o'rganishni ta'kidlagan. Zamonaviy psixologiya va fenomenologiya, uning falsafasiga ta'sirini ko'rsatadi va bugungi kunda, bu falsafiy ta'limot yanada rivojlanib, yangi ilmiy tadqiqotlarning manbai bo'lib xizmat qilmoqda.

Rumiyning falsafasining zamonaviy ilm-fanga qo'shgan hissasi, nafaqat tasavvuf va din, balki psixologiya, fenomenologiya, va boshqa ilmiy sohalarda ham yangi yondoshuvlarni yaratishga yordam beradi. Zero, ma'naviy va ilmiy rivojlanishning uyg'unlashishi, zamonaviy dunyoda, insonning haqiqiy o'zligini tushunish va uni yuksaltirishda muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Goleman D. Emotional Intelligence. Bantam Books. 1995.
2. Husserl E. Ideas: General Introduction to Pure Phenomenology. Macmillan. 1913.
3. Jung C. G. Psychological Aspects of the Self. Princeton University Press. 1953.
4. Maslow A. H. A Theory of Human Motivation. Psychological Review. 1943.
5. Rumi J. Masnaviy-i Ma'navi. Translated by E.H. Whinfield. 2004.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 821.109.05-42

AN ANALYSIS COMPARING ENGLISH AND UZBEK APHORISMS ON THE CONCEPT OF "POVERTY"

Qulmamatova Muattar Otabek qizi
Termez state pedagogical institute

АНАЛИЗ СРАВНЕНИЯ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ АФОРИЗМОВ НА ТЕМУ "БЕДНОСТИ"

Кулмаматова Муаттар Отабековна
Термезский государственный педагогический институт

"KAMBAG'ALLIK" TUSHUNCHASI BO'YICHA INGILIZ VA O'ZBEK AFORIZMLARINING TAHLILI

Qulmamatova Muattar Otabek qizi
Termiz davlat pedagogika instituti

E-mail:
muattar9594@mail.ru
Orcid: 0009-0004-3928-9881

Annotation: *This article is dedicated to the specific structural aspects of Uzbek aphorisms about poverty. The importance, historical value, cultural aspects of aphorisms, and stylistic means of description were analyzed. At the same time, the opinions expressed by famous linguists and their work are shown.*

Key words: *language, proverb, culture, tradition, stylistic devices, liguocultural features.*

Аннотация: *Данная статья посвящена специфическим структурным аспектам узбекских афоризм о бедности. Анализируются значение, историческая ценность, культурологические аспекты пословиц, стилистические средства описания. При этом показаны мнения, высказанные известными лингвистами, и их работы.*

Ключевые слова: *язык, пословица, культура, традиция, стилистические приемы, лингокультурные особенности.*

Annotatsiya: *Ushbu maqola ingliz va o'zbek aforizmlarida kambag'allik konseptining lingvistik ifodasi haqida qarashlar aytilgan. Aforizmlarning ahamiyati, tarixiy qadri, madaniy jihatlari va tasvirlash uslublari tahlil qilingan. Shu bilan birga, mashhur lingvistlarning fikrlari va ularning ishlari keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *til, aforizm, madaniyat, an'ana, stilistik qurilmalar, lingvomadaniy xususiyatlar.*

INTRODUCTION (ВВЕДЕНИЕ/KIRISH). The exploration of poverty in aphorisms from both English and Uzbek cultures provides valuable insights into how these societies view and address economic hardship. English aphorisms often focus on personal resilience, the material impacts of poverty, and the importance of relationships in overcoming challenges. In contrast, Uzbek aphorisms highlight the significance of collective responsibility, spiritual richness, and moral teachings. Both cultures understand poverty as a multifaceted experience, one that goes beyond just a lack of material wealth and touches on emotional, social, and spiritual aspects as well.

MATERIALS AND METHODS (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR). Advocates of a more narrow interpretation of phraseological units, such as L. Avksentiev, N. Amosova, V. Zhukov, D. Maltseva, V. Mokienko, O. Molotkov, S. Ozhegov, V. Teliya, and others, argue that expressions not fitting the traditional phraseological structure, especially those closely linked with predicative constructions, should be excluded from phraseology. Their viewpoint stems from the belief that paremiological units are semiotic phenomena of language, characterized by a dual focus. On one hand, they are linguistic signs with paradigmatic features and certain syntactic properties. On the other

hand, they represent microtexts or small folklore genres, offering a more contextual or cultural expression. This perspective leads to the division of paremic units into phraseological and lexical categories, with S. Ozhegov being one of the first to oppose the broadening of phraseology's scope to include various linguistic phenomena that are merely linked by their linguistic features, such as reproducibility, literary nature, and the stability of component structure. [2].

DISCUSSION (ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOKAMA). Poverty is a universal theme that crosses cultural and linguistic boundaries. In both English and Uzbek traditions, aphorisms—concise and insightful expressions—serve as effective means of conveying complex ideas in a simple yet impactful manner. These aphorisms not only highlight the harsh realities of economic hardship but also explore the deeper emotional, social, and moral aspects of poverty. This article examines how poverty is depicted in both English and Uzbek aphorisms, emphasizing the similarities and differences that stem from each culture's distinct perspective. [4.70].

In English, aphorisms related to poverty often focus on the dual nature of the condition—both as a material lack and a social stigma. English proverbs and sayings portray poverty as something that can lead to resilience, humility, and even moral growth. Some examples include:

"Poverty is the mother of crime."

This English aphorism suggests that economic hardship often leads individuals down destructive paths, such as crime or unethical behavior, due to a lack of resources or opportunities. It emphasizes the connection between poverty and social issues, portraying poverty not just as a personal struggle but as a catalyst for broader societal problems.

"A poor man's wealth is in his friends."

This saying highlights the idea that poverty is not just defined by financial status but by the richness of one's relationships. It suggests that while material wealth may be lacking, emotional wealth, or the value of genuine friendships, holds greater significance in life.

"Necessity is the mother of invention."

This proverb, often used in discussions about poverty, implies that when faced with a lack of resources, people are forced to be more resourceful and creative. It shows that poverty can drive innovation and resilience as individuals or communities strive to overcome their limitations.

RESULTS (РЕЗУЛЬТАТЫ/NATIJALAR). These aphorisms illustrate the view of poverty as both a source of hardship and an opportunity for growth. While English aphorisms typically highlight individual resilience when confronting poverty, they also emphasize the broader societal issues that poverty can lead to. Similarly, Uzbek proverbs and aphorisms offer profound insights into the experience of poverty. However, Uzbek culture places a greater emphasis on communal responsibility, collective action, and the spiritual aspects of poverty, focusing on the importance of unity and moral strength in overcoming economic challenges. Some examples include:

"Kambag'al o'limni bilmaydi, boy esa hayotni". (A poor man does not know death, but a rich man knows life.) This Uzbek saying suggests that poverty can shield individuals from some of life's harsh realities. It implies that poverty may free people from some of the anxieties that come with wealth, such as fear of death or loss, highlighting the complex relationship between material and spiritual wellbeing.

"Kambag'allik – ko'zga ko'rinar, boylik – yurakka." (Poverty is seen with the eyes, wealth with the heart.) This saying emphasizes the idea that poverty is an outward, visible condition, while wealth is a matter of inner contentment. It suggests that the true richness of life is not measured by material possessions, but by the peace and contentment one feels inside. This reflects the Uzbek emphasis on inner strength and spirituality, even in the face of material poverty.

"Kambag'alni yomonlab, boyni o'rnak qilma". (Do not blame the poor, do not emulate the rich.) This saying offers a moral lesson, advising against harsh judgment of the poor and the idolization of the rich. It reflects a sense of humility and social harmony, where one should not elevate the wealthy nor disdain the poor. This view speaks to a more egalitarian ethos in Uzbek society. Uzbek aphorisms often emphasize collective values and the inner qualities of a person. Poverty is frequently seen as a shared experience, and the focus tends to be more on how individuals and communities can support each other through adversity. Despite the cultural

TAMADDUN NURI

differences, both English and Uzbek aphorisms share several common themes in their expressions of poverty:

Resilience and Adaptability: Both traditions acknowledge the resilience of individuals facing poverty, highlighting how necessity can spur creativity or inner strength.

Material vs. Spiritual Wealth: Both cultures recognize that true wealth is not merely defined by material possessions. The importance of friendships, community, and inner peace is emphasized as a form of wealth.

Social Responsibility: Both English and Uzbek aphorisms point to the social consequences of poverty, stressing that the condition can lead to broader societal issues, whether through crime or feelings of inequality.

While both cultures recognize the challenges posed by poverty, their perspectives diverge in several key areas:

Individual vs. Collective Focus: English aphorisms often center on personal struggles and individual resilience when faced with poverty, emphasizing the role of the individual in overcoming hardships. In contrast, Uzbek proverbs place a greater emphasis on community and collective responsibility, highlighting the importance of social cohesion and shared efforts. Many Uzbek sayings also carry a moral message, encouraging empathy and mutual support within society.

Spiritual and Moral Dimensions: Uzbek aphorisms typically incorporate a deeper spiritual or moral perspective, suggesting that poverty serves as a test of one's character and faith. These proverbs encourage individuals to endure hardships with dignity and strength. English proverbs, however, tend to focus more on the material aspects of poverty, often exploring its practical implications and the tangible consequences it can have on people's lives.

CONCLUSION (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/XULOSA). The aphorisms from both English and Uzbek cultures offer valuable perspectives on the experience of poverty. Despite differences in tone and emphasis, both highlight the profound impact that poverty has on both individuals and society. English aphorisms tend to focus on resilience, the material consequences of poverty, and the significance of relationships, while Uzbek aphorisms emphasize community, spiritual wealth, and the moral lessons associated with poverty. Together, these sayings present a comprehensive view of poverty, portraying it as both a social condition and a personal challenge shaped by cultural values and shared human experience.

English proverbs often explore the relationship between poverty and societal issues, such as crime or innovation, highlighting the practical effects of lack. In contrast, Uzbek proverbs suggest that poverty can foster personal growth and strengthen communal ties, offering moral guidance on how individuals and society should approach both wealth and poverty.

Despite these differences, both sets of aphorisms share key themes, such as the importance of resilience, the contrast between material and spiritual wealth, and the social ramifications of poverty. Ultimately, both English and Uzbek aphorisms provide a well-rounded view of poverty, acknowledging its challenges while also recognizing the potential for personal and collective development. This illustrates how culture influences the way we understand and respond to this universal human experience.

REFERENCES (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА ADABIYOTLAR RO'YXATI)

1. Mieder W. International Proverb Scholarship. – New York: Garland Publishing, 1993.
2. Qulmamatova Muattar Otabek qizi, Safarova Farida Normurotovna (2021). The Features of a Good Translator in Translating Medical Terms. Analytical journal of education and development, (2181-2624)
3. Qulmamatova M.O. "BOYLIK" KONSEPTINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI. (LINGUOCULTURALOGICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF «WEALTH»)

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.109

RUS TILSHUNOSLIGIDA GRADUAL SHKALANING KOGNITIV JIHATI

Dustmamatova Nilufar Pirimkulovna
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasi dotsent v.b., (PhD)

КОГНИТИВНЫЙ АСПЕКТ ГРАДУАЛЬНОЙ ШКАЛЫ В РУССКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Дустмаматова Нилуфар Пиримкуловна
и.о.доцента, (PhD) Кафедры теории и практики перевода Ташкентского университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

COGNITIVE ASPECT OF THE DEGREE SCALE IN RUSSIAN LINGUISTICS

Dustmamatova Nilufar Pirimkulovna
Acting Associate Professor, PhD, Translation Theory and Practice Department, Tashkent Alisher Navoi University of Uzbek Language and Literature

e-mail: ndustmamatova@gmail.com
Tel: +998339720808
Orcid: 0000-0003-0560-1043

Annotatsiya: *Mazkur maqolada so'nggi paytlarda tilshunoslikda tadqiq etilayotgan darajalanish, ya'ni graduonimiya hodisasi haqida so'z boradi. Rus tilshunosligida ham graduonimiyaning maydon hosil qilishi, uning asosiy jihatlari, belgilari, xususiyatlari hamda bu hodisaga yondosh bo'lgan tushunchalar batafsil yoritib berilgan. Shuningdek, maqolada bir qator olimlarning ilmiy izlanishlari asosida graduonimiya hodisasining umumiy ko'rinishi, graduallik belgilari, graduonimiyaning sinonimiya va antonimiya bilan bog'liqlik jihatlari ham aks etgan.*

Kalit so'zlar: *graduonimiya, gradosema, gradotativ, graduallik, me'yor, dominanta, kognitiv jihat, oppozitsiya, dominant shkala, nodominant shkala, uzv.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается явление градации, а именно градуонимии, которое в последнее время изучается в лингвистике. Подробно освещается явление формирования градуонимии в русской лингвистике, его основные аспекты, признаки, особенности, а также периферийные понятия, связанные с этим явлением. В статье также представлен обзор явления градуонимии, основанный на научных исследованиях, проведенных рядом российских ученых, особенности градуонимии, аспекты соотношения градуонимии с синонимией и антонимией.*

Ключевые слова: *градуонимия, градосема, градотатив, градуальность, норма, доминанта, когнитивный аспект, оппозиция, доминантная шкала, недоминантная шкала, элемент.*

Annotation*: This article deals with the phenomenon of gradation, specifically grading, which has been recently studied in linguistics. The phenomenon of gradonymy formation in Russian linguistics, its main aspects, signs, features, as well as peripheral concepts related to this phenomenon are covered in detail. The article also presents an overview of the phenomenon of gradonymy that is based on the scientific researches conducted by a number of Russian scientists, features of gradonymy, aspects of the correlation of gradonymy with synonymy and antonymy.*

Key words*: graduonymy, gradoseme, gradative, graduality, norm, dominant, cognitive aspect, opposition, dominant scale, non-dominant scale, element.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Graduallik falsafa, mantiq, psixologiyaga asoslanib, insonning ongi, dunyoqarashi, faoliyati, atrof-olamga nisbatan bo‘lgan munosabatlarining ko‘proq/kamroq namoyon bo‘lishidir. Graduallikka mantiqiy kategoriya sifatida qaraladi. Insonning biror belgini ifodalashida predmetlarga xos bo‘lgan belgi yoki miqdoriy jihatdan me’yoriy so‘zga nisbatan bir chiziqda tartibli joylashtirilishi, ya’ni gradual shkala xosligini, graduallik markazida to‘liq darajalanish, uning atrofida esa qisman darajalanish kuzatilishini ta’kidlash joiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/MATERIALS AND METHODS). Graduallik deganda, gradatsiya, gradual munosabatlar, graduallashish ham tushuniladi. Graduallashishda me’yor va ularning qutblarini E.Sepir tadqiq etgan va graduonimiya hodisasini psixologik jarayon sifatida o‘lcham, miqdoriy xususiyatlarga bog‘liqligini ta’kidlab, hissiyotlarning ortishi/kamayishiga ko‘ra *mantiqiy, psixologik, lingvistik* graduonimiya turlariga ajratgan. U nafaqat graduallashishdagi markaziy va boshlang‘ich nuqta, balki gradual shkala, uning qutblari, graduonimiyani psixologik jarayon sifatida belgi va miqdordan oldin inson tafakkurida shakllanishini ta’kidlagan. “Biror narsani miqdor yordamida ifodalanishiga moyil bo‘lgan so‘zlar o‘z zamirida eksplitsitlikning 4 darajasiga ega ekanligini; kvantifikatsiya natijasida implitsit graduallashadigan so‘zlar yoki iboralar; implitsit graduallashish natijasida kvantifikatsiyalashadigan so‘zlar yoki iboralar; eksplitsit graduallashgan, biroq implitsit kvantifikatsiyalashadigan so‘zlar yoki birikmalar” mavjudligini asoslagan [4].

Leksik birliklar D.Kruz tasnifida (zanjir, spiral, aylanasimon, martaba, daraja anglatuvchi leksemalar, miqdor va hajmiga ko‘ra darajalanuvchi atamalar/otlar) o‘z aksini topgan [2] va yuqoridagi tasnif ko‘rinishlarida so‘zlarning asl holati gradual munosabatga hech qanday qo‘shimchalar qo‘llanmagan holda shakllangan. Unda darajalanishga oid ta’riflar mujassamlashganligini ko‘rish mumkin:

a) qo‘shimcha vositalar qo‘llanmasligi;

b) asosiy lug‘aviy ma’nosiga ko‘ra darajalanishi;

v) gradual shkalada ularning o‘zaro miqdori va belgisiga ko‘ra farqlanishi;

g) gradual qatordagi so‘zlar dominanta so‘z atrofida birlashishi.

Graduonimiya hodisasi va unga yondosh tushunchalar rus olimlari tomonidan o‘tgan asrdan buyon turli jihatdan o‘rganilib, tadqiq etib kelinmoqda (S.Kolesnikova [3], М.Бондаренко [2], A.Sherbakov [6] va boshqalar). Ushbu hodisani o‘rganishda graduonimiyaning tom ma’nodagi maktabini ham aynan rus olimasi S.M.Kolesnikova yaratgan.

Rus tilshunosligida graduonimiya (belgi intensivligi darajasi) gradual shkala tushunchasining tadbiq etilishiga sabab bo‘lgan. Gradual shkala – belgi darajasining ortib/kamayib borish sifatida ko‘p/kam/teng nisbiy graduatorlar birliklarining tartibga solinishi bo‘lib, shkalada belgilangan nuqtalar subyektiv xususiyatga ega: uning asosini individning idrok etishi hamda baholashi tashkil etadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION). N.Fedyayeva tomonidan darajalanishning tuzilishi batafsil ishlab chiqilgan: *graduallashuvchi subyekt, graduallashuvchi obyekt, gradual belgi, gradual shkala* mavjudligi; graduonimiyaning leksik-semantik kategoriya ekanligi, ushbu kategoriya “maydon” tuzilishiga ega bo‘lishi, uning yadrosini esa sifat darajalari, o‘lcham, daraja ravishlari tashkil etishini ta’kidlagan [5] bo‘lsa, V.Belyanin sifat belgilarini gradual shkalada o‘lchash mumkinligi va gradual shkalani shakllantirishda semantik qator hosil qiluvchi so‘zlar yig‘indisi “navbatma-navbat” joylashtirilishi, so‘zlarni odatdagi lug‘atlarda berilishidan farqlanishini asoslab bergan [1].

Gradual shkala tuzilishi gradual qatordan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi: gradual shkalaning asosiy sharti – me’yor (yoki dastlabki nuqtasi), ya’ni belgining me’yorga nisbatan ortib/kamayib borishi; shkala hosil qilish xususiyatiga ko‘ra gradual shkala turli shakllar ko‘rinishida bo‘lishi ham mumkin. Xususan, bu shakllar shkala hosil qilish belgisi, chegaralanganlik, davriylik ko‘rsatkichlariga ko‘ra aniqlanadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). Miqdoriy belgi so‘zlovchining atrofidagi o‘rab turgan obyektlar,

predmetlar, belgi-xususiyatlar, harakat va holatlarga dastlabki (0) nuqta darajasiga nisbatan ifodalanishini ko‘rsatadi hamda gradual shkala shakllanishiga asos bo‘ladi. Me’yoriy darajaga nisbatan qolgan to‘rtta ko‘rsatkich o‘zaro belgining ko‘proq/kamroq darajasiga ko‘ra farqlanadi. Gradual shkaladagi so‘zlar paradigmasi me’yordan ortiq bo‘lsa *больше, чем ...*; kam bo‘lsa *меньше, чем ...* graduatorlari yordamida hosil qilinadi. Bunda har bir belgi shartli subyektiv tusda bo‘lib, graduallikning ma’noviy tuzilmasida obyektiv va subyektivlikni namoyon etadi. Graduallik belgisining natijasini taqdim etuvchi graduatorlarning harakatlarini aks ettiradigan gradual shkala o‘lchamlariga ega bo‘lgan lisoniy birlik - gradotativ ham me’yoriy (0) daraja bilan mutanosib bo‘ladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Gradual shkala belgining ortib/kamayib borishini aks ettiruvchi, maksimal va minimal belgilarning chegaralariga ega bo‘lgan birlikdir. Ushbu shkaladagi graduator esa belgini orttiruvchi/kamaytiruvchi maxsus vositalar hisoblanadi. Shkalaga xos bo‘lgan yana bir birlik - *gradosema* graduallik miqdorining ortishi/kamayishini ifodalash barobarida gradual shkalada turli yo‘nalishlarda joylashadi. Tilshunoslikdagi graduonimiya doimiy ravishda mantiqiy graduonimiyaga asoslanib, barcha til darajalarida o‘z aksini topadi. Shu o‘rinda, bu kabi hodisalarni qamrab olgan tadqiqotlar natijalari amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan gradual lug‘atlar yaratish imkonini yaratadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES):

1. Белянин В.П. Психолингвистика. – М.: Флинта, 2004. – С.143-145.
2. Бондаренко М.В. Градуальность как свойство лексики и основание для построения лексичесой парадигмы. Дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 2001. – 138 с.
3. Колесникова С.М. Градационные отношения в современном русском языке. Дисс. … канд. филол. наук. – М., 1993. – 225 с.
4. Сэпир Э. Градуирование: семантическое исследование//Новое в зарубежной лингвистике. Вып.16: Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С.43-78.
5. Федяева Н.Д. Языковой образ среднего человека в аспекте когнитивных категорий градуальности, дуальности, оценки, нормы. Дисс. ... канд. филол. наук. – Омск, 2003. – С.24.
6. Щербаков А.В. Градация как стилистическое явление современного русского литературного языка. Дисс. ... канд. филол. наук. – Красноярск, 2004. – 135 с.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 82-1/29

AYOL RUHIYATI TALQINIDA HIJRON VA AYRILIQ MOTIVLARINING AKS ETISHI (ZEBO MIRZO IJODI MISOLIDA)

Otamuratova Muyiba O'ktamovna, Urganch davlat universiteti "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasi o'qituvchisi

REFLECTION ON THE MOTIVES OF HIJRAN AND SEPARATION IN THE INTERPRETATION OF WOMAN'S PSYCHOLOGY (IN THE EXAMPLE OF THE CREATION OF ZEBO MIRZO)

Otamuratova Muyiba Oktamovna, teacher of the "Uzbek language and literature" department of Urganch State University

ОТРАЖЕНИЕ МОТИВОВ РАЗЛУКИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЖЕНСКОЙ ПСИХОЛОГИИ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА ЗЕБО МИРЗО)

Отамуратова Муйиба Ўктамовна, преподаватель кафедры "Узбекский язык и литература" Ургенчского государственного университета

https://orcid.org/0000-0001-7472-8289
e-mail: muyiba.otamuratova@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatida ayol ruhiyati ifodasini yoritishda hijron va ayriliq motivlarining qo'llanilishi taniqli shoira Zebo Mirzo ijodi misolida talqin qilinadi.*

Kalit so'zlar: *she'riyat, motiv, talqin, ruhiyat, ijod, mahorat.*

Annotation: *In this article, the use of motives of emigration and separation in modern Uzbek poetry to illuminate the expression of the female psyche is interpreted on the example of the work of the famous poetess Zebo Mirzo.*

Key words: *poetry, motive, interpretation, spirit, creativity, skill.*

Аннотация: *В данной статье на примере творчества известной поэтессы Зебо Мирзо интерпретируется использование мотивов эмиграции и разлуки в современной узбекской поэзии для освещения выражения женской психики.*

Ключевые слова: *поэзия, мотив, интерпретация, дух, творчество, мастерство.*

KIRISH. Bugungi davr o'zbek she'riyatida milliy ruh ifodasi va shu bilan birgalikda jahon adabiyotiga xos ayrim xususiyatlar teran namoyon bo'lmoqda. Badiiy ijodda asosiy diqqat qaratilgan mavzu bu inson kechmishlari, shaxs psixologiyasi masalasidir. Har bir ijodkor ushbu jarayonni o'z nigohi bilan ko'radi va o'z iste'dodi va dunyoqarashiga binoan aks ettiradi. Zamonaviy o'zbek she'riyatida inson kechinmalari talqini haqida so'z ketar ekan, bu borada bevosita davrimiz nazmining yetakchi mavzularidan biri bo'lgan ayol ruhiyati masalasining badiiy ijodda faol

ifodalanayotganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. “Bugungi odamning ko‘ngli bugunning tuyg‘ularini tuyadi. Bugungi kishilarning ruhini bezovta qiladigan gaplar bugun aytilgani ma’qul. Binobarin, bugungi she’riyat – bugungi odamning ko‘ngil mavjlari. Bugungi odam esa kechagisidan tamomila farq qiladi. Yaqindagina odamlarda umumiylik jihatlari ko‘p edi. Endilikda har bir odam tilsimlangan qo‘rg‘on singari alohida va sirli. Shuning uchun ham hozirgi ijodkorlar hayot hodisalarini aks ettirishdan ko‘ra, inson ko‘nglini badiiy tadqiq etishga ko‘proq urinmoqdalar. Chunki shaxsiyatning tilsimlangan qo‘rg‘onlari kaliti faqat ko‘ngilda ekanligi anglab yetildi”[3:75]. Ta’kidlangani kabi, globallashuv davri she’riyatida asosiy e’tibor inson qalbini inkishof etishga qaratildi.

MAVZUNING DOLZARBLIGI VA HOZIRGI HOLATI. Ma’lumki, inson ruhiyati keng qamrovli tushuncha. Zamonaviy she’riyatda shaxs ichki kechinmalari aks ettirilgan asarlar xususida so‘z borar ekan, bugunning dolzarb mavzularidan biri hisoblangan badiiy adabiyotda ayol ruhiyati ifodasini o‘z ijod namunalarida yoritib berayotgan iste’dodli shoira Zebo Mirzo ijodi alohida tadqiq etishni talab qiladi. Ijodkor o‘z badiiyat namunalarida ayol qalbiga teran nazar tashlaydi va uning iztiroblarini izchil yoritishga intiladi. Uning asarlarida ayol ruhiyati talqini ishqiy lirikada teranroq namoyon bo‘ladi. Zebo Mirzo she’riyatini tahlil qilish ayol qalb kechinmalarining badiiy adabiyotdagi in’ikosini chuqur anglashga imkon yaratadi.

TAJRIBA QISMI (TADQIQOTNI AMALGA OSHIRISH). “O‘z ijodida inson ko‘nglining turfa ko‘rinishlarini global mavzular darajasiga olib chiqqan shoiralardan biri Zebo Mirzodir. Uning she’rlarida ayol qalbi rangin va chuqur ma’no tashiydi. Shoira ijodiga nazar soladigan bo‘lsak, uning ijodi bugungi o‘zbek she’riyatining yorqin namunasidir. Shoira she’rlarida yetakchi mavzu ishq mavzusidir. Ishqni Yaratganning inoyati, deya qabul qilgan shoira Allohdan najot kutadi, gunohlaridan o‘tishini so‘raydi, panoh tilaydi”[4: 73]. Shoira boshqa ijodkorlardan farqli ravishda she’rlarida ayol ruhiyatini talqin qilishda ishq tuyg‘usi bilan uyg‘un ravishda hijron va ayriliq motivlaridan keng foydalanadi.

“Isming – yuragimga urilgan xanjar,
Sug‘urib olsalar o‘laman.
Men seni shu qadar muhabbat
va azob bilan…
jim sevaman!” [5:74].

Yuqoridagi misralarda ijodkor lirik qahramon siymosida o‘z yoriga murojaat qilayotgan ma’shuqa tilidan so‘zlaydi. U yorning ismini o‘z yuragiga sanchilgan xanjarga qiyoslar ekan, undan ayrilishni ana shu yurakka qadalgan xanjarning sug‘urib olinishi tufayli yuzaga keladigan azobli o‘limga qiyoslaydi. Lirik qahramon uchun bu muhabbat azob bilan yonma-yon ekanligini ifodalaydi. She’rdagi keskin tasvir shoira – lirik qahramon – ayol ruhiyatining nechog‘lik murakkab ekanligini ayon etadi. “She’riyat, eng avvalo, ruhiyat ko‘zgusi o‘laroq, inson ongi va qalbida chuqur taassurotlar hosil qiladi. Shuning uchun haqiqiy shoirlar har qanday sharoitda ham qalb va ruhoniyat tasvirlariga alohida ahamiyat beradi”[2:327].

“To‘kilib qaraysan…
Nigohingda mung,
Yuragimga botib bormoqda, hayhot.
Sevgim,
Ko‘zingdagi shafqat ne uchun?
Baxtsiz bir ayolga
O‘xshayman nahot?” [6:93]

Keltirilgan she’rda ijodkor o‘z qismatining, umuman, ayol qismatining nechog‘lik og‘ir ekanligini ko‘rsatib berishga intiladi. Chunki ayollar uchun muhabbat har doim ham quvonch keltiravermaydi. Ular, ma’lum ma’noda, hamisha boshqalarning o‘z ustidan to‘qiydigan g‘iybati-yu, beradigan qarori bilan hisoblashishga majbur. She’rdagi lirik qahramon ham xuddi shu holatni boshdan kechiradi. U o‘zi sevib ayrilayotgan insonning vido oldidan o‘ziga shafqat nazari bilan boqishini istamaydi. Chunki u oshiq va bu muhabbatni o‘zi uchun chinakam baxt deb biladi. Shu bois, hech ayriliq bu baxtga putur yetkazishi mumkinligiga ishonmaydi. Shoira ta’biri bilan aytganda, “Bir yorug‘ Ko‘ngildan yaralgan” ayol uchun bu hijron pisand emas. Zero, u eng oliy baxtga – oshiqlik baxtiga musharraf bo‘lgan.

“Sening sevging – menga jannatiy in’om,
Hatto azobing ham umrimga gulbayt.
Shu yorug‘ ishq bilan
Mukarram, shodkom,
Baxtsiz bir ayolga o‘xshaymanmi, ayt!”[6:93]

Lirik qahramon ayriliq dastidan do‘zax azobini tortayotgan bo‘lsa-da, ishq qudrati unga kuch bag‘ishlaydi. Ko‘nglidagi bu ilohiy nur – yor sevgisini o‘zi uchun jannatiy tuhfa deb qabul qiladi. Bu yorug‘ ishq bilan o‘zini baxtiyor his qiladi.

Yuragida qaynoq muhabbat o‘ti yonib turgan ayolning baxtsiz bo‘lishi mumkin emasligini bayon etadi.

XULOSA. Ayonki, ishq tasviri bilan hamohang ravishda hijron va ayriliq motivi o‘zbek va jahon she’riyatida an’anaviylik kasb etgan. Bu mavzular barcha zamonlarda shoiralar qalbining nozik torlarini chertib o‘tguvchi ilhom manbayi bo‘lib xizmat qilgan. Bugungi kunda ayol ruhiyatini teran talqin qilishda ham ushbu motivlar muhim o‘rin tutmoqda. Bu holatga har bir ijodkor turlicha yo‘sinda yondashadi. Qaysidir ijodkorlar asarlarida ayriliq o‘lim bilan barobar tasvirlansa, ba’zi asarlarda bu jarayon qismatga isyondek akslantiriladi. Zebo Mirzo she’riyatida esa ayriliq va hijron ishqqa soya solish kuchiga ega emasligi daillanadi. Shoira o‘z uslubi orqali bu olamda hech qanday kuch ayol muhabbatiga tenglasha olmasligini yoritib beradi. Bu holat esa, o‘z o‘rnida ayol ruhiyatini tasvirlashda hijron va ayriliq motivlarini qo‘llashda shoiraning o‘ziga xos mahoratini ko‘rsatib beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Hakimjon Karimov. Istiqlol davri adabiyoti. – Toshkent: Yangi nashr, 2010. 364 b.
2. Jumaboyeva J. XX asr o‘zbek she’riyatida psixologik tasvir mahorati. – Toshkent: Fan, 2004. 334 b.
3. Qozoqboy Yo‘ldoshev. Ochqich so‘z. – Toshkent: Tafakkur, 2019. 688 b.
4. Sobirova Z. Globallashuv davri o‘zbek she’riyatining asosiy xususiyatlari. // PhD. diss. – Toshkent, 2023. 131 b.
5. Zebo Mirzo. Nur kukunlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. 87 b.
6. Zebo Mirzo. Ishq. – Toshkent: Akademnashr, 2011. 128 b.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 811.112.2'373.42+811.512.133'373.42

NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA SO'Z VA UNING MA'NOLARI BORASIDA AYRIM FIKR-MULOHAZALAR

Jumaniyazov Atabay, Urganch davlat universiteti professori, filologiya fanlari nomzodi[1]
Yusubova Chamangul Mamutjonovna, Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti[2]

https://orcid.org/0000-0002-4952-6156
atabeyj@yahoo.de

A FEEDBACK ON THE WORD AND ITS MEANINGS IN GERMAN AND UZBEK LANGUAGES

Jumaniyazov Atabay, candidate of philological sciences, professor, Urgench State University[1]
Yusubova Chamangul Mamutjonovna, PhD student, Urgench State University[2]

chamangul.yusupova.1989@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ РАССУЖДЕНИЯ О СЛОВЕ И ЕГО ЗНАЧЕНИЯХ В НЕМЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Джуманиязов Атабай, профессор Ургенчского государственного университета, кандидат филологических наук[1]
Юсубова Чамангул Мамутджоновна, докторант Ургенчского государственного университета[2]

Annotatsiya: *Mazkur maqolada so'zlar va ularning ma'no xususiyatlari nemis va o'zbek tillarida chog'ishtirilib o'rganiladi. So'zlarning ma'no, mazmun, tub xususiyatlari, farqlari ochiqlanadi. Ma'nolarning kishi ongiga o'z, qo'shma va assotsiativ ta'siri tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *so'z, gap, narsa, hodisa, ma'no, mazmun, zamir, sema, semema, nom ko'chishi, salbiy ma'no, ijobiy ma'no, ko'chma ma'no, assotsiativ, assotsiatsiya.*

Abstract: *In this article, words and their semantic features are studied through a comparison of German and Uzbek. The characteristics of meaning, content, and reference of words, along with their differences, are revealed. The effects of meanings on human consciousness, whether intrinsic, composite, or associative, are also analyzed.*

Key words: *word, sentence, thing, event, meaning, content, reference, seme, sememe, nominal transfer, negative meaning, positive meaning, figurative meaning, associative, association.*

Аннотация: *В этой статье изучаются слова и их особенности значения сравнительно на немецком и узбекском языках. Раскрываются различие между значением, содержанием, затаенными мыслями слов. Значение слов анализируется по его прямым, переносным и ассоциативным влияниям на разум человека.*

TAMADDUN NURI

***Ключевые слова**: слово, предложение, предмет, обстоятельство, значение, содержание, затаенная мысль, сема, семема, перенос имён, отрицательность, положительность значений, прямое, переносное и ассоциативное значение, ассоциация.*

KIRISH. Ma'lumki, insoniyatning eng muhim va asosiy muloqot vositasi til hisoblanadi. Til birliklari ichida esa so'z (tilshunoslikda so'z ostida tilning eng kichik mustaqil ma'no anglatuvchi va mustaqil qo'llaniluvchi birligi tushuniladi. Maqolamizda mazkur ta'rifga to'la qo'shilgan holda ish tutiladi) odamlarning o'zaro fikr almashinuvida birlamchi rol o'ynaydi. Zero, kishilik jamiyatining o'zaro muloqoti asosan (imo-ishoralar, mimika va jestlar, ko'z qarashlari va b. hisobga olinmaganda) faqat va faqat so'zlar ishtirokida amalga oshadi. Biz so'zlar orqali obyektiv borliqni ataymiz, ko'rsatamiz va ularga xos muhim belgilarni, ya'ni tevarak-atrofimizdagi narsalarning tabiati (*hayotdagi ko'rinishi, hajmi, rangi, shakli-shamoyili*) va mohiyati (*hayotdagi vazifasi, o'rni, ahamiyati*) kabi xususiyatlarni ifodalaymiz. Mazkur belgilar ifodasi esa, asosan besh hissiy a'zolarimiz (*ko'rish, eshitish, ta'm bilish, hid bilish, tana orqali his qilish*) ta'sirida anglashilayotgan tushunchalar va ularning mushohadasi orqali ongimizda gavdalanadi va ular so'zlar orqali nomlanib, farqlaniladi. Natijada insoniyatning o'zaro muloqotida so'z (nom) shunday bir qudratli vositaga aylanadiki, endi bizda so'zlar orqali ifodalanilayotgan narsa va hodisalarni qaytadan ko'rish, eshitish, ta'm yoki hidini bilish, paypaslab yoki silab (qattiq-yumshoq, issiq-sovuqligini sezish uchun) o'tirishga ortiqcha hojat qolmaydi. Binobarin butun borliq, o'n sakkiz ming olam, so'zlar orqali to'la ifodalanilishiga harakat qilinadi, ular orqali anglashilgan narsalar mavjud (yoki mavjud emas)ligiga shak-shubha qolmaydi, ularni qaytadan borlab yoki yo'qlab o'tirishga zarurat sezilmaydi, "so'z" orqali kifoyalaniladi. Inobatdagi narsa va hodisalar so'z vositachiligida tafakkur etiladi va gap nima haqida borayotganligi ruhan mushohada qilinadi. Bu fenomenal hodisa orqali esa dunyoni bilishda so'z (til)ning inson hayoti uchun tayanch qurol ekanligi, turmush mushkulotlarini yengillashtirishda muhim dastakligi namoyon bo'ladi. Amal va tajriba natijasida uning mo'jizaviy kuchi isbotlanadi. Yaratganga, uning odamzodga bergan mazkur "ta'limi asmosi" uchun ich-ichdan hamd-u sanolar aytiladi.

Mazkur fikrlarga tayanib, maqolamiz sarlavhasida kalit so'z sifatida qayd qilingan "So'z ma'nolari" haqida muxtasar to'xtaladigan bo'lsak, dastavval shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, har bir so'z o'z ma'nosi yoki ma'nolariga ega bo'lishi bilan bir qatorda, ular orqali anglashilayotgan tushuncha (*tub ma'no*) asosan gap(lar)da namoyon bo'ladi. Zero biz bildirmoqchi bo'lgan ma'lumot, aytmoqchi bo'lgan xabar yoxud nazdimizda tutilgan fikrlar so'zlarning o'zaro ma'no-munosabati va sintaktik bog'liqligiga ko'ra asosan gap ("Gap" atamasi orqali biz to'g'ri talaffuz yoki imloga ega bo'lgan (fonetik jihatdan), o'zaro ma'no-munosabati nuqtayi-nazaridan to'g'ri bog'langan (grammatik jihatdan) so'zlar vositasi bilgan-anglashilgan fikrni tushunamiz) orqali ifodalanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Biroq maqolamizda "gap"ga emas, "ma'no" asosiy mavzu ekanligini e'tiborda tutib, gap to'g'risida alohida to'xtalib o'tirmaymiz, asosiy diqqatimizni so'zlar ma'nosiga qaratamiz. Bunda avvalo "ma'no" so'zi ostida o'zbek tilshunosligida haligacha aynan nima anglashilishi zarurligi (*nemis tilshunosligi bu borada ko'p ilgarilab ketgan*) haqida aniq bir fikr yoki konkret ta'rif yo'qligini, hanuzgacha muayyan to'xtamga kelinmaganligini nazarda tutish shart. Chunki "ma'no" so'zi izohi mazmun, tushuncha leksemalari bilan muqobil ko'rilib, ya'ni "ma'no" ayrim hollarda "mazmun" yoki "mazmun"ni "ma'no" deb ham tushunaverilishi mumkinligi, ularning *ayni* ekanliklari tilimizning izohli lug'atlarida ta'kidlanib kelinyapti. Mazkur sharh va izohlarga yana chuqurroq e'tibor qaratilsa "ma'no" leksemasining kontekstual ifodalanish sema va sememalari ko'pligi qayd qilinishi bilan bir qatorda, uning inson tasavvuridagi assotsiatsiyasida "mazmun" leksemasiga to'la ma'nodosh (Hozirgi davr tilshunosligida ma'nodosh – sinonim so'zlarning ma'nan bir-biridan farq qilishi, tilda bir xil ma'noli so'zlar uchramasligi, balki ularning ma'nosi muayyan hollarda o'xshab ketishi, o'xshashlik esa asosan ikki alohida narsa va hodisa muqoyasasi asosida mushohada qilinishi keyingi yillarda qayta-qayta ta'kidlanib kelinmoqda) ekanligi qayd qilinadi va buning uchun jonli (*gohida muqobil, gohida e'tirozli*) misollar ham keltiriladi. Shu asnoda "ma'no" va "mazmun" so'zlariga nafaqat ikkita

alohida til birligi sifatida qarash, balki ularning ma'nolari ham tubdan alohidalik kasb etishi qiziquvchi (o'rganuvchi) nigohidan chetda qoldiriladi. Vaholanki "ma'no" leksemasining o'zagi *ma'ni,* "mazmun" leksemasining o'zagi *zamin* so'zlari bilan bog'liqligi va ular ta'sirida inson ongi in'ikosida boshqa-boshqa hodisa va tasavvurlar shakllanishi ortiqcha izoh talab qilmaydi. Ular bilan birga qo'llaniladigan sintaktik birliklar (*ma'no orqali mavhum, mazmun orqali esa konkret narsa va hodisalarga ishora qilinadi*) ham turlicha. Shu sabab, mazkur so'zlar mushohadasi zaminida obyektiv borliqqa alohida yondashuv yotadi: "ma'no" abstrakt ravishda inson ruhining bevosita ko'magida, "mazmun" esa konkret holatda insonning hissiy a'zolari (beshta) yordamida ongimizda gavdalanadi va mushohada qilinadi. Fikrimiz bayonini lo'nda qilib ifodalaydigan bo'lsak, "ma'no"ni tom ma'noda ko'rib yoki ta'mini sezib bo'lmaydi, "mazmun"ni esa nazardan kechirish yoki tanovul qilish mumkin. Masalan, "palov" (taom)ning yegulik ekanligi ma'no jihatdan ruhimiz orqali tasavvur qilinadi, uning mazmun jihatdan qaysi masalliqlardan iboratligi ko'z orqali ko'riladi va ta'mi til orqali seziladi. Shu ma'noda, izohli lug'atlar sharhining yetarli emasligiga e'tirozlarimizni isbotlash niyatida *ma'no* va *mazmun* so'zlariga "O'zbek tilining izohli lug'ati" (2006-yil) bergan sharhlarni aynan keltiramiz:

Ma'no – (mazmun, tushuncha, g'oya);

1. So'zning mazmun tomoni, so'z bilan ifodalangan tushuncha. *So'zning to'g'ri ma'nosi. Men odatim bo'yicha, so'zlarning ma'nolarini va nomlarning nomlangan narsa bilan munosabatini bilishga qiziqqanimdan: - U qishloqni nega Tezguzar deb ataganlar? – deb so'radim.* S.Ayniy, Esdaliklar.

2. Mazmun. *Gavhar bu gapdan "Qo'limdan kelsa, yordamimni ayamayman", - degan ma'noni uqdi.* O'.Hoshimov, Qalbingga quloq sol.

3. Ba'zi xatti-harakat va shu kabilardan anglashiladigan narsa; ifoda. *Xotin uning harakatidan "o'pich ber" degan ma'noni angladi-da: "-Shuni to'g'ri ayta qolsangiz nima bo'lar ekan!"-dedi.* A.Qahhor, Mayiz yemagan xotin.

4. Biror narsaning mohiyati, nima ekanligi, mohiyat. *Samandarov zaharxanda qildi: "-Bu qanaqa musobaqa bo'ldi? Musobaqaning ma'nosini tushunasanmi o'zing?"* Abdulla Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari. [2; 2- жилд, б.565-566].

Mazkur leksemalar izohlarining lug'atlarimizda ularning o'zaro ma'nodosh so'zlar ekanligi ta'kidlanib kelinayotganini yanada ravshanroq va ko'rgazmaliroq ko'rsatish uchun "mazmun" so'ziga berilgan izohlarni ham aynan keltiramiz.

Mazmun (mundarija, ma'no)

1. Aql, fikrlash bilan tushuniladigan, mantiqiy mundarija; boshqa belgi ifodalangan ichki mundarija. *Kitobning mazmuni. Xatning mazmuni. "-Qayin otang menga bir xat yozibdir, o'qib-o'qib, mazmuniga tushunolmay hayron bo'laman".* A.Qodiriy, O'tgan kunlar.

2. Ish-harakat,voqea-hodisa va shu kabilarni belgilovchi asos, mohiyat. *Boshqa barcha tinchliksevar xalqlar singari, tinchlik va ijodiy mehnat xitoyliklarning ham hayot mazmuni, ijod manbaidir.* T.Jo'rayev, Ulug' Xitoyda.

3. Biror hodisaning mohiyatini belgilovchi, narsalarni aynan shu narsa sifatida ifodalovchi muhim element va o'zgarishlarning yig'indisi, asosi. *Shakl va mazmun birligi* [2; 2- жилд, б. 525-526].

Berilgan izohlardan ayon bo'lyaptiki, ularda inson hayotidagi eng asosiy omil – so'zlarning ma'nosi va mazmunini anglash tabiatan insonning avvalo his-tuyg'ulari, keyin esa ruhi bilan bog'liqligiga ishora qilinmaydi, ular inobatga olinmaydi. Zero, so'zlar orqali obyektiv borliqdagi mavjud narsa va hodisalar nafaqat nomlaniladi, balki hissiy a'zolarimiz (*ko'rish, eshitish, ta'm bilish, hid bilish, tegish, ushlash, silash yoki paypaslash*) orqali ular mushohada qilinadi, mavjudligi tan olinadi va ruhan qalbga tuyuladi. Hissiy a'zolar orqali anglashilayotgan ma'nolarga inson aqlini ham ishga solgan holda munosabatda bo'ladi, aql ma'no va mazmunni anglashda ko'maklashadi va inson ruhan bardamlashadi, fikrlari teranlashadi. Va o'z navbatida aqli ham takomillashadi. Darhaqiqat, inson so'z ma'nolarini hissan va ruhan anglashi orqali unda so'zlar orqali ifodalangan obyektiv borliqning ma'nosi va mazmuni haqida tushuncha, tasavvur paydo bo'ladi. Biroq tushuncha hali kamlik qiladi va doimo ham aniq hamda to'g'ri bo'lavermaydi. Binobarin "inson tushunadi" degani "inson aniq biladi" degani emas. So'zlar ma'nosini to'liq bilish va qalbdan his qilish uchun barkamol ruh kerak. Ruh aralashmaguncha avvalo narsani, keyin uni nomlayotgan so'zni va pirovard natijada ikkalasi ta'sirida mushtaraklashib tushunilayotgan ma'noni to'la anglash qiyin. Qisqa qilib aytganda, ma'no bu

inson besh hissiy a'zosiga suyanib va aqlini to'la va to'g'ri ishlatgani holda so'zlarni ruhan anglashidir. Mazkur fikrlar, indallosini aytganda, yuqorida ta'kidlaganimizdek, so'zlar ma'nosini na ko'rib, na eshitib va na qo'l bilan ushlab bo'ladi, ularni anglash kerak. Ong esa ruhimiz in'ikosidir. Mulohazalarimizni konkret misollar bilan tushuntirishga harakat qilamiz.

Masalan, rang (kamalak ranglari – *qizil, to'q-sariq, sariq, yashil, moviy, ko'k, binafsha*) qanday ekanligini ko'rish mumkin, lekin nima ekanligini ayta olmaymiz. Zero rangni ko'rish bizga ko'zimiz orqali tabiatan ato etilgan, lekin ranglar ostida nima yotganligi bizga hali qorong'u. Endi odamga Alloh tomonidan berilgan ikkinchi inoyat – aqlni ishlatish zaruriyati tug'iladi. Biroq aqlimiz ham besh hissiy a'zomiz mushohadasiga bog'liqligi bois, hali rangni nima ekanligini ta'riflay olmaydi, ojizlik qiladi. Endi navbat ilm (tajribalar)ga keladi. Shularga tayanib, ranglarni sezish uchun avvalo yorug'lik zarurligini bilamiz. Zero qorong'ulik rangni ko'rsatmaydi, inkor etadi, "yo'qqa chiqaradi". Endi ko'z o'ngimizda uch narsa mushtaraklashayotganini sezamiz, ya'ni *muayyan* narsa, *muayyan* yorug'lik va *muayyan* rang. Rangni, yorug'likni, narsani aniq ko'ramiz, biroq "muayyan" nimaligini anglamaymiz, bu so'zning- ishorasi ko'zga ko'rinmaganligi sabab, uni tasavvur ham qila olmaymiz, chunki u na miqdor, na daraja va na reallikni aniq bildiradi. U mavhum so'z, ishorasi esa konkret emas. Natijada uning asosi va mezoni nimadaligini anglashda yana qiynalamiz. Xayolimizda "rang" haqida ma'lum tasavvur (rasm, surat) hosil bo'lganday bo'ladi va uni qalban his qilamiz. Ammo uni baribir so'zlar bilan ifodalab, ta'riflab bo'lmaydi. Darvoqe, ko'zi ko'r odam "rang" nimaligini ko'rmaydi va bilmaydi (*ko'rmagan narsasini tasavvur ham qila olmasa kerak*). Ko'zi ochiq odam esa "rang"(oq, qora)ni ko'radi, lekin nimaligini ta'riflay olmaydi (*demak, bilmaydi*). Chunonchi, ko'r odam ko'zi ochiqdan "*Rang nima o'zi?*" deb so'rasa, biz ko'zi ochiqlar "rang" nima ekanligini na izohlab va na sharhlab bera olamiz. Biz ranglar "oq, qora, qizil, ko'k" bo'ladi deb turlarga bo'lib tushuntirmoqchi bo'lishimiz mumkin, lekin "Xo'p, oq nima o'zi?" deb ko'zi ko'r odam so'rasa, "oq" nimaligini aytishga harakat qilib ko'ring-chi! Ayta olmaysiz, ayta olmaymiz! Xulosa shuki, so'z ma'nosi (ko'rinmasligi sabab) ko'zi ko'r yoki ko'zi ochiq uchun bab-baravar, ikkalasi ham ruhlariga tayanib ish ko'radi, birisi ko'rib, birisi ko'rmayin. Ko'rlarning tasavvur dunyosi biz uchun qorong'i. "Qorong'i"da hech narsani ko'rib bo'lmaganidek, bu mavzu yechimini ko'zi ko'rlarga qoldiramiz. Biz ko'zi ochiqlar esa rangni ko'rsak-da, uning nimaligi, uning tasavvuri faqat va faqat ruhimizda shakllangan, aks etgan bo'ladi. Mulohazalarimiz qisqa xulosasi shuki, mazkur muammoni (rang nimaligini) uning tabiati va mohiyatini yechishda yuqorida ta'kidlaganimizdek hissiy a'zolarimiz ojizlik qiladi, aqlimiz yetishmaydi, ilmimiz kamlik qiladi. Xuddi shu yerda insonga uning ruhi ko'mak beradi, ma'noni anglashga yordam qiladi. So'zlar ma'nosini tushunish aynan inson ruhiga bog'liq ekanligi isbot talab qilmaydi. Zero ruh shunday qudratli narsaki, unga na makon, na zamon va na so'z ma'nolarini qalbga o'tkazish to'siqlik qila oladi. Qo'shimcha qilib yana shuni ta'kidlash lozimki, inson ma'naviyati ham uning ruhiga, ruhiy pokligiga bog'liqdir. Darhaqiqat ruh orqali so'zlar ma'nolari anglashiladi, ma'noni anglash esa o'z navbatida ruhni ulug'laydi. Shu yo'sinda narsalar, so'zlar (nomlar) ning ma'nolari ostida shakllangan inson ma'naviyati ham (*ma'no, ma'nan, ma'naviy, ma'naviyat – hammasining o'zagi bir ma'ni so'ziga borib taqaladi)* bevosita inson ruhi bilan birga namoyon bo'ladi.

Endi bildirilgan fikrlar asosida "mazmun" so'zining ma'nosini tahlil qilamiz. Bu so'z izohli lug'atlarimiz ta'rifi bo'yicha "*mundarija, ma'no, mohiyat"* deb tushunadigan bo'lsak, fikrimiz yana "ma'no" so'zi ma'nosi tomon yo'naladi. Ya'ni "*So'zingda ma'no yo'q!" "So'zingda mazmun yo'q!"* gaplari ma'nodosh bo'lib qoladi, deyarli bir xil tushuniladi. Chunki ularning farqiga qiziqmaymiz, sababini izlamaymiz. Lekin "*So'zingda na ma'no bor va na mazmun!* " - deyilsa ma'no bilan mazmun farqlanishi zarurligi anglashiladi. Ularning ma'no farqlarini bilish yuqorida biz bildirgan fikr, mulohazalar asosida yondashilsa, murakkab emas. Binobarin "ma'no" uchun ruh, mazmun uchun esa hissiy (tana) a'zolari zarur. Zero mazmunni ko'rsa, eshitsa bo'ladi. Ta'm, hid, qattiq, yumshoq, issiq, sovuqlikni sezsa bo'ladi. Narsa mazmunida (mazmun so'zining o'zagi "zamin" ekanligi inobatga olinsa) nima borligi, uning nimadan iboratligi, tarkibi va o'zaro bog'liqligi inson tomonidan osongina mushohada qilinadi. Biz shu tariqa narsa-hodisalar mazmunini

TAMADDUN NURI

hissiy a'zolarimiz orqali sezamiz, shohidi bo'lamiz va guvohlik beramiz. Mabodo, so'z mazmuni konkret narsani emas, abstrakt (mavhum, ilohiy) narsalar(sevgi)ni anglatsa, yana ruhga murojaat qilamiz, ularni ruhan ko'z oldimizda gavdalantiramiz, tasavvur qilamiz va timsol yasaymiz. Natijada qalbimizda ularning ruhiy mazmuni (sevgi bilan uzviy bog'liq barcha konkret narsalar shodasi) shakllanadi, tasavvur qilinadi. Tafakkur kengligi hajmi esa, e'tibordagi shaxsning amaliy va nazariy mushohadasi, ruhining ojiz yoki kuchliligi bilan belgilanadi va "sevgi"ni har kim o'z tushunchasiga asosan anglaydi, qadrlaydi va baholaydi.

Ma'lumki, so'zlarning ma'nosi va mazmuni haqida gap ketganda tilimizda yana bir *"zamir"* leksemasi borki, bu so'z "ma'no" va "mazmun" bilan bir qatorda, hatto ma'nodosh holatda ham qo'llanilib va tushunilib keladi. Bu so'z aslan forsiy bo'lib, ma'nosi tilimizdagi *"olmosh", "almashlash"* so'zlariga muqobildir. E'tiborli joyi shundaki, izohli lug'atlarimiz bu so'zni ham *ma'no* va *mazmun* til birliklari bilan ayni sharhlaganligini aniq ko'rsatish maqsadida, mazkur so'z izohini ham lug'atda berilganicha keltiramiz :

Zamir (vijdon, aql,yashirin fikr)

1. Tub mohiyat, asl ma'no, mazmun; asos. *Romandagi qator obrazlarning zamirida konkret tarixiy shaxslar yotadi*.

2. olmosh.

3. Zamir (erkaklar ismi). [2;2-жилд, б.128.]

Berilgan izohlardan ko'rinib turibdiki, *ma'no, mazmun* va *zamir* so'zlarining ma'nolari sinonimik xarakterga ega, ya'ni *"Gapingda ma'no yo'q!", "Gapingda mazmun yo'q!"* va *"Gapingda zamir yo'q!"* gaplarini ma'nodosh tushunish va hatto birini ikkkinchisi o'rniga ishlataverish mumkindek, ma'nosi bittaday tuyuladi. Gaplar mohiyatiga chuqurroq yondashilsa, *"Gapingda ma'no yo'q!"* deganda *gaping orqali hech narsa tushunmayapman, gaping aqlga sig'mayapti, nima aytayotganingni men qalban va ruhan anglamayapman*, degan ma'nolar yotadi.

Mabodo *"gapingda mazmun yo'q!"* deyilsa, *gaping asossiz, konkret (abstrakt) narsalarga suyanmaydi, bo'sh, ashyoviy dalili yo'q, yuzaki, umumiy* ma'nolarini nazarda tutish joiz.

Agarda *"gapingda zamir yo'q!"* deyilsa, *gapingga almashtirib beradigan narsa yo'q, gaping quruq, gaping befoyda, gapingga hech narsa berilmaydi* yoki *gaping evaziga biror narsa olib bo'lmaydi, evazi yo'q,* degan ma'nolarni inobatga olish zarur.

Boshqacha qilib aytganda, "zamir" so'zining forscha *olmosh, almashlanib olinish qiymatiga teng narsa,* arabchada esa *yashirin, pinhona* ma'nolaridan kelib chiqib, "zamir" so'zining ma'nosini *so'zning qiymati nimaga tengligi, muayyan so'z aytilgandan keyin uni nimaga almashlab olish mumkinligi, yoxud shu so'z eshitilgandan keyin so'z o'rniga nimani keltirib berishlari yoki nimani olish mumkinligi,* deb tushunish kerak.

Masalan: "Suv" so'zi aytilsa, so'zning qiymati, tengi, uning evazi – suv (ichimlik) ekanligi va shu so'zni aytgan odamga (masalan kasalga) albatta suv keltirib berish zarurligi ma'nolari yotadi. Ya'ni "suv" so'zining evaziga ichimlik beriladi, so'z so'zligicha qolib ketmaydi, konkret narsaga almashtiriladi.

MUHOKAMA. Tilshunosligimizda so'z ma'nolari yuqorida qayd qilganimizdek yetarlicha o'rganilib kelinmayotgan bo'lsa-da, ularning tasnifi maqtovga loyiq. Milliy tilimizda ular to'rtga:

1. Atash ma'nosi;

2. Ko'rsatish ma'nosi;

3. Leksik ma'nosi (tub, asliy);

4. Ko'chma ma'nolarga bo'lib o'rganiladi [1;б.100] (*nemis tilida asosan ko'rsatish va leksik ma'no farqlanadi*) [4;S.394] va bu tasnif so'z ma'no xususiyatlarini o'rganishda muayyan aniqlik va yengillik tug'diradi.

Masalan, tulki so'zining atash ma'nosi uning nomi, boshqa hayvonlardan farqlash kodi (paroli) sifatida, ko'rsatish ma'nosiga kelsak, bu ma'no xususiyati nazdda turgan narsa va hodisaga (go'yo qo'l yoki mimika-jest bilan ko'rsatilganday) ishora qiladi. Chunonchi, "*Bu yilgi ov sezonida tulkilar otilmasin!"* degan gapda tulki nomlanish bilan bir qatorda qaysi hayvon turining otilmasligi ko'rsatilyapti ham. Shu ma'noda qiziquvchiga dala-dashtga borib *tulki*ni topib, boshqa hayvonlardan farqlab, unga alohida nazar bilan qarashga hojat qolmaydi. *Tulki* zotini tanigan ovchi endi uni ko'rsa-da otmaydi. *Tulki*ga ov qilmaydi. Tulkining – *yovvoyi, yirtqich, ayyor* hayvon ekanligi ovchining qalbi (ruhi)da bo'ladi. Tulki deganda ayyor odamlarning tushunilishi esa, tulki nomi (ma'nosi)ning odamlarga ko'chganligidan dalolatdir. "Tulki" leksemasi ikkala (o'zbek va nemis) tilida ham ko'p ma'noli (polisem)dir. Uning

TAMADDUN NURI

nemis va o‘zbek tillaridagi ma’nolarida muayyan farqlar ham bor, ularning lug‘atlardagi izoh-qaydlarini aynan keltiramiz.

Der Fuchs: 1. kleineres Raubtier mit rötlich braunem Fell spitzer Schnauze, großen, spitzen Ohren und buschigem Schwanz – *Uzun tumshuqli, qizg‘ish-qo‘ng‘ir junli kichikroq yirtqich hayvon.* 2.a) Fell des Fuchses: ein Kragen aus Fuchs – *Tulki terisi, juni: tulki yoqa.* b)aus dem Fell des Fuchses gearbeiteter Pelz: sie trägt einen Fuchs – *Tulki terisidan ishlangan mo‘yna: ayol egnida tulki*. 3.(ugs.) durch seine Schläue und Gewitztheit andern überlegener Mensch: er ist ein (schlauer, alter) Fuchs – *Ayyorlik va makrda boshqalardan ustun odam, shum odam: u ayyor, qari tulki*. 4.(ugs., oft abwertend) ein Mensch mit roten Haaren: er, sie ist ein Fuchs – *(so‘zlashuv va salbiy ma’noda) qizil sochli odam: u (o‘g‘il, qiz bola) tulki*. 5.Pferd mit rötlich braunem Fell sowie Mähne und Schweifhaar von gleicher oder hellerer Farbe – *qizil-qo‘ng‘ir terili yoxud shu rangdagi yoki undan to‘qroq rangli yolli va quyruq sochli ot*. 6.Tagfalter mit gelb bis rotbraunen, blau bis schwärzlich gefleckten und gesäumten Flügeln – *sariq, qizil-qo‘ng‘ir, ko‘k, qora dog‘li astarli qanotli kunduzgi kapalak.* 7.(Verbindungswesen) noch nicht voll berechtigtes Mitglied einer Studentenverbindung im ersten und zweiten Semester – *talabalar korporativiga to‘la a’zo bo‘lmagan talaba.* 8.(veraltet) Goldmünzen – *(eskirgan) tilla tanga* 9.Abzugskanal einer Feuerung zum Schornstein – *mo‘rining alangali tutunini chiqaruvchi tuynugi*[4;S.619].

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” esa “tulki” leksemasini quyidagicha sharhlaydi, aynan keltiramiz:

“Tulki” – 1. Bo‘risimonlar oilasiga mansub, tumshug‘i uzun, dumi mayin uzun junli, o‘ta sezgir va ayyor yirtqich sut emizuvchi hayvon. 2.Shu hayvonning mo‘ynasi va undan tayyorlangan telpak va b. 3.ko‘chma O‘taketgan ayyor, makkor odam haqida. [2; 4- жилд, б.186] Ko‘rinib turibdiki, “tulki” so‘zining ma’nolariga berilgan nemischa va o‘zbekcha izohlar ham son (quantitativ) ham sifat(qualitativ) jihatdan bir-birlaridan farq qiladilar. Nemis tilida mazkur leksemaning to‘qqizta ma’nosi bo‘lsa, o‘zbek tilida uning 3 ma’nosiga izoh berilgan. Ikkala tilda ham o‘z va ko‘chma ma’nolarga to‘xtalingan, sharhlar til egalarining mazkur hayvon haqidagi shaxsiy (individual) tasavvurlari bo‘yicha ifodalangan. O‘z ma’nosida o‘zbek tili (xalqi) e’tiborida tulkining *bo‘risimon, sut emizuvchi, tumshug‘i va dumi uzun, mayin junli hayvon ekanligi va uning hayotda o‘ta sezgir va ayyorligi* ta’kidlansa, nemis tili(xalqi)da bu hayvonning (*kichikroq*) jussaliligi, teri va junining rangi (*qizg‘ish-qo‘ng‘irlik*), tumshuq va quloqning *uchli*ligi, quyruqning *paxmoq*ligi, ishlanilgan *teri*si “tulki”ga xos asosiy sifatlar deb qayd qilingan. Qizig‘i shundaki, asosiy o‘xshashlik va farqlar ko‘chma ma’noda ko‘zga tashlanadi. Asosiy o‘xshashlik “tulki” nomini ikkala tilda ham *ayyor odam*ga ko‘chishidadir. Yoxud *ayyor odam*ning “tulki” deb xoslanishidir. Shuni alohida ta’kidlash joizki, nemis tili(xalqi)da bu nom bilan ataladigan narsalar safi ancha kengaygan. Nemis xalqi uning ostida ayyor odamlar emas, *qizil sochli, qizg‘ish rangli* odamlar, qizg‘ish-qo‘ng‘ir tusli, yolli, quyruqli *otlar*, sariqdan qizg‘ish-qo‘ng‘irgacha, ko‘kdan qora dog‘li astar qanotli kunduzgi *kapalaklar*, birinchi kurs *talabalar*i, *tilla tangalar*, *mo‘ri tuynugi*ni muloqotda qo‘llanilish o‘rniga qarab tushunadi. Nemis xalqi tasavvurida bu so‘z ma’nosining kengayishi ko‘p qirrali bo‘lib, uning ostida ayyor odamlardan tashqari qizil odamlar, talabalar, hayvonlar (ot), hasharotlar (kapalak), metall turi (tilla tanga), boshpana tarkibi (mo‘ri tuynugi)ni nomlashgacha yetib borgan.

NATIJALAR. Nom ko‘chishiga odatda semasiologik hamda onomasiologik hodisa deb qaraladi. Biroq uning morfologik tomoni ham borki, unda nom ko‘chishi jarayonida nomlar so‘zma-so‘z emas, balki nazddagi so‘zning bir semasi (*qo‘shimcha ma’no belgisi, ma’noning yana bir qo‘shimcha xususiyati*) asosiy rolni o‘ynaydi. Sodda so‘z birikmaga aylanadi. Chunonchi, “tulki” so‘zi ostida bevosita (tulki-odam) tushunilmaydi, “ayyor odam” tushuniladi. “Tulki”ning barcha *qo‘shimcha semalari – ma’no xususiyat*lari (sut emizuvchi, yovvoyi, yirtqich, o‘ta sezgir, ayyor, uchli quloq, uzun tumshuq, mayin junli, uzun paxmoq quyruq) ichidan uning *ayyor*ligi inobatda (e’tiborda) bo‘ladi va dominantlik qiladi. Pirovardida “tulki” so‘zi ostida “ayyor odam” mushohada qilinadi. Darvoqe, inson tafakkuri va tasavvuri shu darajada kengki, natijada “ayyor odam” so‘zi ostida unga ma’nodosh leksema (*mug‘ombir, quv, hiylakor, makrli, shum, firibgar, pandxo‘r, nayrangboz, aldovchi, avrovchi, fitnachi-odam*)lar tushunila boshlangan. Biroq masalaning ikkinchi tomoni ham borki, ma’nodosh so‘zlar degani ma’nosi bir xil, birining o‘rniga

TAMADDUN NURI

ikkinchisini muloqotda qo‘llayversa bo‘ladi degani emas. Ma’nodosh degan narsani ma’nosi o‘xshash deb tushunish kerag-u, lekin uning ma’lum bir ma’no qirralarida o‘xshamas tomonlari ham borligini yoddan chiqarmaslik kerak, ya’ni iste’molda ular muayyan holatlarda bir-birining o‘rnini bosa olmasligi mumkin. Birinchidan, ular ayrim ayrim leksema sifatida o‘zlarining tub ma’nolariga ega va ular qo‘llaniladigan o‘rni va tuzgan sintaktik birliklariga qarab “ayyor” so‘zi bilan to‘la variantdosh bo‘la olmaydilar: “*ayyor-makr, ayyor-fitna*”. Ikkinchidan, ular bizning so‘zlashuv tilimizda, muloqotda ma’nodosh tuyulsa-da, ularning ko‘pi chet (fors, arab) tillardan o‘zlashgan bo‘lib, asliyat tilidagi ma’nolari boshqa sema va sememalarga ega. Chunonchi, “mug‘ombir” o‘zlashmasining arab tilida *tavakkalchi, qaltis ish qiluvchi,* “quv” eski turk so‘zi bo‘lib, uning *makr-hiylaga usta, ichidan pishgan,* “hiyla” arab tilida *makr, makkor, nayrang,* “makr” arabchada *hiyla, nayrang, aldov,* “shum” so‘zi ham arab tilidan kirib kelgan o‘zlashma bo‘lib, uning *baxtsizlik, musibat; balo, ofat, yomon,* “firib” forscha so‘z bo‘lib *aldovchi; aldamchilik; yo‘ldan ozdirish; hiyla, makr* , “pand” forscha o‘zlashma bo‘lib, uning “ayyor” so‘ziga qo‘shimcha *zarar-ziyon* ma’no xususiyatlari bor va ular asosan *pand bermoq, pand yemoq, zarar ko‘rmoq, ziyon keltirmoq* fe’lli birikmalarida uchraydi, “nayrang” o‘zlashmasi forschada *hiyla, makr; fokus, sehrgarlik,* “aldamchi ayni aldoqchi” o‘z so‘zimiz bo‘lib, ko‘p ma’nolidir, chunonchi uning: *1.Kishini aldashga, avrashga, laqillatishga usta, aldoqchi; 2.Firibgar, qallob; 3.Va’dasida turmaydigan, subuti yo’q, va’dasiz; 4.Yolg‘on-yashiq gaplarni ko‘p gapiruvchi, yolg’onchi; 5.Chalg‘ituvchi, chalg‘itadigan, aldaydigan,* “avrovchi”. *1.Aytganiga (maqsadiga) yurgizish, ko‘ndirish uchun yolg‘on-yashiq gaplar qilmoq, ustalik bilan aldab-suldamoq. 2.*So‘zlashuv tilida *gipnoz qilmoq*[2;1-жилд, б.32] kabi ma’nolari izohli lug‘atlarimizda qayd qilingan. Bundan tashqari, so‘zlarning ma’nolari nafaqat ular tashiyotgan ma’lumotlar, xabarlar bilan bog’liq, balki muloqot a’zolarining fikr almashinish jarayonidagi mimika va jest (yuz va tana harakat)lari orqali ham ifodalanadi. Chunonchi, mug‘ombir (*ko‘z qarashi va tana harakatlari orqali ayyorlik*), quv (*ayyorlik tashqi ko‘rinishidan bilinmaydi, ichidan pishgan*), hiyla (*ko‘zda tutilayotgan, erishilmoqchi maqsadning teskarisini qilish va niyatga erishish*), makr (*yomonlikka olib boruvchi, fojiali tugovchi faoliyat*), shum (*aqlini o‘z foydasiga ishlatuvchi, boshqalarni chuv tushiruvchi*), nayrang (*harakat natijasi aldashga olib boruvchi ish yoki sehrlash*), pand (*ziyon-zarar ko‘rsatish*), firib (*qasddan aldash, yo‘ldan ozdirish*) kabi sema (qo‘shimcha ma’no)larni qo‘shib tushunishni taqozo qiladi. Muloqot jarayonida “ayyor” so‘ziga ma’nodosh deb hisoblangan leksemalarning har biri aynan o‘ziga aloqador sifatlanishlar orqali ruhan anglashilib borilsa, fikrlar teran bo‘ladi, mushohada esa aniq kechadi.

Nemis tilida “ayyor” so‘zining faqat bir ekvivalenti bor, u “schlau” imlo va talaffuzga ega bo‘lib, uning ma’nosi *“o‘z maqsadiga boshqalar o‘ylamaydigan, hatto kallasiga kelmaydigan yo‘llar bilan erishish”*ni bildiradi va tilimizdagi “shum”, “quv” so‘zlariga to‘la ma’nodoshlik qila oladi. Boshqa variantdoshlik qiladigan til birliklariga “listig” (“List”- *aldash* so‘zidan yasalgan) leksemasi kiradi va u *o‘z ko‘zlagan maqsadini boshqalardan yashirib, ularni aldab erishuvchi faoliyatni* bildiradi. “Lügnerisch” sifati esa “Lüge” (yolg‘on) so‘zidan yasalgan bo‘lib, uning *ongli ravishda boshqalarni yanglishtirish, bilib turib yolg‘on-yashiq gaplash,* “betrügerisch” sifati “Betrüger” so‘zidan yasalgan va *suxbatdoshni bilib turib notog‘ri yo‘lga boshlash, aldash,* “verschmitzt“ ravishdoshi *anqovlik, soddalikdan foydalanadigan* ma’nolarini ifodalaydi. Biroq ulardagi qo‘shimcha ma’nolar, ayyorlikning asosan *aldash* orqali yuz berishiga ishora qiladi. E’tiborlisi shundaki, o‘zbek tilidagi *ayyor* so‘zi bilan ma’nodosh til birliklarining hammasi salbiy ma’noda tushuniladi va ularga variantdosh deb hisoblangan izohlovchilar ham salbiy leksika hisoblanadi. Nemis tilida ularning ma’no sharhlarining ko‘pchiligi ijobiy leksika bilan izohlanilgan. Chunonchi, “schlau” so‘zida “klug – *aqlli*”, “clever – epchil, abjir”, “durchtrieben – *pishiq*”, “listig” so‘zida “schlangenklug – *ilon kabi aqlli*” kabi ijobiy ma’nolar assotsiativ (*tasavvuran, qo‘shilib*) anglashiladi. Binobarin, muloqotda *assotsiatsiya* o‘zaro fikr almashish va suhbatdoshni to‘g‘ri tushunishda muhim rollardan birini o‘ynaydi. Bu hodisa chet tilini o‘rganishda, tarjimada va fikrlarni teran bayon qilishda, ayniqsa masala mohiyatini aniq tushunishda alohida ahamiyatga ega.

XULOSA. Maqolamiz oxirida so‘z ma’nolari bobida yana bir narsani ta’kidashni istar edikki, u ham bo‘lsa ma’nodosh so‘zlarning har

TAMADDUN NURI

birini boshqalardan ajratuvchi (farqlovchi) xususiyatlarining doimo mavjudligidir. Sinonimlarni variantdosh bilib, biroq, biri o‘rnida ikkinchisini qo‘llash yoxud birining ma’nosini ikkinchisining ma’nosiga teng deb bilish muloqotda muayyan anglashilmovchiliklar keltirib chiqaradi. Suhbat istalganidek maqsadga muvofiq chiqmaydi. Chet tillarini o‘rganishda esa bunday yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Fikrimizni quvvatlash uchun jonli misol keltirishga harakat qilamiz va qiyoslanayotgan ikkala tilda ko‘makchilar va ularning paradigmatik qo‘llanish ma’nolariga e’tibor qaratamiz. Nemis tilini o‘rganishda ayrim fe’llar “über” va “von” ko‘makchilari bilan boshqarilishi va ma’nolari ham o‘xshash (*ikkalasi ham “haqida” ma’nosiga ega)* ekanligi ta’kidlaniladi (bu ko‘makchilar polisem bo‘lib, fe’ldan boshqa so‘z turkumlari bilan sintaktik bog‘lanib kelsalar, ularning ma’nolari butunlay boshqa-boshqa tushunchalarni anglatishlari lug‘at(muloqot)larda qayd qilingan, jumladan, “über” ko‘makchisining 12 ta ma’nosi va “von” ko‘makchisining 9 ta ma’nosi borligi (DUDEN Deutsches Universalwörterbuch, 6-Auflage, 2006) izohlanilgan). Bunday fe’llar tarkibiga “aytmoq” (sagen) fe’liga ma’nodosh bo‘lgan “gapirmoq” (sprechen), “so‘zlamoq” (reden), “hikoya qilmoq” (erzählen), “xabar bermoq” (benachrichtigen) kabi fe’llar kirishi uqtiriladi. Faqat “über” ko‘makchisidan keyin Akkusativ (tushum) kelishigida va “von” ko‘makchisidan keyin kelgan ot (to‘ldiruvchi)ning Dativ kelishigida turlanishi zarurligi eslatiladi [5; S.358, 362]. Qizig‘i shundaki, muloqotda bu ko‘makchilarning almashinib qo‘llanilishi nemis tilida katta ma’no o‘zgarishlariga olib kelmaydi. Gap biror narsa yoki hodisa haqida borayotganini bildiradi xolos. Oshib borsa, bu ko‘makchilar anglatayotgan tasavvuriy ma’no (sema)lar orqali “von”ning *biron narsa yoki hodisaga “qarashli”lik,* “über”ning esa *biron narsa yoki hodisa “ustida” ekanligi*ni anglasa bo‘ladi. Endi “über” va “von” ko‘makchili yuqorida nomlangan fe’llar ishtirokida tuzilgan nemischa matnlarni o‘zbek tiliga tarjima qilmoqchi bo‘lsak, ularning inson ongida shakllanishi mumkin bo‘lgan tasavvuriy ma’nolari keskin oshib ketishi va rang-barang bo‘lishini qayd etish joiz. Zero, milliy tilimizda “haqida” leksemasiga ma’nodosh til birliklari anchagina. O‘zbek tilining izohli lug‘atida mazkur ko‘makchi “haq” (arabcha – to‘g‘ri, rost, chin, haqqoniy, huquq, adolat, majoziy ma’noda “Xudo”) so‘zidan yasalganligi qayd qilinib, uning (egalik va o’rin-payt kelishigi shaklida – haqida) ko‘makchi vazifasida kelishligi va *qaratilganlik munosabatini bildirishi; to‘g‘risida, to‘g‘rida* ma’nosi borligi va uning ikkinchi imlo va talaffuz “haqda” shakli ham mavjudligi, uning ham ko‘makchi vazifasida kelishi va *asosan ko‘rsatish olmoshlari bilan qo‘llanib, harakat va obyekt munosabatlarini ko‘rsatishi; to‘g‘rida, borada* kabi ma’nolarda anglashilishi qayd qilinadi [2;5 -жилд, б.519]. Izohlardan ko‘rinib turibdiki, mazkur ko‘makchining yuqoridagi ma’no sharhlari orqali biror narsa va hodisa (gap ketayotgan shaxs)ning *to‘g‘riligi, rostligi, chinligi, borligi*ga ishora qilinyapti. Bizning fikrimizcha, bu ma’nolarga qo‘shimcha ravishda tilimizda yana ayrim variantdor til birliklarini nomlab o‘tish mumkin. Jumladan, *sen(ing) haqingda* so‘z birikmasini *sen(ing) to‘g‘ringda, sen borangda, sen bobingda, sening mavzuingda, sening xususingda, sening ustingda kabi* til birliklari bilan o‘rin almashtirib muloqotda qo‘llash mumkin.

Misol: “*Kecha majlisda sen haqingda gapirishdi*” deyilsa suhbatdosh bu gapni eshitib xavotirlanadi, aksariyat hollarda xafa bo‘ladi, *ko‘makchi* ma’nosini yomonga yo‘yadi va salbiy tushunadi. Mazkur ko‘makchining tub ma’nosiga e’tibor bermaydi va *“meni g‘iybat qilishibdi-da”* deb o‘ylaydi. Vaholanki, *“*haqingda” leksemasining yuqoridagi ma’nolarini esla(bil)maydi. Yoxud suhbatdosh *sen haqingda* so‘z birikmasi ostida, gap *uning rostligi, uning chinligi, uning to‘g‘riligi, uning haqligi, uning Haq yo‘lida yashayotgani, Haqning hukm va ko‘rsatmalari bo‘yicha ish tutishi* ta’kidlanayotganligini anglamaydi. Bu gapdan quvonishi lozim ekanligini bilmaydi. Shu ma’noda “sen to‘g‘ringda” (sening *to‘g‘ri, rost, chin ekanliging, tevarak-atrofga to‘g‘ri munosabatda bo‘lishing),* “sen borangda” *(sening borliging, mavjudliging, senday odamning hayotda yashab kelayotganligi),* “sen bobingda” *(sen to‘g‘ringda qisman, bir bob hajmida gapirildi),* “sening mavzuingda” *(mavzu – tema sen haqingda bo‘ldi, suhbatda muhim shaxs eding),* “sening xususingda” *(sening o‘zingga xos, yarasha tomonlaring, sendagi xususiylik)* kabi ijobiy ma’noda aytilgan fikr va mulohazalar tasavvuran anglashilsa, o‘zaro fikr almashish maqsadga muvofiq kechadi. Yuzaga kelgan salbiy hissiyotlarning behuda ekanligi tushuniladi. Yuqorida “sening haqingda” so‘z

birikmasiga variantdosh deb nomlangan til birliklari ichida faqat “sening ustingda” muqobilini salbiy (*ustingga chiqib rosa tepkilashdi*) ma’nosida, *g‘iybat qilishibdi* tasavvurida anglash mumkin. Endi yuqoridagi iboralarning biz istaganday ijobiy emas, balki salbiy tushunilishiga olib kelgan ayrim obyektiv va subyektiv sabablar borki, u ham bo‘lsa “gapirishmoq” birgalik nisbati fe’lining o‘zagi ot so‘z turkumiga xos “gap” so‘zining aksariyat hollarda salbiy ma’noda anglashilishidir. Darvoqe, mazkur forsiy o‘zlashmaning asliyat tilida “safsata” ma’nosi borligi va uning milliy tilimizga kirib kelib, *gina, kudurat* ma’nosini olishi, ayniqsa *gap bo‘lmoq, gap kovlamoq, gap tashlamoq, gap sotmoq, gap talashmoq, gap tegmoq, gap tegizmoq, gap to‘qimoq, gap eshitmoq, gap o‘g‘irlamoq, gap qaytarmoq, gap qilmoq, gap qistirmoq, gapga kirmoq, gapga solmoq, gapdan gap chiqmoq, gapiga ilinmoq, gapidan ilinmoq, gapni aylantirmoq, gapni bo‘g‘moq, gapni chuvalamoq, gapning beliga tepmoq* qo‘shma fe’llarida hamda *mayda gap, og‘ir gap, betayin gap, achchiq gap, qattiq gap* so‘z birikmalarida asosan salbiy ma’noda ishlatilishidir [2;1-жилд,б.481-485]. “Gap” o‘zlashmasining fors tilida “so‘z” ma’nosi ham bor. Tilimizda “so‘z” alohida va mustaqil til birligi sifatida qo‘llaniladi va uning ham o‘z leksik ma’nolari mavjud. Izohli lug‘atimizda uning 8 ta ma’nosi borligi qayd qilinadi. Asosiy va birinchi ma’nosi sifatida unga tilshunoslikda *til birligi* sifatida qaralishi, qolgan 7 ta ma’nosi esa uning “gap” so‘zi bilan aksariyat hollarda ma’nodosh ekanligi va qo‘llanilishi sharhlanadi. Shu asnoda, mazkur leksemaning *gap-so‘z bo‘lmoq, gap-so‘zga qolmoq, gap-so‘z eshitmoq* kabi qo‘shma fe’llarda juftlashib kelgan *gap-so‘z* birikmasi ham nisbatan salbiy ma’noda ishlatiladi.

E’tiborlisi shundaki, yuqorida semantik tahlilga tortilgan o‘zbek tili lug‘at tarkibiga qarashli barcha so‘z birikmalari va “gap” (der Satz) so‘zining nemis tilidagi muqobillari biron joyda ham salbiy ma’noda ishlatilmaganligining guvohi bo‘ldik, yoxud tadqiqot jarayonimizda bunday holatlarga duch kelmadik.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи,1992.- Б.224.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 – жилдли.-Тошкент, 2020.
3. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш.- Тошкент: Ўқитувчи, 1981.- Б.224.
4. DUDEN Deutsches Universalwörterbuch. – Mannheim: Brockhaus AG, 2007.- S. 2016.
5. DUDEN Die Grammatik. Dudenverlag: Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 1984.-S.800.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 821.51.1.11

БУЮКЛАР БОШИДАГИ КУЛФАТЛАР

Жўраев Ислом Мамасодикович, Фарғона давлат университети ўқитувчиси

AFFLICTIONS UPON THE GREAT

Jurayev Islom Mamasodikovich, Fergana State University, teacher

БЕДЫ ВЕЛИКИХ ЛЮДЕЙ

Джораев Ислам Мамасодикович, преподаватель Ферганского государственного университета

https://orcid.org/0000-0003-2671-6907
e-mail: omad2107@mail.ru

Аннотация: *Мақолада соҳибқирон Амир Темур ва унинг авлодлари ҳаёти асосида оилавий муҳит, шахс таназзули ва ижтимоий-маънавий ҳаётдаги инқирозларнинг ўзаро боғлиқ ва уйғун жиҳатлари таҳлилга тортилган.*

Калит сўзлар: *тарихий воқелик, шахс тарбияси, маиший турмуш, оилавий муҳит, ижтимоий ҳаёт, маънавий-ахлоқий тубанлик, ижтимоий инқироз.*

Abstract*: The article analyzes the interrelated and harmonious aspects of family environment, personal decline, and crises in socio-spiritual life based on the life of Amir Timur, the great conqueror, and his descendants.*

Keywords*: Historical reality, personal development, daily life, family environment, social life, moral and ethical decline, social crisis.*

Аннотация: *В статье анализируются взаимосвязанные и гармоничные аспекты семейной среды, личностной деградации и кризисов в социально-духовной жизни на примере жизни великого завоевателя Амира Темура и его потомков.*

Ключевые слова: *историческая реальность, воспитание личности, домашний быт, семейная среда, общественная жизнь, духовно-нравственная деградация, социальный кризис.*

КИРИШ. Шундай инсонлар бўладики, улар умр йўли, амалий фаолияти билан миллатнинг, жамият ва давлатчиликнинг тақдирида мислсиз ўрин тутадилар. Фотиҳлик ва ватанпарварлик, илм ва санъат, баҳодирлик ва шижоат билан дунёга танилган, тарихлардан мангуга жой оладиган, буюклик касб этган шахслардан бири соҳибқирон Амир Темурдир. “Жамиятни оиладан ажратиб талқин қилиш мумкиндир, лекин оилани жамиятдан ажратиб талқин этиб бўлмайди”, – деб ёзади таниқли адабиётшунос, тарихнавис Поён Равшанов ўзининг “Амир Темур сулоласи” асарида ва Соҳибқирон мансуб бўлган оилани ана шу нуқтаи назардан тадқиқ қилади ва ўрганади[2.6].

Дарҳақиқат, сиёсат юритиш ҳам кўп жиҳатлардан шахсий фазилатларга бориб тақалади ва оилавий муҳит, қандай тарбия олганлик, мақсад-муддаонинг нимага қаратилганлиги инсон тақдирида, давлат йўналишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ. Шу нуқтаи назардан Поён Равшанов ўзининг “Амир Темур сулоласи” асарида Амир Темур ва унинг аҳли аёлларига оқилона муносабатини Мироншоҳ ва унинг

рафиқаси Хонзодабегим турмуш тарзига қиёсан таҳлилга тортади. Амир Темур мукаммал инсоний фазилатлари билан, бамаъни, садоқатли аёлларининг руҳий-маънавий қўллашлари билан етти иқлимни ўз ичига олган салтанат тузган бўлса, иродасиз, салоҳиятсиз Мироншоҳ умр йўлдоши маккор Хонзодабегим таъсирида бу салтанатнинг емирилишига сабабчи бўлишган.

Амир Темур юқоридаги ибратли хислатларга эга бўлишида, шаклланишида, албатта, унинг ўз юртига, миллатига, ёрига, оиласига бўлган улкан меҳр-муҳаббати таянч бўлган дейишимиз мумкин.

Оилавий ҳаёт барча замону-даврларда ҳам мўътабар ва муқаддас саналиб келинган. Унинг асослари ўзига хос ҳуқуқий меъёрлар билан ҳимояланган. Оила жамиятнинг муҳим бўғини эканлиги тушунчаси азалдан умум томонидан қабул қилинган, эътироф этилган ҳолатдир.

Марказий Осиёда бўлгани каби, қадим Ўзбекистонда ҳам оиланинг бир қанча турлари мавжуд бўлган ва узоқ асрлар давомида ўз идеал шаклларини сақлаб қола олган. Бу сирага, энг аввало, уч ёхуд ундан ортиқ авлод биргаликда яшайдиган хонадонни киритиш жоиз бўлади. Бу улкан оилада ота-она, уйланган фарзандлар, уларнинг болалари, турмушга узатилмаган қизлар, уйланмаган ўғиллар жипсликда яшашган. Албатта, олим юқорида таърифлаб ўтган оила шакллари яқин тарихимизда ҳам бор эди ва ана шундай катта оилалар иқтисодий томондан яхши таъминланган бўлса, бола тарбиясида, унинг маънавий–инсоний камолига ҳам жуда катта ижобий таъсир кўрсатган. Бундай муҳит инсоннинг қобилияти ўсишида, истеъдод қирралари очилишида, меҳр-оқибатли бўлишида катта аҳамиятга эгадир. Акс ҳолатда, оиладаги зиддиятли ҳолатлар болаларнинг худбин ва бадбин бўлиб улғайишига сабаб бўлиши мумкин. Аждодлар ўгитида “Бир болага етти маҳалла ота” дея нақл қилинади. Шунинг учун ҳам бугунги истиқлол шароитида маҳалланинг аҳамияти, ўрнини тиклаш ва кучайтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Динлар, эътиқодлар ўзгариши мумкин, жамиятлар алмашади, сиёсатлар турланади, бироқ оилавий ҳаёт – жамиятнинг асосий бўғини бўлган эр-хотин бирлиги шаклига, моҳиятига путур етмайди[2.12].

Поён Равшанов келтирган “Эр-хотин бирлиги ва ҳамжиҳатлиги” ибораси орқали Амир Темур оиласига ва ўғли Мироншоҳ оиласига қиёсан эътибор қаратиш жоизки, биринчи ҳолатда катта, улкан салтанат, давлат яратилган бўлса, иккинчи ҳолатда у таназзулга юз бурган.

Амир Темурни тарих саҳнасига олиб чиққан Амир Қазағон ўз мажлисларида иштирок этаётган Амир Тарағайнинг ўғли Темурбекка эътибор бера бошлайди. Унинг сўзлари ҳукмдорга маъқул тушади. У Амир Темур сиймосида гарчи ёш бўлса-да, шижоатни, ўктамликни, ақл-фаросатни кўриб-билиб, уни ўзига яқинлаштиради. Бу яқинликни оилавий ришталар билан боғлаб, набираси Улжой Туркон Оғани унга никоҳлаб беради[2.75].

Улжой Туркон Оға Амир Темурнинг Сарой Мулк Хонимга қадар бўлган хотинлари ичида энг севимлиси ва оғир, изтиробли кунларни биргаликда баҳам кўрган рафиқаси эди. 1362 йилда Амир Темур ва Улжой Туркон Оғанинг акаси Амир Ҳусайн бошларига мушкул ишлар тушиб, мўғуллардан қочиб жон сақлашга мажбур бўлган кезларда, ёв қўлига асир тушиб, тутқунлик ситамини тортадилар. Улжой Туркон Оғо Амир Темур бошидан ўтказган барча қийинчиликларга шерик бўлади. Ўша таъқиб сафарларида дўсти Амир Ҳусайн ёнида унинг хотини Дилшод Оғо, Амир Темур ёнида Улжой Туркон Оғо бўлиб, туркманлар билан бўлган жангда қатнашадилар ва жанг сўнгида етти навкар омон қолади холос. Бу икки аёлнинг мардлиги, вафодорлигига қойил қолмай илож йўқ. Темурнинг ўн йилдан ортиқ давом этган биргаликдаги ҳаёт интиҳоси Улжой Туркон Оғонинг бевақт вафоти билан хотима топади. Амир Темур салтанати учун Улжой Туркон Оғо билан яралган оила бирлиги, унинг кўрсатган садоқати ва меҳру-муҳаббати куч берганлиги табиий.

Улжой Туркон Оғодан уч фарзанд – Жаҳонгир Мирзо, Султон Бахт бегим ва Мироншоҳ Мирзолар дунёга келганлар.

Амир Темур Улжой Туркон Оғо вафотидан кейин Қозонхон қизи Сарой Мулк Хонимга уйланади. Сарой Мулк Хоним оқила, билимдон, бениҳоя гўзал аёл бўлган. Саройдаги ички тартибот, хотин-қизларга бош-қош бўлиш, шаҳзодалар тарбияси, меҳмондўстлик ва бошқа тадбирлар унинг зиммасида бўлган. Ўринли

TAMADDUN NURI

маслаҳатлари билан Темурбек ёнида бўлган, кейинчалик уни улуғ малика сифатида “Биби Хоним” деб атай бошлайдилар[2.79].

Шомий ўз асарида Сарой Мулк Хонимнинг 1386 йилда шаҳзода Шохруҳ Мирзо билан Ироққа етиб келганлигини ёзади: “Улар келиши ҳақидаги хабар етгач, Соҳибқирон уларнинг истиқболида чиқишни ирода қилади”. Бу улуғ Амирнинг ўз рафиқасига юксак эҳтиромидан нишона эди.

НАТИЖА ВА МУҲОКАМА. Жамиятда уч тоифа оилани таҳлил қилса бўлади. Биринчи тоифа, оилада эр ҳам, хотин ҳам бирдек маънавиятли, иймонли, садоқатли, ақлли, ўзаро меҳрли бўладилар. Амир Темур Сарой Мулк Хоним билан тузган оилани шу тоифага қўшиш мумкин. Улар олий мақсад, инсон, миллат камоли сари икки қанот каби ҳаракатда бўлдилар.

Иккинчи тоифа – “Жароҳатли” оила. Яъни икки қанотнинг бири жароҳатли. Эр ва хотин бутунлай бир-бирини тушуна олмайдиган, бошқа-бошқа маънавиятга, ички дунёга эга, тақдир тақозоси билан оила қурган шахслар.

Учинчи тоифа оила – билимсизикда, маънавиятсизликда, пасткашликда, зулмда, нафсга қулликда бир-биридан ўзадиган бахтсиз одамлар. Бу каби оила аъзоларининг бугуни кулфат, эртаси зулматдан иборатлиги аён[3.76].

Иккинчи тоифа оилага Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ ва Хонзодабегим оиласини кўрсатса бўлади.

Хонзодабегим кўз очиб кўрган эри Жаҳонгир Мирзо билан уч йилга яқин умр кўради. Жаҳонгирнинг ўлими сабаб, у ўзидан ёши анча кичик бўлган Мироншоҳ Мирзога турмушга чиққан, натижада, юқорида айтганимиздек, “жароҳатли” оила бунёд бўлган. Яъни парвоз учун бир-бирига номутаносиб, турлича қанот ҳосил бўлган. Мироншоҳ Мирзо билан Хонзодабегим орасида кечган оилавий можаро икки йил давомида газаклай борган. Ўша давр тарихчилари Натанзий ва Яздий икки хил фикр юритганлар. Бирида Хонзодабегим, иккинчисида Мироншоҳ Мирзо айбланади. Шарафиддин Али Яздий “Бир куни у хотини Хонзодани қаттиқ сўкади, онасини ҳақоратлайди. Дарғазаб бўлган Хонзода Самарқандга жўнаб кетади. Шу пайтларда Соҳибқирон Ҳиндистондан Самарқандга қайтиб келган эди”, деб ёзади.

Соҳибқирон Амир Темур хонадонида оилавий муомала маданияти ниҳоятда юксак даражада бўлганлигини унинг душманлари ҳам эътироф этадилар. Мироншоҳ Мирзо ҳам шу юксак маданиятдан мустасно эмас эди[2.234]. Демак, Мироншоҳ ва Хонзодабегимнинг оиласи “жароҳатли” бўлишига Хонзоданинг инжиқликлари сабаб бўлган.

Натанзий ёзади: “Малика ўз макрлари билан бечора Мироншоҳни анвои маънолар доирасида ичидаги нуқта мисол ўраб олади ва бир гуруҳ муфсидлар билан Самарқандга жўнаб, ўзини ҳимоя қилиш учун эрини итоатсизликда айблаб, муттаҳамлик қилади”[2.235].

Амир Темур салтанатини бевосита кузатиб борган элчи Клавихо 1405 йил воқеалари таассуротларида мазкур масалага эътибор қаратган, аммо бетараф позицияда турган.

Хуллас, бу “жароҳатли”, зиддиятли оилага ўзининг чигал ҳарактери, синиқ тақдири ва маънавияти билан сабабчи бўлган Хонзода бегим Амир Темур вафотидан сўнг унинг улкан салтанати парчаланишига, ака-укалар муросасизлигига ҳам сабабчи бўлган.

Тарихнинг шу биргина мисолида инсоннинг ҳам маънавий камоли ёхуд тубанлиги, оила муҳитининг соғлом ёки ноқислиги фарзанд тарбиясида, жамият тақдирида нечоғли муҳимлигини ҳис қилиш мумкин.

“Нима бўлганда ҳам, - деб ёзади Поён Равшанов, - Хонзодабегим эрига ёмонликни атайдан ташкил қилдими, ёинки, учқундан аланга чиқишини ҳисобга олмай, бутун салтанатни титратган аёл бўлди. Соҳибқирон Амир Темурга ҳеч ким қилмаган бадбинликни у қилди: унинг сўнгги иродасига қарши борди, уни тан олмади – тахтнинг соҳибқирони тайин қилган қонуний вориси – Пир Муҳаммад Мирзо қолиб, Халил Султонни даъвогар қилди”. Ҳолбуки, Пир Муҳаммад Мирзо ҳам унинг Жаҳонгир Мирзодан туғилган ўғли эди. Соҳибқироннинг вафоти шунчалик кутилмаганда, ҳарбий юриш чоғида юз бердики, Ғазнида турган Пир Муҳаммад етиб келгунча ғаламисликда Хонзода Бегимдан қолишмайдиган яна бир набира – Султон Халил Мирзо отни қамчилаши аниқ эди. Шундай бўлди ҳам.

TAMADDUN NURI

Хонзода бегим оилавий зиддиятни рўкач қилиб, аниқроғи эрига бўлган шахсий адоват туфайли улуғ салтанатнинг парчаланишига, ижтимоий-сиёсий ҳаётда парокандаликка йўл очиб берди. Шарафиддин Али Яздий Соҳибқирон вафотидан роппа-роса бир ой ўтиб, 1405 йил 18 мартда юз берган воқеа – Халил Султоннинг тахтга чиқиши тўғрисида сўзлар экан, шундай дейди: “Бу вақтда ер юзида Самарқанддан фаровон шаҳар йўқ эди. Унда олтин, кумуш, матолар, ипаклар, парчалар билан лиқ тўлган хазиналар бор эди, агар бутун олам котиблари жам бўлиб ҳисоб қилганларида ҳам, бу бойликларнинг ниҳоясига етиб бўлмасди. Чунки, Эрон ва Турон подшоҳлари томонидан узоқ йиллар давомида Қолмиқдан Румга, Ҳиндистондан Сурияга, Хоразмдан Дашти Қипчоққа, Русдан Черкасга, Булғордан Фарангга қадар нимаики йиғилган бўлса, ҳаммаси тўпланиб бу ерга олиб келинган эди. Соҳибқирон ўттиз олти йил мобайнида жаҳон мамлакатларини фатҳ этди, бу йиллар мобайнида хирож солиғи йиғимлари хазинага келиб турарди. Барча хазина ва бойликлар ана шу шаҳзода (Халил Султон) қўлига тушди. У шундай совурдики, тўрт йил давомида бу бойликлардан асар ҳам қолмади”. [2.265]

ХУЛОСА. Соҳибқирон хонадонида оилавий муомала маданияти ниҳоятда юксак даражада бўлганлигини унинг душманлари ҳам эътироф этадилар, деб ёзади тарихчилар. Албатта, боболаримизнинг, миллатимизнинг ижобий, юқори оила маданиятининг кўп қирралари умумжаҳон инсон маданиятига, маънавиятига ўринли ҳиссасини қўшди. Шу билан бир қаторда, ўтмиш қадриятларидан ибрат олишгина эмас, айрим жиҳатларидан хулоса чиқариш ҳам фойдадан холи бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Тошкент, 1990.
2. Равшанов П. Амир Темур сулоласи. Тошкент, 2014.
3. Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари.Тошкент, 2000.
4. Зайниддин Восифий. Бадоеъ-ул вақоеъ. Тошкент, 1979.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.402

HOMONYMOUS PSYCHOLOGICAL TERMS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Jovbo'rieva Saodat O'ktamovna
Teacher of Termiz State Pedagogical Institute

ОМОНИМИЧНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Жовбуриева Саодат Уктамовна
Преподаватель Термезского государственного педагогического института

O'ZBEK VA INGLIZ TILIDA OMONIM PSIXOLOGIK ATAMALAR

Jovbo'riyeva Saodat O'ktamovna
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

E–mail:
saodat.yoldosheva@gmail.com
Phone: +99897 840 80 88
Orcid: 0009–0001–3047–7040

Annotation: *Homonymy is a linguistic phenomenon where two or more words have the same spelling or pronunciation but different meanings. This article studies the features of homonymy between psychological terms in Uzbek and English languages.*

Key words: *linguistics, homonymy, homonymous terms, homonymous psychological terms.*

Аннотация: *Омонимия – это языковое явление, при котором два или более слов имеют одинаковое написание или произношение, но разное значение. В данной статье изучаются особенности омонимии между психологическими терминами в узбекском и английском языках.*

Ключевые слова: *лингвистика, омонимия, омонимичные термины, омонимичные психологические термины.*

Annotatsiya: *Omonimiya – bu ikki yoki undan ortiq so'zlarning yozilishi yoki talaffuzi bir xil, ammo ma'nolari har xil bo'lgan til hodisasidir. Mazkur maqola o'zbek va ingliz tillaridagi psixologik terminlar o'rtasidagi omonimlik xususiyatlarini o'rganadi.*

Kalit so'zlar*: tilshunoslik, omonomiya, omonim terminlar, psixologik omonim terminlar.*

INTRODUCTION (ВВЕДЕНИЕ/KIRISH). The word homonym is from Greek means homos–same, opuma–name, that means the same name or the same word. This narrow meaning does not correspond to the current meaning of homonyms. To understand the meaning of homonyms, they must have three signs:

Firstly, each homonym has two or more independent meanings; secondly, all sounds in these words are pronounced the same; thirdly, all these words are

spelled the same. Thus, two or more words with the same independent meaning both in pronunciation and writing are called homonyms. [1]

MATERIALS AND METHODS (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR). Homonymy also occurs as a result of the phonetic similarity of words from other languages. Homonymous relations are also actively observed in terminology. As a proof of our opinion, we can quote the words of P. Nishonov about the existence of homonyms in the legal terminology of French and Uzbek language. [2] There are such terms in the Uzbek psychology terminology that can have a homonymous relationship with the units of other terminological systems. For example:

Assosiasiya (in psychology) – connection of images determined by previous life experiences in our mind, similarity of certain images that appeared in our mind due to these connections. [3]

Assosiasiya (in linguistics) – mutual integration of language units according to their form or logical–semantic sign. [4]

Aglyutinatsiya (in psychology) – imaginative activity consisting in creating images of new things and events by combining memory images or using them.

Aglyutinatsiya (in linguistics) – 1. Formation of a new word or word form without changing the basis of word formation or form formation. 2. Morphological process consisting of the transformation of two words (base) into one word, one word form. For example*; echkini emar–echkiemar.*

Til (in psychology) – punctuation system. It is a means of communication that expresses mental activity (first of all mental activity) and is used in speech.

Til (in linguistics) – 1. a system of phonetic, lexical and grammatical tools that organize speech and serve to express thoughts, feelings, desires, etc.; the main and most important interaction between people, a social phenomenon that serves as a tool for thinking. [5]

DISCUSSION (ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOKAMA). The case of homonyms is also can be observed in psychological terminology. in English terminology also psychological terms might have homonymous occasion within psychology terminology and with other fields of terminology as well. In our research work we tried to investigate some examples:

*Absorption (*in psychology) – an extreme involvement or preoccupation with one object, idea, or pursuit with attention to other aspects of the environment.

Absorption (in physics)–the conversion of energy from one form to another on entering a medium.

Active (in psychology) – currently performing some action, either continuously or intermittently Vigorous, lively or energetic.

Active (in grammar) – denoting the active voice of verb.

Affinity (in psychology) – an inherent attraction to or a liking for a particular person, place, or thing often based on some commonality. Relationship by marriage or adaptation rather than blood.

Affinity (in psychology) – the ex. binding affinity [2].

Apparatus (in psychology) – any instrument or equipment used in an experiment or other research.

Apparatus (in biology) – a group of structures that perform a particular function. E.g: *Golgi apparatus, vestibular apparatus.*

*Attribution (i*n psychology) – an inference regarding the cause of a person's behavior or an interpersonal event.

Attribution (in linguistics) – in the two–word stage of language development, a noun qualified by an attribute. For example: *blue car.*

Auxiliary (in psychology) – a person or thing that provides support, usually in a subsidiary capacity.

Auxiliary (in grammar) – supportive verb. E. g. *auxiliary verb*.

*Bilabial (*in psychology) – bilabial speech, pertaining to the two lips.

Bilabial (in linguistics) – denoting a speech sound made with both lips, which stop or modify the airstream, for example; *(b), (p), (m), or (w).*

Case (in psychology) – an instance of a disease or disorder, usually at the level of the individual patient [2].

Case (in grammar) – one of the various categories used in case grammar to classify the elements of a sentence in terms of their semantic relationship with the verb.

Crisis (in psychology) – 1. a situation that produces significant cognitive or emotional stress in those involved in it.2. Turning point for better or worse in the course of involvement.

Crisis (in politics) – the state of affairs marked by instability and the possibility of impending change for the worse, for example, in a political or social situation.

RESULTS (РЕЗУЛЬТАТЫ/NATIJALAR). In English psychological terminology there are more homonymous psychology terms with other subjects compared to Uzbek psychological terminology. In our research work we aimed to analyze the case of English homonymous psychology terms within psychology terminology itself [1].

Amimia – 1. a language or communication disorder characterized by an inability to convey meaning through appropriate gestures *(expressive amimia*) or to interpret the gesture of others (*sensory or receptive amimia*).2. Loss of memory.

Attendance **–** 1. the number of pupils present in a class, school, or a educational function. 2. A record of how consistently a pupil has been present on the days that class or school is in session.

Autotomy **–** 1.in animal behavior, the casting off of a body part, as, for example, when a lizard sheds its tail to escape from a predator. 2. Cutting off by an individual of his or her body parts.

Background – 1. in perception, any aspects of environment that forms a setting for the primary stimulus or stimuli. 2. In general, the sum total of a person's upbringing, training, and experience [3].

Block **–** 1. An abrupt, involuntary interruption in the flow of thought or speech in which the individual is suddenly aware of not being able to perform a particular mental act, such as finding words to express something he or she wishes to say. 2.In psychotherapy, an obstacle to progress that is perceived as a barrier that can not be crossed. 3. A group or subset of study participants who share a certain characteristic and are treated as a unit in an experimental design.

Cannabalism **–** 1. The consumption of human flesh by humans. 2.A pathological urge to devour human flesh, occasionally observed in schizophrenia and similar mental disturbances. 2. The ingestion by nonhuman animal of a member of its own species. Some female insects kill their mate at the time of copulation and eat it as a source of protein for developing eggs.

Certifiable – 1. Describing people who, because of mental illness, may be a danger to themselves or others. 2. Having met the requirements to be formally recognized by the relevant licensing or sanctioning body.

Charm **–** 1. The power of pleasing, attracting, or arousing interest in other people through one's manner or other personal qualities. 2. An amulet often worn for its associative value to bring good luck or to protect from evil. 3. A magic spell, usually consisting of an incantation with associated ritual actions [4].

Colic **–** 1. The condition in an otherwise healthy baby of crying at least 3 hours a day, at least 3 days a week, the cause is not understood. 2. A type of pain marked by abrupt onset and cessation.

CONCLUSION (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/XULOSA). In both English and Uzbek languages the case of homonym in psychological terms can be observed in spite of being many different ideas suggested by other scientist. Above examples of homonymous psychological terms in both languages are given.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli iug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.
2. Nishonov P. Fransuz va o'zbek tillari yuridik terminologiyasining qiyosiy–tipologik tadqiqi: Filol.fan.nomz…diss. – Toshkent. 2009.
3. Pinxasov Y. Hozirgi o'zbek adabiy tili (Leksikologiya va frazeologiya). Qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 1968.
4. Turg'unov Q. Psixologiya terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: «O'qituvchi» nashriyoti, 1975.
5. Yergasheva G.K. Rus va ubek tillarida psixologiya terminlarining leksik-semantik xususiyatlari. Filol. fan. d. Diss. – Toshkent. 2018.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 193.479.11

ABUL MUIN NASAFIYNING OLAM HAQIDAGI FALSAFIY QARASHLARI

Madaminzoda Abdulatif Baxtiyor o'g'li
Buxoro Davlat universiteti tayanch doktoranti
Mir Arab oliy madrasasi o'qituvchisi

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АБУЛА МУИНА НАСАФИ НА БЫТИЕ

Мадаминзода Абдуллатиф Бахтиёр угли
Докторант Бухарского государственного университета
Преподаватель в Высшем медресе Мир Араб

PHILOSOPHICAL VIEWS OF ABULA MUEEN NASAFIY ON BEING

Madaminzoda Abdullatif Bakhtiyor oglu
Doctoral student at Bukhara State University
Teacher at the Higher Madrasah Mir Arab

E-mail:
abdulatif.madaminzoda@mail.ru
Orcid: 0009-0008-6692-6857

Annotatsiya: *Abul Muin Nasafiyning olam haqidagi falsafiy qarashlari islom falsafasi va ilohiyotining muhim yo'nalishlarini ifodalaydi. Uning fikrlari orqali olamning yaratilishi, insonning maqsadi va ilohiy adolat masalalari chuqur tadqiq qilinadi. Nasafiy olamning yagona va tartibli tizim ekanligini ta'kidlab, uning barcha qismlari o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *Abul Muin Nasafiy, olam, falsafiy qarashlar, yaratilish, ilohiy hikmat, inson, aql, iroda, axloqiy kamolot, ma'naviy taraqqiyot, ilohiy adolat, islom falsafasi, ilohiyot, ma'rifat.*

Аннотация: *Философские взгляды Абул Муина Насафи на мир представляют собой важные направления исламской философии и теологии. Через его мысли глубоко исследуются сотворение Вселенной, предназначение человека и вопросы божественной справедливости. Насафи подчеркивает, что Вселенная представляет собой единую и упорядоченную систему, и показывает, что все ее части взаимосвязаны.*

Ключевые слова: *Абул Муин Насафи, мироздание, философские воззрения, творение, божественная мудрость, человек, разум, воля, нравственное совершенство, духовное развитие, божественная справедливость, исламская философия, теология, просвещение.*

Annotation: *Abul Muin Nasafiy's philosophical views on the universe represent important directions of Islamic philosophy and theology. Through his thoughts, the issues of the creation of the universe, the purpose of man, and divine justice are deeply explored. Nasafiy emphasizes that the universe is a single and orderly system, showing the existence of an integral connection between all its parts.*

Key words: *Abul Muin Nasafiy, universe, philosophical views, creation, divine wisdom, man, mind, will, moral perfection, spiritual development, divine justice, Islamic philosophy, theology, enlightenment.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Abul Muin Nasafiy islom tafakkurida muhim shaxsdir. U koinotning tabiati haqida chuqur fikrlarga ega. Uning qarashlari mumtoz islom falsafasi bilan munozaralar orqali rivojlandi va kosmologiya sohasida muhim fikrlarni taqdim etadi. Shu nuqtai nazardan koinotning yaratilishi, go'zallik va uyg'unlik kabi tushunchalar Abul Muin Nasafiyning olam haqidagi tushunchasini tushunishga yordam beradi. Uning fikrlari materiya va ma'no o'rtasidagi munosabatni shubha ostiga qo'yadi va insonning koinotdagi o'rnini baholash uchun maydonni taklif qiladi. Ushbu tadqiqotda Nasafiyning olam haqidagi fikrlari ortida turgan mantiq va sezgi

tadqiq qilinadi va bu qarashlarning bugungi falsafaga qo‘shgan hissasi baholanadi. Shunday qilib, Nasafiy falsafiy tizimi nafaqat tarixiy tahlil, balki hozirgi tafakkur manbai sifatida ham baholanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Abul Muin Nasafiy 11-asrda yashagan islom faylasufi bo‘lib, uning falsafiy qarashlari ko‘p sohalarga, xususan, koinotga jiddiy ta’sir ko‘rsatgan. Abul Muin Nasafiy o‘z fikrlari bilan islom falsafasiga ham, keyinchalik G‘arb falsafasiga ham hissa qo‘shgan, falsafada bilim, borliq va sabab-oqibat kabi mavzularga e’tibor qaratgan. Uning ontologik va kosmologik dalillari borliqning asosiy xususiyatlarini tekshirish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Nasafiy asarlarida qo‘llagan mantiqiy yondashuv, aql-idrok orqali bilim olishning ahamiyati uning falsafiy tafakkurdagi o‘rnini mustahkamlaydi. Bundan tashqari, uning ruh va tana o‘rtasidagi munosabatlar haqidagi tadqiqotlari insonning koinotdagi o‘rnini tushunishi uchun ko‘prik bo‘lib xizmat qiladi. Binobarin, Abul Muin Nasafiy falsafasi ham klassik, ham zamonaviy falsafiy munozaralar uchun qimmatli manba hisoblanadi [2].

Umumjahon falsafiy qarashlar konteksti faqat mutafakkirlarning individual qarashlari bilan chegaralanmaydi; shuningdek, u jamiyatlarning madaniy va tarixiy dinamikasi bilan ham shakllanadi. Abul Muin Nasafiyning umumbashariy tushunchasi islom falsafasining fikriy negizida unib chiqdi va shu mazmunda u Xudo, koinot va inson o‘rtasidagi munosabatlarni chuqur tadqiq qildi. Nasafiy borliqning birligini targ‘ib qilib, olamdagi tartib va tartibsizlik o‘rtasidagi muvozanatni ta’kidlaydi.

Abul Muin Nasafiy XI asrda yashagan islom faylasufidir. Uning falsafiy fikrlari tarixiy sharoitda shakllangan. Islom olamida bu davrda falsafa va ilohiyot sohalaridagi dinamiklik mutafakkirlar asarlarida o‘z aksini topdi va yangi talqinlarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Nasafiy Aristotel asarlaridan, islom tafakkurining mohiyatidan bahramand bo‘lib, borliq bilan bog‘liq ko‘plab masalalarni chuqur o‘rgangan. U olamning yaratilishi va mavjudligi haqidagi asarlarida ishlab chiqqan metafizik tushunchalar ham klassik, ham islom falsafasida muhim o‘rin tutadi. Shu sababdan Nasafiyning falsafiy qarashlarini uning davrining fikriy zaminidan ajratib bo‘lmaydi; Shu bois uning asarlarida tarixiy unsurlarning ta’siri yaqqol ko‘zga tashlanadi [3].

Uning falsafiy fikrlariga o‘zi yashagan davrning intellektual tuzilishi ta’sir ko‘rsatgan. Bu davrda islom tafakkuri yunon falsafasi va islomning o‘ziga xos ichki unsurlari bilan yuksalib, ko‘plab olim va mutafakkirlar borliq, ilm va olam haqida munozaralar olib bordilar. Nasafiy tafakkurlarida borliq va olam tartibining birligiga urg‘u berilgan bo‘lsa, bu nuqtai nazarning so‘fiylarning davr tushunchasi bilan bog‘liqligi ko‘rinadi. Uning tarjimai holi islom metafizikasiga ta’sirini tushunishimizga yordam beradi; chunki u yashagan mintaqadagi madaniy va diniy xilma-xillik uning asarlarini boyitib, fikrlariga boshqacha nuqtai nazar qo‘shdi [1]. Shu boisdan ham Ebul Muin Nasafiyning falsafiy yondashuvi nafaqat o‘z davrining, balki undan keyingi avlodlarning ham aqliy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatdi.

MUHOKAMA(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION) Abul Muin Nasafiyning olam haqidagi fikrlari bevosita o‘z davrining fikriy muhiti bilan bog‘liq. XI asrda islom tafakkuri ellinistik falsafa ta’sirida katta o‘zgarishlarga uchradi; Bu o‘zgarish fan, mantiq va metafizika bo‘yicha qizg‘in munozaralarga sabab bo‘ldi. Nasafiy bu intellektual muhitni shakllantirishda muhim rol o‘ynadi, ayniqsa uning g‘oyalari uchta asosiy mavzu: borliqning ontologik tuzilishi, Xudoning olamdagi o‘rni va insonning ekzistensial mas’uliyati atrofida rivojlandi. Uning g‘oyalari o‘sha davr mutafakkirlaridan farqli o‘laroq, chuqur o‘rganilgan va tizimli ravishda qo‘llab-quvvatlanadigan falsafiy asosni beradi. Shunday qilib, Nasafiy tomonidan yaratilgan bu istiqbol ham o‘z davri uchun, ham keyingi avlodlar uchun yangi savollar va munozaralarni keltirib chiqardi [4].

Abul Muin Nasafiy tafakkuriga ta’sir qilgan asosiy falsafiy oqimlarni ikkita muhim yo‘nalish sifatida ko‘rib chiqish mumkin: teologik an’ana va neoplatonizm. Nasafiy islom falsafasining muhim ilohiyot olimlari asarlaridan ta’sirlanib, Allohning borligi va olamning yaratilishi haqida chuqur fikr yuritgan. Neoplatonizm Nasafiyning falsafiy qarashlarini borliq ierarxiyasi, materiya va ruhning farqi kabi tushunchalar bilan rivojlantirdi. Bu ikki harakat unga koinotga yaxlit nuqtai nazarni yaratishga yordam berdi va aqlning ahamiyati va koinotdagi insonning o‘rni haqida original g‘oyalarni ishlab chiqishga imkon berdi. Shunday qilib, Abul Muin Nasafiyning koinot haqidagi

TAMADDUN NURI

qarashi ana shu falsafiy oqimlarning uyg‘unlashuvidan kelib chiqib, islomiy tafakkur an’analariga yangi tushunchalar olib kirdi va falsafiy munozaralarga chuqurlik kiritdi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Abul Muin Nasafiy olamning tuzilishi va tabiatini falsafiy nuqtai nazardan tadqiq qiladi. Uning falsafasi mavjudlik va yo‘qlikning asosiy jihatlarini tushunishga harakat qilsa, u mavjudotlar o‘rtasidagi aloqalarni ham shubha ostiga qo‘yadi. Nasafiy olam yakkalik va ko‘plik o‘rtasidagi muvozanatni saqlab turishini, hamma narsa o‘zaro bog‘liq va o‘zaro ta’sirda ekanligini ta’kidlaydi. Bu g‘oya uning borliq va bilim haqidagi tushunchasining markazida turadi, shuning uchun u kosmologik tartib tafakkurida muhim o‘rin tutadi. Kosmos uning uchun nafaqat jismoniy makon, balki ruhiy tajriba maydoni hamdir. Nasafiyning bu yondashuvi Anadoluda islom tafakkurining rivojlanishiga hissa qo‘shdi va o‘rta asr falsafiy munozaralariga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi [3].

Nasafiy olamning yaratilishini Alloh taoloning irodasiga bog‘liq deb tahlil qiladi va hamma narsa U tomonidan ongli ravishda yaratilganiga ishora qiladi. Bu munosabat ekzistensial izlanishga chuqurlik qo‘shadi va insonning koinotdagi o‘rni haqida muhim savollar tug‘diradi.

Abul Muin Nasafiyning aytishicha, koinotning shakllanishida axloqiy qoidalar muhim rol o‘ynaydi. Uning fikricha, inson tabiatan axloqiy mavjudotdir va bu tabiat umuminsoniy haqiqatlar bilan birlashishi kerak. Nasafiy aql va yurak o‘rtasida muvozanat o‘rnatishni taklif qiladi va bu muvozanat kishilarning axloqiy tanlovlariga ta’sir qilishini ta’kidlaydi. Shu nuqtai nazardan, axloqiy xatti-harakatlar va fikrlar nafaqat shaxsiy manfaatlar, balki ijtimoiy tinchlik uchun ham muhimdir. Nasafiy qarashlari insonni umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan qarashga va shu qadriyatlarga muvofiq yashashga yordam beradi. Shunday qilib, uning falsafiy fikrlari umuminsoniy axloqiy tuzilmani yaratadi. Axloqiy mulohazalar adolat va rahm-shafqat insoniy munosabatlarning asosiy tarkibiy qismi ekanligini ta’kidlab, jamiyatning axloqiy tuzilishiga katta hissa qo‘shadi.

Abul Muin Nasafiyning olam haqidagi qarashlari odamlarning axloqiy mas’uliyatini anglashda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Unda aytilishicha, insonning olamdagi mavjudligi uning shaxsiy manfaatlaridangina iborat emas, balki ijtimoiy va umuminsoniy axloq qoidalari bilan uyg‘unlashgan mas’uliyatlar tarmog‘ini ham o‘z zimmasiga oladi. Nasafiy bu mas’uliyatni shaxslarning xatti-harakatlarining universal muvozanatga ta’siri orqali muhokama qiladi; Uning ta’kidlashicha, odamlarning tanlovi ularning aql va ezgulikni individual va jamoaviy tushunishiga chuqur ta’sir qiladi. Shu nuqtai nazardan, u axloqiy ongni shaxslarning atrof-muhit bilan munosabatlariga qarab shakllantirish kerakligini ta’kidlaydi. Shunday qilib, odamlarning koinotdagi axloqiy mas’uliyati nafaqat shaxsiy axloq, balki kosmik uyg‘unlikning elementi bo‘lishi kerak. Bu munosabat Nasafiyning falsafiy nuqtai nazarining teranligini ko‘rsatadi va umuminsoniy qadriyatlarning insoniyat uchun ahamiyatini ko‘rsatadi [2].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Abul Muin Nasafiyning koinot haqidagi fikrlari ontologiya va kosmologiya nuqtai nazaridan muhim sharh beradi. Nasafiy olamning yaratilishi haqidagi g‘oyalari bilan mavjudotlar o‘rtasidagi munosabatlar va bu munosabatlarning asosini shubha ostiga oldi. Koinotni sabab-oqibat munosabatlari nuqtai nazaridan talqin qilish kerakligini iddao qilgan Nasafiy islom tafakkurida shu mazmunda bir argument yaratdi. U borliqni bir butun deb hisoblar ekan, borliq va yo‘qlik o‘rtasidagi muvozanatni ham ta’kidlagan. Qolaversa, uning narsa va hodisalarning vaqtinchalik tabiati haqidagi tushuntirishlari insonning olamdagi o‘rnini tushunish, uning ekzistensial tashvishlariga baho berish nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, Nasafiyning fikrlari olam tuzilishiga o‘ziga xos nuqtai nazarni taqdim etib, ham falsafiy, ham teologik jihatdan chuqur munozara maydoni yaratdi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. İlker Evrim Binbaş. Intellectual Networks in Timurid Iran. Cambridge University Press. 2016.
2. James A. Herrick. The Radical Rhetoric of the English Deists. Univ of South Carolina Press. 1997.
3. Majid Fakhry. Islamic Occasionalism. 2013. – 436 p.
4. Thierry Zarcone. Angela Hobart Shamanism and Islam. Bloomsbury ublishing. 2017.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:101.1

TINCHLIKPARVARLIK AXLOQIY TAMOYILI VA UNING O‘ZBEKISTON TASHQI SIYOSATIDAGI O‘RNI

Jo‘rayev Ahmad Muhammadiyevich, Alfraganus university “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi v.b. dotsenti

THE MORAL PRINCIPLE OF PEACEKEEPING AND ITS PLACE IN UZBEKISTAN’S FOREIGN POLICY

Juraev Ahmad Muhammadiyevich, Acting Associate Professor of the Department of “Social Sciences” at Alfraganus University

ЭТИЧЕСКИЙ ПРИНЦИП МИРОТВОРЧЕСТВА И ЕГО РОЛЬ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ УЗБЕКИСТАНА

Жураев Ахмад Мухаммадиевич, и.о.доцента кафедры “Социальные науки” университета Альфраганус

https://orcid.org/0009-0004-7341-0876
e-mail: juraev.1982@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tinchlikparvarlikning jamiyatning ma’naviy qiyofasiga ta’siri va ularning globallashuv sharoitida jamiyat taraqqiyoti va barqarorligini ta’minlashdagi o‘rni bilan bog‘liq masalalar, shuningdek, tinchlikparvarlik g‘oyalarini yangi jamiyatni rivojlantirishda qo‘llash kabi masalalar tahlil qilinadi. O‘zbekiston, hudud va davlatlar barqarorligi, fuqarolar tinchligi, jamiyat farovonligini buzishga qaratilgan tahdidlarning sabablarini o‘rganish va oqibatlarini tahlil qilish ijtimoiy-ma’naviy rivojlanishning muhim omillari sifatida qayd etilgan.*

Kalit so‘zlar: *tinchlikparvarlik, tinchlik, globallashuv, ijtimoiy taraqqiyot, insonparvarlik, adolatparvarlik, erkparvarlik, vatanparvarlik, demokratiya, tinchlik madaniyati, ijtimoiy ahillik, ma’naviy xavfsizlik, qadriyat.*

Abstract: *This article analyzes issues related to the impact of peacekeeping on the spiritual image of society and their role in ensuring the development and stability of society in the conditions of globalization, as well as the application of peacekeeping ideas in the development of a new society. Uzbekistan. Studying the causes and analyzing the consequences of threats aimed at disrupting the stability of regions and states, civil peace, and the well-being of society are noted as important factors of socio-spiritual development.*

Keywords: *Peace, globalization, social development, humanity, justice, freedom, patriotism, democracy, culture of peace, social harmony, spiritual security, value.*

Аннотация: *В статье анализируются вопросы, связанные с влиянием миротворчества на духовный облик общества и его ролью в обеспечении развития и стабильности общества в условиях глобализации, а также применение идей миротворчества в развитии нового общества. Изучение причин и анализ последствий угроз, направленных на нарушение стабильности регионов и государств, гражданского мира и благополучия общества отмечены как важные факторы социально-духовного развития.*

Ключевые слова: *мир, глобализация, социальное развитие, гуманность, справедливость, свобода, патриотизм, демократия, культура мира, социальная гармония, духовная безопасность, ценность.*

KIRISH. Dunyoda global ijtimoiy makonda shaxslar va davlatlararo munosabatlarni tashkil qilish omili sifatida ma'naviy xavfsizlikka erishish dunyoda tinchlik va barqarorlikni ta'minlashga har qachongidan ham ko'proq zarurat sezilmoqda. Inson va jamiyat hayotiga xavf solayotgan tahdidlarning mazmuni va shakli tobora yangi tus olayotgan hozirgi paytda odamlarda ogohlik, himoyalanish va kurashuvchanlik tuyg'ularini mustahkamlovchi bilim, ta'lim, tajribani izlash, saralash va tanlash muhim hayotiy ehtiyojga aylandi. Insoniyat hayotida muhim ahamiyat kasb etadigan axloqiy tamoyil tinchlikparvarlikni rivojlantirishni nafaqat siyosiy maqsad, balki axloqiy talab ekanligini e'tirof etmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Davlat va jamiyat taraqqiyotida tinchlikparvarlik tamoyilining ijtimoiy-falsafiy asoslari va metodologik jihatlari XV-XIX asr G'arb axloqshunos va faylasuflari I.Kant, G.V.F.Gegel, B.Rassel, G.Grotsiy, A.Shopengauer, F.Nitsshe singari faylasuflar inson va jamiyat tinchligida ma'naviy-axloqiy asoslar ta'minlanishini va mafkuraviy omillar ta'sirchanligini ko'rsatib o'tganlar. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi axloqshunos olimlari A.V.Aleynikov, O.V.Korotkix, A.B.Eryomenko, A.B.Davidson global axborotlashuv jarayoni rivojlangan davlatlarda axborot xavfsizligini ta'minlashning taqozo etishini asoslaganlar. Mamlakatimiz olimlaridan Q.N.Nazarov, A.Achildiyev, A.Abdushukurov, A.Sharipov kabi faylasuflarning dissertatsiyalarida, N.Jo'rayev, A.Erkayev, Sh.Mamadaliyev, V.Alimasov, B.R.Karimov, I.S.Saifnazarov, Abdulla Sher, S.Otamurodovning monografiya va maqolalarida tahlil etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Maqolada umumiy o'zaro aloqadorlik, tizimlilik, tarixiylik tamoyillari, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil va umumlashtirish kabi usullardan foydalanilgan.

Tinchlik va barqarorlik insoniyat hamjamiyati taraqqiyotining muhim sharti bo'lib, u hozirgi globallashuv davrida ham barqaror taraqqiyotning garovi ekanligi yanada konkret mazmun kasb etib bormoqda. Insonda moddiylik mavjud ekan, buyumlar olami inson hayoti va faoliyatiga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Bu ta'sir ijtimoiy, psixologik, ma'naviy-estetik ta'sir bo'lib, kommunikativ, axloqiy, tarbiyaviy, aksiologik funksiyalarni bajarib keladi. Tinchlikparvarlik aynan mana shu insonni qurshab turgan moddiy olam mikro va makromuhitini go'zallashtirish, insoniylashtirishdek yuksak vazifani bajarib, turmush estetikasini yuksaltirmoqda. Tinchlikparvarlikning jamiyat axloqiy imijiga ta'sirini o'rganish orqali milliy axloqiy asoslarini yaratish, jamiyatda barqarorlikni ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Ma'rifatparvar alloma Abdurauf Fitratning "Sharq siyosati" asarida "Sharqning taraqqiy yo'li ko'mildi. Saodat va tinchlik eshiklari bog'landi, saodatning eng yuksak tepasiga chiqqan Sharq yo'qsullikning eng teran chuquriga tushdi" [3], -degan fikrni aytgan edi. Darhaqiqat, mustamlakachilik, beqarorlik, zulm, zo'ravonlik va jaholat Markaziy Osiyoni, nafaqat iqtisodiy-siyosiy jihatdan tanazzulga mahkum qildi, balki ma'naviy va ma'rifiy jihatdan ham bir necha asrlar davomida shakllangan an'anaviy maktablar tizimini ham izdan chiqardi. Bu esa, ilm-fan taraqqiyotiga, milliy nafsoniyat va o'zlikni anglash kabi dunyoqarash shakllarining ijobiy taraqqiyotiga nuqta qo'ydi.

Nikollo Makiavelli bu masalani davlat siyosati nuqtayi nazaridan tadqiq etadi: "Davlat umummilliy manfaatlarni himoya qilishi va shu yo'l bilan jamiyat a'zosining ma'naviy xavfsizligini ta'minlashi mumkin" [5].

Makiavellining fikrini Tomas Gobbs davlat va shaxs xavfsizligi orasida obektiv aloqadorlik mavjud, degan nazariya bilan isbotlaydi: "Tinchlik va xavfsizlikni davlatning ishtirokisiz ta'minlab bo'lmaydi. Ijtimoiy kelishuvga asosan tashkil etilgan davlat jamiyatning tinchlik-xotirjamligini, xavfsizligini ta'minlash orqali shaxs ma'naviy xavfsizligiga zamin yaratadi" [6].

O'zbekistonning mustaqillik yillarida erishgan eng katta boyligi tinchlikparvarlik yo'lida olib borilgan oqilona siyosati hisoblanadi. Umumjahoniy yangilanishlar jarayoni avval muayyan mamlakat, keyin bir guruh davlatlar, oxir-oqibatda barcha mamlakatlar taqdiriga, jamiyatlar va jamoalar, alohida insonlar hayotiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsata boshlaydi. Dunyo ma'naviy yuksalish jarayonlariga har bir davlat o'z taraqqiyot ko'lami, ilmiy-ma'rifiy va ma'naviy-axloqiy saviyasi,

kamoloti darajasidan kelib chiqqan holda qo‘shila boshladi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin progressiv kuchlar qurollanish poygasini to‘xtatishga intilgan va qarshi kurashgan, urush haqida maxsus konvensiyalar qabul qilganiga qaramay XXI asr choragida yana “sovuq urush” larga zo‘r berilmoqda, hududlararo yoki fuqarolararo, goho davlatlararo urushlar davom etmoqda. Yarim asr mobaynida o‘zaro mahalliy nizolar, harbiy mojarolar tufayli jahon sivilizatsiyasidan butkul uzilib, dunyoning eng qoloq mamlakatlaridan biriga aylanib borayotgan Afg‘oniston, milliy-diniy nizo va fuqarolik urushi domidagi Iroq, Liviya, Suriya va Ukraina kabi davlatlar bugun buning yaqqol dalilidir. Bu mamlakatlar hududining xavf-xatar o‘chog‘iga aylanib qolgani ularga qo‘shni mamlakatlardagi tinchlik va barqarorlik, taraqqiyot yo‘lidagi ezgu maqsadlarni amalga oshirishga xalaqit bermoqda. Turli shakllarda davom etgan mustamlaka davri mamlakatning tashqi aloqalarini uzib qo‘ydi. Hozirgi davrda global darajada tinchlikni ta’minlash va davlatlararo hamkorlikni yo‘lga qo‘yishning ko‘plab muammolarni hal qilishdagi roli oshmoqda. Ushbu birlik nafaqat urushlarga chek qo‘yishi, shuningdek, tinchlikning axloqiy idealga aylanishiga, tinchlikparvarlikni axloqiy madaniyat sifatida qadrlashga xizmat qiladi.

Georg Gegelning “Har bir davlat qurilishi ma’lum xalq milliy-ma’naviy mahsuli, o‘zligini namoyon etish va ma’naviy onglilik taraqqiyotining pillapoyasidir. Bu taraqqiyot pillapoyasini qadam-baqadam bosib, bir me’yordagi harakatni, vaqtdan o‘zib ketmaslikni taqozo etadi. Vaqt hamma narsaga qodir. Unda tafakkur, falsafa ... hamma narsa mujassam”[8], degan fikri tinchlikparvarlikning axloqiy mohiyatini kengroq ochib berishga xizmat qiladi.

Abu Nasr Forobiy o‘z qarashlarida ham tinchlikni oliy darajada qadrlaganligiga qarab uning shu davr ruhini aks ettirishga harakat qilganligini tahlil etishimiz mumkin. “Madaniy jamiyat va madaniy shahar (yoki mamlakat) shunday bo‘ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo‘lgan har bir odam kasb-hunarda ozod, hamma bab-barobar bo‘ladi, kishilar o‘rtasida farq bo‘lmaydi, har kim o‘zi istagan yoki tanlagan kasb-hunar bilan shug‘ullanadi. Odamlar chin ma’noda ozod bo‘ladilar” [9]. Allomaning ushbu fikri o‘z navbatida “tinchlik madaniyati”ning axloqiy mohiyatini belgilaydi.

NATIJA VA TAHLILLAR. Bugun O‘zbekistonda tinch-totuv yashash tamoyili davlat siyosatining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu jarayonda O‘zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan “Harakatlar strategiyasi” hamda 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan “Taraqqiyot strategiyasi” boshqa davlatlarga nisbatan munosabatlar yuzasidan O‘zbekiston tashqi siyosatining muhim prinsiplarini – tinch-totuv yashash prinsiplarini belgilab berdi.

“Bugungi kunda yon-atrofimizda diniy ekstremizm, terrorizm, giyohvandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya, “ommaviy madaniyat” degan turli balo-qazolarning xavfi tobora kuchayib borayotganini hisobga oladigan bo‘lsak, bu so‘zlarning chuqur ma’nosi va ahamiyati yanada yaqqol ayon bo‘ladi” [1].

“Kant inson sifatida ham shunday yashab o‘tdi. Uning ikki narsa haqida qancha ko‘p, qancha uzoq o‘ylaganing sari qalbing tobora yangi, tobora kuchayib boruvchi hayrat va ixlos bilan to‘lib-toshaveradi, bular – boshim ustidagi yulduzli osmon va mening botinimdagi axloqiy qonun, degan gaplari eng avvalo o‘ziga taalluqli edi” [10].

Ma’lumki, insoniyat tarixida urushlar va tinchlikni muqarrar tarzda ta’minlash muammosi nafaqat mamlakat ichida, balki global darajada mamlakatlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash va munozarali masalalarni hal etishda siyosiy zo‘ravonlik va kuch ishlatishni bildiradi. Tinchlik va xalqlarning xohish-irodasi orzu-umidi bo‘lsa, urush esa aksincha, hukmron kuchlarning siyosati va oqibatidir. Yozma yodgorliklarning guvohlik berishicha, so‘nggi 6 ming yil davomida, yer yuzida 15 mingdan ziyod urushlar sodir bo‘lgan. Bu davr ichida atigi 300 yilgina urushsiz kechgan.

Hozirgi kunda xalqaro munosabatlarda qudratli davlatlar geosiyosiy manfaatlarini amalga oshirishda zo‘ravonlikka moyillik bildirmoqda. Bunda aksariyat rivojlangan davlatlar hali-hanuzgacha yalpi qirg‘in qurollarini ko‘plab ishlab chiqarish bilan harbiy qudratga erishishni o‘z tashqi strategiyasining mazmuniga aylantirmoqda.

XULOSA. Tinchlikparvarlik insoniyat hayotida muhim ahamiyatga ega ma’naviy qadriyatlardan hisoblanadi. Chunki u mohiyatan urushning, qon to‘kishning oldini olishga, insonni oliy mavjudot sifatida qardlashga va oliy qadriyat sifatida tan olishga, har qanday qon to‘kilishlarga

qarshi tura olish, tinchlik va totuvlikni ta'minlashda muhim omildir.

Tinchlikparvarlik xalq, davlat va jamiyat hayotining eng muhim axloqiy tamoyili hisoblanadi. Uni fazilatga aylantirish qat'iyatlilikni talab etadigan ijtimoiy voqelik. Barcha taraqqiyparvar kuchlar barqarorlik va hamkorlik yo'lini belgilashda tinchlikparvarlikning axloqiy mazmunidan kelib chiqib ma'naviy maqsadini belgilashi zarur. Shundagina tinchlik amaliy hamkorlik yo'lini tanlash orqali mustahkamlanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. (2017,б.48). Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент.
2. Каримов И.А. (2000, б. 499) Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. –Тошкент, Ўзбекистон.
3. Абдурауф Ф. (1992, б.6) Шарқ сиёсати. Бухоро.
4. Беседы и суждения Конфуция (1999, с. 120) – СПб.: Издательство "Кристалл".
5. Макиавелли Н. Государь (1982, с. 375) Избр. соч.- М.: Мысль.
6. Гоббс Т. (1991, с. 63) Сочинения. Том 2. - М.: Мысль.
7. Арасту (2008, б.261) Поэтика Риторика. Ахлоқи Кабир. -Тошкент: Янги аср авлоди.
8. Гегель Г.В. (1990, с. 469) Философия права. -Москва: Наука.
9. Абу Наср Форобий (1993,б.190) Фозил одамлар шаҳри. -Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти.
10. Кант И. (1986, С.112). К вечному миру. Трактат. –Москва: Мысль.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UO'K: 34/67.99(2)1

JINOYAT PROTSESSIDA DALILLARNI TO'PLASH USULLARI BILAN BOG'LIQ MUAMMOLAR

Mirzoyev Alisher Davlatovich, O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi tinglovchisi

PROBLEMS RELATED TO METHODS OF COLLECTING EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Mirzoev Alisher Davlatovich, the Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С МЕТОДАМИ СБОРА ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Мирзоев Алишер Давлатович, Академия правоохранительных органов Республики Узбекистан

https://orcid.org/0009-0006-9511-6111
e-mail: alisher.mirzoyev.1985@mail.uz

Annotatsiya: *Ushbu maqolada dalillarni to'plash protsessual usullari bilan bog'liq masalalar ko'rib chiqiladi. Bunda jinoyat protsessida dalillarni tergov va boshqa prtosessual harakatlar bilan to'plashning mohiyati, dalillarni mustahkamlash hamda to'plash subyektlari bilan bog'liq muammolar muhokama qilinadi. Shuningdek, jinoyat protsessida dalillarni to'plash bilan bog'liq tergov va boshqa protsessual harakatlar ko'p yillar davomida dalillar va isbotlash muammolari bilan shug'ullanadigan olimlarning to'plangan empirik materiallari, tergov va sud amaliyoti materiallari qonun chiqaruvchining dalillarni to'plash masalalarini tartibga solishi kerak degan xulosaga olib keldi.*

Kalit so'zlar: *tergov harakatlari, boshqa protsessual harakatlar, dalillarni to'plash subyektlari, dalillarni mustahkamlash, tergov harakati belgilari, sud harakatlari, taftish.*

Abstract: *This article considers issues related to procedural methods of collecting evidence. The text highlights the importance of gathering evidence in criminal proceedings through investigative and other procedural measures, as well as the challenges associated with securing and collecting such evidence. It references empirical research conducted by scholars who have long studied issues related to evidence and proof in criminal cases, along with insights from investigative and judicial practices. These findings have prompted the legislator to conclude that the process of collecting evidence needs to be formally regulated.*

Key words: *investigative actions, other procedural actions, subjects of evidence collection, evidence consolidation, signs of investigative actions, judicial actions, audit.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с процессуальными приемами собирания доказательств. В ней рассматривается сущность собирания доказательств в уголовном судопроизводстве путем следственных и иных процессуальных действий, проблемы, связанные с закреплением и собиранием доказательств. Также эмпирические материалы ученых, которые на протяжении многих лет занимаются проблемами доказательств и доказывания в уголовном судопроизводстве, материалы следственной и судебной практики привели законодателя к выводу о необходимости регулирования вопросов собирания доказательств.*

Ключевые слова: *участники сбора доказательств, иные процессуальные действия, следственные действия, закрепление доказательств, признаки следственных действий, судебные действия, ревизия.*

KIRISH. Jinoyat-protsessual nazariyada dalillarni to‘plash usullari olimlar tomonidan ma’lum bir davrda amalda bo‘lgan jinoyat-protsessual qonun hujjatlari normalariga muvofiq belgilanadi.

O‘zbekiston Respublikasi JPKning 87-moddasida dalillarni to‘plash ushbu tartibda bayon qilingan: “Dalillar tergov va sud harakatlarini yuritish: gumon qilinuvchini, ayblanuvchini, sudlanuvchini, guvohni, jabrlanuvchini, ekspertni so‘roq qilish; yuzlashtirish; tanib olish uchun ko‘rsatish; ko‘rsatuvni hodisa ro‘y bergan joyda tekshirish; olib qo‘yish; tintuv; ko‘zdan kechirish; guvohlantirish; murdani eksgumatsiya qilish; eksperiment o‘tkazish; ekspertiza tadqiqotlarini o‘tkazish uchun namunalar olish; ekspertiza va taftish tayinlash; taqdim etilgan ashyolarni, hujjatlarni va elektron ma’lumotlarni qabul qilish; telefonlar va boshqa telekommunikatsiya qurilmalari orqali olib boriladigan so‘zlashuvlarni eshitib turish, ular orqali uzatiladigan axborotni olish, shuningdek tezkor-qidiruv tadbirlarini o‘tkazish yo‘li bilan to‘planadi”.

Ba’zi mualliflar ushbu normani tahlil qilib, faqat qonunda ko‘rsatilgan tergov harakatlari dalillarni to‘plash usullari bo‘lishi mumkin, deb hisoblashadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Boshqa olimlar, aksincha, jinoyat-protsessual kodeksining 87-moddasida tergov organlari jinoyatlar va ularni amalga oshirgan shaxslarni fosh etish uchun ham protsessual, ham tezkor-qidiruv tadbirlari qo‘llanilishi ham bayon qilingan. Tezkor-qidiruv usullari nafaqat dalillarni to‘plash usullari, balki qidiruv faoliyati sifatida ham xizmat qilishi mumkin? Bundan tashqari, ekspertiza o‘tkazish yoki taftish tayinlash, ashyoviy dalillarni, hujjatlar va elektron ma’lumotlarni qabul qilib olish, dalil to‘plash usuli sifatida belgilash masalasida mualliflarning fikrlari turlicha hisoblanadi.

Demak, Jinoyat-protsessual kodeksining 87-moddasida dalillarni to‘plashning uchta usuli asosan nazarda tutilgan deb hisoblash mumkin:

- tergov harakatlarini o‘tkazish;
- tergov harakatlarini o‘tkazmasdan (jumladan, ekspertiza, taftish va tezkor-qidiruv tadbirlari;
- fuqarolar va jarayon ishtirokchilari tomonidan dalillarni taqdim etish.

Lekin, qonunda ayni bu jarayonlardan tashqari, boshqa bir qancha usullar ham keltirib o‘tilgan bo‘lib, bunday usullar bazi protsessual olimlar tomonidan ham bayon qilingan edi. Jumladan, F.N.Fatkullin ham xuddi shunday fikrlarni bayon qilgan. U “Tergov amaliyotida dalillarni to‘plash, ulardan foydalanish metodlarining o‘rnini keng ko‘lamli tergov va boshqa protsessual harakatlar orqali ochib bergan”. Shuningdek, u dalillarni to‘plash usullari qatorida boshqa protsessual harakatlarga qo‘shimcha qilgan: dastlabki tergov, prokuratura va sud tomonidan jismoniy shaxslar yoki yuridik shaxslardan ish yuzasidan ahamiyatli bo‘lgan ashyoviy dalillar va hujjatlarni talab qilish, taftish tayinlash[1;168], sud protsessining boshqa ishtirokchilari hamda jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan materiallar taqdim etilishi, muayyan shaxslardan tushuntirishlar talab qilish va boshqalar[2;158].

Ko‘p yillar davomida dalillar va isbotlash muammolari bilan shug‘ullanadigan olimlarning to‘plangan empirik materiallari, tergov va sud amaliyoti materiallari qonun chiqaruvchining dalillarni to‘plash masalalarini tartibga solishga undadi. O‘zbekiston Respublikasining amaldagi jinoyat-protsessual kodeksining 87-moddasi dalillarni to‘plash tergov va boshqa protsessual harakatlar bilan amalga oshirilishini belgilab beradi. Lekin, dalillarni to‘plash usullarini tergov harakatlari hamda boshqa protsessual harakatlarga taqsimlagan holda, dalil to‘plash tushunchasi hamda ro‘yxatining konkret ta’rifini bermaydi.

Shu munosabat bilan, ko‘plab olimlarning mulohazalariga ko‘ra, tushunchalar va ta’riflarning mavjud emasligi, jinoyat-protsessual huquq fanida dalillarni to‘plash usullarini har xil tushunish va talqin qilishga yo‘l ochadi va amalda ularni ishlab chiqish jarayonida olingan ma’lumotlarni dalil sifatida e’tirof etish bilan bog‘liq muammoli vaziyatlarni keltirib chiqaradi [3;37].

Hozirgi vaqtda jinoyat protsessi fanida, asosan, ko‘plab olimlar dalillarni to‘plash usullari protsessual harakatlar deb hisoblashadi. Biroq, protsessual harakatlarning qonuniy talqiniga qaramay, turli mualliflar tomonidan dalillarni to‘plash usullari boshqacha talqin qilinadi. Masalan,

A.V.Smirnov va K.B.Kalinovskiy dalillarni to‘plash usullari “Bu ayrim turdagi dalillarni aniqlash, olib qo‘yish va rasmiylashtirish uchun qonun bilan belgilab qo‘yilgan usul va vositalar tizimidir [4;210]. Bularga tergov harakatlari va boshqa protsessual harakatlar kiradi; dalillarni talab qilish va taqdim etish; himoyachining hujjatlar va boshqa ma’lumotlarni olish, ularning roziligi bilan shaxslarni so‘roq qilish va h.k [5;53].

Jinoyat protsessi fanida dalillarni to‘plash usullari tezkor qidiruv tadbirlarini o‘z ichiga oladi degan fikrlarni ham topish mumkin. Xususan, N.A.Popova quyidagi tahrirda dalillarni to‘plashga bag‘ishlangan maqola chop etish orqali o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritishni tavsiya sifatida bildirgan edi: “Dalillarni to‘plash surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud tomonidan tergov harakatlari, tergov-qidiruv faoliyati va boshqa protsessual harakatlarni amalga oshirish orqali jinoyat ishini yuritish jarayonida amalga oshiriladi…”[6;96] Bizning fikrimizcha, bunday taklif o‘z-o‘zidan qarama-qarshi bo‘lganligi sababli rozi bo‘lish mumkin emas. Birinchidan, tezkor-qidiruv tadbirlari protsessual harakat emas, shuningdek tezkor-qidiruv faoliyatini amalga oshirish JPKning normalari bilan emas, aksincha “Tezkor-qidiruv faoliyati” to‘g‘risidagi qonun bilan tartibga solinadi, ikkinchidan, na tergovchi, na prokuror va na sud tezkor-qidiruv tadbirlarini amalga oshira olmaydi.

Bizning fikrimizcha, V.S.Balakshinning pozitsiyasi to‘g‘riroq, u haqiqiy ma’lumotlarni va ularning manbalarini to‘plash, birlashtirish va tekshirish usullari aniq protsessual harakatlar bo‘lib, ularni tergov, boshqa protsessual va sud-tergovi deb tasniflash mumkin[7;96].

R.V.Kostenkoning ta’kidlashicha, dalillarni to‘plash usullari tergov, sud va boshqa protsessual harakatlarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, dalillarni to‘plash usullari faqat protsessual harakatlar bo‘lib, ular o‘z navbatida jinoyat-protsessual kodeksida nazarda tutilgan tergov, sud va boshqa protsessual harakatlarga bo‘linadi[8;54].

Ko‘rib turganingizdek, qonun chiqaruvchi protsessual harakatlarni tergov, sud va boshqa protsessual harakatlarga ajratdi. Biroq, ushbu tushunchalarni me’yoriy talqin qilishning yo‘qligi amaldagi qonunchilikning kamchiliklari bo‘lib, qaysi harakatlar tergov, qaysi sud va boshqa protsessual masalalar bo‘yicha noaniq fikrlarni keltirib chiqaradi. Masalan, dalillarni to‘plash usullarini tergov va boshqa protsessual usullarga ajratish tarafdorlari, ehtimol tergov harakatlari va sud harakatlari o‘rtasida katta farqni ko‘rmaydilar. Bizning fikrimizcha, bu noto‘g‘ri fikr “...sud jarayonida amalga oshirilgan barcha kognitiv harakatlar tergov deb ham nomlanishi mumkin”[9;6]. Dalillarni to‘plashga qaratilgan sud harakatlari nafaqat birinchi instansiya sudi tomonidan, balki apellyatsiya instansiyasida sud majlisining bir qismi sifatida ham amalga oshiriladi, bu endi barcha jinoyat ishlari bo‘yicha jinoyat-protsessining majburiy bosqichidir. Yuqorida aytilganlar sudgacha va sud protsessida dalillarni to‘plash usullarini farqlash to‘g‘risida bahslashish uchun asos bo‘ladi. Sudgacha bo‘lgan ish yuritishda dalillarni to‘plashning asosiy usullari tergov harakatlari, sud protsessida esa ularni o‘tkazishning protsessual tartibida, ularni o‘tkazish subyektlarida va protsessual mustahkamlashda o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan sud harakatlari hisoblanadi.

Keling, tergov harakatlarining mohiyati haqida batafsilroq to‘xtalamiz. Jinoyat protsessi fanida olimlar tergov harakatlarini turli yo‘llar bilan aniqlaydilar. Yuridik adabiyotlarda ko‘p qo‘llaniladigan mulohaza – bu tergov deganda – dalillarni to‘plash, tadqiq qilish, dalillarni tekshirish hamda protsessual rasmiylashtirishga qaratilgan harakatlar tushuniladi. Shuningdek, biz ushbu pozitsiyani qo‘llab-quvvatlaymiz, chunki tergov harakatlarining bunday ta’rifi ular oldida turgan bevosita maqsad va vazifalarni aks ettiradi, jumladan, majburlash choralarini alohida ajratish imkonini beradi. Biroq, tergov harakatlarining ahamiyatini to‘liq ochish uchun yetarli deb hisoblanmaydi. A.N.Kuznetsov fikriga kor’a, “Dalillarni olishga ham tergov harakatlari hamda boshqa protsessual harakatlar ham yo‘naltirilishi mumkin”[10;55].

Tadqiqtochilarning fikr va mulohazalarini tahlil qilish, tergov harakatlari va natijalari protsessual qonunchilik bilan tartibga solish hamda dalillarni to‘plashga qaratilgan degan fikrga olib keladi. Dalillarni to‘plash usuli bo‘lgan boshqa protsessual harakatlar bunday batafsil tartibga solinmagan bo‘lsa ham. Bundan tashqari, biz tergov harakatlari kognitiv va tasdiqlovchi jihatlarga asoslangan deb hisoblaydigan olimlarning fikriga qo‘shilishimiz mumkin. “Har qanday tergov va boshqa harakatlar ma’lum bir bilish usullaridan

foydalanishni o‘z ichiga oladi: so‘rov, taqqoslash, o‘lchash, sintez, modellashtirish, tavsiflash va boshqalar”[11].

S.A.Sheyfer tergov harakatlari qamrovida “protsessual qonun bilan tartibga solingan va samarali qidiruv, idrok etish orqali bajariladigan, izlarning alohida belgilariga javob beradigan hamda ularda mavjud axborotlarni tezda topish va mustahkamlashga moslashgan” kompleks harakatlar majmui turadi. Bayev va D.A.Solodov, faqat “dalillarga asoslangan ma’lumot” atamasi o‘rniga ular “dalillar” atamasini ishlatishadi, bu bizning fikrimizcha juda maqbuldir.

A.B.Solovyov fikricha “qonun bilan tartibga solingan, o‘zaro aloqador harakatlar tizimini qamrab oluvchi, ularda umum-ilmiy bilish usullari mavjud ekanligi va o‘ziga xos birikma bilan bog‘liq, o‘zaro ta’sir qiluvchi va tasdiqlovchi jihatlarga ega hamda jinoyat ishini yuritish muammolarini hal qilish maqsadida dalillarni to‘plash va tekshirishga qaratilgan protsessual harakatlar” tushuniladi[12;53].

Shunday qilib, ularni tahlil qilish asosida tergov harakatining asosiy belgilarini aniqlash kerak, bu o‘rganilayotgan hodisaning eng to‘liq tushunchasini shakllantirishga, shuningdek ularning turlarini aniqlashga yordam beradi. Tergov harakatiga quyidagi atributlarni kiritish mumkin:

1) ishga aloqador bo‘lgan dalillarni to‘plash va tekshirishga yo‘naltirilgan;

2) amalga oshirishning protsessual tartibi O‘zbekiston Respublikasi JPKning 10-25-boblari bilan tartibga solinadi;

3) asosan tergovchi yoki surishtiruvchi tomonidan bajariladi;

4) dastlabki tergov bosqichida ham amalga oshiriladi;

5) bilish hamda tasdiqlash xarakteridagi maxsus ishlab chiqilgan texnika va vositalar majburlash elementlarini o‘z ichiga olishi mumkin.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilgan xususiyatlar bizga “tergov harakatlari” tushunchasining ta’rifini shakllantirishga imkon beradi, biz O‘zbekiston Respublikasi JPKda tergov harakatlari tushunchasini kiritish bilan mustahkamlanishini taklif qilamiz.

Tergov harakatlari – bu O‘zbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual kodeksining tegishli normalari bilan tartibga solinadigan, tergov qilinayotgan jinoyat ishi yuzasidan dalillarni to‘plash va tekshirishga qaratilgan harakatlar, tergovchi yoki surishtiruvchi tomonidan dastlabki tergov davomida olib boriladigan majburlash elementlarini o‘z ichiga olishi mumkin bo‘lgan maxsus ishlab chiqilgan kognitiv va tasdiqlovchi texnik va vositalar yordamida amalga oshiriladi.

Amaldagi jinoyat-protsessual qonunchiligi tergov harakatlarining quyidagi turlarini nazarda tutadi: ko‘zdan kechirish (JPKning 135-141-moddalari); murdani eksgumatsiya qilish (JPKning 148-158-moddalari); guvohlantirish (JPKning 142-147-moddalari); tergov eksperimenti (JPKning 153-156-moddalari); tintuv va olib qo‘yish (JPKning 157-168-moddalari); telefonlar va boshqa telekommunikatsiya qurilmalari orqali olib boriladigan so‘zlashuvlarni eshitib turish, ular orqali uzatiladigan axborotni olish (JPKning 169-171-moddalari); so‘roq qilish (JPKning 96-121-moddalari); yuzlashtirish (JPKning 122-124-moddalari); tanib olish uchun ko‘rsatish (JPKning 125-131-moddalari); ko‘rsatuvlarni hodisa sodir bo‘lgan joyda tekshirish (JPKning 132-134-moddalari); ekspertiza (JPKning 172-187-moddalari); taftish (JPKning 187^{1}-187^{11}-moddalari).

O‘zbekiston Respublikasi JPKda “tergov harakatlari” atamasi kodeksning 10-25-boblarida ko‘rsatilgan harakatlarni nazarda tutgan.

Dalillarni to‘plashning navbatdagi usuli sud harakatlari bo‘lib, ular tergov harakatlari singari jinoyat-protsessual kodeksida batafsil tartibga solinadi.

R.Kostenko shunga o‘xshash harakatlarga quyidagilarni kiritishni tavsiya qiladi:

1) sud bosqichida sudlanayotgan shaxsni so‘roq qilish;

2) sud bosqichida sudlanayotgan shaxs ko‘rsatmalarini o‘qib eshittirish;

3) jabrlanuvchi sifatida jalb qilingan shaxsni so‘roq qilish;

4) guvoh sifatida ishga jalb qilingan shaxsni so‘roq qilish;

5) jabrlanuvchi yoki guvohning bergan ko‘rsatuvlarini va taqdim etilgan hujjatlarni jinoyat ishi materiallariga qo‘shib qo‘yish;

6) jabrlanuvchi ko‘rsatuvi haqida bildirish va guvohni so‘roq qilish;

7) shakllantirilgan ekspertiza xulosalari yuzasidan ekspert ko‘rsatuvini olish;

8) ish yuzasidan tegishli sud ekspertizalarini tayinlash;

TAMADDUN NURI

9) tergov jarayonida yoki sudda olingan ashyoviy va yozma dalillarni ko‘zdan kechirish;

10) tergov harakati natijasida tuzilgan bayonnomalar, ekspertiza xulosalari va boshqa hujjatlarni o‘qib eshittirish;

11) sudga ixtiyoriy taqdim qilingan hujjatlar va ashyoviy dalillarni jinoyat ishi materiallariga qo‘shish;

12) atrof muhitni hamda tegishli binolarni ko‘zdan kechirish;

13) eksperiment tayinlash va o‘tkazish;

14) tanib olish uchun ko‘rsatish tergov harakatini o‘tkazish;

15) guvohlantirish[13;54].

O‘zbekiston Respublikasi JPKda ushbu harakatlarning barchasi sud tergovini tartibga soluvchi 52-bobda keltirilgan, shuning uchun bu harakatlarning barchasini dalillarni to‘plash usuli sifatida qo‘llaniladigan sud harakatlariga bog‘lash mantiqan to‘g‘ri bo‘ladi.

Sud harakatlari dalillarni to‘plash usuli sifatida, shuningdek, apellyatsiya sudi tomonidan videokonferensaloqa tizimlaridan foydalangan holda jinoyat ishini ko‘rib chiqishda ishlatilishi mumkin.

Yuqorida aytilganlarga asoslanib, biz “sud harakatlari” tushunchasini qonunga kiritishni taklif qilamiz:

“Dalillarni to‘plash usuli sifatida ishlatiladigan sud harakatlari – bu jinoyat-protsessual kodeksining 52-bobida tartibga solingan, ish bo‘yicha dalillarni to‘plash va tekshirishga qaratilgan protsessual harakatlar, maxsus ishlab chiqilgan texnik va kognitiv vositalaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan harakatlar tushuniladi”.

Jinoyat protsessida dalillarni to‘plashning navbatdagi usuli boshqa protsessual harakatlardir. Hozirgi kunda asosan barcha olimlar dalillarni to‘plashning ushbu usuli mavjudligini tan olishadi.

XULOSA. Shunday qilib, S.A.Sheyferning ta’kidlashicha, tergov harakatlaridan boshqa, dalillarni to‘plashning protsessual usuli gumonlanuvchiga, ayblanuvchiga, himoyachiga, jabrlanuvchiga yoki uning vakili hamda boshqa ishtirokchilarga, shuningdek HMQ organlar va shaxslarga ashyolar yoki hujjatlarni taqdim qilishdir[14;104]. Bir qator olimlarning ta’kidlashicha, og‘zaki xabarlar ham taqdim etilishi mumkin[15;377].

V.A.Lazareva tergov harakatlarini dalillarni to‘plashning eng muhim usuli ekanligini aytib o‘tgan. Shuningdek, u dalillarni taqdim qilish, talab qilib olish va taftish o‘tkazish talabnomasini dalillarni to‘plash usullariga kiritadi[16;210].

Boshqa ko‘plab olimlar, shuningdek, boshqa protsessual harakatlarni dalillarni to‘plash usullari bilan aniq bog‘lashadi1[7;55].

O‘zbekiston Respublikasi JPKning 87-moddasi dalillarni to‘plash boshqa protsessual harakatlar orqali amalga oshirilishi mumkinligi to‘g‘risidagi bayon qiladi. Jinoyat-protsessual kodeksining 87-moddasi 2-qismida ishga tegishli axborotga ega shaxslar o‘rtasida so‘rov o‘tkazish, yozma tushuntirishlar olish, davlat hamda boshqa organlarga, shu bilan korxona, muassasa va tashkilotlarga so‘rov yuborish hamda ulardan ma’lumotnomalar, tavsifnomalar va boshqa hujjatlarni olish orqali to‘planishi mumkinligi aytilgan. Biz dalillarni to‘plashning ushbu usulini protsessual tarzda birlashtirish to‘liq emas va qonunchilikni takomillashtirishni talab qiladi, deb hisoblaydigan olimlarning fikriga qo‘shilamiz. Milliy qonuchiligimizda dalillarni taqdim etishning protsessual tartibini ochib beradigan moddalar mavjud emas hamda bu huquqqa ega shaxslar doirasi aniqlanmagan. Qonunning ushbu normalarini takomillashtirish zarur deb hisoblaymiz.

O‘zbekiston Respublikasi JPKning 87-moddasida himoyachi ham tergov qilinayotgan jinoyat ishi yuzasidan dalillarni to‘plashi hamda taqdim etishga haqliligi, ularni jinoyat ishi materiallariga qo‘shib qo‘yilishi, shuningdek tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv, dastlabki tergov o‘tkazish va jinoyat ishini sudda ko‘rish jarayonida baholanishining majburiy ekanligi mustahkamlab qo‘yilgan. Bunday holda, biz dalillarni to‘plashda ishlatiladigan boshqa protsessual harakatlar - dalillarni talab qilish haqida gapiramiz.

Shu munosabat bilan shuni ta’kidlashni istardikki, nafaqat himoyachi, balki jinoyat ish yuritishni bevosita amalga oshiradigan shaxslar ham bunday vakolatlarga ega. Bu jinoyat protsessining oshkoraligidan kelib chiqadi va protsessual qoidalarga muvofiqdir.

O‘zbekiston Respublikasi JPKning tahlil qiladigan bo‘lsak, to‘plash jarayonning turli bosqichlarida ishlab chiqishning protsessual tartibga soluvchi turli moddalarda protsessual harakatlar

mavjud bo‘lib, ular o‘z tabiatiga ko‘ra dalillarni to‘plash usuli sifatida foydalaniladigan boshqa harakatlar bilan bog‘liq ekanligini taxmin qilish mumkin. Lekin, “dalillarni to‘plash uchun qo‘llaniladigan boshqa protsessual harakatlar” tushunchasining mavjud emasligi, ularning JPK bo‘ylab tarqalishini hamda klassifikatsiyasining yo‘qligi ushbu masalani yanada puxta va batafsil o‘rganish zarurligi to‘g‘risida xulosaga olib keladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Гаврилин,С.А. Собирание доказательств в уголовном судопроизводстве. Вестник Московского университета МВД России, 2012. с. 163-168.
2. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания. - Казань, 1976. - С. 156-158.
3. Коневец К.С. Способы собирания доказательств на стадии возбуждения уголовного дела в российском уголовном процессе. - Краснодар, 2007. с. 37
4. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: Учебник для вузов /Под общ. ред. А.В. Смирнова. - СПб., 2004. – с. 210.
5. Кузнецов А.Н. Следственные и иные процессуальные действия как способы собирания доказательств в уголовном процессе: Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. - М., 2005. - С.53.
6. Попова Н.А. Вещественные доказательства: собирание, представление и использование их в доказывании: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. - Саратов, 2007. - С. 10.
7. Балакшин В.С. Доказательства в российском уголовном процессе: понятие, сущность, классификация: Монография. - Екатеринбург, 2002. - С.95-96.
8. Костенко Р.В. Собирание доказательств по уголовным делам путем производства следственных и иных процессуальных действий / Труды Кубанского государственного аграрного университета. Серия: ПРАВО 2(5). - Краснодар, 2009. - С.54.
9. Шейфер С.А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение. - Самара, 2004. - С.6.
10. Кузнецов А.Н. Следственные и иные процессуальные действия как способы собирания доказательств в уголовном процессе: Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. - М., 2005.-с.55.
11. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. - М., 1981.
12. Соловьев А.Б. Доказывание в досудебных стадиях уголовного процесса России: научно-практическое пособие. - М., 2002. - С.53.
13. Костенко Р.В. Собирание доказательств по уголовным делам путем производства следственных и иных процессуальных действий / Труды Кубанского государственного аграрного университета. Серия: ПРАВО 2(5). - Краснодар, 2009. - С.54.
14. Шейфер С.А. Доказательства и доказывание по уголовным делам. - М., 2009. - с. 96- 104.
15. Теория доказательств в советском уголовном процессе. - М., 1973. - с. 376-377.
16. Лазарева В.А. Доказывание в уголовном процессе. - М., 2009. - с. 63.
17. Сазонова Т.П. Иные процессуальные действия как способы собирания доказательств в до судебном производстве: Автореферат на соискание ученой степени кандидата юридических наук. - Челябинск, 2009. - С.8-33;
18. Z.Yaxshiyeva. Jahon adabiyotshunosligida Amir Temur obrazi talqinlarining qiyosiy tadqiqi. Нововведения современного научного развития в эпоху глобализации: Проблемы и решения. 2023.
19. Z.Yaxshiyeva. XVI asr ingliz adabiyotida yoritilgan Temur obrazining qiyosiy tahlili. Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi, 2023.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:93/94

СЕЛУНГУР ҒОР МАКОНИ ПАЛЕОФАУНАСИ ТАРИХИГА ДОИР

Омонов Анварбек Муродович, Миллий археология маркази катта илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

FROM THE PALEOFAUNAL HISTORY OF THE SELUNGUR CAVE

Omonov Anvarbek Murodovich, Senior Researcher of the National Archaeological Center, Doctor of Philosophy in historical sciences (PhD)

К ИСТОРИИ ПАЛЕОФАУНЫ ПЕЩЕРЫ СЕЛУНГУР

Омонов Анварбек Муродович, старший научный сотрудник Национального археологического центра, доктор философии по историческим наукам (PhD)

https://orcid.org/0000-0001-7308-4071
e-mail: anvarbekomonov1991@gmail.com

Аннотация: *Ушбу мақола Ўрта Осиёнинг илк палеолит даври ёдгорлиги Селунгур ғор макони маданий қатламларидан топилган ҳайвонот дунёси (палеофауна) қолдиқларининг таҳлилига бағишланган. Палеофауна орасидан йирик сут эмизувчи ҳайвонларнинг яшаган даври ва тарқалиш географиясининг жадвали тузилиб, шу асосда Сўх воҳаси ва атрофидаги ҳудудларнинг палеоэкологияси, шунингдек, Селунгур ғор макони хронологияси масалаларига доир илмий маълумотлар таҳлил этилган.*

Калит сўзлар: *илк палеолит, тўртламчи давр, палеоантропология, палеоиқлим, ўсимлик дунёси, ҳайвонот дунёси.*

Abstract: *This article is devoted to the analysis of animal world (paleofauna) remains found in the cultural layers of Selungur Cave, a monument of the Early Paleolithic of Central Asia. Among the paleofauna, a table of the period of life and geographical distribution of large mammals was compiled, and on this basis, scientific data on the issues of paleoecology of the Sokh oasis, nearby areas, as well as the chronology of the Selungur cave were analyzed.*

Key words: *early paleolithic, pleistocene, paleoanthropology, paleoecology, paleoflora, paleofauna.*

Аннотация: *Статья посвящена анализу остатков животного мира (палеофауны), найденных в культурных слоях пещерной стоянки Селунгур – раннепалеолитического памятника Средней Азии. Среди палеофауны составлена таблица периода жизни и географического распространения крупных млекопитающих и на этой основе были проанализированы научные данные по вопросам палеоэкологии оазиса Сох и близких территорий, а также хронологии пещерной стоянки Селунгур.*

Ключевые слова: *ранний палеолит, плейстоцен, палеоантропология, палеоэкология, палеофлора, палеофауна.*

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Ўрта Осиё ҳудудида қадимги одамларнинг илк излари (қадимги тош даври макон-манзилгоҳлари, артефактлар) бундан бир миллион йиллар олдин (Жанубий Тожикистондаги Кўлдара топилмажойи 950 минг йил билан саналанган) мавжуд бўлган. Ўрта плейстоцен давридаёқ иқлими муътадил бўлган, қулай палеоэкологик шароитларга эга ушбу ҳудуд илк аждодларимиз томонидан

ўзлаштирилган. Айниқса минтақанинг шимоли-шарқий, хусусан Ғарбий Тиёншон, Помир, Олой каби тоғ ва тоғолди ҳудудларида қадимий дарёлар ўзани ҳамда тоғ ёнбағирлари бўйлаб бута ва ўрмон ўсимликлари барқ уриб ўсган, шу сабабли ушбу ҳудудлар ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига бой бўлган. Илк палеолит давридан бошлаб мазкур ҳудудлар қадимги одамлар томонидан ўзлаштирилиб, улар табиий бошпаналардан, кичик дарё ўзанлари ва булоқлар яқинидаги тепаликларнинг ён-бағирларидан макон сифатида фойдаланишган [30]. Табиий бошпаналар асосан ғор, унгур ва қоя ости айвонлари бўлиб, турли хил табиий қийинчиликлардан: ёғин-сочинлар, иссиқ ва совуқдан, йиртқич ҳайвонлардан ҳимоя қилган. Ана шундай ғор-маконлардан бири Ўрта Осиё минтақасининг Сўх дарёси водийсида жойлашган Селунгур ёдгорлигидир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ / LITERATURE ANALYSIS). Селунгур ғор макони Ўзбекистон билан Қирғизистон чегарасида, Фарғона шаҳридан 100 км жануби-ғарбда, Сўх дарёси водийсида, Ҳайдаркон қишлоғининг ғарбий чеккасида (Ўш вилояти) денгиз сатҳидан 1890 метр баландликда жойлашган. Ёдгорлик 1955 йилда А.П.Окладников томонидан очиб ўрганилган, 1964 йилда М.Р.Қосимов ғорда қисқа тадқиқотлар олиб борган[15]. А.П.Окладников ва М.Р.Қосимовлар тадқиқотлари оралиғида ёдгорлик А.Пошка томонидан ҳам ўрганилган [21].

Селунгурни тизимли ўрганиш ишлари 1980 йилда археолог, олим Ў.И.Исломов томонидан бошланган. Ў.И.Исломов раҳбарлигида 1980-1990 йиллар оралиғида ёдгорликда комплекс (геологик, геоморфологик, палеонтологик, палеоботаник, антропологик ва б.) тадқиқотлар олиб борилган. Мазкур даврда амалга оширилган тадқиқот натижалари қатор илмий мақолалар ва рисолаларда ўз аксини топган [10;11;12;13;14]. Ёдгорликни ўрганган тадқиқотчилар томонидан ғорда унча катта бўлмаган 9та қазишмалар ўтказилган, натижада ёдгорликдан 5 та маданий қатлам аниқланган ва бу ердаги 3-қатлам эса яна 3та микроқатламчаларга ажратилган. Ушбу қатламларнинг қалинлиги 20-40 см дан 0,3-1 м оралиғида бўлиб, маданий ётқизиқларнинг чуқурлиги 8,5 м га етган.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Селунгур ғори маданий қатламларидан археологик материаллар билан бирга (тош буюмлар), палеоантропологик, палеофауна ва палеофлора (ҳайвонот ва ўсимлик дунёси) қолдиқлари топилган. Хусусан, маданий ётқизиқлардан 30 хил сут эмизувчиларнинг 4000 дан зиёд суяк бўлаклари, айрим рептилиялар ва қушларнинг суяк қолдиқлари ҳам топилган [14;11;2;7].

Селунгур ғор маконининг палеофаунаси каркидон, қулон, Стенон оти, тўнғиз, кийик, ибтидоий тур ҳўкизи, калтакесак, жайрон, Сибир эчкиси, архар, бўри, тулки, Денингер айиғи, ғор шоқоли, ғор шери, қор қоплони, силовсин, плейстоцен эшаги ва кўплаб кемирувчилардан таркиб топган[4;5]. Селунгурдан топилган сут эмизувчи ҳайвонларнинг рўйхати қуйида ҳавола этилган **(1-жадвал)**.

НАТИЖАЛАР (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Тадқиқотлар натижасида маданий ётқизиқлардан олинган суякларнинг сақланиш ҳолати яхши эмаслиги аниқланган: улар, одатда, ўта уваланган ва скалпел билан ишлов берилганда майда зарраларга уваланиб кетган. Шу сабабли, ёдгорликдаги палеофауна қолдиқларидан фақатгина 30% гинасини аниқлаш имкони бўлган[4]. Суякларнинг анчайин майда бўлаклари фрагментлашганлиги ва уларнинг тош буюмлар топилган маданий ётқизиқлардан олинганлигидан келиб чиқиб, уларнинг ғорда тўпланиши, асосан, одам фаолияти билан боғлиқ, деган хулосаларга келишга имкон туғдиради. Оралиқ қатламларда суяк қолдиқлари кам учраган, бироқ йирик сут эмизувчилар копролитлари (тош қотган суяклари) кўплаб топилган. 1- ва 2-маданий қатламларда қўй, сибир тоғ эчкиси, кийик, ғор айиғи 3- ва 4-қатламларда – ибтидоий тур-ҳўкизи, каркидон, қўй, эчки суяк қолдиқлари аниқланган[4].

Шунингдек, Селунгурдан 10 хил турдаги майда сут эмизувчилар – кемирувчиларнинг ҳам суяк қолдиқлари аниқланган бўлиб, улар орасида ёркин акс этган турлардан помир дала сичқони ва шарқ юмронқозиғи кўпчиликни ташкил қилган. Шунингдек кулранг олмахон, кумушрангли тоғ дала сичқони, қизил думли тулки ва сарғиш куркуларнинг суяк қолдиқлари ҳам талайгина [5].

1-жадвал. Селунгур ғор макони палеофаунасининг (сут эмизувчи ҳайвонлар мисолида) яшаган даври ва тарқалиш географияси

Сут эмизувчиларнинг пайдо бўлиш даври	Йўқолиб кетиш даври	Тарқалиш ареали
Стенон оти - лот. *(Equus stenonis)* Плиоценнинг охири ва илк плейстоцен (тўртламчи давр) даврида пайдо бўлган йирик сут эмизувчи.	Стенон оти бундан бир миллион йиллар аввал ер юзидан қирилиб кетган [19; 24].	Стенон оти бундан 2, 5 млн йил олдин Шимолий Америкадан Осиёга Беринг бўғози орқали кириб келиб, Евросиёнинг асосан дашт минтақаларига кенг тарқалган. Ареали (Шарқий Европа, Шимолий Кавказ, Кавказорти ва б.) минтақалар. Стенон отининг суяк қодиқлари Ғарбий Сибир ва Ўрта Осиёдан (Қозоғистон, Тожикистон) топилган.
Денингер айиғи - лот. *(Ursus deningeri)* - қўнғир айиқ, хозирги ғор айиғининг аждоди ҳисобланади. Денингер айиғининг ўтхур ва гўштхур тури мавжуд бўлиб, илк плейстоцен даврида бундан 1,8 млн. йил аввал пайдо бўлган йирик сут эмизувчи.	Бундан 100 минг йиллар аввал ер юзидан қирилиб кетган.	Денингер айиғининг тошга айланган суяк қолдиқлари дастлаб Мўғулистондан топилган бўлиб, у 1,8 милион йиллар билан саналанган. Мазкур йирик сут эмизувчи 1,8 млн-100 минг йиллар оралиғида Евроосиёнинг турли минтақаларида яшаган [25].
Қизил бўри - лот. *(Cuon alpinus)* ёки Ҳимолай бўриси каби номлар билан аталган. Тўртламчи даврда пайдо бўлган ва 10 та турости турлари аниқланган. Кўринишида тулки, бўри ва шоқолга хос элементлар мужассамлашган.	Хозирги кунда қизил китобга киритилган йирик сут эмизувчилардан бири.	Қизил бўри асосан Химолай, Помир-Олой ҳудудларида кенг тарқалган [1;27]. Мазкур сут эмизувчи Жанубий ва Шарқий Осиё (Хитой, Вьетнам, Хиндистон) тоғли худудларида ҳам учрайди.
Мосбах бўриси - лот. *(Canis mosbachensis)* кулранг бўри. Кичик бўри хозирги *(Canis lupus)* кулранг бўриларнинг аждододи хисобланади. Тузилишига кўра ҳинд бўрисига ўхшаш, кичик бўйли йиртқич хайвон.	Ўрта плейстоцен давридан бошлаб то 200 минг йилликгача яшаган йирик сут эмизувчи.	Мосбах бўрисининг суяк қолиқлари дастлаб 1925 йилда Германиянинг Мосбах шаҳри яқинидан топилган. Евроосиё ҳудудларида ўрта плейстоцендан то сўнгги плейстоцен давригача тарқалиб яшаган. Хусусан, Мосбах бўрисининг турости тури *(Canis mosbachensis variabilis ёки Canis variabilis)* бўлган кичик бўри суяк қолдиқлари Хитойдаги илк палеолит даврига оид Чжоу-Коудян ёдгорлигидан кўплаб топилган [23].

TAMADDUN NURI

Бўри – лот. *(Canis lupus)* яъни кулранг бўри. Кўлранг бўрилар Мосбах бўрисининг давомчиси (авлоди) ҳисобланади, Пайдо бўлиши 0,5-0,3 млн йиллар аввал.	Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра ҳозирги кулранг бўрилар бундан 500-300 минг йиллар бурун пайдо бўлган, ҳозирги кунгача мавжуд бўлган сут эмизувчи.	Кулранг бўрининг филогенетик келиб чиқиши айнан Мосбах бўриси ва бошқа турдаги бўрилар билан боғлиқ бўлган. Кулранг бўрилар бутун Евроосиё бўйлаб кенг тарқалган.
Олой қулони - (мўғулча, бўйсунмас дегани) ёввойи эшак.	Илк плейстоцен давридан то хозирги кунгача яшаб келаётган йирик сут эмизувчи.	Олой қулони асосан Мўғулистон, Эрон Қирғизистон ва Хиндистонда учрайди.
Ғор Шоқоли (гиена) -лот. *(Hyaena Crocuta crocuta spelaea).* Хозирги кунда қирилиб кетган шоқолнинг турости тури. Ғор шоқолининг дастлаб 4 та тури бўлган, тўртламчи даврда эса 70 та турининг мавжуд бўлганлиги аниқланган.	Ғор шоқоли бундан 20 минг йиллар олдин Евроосиёдан изсиз йўқолган йирик сут эмизувчилардан бири. Сўнгги плейстоцен даврининг охирларида қирилиб кетган.	Ғор шоқоли ўрта плейстоцен даврида шимолий Хитойдан то Испаниягача бўлган кенг ҳудудларда тарқалган йиртқич ҳайвон [28].
Ғор шери - лот. *(Panthera leo spelaea)* – шерларнинг қирилиб кетган турости вакили. Евроосиёда бундан 700 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган.	Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра ғор шери бундан 19 минг йиллар аввал табиий факторлар (иқлимнинг исиши) ҳамда антропоген ўзлаштиришлар сабаб ер юзидан қирилиб кетган [22].	Ғор шери ўрта ва сўнгги плейстоцен даврида Европанинг ғарби ва Осиёнинг шимоли-шарқида тарқалган йирик сут эмизувчилардан ҳисобланади.
Қор қоплони - лот. *(Uncia uncia)* русчада (ирбис ёки снежный барс) – Марказий ва Жанубий Осиёнинг тоғларида кенг тарқалган, плейстоцен даврида (1,4-1,2 млн йиллар) пайдо бўлган, йиртқич ҳайвон.	Хозир кунда Қизил китобга киритилган йирик сут эмизувчи. Қор қоплонининг бир неча турости турлари аниқланган.	Қор қоплони плейстоцен давридан бошлаб Ҳимолай, Ҳиндикуш, Помир, Олой тоғларида яшаган йирик сут эмизувчи [16]. Шимолий Покистондан ғор қоплонининг суяк қолдиқлари топилган бўлиб, ушбу ҳудудларда мазкур сут эмизувчининг пайдо бўлиши ва тарқалиш даври бундан 1,4-1,2 миллион йиллар муқаддам рўй берганлиги сўнгги тадқиқотлардан аниқланган.
Тўнғиз (ёввойи чўчқа) - лот. *(Sus scrofa)* – Илк плейстоцен давридан мавжуд бўлган сут эмизувчиларнинг бир тури.	Қизил китобга киритилган сут эмизувчи. Тадқиқотлар натижасида тўнғизларнинг 20 га яқин турости турлари аниқланган [26].	ДНК таҳлилларига кўра, мазкур сут эмизувчи ҳайвон дастлаб Жануби-Шарқий Осиёда илк плейстоцен даврида пайдо бўлиб, кейинчалик ушбу ҳудуддан Евроосиё ва Шимолий Африка минтақаларига тарқалган.
Дашт Бизони (дикий бык) - лот. *(Bizon priscus)* мамонтлар фаунасининг	Дашт бизони сўнгги плейстоценнинг охири ва голоцен даврининг	Дашт ибтидоий хўкизи плейстоцен даврида Жанубий Осиёда пайдо бўлиб, Марказий Осиёга, Шарқий Сибир, Европанинг дашт

TAMADDUN NURI

бир тури. Плейстоцен даври йирик сут эмизувчилардан бири бўлиб, Европа ва Шимолий Америкада ҳозирда мавжуд бўлган ёввойи ҳўкизларнинг (ибтидоий) аждоди ҳисобланади [17].	бошларида ер юзидан қирилиб кетган.	тундраларига ва Шимолий Америкага тарқалган йирик сут эмизувчи.
Сибир тоғ эчкиси ёки (Марказий Осиё тоғ эчкиси) - лот. *(Capra sibirica)* - шохдор сут эмизувчи ҳайвонлардан бири. Плейстоцен давридан мавжуд.	Хозир кунгача мавжуд бўлган сут эмизувчи ҳайвонлардан бири. Мазкур сут эмизувчининг 3 та турости тури мавжуд.	Сибир тоғ эчкиси Осиёнинг тоғли ҳудудларида тарқалган. Марказий Осиё, Олтой ва бошқа ҳудудларда учрайди. Химолай, Помир ва Олой тоғ тизмаларида кўплаб учрайди.
Плейстоцен эшаги – лот. *(Equus hydruntinus)* – ўрта плейстоцен давридан отлар оиласига мансуб сут эмизувчи хайвонлардан бири.	Бундан 10 минг йиллар муқаддам ер юзидан қирилиб кетган.	Евроосиёнинг турли минтақаларида ўрта ва сўнгги плейстоцен даврида яшаган сут эмизувчилардан бири.
Каркидон (якка шохли йирик сут эмизувчи хайвон). Селунгур ғор маконидан ушбу йирик сут эмизувчи турларидан бири бўлган суматра каркидони лот. *(Dicerorhinus sumatrensis)* топилган. Хозирги кунгача сақланиб қолган ягона тур. Бундан 5 миллион йил илгари пайдо бўлган йирик сут эмизувчи.	Хозирги кунгача мавжуд, бироқ қирилиб кетиш хавфи остида.	Ушбу йирик сут эмизувчи каркидонлар тури ичида бўйи жиҳатдан энг кичиги бўлиб, асосан иқлими намчил ва тропик ўрмонлари мавжуд бўлган ҳудудларда (Бангладеш, Мянма, Лаос, Хитой, Таиланд, Малайзия, Индонезия) учрайди.
Ибтидоий ёввойи ҳўкиз - лот. *(Bos primigenius)*. Ҳўкизлар тур ости тури, ҳозирда қирилиб кетган йирик шохли ёввойи ҳўкиз. Ўрта плейстоцен даврида пайдо бўлган йирик сут эмизувчи шохли ҳайвонлардан бири.	Ёввойи ҳўкизнинг энг сўнггилари XVII асрнинг бошларигача яшаган, кейинчалик қирилиб кетган [6].	Евроосиёнинг асосан дашт ва чала дашт ҳудудларида плейстоцен даврида кенг тарқалган.
Архар – лот. *(Ovis ammon)* плейстоцен даври туёқли ҳайвонларидан бири.	Плейстоцен давридан мавжуд. Бугунги кунда Қизил китобга киритилган сут эмизувчи.	Сўнгги плейстоцен ва голоцен даврида Ўрта Осиё ва Жанубий Сибирнинг тоғли ҳудудларида кенг тарқалган сут эмизувчилардан бири.

TAMADDUN NURI

Мазкур жадвалда Селунгурдан топилган йирик сут эмизувчи ҳайвонларнинг даври ва тарқалиши акс этган. Маконнинг қадимги одамлар томонидан ўзлаштирилиши қайси даврда содир бўлганлигини маданий қатламлардан тош буюмлар бирга топилган органик (палеофлора ва палеофауна) қолдиқларни ўрганиш ва таҳлил этиш орқали билиш мумкин [20;29]. Палеофауна орасидаги кемирувчилар ўрта плейстоцен учун характерли [18]. Хусусан, сут эмизувчилар орасида Стенон оти, Денингер айиғи, кичик мосбах бўриси ва қизил бўри каби архаик шакллар кўзга ташланади ва улар ўрта плейстоценнинг биринчи ярмига ишора қилади [5]. Маконнинг палеофаунаси таҳлиллари натижасида "Олой плейстоцен даври териокомплекси"ни ажратишга ҳаракат қилинган ва унинг геологик ёши 1,0-0,6 млн йил билан белгиланган [9].

Ёдгорликнинг даври хусусида палеозоологларнинг берган санасини таъкидлаш лозим, унга кўра, макон миндель ва миндель-рисс даври билан саналаниши мумкин ҳамда бу Шарқий Европанинг тирасполь ва сингиль териокомплексларига мос келади [5].

Ёдгорликни саналаш учун қатламларда майда сут эмизувчиларнинг суяк қолдиқларининг бўлиши жуда муҳимдир. Индикатор сифатида Microtus (Neodon) ex gr. Juldaschi нинг архаик қолдиқлари учраши ҳисобланади ва улар сўнгги плейстоценда йўқолиб кетади, сичқонларнинг бу тури ёдгорликнинг 3-5-қатламларида учрайди, бироқ 2-қатламда учрамаган [8].

Мутахассисларнинг аниқлашича кемирувчиларнинг фаунаси Селунгур ғор маконида ҳаёт ҳукм сурган вақтларда баъзи жойларида, ирмоқлар бўйларида ўрмон ва бутазорларга эга тоғли даштлар ҳамда жанубий адирликларда чўллашган экологик шароитлар мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Бу ердаги турларнинг асосий таркиби ва нисбатлари Селунгур макони ҳукм сурган вақтларда кам ўзгаришларга учраган [2;3].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Шундай қилиб, Селунгур ғор макони маданий ётқизиқларидан топилган сут эмизувчи ҳайвонлар плейстоценнинг барча босқичларида (илк, ўрта ва сўнгги) ва ҳозирда ҳам яшаб келаётган турлардан иборат.

Юқорида қайд этганимиздек, ёдгорликдан Мосбах бўриси ва Денингер айиғининг суяк қолдиқлари топилган, палеозоологларнинг аниқлашича ушбу сут эмизувчилар ўрта плейстоценнинг охири ва сўнгги плейстоценнинг бошларида қирилиб кетган. Палеофауна қолдиқлари орасида энг қадимгиси ҳисобланган Стенон оти бундан 1 млн йиллар муқаддам ер юзидан бутунлай қирилиб кетганлиги Селунгурни ўрта плейстоценнинг бошларига оид қадимги ёдгорлик эканлигига ишора қилади. Кемирувчилар фаунасининг таҳлили ҳам ёдгорликнинг ўрта плейстоценга оидлигини тасдиқлайди.

Палеоиқлим хусусида ҳам айтишимиз мумкинки, плейстоцен даврида Сўх ва ушбу воҳа атрофидаги ҳудудларнинг иқлими намчил (плювиал) бўлган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Аристов А. А., Барышников Г. Ф. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Хищные и ластоногие. Санкт-Петербург, 2001. - 558 с.
2. Батыров Б.Х., Батыров А.Р. Ископаемые млекопитающие пещеры Сельунгур // Проблемы взаимосвязи природы и общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент, 1988. - С. 7.
3. Батыров Б.Х., Величко А.А., Кременецкий К.В., Маркова А.К., Ударцев В.П. Палеоэкология ашельской стоянки Сельунгур (предварительное сообщение) // Проблемы взаимосвязи общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент, 1988. - С. 24.
4. Батыров Б.Х., Батыров А.Р. Костные остатки млекопытающих пещеры Сельунгур // К истокам истории древнекаменного века Средней Азии. Ташкент, 1994. С. 76-85.
5. Барышников Г.Ф., Батыров Б.Х. Среднеплейстоценовые хишные млекопитающие (Carnivora, Mamalia) Средней Азии // Четвертичная фауна Северной Евразии: Санкт-Петербург, 1994. - С. 3-40.
6. Банников А.Г., Флинт В.Е. Отряд Парнокопытные (Artiodactyla)) // Жизнь

животных. Просвещение, Млекопитающие. -Т. 7. Москва, 1989. - 558 с.
7. Величко А.А., Кременецкий К.В., Маркова А.К., Ударцев В.П. Палеоэкология ашельской стоянки Сельунгур (предварительное сообщение) // Проблемы взаимосвязи природы и общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент, 1988. - С. 18-19.
8. Величко А.А., Арсланов А.А., Герасимова С.А., Исламов У. И. и др. Стратиграфия и палеоэкология раннепалеолитической стоянки Сель-Унгур // Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной, Восточной Азии и Америки. Новосибирск, 1990. - С. 76-79.
9. Воложенинов Н.Н., Крахмаль К.А. К алайскому плейстоценовому териокомплексу // К истокам истории древнекаменного века Средней Азии. Ташкент, 1994. - С. 106-112.
10. Исламов У.И., Оманжулов Т. Пещерная стоянка Сель-Унгур // ИМКУ. Вып.19. Ташкент, 1984. - С. 18-27.
11. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Комплексные исследования древне палеолитической пещерной стоянки Сельунгур // Раннепалеолитические комплексы Евразии. Новосибирск. 1992. - С. 143-163.
12. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Палеоэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии. ФАН, Ташкент, 1995. - 220 с.
13. Исламов У.И. Древнейшая пещерная палеолитическая стоянка Сель-Унгур в Ферганской долине // СА №2. Москва, 1990. - С. 115-126.
14. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Некоторые проблемы палеоэкологической реконструкции ашельской стоянки Сельунгур // ОНУ. № 12. 1990. - С. 7.
15. Касымов М.Р. Новые исследования по палеолиту Ферганской долины в 1964 г. // ИМКУ. Вып.7. Ташкент, 1966. - С. 28-35.
16. Логинова О., Логинова И. Ирбис-Снежный Барс. – Snov Leopard Fund. Усть-Каменогорск, 2013. - 152 с.
17. Марков Р.А., Дьяконова А.Т., Григорьева Л.В. История научных исследований степного бизона (Bizon priscus) // Universum : Химия и биология: электрон. научн. Журнал, №3(3). 2017. - С. 17.
18. Маркова А.К. Фауна ископаемых грызунов из ашельской стоянки Сельунгур // К истокам истории древнекаменного века Средней Азии: Ташкент, 1994. - С. 85-106.
19. Орлов Ю. А. Основы палеонтологии (в 15 томах). Том 13. Млекопитающие Архивная копия от 29 декабря 2016 на Wayback Machine.: Издательство Академии наук СССР. Москва, 1962. - 423 с.
20. Омонов А.М. Марказий Осиёнинг илк палеолит даври маданиятлари муаммолари (Селунгур ёдгорлиги мисолида) // Ўтмишга назар // №9, 4 жилд, 2021. - Б. 72-85.
21. Пошка А. Пещера Сел-Ун-Хур // ВА. Вып.2, 1960. - С. 38.
22. Соколов В.Е. Редкие исчезающие животные. Млекопитающие: Высшая школа. Москва, 1986. - 519 с.
23. Сяомин Ван и Ричард Х. Собаки: их ископаемые родственники и история эволюции. Издательство Колумбийского университета. Тедфорд, 2008. - 232 с.
24. Титов В. В., Фауна крупных млекопитающих позднего плицеона северо-восточного Приазовья. 1999.
25. An International Journal of Paleobiology Volume 31, 2019 - Issue 4: SI: Cave Bear.
26. Baskin, Leonid & Danell, Kjell. Ecology of Ungulates: A Handbook of Species in Eastern Europe and Northern and Central Asia. - Springer Science & Business Media, 2003. - P. 15-38.
27. Gopalakrishnan S., Sinding S., Ramos-Madrigal J., et al. Interspecific Gene Flow Shaped the Evolution of the Genus Canis (англ.) // Current Biology : journal. Vol. 28, iss. 21. 2018. - P. 3441-3449.
28. Markova A.K., Smirnov N. G., Kozharinov A. V., Kazantseva N.E., Simakova N. and Kitaev L.M. Late pleistocene distribution and diversity of mammals in northern eurasia. Paleontologiya I Evolucio. 1995. - P. 5-134.
29. Omonov A.M. Selungur gor makonining tosh industriyasi (texnik-tipologik tadqiqot). Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2023. - 58 b.
30. Omonov.A.M. Some Considerations about Paleoecology of Central Asia and Migrations of Ancient Hominids During the Pleistocene Period // International Journal of Social Sciences, Vol. 4 No (3), 2021. - P. 341-345.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.405

BADIIY ASAR NOMLARI TARJIMASIDA LINGVISTIK MUAMMOLAR: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI QIYOSIY TAHLILI

Abdullayev O‘lmasbek Xayrullayevich
Termiz davlat pedagogika insituti o‘qituvchisi

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА НАЗВАНИЙ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Абдуллаев Улмасбек Хайруллаевич
Преподаватель Термезского государственного педагогического института

LINGUISTIC ISSUES IN THE TRANSLATION OF LITERARY TITLES: A COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abdullaev Ulmasbek Khayrullaevich
Teacher at Termez State Pedagogical Institute

E-mail: ulmasbekabdullaev2@gmail.com
Tel: +998 91 780 59 29
Orcid: 0009-0001-1242-7509

Annotatsiya. *Ushbu maqola badiiy asar nomlarini ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishdagi lingvistik muammolarni o‘rganishga bag‘ishlangan. Asar nomlari tarjimasi jarayonida til strukturasi, semantik ma‘no qatlamlari va madaniy faktorlar katta ahamiyat kasb etadi. Ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish jarayonida transkripsiya, so‘zma-so‘z tarjima, adaptatsiya va erkin tarjima usullarining samaradorligi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar*: tarjima nazariyasi, badiiy asar nomlari, ingliz va o‘zbek tillari, lingvistik muammolar, adaptatsiya, transkripsiya, so‘zma-so‘z tarjima.*

Аннотация: *Данная статья посвящена изучению лингвистических проблем при переводе названий литературных произведений с английского на узбекский язык. В процессе перевода названий произведений важную роль играют структура языка, семантические слои и культурные факторы. Анализируется эффективность методов транскрипции, дословного перевода, адаптации и свободного перевода при переводе с английского на узбекский язык.*

Ключевые слова: *теория перевода, названия литературных произведений, английский и узбекский языки, лингвистические проблемы, адаптация, транскрипция, дословный перевод.*

Annotation: *This article is dedicated to studying linguistic issues in translating literary titles from English to Uzbek. In the process of translating literary titles, language structure, semantic layers, and cultural factors play a significant role. The effectiveness of transcription, literal translation, adaptation, and free translation methods is analyzed in the context of translating from English to Uzbek.*

Key words: *translation theory, literary titles, English and Uzbek languages, linguistic issues, adaptation, transcription, literal translation.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Badiiy adabiyot tarjimasida muallifning fikrlarini, asarning ruhini va badiiy qiymatini to‘liq saqlab qolish juda muhim ahamiyatga ega. Tarjima jarayonida asl matnning estetikasini, uning madaniy kontekstini va tilning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish zarur. Badiiy matnni tarjima qilishda shunchaki so‘zlar va grammatik strukturalarni to‘g‘ri

tarjima qilish kifoya qilmaydi, balki muallifning yaratgan obrazlari, tilning musiqasi, ritmi va so‘z tanlovi ham to‘g‘ri aks ettirilishi lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/MATERIALS AND METHODS). Asar nomi esa, ayniqsa, tarjima qilinadigan matnning ajralmas qismi bo‘lib, uning maqsadi asarni o‘quvchiga tanishtirish va uni o‘ziga jalb qilishdir [1]. Nom badiiy matnning eshik qismidir va u o‘quvchining ilk taassurotini yaratadi. Asar nomi ko‘pincha o‘quvchini o‘ziga tortadigan, savol tug‘diradigan yoki sirli bir tasavvurni uyg‘otadigan xususiyatlarga ega bo‘ladi. Nomni tarjima qilishda uning asl ma‘nosi, badiiy qiymati va konteksti saqlanib qolishi kerak [2], shuningdek, o‘quvchining yangi madaniyatga oid tasavvurlariga ham mos kelishi zarur.

Ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi strukturaviy, semantik hamda madaniy farqlar tarjimani yanada murakkablashtiradi. Strukturaviy farqlar so‘z tartibi, grammatik konstruktsiyalar va til tizimining farqlaridan iborat bo‘lib, ular tarjimada mantiqiy bog‘lanish va yaxlitlikni saqlashda muhim rol o‘ynaydi. [3] Semantik farqlar esa, ayniqsa, badiiy matnlar uchun, so‘zlarning ma‘no qatlamlaridagi nozik tafovutlarni o‘z ichiga oladi. Badiiy matnlar ko‘pincha o‘zida chuqur ma‘naviy va tasavvurni uyg‘otuvchi elementlarni saqlaydi, shuning uchun har bir so‘zning nozik ma‘nosi tarjimada muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Madaniy farqlar esa eng ko‘zga ko‘ringan muammolardan biri bo‘lib, ular so‘zlar va iboralarning madaniy kontekstdagi ma‘nolaridagi farqlarni anglatadi. Masalan, ingliz tilidagi biror madaniy maxsus atama yoki adabiy obrazni o‘zbek tiliga tarjima qilishda uning ma‘no to‘liq aks ettirilishi uchun qo‘shimcha tushuntirishlar, ekvivalentlar yoki madaniy kontekstni hisobga olish zarur bo‘ladi.

Shu tarzda, badiiy adabiyot tarjimasida faqat so‘zlar emas, balki asarning butun badiiy tizimi, uning ruhini, madaniy va estetik o‘ziga xosliklarini to‘liq saqlab qolish kerak. [4] Bu jarayon o‘zaro madaniy va lingvistik farqlarni o‘rganish, tarjimaning ingliz va o‘zbek tillaridagi o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olishni talab qiladi.

MUHOKAMA(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION) Badiiy asar nomlari til vositasi sifatida qisqa, aniq va ifodali bo‘lishi talab qilinadi. Ular quyidagi funksiyalarni bajaradi:

Identifikatsiya funksiyasi: Asarni boshqa adabiyotlardan ajratish. Bu funksiya asar nomining o‘ziga xosligi va tanib olish imkoniyatini ta’minlaydi. Semantik funksiya: Asarning asosiy mazmuni yoki syujetini qisqacha ochib berish. Nomda mavjud bo‘lgan semantik ma‘lumotlar asarning mavzusi, xarakterlari yoki umumiy kayfiyatiga ishora qiladi.

Pragmatik funksiya: O‘quvchini qiziqtirish va uning asarga bo‘lgan e’tiborini jalb qilish. Pragmatik jihat auditoriyaga qaratilgan bo‘lib, madaniy va estetik omillarni ham o‘z ichiga oladi. [5]

Badiiy asar nomlarini tarjima qilish jarayonida yuqorida keltirilgan funksiyalarni saqlab qolish muhimdir. Bu jarayonda tarjimon nafaqat lingvistik, balki madaniy va estetik xususiyatlarni ham inobatga olishi lozim. Ammo tillar o‘rtasidagi semantik va pragmatik tafovutlar ko‘pincha ushbu funksiyalarning to‘liq saqlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi ko‘p ma‘noli yoki metaforik nomlar o‘zbek tiliga tarjima qilinayotganda o‘z semantik boyligini yo‘qotishi yoki o‘quvchilar uchun tushunarsiz bo‘lib qolishi ehtimoli mavjud. Shu sababli tarjimon kontekstual moslikni ta‘minlash uchun ijodkorlikni qo‘llashi zarur [6].

Nom tarjimasi jarayonida quyidagi muammolar ko‘p uchraydi:

Til strukturasi: Ingliz tilida sintaktik jihatdan qisqa, ammo ifodali nomlar ko‘p uchraydi (masalan, *To Kill a Mockingbird — Maysafurush qushni o‘ldirish*). Ushbu qisqalik va ifodalilik ko‘pincha so‘zlarning qisqa leksik birliklari orqali kuchli semantik ma’no yukini bera olish qobiliyatiga bog‘liq. Bunday hollarda o‘zbek tiliga tarjima qilishda so‘zma-so‘z yondashuv yetarli bo‘lmasligi mumkin, chunki o‘zbek tili grammatik jihatdan ko‘proq so‘z birikmalariga va izohlashlarga tayanadi.

Ma‘no qatlamlari: Ingliz tilidagi nomlar ko‘p hollarda metaforik yoki ko‘plab ma‘no qatlamlariga ega bo‘ladi. Ushbu qatlamlar asarning estetik va intellektual mazmunini aks ettirishda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, *The Catcher in the Rye — Chig‘anoq dalasidagi qo‘riqchi* nomi o‘zida ko‘p ma‘nolarni mujassam etgan: yoshlarning noaniqliklari, o‘zlikni anglashga bo‘lgan intilish va hayotning murakkabligi. Ingliz tilida yashirin simvolik ma’noga ega bo‘lgan ushbu nom o‘zbek tiliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinganda ma’no qatlamlarining bir qismi yo‘qolib qolishi ehtimoli mavjud. Shu sababli, bunday nomlarni tarjima

qilishda kontekstni saqlash uchun erkinroq yoki ijodiy yondashuv talab etiladi.

Madaniy faktorlar: Badiiy asar nomlari aksariyat hollarda muayyan madaniyatga oid elementlarni o‘z ichiga oladi. Bunday nomlar asarning lokal xususiyatlarini, o‘ziga xos madaniy kontekstini aks ettiradi va shu bilan birga asar o‘quvchisi uchun o‘ziga xos ramziy va majoziy mazmunni yaratadi. Masalan, *One Flew Over the Cuckoo‘s Nest* asari ingliz madaniyatidagi majoziy ifodalarga asoslangan. Bu nom madaniy va lingvistik jihatdan murakkablikni o‘zida mujassam etadi, chunki “Cuckoo” so‘zi inglizcha madaniy kontekstda “aqlan notinchlik”ni anglatadi, bu esa asarning umumiy mazmuniga chuqur bog‘liqdir.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). O‘zbek tiliga tarjima qilish jarayonida ushbu nomdagi ramziy ma‘noni saqlab qolish qiyin, chunki o‘zbek o‘quvchisi uchun bu madaniy asos tushunarsiz bo‘lishi mumkin. Tarjima jarayonida ekvivalent nom topish uchun ikki xil yondashuv qo‘llanilishi mumkin: birinchidan, madaniy moslashtirish, ya’ni majoziy ma’noni o‘zbek o‘quvchisi uchun tushunarli shaklda qayta yaratish; ikkinchidan, qo‘shimcha tushuntirishlar orqali asl nomning ramziy ma’nosini yetkazish. Misol tariqasida, *One Flew Over the Cuckoo‘s Nest* nomi *Qarg‘a uyasi ustidan uchib o‘tgan* tarzida tarjima qilinishi mumkin edi, lekin bu tarjima asl madaniy asos va ramziy ma’noni to‘liq aks ettirmasligi ehtimoli yuqori. Shu sababli, madaniy tafovutlarni hisobga olgan holda tarjimon bunday asarlar uchun ijodiy va moslashuvchan yondashuvlarni qo‘llashi zarur. Tarjima jarayonida madaniy ekvivalentlarni topishning qiyinligi tarjimonlardan chuqur lingvistik bilim, madaniy tushuncha va ijodkorlikni talab qiladi.

Badiiy asar nomlarini tarjima qilishda quyidagi yondashuvlar qo‘llaniladi:

So‘zma-so‘z tarjima: Ingliz tilidagi asarning nomini to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zbek tiliga tarjima qilish. Misol: *War and Peace — Urush va Tinchlik*.

Adaptatsiya (Moslashtirish): Madaniy o‘ziga xoslikni hisobga olgan holda tarjima qilish. Misol: *The Old Man and the Sea — Chol va Dengiz*.

Transkripsiya: Asar nomining tovushini o‘zbek tilida berish. Misol: *Romeo and Juliet — Romeo va Julietta*.

Erkin tarjima: Nomning umumiy mazmunini saqlab qolgan holda ijodiy tarjima. Misol: *Gone with the Wind — Shamolda qolgan hislarim.*

Quyidagi tahlilda inglizcha badiiy asarlarning o‘zbek tiliga tarjima variantlari o‘rganiladi. Har bir tarjimada qanday yondashuv ishlatilganiga, tarjimaning original nom ma’nosini qanchalik aks ettirishiga e’tibor beramiz.

The Great Gatsby → *Buyuk Getsbi*.

Tahlil: Ushbu tarjima original nomning ma’nosini to‘liq aks ettirgan. “Great” so‘zi “buyuk” deb tarjima qilinib, Gatsby ism-sharifi esa o‘zlashtirish usuli bilan berilgan. Tarjima aniq va soddadir, shu bilan birga asar ruhiga mos.

Animal Farm → *Molxona*.

Tahlil: “Animal Farm” aslida “Hayvonlar fermasi” degan ma’noni bildiradi.

Tarjimada bu nom qisqartirilgan va “molxona” tarzida berilgan. Biroq bu variantning nozik jihati shuki, “hayvon” tushunchasi kengroq bo‘lsa-da, “molxona” atamasi faqat mollarga oid ko‘rinish beradi va asarning mohiyatini to‘liq aks ettirmaydi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi farqlar, jumladan til strukturasi, semantik nozikliklar va madaniy kontekstning murakkabligi badiiy asar nomlarini tarjima qilish jarayonida sezilarli qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Har bir nomni tarjima qilishda uning semantik qatlamlari, ramziy va majoziy mazmunlari saqlanib qolishi lozim. Shu bilan birga, asarning o‘zbek madaniyati va estetik didiga mos kelishini ta’minlash zarur. Nomlar tarjimasida nafaqat til, balki madaniy tafovutlarni hisobga olish tarjimonning asosiy vazifasidir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge, 2018. – P. 25-37.
2. Nida E. Toward a Science of Translating. Leiden: Brill, 2003. – P. 76-89.
3. Jo‘rayev N. Tarjima Nazariyasi va Amaliyoti. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2016. – B. 45-58.
4. Bassnett S. Translation Studies. Routledge, 2014. – P. 102-119.
5. Abduazizov A. Badiiy Asarlarni Tarjima Qilishning Lingvistik Muammolari. Toshkent: Fan, 2012. – B. 150-167.
6. Qayumov A. Tarjima San’ati. Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi, 2008. – B. 123-137.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:096.375.132

CHORVACHILIK VA QISHLOQ AHOLISINING IJTIMOIY HAYOTI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR

Jumayeva Shoxida Choriyevna
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi

ЖИВОТНОВОДСТВО И СОЦИАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Жумаева Шохида Чориевна
Преподаватель Термезского университета экономики и сервиса

LIVESTOCK AND SOCIAL LIFE OF THE RURAL POPULATION: PROBLEMS AND PROSPECTS

Jumaeva Shokhida Chorievna
Lecturer at Termez University of Economics and Service

E-mail: jumayevas@tersu.uz
Orcid: 0009-0003-1683-3066

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Sovet hukumati davrida chorvador aholining maishiy xizmatlar bilan ta'minlanishdagi muammolari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, O'zbekistonda chorvadorlar hayotiga oid ijtimoiy muammolar va natijalar yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Chorvachilik, sovet hukumati, iqtisodiyot, qishloq xo'jaligi, turmush sharoiti.*

Аннотация: *В статье рассматриваются проблемы обеспечения поголовья скота хозяйственными услугами в советское время. В нем также освещаются социальные проблемы и последствия, связанные с жизнью животноводов в Узбекистане.*

Ключевые слова: *Животноводство, Советская власть, экономика, сельское хозяйство, условия жизни.*

Abstract: *This article examines the problems of the livestock population in providing them with household services during the Soviet period. It also highlights the social problems and results of the life of livestock farmers in Uzbekistan.*

Key words: *Livestock, Soviet government, economy, agriculture, living conditions.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Chorvadorlar uchun zarur bo'lgan maishiy xizmatlar, jumladan poyafzal, kiyim tikish, ta'mirlash va texnik xizmatlar yetishmasligi, aholining turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. 1970-yillarda davlat tomonidan ajratilgan mablag'lar kam bo'lib, aholiga xizmat ko'rsatish sohasidagi rivojlanish sekin bo'lgan. 1980-yillarda bu muammolarni hal qilishga kirishilgan bo'lsa-da, Sovet ittifoqi ichki iqtisodiy qiyinchiliklar va ma'muriy-buyruqbozlik sababli natijalar yetarli bo'lmagan. O'zbekistonda chorvador aholiga maishiy xizmat ko'rsatish sohasidagi samarasizlik va muammolar davlat siyosati va iqtisodiy rejalashtirishdagi kamchiliklar bilan izohlangan. O'zbekistonda qishloqlar, dashtliklar, qir-adirlar va tog'li hududlarda yashayotgan chorvador aholisiga maishiy xizmat ko'rsatish har doim muhim masalalardan biri bo'lib kelgan. Bunday hududlarda turmush sharoiti maxsus yondoshuvni talab qiladi, chunki odamlar asosan chorvachilik bilan shug'ullanadilar va ularning zaruriyatlari, ehtiyojlari shaharlardagi aholidan ayrim jihatlari bilan farq qiladi. Ushbu davrda chorvador aholi uchun yangi maishiy xizmat turlarini joriy etish va rivojlantirishga qaratilgan loyihalarda yetarli mablag' ajratilmagani, shuningdek, qishloqlarda maishiy xizmat binolarini barpo qilishga va xizmat turlarini ko'paytirishga yetarli e'tibor berilmagan. Natijada qishloq aholisining turmush darajasi va har

kunlik hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1970-yillar boshida Surxondaryo viloyatidagi chorvador aholining turmush tarzi achinarli holda bo'lgan. Chorvador aholisiga kerakli ko'nikmalar va xizmatlarni ko'rsatishda katta muammolar mavjud edi. Poyafzal, kiyim tikish, ta'mirlash, soatsozlik, fizoterapiya, rasmxona va radio- televiziya" sohasida mutaxassislar va xizmatlar juda kam edi. Bu sohalardagi ustaxonalar aholi ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli bo'lmagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Chorvador aholisining kundalik turmushi uchun zarur bo'lgan ta'mirlash, qayta jihozlash, oyoq va kiyimlar tikish, radio-texnik xizmatlar, metall buyumlarga ishlov berish, uy-ro'zg'or buyumlarini tayyorlash va boshqa sohalarda o'rta maxsus o'quv yurtlari mavjud emas edi. Shuningdek, mavjud mutaxassislarning huquqiy himoyasi, malakasini oshirish, ish joyi bilan ta'minlash, yangi ish o'rinlari yaratish va zarur xom-ashyo hamda asbob-uskunalar bilan ta'minlashga e'tibor berilayotgani yo'q edi. Bu esa chorvador aholini turmush tarziga salbiy ta'sir etib, ta'mirlashga muhtoj bo'lgan buyumlarni ta'mirlash uchun sharoit yo'qligi tufayli tashlab yuborilar hamda oila daromadiga yomon ta'sir qilar edi. Sovet davrida O'zbekistonda chorvador aholiga xizmat ko'rsatish sohaga ajratilgan mablag'lar juda kam bo'lib, bu aholining kundalik ehtiyojlarini qondirishga yetarli bo'lmagan. 1970-1980-yillarda sarflangan mablag'lar jon boshiga kam hissa bo'lgani uchun, chorvadorlar turmush tarzida salbiy ta'sir ko'rsatgan va ularni iqtisodiy og'irliklarga solgan [2].

MUHOKAMA(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION) Sovet hukumati chorvador aholi uchun xizmat qi-ladigan maishiy-xizmat turlarni rivojlantirish, yangi imkoniyatlarni yaratish bo'yicha arzimas mablag'lar ajratib, ushbu mablag'larni juda kam qismini O'zbekiston Respublikasi uchun ajratar edi. Ushbu ajratilgan mablag'lar chorvador aholi jon boshiga hisoblaganda nihoyatda kam foizni tashkil qilar edi.

Janubiy hududlarda chorvador aholi uchun hayotiy zarur bo'lgan maishiy-xizmat xizmatlari, ayniqsa, rasmxona, soch-soqol olish, ayollar sochini turmaklash, hammom, kiyimlarni kimyoviy usulda yuvish, mebellar tayyorlash, qayta ta'mirlash, radio-televiziya ustaxonalari, uy-joylarni va shaxsiy transportlarni ta'mirlash kabi sohalar 1970-yillarda yangidan paydo bo'la boshladi. Bu soha hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa-da, unga ajratilgan mablag'lar nihoyatda kam edi. O'zbekistonda 1969-yilda 5423 ta maishiy xizmat ko'rsatish tarmoqlari mavjud bo'lib, ularga 21,0 million rubl mablag' ajratilgan edi. 1970-yilga kelib, maishiy xizmat tarmoqlari 13425 taga yetdi va bu sohaga ajratilgan mablag'lar 100 million rublni tashkil etdi. Maxsus maqomga ega bo'lgan Qashqadaryo viloyatida 1969-yilda 262 ta maishiy xizmat ko'rsatish tarmoqlari bo'lib, ularga barqaror 0,5 ming rubl mablag' sarflangan edi. 1970-yilda esa bu soha 841 ta tarmoqkacha kengayib, 4,4 million rubl sarflandi. Surxondaryo viloyatda ham 1969-yilda 262 ta maishiy xizmat ko'rsatish tarmoqlari mavjud bo'lib, u yoqda ham 0,7 ming rubl mablag' sarflangan edi. 1970-yilga kelib, bu ko'rsatkich 841 tagacha o'sdi va 4,5 million rubl mablag' sarflandi. Shu tariqa, yangi hayotiy zarur bo'lgan maishiy xizmatlar tarmoqlari juda tez o'sib, ularga ajratilgan mablag'lar ortganiga qaramasdan, sohaga bo'lgan e'tibor va mablag'lar hali ham yetarli bo'lmagan. Qayd etilgan ushbu raqamlar chorvador aholi jon boshiga sarflanganda o'rtacha juda kam miqdorini tashkil etar edi [3].

NATIJALAR (РЕЗУЛТАТЫ / RESULTS). Chorvador aholiga xizmat ko'rsatish sohasidagi mavjud muammolarni bartaraf etish uchun Markaz yetarli moddiy yordam ajratmadi. Ajratilgan mablag'lar ham asosan Markaziy yirik shaharlarlarga sarflanib, Janubiy hududlarda byudjet hisobidagi maishiy xizmat ko'rsatish tarmoqlari juda sekinlik bilan paydo bo'lib, xizmat turlari shakllana bordi. 1975-yilda Surxondaryo viloyatda 1091 ta maishiy xizmat nuqtasi bo'lib, 9,0 million rubl mablag' sarflandi. Tahlil qilinayotgan yillarda janubiy hududlarda chorvador aholiga maishiy xizmat ko'rsatishni yangi binolar bilan ta'minlash, yangi xizmat turlari radio-televiziya, metallga ishlov berish, zargarlik, zamonaviy soch turmaklash, soatsozlik, kiyimlarni kimyoviy tozalash, kir yuvish texnikalarni qayta ta'mirlash bo'yicha kurslar ham PTU qoshida maxsus o'qitish bo'limlari tashkil etildi [4]. Shuningdek oyoq poyafzali, kiyim tikish syehlari ochilib, aholi talab ehtiyojlardan kelib chiqib, mahsulotlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Maishiy xizmat ko'rsatish sohani rivojlantirishga e'tibor 1980-yillarda ma'lum ma'noda rivojlanish bosqichiga ko'tarilib, ushbu masala davlat nazorati doirasida ko'rib chiqildi. Chunki rivojlangan sotsializm g'oyasi ta'sirda siyosat yuritayotgan

TAMADDUN NURI

Sovet hukumati o‘zini strategik davlat dasturida “Hamma bir kishi uchun, bir kishi hamma uchun” degan balandparvoz shiorga tayanib, sotsializmni afzalliklarni namoyon etishga kirishdi. O‘zbekistonda ham maishiy xizmat ko‘rsatish sohasidagi ijobiy o‘zgarishlar chorvador aholi manfaatlarni himoya qilish, talab-ehtiyojlarni hisobga olgan holda xizmat turlarini yaratish masalasida jiddiy ishlarni amalga oshirishga kirishildi. 1980-yilda O‘zbekiston Respublikasida jami 18031 ta maishiy xizmat ko‘rsatish nuqtalari bo‘lib, 314,0 million rubl mablag‘ sarflangan bo‘lsa, Qashqadaryo viloyatida 1285 ta maishiy xizmat ko‘rsatish nuqtalari bo‘lib, 15,6 million rubl, Surxondaryo viloyatida 1206 ta maishiy xizmat ko‘rsatish nuqtalari bo‘lib, 16,7 million rubl mablag‘lar sarflandi [5].

Sovet ittifoq davridagi turg‘unlik sharoitda aholini turmush tarzini yaxshilash uchun zarur chora-tadbirlar ishlab chiqilmadi. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasida chorvador aholiga maishiy xizmat ko‘rsatish sohasida amaliy natijalarga erishilmadi. 1985-yilda O‘zbekistonda chorvador aholiga maishiy xizmat ko‘rsatish sohasida amaliy natijalarga erishishda jiddiy muammolar mavjud edi. Mamlakatdagi 20379 ta maishiy xizmat tarmoqlari 439,9 million rubl mablag‘ sarflanishini talab etdi. Bu mablag‘lar asosan mavjud tarmoqlarni moliyalashtirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, chorvador aholini ish-haqi bilan ta’minlash uchun yetarli bo‘ldi. Surxondaryo viloyatida 1114 ta maishiy xizmat ko‘rsatish tarmoqlari bo‘lib, ularga 19,2 million rubl sarflandi. Biroq, ushbu mablag‘lar va tadbirlar sohaga uzoq muddatli rivojlanish va zamonaviy xizmatlar joriy qilish uchun yetarli emas edi. Sovet tuzumida “Qayta kurash” siyosati asosida jamiyatni turg‘unlikdan chiqarishga qaratilgan bo‘lsa-da, bu siyosat amaliy natijalarga olib kelmadi. Chorvador aholisi uchun maishiy xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish, yangi zamonaviy asbob-uskunalar bilan ta’minlash va yangi xizmat turlarini yaratishda aniq va samarali tadbirlar ishlab chiqilmadi [3]. Bundan tashqari, ma’muriy-buyruqbozlik va qoloqlik holati saqlanib qoldi, bu esa sohaning rivojlanishini to‘sib, aholining haqiqiy ehtiyojlarini qondirishga imkoniyat bermadi. Sovet hukumati davrida chorvador aholiga maishiy xizmatlarning rivojlantirilishi va ularga zaruriy yordamni ko‘rsatish masalasi yetarlicha e’tiborga olinmagan. Bunga asosan, moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning kamligi, yangi xizmat turlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan mablag‘larning cheklanganligi sabab bo‘lgan [3].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, Sovet hukumati chorvadorlarga maishiy xizmat ko‘rsatishda amaliy natijalarga erishish uchun kerakli resurslar va strategik rejalarni yaratmagan edi. Bu holat chorvador aholisining kundalik turmushiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, ularning turmush darajasining pastligiga olib keldi. Maishiy-xizmat sohasini rivojlantirish milliy daromadni oshirish va mahalliy aholining ijtimoiy holatini yaxshilashga qaratilgan aniq va samarali harakatlarni talab qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2004-2006-yillarida fermer xo‘jaliklarni rivojlantirish konsepsiyasi» to‘g‘risidagi PF-3342-sonli Farmoni. 2003-yil 27-oktyabr//www.Lex.uz.
2. Surxondaryo viloyat hokimligi joriy arxivi. 1091- fond, 1-ro‘yxat, ish-2292, 120-varaq.
3. Surxondaryo viloyat hokimligi joriy arxivi . 1091- fond, 1-ro‘yxat, ish-2298, 24-varaq.
4. Qarshiyev Sh. Fermer xo‘jaliklarida iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, (Qashqadaryo viloyati misolida). Iqt.fan.nomz. ...diss.-Toshkent, 1998. – B. 142.
5. Surxondaryo viloyat xokimligi joriy arxivi. 1091-fond, ish-2298, 134-varaq.
6. Дусназаров, М. И., & Жумаева, Ш. Ч. (2020). Теоретические основы понятия семейного воспитания с позиций становления и развития культурной традиции. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (1), 151-154.
7. Shodavlatovna, D. S., & Chorievna, J. S. (2021). The issue of a just king in kaikous’s nightmare. Academicia: an international multidisciplinary research journal, 11(3), 1416-1420.
8. Жумаева, ш. Ч. (2020). Развитие и сохранение аутентичности как условие естественного образования человека. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (4), 46-49.
9. Chorievna, j. S. (2022). Livestock reforms in surkhandarya. Texas journal of agriculture and biological Sciences, 4, 68-70.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 193.479.132

ISTE'MOLCHI AXLOQINING IJTIMOIY-MADANIY VA IQTISODIY RIVOJLANISHGA TA'SIRI

Akmal Axmedovich Axmedov
Toshkent Xalqaro Moliyaviy Boshqaruv va Texnologiyalari Universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix" kafedrasi dotsenti

ВЛИЯНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ ЭТИКИ НА СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Акмаль Ахмедович Ахмедов
Доцент кафедры «Социально-гуманитарных наук и истории» Ташкентского международного университета финансового менеджмента и технологий

THE IMPACT OF CONSUMER ETHICS ON SOCIO-CULTURAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Akmal Akhmedovich Akhmedov
Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences and History of the Tashkent International University of Financial Management and Technology

E-mail: akmal.axmedov@mail.ru
Orcid: 0009-0009-2015-2152

Annotatsiya: *Mazkur maqolada iste'molchi axloqining jamiyatning ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Iste'molchi madaniyati va xulq-atvori jamiyatda barqarorlik, adolatli bozor munosabatlari hamda iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi. Shuningdek, maqolada iste'molchi huquqlarini himoya qilish, axloqiy me'yorlarga asoslangan xarid qilish madaniyati va unga ta'sir etuvchi ijtimoiy faktorlar o'rganiladi.*

Kalit so'zlar: *Iste'molchi axloqi, ijtimoiy madaniyat, iqtisodiy rivojlanish, bozor munosabatlari, iste'molchi huquqlari, etika, barqaror rivojlanish, iste'mol madaniyati.*

Аннотация: *В статье анализируется влияние потребительской этики на социально-культурное и экономическое развитие общества. Потребительская культура и поведение считаются одними из важнейших факторов, влияющих на стабильность в обществе, справедливие рыночные отношения и экономический рост. В статье также рассматриваются вопросы защиты прав потребителей, культура покупок, основанная на этических нормах, и социальные фактори, на нее влияющие.*

Ключевие слова. *Потребительская этика, социальная культура, экономическое развитие, рыночние отношения, права потребителей, этика, устойчивое развитие, культура потребления.*

Abstract: *The article analyzes the influence of consumer ethics on the socio-cultural and economic development of society. Consumer culture and behavior are considered to be among the most important factors influencing stability in society, fair market relations and economic growth. The article also considers issues of consumer protection, a shopping culture based on ethical standards and social factors influencing it.*

Key words: *Consumer ethics, social culture, economic development, market relations, consumer rights, ethics, sustainable development, consumer culture.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Iste'molchi axloqi jamiyatning umumiy ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Iste'molchi axloqi jamiyatda qanday turdagi qadriyatlar va normalarning ustunlik qilishi va qanday o'zgarishlarga duch kelishini belgilaydi. Masalan, ekologik axloqiy me'yorlarga ega bo'lgan iste'molchilar jamiyatda barqaror rivojlanish va ekologik mas'uliyat kabi qadriyatlarni targ'ib qiladilar. Bu esa barqaror iste'mol odatlarini shakllantiradi va jamiyatdagi turmush tarzi hamda e'tiqodlarni o'zgartiradi. Iste'molchilarning xulq-atvori milliy madaniyatning bir qismi bo'lib, turmush tarzi va identifikatsiyaga ta'sir ko'rsatadi. Iste'molchilarning mahsulot tanlashdagi afzalliklari milliy o'ziga xoslikni, urf-odatlarni va an'analarni shakllantirishi yoki o'zgartirishi mumkin. Masalan, mahalliy ishlab chiqarilgan mahsulotlarni tanlash milliy g'urur va o'z madaniyatiga bo'lgan hurmatni ifoda etadi. "Turli millat va xalqlarning keng ma'nodagi ijtimoiy, ma'naviy, axloqiy va estetik ideallari mavjud va ularni avaylab-asrash, ularga tayangan holda odamlar hayotini tartibga solish insonparvar jamiyatning asosiy belgilaridan birini tashkil etgan. Ayniqsa, bugungi kunda, etakchilikni da'vo qilayotgan davlatlar daromad olish va iste'molchilik kayfiyatiga qaratilgan tuban qadriyatlarni asl qadriyat sifatida dunyo xalqlariga taqdim etayotgan bir sharoitda unga qarshilik ko'rsatish hamda milliy madaniy-ma'naviy ildizlarni saqlashga intilish muhim ahamiyat kasb etadi" [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Iste'molning ijtimoiy falsafasining asoslari iste'molni iqtisodiy, sotsiologik, psixologik, madaniy va marketing o'lchovlarini qamrab oluvchi hodisa sifatida ko'p qirrali tushunishni o'z ichiga oladi. O'zbekistonda iste'molchi odob-axloqi jahon iste'mol tendensiyalari ta'sirida shakllangan bo'lsa, milliy madaniyat va mahalliy an'analar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mamlakat iqtisodiyotida asosiy omillar daromadlar dinamikasi, turmush darajasi va chakana savdo infratuzilmasining rivojlanishi hisoblanadi. Iste'mol uch darajada kontseptsiyalanadi: individual faoliyat (iste'molchi odatlari), boshqaruv obyekti sifatida (davlat iste'mol siyosati) va ijtimoiy institut sifatida (iste'mol ijtimoiy boshqaruv elementi sifatida). P.V.Dashinning "Iste'mol bozorining ijtimoiy-struktur xususiyatlari" nomli tadqiqot ishida iste'mol bozorining ijtimoiy va tuzilmaviy jihatlari falsafiy nuqtai nazardan ko'rib chiqilgan. Asosiy e'tibor iqtisodiyot, jamiyat va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka qaratilgan. Muallif iste'mol modellarini jamiyatning turli guruhlari, sinfiy tuzilmasi va ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq holda tahlil qiladi. Muallif iste'mol bozorini jamiyatning o'zgarishi bilan bog'liq holda ko'radi, bu esa ijtimoiy-struktur yondashuv uchun kuchli asos yaratadi. Biroq, iqtisodiy omillar chuqurroq yoritilmagan: bozor mexanizmlarining o'zi emas, balki uning ijtimoiy ta'siri ko'proq tahlil qilingan [3].

G'arb iste'mol qadriyatlarining kirib kelishiga qaramay, o'zbek madaniyatida kollektivizm, o'zaro yordam va resurslardan tejamkorlik bilan foydalanishga e'tibor saqlanib qolgan, bu esa uni G'arbdagi ko'proq individual va gedonistik iste'mol tendentsiyalaridan ajratib turadi. L.I. Xvoyevskaya tadqiqot ishi mavzusining tanlanishi o'z davrning iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlari, shuningdek, post-sotsialistik makonlarda iste'molchilar xulq-atvorining yangi shakllanib borayotgan jarayonlariga bag'ishlanishidan dalolat beradi. Avvalgi adabiyotlar va nazariy yondashuvlarga tayanib, muallif ijtimoiy marketing konsepsiyasini nafaqat tijorat maqsadlari balki ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirish, sog'lom iste'mol odatlarini targ'ib qilish va regional xususiyatlarni hisobga olish orqali tahlil qiladi [4].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Iste'molchi axloqi jamiyatda axloqiy me'yorlar va ma'naviyatni tarbiyalaydi. Mas'uliyatli iste'molchilar jamiyatdagi tenglik, adolat va ijtimoiy birdamlik tamoyillariga e'tibor berib, ijtimoiy barqarorlikka hissa qo'shadilar. Shuningdek, o'z ehtiyojlarini qondirishda odillik va boshqa manfaatlarni inobatga oluvchi axloqiy qarorlar jamiyatdagi ma'naviy muhitning yaxshilanishiga olib keladi. Iste'molchilarning xulq-atvori va afzalliklari ijtimoiy o'zgarishlarga yo'l ochadi. Masalan, barqaror va adolatli iste'mol qadriyatlarini targ'ib qilish yangi ijtimoiy harakatlarni, ijtimoiy mas'uliyatni va ekologik axloqiy tamoyillarni targ'ib qilishga olib keladi. Bu esa jamiyatning umumiy axloqiy standartlarini yaxshilaydi va turmush tarzini o'zgartiradi.

Iste'molchi axloqi iqtisodiy bozorni shakllantiradi. Iste'molchilarning afzalliklari va talabiga mos ravishda ishlab chiqaruvchilar mahsulot va xizmatlar taklifini o'zgartiradilar. Masalan, sog'lom turmush tarzini targ'ib qiluvchi iste'molchilarning o'sishi sog'lom oziq-ovqat mahsulotlari, ekologik toza mahsulotlar va xizmatlar bozorini kengaytiradi. Bu esa ishlab chiqaruvchilarni innovatsiyalar yaratishga, mahsulot sifatini oshirishga va iqtisodiy raqobatbardoshlikni kuchaytirishga undaydi. Mas'uliyatli iste'molchilar axloqi iqtisodiy rivojlanishni uzoq muddatda barqaror va muvozanatli bo'lishiga yordam beradi. Ular barqaror va ekologik mahsulotlarga talab yaratib, ishlab chiqaruvchilarni ekologik mas'uliyatli faoliyat yuritishga undaydi. Bu esa tabiiy resurslarning saqlanishiga, atrof-muhitni muhofaza qilishga va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. "Iste'molchilarning xulq-atvori deganda tovar harid qiluvchilarning tovarni (xizmatni) tanlash va sotib olish jarayonida tushunib yetgan hatti-harakatlarining majmui tushuniladi" [1].

Iste'molchilarning yangi ehtiyojlari va afzalliklari innovatsiyalarni rag'batlantiradi. Bozor talabiga mos ravishda ishlab chiqaruvchilar yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratadi, bu esa iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi. Shuningdek, iste'molchilarning axloqiy tamoyillari iqtisodiy faoliyatda korxonalar va tashkilotlarni axloqiy qadriyatlar, adolatli savdo va ijtimoiy mas'uliyatni inobatga olishga undaydi. Iste'molchilar xulq-atvori mehnat bozoriga ham ta'sir ko'rsatadi. Iste'molchilikning rivojlanishi yangi sohalar va xizmatlar talabini oshiradi, bu esa yangi ish o'rinlari yaratadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Iste'molchi axloqi ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy rivojlanish uchun muhim omildir. U jamiyatdagi qadriyatlar, turmush tarzi va iqtisodiy faoliyatni belgilab, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish jarayonlariga ta'sir qiladi. Jamiyatning axloqiy qadriyatlari va iqtisodiy jarayonlari o'zaro bog'liq bo'lib, iste'molchi axloqi ushbu bog'liqlikning muhim mexanizmi sifatida rol o'ynaydi. Iste'molchi axloqining O'zbekistonning ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy rivojlanishiga ta'sirini falsafiy tahlil qilish G'arbda kechayotgan jarayonlardan farq qiluvchi tarixiy, madaniy va diniy jihatlarni o'z ichiga olgan murakkab va ko'p qirrali muammodir. O'zbekistonning an'anaviy jamiyatida zamonaviy G'arbdan farqli o'laroq, moddiy iste'mol diniy va ma'naviy ta'limotlardan kelib chiqqan qadriyatlar tizimi bilan chegaralangan edi. Bu yerda iste'mol jamoa, oila va jamoa (mahalla) doirasida tartibga solingan. Bunda asosiy e'tibor moddiy emas, ma'naviy qadriyatlar, ya'ni kattalarga hurmat, o'zaro yordam, mahalla hamjihatligi kabilarga qaratildi. Bu tizimli iste'molning paydo bo'lishini cheklab qo'ydi va individual moddiy ehtiyojlarga e'tiborni chekladi. Moddiy iste'molni ma'naviy hayotdan ikkinchi darajali deb hisoblaydigan so'fiylik va islomiy tamoyillar axloqiy iste'mol me'yorlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). O'zbekistonda iste'molchi axloqi ijtimoiy-madaniy me'yorlar va iqtisodiy amaliyotlarni tushunish mumkin bo'lgan hal qiluvchi obyektiv bo'lib xizmat qiladi. Iste'molchi xulq-atvorini qo'zg'atuvchi motivlar kengroq ijtimoiy dinamika va qadriyatlarni aks ettiradi, madaniy o'ziga xoslikni va iqtisodiy amaliyotni shakllantiradi. Shu bilan birga, iste'molga qarshi harakatlar iste'mol madaniyatining ta'siri haqida o'sib borayotgan xabardorlik va fikrlashdan dalolat beradi, bu o'z taqdirini o'zi belgilashning yangi shakllariga olib keladi va kelajakdagi iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga potentsial ta'sir ko'rsatadi. Iste'molni rag'batlantirish va axloqiy tartibga solish o'rtasidagi muvozanat iste'mol madaniyati va axloqi mamlakat ijtimoiy tuzilishi va iqtisodiy taraqqiyotini qanday shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Boyjigitov S.K. Xaridorlar (Iste'molchilar) va mijozlar xulq-atvori modeli // Экономика и социум. 2023. №6-2 (109).
2. Yarashov S. Axloqiy taraqqiyotga globall tahdidlarning ta'siri // Academic research in educational sciences. 2022. – B. 132-136.
3. Дашин П.В. Социоструктурные характеристики потребительского рынка : автореферат дис. ... кандидата философских наук:. - Краснодар, 2007. – 30 с.
4. Хвоевская Л.И. Социальный маркетинг потребительского поведения : Общие и региональные аспекты: диссертация ... кандидата социологических наук. - Ростов-на-Дону, 1999. – 159 с.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.401

OLAMNING LISONIY MANZARASIDA VATAN MAVZUSIDAGI MAQOLLARNING AHAMIYATI (INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI MISOLIDA)

Fayziyeva Adiba Husniddinovna
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti G‘arb tillari kafedradsi katta o‘qituvchisi

ЗНАЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ НА ТЕМУ РОДИНЫ В ЯЗЫКОВОМ КАРТИНА МИРА (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Файзиева Адиба Хусниддиновна
Старший преподаватель кафедры западных языков Ташкентского государственного университета востоковедения

THE SIGNIFICANCE OF PROVERBS ON THE TOPIC OF THE MOTHERLAND IN THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD (IN THE EXAMPLE OF ENGLISH AND UZBEKI LANGUAGES)

Fayzieva Adiba Husniddinovna
Senior Lecturer at the Department of Western Languages, Tashkent State University of Oriental Studies

e-mail: adibakomilova2000@gmail.com
Tel: +998933792575
ORCID: 0009-0001-6916-3321

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida mavjud maqollarni lingvomadaniy nuqtai nazardan tahlil qilinib, ularning paremologiyada frazeologik birlik sifatidagi mavqei o‘rganiladi. Tadqiqotda g‘arb va sharq madaniyatiga oid bo‘lgan ikki xalq og‘zaki ijodiga doir maqollar tahlilga tortilib, chog‘ishtiriladi. Shuningdek, konsept va tushuncha so‘zlariga olimlarning ilmiy qarashlari asoslanib, ta’rif beriladi, ulardagi farqli tomonlar aniqlanadi. Lingvomadaniy jihatdan frazeologik birlik sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi maqollar tahlilga tortiladi.*

Kalit so‘zlar: *paremiologiya, vatan, madaniy kontekst, tushuncha, lingvomadaniyatshunoslik, maqol, xalq og‘zaki ijodi.*

Аннотация: *В данной статье пословицы, существующие в английском и узбекском языках, анализируются с лингвокультурологической точки зрения, а также изучается их статус как фразеологических единиц в паремиологии. В исследовании рассматриваются и сравниваются пословицы двух народов, относящиеся к устному творчеству западной и восточной культур. Кроме того, на основе научных взглядов ученых даются определения понятиям «концепт» и «понятие», выявляются их различия. Пословицы английского и узбекского языков анализируются как фразеологические единицы с лингвокультурной точки зрения.*

Ключевые слова: *паремиология, родина, культурный контекст, понятие, лингвокультурология, пословица, устное народное творчество.*

Annotation: *This article analyzes proverbs in English and Uzbek from a linguocultural perspective and examines their status as phraseological units in paremiology. The study compares proverbs from the oral traditions of two cultures – Western and Eastern. Additionally, the concepts of “concept” and “notion” are*

defined based on scholars' perspectives, and their differences are identified. English and Uzbek proverbs are analyzed as phraseological units from a linguocultural point of view.

Key words: *paremiology, homeland, cultural context, notion, linguocultural studies, proverb, oral folklore.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda qator o‘zbek tilshunos va tarjimashunoslar tarafidan vatan konsepti doirasidagi maqollarni folklorshunoslik, adabiyotshunoslik, tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etilgan bo‘lib, ularning inglizcha tarjimalari tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik darajasida yetarlicha o‘rganilmagan. Dunyo tilshunosligida ham konsept va tushuncha terminlari o‘rtasidagi farqlar haqida ayrim ilmiy va amaliy tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagicha tavsiflanadi:

Konsept nafaqat mavhumlikni, balki aniq assotsiativ va emotsional-baholovchi belgilarni ham o‘z ichiga olgan g‘oyani ifodalaydi.

Tushuncha – esa bu predmet va hodisalar haqidagi umumiy va xususiy belgilarni aks ettiruvchi fikr sifatida qaraladi. Bu ko‘proq mavhum mantiqiy jarayon bilan bog‘liq.

Mazkur qarashdan kelib chiqib, ta’kidlash mumkinki, konsept so‘zining qamrovi tushuncha so‘zinikidan ko‘ra keng. Konsept odatda insoniyatning turmush tarzi, madaniy va lisoniy hodisalar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, maxsus qoliplar orqali shakllanadi. U lingvistik birlik sifatida madaniyatning ma’lum bir qirralarini ifodalaydi. Shu sabali ham har bir konseptning lingvomadaniyatshunoslikda alohida o‘rni mavjud. Paremiologiya deganda nafaqat maqollar, balki matallar ham nazarda tutiladi. Shunday ekan, albatta, ularning folklordagi ahamiyati alohida hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). V.N.Telia maqollar va matallar frazeologiyaning birliklari bo‘lish bilan birga folklorga ham tegishli ekanligida qarama-qarshilikni ko‘radi. Ushbu mezondan kelib chiqib, boshqa barcha frazeologik birliklarni ham folklor elementlariga kiritish mumkin degan xulosaga kelish mumkin, biroq bu fikr bilan kelishib bo‘lmaydi. Birinchidan, frazeologizmlar, paremiya birliklaridan farqli o‘laroq, “janr” tushunchasiga mos kelmaydi, ikkinchidan esa, ular o‘rgatuvchi yoki nasihatgo‘y xarakterga ega emas [1].

Bu o‘rinda konsept haqidagi olimlarning fikr-mulohazalarini inobatga olish zarur. Savenkova paremiya tushunchasini ikkilamchi til belgilari sifatida talqin qiladi – vaziyatlar yoki haqiqatlar o‘rtasidagi munosabatlarni belgilovchi mustahkam va barqaror iboralar (maqollar va matallar). Ular semantik boyligi va turli nutqiy vaziyatlarda hamda maqsadlarda qo‘llash imkoniyati bilan tinglovchilarni o‘ziga jalb qiladi. Ushbu birliklar bir tilning so‘zlashuvchilari o‘rtasida to‘laqonli muloqot jarayonini ta’minlaydigan semiotik quyi tizimlardan birini tashkil etadi [2].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Kognitiv tilshunoslik XX asrning oxirgi choragida shakllana boshlagan va XXI asr boshlariga kelib, lingvistikaning yetakchi yo‘nalishlaridan biriga aylangani tilshunoslar doirasiga ma’lum. Zamonaviy kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi amerikalik tadqiqotchilar J.Miller, J.Bruner, J.Lakoff, R.Langaker, R.Jakendoff va boshqalarning ilmiy izlanishlari bilan chambarchas bog‘liq. Ular ushbu soha tilni falsafaning bilish nazariyasi bilan chambarchas bog‘liq holda o‘rganib, uning shakllanish jarayonidagi psixologik, biologik va neyrofiziologik jihatlarini ijtimoiy, madaniy hamda lingvistik hodisalar bilan uzviy aloqador holda tahlil qiladi.

Quyidagi maqollarni tahlilga tortamiz:

An Englishman's house is the castle.

Bu maqol o‘zbekchaga *Inglizlar uchun qasr – o‘z uyi* tarzida tarjima qilinsa, uning o‘zbekcha ekvivalenti sifatida *o‘z uying o‘lan to‘shaging* maqolini keltirish mumkin.

Bulbul chamanni sevar, odam vatanni.

Mazkur maqolni ingliz tilida ikki xil tarzda ifodalash mumkin:

1) *East or west, home is best.*
2) *East or west, home is best.*

Har ikki variantda ham ma’no-mazmun bir xil, ammo ular konseptual jihatdan turlicha talqin qilinishi mumkin. Bu esa insonning bevosita kognitiv qobiliyatlari bilan bog‘lanib, olamning lisoniy manzarini ko‘z ongida qanday tasavvur qilishiga borib taqaladi.

TAMADDUN NURI

“Kognitiv” atamasi ingliz tilidan olingan bo‘lib, “cognize” – “bilmoq, anglamoq, tushunmoq” so‘zidan kelib chiqqan. Kognitiv tilshunoslik chegaraviy fan bo‘lib, kognitologiya, kognitiv psixologiya, psixolingvistika va lingvistikaning kesishmasida paydo bo‘lgan. 1975-yilda J.Lakoff va S.Tompsonning maqolasida ilk bor “kognitiv grammatika” termini ishlatilgan bo‘lsa, 1980-yillarga kelib, kognitiv tilshunoslik Yevropa an’anaviy lingvistikasida o‘z o‘rnini topdi. Rus tilshunosligida esa bu yo‘nalish V.I.Gerasimovning “Новое в зарубежной лингвистике” (1988) maqolasi orqali ilmiy maydonga kirib keldi. Rus lingvisti Y.S.Kubryakova esa kognitologiyani ko‘p qirrali fan sohasi sifatida ta’riflaydi. Umuman olganda, konseptni individual anglash jarayoni va kontekstda so‘z ma’nosini almashtirish vositasi sifatida talqin qilish mumkin. Har bir xalq lingvomadaniyatida konsept o‘ziga xos shakllanishga ega bo‘lib, u murakkab tipologik tuzilmani tashkil etadi.

Shunday qilib, tushuncha – analitik fikrlash mahsuli bo‘lsa, konsept – madaniyat va tilning uzviy birlashmasi sifatida namoyon bo‘ladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). Lingvokulturologiya o‘zining o‘rganish obyekti jihatidan madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga yaqin bo‘lsa-da, mazmun-mohiyati hamda yondashuv usullari bilan ulardan farq qiladi.

Mazkur ikkala soha uchun ham umumiy hisoblangan asosiy kategoriyalardan biri muhim o‘rganish obyekti – bu konseptdir. Bu terminni ilk bor 1928-yilda rus tilshunosi S.Askoldov o‘z maqolasida qo‘llagan. U konseptga “bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o‘zida aks ettiradigan birlikdir”, deya ta’rif bergan [3].

Konsept tushunchasi tilshunoslikka 1980-yillarda ingliz olimlari R.Jakendoff va J.Lakoffning ilmiy ishlari orqali kirib kelgan. Aynan shu davrda “konseptualizatsiya” va “konseptual mohiyat” terminlari lingvistik matnlarda uchray boshladi. Konseptning lug‘aviy ma’nosi borasida turli olimlar turlicha fikr bildiradilar. Ba’zilar uni mantiqiy kategoriya sifatida, boshqalar amaliy falsafa tushunchasi yoki milliy mentalitetning asosiy birligi sifatida talqin qiladilar. “Konsept” atamasi lotincha *conceptus* so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, *tushuncha* degan ma’noni anglatadi.

Kognitiv atamalar lug‘atiga ko‘ra, konsept – inson tafakkuridagi aqliy va psixik resurslarning bilim va tajriba orqali aks etishiga xizmat qiluvchi tushunchadir. Zamonaviy tilshunoslikda esa bu atama muayyan leksik birlikning tafakkurdagi obrazini ifodalash uchun ishlatiladi. Ilmiy ijodda esa “konsept” ko‘pincha “tushuncha” so‘zi bilan sinonim sifatida qo‘llanadi. Ammo konsept ko‘p qirrali tuzilma sifatida qaraladigan, nafaqat ma’lum bir til egalari tomonidan o‘ylanadigan, balki ular his qiladigan hayajon, qiymat, milliy obraz va konnatatsiyani o‘z ichiga oladi. Shunday ekan, ingliz va o‘zbek xalqlari madaniyati mavjud maqollardagi vatan so‘ziga tushuncha sifatida emas, konsept sifatida qarash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Hayotda yashar ekan, inson uchun o‘z ona Vatani bebaho va azizdir. Xalq og‘zaki ijodi namunalari qatorida sanalgan yuqoridagi maqollardan ko‘rinib turibdiki, maqollar yodda oson saqlanadigan, ko‘ngilda yorqin iz qoldirib, ixcham qolip ichida olam-olam ma’no aks etadigan lisoniy unsur hisoblanadi. Bu betakror omillar vatan konseptini doimo xalq e’tiborida bo‘lib, kelajakda ham ardoqlanishiga ishonch hissini uyg‘otadi. Vatan madhini ulug‘lovchi, jonajon yurt buguni va kelajagi haqidagi maqollar tadqiqiga bag‘ishlagan izlanishlarning ko‘payishi lingvomadaniyatshunoslik fani taraqqiyotiga ulkan hissa bo‘lib qo‘shiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантические, прагматические и лингвокультурные аспекты. -–М.: Языки русской культуры, 1996. - 284 с.
2. Демьянков В.З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры. –М.: Наука, 1975.
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Академия, 1997. – 325 с.
4. Дзюба Е.В. Концепт УМ в русской лингвокультуре / Е. В. Дзюба; Уральский государственный педагогический университет. – Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2011. – 224 с.
5. Boboyorov O‘., Xolsaidov F. Adabiyot. – Toshkent: Ilm ziyo, 2006. – B. 7.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 159.9

PSIXOLOGIK JIHATDAN KASALLIKKA OLIB KELUVCHI OMILLAR

Matchanova Manzura Marksovna, Urganch Ranch texnologiya universiteti talabasi

PSYCHOLOGICAL FACTORS LEADING TO DISEASE

Matchanova Manzura Marksovna, student of Urgench Ranch Technological University

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЕДУЩИЕ К ЗАБОЛЕВАНИЯМ

Матчанова Манзура Марксовна, студентка Ургенчского технологического университета Ranch

https://orcid.org/0009-0005-4173-7249
e-mail: manzuramachanova@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada psixologik jihatdan kasallikka olib keluvchi asosiy omillar tahlil qilinadi. Stress, depressiya, tashvish, ijtimoiy bosim va noto‘g‘ri turmush tarzi inson salomatligiga qanday ta’sir qilishi va ular natijasida yuzaga keladigan jismoniy kasalliklar o‘rganiladi. Shuningdek, ushbu salbiy omillarning oldini olish va insonning ruhiy hamda jismoniy salomatligini mustahkamlashga qaratilgan tavsiyalar beriladi.*

Kalit so‘zlar: *stress, depressiya, tashvish, psixologik omillar, salomatlik, ijtimoiy bosim, ruhiy barqarorlik.*

Abstract: *This article analyzes the main psychological factors that contribute to illness. It explores how stress, depression, anxiety, social pressure, and an unhealthy lifestyle affect human health and lead to physical diseases. In addition, recommendations are provided on preventing these negative factors and strengthening both mental and physical well-being.*

Keywords: *stress, depression, anxiety, psychological factors, health, social pressure, mental stability.*

Аннотация: *В данной статье анализируются основные психологические факторы, способствующие возникновению заболеваний. Рассматривается влияние стресса, депрессии, тревожности, социального давления и неправильного образа жизни на здоровье человека и их роль в развитии физических болезней. Также даны рекомендации по предотвращению этих негативных факторов и укреплению психического и физического здоровья.*

Ключевые слова: *стресс, депрессия, тревожность, психологические факторы, здоровье, социальное давление, психическая устойчивость.*

KIRISH. Inson salomatligi turli omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. U nafaqat biologik va genetik xususiyatlarga, balki psixologik va ijtimoiy holatlarga ham bog‘liq. So‘nggi yillarda psixologik omillarning jismoniy kasalliklar rivojlanishidagi o‘rni keng o‘rganilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, stress, depressiya, tashvish, ijtimoiy bosim va boshqa ruhiy jarayonlar yurak-qon tomir kasalliklari, immun tizimi zaiflashishi, qandli diabet, oshqozon-ichak muammolari, bosh og‘rig‘i va uyqusizlik kabi ko‘plab kasalliklarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Zamonaviy hayot tarzi, inson oldiga qo‘yilgan yuqori talablar va doimiy axborot oqimi inson psixologik barqarorligiga jiddiy bosim o‘tkazmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, stress va ruhiy zo‘riqishning ortishiga olib kelmoqda. Doimiy

tashvish va ruhiy charchoq nafaqat ruhiy holatga, balki butun organizmga zarar yetkazadi. Masalan, surunkali stress natijasida organizmda kortizol gormoni miqdori ortadi, bu esa yurak urishining tezlashishi, qon bosimining ko‘tarilishi, moddalar almashinuvi buzilishi va immun tizimining zaiflashishiga olib keladi.

Ushbu maqolada inson ruhiy holatini buzuvchi va natijada jismoniy kasalliklarga sabab bo‘luvchi asosiy psixologik omillar tahlil qilinadi. Shuningdek, bu omillarning oldini olish yo‘llari va insonning psixologik hamda jismoniy salomatligini mustahkamlash bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Psixologik omillarning kasalliklarga ta’siri. Inson sog‘lig‘i faqatgina genetik omillar va jismoniy muhitga bog‘liq emas, balki psixologik omillar ham katta rol o‘ynaydi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, stress, depressiya, tashvish, ijtimoiy bosim va ruhiy zo‘riqish insonning umumiy salomatligiga salbiy ta’sir qiladi. Bunday omillar yurak-qon tomir kasalliklari, immun tizimining zaiflashishi, qandli diabet, uyqusizlik va hatto saraton kasalligiga olib kelishi mumkin. Ushbu maqolada psixologik omillarning inson sog‘lig‘iga ta’siri tahlil qilinib, bu omillarning oldini olish yo‘llari ko‘rib chiqiladi[1.33].

MUHOKAMA. Psixologik faktorlar insonning umumiy sog‘lig‘iga bevosita va bilvosita ta’sir qiladi. Quyidagi asosiy omillar psixologik jihatdan kasallikka olib kelishi mumkin:

- **Stress va ortiqcha ruhiy zo‘riqish.** Stress uzoq muddat davom etganda immunitet tizimining zaiflashishiga, yurak-qon tomir kasalliklariga va boshqa surunkali kasalliklarning rivojlanishiga sabab bo‘ladi. Doimiy ruhiy bosim tanadagi kortizol miqdorini oshiradi, bu esa jismoniy va aqliy charchoqqa olib keladi.

- **Depressiya va xavotir kasalliklari.** Depressiya va doimiy xavotir insonning jismoniy sog‘lig‘iga zarar yetkazishi mumkin. Masalan, depressiya bilan bog‘liq holatda yurak kasalliklari, diabet va hatto saraton xavfi ortadi.

- **Bolalikdagi ruhiy shikastlar.** Bolalik davrida olingan ruhiy shikastlar (travmalar) kattalar hayotida turli kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo‘lishi mumkin. Masalan, zo‘ravonlik yoki e’tiborsizlik tufayli bolalikda stress kechirgan insonlar kelajakda ruhiy kasalliklarga ko‘proq moyil bo‘ladilar[2.59].

Psixologik omillar inson sog‘lig‘iga bevosita ta’sir qiluvchi muhim omillardir. Stress, depressiya, tashvish va ijtimoiy bosim nafaqat ruhiy, balki jismoniy salomatlikka ham jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Shu sababli psixologik barqarorlikni ta’minlash va stressni kamaytirish inson umumiy sog‘lig‘ini mustahkamlashning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

TADQIQOT METODLARI. Ijtimoiy va ekologik omillarning roli. Inson sog‘lig‘iga ta’sir qiluvchi omillar ko‘p va xilma-xildir. Genetik va biologik omillar bilan bir qatorda, ijtimoiy va ekologik omillar ham insonning umumiy farovonligi, psixologik holati va jismoniy salomatligida muhim rol o‘ynaydi. Atrof-muhitning ekologik sifati, ijtimoiy munosabatlar, iqtisodiy barqarorlik va madaniy omillar insonning stress darajasi, ruhiy barqarorligi va kasalliklarga moyilligini belgilaydi.

Ushbu maqolada ijtimoiy va ekologik omillarning inson psixologiyasiga va jismoniy sog‘lig‘iga ta’siri ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

- **Ijtimoiy bosim va tashqi muhit omillari.** Oila, jamiyat va ish joyidagi bosim inson psixologiyasiga kuchli ta’sir qiladi. Ishdagi stress, iqtisodiy muammolar va ijtimoiy izolyatsiya depressiya va boshqa kasalliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

- **Axborot tashqi ta’sirlari.** Axborot texnologiyalarining rivojlanishi inson ruhiyatiga yangi tahdidlar yaratdi. Doimiy ravishda salbiy axborot oqimiga duch kelish xavotir va depressiyani kuchaytiradi[7.98].

Ijtimoiy va ekologik omillar insonning jismoniy va ruhiy salomatligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmovchiligi depressiya, stress va surunkali kasalliklar rivojlanishiga sabab bo‘lsa, ekologik muhitning yomonlashuvi asab tizimi va umumiy farovonlikka salbiy ta’sir qiladi. Sog‘lom jamiyat qurish uchun ijtimoiy va ekologik muhitni yaxshilash bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi[3.41].

TADQIQOT NATIJALARI. Oldini olish choralari va profilaktika. Ijtimoiy va ekologik omillarning inson sog‘lig‘iga salbiy ta’sirini kamaytirish uchun profilaktik choralar ishlab chiqish muhimdir. Profilaktika jismoniy va ruhiy sog‘liqni mustahkamlash, stress omillarini kamaytirish va

ekologik xavf-xatarlarga moslashish kabi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi. Quyida ushbu omillarning oldini olish bo‘yicha asosiy yo‘nalishlar bayon etiladi.

- **Psixologik barqarorlikni oshirish.** Meditatsiya, sport bilan shug‘ullanish va psixoterapiya stressni kamaytirish va psixologik salomatlikni yaxshilashga yordam beradi.

- **Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni oshirish.** Do‘stlar va oila a’zolari bilan yaqin aloqada bo‘lish, psixologik muammolar haqida gaplashish depressiya va xavotirni kamaytiradi.

- **Sog‘lom turmush tarziga rioya qilish.** To‘g‘ri ovqatlanish, yetarli darajada uyqu olish va muntazam jismoniy faollik ruhiy va jismoniy salomatlikni saqlashga yordam beradi[5.18].

Ijtimoiy va ekologik omillarning inson sog‘lig‘iga salbiy ta’sirini kamaytirish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlarini rivojlantirish, stress va tashvishni boshqarish, ekologik muhitni yaxshilash, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va ruhiy salomatlikni mustahkamlash profilaktika choralari sifatida samarali hisoblanadi. Bu chora-tadbirlar nafaqat jismoniy va psixologik sog‘liqni saqlashga yordam beradi, balki insonning umuman hayot sifatini yaxshilashga ham xizmat qiladi[8.75].

XULOSA. Psixologik omillar inson salomatligiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Stress, depressiya, bolalik travmalari va ijtimoiy bosim jismoniy kasalliklarning rivojlanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Ushbu muammolarning oldini olish uchun psixologik barqarorlikni oshirish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish va sog‘lom turmush tarziga amal qilish muhimdir. Shunday qilib, psixologik salomatlik jismoniy salomatlik bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, inson hayot sifati va uzoq umr ko‘rishida muhim rol o‘ynaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. To‘raqulova, Z. *Stress va psixologik salomatlik*. Toshkent: Cholpon nashriyoti. (2015).
2. Rasulova, D. *Stress va uning inson salomatligiga ta’siri*. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti. (2019).
3. Raxmonov, Sh. *Ma’naviy salomatlikni saqlash va stressni yengish metodlari*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. (2018).
4. Azizov, B. *Zamona viy psixologiyada stressni boshqarish*. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti. (2020).
5. Ibragimova, N. *Stress va ijtimoiy salomatlik: nazariy va amaliy masalalar*. Samarqand: Ma’naviyat nashriyoti. (2017).
6. Qurbonov, E. *Ma’naviy salomatlik va uning inson ruhiyatiga ta’siri*. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti. (2016).
7. Jumanazarova, N. *Stress va unga qarshi kurashish usullari*. Toshkent: Ilm va ma’rifat nashriyoti. (2021).
8. Mahmudov, A. *Stressni boshqarish va ma’naviy salomatlikni yaxshilash*. Buxoro: O‘zbekiston nashriyoti. (2019).

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 908

QUYI AMUDARYO HUDUDIDA ILK O‘RTA ASR SUG‘ORILISH TARMOQLARI TARIXIGA DOIR BA’ZI MULOHAZALAR

Matyakubova Shahodat Xamidjanovna, Urganch Ranch texnologiya universiteti o‘qituvchisi

SOME REMARKS ON THE HISTORY OF EARLY MEDIEVAL IRRIGATION SYSTEMS IN THE LOWER AMU DARYA REGION

Matyakubova Shahodat Khamidjanovna, Teacher of Urgench Ranch Technological University

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ПО ИСТОРИИ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ ИРРИГАЦИОННЫХ СИСТЕМ В НИЖНЕМ АМУДАРЬИНСКОМ РЕГИОНЕ

Матякубова Шаходат Хамиджановна, преподаватель Ургенчского технологического университета Ranch

https://orcid.org/0009-0005-0164-9607
e-mail: matyaqubovashaxodat@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada Quyi Amudaryo hududida milodiy V-VI asr birinchi yarmida sug‘orilish tarmoqlarining qurilishi va faoliyat jarayonlari tarixi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar*: Sabirov Q., Tolstov S.P., Terenojkin A.I., Nerazik Ye.Ye., G‘ulomov Ya.G‘., Sho‘raxon, Sulton Uvays, Kaltaminor, Tozabog‘yob, Amirobod, Burgutqal’a, Uyqal’a, Qumbosganqal’a, Dovdon, Daryoliq, Charmanyob.*

Abstract: *The article illuminates the history of the construction and operational processes of irrigation networks in the Lower Amu Darya region during the first half of the 5th-6th centuries AD.*

Key words: *Sabirov K., Tolstov S.P., Terenozhkin A.I., Nerazik E.E., Gulyamov Ya.G., Shurakhan, Sultan Uvays, Kaltaminor, Tazabagyab, Amirobod, Burgutkala, Uykala, Kumbosgankala, Dovdon, Daryalik, Charmanyab.*

Аннотация: *В статье освещается история строительства и функционирования ирригационных сетей в регионе Нижней Амударьи в первой половине V-VI веков нашей эры.*

Ключевые слова: *Сабиров К., Толстов С.П., Тереножкин А.И., Неразик Е.Е., Гулямов Я.Г., Шурахон, Султанувайс, Келтеминар, Тазабагяб, Амирабад, Бургуткалъа, Уйкалъа, Кумбасганкалъа, Довдон, Дарёлик, Черменяб.*

KIRISH. Amudaryo asrlar mobaynida suv tarkibidagi mineral moddalarni qamrab olgan loyqal’arni yotqizishi natijasida hosil bo‘lgan sernam va serunum tekislik ekin-tikinga qulayligi tufayli o‘z manfaatlariga xizmat qildirish maqsadida mil. Avv. VI asr so‘nggi choragidan rivojlangan o‘rta asrgacha ajdodlarimz Amudaryo yo‘nalishini bir maromga keltirish maqsadida Qizilqum tomon chiqarilgan Kaltaminor, Tazobog‘yob va Amirobod magistral kanallari so‘l sohili hududi geografik manzarasini tasvir etgan Dovdon irmog‘i o‘rta qismida chiqarilgan Charmanyobdan ikki yon tomon chiqarilgan tarmoqlar boshi, o‘rtasi va oxirida kichik, o‘rtamiyona va miqdoriy jihatidan farqlanuvchi turar joylarni ko‘targanlar. Yuqorida qayd qilingan tarixiy davrda o‘troq ziroatkor aholini kundalik oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlashda magistral sug‘orish inshootlarining tarixiy ahamiyati beqiyos. Mazkur maqolada ilk o‘rta asrlarda o‘troq aholi manfaatlariga xizmat qilgan sug‘orilish

inshootlari yo‘nalishlari tarixini yoritish nazarda tutilgan. Aholi tomonidan turar joylarni suv bilan ta’minlash, uning mavsumiy uzilishlari, yuz bergan o‘zgarishlarni yoritish maqsad qilingan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. Amudaryo O‘rta Osiyo janubi sharqiy hududida osmono‘par tog‘lar oralig‘i toshlar o‘rtasidan oqib tushgan suvlarni qamrab olgan. Mil. avv. 8-7 ming yilliklarda Amudaryoning asosiy suvi Xorazm tekisligi tomon shiddat bilan kelib, tarkibidagi mineral moddalarga yotqizilishi munosabati bilan sernam va serunum tekislik ming-minglab yillar insoniyatga xizmat qilgan.

Shu ma’noda mil. avv. 8-7 ming yillikdan boshlab Amudaryo suv sathi ko‘tarilishi munosabati bilan ajralib chiqqan Oqchadaryo, Dovdon va Daryoliq irmoqlari faoliyatlari natijasida Qizilqum va Qoraqum to‘lqinsimon qum uyumlari o‘rtasidagi botiqlar suv havzalariga aylangan, ularning hukmronligi mil. avv. VI asr so‘nggi choragigacha davom etgan [1,– Б.101].

S.P.Tolstov Xorazm hududida faoliyat olib borgan Sho‘raxon va Sulton Uvays o‘rtasida yuzasi gidrologik o‘zgarishlarni ilk asarida Kaltaminor, Tozabog‘yob va Amirobod sug‘orish inshootlari yo‘nalishlari belgilangan va shu asosda sug‘oriladigan dehqonchilik vohalarining suv bilan ta’minlanganligi milodiy III-IV asrlarda o‘ng sohil Xorazmda sug‘orish inshootlari hududlari qisqarishi boshlanishi, milodiy VIII-IX asrlarda esa qisqarish jarayonlari keng tus olganligi qayd qilingan [2, – C. 46]. Tadqiqotchining yuqorida zikr qilingan magistral sug‘orish inshootlari yo‘nalishlari to‘g‘risidagi xulosalariga qo‘shilib bo‘lmaydi, chunki ular turli tomonga yo‘nalgan. Masalan, Kaltaminor kanali Yonboshqal’a balandligi chegarasi bo‘ylab shimoli-sharqiy hududi Qumbosganqal’agacha atroflarini suv bilan ta’min qilgan.

Tozabog‘yob sug‘orish inshooti shimoli-sharqiy tomon Katta Qirqqiz yodgorligiga yetib borgan. Amirobod kanali esa Sulton Uvays tog‘i janubiy hududlariga yetib borib Ayozqal’a-1,2,3 yodgorliklari aholisini obihayot bilan ta’min qilgan. Mazkur kanallardan Amudaryo va Qizilqum o‘rtasida geografik kenglikda tub o‘zgarishlarni aks ettirgan ikki yon tomonga chiqarilgan sug‘orilish tarmoqlari to‘g‘risida ma’lumotlar kuzatilmaydi. Shuningdek, tadqiqotchi so‘l sohili hududida Dovdon va Daryoliq irmoqlari faoliyatlari, ulardan ikki yon tomonga yo‘nalgan sug‘orilish tarmoqlari e’tibordan qolgan.

A.I.Terenojkinning Amudaryo o‘ng sohili hududida undan chiqarilgan Kaltaminor, Tozabog‘yob va Amirobod sug‘orilish magistral inshootlari yo‘nalishlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan, ular sohili bo‘ylab arxeologik yodgorliklarning joylashish xaritasi ishlab chiqilganligini qayd qilish joiz [3, – C.169].

Ye.Ye.Nerazikning Xorazm vohasi o‘ng va so‘l sohili hududlarida olib borgan sug‘orilish inshootlari to‘g‘risida ma’lumotlari nashrlarida keng o‘rin olgan. Tadqiqotchi ilk monografiyasida Burgutqal’a vohasidagi yodgorliklar to‘g‘risida ma’lumotlarni milodiy VIII asrgacha qayd qilgan.

Misol tariqasida Burgutqal’a dehqonchilik vohasining sug‘orilishida muhim ahamiyat kasb etgan Burgutqal’a inshooti tarixiga oid ma’lumotlar o‘rin olgan [4,–C.96]. Tadqiqotchi xulosasiga ko‘ra, Burgutqal’a dehqonchilik vohasi uzunligi 40 km, kengligi 4-5 km ni egallagan. Kaltaminor magistral kanali tizimida Burgutqal’a, Uyqal’a va oxirida Dumanqal’a va Qumbosganqal’alari milodiy V-VI asr birinchi yarmida suv bilan ta’minlagan [5,– C.130].

Ikkinchi monografiyasi birinchi bo‘limida milodiy I-VII asrgacha o‘ng va so‘l sohil hududida uchta magistral inshootlari hamda ulardan ikki yon tomonga chiqarilgan shaxobchalar faoliyatlari to‘g‘risida ma’lumotlar berilgan. Ikkinchi bo‘limda faqat o‘ng sohil hududidagi sug‘orilish inshootlari faoliyatlariga e’tibor berilgan[6,–C.13-66].

Tadqiqotchi monografiyaning ikkinchi bo‘limida asosiy e’tibor Sho‘raxon va Sulton Uvays tog‘i o‘rtasidagi sug‘orilish inshootlari faoliyatiga keng urg‘u bergan, so‘l sohil sug‘orilish inshootlari, masalan Charmanyob magistral kanalidan chiqarilgan shaxobchalar faoliyatlari ochiq qolgan.

Xorazm vohasi sug‘orilish tarixi tadqiqotchisi Ya.G‘.G‘ulomov monografiyasida ilk o‘rta asr Amudaryo o‘ng va so‘l sohili hududlarini suv bilan ta’minlagan magistral kanallar to‘g‘risida ma’lumotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, asarning “Ilk feodalizm davrida irrigatsiya (IV-IX asrlar)” bo‘limida milodiy IV asrda o‘ng sohil hududida Anqaqal’a, Qirqqiz, Jildiqqal’ada hayot to‘xtaganligi, Tuproqqal’ada tushkunlik kechganligi, Filqal’a (Pilqal’a) qurilishi yakun topganligi, so‘l sohil hududida rivojlanish kuzatilmaganligi, milodiy V-VI asrlarda madaniy hayot kechganligini to‘g‘ri

qayd qilgan, lekin unga bo‘lgan omillar to‘g‘risida ma’lumotlar kuzatilmaydi. Milodiy VI-IX asr oxirigacha Xorazm o‘ng va so‘l sohili sug‘orilish inshootlari faoliyat olib borganligi xaritada o‘z aksini topgan. Milodiy IV-VI asrlarda Amudaryodan o‘ng va so‘l sohil hududlarida Qizilqum va Qoraqum tomon sug‘orilish inshootlari yo‘nalishlari, ularning ikki sohili bo‘ylab arxeologik yodgorliklar joylashishi tasviri berilgan. Amudaryo o‘ng sohili hududida Katqal’a yaqinidan shu atamada chiqarilgan magistral kanali shimoli-sharqiy tomon hududlarini suv bilan ta’min qilgan. Shu bilan birga, Amudaryodan shimoli-sharqiy tomon (hozirgi Chimboy tumani hududi) chiqarilgan magistral kanal Kuyukqal’a atrofini suv bilan ta’min qilgan. Katta Qirqqiz qal’a sug‘orilish inshootidan shimoli-g‘arbiy tomon chiqarilgan shaxobcha Qizilqal’a aholisini suv bilan ta’min qilgan[7,–Б.120-130].

S.P.Tolstov, Ye.Ye.Nerazik asarlarida asosiy e’tibor Sho‘raxon va Sulton Uvays tog‘i o‘rtasida sug‘orilish inshootlari to‘g‘risida ma’lumotlar geografiyasi keng, ammo so‘l sohil Charmanyob magistral sug‘orilish inshooti Dovdon irmog‘idan mil. avv. VI asr so‘nggi choragidan Ko‘zaliqir, Qal’aliqir balandliklari tomon faoliyatlari, undan ikki yon tomon yo‘naltirilgan tarmoqlar faoliyatlari ochiq qolgan. Holbuki, mazkur sug‘orilish inshootlari mil. avv. IV asrdan boshlab Qoraqum chegarasi tomon va shimoli-g‘arbiy Ustyurt, sharqiy tomon sug‘orilish inshootlari chiqarilgan, ular sohili bo‘ylab istehkomli qal’alar to‘g‘risida fikr-mulohazalarni qayd qilmaydi. Ya.G‘.G‘ulomov asarida milodiy III-VI asrlarda o‘ng va so‘l sohil sug‘orilish inshootlari yo‘nalishi qayd qilingan, ular hudud sohili bo‘ylab qal’alar joylashtirilgan, ammo tarmoqlar nomlari kuzatilmaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI quyidagicha izohlandi: ilmiy, tarixiy-xronologik, nazariy-qiyosiy tavsif, munozara, asoslash, umum-lashtirish, yakuniy xulosa, arxeologiya, etnografiya, geografiya fani yutuqlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Xorazm ekspeditsiyasi Qoraqalpog‘iston Respublikasi tadqiqotchilari hamda boshqa tadqiqotchilarning ilk o‘rta asrga oid adabiyotlarni qamrab olgan tarixiy ma’lumotlar tahlil qilindi.

Natijalarda quyidagi jarayonlar qayd qilindi, ya’ni antik davrda Qizilqum va Qoraqum qum uyumlari geografik holati, hamda Amudaryodan chiqarilgan sug‘orilish inshootlari suv sathining goh ko‘tarilishi, goh keskin pasayishi munosabati bilan o‘ng sohil hududida iqtisodiy inqirozlar sodir bo‘ldi hamda suv ta’minoti qaytadan boshlanganligi sabab, suv yetib borgan qishloq va shaharlarda qisman hayot davom etgan, ularning ichki qismida milodiy V-VI asr birinchi yarmida keskin o‘zgarishlar natijalari qayd qilingan.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Yuqorida qayd qilingan tarixiy davr – ya’ni milodiy V-VI asr birinchi yarmida madaniy-xo‘jalik markazlar va mikrovohalarda kechgan tarixiy jarayonlar to‘g‘risida xulosa qilindi.

Mazkur xulosalar quyidagicha izohlandi:

Antik davrda bunyod qilingan yodgorlik-larning sug‘orilish inshootlari suv oqimi yetib borgan hududlarda qishloq va shaharlarda madaniy va etnik munosabatlar davom etgan.

Sug‘orilish inshootlari suv oqimi yetib bormagan hududlarda xo‘jalik-madaniy hayot yakun topgan.

Xorazm vohasi ilk o‘rta asr siyosiy manzarasini Afrig‘ sulolasi va Kerdar davlatlari aks ettirgan.

TAKLIFLAR quyidagicha olg‘a surildi. Ilk o‘rta asr yodgorliklarining saqlanib qolgan paxsa va xom g‘ishtdan (30x30x10 sm) tiklangan mudofaa devori qadimiy holatini saqlab qolish;

Ilk yodgorliklarga tomon yo‘nalgan sug‘orilish tarmoqlarini o‘rganish;

Katta Guldursun, Qiziltepa, Qal’ajiq yodgorliklariga sayohatlar tashkil qilish.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Собиров Қ. Хоразмнинг қишлоқ ва шаҳарлари мудофаа иншоотлари. -Тошкент, Фан, 2009. – Б. 101.
2. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.:МГУ, 1948. – С.46.
3. Тереножкин А.И. Археологические разведки в Хорезме // СА. –М.: Наука, 1940.№6. – С. 169.
4. Неразик Е.Е. Раскопки в Беркут-калинском оазисе в 1953-1956 гг // МХЭ. – М.: Наука. 1959. Вып-1. – С. 96-124.
5. Неразик Е.Е. Сельские поселения Афригидского Хорезма (по материалам Беркут-Калинского оазиса). – М.: 1966. – С.130.
6. Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв). Из истории жилища и семьи // ТрХАЭЭ. – М.: Наука, 1976. Т. IX. – С. 13-66.
7. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент, Фан, 1969. – Б. 120-130.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 93.94

XIX ASRDA O‘RTA OSIYODA ALOQA TIZIMINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH TARIXI

Rajabova Zilola Kahramon qizi, Urganch Ranch texnologiya universiteti o‘qituvchisi

THE FORMATION AND DEVELOPMENT HISTORY OF THE COMMUNICATION SYSTEM IN CENTRAL ASIA IN THE 19TH CENTURY

Rajabova Zilola Kahramon qizi, Lecturer at Urgench Ranch Technology University

ФОРМИРОВАНИЕ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ СВЯЗИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В XIX ВЕКЕ

Раджабова Зилола Кахрамон кизи, преподаватель Университета технологий Ургенч Ранч

https://orcid.org/0009-0000-0772-5002
e-mail: rajabovazilola1994@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada O‘rta Osiyoda aloqa tizimining tarixiy shakllanishi va rivojlanish bosqichlari yoritilgan. O‘rta asrlardan boshlab Xorazm va boshqa hududlarda aloqa xizmatining davlat boshqaruvi, harbiy yurishlar va savdo aloqalaridagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Xususan, “Sohibi a’fol” va “Sohib bari” lavozimlari orqali xatlar va diplomatik hujjatlarning yetkazilish jarayoni, savdo karvonlari orqali axborot almashish tizimi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *O‘rta asrlar, pochta tizimi, Sohibi a’fol, Sohib bari, choparlar, savdo karvonlari, aloqa tizimi, pochta va telegraf, chor Rossiyasi, temir yo‘l, telekommunikatsiya.*

Abstract: *This article explores the historical formation and developmental stages of the communication system in Central Asia. It examines the role of postal services in state governance, military campaigns, and trade relations in Khorezm and other regions, starting from the medieval period. In particular, the positions of Sohibi a’fol and Sohib bari are analyzed as key elements in the delivery of letters and diplomatic documents, as well as the information exchange system through trade caravans.*

Key words: *Medieval period, postal system, Sohibi a’fol, Sohib bari, couriers, trade caravans, communication system, post and telegraph, Tsarist Russia, railway, telecommunications.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается историческое формирование и этапы развития системы связи в Средней Азии. Анализируется роль почтовой службы в государственном управлении, военных походах и торговых связях в Хорезме и других регионах, начиная с периода Средневековья. В частности, исследуются должности “Сохиби аъфол” и “Сохиб бари” как важные элементы передачи писем и дипломатических документов, а также механизм обмена информацией через торговые караваны.*

Ключевые слова: *Средневековье, почтовая система, Сохиби аъфол, Сохиб бари, курьеры, торговые караваны, система связи, почта и телеграф, Царская Россия, железная дорога, телекоммуникации.*

KIRISH. Aloqa tizimi insoniyat sivilizatsiyasining ajralmas qismi bo‘lib, qadimgi davrlardan boshlab axborot almashishning muhim vositasi sifatida xizmat qilib kelgan. Xususan, O‘rta Osiyoda davlat boshqaruvi, harbiy yurishlar va savdo aloqalarini rivojlantirishda pochta va xat tashish tizimining o‘rni katta bo‘lgan.

O‘rta asrlarda Xorazm va boshqa hududlarda *Sohibi a’fol* va *Sohib bari* lavozimlariga ega shaxslar davlat va xususiy shaxslarning maktublarini yetkazish bilan shug‘ullangan. Savdo yo‘llari bo‘ylab maxsus pochta bekatlari tashkil etilgan bo‘lib, choparlar tezkor otlar yordamida xabarlarni manziliga yetkazgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. O‘rta Osiyoda pochta va aloqa tizimining shakllanishi, rivojlanishi va modernizatsiya jarayonlariga oid ilmiy tadqiqotlar va tarixiy manbalar turli davrlarda turli xil metodologik yondashuvlar asosida yoritilgan. Mustaqillik yillarida tarixchilar tomonidan pochta tizimining rivojlanish bosqichlarini yangicha ilmiy qarashlar asosida tadqiq etish amaliyoti yo‘lga qo‘yildi. Ushbu yo‘nalishda Sovet davrida mavzu doirasida B.A.Rixsiyev[1], X.S. Salamullayev[2], Y.Muhammedov[3], A.G.Abduganiyev[4] kabi tadqiqotchilar mavzuni tarixiylik nuqtayi-nazaridan izchil yoritishga harakat qilganlar. Shu bilan bir qatorda, e’tirof etish kerakki, tadqiqotlarda Xorazm viloyatidagi pochta aloqasiga oid ma’lumotlarga kam o‘rin ajratilgan

Mustaqillik yillarida mavzu doirasida tarixchi professorlar M.Matniyazov [5], M.Mahmudov[6], O.Masharipov[7], tadqiqotchilar O‘.Q.Muhammadiyev[8], O.Mutalov [9], O.Qo‘shjonov va N.Polvonov[10], U.Muhammad [11], A.Mo‘minovning[12] kitoblarida aloqa sohasiga oid ma’lumotlar biroz aks ettirilgan bo‘lsada, yetarli o‘rin ajratilmagan.

Bu tadqiqotlarda O‘rta Osiyoda pochta tizimining dastlabki shakllanishi, aloqa tizimining tarixiy rivojlanishini o‘rganish jarayonida bir qator arxiv materiallari va hujjatlar, jumladan, O‘rta Osiyo chor Rossiyasi mustamlakachilik davriga oid aloqa hujjatlari, Xiva xonligi va Buxoro amirligidagi pochta tizimiga oid yozma manbalar, sovet davri rasmiy hisobotlari va statistik ma’lumotlari hamda O‘zbekiston Respublikasi aloqa tarixi muzeyi materiallari asosida tahlil olib borildi. Bu tadqiqotlarda pochta tizimining harbiy va savdo aloqalaridagi o‘rni, davlat boshqaruvidagi roli hamda uning modernizatsiya jarayonlari o‘z aksini topgan. Mazkur maqolani tayyorlashda tarixiy-qiyosiy tahlil usulidan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. XIX asrning ikkinchi yarmida O‘rta Osiyo chor Rossiyasi tarkibiga kiritilishi bilan pochta va telegraf tizimining rivojlanishi yangi bosqichga chiqdi. 1881-1886-yillarda temir yo‘l va simli telegraf joriy etilishi natijasida pochta tashish jarayoni tezlashdi. 1888-yildan boshlab temir yo‘llar orqali pochta xizmati yo‘lga qo‘yildi, 1890-yilda esa Petro-Aleksandrovsk (To‘rtko‘l) shahrida zamonaviy pochta va telegraf mahkamasi tashkil qilindi. Ushbu maqolada tarixiy manbalar va faktlarga asoslangan holda O‘rta Osiyodagi aloqa tizimining rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Xususan, qadimgi pochta tizimi va uning zamonaviy telekommunikatsiya texnologiyalari bilan bog‘liq evolyutsiyasi yoritiladi. O‘rta asrlarda aloqa xizmati davlat boshqaruvi va savdo aloqalarining muhim tarkibiy qismi bo‘lgan. Ayniqsa, Xorazm hududida bu xizmat ancha rivojlangan bo‘lib, bu sohada faoliyat yurituvchi shaxs *Sohibi a’fol* yoki *Sohib bari* deb atalgan. “A’fol” so‘zi “ishlar” degan ma’noni anglatgan bo‘lsa, “bari” so‘zi esa “eltish, olib borish” tushunchasini ifodalagan. Sohib bari nafaqat aloqa xizmatiga mas’ul bo‘lib, balki boshqa davlat ishlarida ham faol ishtirok etgan. Uning asosiy vazifalaridan biri xatlar va shaxsiy maktublarni manzillariga yetkazish bo‘lgan. Ayrim hollarda, muhim davlat xabarlari va elchilik xatlarining yetkazilishi bevosita Sohib bari tomonidan yoki unga ishonib topshirilgan maxsus choparlar orqali amalga oshirilgan. Markaziy Osiyo, jumladan, Xorazmda aloqa tizimi savdo va harbiy yo‘llar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, karvon yo‘llari bo‘ylab pochta xizmatining yo‘lga qo‘yilgani tarixiy haqiqatdir. Bu tizimning samarali ishlashi uchun yo‘llar bo‘ylab maxsus bekatlar tashkil etilgan bo‘lib, ularda xabarchilar, choparlar va podsho vakillari joylashgan. Ushbu bekatlarda yetkazilayotgan xatlar va xabarchilar oziq-ovqat bilan ta’minlangan, choparlarning yo‘lni tez bosib o‘tishi uchun ularga tezkor va bardoshli otlar berilgan. O‘rta asrlarda Xorazm va uning atroflarida savdo-sotiq faoliyati yuksak darajada rivojlangan bo‘lib, aynan shu sababli pochta xizmati ham nafaqat davlat arboblari va harbiy qismlar uchun, balki oddiy savdogarlar, sayohatchilar hamda karvon yetakchilari uchun ham dolzarb ehtiyojga aylangan. Ushbu tizim rivojlanishi natijasida davlat xabarlari va xususiy shaxslarning maktublari tezroq yetkazila boshlangan. Davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan xat-xabarlarni yetkazish va nazorat qilish maxsus devon tomonidan amalga oshirilgan. Oddiy fuqarolarga esa ko‘pincha savdo karvonlari tarkibidagi alohida

TAMADDUN NURI

shaxslar yoki xabarchilar pochta xizmatini ko‘rsatgan. Ayrim hollarda, xususiy xatlar o‘z manziliga yetib bormagan yoki yo‘qolgan, bu esa aloqa tizimidagi muammolar va kamchiliklar mavjudligini anglatgan. Shunga qaramay, pochta tizimi asta-sekin takomillashib, yanada mustahkam va samarali mexanizmlarga ega bo‘lib borgan. Shuningdek, o‘sha davrda maxsus maxfiy xabarchilar ham mavjud bo‘lib, ular davlat sirlarini yetkazish va maxfiy diplomatik aloqalarni amalga oshirish uchun jalb etilgan. Ushbu maxsus aloqa xizmati davlat manfaatlarini himoya qilish va ichki siyosatni mustahkamlashda muhim rol o‘ynagan. Shu tariqa, Xorazm va unga qo‘shni hududlarda aloqa xizmati nafaqat davlat boshqaruvi uchun, balki xalqaro savdo va madaniy aloqalar uchun ham asosiy ko‘prik vazifasini o‘tagan. Ushbu tizim asrlar davomida takomillashib, keyingi davrlarda yanada rivojlangan aloqa vositalari paydo bo‘lishiga asos solgan. Bu davrning dastlabki bosqichlarida ko‘rkamlikda xat-xabarlarni yetkazishda maxsus aravalardan foydalanilgan. Xabar olib tashiydigan yengil aravalarning tezligi ancha yuqori bo‘lgan. Bunday usulda xat-xabar yetkazish maxsus pochta yo‘llari barpo etilishi orqali takomillashgan. Pochta va xat tashuvchilarning vazifasini asosan otliq choparlar yoki “elchilar” bajargan. Bu choparlar davlat hokimiyati tasarrufida bo‘lib, ular xon, yirik boylar va savdogarlar uchun xizmat qilgan. Hukmdorlar va yuqori tabaqa vakillari rasmiy hujjatlarni yetkazish uchun maxsus choparlar tayinlagan bo‘lsa, oddiy xalqning axborot almashinuvi ko‘pincha og‘zaki tarzda amalga oshirilgan.Ushbu davrda xalq orasidagi muhim yangiliklar va xabarlar asosan tildan-tilga yod olingan holda uzatilgan. Odamlar odatda bozor maydonchalari, masjidlar yoki boshqa jamoat joylarida yig‘ilib, yangiliklarni tinglagan va og‘zaki ravishda tarqatganlar. Yozma xabarlar nisbatan kam uchragan, chunki savodxonlik darajasi past bo‘lgan va aloqa vositalari cheklangan edi. Pochta tizimi asosan davlat ishlariga xizmat qilgan bo‘lib, rasmiy yozishmalar va hukmdorlararo diplomatik maktublarni yetkazish muhim vazifalardan biri hisoblangan. Biroq, bu davrga kelib, chor Rossiyasi hukmronligi ostida aloqa tizimini isloh qilish va takomillashtirishga harakatlar boshlangan.

XULOSA. XIX asrda Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoga kirib kelishi pochta va telegraf infratuzilmasining rivojlanishiga turtki bo‘ldi. 1880-1890-yillarda pochta-telegraf bo‘limlari tashkil etilib, temir yo‘llar orqali pochta tashish jadallashdi. Bu jarayon davlat boshqaruvi, savdo va harbiy axborot almashinuvi samaradorligini oshirdi. Dastlab davlat ehtiyojlariga xizmat qilgan pochta tizimi keyinchalik aholi uchun ham axborot almashish vositasiga aylandi. XIX asr oxiriga kelib, bu tizim zamonaviy aloqa infratuzilmasiga asos yaratib, mintaqadagi kommunikatsiyalar rivojlanishiga poydevor bo‘ldi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Саламуллаев Х.С. Ўзбекистонда алоқа тармоқлари ва воситаларининг асосий йўналишлари, ютуқлари ва муаммолари: тарихий нуқтаи назар (1917-1941). — Тарих фан. … номз. дисс. автореф. — Тошкент, 1994. – 35 б.
2. Мухамедов Ю.Х. Ўзбекистонда почта алоқаси. — Тошкент: Ўзбекистон, 1959. – 127 б.
3. Очерки истории развития связи в Узбекистане: социально-политические аспект//Под ред. Профессора А.Г. Абдунабиева). — Ташкент: Фан, 1991. – 141 с.
4. Матниязов М. Хоразм тарихи, 1-2 жилд. — Урганч: Хоразм, 1996; 1-жилд. – 418 б.; 1997. – 2-жилд. – 298 б.
5. Маҳмудов М. Хива хонлиги тарихи. — Урганч, 2006. – 149 б.
6. Машарипов О. Хоразмнома. 3-китоб: XIV асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи чорагида Хоразм, Хива хонлиги. — Урганч: Хоразм, 2009. – 240 б.
7. Муҳаммадиев Ў. Бир зумдаги алоқа. — Тошкент: Фан, 2000. – 117 б.
Муталов О. Хива хонлиги Оллоқулихон даврида. — Тошкент, 2005. – 141 б.
8. Қўшжонов О., Полвонов, Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. — Тошкент: Абу Матбуот-Консалт МЧЖ, 2007. – 386 б.
9. Бекмуҳаммад У. Хоразм тарихидан саҳифалар. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – 193 б.
10. Алимарданов М. Ўчмас шараф. — Тошкент: Доно МЧЖ, 2017. – 155 б.
11. Мўминов А. Ўзбекистон ахборотлашган жамият сари. — Тошкент: Турон замин зиё, 2013. – 163 б.;
12.Машарипов, М. Ойнаи жаҳон. — Урганч: Хоразм, 2012. – 84 б.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 796.1/.3

MILLIY HÁM HÁREKETLI OYINLARDIŃ SPORT OYINLARI MENEN BAYLANISLI RAWAJLANIW ÓZGESHELIKLERI

Saparbaev Esen Tajibaevich, NDPI "Gumanitar hám jámiyetlik pánlerdi aralıqtan oqıtıw" kafedrası assistent-oqıtıwshısı

MILLIY HARAKATLI O'YINLARNI SPORT O'YINLARI BILAN UYG'UNLIKDA RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Saparbayev Esen Tajibayevich, NDPI "Ijtimoiy-gumanitar fanlarni masofadan o'qitish" kafedrasi assistent-o'qituvchisi

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF NATIONAL AND MOVEMENT GAMES WITH SPORTS GAMES

Saparbaev Esen Tajibaevich, NSPI Department of Distance Learning in Social and Humanitarian Disciplines

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ НАРОДНО-ПОДВИЖНЫХ ИГР СО СПОРТИВНЫМИ ИГРАМИ

Сапарбаев Есен Тажибаевич, преподаватель-ассистент кафедры "Дистанционное обучение социально-гуманитарных дисциплин" НГПИ

https://orcid.org/0009-0009-5245-7903
e-mail: saparbaevesen0@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada yoshlarning jismoniy qobilyatlarini rivojlantirishda milliy va harakatli o'yinlarning sport o'yinlari bilan rivojlantirish haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *jismoniy tarbiya, o'yinlar, harakat, sport, rivojlanish, texnika, yosh avlod.*

Abstract: *Currently, information is provided on the development of national and active games with sports games in the development of physical abilities of young people.*

Key words: *physical education, games, movement, sports, development, technology, young generation.*

Аннотация: *В статье дается информация о развитии народных и подвижных игр со спортивными играми в развитии физических способностей молодежи.*

Ключевые слова: *физическое воспитание, игры, движение, спорт, развитие, технологии, молодое поколение.*

KIRISIW. Dene tarbiyası ham sporttı hár tárepleme rawajlandırıwǵa tiyisli Prezident pármanları hám mámleketimiz qararlarınıń ámelde nátiyjeni kórsetiwi xalıqtıń túrli qatlamları arasında dene tarbiyası hám sport háreketi sistemasınıń jetiskenligin kórsetiw ushın qolaylı sharayat jaratılıp atır. Dene tárbiyası, tálim tárbiya menen tigiz baylanıslı bolıp tabıladı. Milliy hám háreketli oyınlar arqalı jarıslar, bellesiwler waqtında sportshıda hadallıq, ullılıq, qarsılasına salıstırǵanda húrmet ham basqa intizamiy paziyletler tarbiyalanıp baradı. Dene tarbiyası ham sport shınıgıwları menen úzliksiz shuǵıllanıw intelektual rawajlanıwǵa kúshli tásir kórsetedi. Kóplegen izertlewler sonı kórsetedi fizikalıq shınıgıwlar ham sport penen shuǵıllanıw málim mugdarda sezim shólkemleri kónlikpelerin

jetilistiriwde ásirese bulshıq etler hareketi, kóriw, seziw, aqıl, oylaw jaqsı orın jaratadı.

Dene tarbiyası hám ǵalabalıq sporttı jánede rawajlandırıw shara-ilajları haqqındaǵı Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 3-iyuń PQ-3031-sanlı qararı[1] hám Ózbekstan Respublikasında dene tárbiya hám sporttı jánede rawajlandırıw hám en jaydırıw is-ilajları tuwrısındaǵı 2020-jıl 24 yanvardaǵı PQ-5924-sanlı qararına [2] muwapıq salamat turmıs tárizin qaliplestiriwge, xalıqtıń ásirese, jas áwlattıń dene tárbiyası hám sport penen turaqlı shuǵıllanıwı ushın zaman talaplarına say shárt-sharayatlar jaratıw hám Ózbekstan Respublikası ministrler mekemesiniń tikkeley basshılığı astında oqıwshı jaslardıń kásip-óner iyelewlerinde úlken ámeliy jumıslar júritilip atır.

ÁDEBIYATLAR ANALIZI. Bul máseleler boyınsha jolbasshılıq etip atırǵan qánige ilimpazlar orınlarda jeterlishe kóbeydi. Usı jerde, J.T. Toshpulatov, W. N. Ibragimov, Q.Alimov (Termiz MU), A.Q.Atoev, X.A.Botirov (Buxara MU), N.T.Rafiev, R.A.Qosimova, J.E. Eshnazarov (SamMU), N.A. Meliev, B. Bwribaev, O.Muqimov (JizMPI) sıyaqlı ilimpazlardıń ilimiy-dóretiwshilik hám shólkemlestiriwshilik iskerlikleri itibarǵa ılayıq. Sonday-aq, R.Abdumalikov, R.Salomov, O.O.Polatov (ÓzMDTI), K.M. Mahkamjanov (TMPU), A.Sh.Qosimov, I.Xojaev sıyaqlı ilimpaz-lardıń ilimiy-ǵalabalıq monografiyaları, maqalaları da maqsetke qaratılǵanı menen itibarǵa ılayıq.

T.S.Usmanxojaev dáslepki ilimiy-izleniw jumısların háreketli oyınlarǵa baǵıshlaǵan bolıp, usı orında N. Tajiboev penen birgelikte 1963-jılda "Háreketli oyınlar" toplamın baspadan shıǵarıwǵa miyasar bolǵan. Onıń keyingi dáwirlerdegi ilimiy-pedagogikalıq iskerligi basqa mashqalalarǵa qaratılǵan bolsa da, ol háreketli oyınlardı jıynawdı dawam ettirdi. Nátiyjede "1001" (1991j), "Milliy hám háreketli oyınlar" toplamların tayarlap, Respublikamızdaǵı kóp mıń sanlı qánigelerdiń múshkilin jeńillestirdi.

ANALIZ HÁM NÁTIYJELER. Itibarlı tárepi sonda, "Milliy hám háreketli oyınlar" toplamı 500 ge jaqın oyınlar haqqında maǵlıwmatlardı óz ishine alǵan. Olardıń quramında 100den aslam milliy hám háreketli oyınlarınıń bar ekenligi quwanıshlı hádiyse sanaladı. Lekin, atap ótiwimiz tiyis, oyınlar-dıń kópshilik bólimi mektep oqıwshılarına arnalǵan. Sonday-aq, xalıq paydalanıwında bolǵan "Padanı tap", "Eshek mindi", "Qulaq sozıw", "Piyada at jarıs", "Aq súyek" sıyaqlı naǵız milliy hám háreketli oyınlar itibardan shette qalıp ketken. Sonıń menen birge, usı baǵdarlamaǵa kirgizilmegen milliy hám háreketli oyınlardı izbe-iz úyreniw hám bolajaq qánigelerge tanıstırıw maqsetke muwapıq boladı.

Oyın ózin-ózi biliw quralı, oyın kúlki, dem alıw, fizikalıq hám ulıwmalıq tárbiya quralı, sport quralı bolıwı múmkin. Oyın mádeniyattıń elementi sıpatında jámiyettegi barlıq mádeniyat túrleri hám adamlardıń hár túrli talapları menen rawajlanadı: oyın-kúlki, dem alıwda, ruwxıy, aqılıy hám fizikalıq kúshtiń rawajlanıwında úlken orın iyeleydi.

Oyın iskerligi – tek ǵana mádeniyattıń bir elementi emes, al balalar hám óspirimlerdi tárbiyalawda da paydalı qural bolıp esaplanadı. Ol mudamı maqsetke baǵdarlanǵan hám túrli maqsetli jol-jorıq hámde tiykarlanǵan háreket penen ózine tán ózgeshelikti kórsetip turadı. Oyın iskerligi ásirese balalıq dáwirinde kóbirek miynet penen ulıwmalıqqa iye boladı. Biraq oyın waqtında ómirdegi talaplardı qanaatlandırıw ushın materiallıq baylıq jarata almaydı.

Milliy hám háreketli oyınlardıń ózine tán ózgesheligi onıń mazmunı hárekettiń rolin ayqın kórsetip beriwi bolıp tabıladı (juwırıw, sekiriwler, ılaqtırıw, ótiw, toptı uzatıw hám uslap alıw, qarsılıq kórsetiw hám basqalar). Bul oyınlar háreketleniw hám onıń mazmunın tiykarlap beredi. Ol oyında qoyılǵan maqsetke erisiw jolında hár qıylı qıyınshılıqlardı, tosıqlardı jeńip ótiwge baǵdarlanadı.

Oyınlar arasında haqıyqattan da milliy hám háreketli oyınlar hám sport oyınları bir-birinen parıqlanadı. Haqıyqattan da milliy hám háreketli oyınlardı oynawshılardıń ózleri erkin túrde belgilengen maqsetke shártli túrde erisiwge baǵdarlanǵan, ózinde sanalı túrde baslamashılıq islerin jámlestirgen boladı. Oynawshılardıń maqsetke erisiwinde belsendi háreket talap qılınadı, olardı orınlaw oynawshılardıń ózleriniń oylap

[1] Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 03.06.2017 yildagi PQ-3031-son.

[2] O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24- yanvardagi PF-5924-son farmoni.

tabıwına hám iskerligine baylanıslı boladı (nıshanaǵa tez júwırıp barıw, nıshanaǵa tez atıw, qarsılasına tez hám epshillik penen jetip alıw yamasa onnan ozıp ketiw hám taǵı basqalar).

Milliy hám háreketli oyınlar qaǵıydalar menen belgilenedi. Sport oyınlarınan ózgesheligi milliy hám háreketli oyınlar qaǵıydalarına sharayattan kelip shıǵıp kelisilgen túrde ózgeris kirgiziw múmkin. Oyın qaǵıydası maqsetke erisiw jolında oyındaǵı qıyınshılıqlardı hám tosıqlardıń xarakterin anıqlaydı.

Sport oyınları - bul háreketli oyınlardıń eń joqarı basqıshı esaplanadı. Bunda oyın qaǵıydası qatań belgilengen bolıp, olarda arnawlı maydan hám buyımlar talap etiledi. Sport oyınınıń ayrıqshalıǵı oyın waqtında belgili taktikada ózin tutıwı hámde quramalı háreket texnikası esaplanadı. Bul jaǵdayda oyın qatnasıwshılarınan arnawlı tayarlıq hám shınıǵıwdı talap etedi.

Geypara sport oyınlarında ayırım oyınshılardıń uqıbı bolıwı zárúr esaplanadı (hújimge, qorǵanıwǵa, dárwazaman hám t.b.). Sport oyınlarınıń ol yamasa bul oyınında qatań qaǵıydaǵa sáykes ráwishte ayrıqsha tóreshilik qılıwdı talap etedi. Ayırım sport oyınlarında oyın qatnasıwshılarınıń quramına qarap bir neshe ret (oqıwshılar yamasa jası úlkenler, er balalar yaki óspirim qızlar) ózgertiliwi múmkin.

Milliy hám háreketli oyınlardan jaslar hám balalardıń uluwma fizikalıq tayarlıq quralı esabında paydalanıladı, sonday-aq, sport oyınlarına hám basqa sport túrlerine "Alpamıs" hám "Barshınay" test sınaqların (normativlerin) tapsırıwǵa tayarlaw quralı bolıp ta esaplanadı.

Hár bir milliy hám háreketli oyın óziniń mazmunı, forması (dúzilisi) hám metodikalıq qásiyetine iye. Milliy hám háreketli oyınlardıń mazmunı tómendegilerden ibarat: tema yamasa mazmunı (kórinisli yamasa shártli oylap qoyılǵan jumıs, oyın rejesi) maqsetke erisiw ushın oyınǵa kiretuǵın háreket hám qaǵıydalar.

Oyınlardıń forması qoyılǵan maqsetke erisiw jolların keń tallaw imkaniyatlarına iye bolıwı, oyın qatnasıwshılarınıń háreketin shólkemlestiriwden ibarat. Oyın qatnasıwshıları birdey oyınlarda óziniń jeke qızıǵıwshılığına erisiw ushın jekke yaki topar bolıp háreket etedi, al basqalarında ózleriniń jámáátleri qızıǵıwshıığın qorǵaydı. Sonday-aq, oyın ushın oynawshılar hár túrli dúziliste yamasa formada (tarqalıp, sheńberde, sapta, qatarda) turadı. Oyın forması mazmunı menen baylanıslı ráwishde kelip shıǵadı.

Oyınnıń metodikalıq jaqtan ózine tán qásiyeti onıń mazmunı hám formasına baylanıslı. Milliy hám háreketli oyınlar metodikalıq tárepten ózine tán boladı:

- háreketsheńligi;
- shegaralanǵan qaǵıyda boyınsha maqsetke erisiwde erkin háreket etiw;
- qaǵıydaǵa sáykes túrde dóretiwshilik baslamashılıq penen háreket etiw;
- oyındaǵı ayrıqsha rollerdi orınlaw, onıń mazmunına muwapıqlığı, oyın qatnasıwshıların jámááttegi belgili dárejedegi óz-ara múnásibeti ornatıladı;
- tosattan oyında ózgerip qalıw halatı, bul oyınshılardan baslamashılıqtı, tez reakciyanı talap etedi;
- oyındaǵı jarıs elementleri oyınǵa tásirsheńlikti (emociyalıq) arttıradı hám kúshti tolıq jumsawdı talap etedi;
- oyında kelip shıǵatuǵın kelispewshiliklerdi sheshiwde qarama-qarsı táreplerdiń máplerin bir-birine qayshı qoyıw bolsa joqarı dárejedegi emociyanı payda etedi.

JUWMAQ. Juwmaqlastırıp aytqanımızda, milliy hám háreketli oyınları sociallıq-tárbiyalıq tárepten ayrıqsha áhmiyetke iye. Olardı oqıw orınlarında keńirek úyretiw, xalıq jasaytuǵın orınlarda arnawlı oyınlar shólkemlestiriw kerek boladı. "Shúllik","Padanı tap","Aqsúyek" sıyaqlı oyınlardıń mazmunı hám maǵanası tárepten oǵada kerekligi hám de ayırım sport túrlerinen ústin turıwın tereńirek úyreniw olardı sport dárejesine kóteriw jolların izlew kerek.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 03.06.2017 yildagi PQ-3031-son.
2. O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son farmoni.
3. Nasriddinov F.N. O‘zbek xalq milliy o‘yinlari. T.: 1993. – 27 b.
4. Shılmanov P. Milliy balalar oyınları. No`kis, "Qaraqalpaqstan", 1996, 23-bet.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 94 (575.1)

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA JISMONIY TARBIYA VA SPORT MODDIY-TEXNIKA BAZASINING MUSTAHKAMLANISHI (1991-2019)

Tishabayev Alisher Maxamatdjanovich, Farg‘ona davlat universiteti tadqiqotchisi

УКРЕПЛЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН (1991-2019)

Тишабаев Алишер Махаматджанович, научный исследователь Ферганского государственного университета

STRENGTHENING THE MATERIAL AND TECHNICAL BASE OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN (1991-2019)

Tishabaev Alisher Makhamatdjanovich, Researcher of Ferghana State University

https://orcid.org/0009-0001-6246-8595

e-mail: tishabayev11@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada O‘zbekiston Respublikasida 1991-2019-yillarda jismoniy tarbiya va sport moddiy-texnika bazasining mustahkamlanishi va uning asosiy natijalari ilmiy adabiyotlar va birlamchi manbalardagi materiallar yordamida tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston Respublikasi, jismoniy tarbiya, sport, moddiy-texnik baza, moliyaviy ta’minot, zamonaviy inshootlar.*

Abstract: *The article analyzes the strengthening of the material and technical base of physical education and sports in the Republic of Uzbekistan in 1991-2019 and its main results using materials from scientific literature and primary sources.*

Key words: *Republic of Uzbekistan, physical education, sports, material and technical base, financial support, modern facilities.*

Аннотация: *В статье с помощью научной литературы и материалов первоисточников проанализированы укрепление материально-технической базы физического воспитания и спорта в Республике Узбекистан в 1991-2019 годах и его основные результаты.*

Ключевые слова: *Республика Узбекистан, физическое воспитание, спорт, материально-техническая база, финансовое обеспечение, современная база.*

KIRISH. Respublikada jismoniy tarbiya, sportni ommalashtirishga qaratilgan hukumatning muhim e’tiboridan kelib chiqqan holda uning moddiy-texnika bazasi hamda moliyaviy ta’minotiga jiddiy urg‘u berildi. Ana shu belgilangan vazifalar tufayli sohaning moddiy bazasi yil sayin takomillashtirib borildi. Alohida ta’kidlab o‘tish joizki, butun mamlakatda bo‘lganidek aksariyat viloyatlarning markazlarida qad rostlagan sport turlariga ixtisoslashgan stadionlar va boshqa shu kabi zamonaviy inshootlar ta’mirlandi hamda doimiy foydalanishga kiritildi. Xususan, Respublika

Prezidentining sovrini uchun tennis bo‘yicha xalqaro turnirlar o‘tkazilishining yo‘lga qo‘yilishi hamda ularning aynan 1994-yildan boshlanishi va muntazam ravishda davom etishi Toshkentdagi “Yunusobod”, “Jar”, “O‘zbekiston” va boshqa sport majmualarining barpo etilishiga sabab bo‘ldi. Ularda faqat respublika musobaqalari va tennis bo‘yicha xalqaro turnirlarigina emas, hattoki boks, kurash, sharqona yakka kurash bo‘yicha Osiyo va jahon birinchiliklarining o‘tkazilishi ham ommalashdi. Tennis kortlari va yirik sog‘lomlashtirish sport markazlari barcha viloyatlarning markazlarida qurildi va doimiy foydalanishga topshirildi. Ularning tarkibida yirik sport zallari, suv havzalari, futbol va boshqa sport o‘yinlari maydonlari mujassamlashdi.

TADQIQOT METODI. “Yunusobod” sport majmuasida xalqaro musobaqalarni o‘tkazish bo‘yicha jahon andozalariga mos keladigan kompleksda tomoshabinlar madaniy hordiq chiqarib dam olishi, sportchilar esa o‘z kuchlarini sinashi uchun qulay imkoniyatlar yaratildi. Shu bilan bir qatorda, mahalliy aholi uchun o‘yin maydonlari, sport zallari va yugurish, dam olish yo‘laklarini qurish ishlari jadallashdi. Jumladan, ta’lim tizimi (o‘rta bo‘g‘in ta’lim muassasalari) yoshlari uchun yangidan barpo etilgan zamonaviy o‘quv binolarining tarkibidan yirik sport zallari hamda suv havzalari ham o‘rin oldi. Deyarli barcha oliy ta’lim muassasalarida yirik sport majmualari barpo qilindi. Ishlab chiqarish korxonalari, ya’ni soliq tizimi, qurilish va aloqa muassasalarida yangi sport majmualarini qurish ham an’anaga aylanib bordi.

NATIJA VA MULOHAZALAR. 1994-yilning yanvariga qadar faqatgina Toshkentda 26 dan ortiq o‘yingoh, 5 ta manej, sport saroylari va suv sporti saroyi, 58 ta suzish havzasi, 36 ta futbol maydoni, 549 ta jismoniy tarbiya tashkiloti qayd qilingandi[1]. O‘zbekistonda soha taraqqiyotida jismoniy madaniyat jamoalari hamda sport bilan shug‘ullanuvchilarning roli katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Xususan, jismoniy madaniyat jamoalarining soni 1991-yilda 14 577 ta bo‘lgan bo‘lsa, 1995-yilda 14 408 ta va 2000-yilda esa 15 863 taga yetdi, ba’zi yillarda jamoalar sonining kamayishiga sabab shundaki, ba’zi korxonalar va muassasalar birlashtirildi yoki tugatildi, keyinchalik esa ularning soni yanada ortib bordi[2].

Respublika hududlarida joylashgan amaldagi sport inshootlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tahlil qilish natijasida soha taraqqiysi borasida olib borilayotgan ishlarning alohida tahsinga loyiq ekanligini isbotlaydi. Masalan, sport inshootlarining soni va ularning quvvati 2002-yilga nisbatan 2012-yilga kelib 2 948 taga oshdi, uning bir vaqtning o‘zida sportchilarni qabul qila olish imkoniyati 25 5176 nafarga yetdi. 2002-yilda mamlakatda sport inshootlari soni 48 204 tani tashkil qilgan bo‘lsa, 2012-yilda ular 51 152 tadan iborat bo‘ldi. Sohadagi faoliyatga kiritilgan inshootlarning o‘sishini hududlararo tahlil qiladigan bo‘lsak, 2012-yilga kelib eng katta o‘sish ko‘rsatkichi Navoiy, Buxoro, Jizzax va Surxondaryo viloyatlariga to‘g‘ri keldi, eng kam o‘sish Sirdaryo, Xorazm viloyatlari va Toshkent shahri hissasiga to‘g‘ri keldi, Namangan viloyatida esa ushbu ko‘rsatkichning pasayishi ham kuzatildi. Ba’zi hududlarda joylashgan amaldagi sport inshootlari sonining ortmasligi, ular quvvatining kamayishiga ham sezilarni ta’sir qildi. Bunyodkorlik ishlari keyingi yillarda ham davom etdi. Jumladan, 2014-yili Namangan viloyati To‘raqo‘rg‘on tumanidagi 28-bolalar va o‘smirlar olimpiya zahiralari sport maktabining yangi binosi foydalanishga topshirildi. Bu yerda “Zafar qurilish servis” korxonasi bunyodkorlari tomonidan 2 milliard 38 million so‘mlik qurilish-montaj ishlari bajarildi. Binoda yoshlarning kurash, belbog‘li kurash, yunon-rim kurashi, dzyudo, turon yakka kurashi va og‘ir atletika bilan shug‘ullanishi uchun barcha qulay sharoitlar yaratildi[3].

Bolalar sportini rivojlantirish jamg‘armasining manzilli dasturlariga asosan 2003-2014-yillarda jami 1979ta inshoot bunyod etildi. Uning 1605tasi sport, 278tasi bolalar musiqa va san’ati maktabi hamda 96ta suzish havzalaridan iborat bo‘ldi. 2013-yili respublikada 113ta sport inshooti va suzish havzasi hamda 55ta bolalar musiqa hamda san’at maktablari qurilib, doimiy foydalanishga berildi[4]. Ushbu obyektlarning 132tasi qishloq joylarda ishga tushirilib, ular uchun 210 milliard 400 million so‘m mablag‘ sarflandi. Shu bilan birga, 120 turdagi sport inventarlari va

TAMADDUN NURI

uskunalarining 116tasi mamlakat korxonalarida ishlab chiqarildi. Bundan tashqari, o‘tgan 2014-yili 163ta inshootda qurilish-tiklash ishlari o‘tkazildi hamda 115ta bolalar sporti inshooti (jumladan, 18ta yangi qurilish TIPlar asosida, shu bilan bir qatorda, maktablarda 73ta sport zallarini yangidan barpo etish, 17ta mavjud inshootlarni qayta ta’mirlash hamda 7ta sport inshootlarini kapital jihatdan ta’mirlash) muntazam foydalanishga kiritildi[5]. Respublikada har yil bahor faslida o‘quvchi qizlarga sport kiyimlari topshirish an’anaga aylandi. 2014-yilda mazkur an’anaga asosan yangi zamonaviy dizayn asosida tikilgan 12 turdagi jami 111302 komplekt sport liboslari va 189943 komplekt sport formalari qizlarga topshirildi. Bu esa qizlar o‘rtasida sportning yanada ommalashishi, ularning sog‘lom ulg‘ayishlarida muhim omil bo‘ldi. Ayni shu davrda mamlakatda 842 ming nafarga yaqin qizlar sport bilan shug‘ullanib keldi. Respublikada 2 millionga yaqin bola sportning 30dan ziyod turi bilan muntazam shug‘ullandi. Xalq ta’limi tizimida jami 28ta futbol maktab-internati, 489 bolalar hamda o‘smirlarning sport maktablari umumiy faoliyatda bo‘ldi. Mazkur futbol maktab-internatlarida 2014-yili 5778 nafar o‘quvchiga 312 nafar o‘qituvchi-murabbiy, BO‘SMlarida 322 337 nafar sportchiga 9983 (ulardan 2536 nafari ayollar) nafar murabbiy ta’lim-tarbiya berdilar[6]. Bolalarning sportga qiziqishini yanada oshirish maqsadida hududlarda sportning ko‘plab turlari bo‘yicha musobaqalar, sport festivallari, o‘rtoqlik uchrashuvlari va o‘quv-mashg‘ulot yig‘inlari muntazam ravishda o‘tkazildi. Masalan, 2003-2013-yillarda 23 mingta sport tadbiri o‘tkazilgan bo‘lsa, ularning qariyb 17 mingtasi qishloq joylarda tashkil etildi. Ana shu tadbirlarda 10,5 milliondan ortiq bola, jumladan, qishloq joylarda yashaydigan 7,6 million nafar o‘qil-qizlar ishtirok etdi[7].

2014-yil 3-dekabrda Vazirlar Mahkamasi tomonidan “2015-2020-yillarda umumta’lim maktablarini zamonaviy sport zallari bilan ta’minlash chora-tadbirlari dasturi to‘g‘risida”gi qarori qabul qilinib, tasdiqlangan maxsus dasturga muvofiq O‘zbekistonda 2021-yilga qadar Bolalar sportini rivojlantirish jamg‘armasi hamda ta’lim muassasalari (umumta’lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar, tibbiyot o‘quv dargohlari)ni qayta qurish, kapital ta’mirlash va zaruriy anjomlar bilan ta’minlash jamg‘armasi mablag‘lari hamda imtiyozli xorijiy kredit va grantlar, yuridik va jismoniy shaxslarning xayriya ehsonlari hisobiga 1706ta yangi sport zali barpo etish belgilandi[8]. Ma’lum bo‘lishicha, ushbu obyektlar respublikaning barcha hududlarida, jumladan, Samarqand (419ta), Surxondaryo (256ta), Qashqadaryo (224ta), Farg‘ona (158ta), Toshkent (127ta), Andijon (125ta), Namangan (104ta), Buxoro (85ta), Jizzax (81ta), Navoiy (37ta), Xorazm (24ta) va Sirdaryo (9ta) viloyatlarida, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasi (53ta) hamda Toshkent shahrida (4ta) qurilishi mo‘ljallandi.

Sohaning taraqqiyotiga qaratilgan masalalar, vazifalar keyingi yillar davomida ham izchil davom etdi. Jumladan, 2017-yilning 14-15-aprel kunlarida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning Samarqand viloyatiga qilgan tashrifi davomida bu yerda amalga oshirilgan ishlar sarhisobiga bag‘ishlangan matbuot anjumani bo‘lib o‘tdi. Unda sport turlarini yanada jadallashtirish, sohaning moddiy-texnik bazasini yanada yaxshilash borasidagi amaliy tadbirlar muhokama qilindi. Shu davrga qadar 70ta umumta’lim maktablaridagi sport inshootlaridan 55ta inshootda pasport mavjud bo‘lib, ushbu muassasalardagi sport zallarining foydalanish darajasi 80foizdan ortiqni tashkil qildi. Biroq, sport to‘garaklari jadvali 5ta maktabda mavjud emasligi aniqlandi[9]. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari soni 183 nafar, ulardan 79 nafari malaka oshirishdan o‘tgan, inshootlar jihozlanishi va sanitariya holati 75 foizni tashkil qildi[10]. Musobaqalarda ishtirok etganlar va sovrindor bo‘lganlar 384 nafar, ular orasida 69 nafar razryadli o‘quvchilar ham mavjud. Samarqand shahridagi 11ta akademik litseyda sport inshootlari mavjud bo‘lib, ularning umumiy quvvati 1206 nafar, foydalanish darajasi 65 foizni tashkil qildi. Bu sport inshootlarida sportning 9ta turi bo‘yicha to‘garaklar faoliyat yuritdi, 1340 nafar o‘quvchilar ushbu inshootlardan kunlik foydalandilar. Biroq, shahardagi 26ta kasb-hunar kollejlarining sport inshootlaridan pasporti mavjud emaslari 5tani tashkil etdi. Umumiy quvvati 4690 nafar bo‘lib, foydalanish darajasi 70 foiz bo‘ldi hamda 12ta sport turlari bo‘yicha to‘garaklar faoliyati yo‘lga qo‘yildi[11]. 2016-yilda viloyat yoshlarining 2 nafari jahon, 7 nafari Osiyo chempionligini qo‘lga kiritdi. Yil davomida samarqandlik sportchilar 362ta oltin, 383ta kumush

TAMADDUN NURI

va 495ta bronza medallarini qo‘lga kiritdilar. Shundan 43ta oltin, 56ta kumush va 47ta bronza medal xalqaro musobaqalarda qo‘lga kiritildi. Viloyatda 5262ta sport inshooti bo‘lib, uning 948tasi sport zali, 13tasi suzish havzasi, 23tasi tennis korti, 767tasi futbol, 368tasi mini-futbol (shundan 168tasi sun’iy qoplamali), 770tasi gandbol, 1279tasi voleybol, 1031tasi basketbol maydonlaridir[12]. Viloyat sportchilari tomonidan 2018-yilda respublika musobaqalarida 1652ta (shundan 520ta oltin, 545ta kumush va 587ta bronza), Osiyo chempionati va kubogi bellashuvlarida 91ta (36ta oltin, 23ta kumush va 32ta bronza), jahon chempionati va kubogi bahslarida 57 ta (16ta oltin, 18ta kumush va 23ta bronza) va nufuzli xalqaro turnirlarda 126ta medal (57ta oltin, 40ta kumush va 29ta bronza) qo‘lga kiritildi [13].

2019-yili O‘zbekistonda faoliyat yuritgan sport inshootlari soni 51651tani tashkil etgan, shu jumladan, qishloq joylarda ular 27591 tadan iborat bo‘ldi. Barcha sport inshootlarining bir kunlik quvvati (o‘tkazish imkoniyati) 2136,8 ming kishini tashkil etdi, shundan qishloq joylarida 1037,0 ming kishini tashkil etdi. Mavjud sport inshootlar asosiy qismi 39841ta sport maydoncha va maydonlaridan iborat bo‘lib, sport zallari – 10863ta, stadionlar 417ta, suzish basseynlari 316ta, otish tirlari 142ta, o‘q otish va stendga otish joylari 40ta, manejlar 24ta, otchoparlar soni 8tani tashkil qildi[14].

XULOSA. Xullas, hukumatning sohani taraqqiy ettirishga qaratilgan jiddiy e’tiboridan kelib chiqqan holda uning moddiy-texnika bazasi va moliyaviy ta’minoti yil sayin mustahkamlanib bordi. Ana shu muhim vazifalardan kelib chiqqan holda mamlakatda ko‘pgina zamonaviy sport inshootlari barpo qilindi, ularning soni yildan-yilga asta-sekin ortib bordi. Bu kabi sport obyektlarining barpo etilishi hamda ularning doimiy foydalanishga topshirilishi aholi, ayniqsa yosh avlodning sog‘ligi hamda salomatligini tiklash va muhofaza qilish borasidagi muhim islohotlar sifatida e’tirof etish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA), M.38-fond, 3-ro‘yxat, 112-yig‘majild, 40-varaq.
2. O‘zMA, M.38-fond, 3-ro‘yxat, 112-yig‘majild, 42-varaq.
3. Samarov R. Chempionlar maktabining yangi binosi / Sport, 2014-yil 18-dekabr.
4. O‘zMA, M.38-fond, 3-ro‘yxat, 112-yig‘majild, 42-varaq.
5. Nuraliyev F. Farzandlari sog‘lom yurt qudratli bo‘lur / Sport yangiliklari, 2014-yil 30-dekabr.
6. O‘zMA, M.38-fond, 3-ro‘yxat, 112-yig‘majild, 345-varaq.
7. Nuraliyev F. Ozod yurt o‘g‘lonlari / Sport yangiliklari, 2014-yil 17-iyun.
8. Niyozov S. 2021-yilgacha 1706 ta yangi sport zali quriladi / Sport yangiliklari, 2014-yil 16-dekabr.
9. O‘zMA, M.1-fond, 16-ro‘yxat, 34-yig‘majild, 88-varaq.
10. Hakimov S. Matbuot anjumani o‘tkazildi / Sport, 2017-yil 20-iyun.
11. O‘zMA, M.1-fond, 16-ro‘yxat, 34-yig‘majild, 89-varaq.
12. Hakimov S. Samarqandda olimpiada ishtirokchilari soni ko‘payadi / Sport, 2017-yil 31-yanvar.
13. O‘zMA, M.1-fond, 16-ro‘yxat, 34-yig‘majild, 90-varaq.
14. 2019 йилда жисмоний тарбия ва спорт ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси, 2020. –Б.3.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 3237.001.09

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA GIDRONIM KOMPONENTLI MAQOLLARDA EKVIVALENTLIK MASALALARI

Kayumova Shaxnoza Kobiljonovna, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, (PhD)

EQUIVALENCE ISSUES IN PROVERBS WITH HYDRONYMIC COMPONENTS IN UZBEKISTAN AND ENGLISH

Kayumova Shakhnoza Kobiljonovna, Termez University of Economics and Service, (PhD)

ВОПРОСЫ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ В ПОСЛОВИЦАХ С ГИДРОНИМИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ НА УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Каюмова Шахноза Кобилжоновна, Термезский университет экономики и сервиса, (PhD)

https://orcid.org/0000-0005-0544-6813
e-mail: Shaxnoza.kayumova@.gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi gidronim komponentli maqollarning ekvivalentlik masalalari tahlil qilinadi. Gidronimlar xalqning tabiatga munosabati va hayot tarzini aks ettiruvchi muhim til birliklaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotda maqollarni tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolar, jumladan, madaniy farqlar, metaforik ifodalarning nozik jihatlari va tuzilma tafovutlari ko‘rib chiqiladi. To‘liq, qisman va ekvivalentga ega bo‘lmagan maqollarning tarjima va interpretatsiya usullari tahlil qilinib, ularning madaniyatlararo muloqotdagi ahamiyati yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *gidronim, maqollar, tarjima, ekvivalentlik, lingvomadaniyat, metaforik ifoda, madaniy kontekst.*

Abstract: *This article analyzes the equivalence issues of proverbs with hydronymic components in Uzbek and English. Hydronymics are one of the important linguistic units reflecting the attitude of the people to nature and their way of life. The study examines the main problems that arise in the process of translating proverbs, including cultural differences, subtleties of metaphorical expressions and structural differences. Methods of translation and interpretation of proverbs with full, partial and no equivalents are analyzed, and their importance in intercultural communication is highlighted.*

Keywords: *hydronym, proverbs, translation, equivalence, linguistic culture, metaphorical expression, cultural context.*

Аннотация: *В статье анализируются вопросы эквивалентности пословиц с компонентами-гидронимами в узбекском и английском языках. Гидронимы являются одной из важных языковых единиц, отражающих отношение народа к природе и образу жизни. В исследовании рассматриваются основные проблемы, возникающие в процессе перевода пословиц, включая культурные различия, тонкости метафорических выражений и структурные различия. Анализируются методы перевода и интерпретации полных, частичных и безэквивалентных пословиц, подчеркивается их значение в межкультурной коммуникации.*

Ключевые слова: *гидроним, пословицы, перевод, эквивалентность, лингвокультура, метафорическое выражение, культурный контекст.*

KIRISH. Til – bu xalq madaniyatini, tarixini va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim vosita. Har bir millatning o‘ziga xos tafakkuri, hayotiy tajribasi va dunyo haqidagi tasavvurlari uning tilida, ayniqsa, maqollarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Maqollar xalq donishmandligi, hayot tajribasi va qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan qisqa va mazmunli iboralardir. Ular avloddan-avlodga o‘tib, milliy tafakkurning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Gidronim komponentli maqollar suv, daryo, dengiz va boshqa suv havzalari bilan bog‘liq bo‘lib, ular xalqning tabiatga munosabati va hayot tarzini aks ettiradi. Bu kabi maqollar inson hayotining muhim jihatlarini, xususan, chidamlilik, barqarorlik, vaqt va taqdir kabi tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Masalan, suv oqimi hayotning davomiyligini va o‘zgaruvchanligini, dengiz esa cheksizlik va noma’lumlikni anglatishi mumkin.

O‘zbek va ingliz tillari turli til oilalariga mansub bo‘lsa-da, ularning folklorida gidronim komponentli maqollarga katta e’tibor qaratilgan. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi gidronim komponentli maqollarning ekvivalentlik masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqollarni tarjima qilish jarayonidagi qiyinchiliklar, ularning semantik va madaniy xususiyatlari hamda lingvistik tafovutlari o‘rganiladi.

Gidronimlar – suv obyektlari nomlarini ifodalovchi so‘zlar bo‘lib, ular ko‘pincha maqollarda ramziy ma’no kasb etadi. O‘zbek tilidagi “*Tomchi-tomchi yig‘ilsa, dengiz bo‘lur”* maqoli kichik harakatlarning katta natijalarga olib kelishini bildiradi. Ingliz tilida esa *“Little drops make the mighty ocean”* shaklida ekvivalent topiladi. Bu ikkala maqolda ham suv metaforasi orqali sabr va bardoshlilikning muhimligi ifodalangan.

O‘zbek va ingliz tillaridagi gidronim komponentli maqollarni chog‘ishtirganda, quyidagi ekvivalentlik turlarini ajratish mumkin:

To‘liq ekvivalentlik: Mazmun va tuzilish jihatidan bir xil bo‘lgan maqollar. Bu holatda har ikkala tilda ham bir xil tushuncha va ma’no ifodalanadi. Masalan, *“Still waters run deep”* va *“Sokin (Tinch) suvning tagi chuqur”* – har ikkisi ham tashqi sokinlik ortida chuqur ma’no yashiringanligini bildiradi. Bu kabi maqollar madaniyatlararo tushuncha uyg‘unligini ko‘rsatadi.

Qisman ekvivalentlik: Mazmun jihatdan o‘xshash bo‘lib, tuzilishi yoki ifoda usuli farqlanadigan maqollar. Masalan, *“Ko‘p suv oqsa, loyqasi chiqadi”* va *“Time and tide wait for no man”* – har ikkisi ham vaqtning o‘tishi va hayotning davom etishi haqidagi dono fikrni bildiradi. Shuningdek, *“Bir tomchi suvning qadriga yetmagan, bir daryoga zor bo‘lar”* maqoli ingliz tilidagi *“We never know the worth of water till the well is dry”* iborasi bilan qisman mos keladi.

Ekvivalenti yo‘q maqollar: Ba’zi maqollar bir tilga xos bo‘lib, boshqa tilga aniq tarjima qilib bo‘lmaydi. Masalan, *“Daryoning qirg‘og‘ida turib cho‘milish o‘rganilmaydi”* maqoli ingliz tilida aynan muqobili bo‘lmasa-da, *You cannot learn to swim without getting into the water* ifodasi mazmun jihatdan yaqin keladi. Shuningdek, *“Suv kelsa, to‘pig‘ingdan, gap kelsa, boshingdan”* maqoli o‘zbek xalqining og‘zaki ijodi mahsuli bo‘lib, ingliz tilida unga to‘liq muqobil maqol yo‘q.

Bu ekvivalentlik turlari o‘zbek va ingliz tillaridagi gidronim komponentli maqollarni lingvistik va madaniy jihatdan chog‘ishtirish imkonini beradi. Ba’zi maqollar to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalentga ega bo‘lsa, ba’zilarining tarjimasi yoki muqobili mazmuniy jihatdan farqlanishi mumkin. Shu sababli, maqollar tarjimasida faqat lingvistik moslik emas, balki madaniy kontekst ham e’tiborga olinishi lozim.

Gidronim komponentli maqollarni tarjima qilishda asosiy muammolar quyidagilardan iborat:

Madaniy farqlar: maqollarning kelib chiqishi xalqning hayot tarzi bilan bog‘liq bo‘lgani uchun ularni bevosita tarjima qilish qiyin bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘zbek tilidagi *“Suv kelsa, to‘pig‘ingdan, gap kelsa, boshingdan”* maqoli suvning kutilmagan holatlarga sabab bo‘lishini ifodalaydi, lekin ingliz tilida unga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalent topish qiyin. Ba’zi maqollarning chuqur ma’no qatlami bor bo‘lib, ularni oddiy tarjima orqali yetkazish qiyin. Masalan, ingliz tilidagi *“Don’t cross the bridge until you come to it”* maqolini o‘zbek tiliga *“Ko‘prik oldiga yetmay turib, uni kesib o‘tishga urinma”* deb tarjima qilish mumkin, lekin bu maqolning metaforik mazmunini to‘liq aks ettirish uchun qo‘shimcha izoh berilishi maqsadga muvofiqdir.

Har bir til o‘ziga xos grammatik va sintaktik xususiyatlarga ega bo‘lib, bu maqollar tarjimasida muammolar tug‘ilishi mumkin. Masalan, o‘zbek

tilida maqollar ko‘pincha qisqa va obrazli bo‘lsa, ingliz tilidagi maqollar ba’zan yanada tushuntirish talab qilishi mumkin. *“Tomchi-tomchi yig‘ilib, daryo bo‘lur”* maqoli qisqa va aniq ifodalangan bo‘lsa, ingliz tilida unga yaqin mazmundagi ibora *“Little drops of water make the mighty ocean”* struktura jihatdan tugallangan gap holatida keltiriladi.

Kontekstga bog‘liqlik: maqollarning ma’nosi u ishlatilgan kontekstga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, *“Suv ko‘p oqsa, loyqasi chiqadi”* maqolini ingliz tiliga *“When the water flows, the mud settles”* deb tarjima qilish mumkin, ammo bu maqol turli kontekstlarda turlicha talqin qilinishi mumkin.

So‘zma-so‘z tarjimaning noaniqligi: ba’zi maqollar so‘zma-so‘z tarjima qilinganda o‘z ma’nosini yo‘qotishi yoki chalkashlikka sabab bo‘lishi mumkin. Masalan, *“Sokin (Tinch) suvning tagi loyqa”* maqolini *“The bottom of still water is muddy”* deb tarjima qilish mumkin, lekin ingliz tilida bu ibora keng qo‘llanilmaydi, shuning uchun *“Still waters run deep”* kabi mos ekvivalent topish muhim hisoblanadi.

Gidronim komponentli maqollarni tarjima qilish jarayonida nafaqat tilshunoslik, balki madaniy kontekstni ham e’tiborga olish zarur. Shuning uchun tarjima jarayonida ekvivalentlarni tanlashda faqatgina lingvistik moslik emas, balki ularning semantik va madaniy ahamiyati ham chuqur o‘rganilishi lozim.

XULOSA. O‘zbek va ingliz tillaridagi gidronim komponentli maqollar xalq donishmandligi va madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. Ushbu maqollarning tarjima va ekvivalentlik masalalarini o‘rganish tilshunoslik hamda tarjima nazariyasi nuqtayi nazaridan muhimdir. To‘liq, qisman yoki umuman ekvivalenti bo‘lmagan maqollar tahlil qilinganida, ularning madaniy kontekstdagi ahamiyatini inobatga olish zarur. Shu sababli, maqollar tarjimasida nafaqat lingvistik, balki madaniy va semantik omillarni ham hisobga olish lozim. Maqollarni tarjima qilish jarayonida so‘zma-so‘z tarjima ba’zan ma’noni buzishi yoki tushunarsiz holga keltirishi mumkin. Shu bois tarjimada kontekstga mos ekvivalentlarni topish va ularning madaniy mazmunini yetkazish muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek va ingliz maqollari o‘rtasidagi farqlar har bir xalqning tabiat va hayot tarzi bilan bog‘liq ekanligi, shuningdek, ularning dunyoqarashini aks ettirishini ko‘rsatadi. Demak, gidronim komponentli maqollarni tarjima qilishda faqatgina lingvistik jihatni emas, balki ularning tarixiy, ijtimoiy va madaniy kontekstini ham chuqur o‘rganish lozim. Kelajakda bu mavzu bo‘yicha qo‘shimcha tadqiqotlar olib borish orqali maqollarning tarjima jarayonini yanada mukammallashtirish va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish mumkin bo‘ladi. Bu esa tarjima jarayonlarini yanada sifatli qilish bilan birga, milliy va xalqaro madaniyatlar o‘rtasida o‘zaro tushunishni mustahkamlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Baker, M. (2018). In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge.
2. Nida, E. A., & Taber, C. R. (2003). The Theory and Practice of Translation. Brill.
3. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. Prentice Hall.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
5. Курбанбаева, М. (2023). Пословицы и поговорки со схожим значением в русском и узбекском языках и общность народной мудрости. Tamaddun nuri jurnali, 4(43), 15-18.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 398.2:82.0 (043.3)

TURKIY XALQLARNING XALQ OG'ZAKI IJODINI TADQIQ ETISHDA O'ZBEK KUMULYATIV ERTAKLARINING AHAMIYATI

Xolmurodova Olima Abdivaliyevna
Jizzax davlat pedagogika universiteti, Xorijiy tillar fakulteti dotsenti

ЗНАЧЕНИЕ УЗБЕКСКИХ КУМУЛЯТИВНЫХ СКАЗОК В ИССЛЕДОВАНИИ НАРОДНОГО УСТНОГО ТВОРЧЕСТВА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Холмурадова Олима Абдивалиевна
Джизакский государственный педагогический университет, Доцент факультета иностранных языков

THE IMPORTANCE OF UZBEK CUMULATIVE TALES IN THE STUDY OF THE FOLKLORE OF TURKIC PEOPLES

Kholmuradova Olima Abdivalievna
Jizzakh State Pedagogical University, Associate Professor, Faculty of Foreign Languages

xolmurodovaolima7@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6256-4037

Annotatsiya: *Mazkur maqola o'zbek xalq og'zaki ijodining muhim qismi bo'lgan kumulyativ ertaklarni hylistik metodologiya asosida o'rganishga bag'ishlangan. Shuningdek, hylistik metodologiya yordamida ertaklarning tuzilishi va semantik xususiyatlari chuqur o'rganilib, ularning folkloristik ahamiyati baholanadi.*

Kalit so'zlar: *turkiz xalqlar, kumulyativ ertaklar, kumulyativ tuzilish, janriy xususiyatlar, o'zbek kumulyativ ertaklari, hylistik metodologiya, folklor, didaktik xususiyatlar.*

Annotation: *This article is dedicated to the study of cumulative tales, which are an important part of Uzbek folk oral literature, using a holistic methodology. Additionally, with the help of a holistic methodology, the structure and semantic features of these tales are thoroughly examined, and their folkloristic value is assessed.*

Key words: *Turkic peoples, cumulative tales, cumulative structure, genre characteristics, Uzbek cumulative tales, holistic methodology, folklore, didactic features.*

Аннотация: *Данная статья посвящена изучению кумулятивных сказок, которые являются важной частью устного народного творчества узбекского народа, на основе холистической методологии. Кроме того, с помощью холистической методологии глубоко исследуются структура и семантические особенности сказок, а также оценивается их фольклористическая значимость.*

Ключевые слова: *тюркские народы, кумулятивные сказки, кумулятивная структура, жанровые особенности, узбекские кумулятивные сказки, холистическая методология, фольклор, дидактические особенности.*

Kirish. Kumulyativ ertaklar nafaqat o'zbek, balki dunyo xalqlari ertaklari fondida alohida o'rin tutadi va insoniyat tongida paydo bo'lgan mifopoetik tafakkur mahsuli sifatida baholanadi. O'zbek kumulyativ ertaklari ham asosan hayvonlar haqidagi ertaklar tarkibida qaralib, baholanib keladi, ularning rang-barang shakllari va poetik qurilmasi tinglovchi-yu tadqiqotchilarni o'ziga rom etadi. Qariyb bir asrga yaqin vaqt oralig'ida amalga oshirilgan o'zbek xalq ertaklarining turli-tuman nashrlariga nazar

tashlaydigan bo‘lsak, ularning barchasida kumulyativ ertak namunalarini uchratamiz. Ammo bu namunalar alohida jamlanib, bir tizimda qaralib chop etilgan emas. Shu sababli biz birinchi galda bu xil ertaklarni ajratib umumiy ro‘yxatini keltirishni lozim topdik. Tartib berilayotgan ro‘yxatimiz mukammallikka da'vo qilmaydi, lekin ushbu sanoqning o‘zi ham kumulyativ ertaklarning umumo‘zbek ertaklari fondidagi mavqei salmoqli ekanligini ko‘rsatadi, ular haqida kerakli tasavvurni uyg‘otadi. O‘zbek xalq kumulyativ ertaklarining mavjud nashrlardagi namunalari quyidagilar: “Tuxumboy bilan Buyrakboy”, “Qumursqa polvon”, “Uch echki”, “Susambil”, “Bit o‘ldi – burga azador bo‘ldi”, “Bo‘z bola”, “Oyjamol bilan kal”, “Bo‘ri bilan mergan”, “Chivinboy”, “Chu-chu mekunam”, “Qo‘ng‘iz bikach”, “Och bo‘ri”, “Tulki bilan bo‘ri”, “Tulkiboy”, “Qarg‘a bilan qo‘zi”, “Bo‘ri bilan mergan”, “Bo‘ri bilan tulki”, “Kampir bilan shaqol”, “Jasur chol”, “Oltmish og‘iz yolg‘on”, “Noshud bola”.

Kumulyativ ertaklarni sirtdan kuzatish davomida ham ularga xos quyidagi xususiyatlarni alohida ajratib sanash mumkin:

- Kumulyativ ertaklar tuzilishining zanjirli ko‘rinishga ega ekanligi.
- Ertak qahramonlarining hayvonlar, turli buyum, ashyolar va qisman odamlardan iboratligi.
- Ertak matnida formula shaklini olgan savol-javoblarning muhim o‘rin tutishi.
- Matn tarkibida she'riy qismlarning alohida o‘ringa egaligi.
- Ertak kompozisiyasi boshlama, zanjirli tavsif va xotimadan tashkil topishi.
- Majoziylik va ramziylikning ustuvor ko‘rinish olishi.
- Shartlilikning asosiy usul sifatida namoyon bo‘lishi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. *Matn tarkibida she'riy qismlarning alohida o‘ringa egaligi.* Kumulyativ ertaklarning aksariyat qismida qahramonlar dialogida she'riy parchalar keladi. Umuman, o‘zbek xalq ertaklarida she'riy parchalar mavjud namunalarning aksariyat qismi kumulyativ ertaklar hisobiga to‘g‘ri keladi.

“Qo‘ng‘iz bikach” ertagida ham personajlar savol-javobi she'riy shaklda berilganligini ko‘rishimiz mumkin[1].

Folklorshunos G‘.Jalolov ertaklar tarkibida keluvchi qo‘shiqlar va ularning ertak syujetidagi vazifasi borasida quyidagi fikrni yozadi: “Qo‘shiqlar ertaklar syujetida maqol va topishmoqlar singari hal qiluvchi, voqealarni birlashtiruvchi vazifani o‘tamaydi, ularning emotsional xususiyatlarini kuchaytirish, badiiy tasvir kuchini oshirish, xarakterlar orasidagi munosabatlarni dialog (lapar kabi) formasida bayon etish, qahramonlarning lirik holati, kechinmalarini ochib berish uchun qo‘llaniladi”[2].

Olimning fikrini davom ettirib yana aniqlik kiritish kerak bo‘ladi. Qo‘shiqlarning ertak syujetidagi o‘rni ham muhim. Ular faqat qahramon “kechinmalarini ochib berish uchun qo‘llaniladi” deb baholash qo‘shiqlarning badiiy qimmatini kamaytirish bo‘ladi. Ular ertak dramatizmining ortishiga, mazmunning to‘liq ifoda topishida, voqealar tafsilotini aniq ifodalashda ham muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbek kumulyativ ertaklarda ko‘p uchratish mumkin bo‘lgan she'riy parchalar haqida Komiljon Imomov quyidagi fikrni keltiradi: “Ertaklarda lirik ohangni kasb etgan she'riy parchalar obraz ruhiyatini belgilab, voqelikka munosabatini oydinlashtiradi. Asosiy vazifasi e'tiborni tortish va estetik zavq berish vazifasini ado etadi”[3], – deb yozadi.

Bugungi kunda bolalar folklori tarkibida bolalar qo‘shiq namunasi sifatida qaraluvchi aksariyat zanjirli tuzilishli qo‘shiqlarning, aslida, kumulyativ ertaklar tarkibida kelganligini ko‘rishimiz mumkin. Lekin vaqtlar o‘tishi davomida ertak unutilib, faqat qo‘shiqlargina saqlanib qolganligi faktlariga duch kelinadi. Ammo bu qo‘shiqlarning boshqa hududlarda saqlangan ertak variantlarining uchrashi fikrimizni tasdiqlaydi. Folklorshunos A.Musaqulov “O‘zbek xalq lirikasi” kitobida shunday qo‘shiqlardan birini keltirib, bu qo‘shiqning tarixiy ildizlari haqida o‘z fikrini bayon etadi.

[1] O‘zbek xalq ertaklari. Birinchi kitob / Tuzuvchilar: M.Afzalov, X.Rasulov, Z.Husainova. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – B.75.

[2] Jalolov G‘. O‘zbek folklorida janrlararo munosabat. – Toshkent: Fan, 1979. – B.133.

[3] Imomov K. O‘zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – B.166.

Turkiy xalqlar tarixida ayiq totemi ham juda rivojlangan. Shuningdek, etnografik adabiyotlarda bir totem vakillari dushmanlik maqsadida boshqa guruh totemlarini olganliklari aytiladi.

Olimlar fikricha, qadimda bir urug‘dan tarqalgan turli aymoq vakillari fratiriylarga birlashganlar. Bunda bosh urug‘ va unga yaqin urug‘lar totemlari bo‘yicha ham birlashganlar. Shuningdek, urug‘lar birlashmasi bilan boshqa birlashma o‘rtasida doimiy ziddiyat mavjud bo‘lib, **biz** tushunchasi doimo **ular**ga qarshi qo‘yilgan. Ana shu jihatlardan qaralsa, qo‘shiqdagi ayiq bosh urug‘ totemi, bo‘ri, tulki fratriy totemlar, qashqir dushman totem ifodasidir”[4].

Olim bu qo‘shiqning ertak tarkibida kelishidan bexabar bo‘lgan. Yozib oluvchi ham, aytuvchi ham qo‘shiqning ertak sifatida amalda bo‘lganligini bilmagan bo‘lishlari kerak. Aytuvchi ham ertakni unutgan avlod vakili sifatida ertakdan butkul bexabar o‘sgan bo‘lishi mumkin. Ammo ushbu qo‘shiqni folklorshunos Sh.Turdimov Samarqand viloyati Qo‘shrabot tumani To‘ra qishlog‘ida yashagan Vazifa momodan 1985-yili yozib olgan “Tulki” nomli kumilyativ ertak tarkibida to‘liq holda kelishi vaziyatga oydinlik kiritadi.

Muhokama. Kumulyativ ertaklarning vaqtlar o‘tib unutilishi sababli ulardagi qo‘shiqlarning bolalar qo‘shig‘i sifatida saqlanib qolishiga misollar ancha. Shunday misollardan biri “Tulkichak” qo‘shig‘idir. “Tulkichak” qo‘shig‘ining variantlari o‘zbek va qoraqalpoq bolalar folklor namunalari orasida mashhur. Qo‘shiqning bir necha qoraqalpoq variantlari chop etilgan[5].

“Tulkichak” qo‘shig‘ini “Jovur chol” ertagi tarkibida mukammal ko‘rinishda o‘qiymiz. Ertakni 1948-yili Samarqand viloyati Qo‘shrabot tumanining Qoraksa qishlog‘ida yashovchi qissaxon baxshi Rahmatulla Yusuf o‘g‘li folklor arxiviga (Inv. № 1090) yozib topshirgan, ertak “O‘zbek xalq ertaklari” to‘plamida nashr etilgan [6]. Ertakda tulkining Jovur cholga o‘g‘il bo‘lishi, barcha yumushlarini bajarishi va tunda uydan chiqib ketayotgan vaqti Jovur chol va tulki o‘rtasida ayni qo‘shiq varianti savol-javob shaklida kelishini ko‘ramiz[7].

Natijalar. Ertak tarkibidagi qo‘shiq shu bilan yakun topadi. Bu ertak alohida tadqiq etishni talab qiladi va biz muammomiz qamrovidagina fikr yuritdik, xolos. Demak, bugungi kunda bolalar folkloridagi aksariyat zanjirli qo‘shiqlarning u yoki bu jihatdan kumulyativ ertaklar bilan bog‘liqligi alohida o‘rganilishi kerak bo‘lgan masalalar sirasiga kiradi. Umuman, kumulyativ ertaklarning bolalar folklori namunalari tarkibida o‘rganilishi va yosh bolalar nutqining rivojlanishida bu namunalarning misol tariqasida qo‘llanilishi bejiz emas. Chunki ulardagi iboralar, qo‘shiqlar, dialoglar sodda va ohangdorligi bilan bolalar nutqining rivojlanishida, obrazli fikrlash ko‘nikmalarining shakllanib rivojlanishida katta o‘rin tutadi.

Bu o‘rinda folklorshunos V.P.Anikinning: “Bolalarning ona va buvalaridan eshitadigan birinchi ertagi kumulyativ ertaklardir. Bu ertaklardagi zanjirsimon, savol-javobli uslub, bir turdagi epizodlar bolaning diqqatini jalb qiladi va uncha katta bo‘lmagan ertak matnini bolalar tezda eslab qolishadi. Kumulyativ ertaklardan keyingina bola hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar va topishmoqlarni bila boshlaydilar”[8], – deb bildirgan fikri muhim.

Tadqiqotchi T.V.Zueva ham ertaklarda kumulyativ kompozitsiya, ya'ni zanjirli bog‘lanishlar tamoyiliga asoslangan qurilishda bir xil o‘zgarmaydigan motivning har gal yangi yo‘nalish orqali bog‘lanishi ortib borishiga e'tibor qaratadi. Kumulyativ strukturaga ega ertaklar syujeti turli takrorlanish va bog‘lanishlardan iborat bo‘lib, ba'zan savol-javobli, she'riy, matnli tuzilishda bo‘ladi. Bu tur ertaklarning yana bir jihati ularda bog‘lanishlar zanjirni hosil qilishidir deb ko‘rsatadi[9]. Bir so‘z bilan

[4] Musaqulov A. O‘zbek xalq lirikasi. – Toshkent: Fan, 2010. – B.61.

[5] ***Әмирлан Сейдин Елсүйер улының*** **дала жазыўлары:** 2000-жыл, 3-январь. Информант: Болық Ешполат қызы, 1920-жылы туўылған, миллети: қарақалпақ (қытай ~ қайшылы ~ мәжек). Мәнзил: Таўелибай үлкеси, Үшқудық қаласы, 12 мкр., 26-жай, 9-үй.

[6] O‘zbek xalq ertaklari. Uchinchi kitob / Tuzuvchilar: M.Afzalov, X.Rasulov, Z.Husainova. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – B.5-8.

[7] O‘zbek xalq ertaklari. Uchinchi kitob / Tuzuvchilar: M.Afzalov, X.Rasulov,Z.Husainova. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – B.7.

[8] Аникин В.П. Русское устное народное творчество: учеб. – М.: Высш. шк., 2001. – С.558.

[9] Зуева Т.В. Русский фольклор : учеб. для высш. учеб. зав. 5-е изд. – М.: Флинта, Наука, 2003. – С.82.

aytilsa, kumulyativ ertaklar syujetidagi zanjirda dialoglar va ulardagi she'riy qismning o‘rni alohida vazifasiga barcha tadqiqotchilar diqqat qaratishgan.

Kumulyativ ertaklarning semantikasiga bag‘ishlangan tadqiqotlar nisbatan kam ekanligini ta’kidlash kerak. Bu borada “Tuxumboy bilan Buyrakboy” ertagi mazmuni haqida “Borsa kelmasdagi xazina”[10] maqolasini ta'kidlash o‘rinli. Muallifning: “Tuxumboy bilan Buyrakboy” ertagining timsoliy mazmunni ramziy obrazlar ifodalagan ma'no zanjiridan kelib chiqmoqda. Ya'ni “Bor tiriklik urug‘da “buyrak” bo‘lib uxlaydi, “ona” botiniga o‘tib, quvvat olib unadi, kamol topadi va yana urug‘ga qaytdi” deb anglash mumkin. Ushbu mazmun tom ma'noda bilim, xalqona falsafiy xulosadir va undan ertakning boshqa semantik sathlariga chiqish mumkin. Ertak qurulmasidan ruhiy-ma'naviy sathga o‘tilsa, insonning kamolot bosqichlari ham urug‘ – turli holat, kechinmalar, ko‘nikma va qoliplar doirasini yorib yangi mazmundagi voqelikka o‘tish barobarida so‘nggi manzilga yetgungacha davom etishini anglatadi. Bolalar folklori namunalari – og‘zaki ijodning eng ko‘hna, teran ma'no qatlamlariga ega xazina, ularni shunchaki bolalar qo‘shig‘i, aytimi, o‘yini, ertagi deb qarash tadqiqotchini adashtiradi. Aksincha, ko‘plab janrlar ibtidosi, xalqimizning mifologik dunyoqarashlari, tafakkur iqlimlarining javharini ana shu xazinadan topish imkoni mavjud. “Tuxumboy bilan Buyrakboy» ertagi bu holatga yorqin misol”, – deb yozishi ertak mohiyatini ochishga xizmat qiladi. Bu xil tadqiqotlarning kumulyativ ertaklarning barcha namunalari asosida yaratilishi har bir xalqning mifopoetik tafakkurini tadqiq etish ikonini beradi.

Shartlilik barcha san'at namunalari, xususan, folklor asarlarini qabul qilish, anglash va talqin etishda muhim o‘rin tutadi. Shu sababli barcha kumulyativ ertaklar shartli qabul qilinadi, anglanadi, shartliliksiz bu ertaklar anglamsiz qolishi tayin. Kumulyativ ertaklardagi shartlilik alohida tadqiq etiluvchi muammolarning biri ekanligini alohida ta'kidlash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek xalq ertaklari. Birinchi kitob / Tuzuvchilar: M.Afzalov, X.Rasulov, Z.Husainova. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – B.75.
2. Jalolov G‘. O‘zbek folklorida janrlararo munosabat. – Toshkent: Fan, 1979. – B.133.
3. Imomov K. O‘zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – B.166.
4. Musaqulov A. O‘zbek xalq lirikasi. – Toshkent: Fan, 2010. – B.61.
5. Əmirlan Seydin Elsγyer ulinің dala jazio‘lari: 2000-jil, 3-yanvar. Informant: Boliq Eshpolat qizi, 1920-jili tuo‘ilg‘an, milleti: qaraqalpaq (qitay ~ qayshili ~ məjek). Mənzil: Tao‘elibay γlkesi, Yshqudiq qalasi, 12 mkr., 26-jay, 9-γy.
6. O‘zbek xalq ertaklari. Uchinchi kitob/Tuzuvchilar: M.Afzalov, X.Rasulov, Z.Husainova. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – B.5-8.
7. O‘zbek xalq ertaklari. Uchinchi kitob/Tuzuvchilar: M.Afzalov, X.Rasulov, Z.Husainova. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – B.7.
8. Аникин В.П. Русское устное народное творчество: учеб. – М.: Высш. шк., 2001. – С.558.
9. Зуева Т.В. Русский фольклор : учеб. для высш. учеб. зав. 5-е изд. – М.: Флинта, Наука, 2003. – С.
10. Turdimov Sh. Borsa kelmasdagi xazina // Maktabgacha tarbiya. – Toshkent, 2000. – B.46.
11. Xolmurodova, O. (2021). DEVELOPING ENGLISH LANGUAGE SKILLS THROUGH FAIRY TALES . Журнал иностранных языков и лингвистики, 2(4). извлечено от https://history.jspi.uz/-index.php/fll/article/view/999
12. Kholmurodova, O. A. (2019). COMPARATIVE ANALYSES OF UZBEK AND ENGLISH CUMULATIVE FAIRY TALES. ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies, 8(10), 59-73. DOI: http://dx.doi.org/10.0001/ijllis.v8i10.1976

[10] Turdimov Sh. Borsa kelmasdagi xazina // Maktabgacha tarbiya. – Toshkent, 2000. – B.46.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 89331.729:8930.3

CHET TILIDA NUTQ GRAMMATIKASINI O‘QITISH MUAMMOLARI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Amirqulova Dilnoza Bahriddin qizi, Navoiy davlat universiteti 2-kurs tayanch doktoranti

PROBLEMS AND SPECIFIC CHARACTERISTICS OF TEACHING SPEECH GRAMMAR IN A FOREIGN LANGUAGE

Amirkulova Dilnoza Bahridin kizi, Navoiy State University 2nd year foundation doctoral student

ПРОБЛЕМЫ И ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИКИ РЕЧИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Амиркулова Дилноза Бахридин кызы, докторант 2-курса Навоийского государственного университета

https://orcid.org/ 0009-0005-9925-4602
e-mail: wdilnoz1994@gmail.com

Annotatsiya: *Muloqot jarayonida nutq grammatikasini o‘qitish o‘quvchilarning grammatik qoidalarni to‘g‘ri tushunishi va muloqotda qo‘llay olish qobiliyatini shakllantiradi. Ammo, bu jarayonda ko‘plab qiyinchiliklarga duch keladi, jumladan, grammatik interferensiya, nazariya va amaliyot o‘rtasidagi tafovut, o‘quvchilarning motivatsiyasi yetishmasligi va darsliklarning moslashuvchan emasligi. Maqolada ushbu muammolarni bartaraf etish yo‘llari, jumladan, kommunikativ yondashuv, interaktiv metodlar va moslashuvchan ta’lim vositalaridan foydalanish usullari yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Nutq grammatikasi, chet tili, grammatik interferensiya.*

Abstract: *Teaching speech grammar in the process of communication forms the ability of students to correctly understand grammatical rules and apply them in communication. However, this process faces many difficulties, including grammatical interference, the gap between theory and practice, lack of motivation of students, and inflexibility of textbooks. The article discusses ways to overcome these problems, including the use of a communicative approach, interactive methods, and flexible teaching aids.*

Keywords: *Speech grammar, foreign language, grammatical interference.*

Аннотация: *Обучение грамматике речи в процессе общения развивает у учащихся умение правильно понимать грамматические правила и применять их в общении. Однако этот процесс сталкивается со многими трудностями, включая грамматические помехи, разрыв между теорией и практикой, отсутствие мотивации у студентов и негибкие учебники. В статье рассматриваются пути преодоления этих проблем, в том числе использование коммуникативного подхода, интерактивных методов и гибких средств обучения.*

Ключевые слова: *грамматика речи, иностранный язык, грамматическая интерференция.*

KIRISH. Chet tilda nutq grammatikasini o‘qitish o‘quvchilarda chet tilini amalda qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Biroq, bu jarayon ko‘plab muammolar va qiyinchiliklar bilan birga keladi. Shuningdek, nutq grammatikasi o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari ta’lim jarayonining o‘ziga mos yondashuvlarini talab qiladi. Bunday interferensiya til o‘rganuvchining ona

tili va o‘rganilayotgan til o‘rtasidagi grammatik farqlardan kelib chiqadi. Grammatik interferensiya natijasida, o‘rganilayotgan tilning grammatik qoidalari ona tili grammatikasiga moslashtiriladi va bu tilning qoidalariga zid bo‘lishi mumkin. Bu holat, asosan, so‘z tartibi, fe’l shakllari yoki artikllar noto‘g‘ri qo‘llanishida namoyon bo‘ladi.

Chet tilida nutq grammatikasini o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari.

1. **Nazariya va amaliyot tafovuti:** Grammatik qoidalar nazariy jihatdan yaxshi tushuntirilsa-da, o‘quvchilar ularni real muloqotda qo‘llashda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Nutq grammatikasini o‘qitish, o‘quvchilarning qoidalarni nazariy ravishda o‘rganishidan tashqari, ularni real muloqotda qo‘llash imkonini yaratishdir. Masalan, o‘quvchilarni suhbat va rolli o‘yinlarga jalb qilish orqali grammatik qoidalarni mustahkamlash.

Preview:

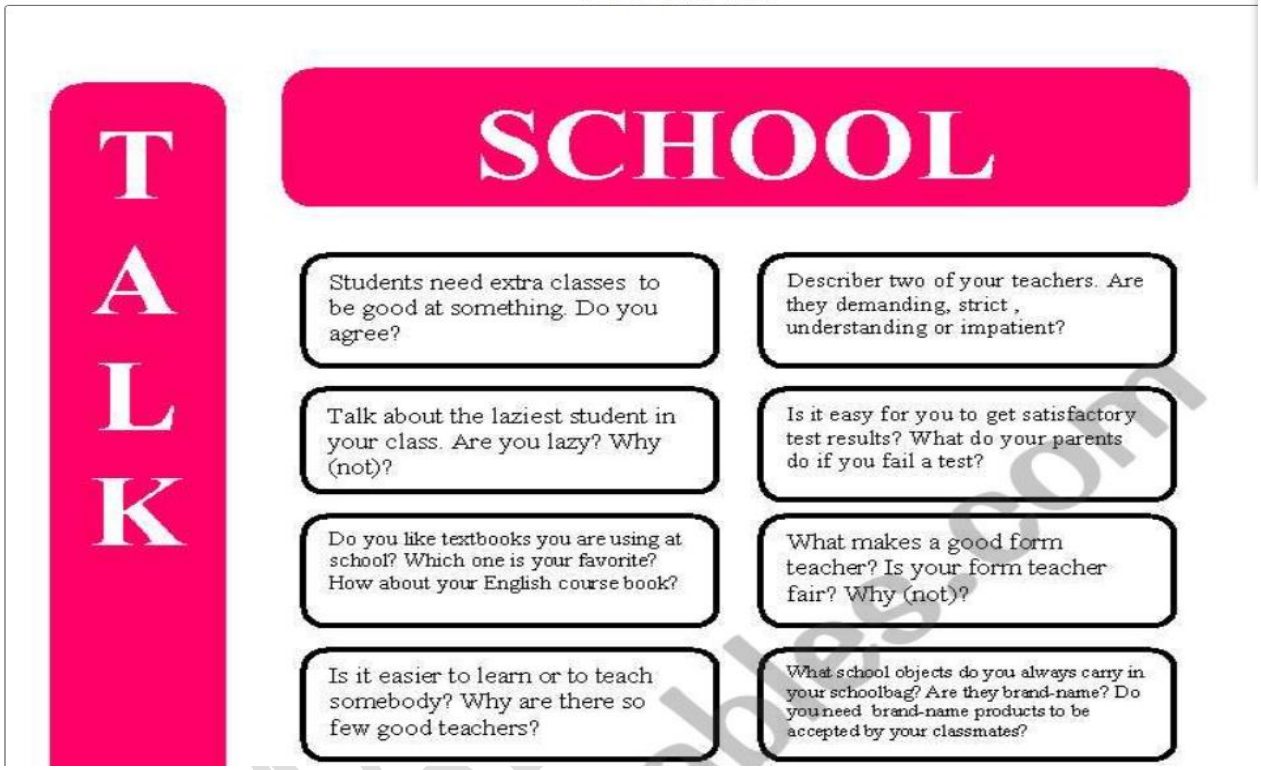

Masalan: She have book. Artikl tushib qolishi hamda “have” fe’lining III shaxsga moslashmaganligi.

2. **O‘quvchilarning motivatsiyasi yetishmasligi.** Grammatikani o‘rganish ko‘pincha zerikarli deb qabul qilinadi, bu esa o‘quvchilarning til o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini pasaytiradi. **Til o‘rganish jarayonida o‘quvchilarimizni yetarli miqdorda rag‘batlantirmaganimiz, yoki oddiy xatolariga ham baholarni pasaytirib qo‘yishimiz sabablardan biri bo‘lib ko‘rinishi mumkin.**

Masalan, dars davomida o‘quvchilarimizni oddiygina bunaqa ko‘rinishdagi rag‘bat kartochkalari bilan ham rag‘batlantirib borishimiz mumkin.

Bu baholash kartochkalari yordamida o‘quvchilarga hozirgi yangi baholash tizimi bo‘yicha, ya’ni kunlik formative baholarini yig‘ish tartibini o‘rgatadi, o‘quvchi dars davomida necha ball olganini o‘z ko‘zi bilan ko‘rib turadi.

3. **Qisqa vaqt va resurslarning yetishmasligi.** Chet tili darslarida grammatika va nutq ko‘nikmalarini bir vaqtda rivojlantirish uchun vaqt va qo‘shimcha materiallar yetarli bo‘lmasligi mumkin. Darsliklardagi ma’lumotlardan tashqari mavzu doirasida kunlik tarqatma materiallar, mavzuga aloqador ko‘rgazmalar tayyorlab dars davomida o‘quvchilarda bo‘sh vaqt bo‘lib, ularning fikri chalg‘ishiga yo‘l qo‘yilmasligiga alohida e’tibor bermog‘imiz darkor.

Masalan: Bu kabi boshqotirmalar ham o‘quvchilarni darsga qiziqtiradi hamda diqqatini jamlab, darsga kirishib olishga yordam beradi.

3. Interaktiv darslar. Nutq grammatikasini o‘rgatishda texnologiyalar va interaktiv vositalardan foydalanish, masalan, video darslar, onlayn platformalar, o‘yinlar orqali darslarni qiziqarli qilish mumkin. Masalan, ingliz tilidagi video va podkastlarni tinglash va ular asosida muhokama o‘tkazish.

Masalan: o‘quvchilarga biron mavzuni tushuntirib bo‘lingandan so‘ng, ular bilan o‘sha mavzuga taalluqli bo‘lgan debatlar, davra suhbatlari olib borilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

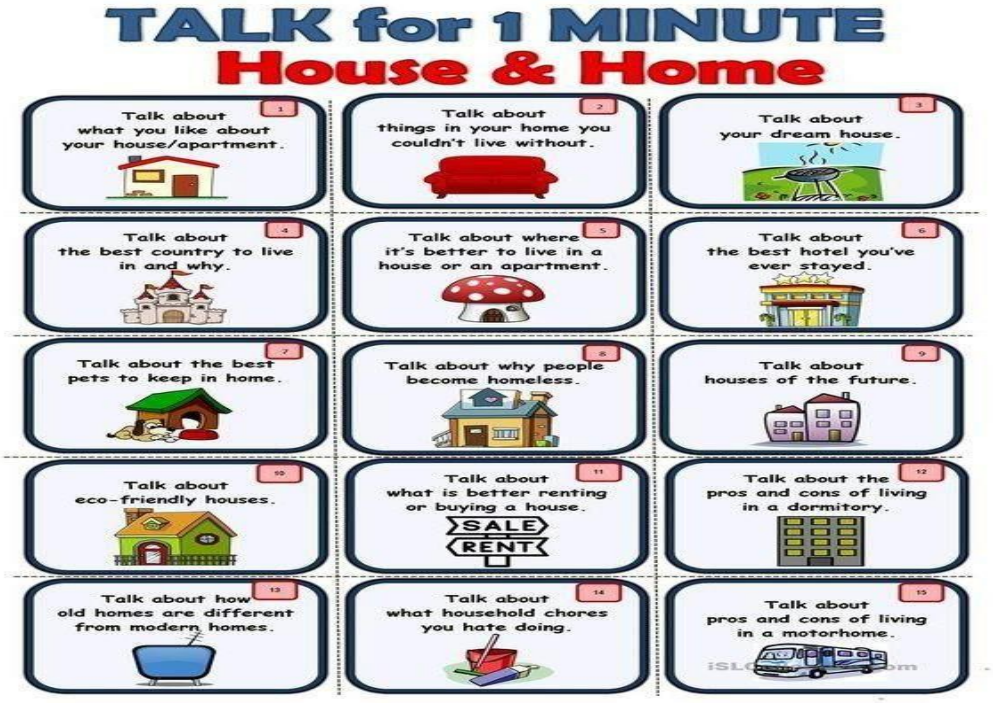

4. O‘zaro feedback (qayta aloqa): O‘quvchilarning grammatik xatolariga e’tibor qaratib, ularni tushuntirish va tuzatish jarayoni yumshoq va konstruktiv bo‘lishi kerak.

Chet tili nutqining grammatik tomonini o‘rgatish muammolari va xususiyatlari.

Chet tilidagi nutqning grammatik tomonini o‘rganish chet tilini o‘zlashtirishda murakkab, ammo muhim jihatdir. Grammatika to‘g‘ri jumlalarni yaratish uchun tizimli asosni ta’minlaydi va fikringizni og‘zaki va yozma tilda samarali ifodalashga yordam beradi. Biroq, uning rivojlanish jarayoni bir qator muammolar bilan birga keladi va o‘ziga xos xususiyatlarni hisobga olishni talab qiladi:

- Grammatikani o‘qitish muammolari;
- Ona tilidan o‘tkazish.

Til o‘rganuvchilar ko‘pincha grammatik tuzilmalarni ona tilidan chet tiliga o‘tkazadilar, bu esa xatolarga olib keladi.

Misol: ona tilida so‘zlarning tartibi ingliz tiliga qaraganda erkinroq bo‘lib, bu gaplar tuzishda xatoliklarga sabab bo‘lishi mumkin (“Kecha men kino ko‘rdim” o‘rniga “Kecha kino ko‘rdim”). Ingliz tilida esa gapda so‘zlarning o‘rnini o‘zgartira olmaymiz. “I watched the movie yesterday” shaklida bo‘ladi.

XULOSA. Ingliz tilida nutq grammatikasini o‘qitish, nafaqat nazariy bilimlarni berish, balki ularni amalda qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirish samarali bo‘ladi. Dars jarayonida kontekstual va

kommunikativ yondashuvlarni qo‘llash, zamonaviy o‘quv vositalaridan foydalanish va individual yondashuvlarni tanlash orqali bu jarayonni yanada samarali qilish mumkin. Ushbu metodlar o‘quvchilarning grammatikani muloqotda tabiiy va ravon qo‘llashiga yordam beradi. Ingliz tilida nutq grammatikasini o‘qitish jarayoni ko‘plab muammolarga qaramay, til o‘rganuvchilarning til ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu jarayonni samarali tashkil qilish uchun interaktiv yondashuvlar, shaxsiylashtirilgan metodlar va kontekstual ta’limda qo‘llanilishi darkor. Bu usullar grammatikani faqat nazariy bilim sifatida emas, balki amaliy ko‘nikma sifatida ham o‘zlashtirilishini ta’minlaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdug‘afurovich, R.B. (2022). Innovation Technologies in Teaching English. American Journal of Social and Humanitarian Research, 3(6), 288-291.
2. Dilafruz Xidoyatova. Samarali interaktiv metodlar. 1.0. Toshkent. Vneshinvestprom-2023. Pp-177-181.
3. Hoshimov O‘.H., Yakubov I.Y.A. Ingliz tili o‘qitish metodikasi.-Toshkent, 2003-yil.
4. Khodjayev, K.K. (2021). The specificity and complexity of the process of learning English. International Journal on Orange Technologies, 3(6), 21-24.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 81-2

XORAZM VOHA FOLKLORI TILIDAGI ERONIY O‘ZLASHMALARDA AYRIM FONETIK HODISALAR

Jumanyazova Muxabbat Xusinovna, Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

SOME PHONETIC PHENOMENA IN IRANIAN LOANWORDS IN KHOREZM OASIS FOLKLORE LANGUAGE

Jumanyazova Mukhabbat Khusinovna, Associate Professor of the Abu Rayhan Beruniy Urdu State University, Candidate of Philological Sciences

НЕКОТОРЫЕ ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ В ИРАНСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЯХ ФОЛЬКЛОРНОГО ЯЗЫКА ХОРЕЗМСКОГО ОАЗИСА

Джуманьязова Мухаббат Хусиновна, доцент Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни, кандидат филологических наук

https://orcid.org/0000-0002-2471-5823
e-mail: muxabbat.j@urdu.uz

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Xorazm vohasi folklori tilidagi eroniy o‘zlashmalarda uchraydigan ayrim fonetik hodisalar tahlil qilinadi. Unda Xorazm xalq qo‘shiqlari, doston va maqollari leksikasidagi eroniy o‘zlashmalardagi tovush tushish hodisalarining tarixiy ildizlari xususidagi fikrlar misollar bilan bayon etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Xorazm vohasi, folklor, xalq qo‘shiqlari, doston, maqol, eroniy o‘zlashma, qator undosh, tovush tushishi, sheva, adabiy til.*

Abstract: *This article analyzes some phonetic phenomena found in Iranian adaptations in the folklore language of Khorezm oasis. In it, the ideas about the historical roots of the phenomena of falling sound in Iranian adaptations in the lexicon of folk songs, epics and proverbs of Khorezm are explained with examples.*

Key words: *Khorezm oasis, folklore, folk songs, epic, proverb, Iranian assimilation, serial consonant, fall, dialect, literary language.*

Аннотация: *В данной статье анализируются некоторые фонетические явления, встречающиеся в единицах языка фольклора Хорезмского оазиса, заимствованных из иранских языков. В ней на конкретных примерах рассматриваются исторические корни явления выпадения звука в заимствованиях иранского происхождения в лексике народных песен, дастанов и пословиц Хорезма.*

Ключевые слова: *Хорезмский оазис, фольклор, народные песни, дастан, пословица, иранское заимствование, ряд согласных, выпадение звука, диалект, литературный язык.*

KIRISH. XX asr jahon tilshunosligida folklor tili yo‘nalishi mustaqil yo‘nalishlardan biriga aylandi. Folklor tiliga oid lisoniy hodisalarni yirik miqyoslarda tadqiq etuvchi mazkur soha XXI asrda yanada jadal sur’atlar bilan rivojlanib, fan oldiga yangi muammolarni qo‘ymoqda. Ana shunday muammolardan biri folklor asarlari tilida qo‘llanilgan lug‘aviy birliklarni lingvistik jihatdan tadqiq etishdir. Bu holat folklor asarlari tilini o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Xususan, so‘nggi yillarda O‘zbekistonda ham mazkur yo‘nalishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ana shu yangilanishlar zamirida folklor asarlari, xususan, Xorazm vohasi folklori tilini tadqiq qilish ham dolzarb masalalardan hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Jo‘shqin Amu-daryodan suv ichib, muqaddas va tabarruk Xorazm

tuprog‘ida unib-o‘sgan, xalqimiz tarixida o‘chmas iz qoldirgan Abu Rayhon Beruniy, Muham-mad Muso al-Xorazmiy, Mahmud Zamaxshariy, Najmiddin Kubro, Pahlavon Mahmud, Nosiruddin Rabg‘uziy, Sulaymon Boqirg‘oniy, Sakkokiy, Munis, Feruz, Ogahiy, Bayoniy va boshqa ko‘plab allomalar, shoir va mutafakkirlarning nomlari jahon sivilizatsiyasi tarixiga haqli ravishda oltin harflar bilan bitilgan”[1]. Ana shu fikrlarning o‘zi ham bebaho boyligimiz, xalqimizning o‘tmishi, odatlari, yashash tarzi aks etgan folklor asarlarini yanada chuqurroq tahlil etish va o‘rganishni taqozo etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqotlarda o‘zbek tilidagi eroniy o‘zlashmalarning ayrim shakliy va ma’noviy o‘ziga xosliklari haqida so‘z yuritiladi. S.Usmonov shu munosabat bilan *eroniy o‘zlashmalar* tushunchasi haqida ham asosli mulohazalarni bayon qiladi. Eroniy tillardan, xususan, tojik tilidan kirgan so‘zlarni ba’zan *forscha so‘zlar* deb ham ataydilar. Vaholanki, forslar Eron territoriyasida yashaganlar. O‘rta Osiyodagi “eroniy” qabila va xalqlarning bir qismi tojik millati tarkibiga kirgan bo‘lsa, bir qismi o‘zbek xalqi tarkibiga singib ketgan. Shuning uchun o‘zbek tilidagi “eroniy” tillardan kirgan so‘zlarni faqat forscha so‘zlar deb atash O‘rta Osiyo tarixida muhim rol o‘ynagan mahalliy “eroniy xalqlar”ni unutib qo‘yish bo‘lar edi. Ammo tojikcha deb nomlash ham birmuncha shartli. Chunki tojik nomi IX asrlardangina ma’lum bo‘lgani holda, “eroniy” so‘zlar ancha ilgarigi davrlardayoq turkiy tillarga (ayniqsa, o‘zbek tiliga) kirgan. Dehqonchilik, bog‘dorchilikka oid, shahar hayotiga oid so‘zlarning juda ko‘p qismi “eroniy” tillardan kirganligi bu fikrni tasdiqlaydi. Chunki eroniy xalqlar O‘rta Osiyodagi dehqonchilik, bog‘dorchilik, hunarmandchilik bilan shug‘ullangan eng qadimgi o‘troq xalqlardan edi”[2.109-120].

ADABIYOTLAR TAHLILI. O‘zbek tilshunosligida folklor tili bo‘yicha salmoqli tadqiqotlar amalga oshirilgan[3;4]. Bevosita Xorazm folklori materiallarini o‘rganish ishiga e’tibor kuchaymoqda. Jumladan, J.Xolmurodova, S.Ro‘zimboyev, Q.Olloyorov, M.Jumaniyozovalar-ning tadqiqotlarida Xorazm dostonlari hamda xalq qo‘shiqlarining leksik-semantik, onomastik jihatlari o‘rganilgan[5;6;7;8].

TAHLIL VA NATIJALAR. Xorazm xalq qo‘shiqlarida eroniy tillarga xos lug‘aviy birliklarning eng katta qismini kishilar tomonidan kundalik hayotda faol qo‘llaniladigan so‘zlar hamda folklor asarlari va yozma adabiyotda keng iste’molda bo‘lgan so‘zlar tashkil qiladi. Qayd qilingan so‘zlar anglatuvchi ma’nolar ularning lisoniy tarkibi o‘zbek adabiy tili va shevalarda mushtarak tomonlarga ega. Asosiy tafovut bu so‘zlarning Xorazm vohasi folklori materiallari tilida mahalliy shevalarning fonetik qonuniyatlar va talaffuziga moslashganidadir. Bu quyidagilarda ko‘rinadi:

1. *Eroniy tillarga xos lug‘aviy birliklar oxiridagi undosh tovushning tushishi.* Xorazm folklori materiallarida so‘z oxirida yonma-yon kelgan undoshlar tarkibidagi “*t*” tovushi adabiy tilda ham uchragani kabi tushirilib talaffuz qilinadi: *ras* – rost, *dos* – do‘st, *pas* – past, *mas* – mast, *darax* – daraxt, *shikas* – shikast, *posh* – po‘sht, *badbax* – badbaxt, *jup* – juft va h.k.

Go‘zzim tushdi ko‘ksingdagi *jup* nora [9.10].

Bunday hodisa o‘zbek shevalarining ko‘pchiligida uchraydi [10.47;11.99]. Masalan, *mast* so‘zi. Labing mayi mani *mas* ayladi [9.24]. *Mast* so‘zi fors tilida qadimgi مَث *mas* ildizidan kelib chiqqan. Bu ildiz avesto va sanskrit tillarida ham mavjud bo‘lib, *sarmast bo‘lish, o‘zidan ketish* va *muvozanatni yo‘qotish* ma’nolarini anglatadi. Pahlaviy tilida bu so‘z مَست mast, fors tilida ham مست *mast* shaklida bo‘lgan. Bu so‘z vaqt o‘tishi bilan turli xil ma’no va qo‘llanish o‘zgarishlarini boshdan kechirgan. Bugungi kunda “mast” so‘zi adabiyot, she’riyat va kundalik nutqda keng qo‘llaniladi va turli xil ma’nolarni o‘z ichiga oladi: “*Mast* bo‘lib maston o‘tirib...” [27.190]

Do‘st so‘zi: Avvalo do‘s tutib bo‘lmas,
Do‘sni unutib bo‘lmas [9.38].

Bu so‘z folklor matnlarida “dushman” so‘zi bilan bir qatorda uning asl turkiysi “*yog‘i*” bilan tazod hosil qilganini ham ko‘rishimiz mumkin: “Ne sabab bo‘libsan *yog‘i*, Bizning bilan *do‘stdir* Avaz” [27.191].

Pahlaviycha *durust*, *rust dreva. drshti*, qadimgi eroniy *dru-drshti, drudhist, driver duruva drva, ediva*, qadimgi hindcha *drshti*, *drust*. Hozirgi eroniy tillardan gilon tilida *doros*, *darust*. Bu so‘z qayd etilgan tillarda “sog‘lom”, “sog‘” degan ma’nolarda ishlatilgan[12]. Shu jihatdan bugungi kunda *tandurust* so‘zi o‘zining tarixiy asoslariga ega. Xorazm shevalarida ham *tandurus* so‘zi jismoniy sog‘lom ma’nosida sifatni, ko‘chma ma’noda yax-shi, ma’qul ma’nosida ishlatiladi: tandurus vaj tapal-madim (ma’qul biror narsa topmadim). Muhimi,

Xorazm folklori materiallarida bu so‘zning asl ma’nosi saqlanib qolgan: “Voh, dedi, agar G‘irotning oyog‘i *durust* bo‘lganda ikki soatlik yo‘l qolar edi” [27.218].

Eroniy tillarga mansub lug‘aviy birliklarda so‘z oxirida qator undoshdan biri tushib qolishi ham muayyan qonuniyatga ega: *st (do‘st, po‘st, durust, dast), xt (baxt, taxt, daraxt,), sht (dasht)* kabi so‘zlarga qiyosan aytish mumkinki, *jarangsiz+jarangsiz* tarkibli undoshlar bilan tugagan so‘zlarda kuzatiladigan bu holat *jarangli+jarangli* tarkibli so‘zlarda uncha kuzatilmaydi. Masalan, *farzand* so‘zi boshqa fonetik hodisalar (tovush almashishi kabi) kuzatilgan holda oxirgi undosh saqlanadi: *parzant. Ranj, ganj, kunj* kabi so‘zlarda esa tovushlarning to‘liq saqlanishi ularning qator undoshlari jarangli+jarangli tarkibga egaligi bilan izohlanadi:

Hamro oshiq shifo tilar *ranjina,*
Jon qushi mehmondir ko‘ngul *ganjina,*
Dastim tama etar ko‘ksing *ganjina,* ... [26.77]

Shu o‘rinda mulohaza sifatida aytish lozimki, keltirilgan to‘rtlikning ikkinchi misrasidagi *ganjina* so‘zini aslida *kunjina* deb o‘qilish lozim. Sababi qo‘lyozmalarda *ganj* گنج (xazina) va *kunj* کنج (burchak, xilvat) so‘zlari bir xil yoziladi. Yana bir tomoni *jon qushi* va *kunj* (xilvat, burchak) so‘zlari o‘zaro tanosub hosil qila oladi. O‘zbek mumtoz adabiyotida *ganj* va *kunj* so‘zlari orqali xattiy tajnis hosil qilingan badiiy barkamol baytlar ko‘p uchraydi. Jumladan, Hofiz Xorazmiy yozadi:

Ganji murodni tilasang bu xarobada,
Kunji farog‘at izdavu nur-i yaqin tila [18.22].

Ayrim hollarda mumtoz adabiyot namunalari nashrida yuqoridagi kabi bu ikki so‘z o‘rni beixtiyor almashib ketadi. Masalan, Hofizning quyidagi baytiga diqqat qarataylik:

Ganji ko‘nglumda xayoling boru o‘zga yo‘q turur,
Ganjdin doim to‘lug‘dir bu ko‘ngul vayronasi [19.207].

Demak, bu yerda *ganji ko‘nglim* birikmasi dostondan olingan parchadagi kabi *kunji ko‘nglim*, ya’ni “ko‘nglim ma’vosi”, “ko‘nglim maskani”dir. Ayniqsa, *“Ganjdin doim to‘lug‘dir bu ko‘ngul vayronasi*” degan shaklda kelishi fikrimizni tasdiqlaydi.

Misollarda ishlatilgan *dast//dast* so‘zi ham mazkur fonetik qonuniyatlar doirasidagi so‘z sanaladi. *Dast* so‘zi fors tilida qadimgi دَس *das* ildizidan kelib chiqqan. Bu ildiz avesto va sanskrit tillarida ham mavjud bo‘lib, *ushlash, ushlab turish* va *nazorat qilish* ma’nolarini anglatadi. Pahlaviy tilida va fors tillarida bu so‘z دَست *dast* shaklida bo‘lgan. Dastlab bu so‘z inson tanasining ushlash, tegish va turli ishlarni bajarish uchun ishlatiladigan eng chekka a’zosiga ishora qiluvchi somatizm sifatida ishlatilgan. Davrlar osha esa umuman har qanday vosita yoki asbobga, ushlash, ushlab turish yoki biror ishni bajarish uchun ishlatiladigan narsaga ishora qilish uchun ishlatila boshlangan. Bugungi kunda *dast* adabiyot, she’riyat va kundalik nutqda keng qo‘llaniladi va turli xil ma’nolarni o‘z ichiga oladi.

Qator undosh bilan tugagan bunday so‘zlarga unli bilan boshlangan qo‘shimchalar qo‘shilganda tushib qolgan undosh o‘z o‘rniga qaytadi: Masalan: *do‘s – do‘stim*: “*Do‘stim* qaysi, dushman qaysi bilarman” [27.196].

2. So‘z oxiridagi *h* tovushi tushiriladi: *guna* – gunoh, *guva* – guvoh, *siya* – siyoh, *chashka* – choshgoh, *giya* – giyoh, *aga* – ogoh.

Oy qoshingga yoxti yulduz orzu-holimga salom,
Na *guno* qilgan ekanman, podshoyimga salom [9.59].

So‘z oxiridagi *h* tovushi tushirilish hodisasi fors, tojik, dariy tillari uchun ham tipik hodisa sanaladi. Kelitirilgan misollardagi kabi so‘zlarning oxirida bo‘g‘iz undoshining paydo bo‘lishi qadimgi fors tilidagi *s* undoshining *h* undoshiga aylanishi bilan bog‘liq. Bu so‘z pahlaviy tilida *vinâs* shaklida bo‘lib, qadimgi forsiy va sanskrit tillarida *vinâsa* shakliga ega bo‘lgan va *gunoh; buzish* ma’nolarini anglatgan[20]. *Gunoh* so‘zining etimologiyasiga nigoh eroniy tillarda so‘zlarning oxirida *v-h* hodisasi bilan birga so‘z boshida *v-g* hodisasi ham mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Buni, masalan, *gumon* so‘zi aslida avestoviyda *vimanah* bo‘lgani ham ko‘rsatadi[21]. Bu so‘z folklor materiallarida asli lug‘aviy ma’nosiga muvofiq “to‘xtamga kelinmagan fikr”, “shubha” ma’nolarini anglatadi. Masalan, “*Guman imannan ayirar”* yoki *“O‘g‘rining gotti gumanda”* maqollarida shu ma’noni kuzatamiz. *Guman* so‘zi tarkibida *man* “fikr”, “o‘y”, “andisha”. M.Kazzoziy fikricha, keyingi taraqqiyot natijasida “b” yoki “g”ga aylangan “ajratish” ma’nosidagi *vi, wi* old qo‘shimchasidir. Olim ushbu ma’noni pahlaviy tilidagi “bir-biridan ajratish uchun savalash” ma’nosidagi *witâxtan* (*toxtan* – “savalamoq”), “termoq” (bir narsani biror narsadan ajratgan holda) ma’nosidagi *wixtan* fe’llari bilan qiyoslagan holda asoslaydi va gumon yaxshi

yomonligi ajralmagan fikrligi bois shunday nomlangan, degan xulosaga keladi [22.172-173]. Haqiqatan ham, o‘tmishda donishmandlar inson o‘y-fikrini uch qismga ajratganlar: fikr, tafakkur (mutafakkara), xayol (mutaxayyala), gumon (mutavahhama). “Gumon” so‘zida bir qadar salbiy mazmun borligi (“Gumon iymondan ayirar” maqolidagi kabi) ham shu bilan izohlanadi. Shuning uchun arab tilida “gumon” mazmunida *zann* so‘zi ishlatiladi[23]. Ushbu so‘z turk tilida *zan* tarzida *o‘y, gumon* mazmunlarida ishlatiladi [24.182]. Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asaridagi quyidagi parcha ham fikrimizni asoslaydi: Chun ko‘nglungni mashg‘ul qilsang har *zannu gumong‘aki,* xotiringg‘a kirgay, zoye’ qilg‘aysen avqotingni... [25.190].

Buni Xorazm xalq dostonlari tilida ham ko‘-rishimiz mumkin: “Ko‘ngliga aydikim, man *gumon qilur* erdimkim, G‘arib maning qarindoshim” [26.8].

XULOSA. Xorazm vohasi folklori materiallari: xalq qo‘shiqlari, doston va maqollari tilida eroniy o‘zlashma qatlamga mansub lug‘aviy birliklar salmoqli hisoblanadi. Bu eroniy o‘zlashmalarda fonetik hodisalardan tovush tushishi ko‘plab uchraydi. Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinadiki, har bir fonetik hodisa o‘zining muayyan tarixiy ildizlariga ega. Binobarin, lingvistik tadqiqotlarda hodisa qayd etilar ekan, uni yuzaga keltiruvchi omillar tahlili muhim o‘rin tutadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – B. 241.
2. Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида тожикча-форсча ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон. Тошкент, 1968.
3. Ўринбоева Д. Халқ оғзаки ижоди: жанрий-лисоний ва лингвостатистик тадқиқ муаммолари: ДД. – Самарқанд 2019.
4. Рахимов А.С. Ўзбек халқ достонлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили (Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди мисолида): НДА. – Самарканд, 2002.
5. Холмуротова Ж. Шимолий Хоразм достонлари лексикасининг функционал-услубий хусусиятлари: НД. – Тошкент, 2000.
6. Рўзимбоев Х.С Жанубий Хоразм достонлари тилининг луғавий-маъновий таҳлили (“Шаҳриёр” ва “Маликаи Завриё” достонлари мисолида): НДА. – Тошкент, 2000.
7. Оллоёров К.М. Хоразм достонлари ономастикаси, (“Гўрўғли” ва “Ошиқнома” туркум достонлари асосида). Филол. фан. фалсафа д-ри... (PhD) дисс. Автореф. – Самарқанд, 2018.
8. Jumaniyozova M. Xorazm xalq qo‘shiqlari leksikasi. – Toshkent: “Fan”, 2000.
9. Xorazm og‘zaki ijod durdonalari. – Urganch: Xorazm, 1993.
10. Решетов В. Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. –Тошкент, 1962.
11. Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962.
12. 832 شمس الدين محمد بن خلف تبريزى . برهان قاطع. با اهتمام دكتر محمد معين. جلد 3 ص ٨٦. امير كبير. تهران. ١٣
13. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 179.
14. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении.– М.: Наука, 1975.
15. Боровков А.К. Названия растений по бухарскому списку “Мукаддимат ал-адаб” // Тюркская лексика и лексикография. – М.: Наука, 1971. – С. 110.
16. Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 297.
17. 833 شمس الدين محمد بن خلف تبريزى . برهان قاطع. با اهتمام دكتر محمد١٣٨٦ . جلد 3 ص معين. تهران. امير كبير.
18. Ҳофиз Хоразмий. Девон. Биринчи китоб. – Тошкент, 1981.
19. Ҳофиз Хоразмий. Девон. Иккинчи китоб. – Тошкент, 1981.
20. 1832 شمس الدين محمد بن خلف تبريزى . برهان قاطع. با اهتمام دكتر محمد معين. تهران. امير كبير. ١٣٨٦ . جلد 3 ص
21. 1834 شمس الدين محمد بن خلف تبريزى . برهان قاطع. با اهتمام دكتر محمد معين. تهران. امير كبير. ١٣٨٦ . جلد 3 ص
22. Мир Жалолиддин Каззозий. Номаи бостон. Жилди 1. – Теҳрон: САМТ. 1379 ҳ.ш. – С. 258.
23. Носиров О., Юсупов М. Ан-наъим. Арабча-ўзбекча луғат. –Тошкент: Тошкент Ислом университети нашриёти, 2003.
24. Юсуф Б. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча луғат. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. –
25. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 17-tom. – Toshkent: Fan, 2001.
26. Xorazm dostonlari. Oshiqnoma. 1-kitob. – Urganch: “Xorazm”, 2005. –325 b.
27. Xorazm dostonlari. Go‘ro‘g‘li. – Urganch, 2011.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 509.3/1 (575.7)

MA'NAVIY VA MODDIY MOTIVATSIYANING INSONGA TA'SIRI

Ernazarov Nurlanbek Esnazarovich, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali assistent o'qituvchisi

ВЛИЯНИЕ ПСИХИЧЕСКОЙ И МАТЕРИАЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ НА ЧЕЛОВЕКА

Ерназаров Нурланбек Есназарович, ассистент-преподаватель Нукусского филиала Узбекского государственного института искусства и культуры

THE INFLUENCE OF MENTAL AND MATERIAL MOTIVATION ON A PERSON

Yernazarov Nurlanbek Yesnazarovich, Assistant Lecturer at the Nukus Branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

https://orcid.org/ 0009-0004-4889-2279
e-mail: nurlanbekernazarov5@gmail.com

Annotasiya: *Bul maqolada ruhiy va materiallik motivatsiyaning insonga ta'siri haqida so'z boradi. Shaxsga kasbiy motivatsiyanig ta'siri, insonlarning kasb egallashidagi tashqi faktorlar, personallarga ish muhitining ta'sirlarini o'rgangan g'arb psixologlarning ilmiy tadqiqot ishlarin tahlil qilamiz.*

Kalit so'zlar: *ruhiy va moddiy motivatsiya, shaxsga kasbiy motivatsiyaning ta'siri, kasb egallashdagi tashqi faktorlar, muhitning ta'sirlari, liderning xodimlarga ta'siri, kollektiv faoliyat, individual faoliyat.*

Abstract: *This article examines the impact of mental and material motivation on a person. We analyze the research works of Western psychologists who study the influence of professional motivation on personality, external factors in people's professional activities, and the influence of the working environment on staff.*

Keywords: *mental and material motivation, the influence of professional motivation on personality, external factors in mastering a profession, the influence of the environment, the influence of a leader on employees, collective activity, individual activity.*

Аннотация: *В этой статье рассматривается влияние психической и материальной мотивации на человека. Анализируем научно-исследовательские работы западных психологов, изучающих влияние профессиональной мотивации на личность, внешние факторы в профессиональной деятельности людей, влияние рабочей среды на персонал.*

Ключевые слова: *психическая и материальная мотивация, влияние профессиональной мотивации на личность, внешние факторы в овладении профессией, влияние среды, влияние лидера на сотрудников, коллективная деятельность, индивидуальная деятельность.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Jumısqa bolǵan motivaciya - bul insannıń jumısına bolǵan ishki qatnası. Jumısshınıń jumıs ornında xoshametleniwi yamasa unamsız waqıyalar esaplanadı[3]. Jumıs ornındaǵı motivaciyalar materiallıq hám ruwxiy motivaciyalar bolıp ekige bólinedi. Bul motivaciyalardıń qaysı biri insanǵa kúshli tásir etetuǵınlıǵı házirgi waqıtqa shekem básekide. Sebebi, jumısshınıń iskerligine tek ózi tásir etpey, jumıs atqarıp atırǵan mámleketiniń ekonomikası, ishki siyasatı hám mámleketlik ideologiyalarda tuwrdan tuwrı tásir etedi. Normal jumısshınıń huquqları demokratiyalıq principlerge tiykarlanǵan mámlketlerde bolsa, jumısshınıń óziniń

motivaciyanı qanday dárejede qabıl alıwına hám ruwxiyatına baylanıslı.

ADABIYOTLAR TAHLILI (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ/ LITERATURE ANALYSIS). Degen menen kópshilik insanlar iskerlik kórsetip atırǵanınıń tiykarǵı sebebin is haqqısı ekenligin aytadı. Shınıda da házirgi bazar ekonomikasında ayrım mútajliklerimizdi qanaatlandıratın, mashqalalarımızdı sheshiwde sheshim bola alatın "qarjı" esaplanadı. Bunday ilimiy básekiler házirgi waqıtqa shekem dawam etip, kópshilik batıs mámleketleriniń ilimpazlarınıń qıǵın ilimiy máselesine aylanbaqta. Atap aytqanda Meece, J.L.Blumenfeld, Anderman, Eric M., John Martin sıyaqlı psixologlardıń miynetleri. Ózbekstan Respublikasınan D.I. Mukumova, R.X. Fayzullaev, A.A. Jumanov, S.B. Yarovalardıń "Boshqaruv psixologiyasi" miynetinde kásiplik xızmette basshınıń hám xızmetkerlerdiń kásiplik motivaciya haqqındaǵı ilimiy miynetlerin kórsek boladı [2].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Minez-qulıqqa, materillıq jaǵdayǵa, psixikalıq jaǵdayımızǵa , kognitiv, sezimiy, mádeniy hám social faktorlardan bólek shaxslar hám institutlardıń qararlarına tásirin Morgan Housel úyrenedi. Sonıń menen birge, bul qararlar klassik ekonomikalıq teoriyadan parıq etedi[8]. Mısal ushın siz jumıs ornıńızda administraciya tárepinen xoshametlendińiz hám ózińiz sırtqı tásir arqalı ruwxiy motivaciyaǵa iye bolıp nátiyjeli iskerlik kórsetip atırsız. Waqıt ótiwi menen sizdegi xoshamet motivaciyası sóniwi múmkin yamasa qátelikke jol qoyıp qoysańız administraciya tárepinen eskertiw yamasa jazalanıwıńız múmkin. Nátiyjede sizdegi ruwxiy motivaciya sónedi. Al, materillıq motivaciya arqalı siz jaqın insanlarıńızǵa sawǵa alıp quwantasız, ózińizdi xoshametleysiz, kerekli zatlarıńızdı alıp mútajliklerińizdi qanaatlandıra alasız. Bul kamfortlardıń bolıwı jumısıńızdıń nátiyjesi ekenligin sanalı ańlaysız hám kiyingi iskerligińiz ushın motivaciya ala alasız. Bıraqta, insan kásip tańlawda qáteliklerge jol qoyǵan bolsa, oǵan qánshelli materiallıq jaǵdayın jaqsılasań da óz kásibin jaqsı kóre almay, jumısınan qanıqpaydı. Áne usı sebeptiń biride materiallıq hám ruwxiy motivaciyanıń qaysısı insanǵa kúshli tásir etetuǵınlıǵı elege shekem básekide.

Motivaciyanı insannıń minez-qulqına qanday tásir etetuǵınlıǵın aldın ala boljaw múmkin. Hár bir insanǵa túrlishe tásir etkenlikten boljaw quralı retinde isletilse de, ol hár túrlı adamlarda júdá parıq etedi hám kóbinese minez-qulqlar hám jumıs atqarıwǵa tásir kórsetiw ushın qábilet hám átirap-ortalıq faktorlarında esapqa alıw kerek.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Motivaciyanıń insanǵa tásirin úyrener ekenbiz, bul soraw boyınsha 2012-jıldaǵı izertlew jumıslarınıń nátiyjeleri boyınsha, jumıs motivaciyasın jas ózgeshelikke qaray úyrenilgen. Hár túrli jastaǵı insanlardan izertlew alıp barılǵanda, jumısshılardıń motivaciyasınıń ózgergeni anıqlanǵan. Izertlewdiń maqseti jumıshılarǵa motivaciyanıń tásir etiwi emes, jas ózgesheligine qaray tásir kúshin anıqlawda edi. Izertlew nátiyjede jası kishi jumısshılarǵa sırtqı faktorlar (átirapındaǵı shaxlardıń maqtaw, xoshametlew h.t.b) kúshli tásirt etken, jası úlken xızmetkerler jumıstıń sırtqı faktorlar tásiri kemrek, ishki faktorlar (óz iskerliginen qanıǵıw) kóbirek tásir etip motivaciyaǵa iye bolǵan[5].

Miynet motivaciyasına arnawlı bir mádeniy ayrıqshalıqlar kúshli tásir kórsetedi. Ekonomikalıq tárepten hám kollektivlik iskerlik rawajlanǵan mámleketlerde, individual iskerlikke baǵdarlanǵan mámleketlerge qaraǵanda miynetke bolǵan qızıǵıwshılıq dárejesi joqarı boladı. Jámiyette birge kollektivlik ortalıqta jumıs sapası menen insanlardıń ikserlik tájriybeside artıp baradı. Bunday orında jumıs orınlawda tájriybege iye emes, tájriybesiz kadrlar tájriybeli kadrlardan jumıs atqarıwdı úyrenip tájiriybege iye boladı.

Tájiriybege erisip, kásibiniń sheberi bolıw ushın bir kásipte uzaq múddet islew kerekligi sózsiz. Uzaq múddette jumısqa jallanatuǵın mámleketlerdiń puqaraları, qısqa múddetke jallanatuǵın mámleket puqaralarına salıstırǵanda, jumıs motivaciyası joqarı[6]. Sebebi, insan qandayda bir jumısqa kirer eken yamasa jumıs ornın ózgertirer eken, birinshi náwbette sol jumıs ornına biyimlesiw kerek, biyimlesiwi ushın da waqıt kerek, xalqımızda gáp bar "miywe terek bir orında kógerer". Bıraq, motivaciyanı tek mámlekettin ekonomikasına hám siyasatına baylanıslı dep kórsetiw qátte. Insan shaxsı, insan ruwxiyatı, insan qızıǵıwshılıǵı, talant hám qábiylet faktorlarında esapqa alıw kerek.

Jumıs ornındaǵı jumısshılardıń minez-qulqınıń, nátiyjelilikke tásir etetuǵın motivaciyasınıń rolın esapqa alǵan halda, jumıs ortalıǵının da unamlı minez-qulqlardı xoshametlew hám unamsız bolǵan

minez-qulqlardı sheklew ushın túsindiriw jumısların alıp barıw kerek[7]. Emmonstıń aytıwınsha “Jumıs ornındaǵı minez-qulıq — sáykes emeslikti kemeytiriw procesi bolıp, onda ayırım adamlar ózleriniń házirgi jaǵdayı hám kerekli standarttaǵı maqset ortasındaǵı sáykeslikke minez qulqı durıs keliw ushın háreket qıladı”. Sonlıqtan motivaciyalıq sistemalarda minez-qulqlar shólkeminiń tiykarǵı oraylıq máselesinde jaylasqan[4]. Eger liderler óz xızmetkerlerin jumıs natiyjeliligin asırıw ushın qanday úndewlerdi ámelge asırǵanıń analizlesek, motivaciya berilgen hár qanday shólkemde jumısshılar tańlaw júritedi: jumısshılar alternativler arasınan birin tańlaydı, yaǵnıy jumıs islew ushın qızıǵıwshılıq kórsetedi yamasa usınıs etilgen zattı itibarsız qaldıradi[1]. Bul jerde liderdiń jumısshılardıń psixologiyasına hám ruwxiyatına qanday dárejese tásir etkenligine qarap jumısshılar motivaciya aladı.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Joqarıdaǵı pikirge sáykes liderdiń xızmetkerlerdi háreketke keltiriwshi motivaciya ush psixologiyalıq processti óz ishine aladı degen ulıwma pikirler ámelde bar. Bular qozǵalıw, jónelis hám intensivlik:

- Qozıw - bul háreketke úndeytin process. Insannıń házirgi waqıtta tolıq yamasa tolıq emes jetilispey atırǵan zatqa bolǵan mútajlik yamasa qálewi menen qozdıradı;
- Jónelis - bul xızmetkerlerdiń óz aldına qoyǵan maqsetlerine erisiw jolı;
- Intensivlik - bul xızmetkerlerdiń maqsetli jumıslarına sarıplaytuǵın energiya hám kúsh muǵdarı. Intensivlik dárejesi maqsettiń zárúrligi hám quramalılığına baylanıslı.

Joqarıdaǵı psixologiyalıq procesler tórt nátiyjege alıp keledi:

- Birinshiden, motivaciya itibardı arnawlı bir máselelerge, adamlarǵa, wazıypalarǵa hám taǵı basqa máselelerge qaratıwǵa xızmet etedi;
- Ekinshiden, ol xızmetkerdi háreket etiwin xoshametlentiredi;
- Úshinshiden, motivaciya maqsetke baǵdarlanǵan minez-qulqlardı toqtatıwǵa múmkinshilik bermeytuǵın qatańlıqtı keltirip shıǵaradı;
- Tórtinshiden, motivaciya wazıypalardı orınlaw strategiyalarına alıp keledi, bul bolsa Mitchell hám Danielstıń tariypine kóre, “maqsetke erisiwge qaratılǵan minez-qulqlar” dep atap ótken.

Juwmaqlap aytqanda materiallıq hám ruwxiy motivaciyalar shaxstıń ózligine, ónıń mútájlikler dárejesi qanshelli qanaatlandırılǵanlığına hám indiologiyasınada baylanıslı desek boladı. Sebebi, insan jámiyetlik subyekt bolǵanlıqtan, ómiri dawamında onıń qızıǵıwshılıqları, mútájlikler deregi ózgerip bara beredi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Casteli,P., Castronova,F., Stavros, J. Galloway, J.(2007). Leaders and Followers: The Role of Achievement Motives and Their Effects on Motivating Strategies for Enhancing Performance, pg. 3.
2. D.I. Mukumova, R.X. Fayzullayev, A.A. Jumanov, S.B.Yarova., Boshqaruv psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma, b 257-66.Toshkent. 2023.
3. Декерс, Л. (2010). Мотивация: биологическая, психологическая и экологическая. (3-е изд., стр. 2–3). Бостон, Массачусетс: Пирсон.
4. Emmons 1999; Steers, Mowday & Shapiro, 2004; Schein, 1980; and Knopf, 1967.
5. Inceoglu, I., Segers, J., & Bartram, D (2012). Age-related differences in work motivation Journal of Occupational and Organizational Psychology, 85(2), 300-329.
6. Klonoski,R.(2011). Work motivation, culture, and economic development: Is work motivation shaped by its socio-economic context? International Journal of Management & Information Systems, 15(4), 91-97.
7. Mitchell, T.R.; Daniels,D. 2003. Motivation. Handbook of Psychology, Vol. 12. Industrial Organizational Psychology, ed. W.C. Borman, D.R. Ilgen, R.J. Klimoski, pp. 225–54. New York: Wiley.
8. Morgan Housel. The Psychology of Money: Timeless lessons on wealth, greed, and happiness. — Harriman House, 2020. — ISBN 978-0857197689. Архивная копия от 14 сентября 2021 на Wayback Machine.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 311:(901.3)

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALARNI INKLYUZIV TA'LIMGA JALB ETISH

Mardiyeva Shaxnoza Amirovna, SamDCHTI "Pedagogika, psixologiya va jismoniy madaniyat" kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

INVOLVEMENT OF STUDENTS IN INCLUSIVE EDUCATION IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Mardieva Shakhnoza Amirovna, Associate Professor of the Department of "Pedagogy, Psychology and Physical Culture" of the SamDCHTI, Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)

ВОВЛЕЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ В ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Мардиева Шахноза Амировна, доцент кафедры "Педагогика, психология и физическая культура" СамГИИЯ, доктор философии по психологии (PhD)

https://orcid.org/0446-0202-5246-046x
e-mail: mardiyevashaxnoza19820111@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarida inklyuziv ta'limni tashkil etish, inklyuziv ta'limning mazmun-mohiyati ochib berilgan. Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'limni tashkil etish va barcha o'quvchilar uchun maxsus ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning farqliligini inobatga olgan holda ta'lim muassasalarida ilm olishda teng huquqlilikni ta'minlash haqidagi ma'lumotlar batafsil yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *inklyuziv ta'lim, imkoniyati cheklangan insonlar, surdo, tiflo, logopediya, oligofreniya, pedagogika va psixologiya.*

Abstract: *This article describes the organization of inclusive education for students of higher educational institutions, the content and essence of inclusive education. Information on the creation of inclusive education for children with special educational needs and ensuring equal rights in educational institutions for all students, taking into account differences in special educational needs and individual capabilities, is covered in detail.*

Keywords*: inclusive education, people with disabilities, deafness, dyslexia, speech therapist, pedagogy and psychology of oligophrenia.*

Аннотация: *В данной статье описывается организация инклюзивного образования студентов высших учебных заведений, содержание и сущность инклюзивного образования. Подробно освещена информация о создании инклюзивного образования для детей с особыми образовательными потребностями и обеспечении равных прав в образовательных учреждениях для всех обучающихся с учетом различий в особых образовательных потребностях и индивидуальных возможностях.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, люди с ограниченными возможностями, глухота, дислексия, логопед, педагогика и психология олигофрении.*

KIRISH. Bugungi kunda, jahon ta'limi amaliyotida ta'lim oluvchilar ehtiyojlariga moslashuvchan o'quv muhitini yaratish, variativ o'quv dasturlaridan foydalanishga bo'lgan ehtiyoj kun sayin ortib bormoqda. YUNESKOning inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan dasturlari alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar va kattalar uchun xavfsiz va qulay ta'limni ta'minlashga qaratilgan me'yorlar, standartlar hamda intellektual hamkorlikni modernizatsiyalashga yo'naltirilmoqda. Bugungi kunda O'zbekistonda 700 mingdan ortiq nogironligi bo'lgan shaxslar istiqomat qiladi, ularning 100 mingdan ortig'i 16 yoshgacha bo'lgan shaxslardir (Respublika Oliy Majlisi Senati ma'lumotlari bo'yicha). So'nggi yillarda respublikamizda nogironligi bo'lgan shaxslarning huquq va majburiyatlarini mustahkamlashga qaratilgan normativ-huquqiy baza sohasida davlat darajasida qator ijobiy islohotlar amalga oshirildi. Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'limni tashkil etish va barcha o'quvchi va talabalar uchun maxsus ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning farqliligini inobatga olgan holda ta'lim muassasalarida ilm olishda teng huquqlilikni ta'minlash haqidagi ma'lumotlar ko'rsatilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Mamlakatimizda imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim-tarbiyasi va ularning ijtimoiy hayotga moslashuviga qulay sharoitlar yaratib berilmoqda. Ularni jamiyatga integratsiya qilish, avvalo imkon qadar salomatligini tiklash maqsadida "Imkoniyati cheklangan bolalar uchun umumiy ta'lim loyihasi" asosida ish yuritib kelinmoqda. Jumladan inklyuziv ta'lim, ya'ni imkoniyati cheklangan insonlar bilan mamlakatimiz olimlaridan F.U.Qodirova, D.A.Pulatovalar o'z tadqiqotlarida inklyuziv ta'lim sharoitida eshitishida, ko'rishida, aqliy va psixik rivojlanishida, nutqida, tayanch-harakat a'zolarida, autistik sohasida muammolari bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayonida qo'llash mumkin bo'lgan davr talabiga mos pedagogik texnologiyalar haqida ma'lumotlarni yoritgan[1]. Suleymenova R.A. fikricha "Agarda nogiron bolalarning o'z jamoalari va butun jamiyat ijtimoiy hayotiga jalb etish imkoniyatlari rad etilsa ularning imkoniyatlari keskin kamayadi", degan fikrni bildiradi.

Taniqli psixolog olim L.S.Vigotskiy (1986-1934) inklyuziv ta'lim asoschisi bo'lib, uning nazariyasiga ko'ra bolalar ijtimoiy muhitda eng samarali bilim olishadi. Oliy aqliy funksiyalarning rivojlanishi ijtimoiy hamkorlikdan boshlanadi, keyin shaxs bo'lib shakllanadi, deb ta'kidlagan. Bugunda nogironligi bor shaxslar nafaqat umumta'lim maktablarida, balki oily ta'lim tizimida ham tahsil olmoqdalar.

Imkoniyati cheklangan insonlar uchun ishlab chiqilgan va jamiyatga reja asosida joriy etilayotgan inklyuziv ta'lim strategiyasi o'qishning uzluksiz va muttasilligini ta'minlaydi. Oila – bolalar bog'chasi – maktab – kasb-hunar kolleji – ish bilan ta'minlash – ushbu tizim kelajakda ota-onalarga imkoniyati cheklangan bolalarini umumta'lim muassasalari va oliy o'quv yurtlariga bemalol, xavfsiramasdan olib kelishlari uchun zamin yaratadi.

TAHLIL VA NATIJALAR. O'zbekistonda nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, tibbiy-ijtimoiy yordam ko'rsatish, hayot sifatini yaxshilash tizimini takomillashtirish, ularga ta'lim olish va ishga joylashishda har tomonlama ko'maklashish bo'yicha qator ishlar amalga oshirilib, xalqimizga xos bo'lgan mehr-shafqat hamda ezgulik tuyg'ularini hisobga olgan holda nogironlarning muhim ehtiyoj va talablariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

"Inklyuzivlik" inglizcha so'z bo'lib, *inclusive – qo'shish, birlashtirish* ma'nolarini anglatadi. Mazkur atama alohida ehtiyojga ega bo'lgan o'quvchilarni umumta'lim maktablarida sog'lom bolalar bilan qo'shib birgalikda o'qitish jarayonini ifodalaydi. Inklyuziv ta'lim – o'quvchilarning imkoniyatlari, individual-psixologik, jismoniy nuqson va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladigan ta'lim jarayonidir[4].

Shuningdek, inklyuziv ta'lim davlat siyosati bo'lib, nogiron va sog'lom bolalar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, inklyuziv ta'limga muhtoj bolalarning rivojlanishidagi nuqsonlari yoki iqtisodiy qiyinchiliklaridan qat'i nazar, ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo'naltirilgan umumta'lim jarayoniga qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir.

Inklyuziv ta'lim jismoniy va psixik imkoniyatlari cheklangan o'quvchilarni sog'lom o'quvchilar bilan birgalikda o'qitishni anglatadi. Inklyuziv ta'lim bir qator muhim tamoyillarga tayanilgan holda amalga oshiriladi. Jumladan,

- inson qadri uning layoqatlari va yutuqlariga bog‘liq emasligi prinsipi;
- har bir shaxsning his qilish va o‘ylash layoqatiga egaligi prinsipi;
- har bir shaxsning muloqot qilish va tinglash huquqiga egaligi prinsipi;
- har bir shaxsning bir-biriga kerakliligi prinsipi;
-shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonining aniq hamkorlik asosida amalga oshirilishi prinsipi;
- har bir o‘quvchining o‘z tengdoshlarining qo‘llab-quvvatlashi va do‘stona munosabatlariga ehtiyojmandligi prinsipi;
- turli-tumanlik o‘quvchi hayotining barcha jabhalarini rivojlantirishni ta’minlashi zarurligi prinsipi kabilar.

Inklyuziv ta’limning maqsadi – alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilar uchun maktabda maxsus vosita va metodlarni qo‘llash orqali maxsus pedagoglarni jalb etgan holda to‘siqsiz moslashtirilgan ta’lim muhitini yaratish, ularning jamiyatga samarali moslashuvi hamda to‘laqonli uyg‘unlashuviga xizmat qiladigan sifatli ta’lim berishni ta’minlashdan iborat.

Inklyuziv ta’limning vazifalari quyidagilardan iborat:

- rivojlanishning turli imkoniyatlariga ega bo‘lgan o‘quvchilar uchun har qanday kamsitilishni istisno qiladigan, barcha bolalarga teng munosabatda bo‘lishni ta’minlaydigan yagona moslashtirilgan ijtimoiy muhitni yaratish;
- jamoatchilik hamda ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilar muammolariga nisbatan bag‘rikenglik munosabatini shakllantirish;
- ta’lim jarayonida sog‘lom bolalar bilan bir qatorda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning aqliy va ijtimoiy salohiyatlarini rivojlantirish;
- barcha o‘quvchilar uchun davlat ta’lim standartlariga muvofiq maktabgacha, umumiy o‘rta, kasb-hunar va oliy ta’lim dasturlarini o‘zlashtirish uchun imkoniyat yaratish;
- o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishi, emotsional-irodaviy sohasi, bilish faoliyatini faollashtirish, ijtimoiy ko‘nikma va salohiyatini shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish;
- alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni tarbiyalayotgan oilalarga maslahat yordami berish hamda ota-onalarni farzandlariga ta’lim-tarbiya berish, pedagogik texnologiyalar, ta’lim-tarbiya metod va vositalarini qo‘llash sohasida xabardorlik darajasini oshirish, ularni psixologik-pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlash.

Inklyuziv ta’lim jarayonida alohida ta’lim ehtiyojiga ega bo‘lgan o‘quvchilar sog‘lom bolalar bilan birga bir maktabda, sinfda o‘qitiladi. Imkoniyati cheklangan bolalar maktabga qadam qo‘ygan kunlaridan boshlab alohida qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘ladilar. Bunday qo‘llab-quvvatlash ularning butun hayotlari davomida zarur hisoblanadi. Shuning uchun ham maktab ta’limining dastlabki bo‘g‘inlaridan boshlab, bunday o‘quvchilarning ijtimoiy rivojlanishlari uchun qulay shart-sharoit yaratish talab etiladi. Imkoniyati cheklangan o‘quvchilar bilan tashkil etiladigan ta’lim jarayoni inklyuziv ta’lim shakllarini aniqlash va uni umumiy ta’lim jarayoni bilan integratsiyalashni talab etmoqda. Bunday integratsiya ularning o‘zlariga xos bo‘lgan ta’limiy ehtiyojlariga mos kelishi lozim. Imkoniyati cheklangan o‘quvchilarning ta’lim muassasasida o‘qishni davom ettirishlari va faqatgina o‘zlari kabi imkoniyati cheklanganlar muhitida bo‘lishlari ularning rivojlanishlari, ijtimoiylashishlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Inklyuziv ta’lim nafaqat umumta’lim maktablarida, balki oliy ta’lim muassasalarida ham tashkil qilinganini ko‘rishimiz mumkin.

Oliy ta’lim va uzluksiz ta’lim tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasiga muvofiq uzluksiz ta’limni davom ettirish maqsadida, Oliy ta’lim muassasalariga nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘shimcha davlat granti kvotalari asosida o‘qishga qabul qilinishi muhim qadam bo‘ldi. Birgina Navoiy davlat pedagogika institutiga 327 nafar nogironligi bor talabalar qabul qilindi. Shundan 17 nafari magistraturada, 3 nafari esa doktoranturada tahsil olmoqda [3].

Oliy ta’lim tizimida mutaxassislik (magistratura) fanlarini o‘qitishda ko‘zi ojiz talabalarni o‘quv yili boshida professor-o‘qituvchilar birmuncha qiyinchiliklarni boshidan kechirsa-da, kredit-modul tizimi ancha qulaylik tug‘dirishi va mustaqil ta’lim, muloqot natijasida talabalar boshqa talabalardan o‘zlashtirish jihatidan orqada qolmasliklarini ko‘rishimiz mumkin. Lekin o‘quv-tarbiya jarayonida ularning to‘laqonli bilim olishlariga doir ba’zi bir muammolar ham qalqib chiqmoqda. Chunonchi, binolarda nogironlar va

nogironlarning o‘tishini osonlashtiradigan o‘tish yo‘laklari maxsus qurilmalar, liftlar, panduslar mavjud emas. Shunigdek, nogironligi bo‘lgan shaxslarga axborot texnologiyalaridan qulay formatlarda, imo-ishora tilida va boshqa muqobil aloqa shakllarida (imo-ishora tilidan tarjimalar, ovozli va vizual signallar va boshqalar) foydalanish imkoniyatlarini yaratish lozimligi namoyon bo‘lmoqda. Ayrim hollarda ularning brayl usulida dars jarayonida ma’ruzalarni yozib borishlari boshqalarni chalg‘itishga sabab bo‘lmoqda.

Binobarin, malakali kadrlar ham mavjud emas. Jumladan, surdo-tarjimonlar, ko‘zi ojizlar uchun Brayl alifbosi darsliklari yetishmaydi yoki zamon talablariga qisman javob beradi, xolos. Ayniqsa, o‘qishda va eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun o‘qituvchi va repetitorlarga ehtiyoj sezilmoqda. Mazkur muammolar o‘zining ijtimoiy-iqtisodiy yechimini talab qiladi va kutmoqda. Bu muammolarni nafaqat budjet tashkilotlari ishtirokida, balki Vatanimiz, xalqimiz ravnaqiga o‘z mablag‘i, aql-zakovati yo‘lida sarflayotgan homiylar (tadbirkorlar) ham hal etishi kerak. Biroq talaba magistrlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, yaqinlik, tarbiyaning uzluksiz olib borilishi bu muammoni bartaraf etmoqda. Bizning fikrimizcha, bu vazifani amalga oshirishning eng maqbul va samarali yo‘nalishi aynan inklyuziv ta’limdir.

XULOSA qilib ta’kidlaganda, oliy ta’lim tizimida maxsus ehtiyojli talabalarni har tomonlama rivojlantirish, ularning barcha huquqlarini ta’minlash, ta’lim-tarbiya tizimini rivojlantirish lozim. Ustuvor yo‘nalishlarini amalga oshirish doirasida o‘quv-tarbiya jarayonini tashkil qilishning shakl va mexanizmlarini yangilash ta’lim texnologiyasi va kredit-modul tizimini takomillashtirish zarur. Jumladan, ushbu sohadagi munosabatlarni ta’lim amaliyoti ehtiyojlaridan kelib chiqib, zamon talabi asosida tegishli o‘zgartirish va qo‘shimchalarni kiritish, tartibga solish, xalqaro tajribalardan unumli foydalanish zarur deb bilamiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. F.U.Qodirova, D.A.Pulatova. Inklyuziv ta’lim: nazariya va metodika//Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika universiteti.Chirchiq nashriyoti. 2022.
2. Педагогик атамалар луғати. – Т.: Фан, 2008. – Б.47.
3. M. Asadov, R.N.Tolibov. Oliy ta’lim tizimida inklyuziv ta’lim// Modern trends of teaching in the context of innovative and digital technologies in hicher education: prospects, problems and solutions. International scientific and practical conference, November 29, 2024.
4. Ubaydullayev R.A. O‘zbekiston yoshlari: ijtimoiy qiyofa. T.: 2008. 8-bet.
5. Internet ma’lumotlari. https://sud.uz/1001-2/
6. 2018-yil 2-iyundagi 417-son qaror. Oliy ta’lim muassasalariga nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘shimcha davlat granti kvotalari asosida o‘qishga qabul qilish tartibi to‘g‘risida.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 81-22

"HALOLLIK" UMUMIY MA'NOLI OKKOZIONAL BIRLIKLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATI

Xo'jayeva Umida Maxmudovna, Navoiy davlat universiteti Ingliz tili va adabiyoti fakulteti "Ingliz tili amaliy kursi" kafedrasi o'qituvchisi

PRAGMATIC CHARACTERISTICS OF OCCASIONAL UNITS WITH THE GENERAL MEANING OF "HONESTNESS"

Khojaeva Umida Makhmudovna, Teacher of the Department of "Practical English Language Course" Faculty of English Language and Literature Navoi State University

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОККАЗИОНАЛЬНЫХ ЕДИНИЦ С ОБЩИМ ЗНАЧЕНИЕМ «ЧЕСТНОСТЬ»

Ходжаева Умида Махмудовна, преподаватель кафедры "Практический курс английского языка" факультета английского языка и литературы Навоийского государственного университета

https://orcid.org/0009-0006-7348-3906

e-mail: umidaxujayeva@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada nutqimizda mavjud bo'lgan "halollik" umumiy ma'noli okkozional birliklarning pragmatik xususiyatlari haqida fikrlar bildirilgan, ular misollar bilan dalillangan. Tilimizdagi turli xil suhbat jarayonlarida qo'llaniladigan "halollik" konseptiga oid okkozional birliklar va ularning pragmatik strukturasi hamda ma'nolari turli xil adabiy manbalar va tilshunoslarning fikrlarini tahlil qilish orqali tahlil etiladi.*

Kalit so'zlar: *okkozional, pragmatika, pragmalingvistka, adabiy til, pragmatik ma'no.*

Abstract: *This article compares the pragmatic characteristics of occasional expressions associated with "honesty" that exist in our speech and supports its analysis with examples. The pragmatic structure and meanings of various occasional expressions related to the concept of "honesty, as used in different conversational contexts, are analyzed through literary sources and the views of linguists.*

Key words*: occasional, pragmatics, pragmalinguistics, literary language, pragmatic meaning.*

Аннотация: *В данной статье сравниваются прагматические характеристики окказиональных выражений, связанных с концепцией «честности», которые существуют в нашей речи, и анализируются примеры их использования. Прагматическая структура и значения различных окказиональных единиц, связанных с концептом «честность», исследуются с опорой на литературные источники и мнения лингвистов.*

Ключевые слова*: окказиональный, прагматика, прагмалингвистика, литературный язык, прагматическое значение.*

TAMADDUN NURI

KIRISH. Okkazional birliklarning pragmatik xususiyatlarini tahlil etish tilshunoslikda muhim masalalardan biridir. Okkazional birliklar – bu muallifning ijodiy faoliyati natijasida yoki nutq so‘zlovchining nutq jarayonida ko‘zlangan maqsad va ichki hissiyotlarini to‘liq va aniq nazarda tutgan holda ifoda etish uchun ishlatiladigan, tilning me’yoriy birliklari bilan bir xil bo‘lmagan, o‘ziga xos semantik va stilistik ahamiyatga ega bo‘lgan yangi leksik birikmalardir.

Okkazional birliklarning pragmatik xususiyatlarini tahlil etishga doir bir qancha qo‘llanmalar mavjud bo‘lib, bir qancha tilshunos olimlar bunday lisoniy birliklarga doir chuqur izlanishlar olib borishgan. Shu jumldan, George Yule “Pragmatics” kitobida turli xil tushunchalarni oddiy, tushunarli usulda izohlab bergan va ilmiy asoslar keltirgan. Tilshunos “Pragmatika tilning qanday ishlatilishi, kim tomonidan, qachon va qanday kontekstdagi ma’nolari bilan bog‘liq savollarga javob beradi”, – deya izoh berib o‘tga[1]. Tilda mavjud bo‘lgan lisoniy birliklar har doim ham ma’lum va aniq bir ma’no anglatmaydi. So‘zlovchining munosabati va nutq jarayonida anglashiladigan ma’no va maqsadga muvofiq turli xil okkazional birliklar ishlatiladi.

O‘zbek tilshunoslaridan **Sh.Safarov** pragmatika va pragmalingvistikani alohida yo‘nalish sifatida shakllantirishga katta hissa qo‘shgan. Uning fikricha, pragmatika til birliklarining amaliyotdagi funksional qo‘llanilishini o‘rganadigan tilshunoslik yo‘nalishidir. Til birliklarining kontekstda qanday ma’no hosil qilishi va muloqotda qanday samara berishini tahlil qilish bu fanning asosiy maqsadlaridan biridir[2].

Ingliz tilshunosi Thomas Jenny *“Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics” qo‘llanmasida*: “Pragmatika o‘rganadigan asosiy masalalardan biri bu qanday qilib bir xil so‘zlar turli kontekstlarda turlicha ma’no anglatishidir” [3] deb yozadi. **Pragmatik ma‘no** esa til birligi yoki ifodaning muayyan vaziyatda qo‘llanilishi orqali anglashiladi. U faqatgina lug‘aviy yoki grammatik ma’noni emas, balki gapiruvchi va tinglovchining muloqot davomida yuzaga kelgan emotsional yoki ijtimoiy munosabatlarini ham aks ettiradi. Tilimizda mavjud bo‘lgan lug‘aviy ma’noga ega bo‘lmagan so‘zlar ham suhbat jarayonida turli xil semantik vazifalarni bildirish xususiyatiga ega ekanligi pragmalingvistika tadqiqot ko‘lamini kengayishiga yordam beradi.

O‘zbek olimlari, jumladan, Azamat Pardayev pragmalingvistik tadqiqotlarni kengaytirish zarurligini ta’kidlaydi. U yordamchi so‘zlar (bog‘lovchilar, yuklamalar)ning lug‘aviy ma’no anglatmasdan, balki kommunikativ jarayonda matnga rang-barang semantik vazifalar qo‘shishini muhim deb biladi[4]. O‘zbek tili turli xil so‘z yasash usullariga ega bo‘lgan boy tillar sirasiga kiradi. Shunday ekan, turli xil nutq jarayonlarida til foydalanuvchilari tomonidan yangidan-yangi birliklar yasalishda davom etaveradi va vujudga kelgan yangi til birliklari tilshunoslarning tadqiqot va izlanishlari obyektlariga aylanadi. Tilimizda “halollik” ma’nosini ifodalashda pragmatik ma’noning ahamiyati juda muhim. “Halollik” konseptini ifodalashda okkazional birliklar pragmatik ma’noni ko‘pincha so‘zlovchining **samimiy ta’sir hissini ifoda etish uchun ishlatilishi mumkin.** Okkazional birlik “halollik” tushunchasini ifodalash uchun o‘ziga xos emotsional baho berishi mumkin. Masalan, “toza vijdon bilan” okkazional birlik nutqning axloqiy asosiga urg‘u beradi. Ulug‘bek Hamdamning *“Yaxshiyam sen borsan”* hikoyasidan olingan ushbu jumlani misol tariqasida keltirsak:***“Ammo ikkisi ham bir-biriga qo‘ldosh bo‘lib, bunday xavfdan qutulib qoldi va*** *toza vijdon bilan* ***o‘z yo‘llarini topib bordi”.*** **Ushbu jumla orqali yozuvchi qahramonlarning ichki pokligi va halol niyatlari sababli o‘z maqsadlariga yetganligini ifodalash maqsadida “toza vijdon bilan” birligini keltirib o‘tgan. Yuqorida berilgan jumlada yozuvchi bir o‘rinda halollik tushunchasini takroran ishlatishdan qochish maqsadida va jumlaga yanada hissiy**

[1] Yule, George. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

[2] Safarov, Sh. *Pragmalingvistika*. Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.

[3] Thomas, Jenny. *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. London: Routledge, 1995.

[4] Pardayev, A. Pragmalingvistika o‘zbek tilshunosligining alohida yo‘nalishi sifatida. Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi, 2022.

bo‘yoq va emotsional ta’sirni oshirish maqsadida yangi bir birlikdan foydalangan. Yana bir okkazional birlik bu “*po‘lat vijdonli*” birikmasidir va bu birlik halollikka oid yangi birikma hisoblanib, muallifning subyektiv yondashuvini yoki nuqtayi nazarini ifodalashda ishlatilishi mumkin. “Po‘lat vijdonli” ifodasi bir kishining o‘z axloqiy tamoyillariga mustahkam sodiqligini, ichki kuchi orqali o‘z nafsini tiya olishi va ma’naviy pokligini anglatadi. Bu metafora insonning ichki himoya qalqoni sifatida tasvirlanib, to‘laqonli halol insonga sifat berganda ishlatiladi. Ushbu birlik tilimizda mavjud bo‘lib xalq tomonidan ishlatilib kelinmoqda. “Po‘lat vijdonli” birikmasida insonning vijdoni mustahkam bo‘lgan po‘latga qiyoslangan. Shunday qilib, okkazional birliklarning pragmatik ma’nosi ularning yaratilish motivlari, qo‘llanilgan konteksti va muloqotning maqsadi bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Yana bir “halollik” tushunchasini ifodalashda qo‘llaniladigan birlik “to‘g‘ri qo‘l” okkazional birligidir. O‘zbek adabiyotida ilk roman hisoblanmish “O‘tkan kunlar”da Abdulla Qodiriy ushbu birikmadan qahramonning axloqiy qiyofasini ifodalash uchun foydalangan. ***“U, haqiqatan ham, qo‘li to‘g‘ri inson edi”,*** **jumlasida ishlatilgan “qo‘li to‘g‘ri” birikmasi qahramonning halol, sofdil va boshqalar haqqiga xiyonat qilmaslik kabi axloqiy sifatlarni ifodalash uchun ishlatilgan. Asardan olingan jumla orqali yozuvchi qahramonning nechog‘lik halol inson ekanligini uning boshqalar haqqiga xiyonat qilmasligiga urg‘u bergan holda tasvirlagan.** Halollik mavzusi esa ko‘pincha tilshunoslikda emotsional va ma’naviy pragmatik sifatlar bilan boyitiladi. Halollik tushunchasi keng ma’noga ega ekanligi va turli xil insoniy xususiyatlarni o‘z ichiga olganligi sababli, ushbu tushunchani nutq jarayoniga va so‘zlovchining maqsadlarini inobatga olgan holda turli xil yangi va tilimizda avvalda mavjud bo‘lmagan birliklar imkoniyati mavjuddir.

Ma’lumki, nutq jarayonida suhbat ishtirokchilari o‘z ko‘zlagan maqsad va fikrlarini ifodalash uchun turli xil birikmalardan foydalanadi. Individlar ba’zida o‘zlarining subyektiv va emotsional fikrlarini bayon etish jarayonida turli xil tilda mavjud bo‘lmagan birikmalar yaratuvchisiga aylanishadi. Shunday ekan, bir so‘z yoki so‘z birikmalari turli nutq jarayonlarida bir xil ma’no anglatmaydi. Bazi bir suhbat jarayonlarida so‘zlar pragmatik yuk bilan boyitiladi va aloqa ta’sir kuchini oshirib yanada aniq qilib beradi. Ammo, har bir nutq jarayonining o‘z qoida va me’yorlari mavjud bo‘lib, til foydalanuvchilari muloqot jarayonida ularga rioya qilishlari zarurdir. H.P.Grice “Logic and Conversation” kitobida ta’kidlab o‘tganidek, suhbat ishtirokchilarining pragmatik muloqot qoidalarga rioya qilishlari haqida quyidagi fikrni aytib o‘tgan: “Muloqotning muvaffaqiyati suhbat ishtirokchilari o‘rtasidagi maxsus qoidalarga rioya qilishga bog‘liq bo‘lib, bular suhbatning kooperativ prinsiplari deb ataladi”[5]. Har bir nutq jarayonida so‘zlovchi va tinglovchi rioya qilishi zarur bo‘lgan suhbat qoidalari mavjuddir. Mavjud qoidalarga rioya qilgan holda suhbat jarayonini tashkil etish muloqotning muvaffaqiyatidir va suhbatning har tomonlama tushunarli bo‘lishini ta’minlab beruvchi omillardan biridir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Grice, H.P. Logic and Conversation. In *Syntax and Semantics*, edited by Peter Cole and Jerry L. Morgan, vol. 3, 41–58. New York: Academic Press, 1975.
2. Pardayev, A. “Pragmalingvistika o‘zbek tilshunosligining alohida yo‘nalishi sifatida. Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi, 2022.
3. Safarov, Sh. *Pragmalingvistika*. Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
4. Thomas, Jenny. *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. London: Routledge, 1995.
5. Yule, George. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

[5] Grice, H.P. Logic and Conversation. In *Syntax and Semantics*, edited by Peter Cole and Jerry L. Morgan, vol. 3, 41–58. New York: Academic Press, 1975.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:340.1

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: ПРАВОВОЙ СТАТУС (С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СУЩЕСТВУЮЩИХ КОНЦЕПЦИЙ)

Бердимуратова Гулназ Муратовна, доцент КГУ имени Бердаха, доктор философии по юридическим наукам (PhD)
Мирсанова Нафисахон, студентка 4-курса КГУ имени Бердаха

https://orcid.org/0009-0009-7035-0915
e-mail: nafisakhonmirsanova@gmail.com

SUN'IY INTELLEKT: HUQUQIY MAQOM (MAVJUD TUSHUNCHALAR NUQTAYI NAZARIDAN)

Berdimuratova Gulnaz Muratovna, Berdaq nomidagi QDU dotsenti, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Mirsanova Nafisaxon, Berdaq nomidagi QDU 4-kurs talabasi

ARTIFICIAL INTELLIGENCE: LEGAL STATUS (IN TERMS OF EXISTING CONCEPTS)

Berdimuratova Gulnaz Muratovna, Associate Professor of Berdakh State University, Doctor of Philosophy in Law (PhD)
Mirsanova Nafisakhon, a 4th-year student at Berdakh State University

Аннотация: *В данной статье рассматривается вопрос определения правового статуса искусственного интеллекта (ИИ) с точки зрения существующих концепций. Авторы анализируют четыре основные концепции: "ИИ как объект права", "ИИ как животное", "ИИ как юридическое лицо" и "ИИ как электронное лицо (агент)". Предлагается различать цифровую форму искусственного интеллекта от его материального носителя и рассматривать ИИ как объект права с учетом его специфики.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, человекоподобный робот, юридическое лицо, ответственность, организационно-правовая форма, материальный носитель, представительство.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada sun'iy intellektning huquqiy maqomini aniqlash masalasi "Sun'iy intellekt huquq obyekti sifatida", "Sun'iy intellekt hayvon sifatida", "Sun'iy intellekt yuridik shaxs sifatida" va "Sun'iy intellekt elektron shaxs (agent) sifatida" kabi to'rt asosiy tushunchalar nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Sun'iy intellektning raqamli shaklini uning moddiy tashuvchisidan ajratib ko'rsatish va uning o'ziga xosligini hisobga olgan holda sun'iy intellektga huquq obyekti maqomi taklif qilinadi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, gumanoid robot, yuridik shaxs, javobgarlik, tashkiliy-huquqiy shakl, moddiy tashuvchi, vakillik.*

Abstract: *This article examines the question of determining the legal status of artificial intelligence (AI) from the perspective of existing concepts. The author analyzes four main concepts: "AI as an object of law", "AI as an animal", "AI as a legal entity", and "AI as an electronic entity (agent)." It is proposed to distinguish the digital form of artificial intelligence from its material carrier and to consider AI as an object of law taking into account its specificity.*

Key words: *artificial intelligence, humanoid robot, legal entity, liability, organizational and legal form, material carrier, representation.*

TAMADDUN NURI

ВВЕДЕНИЕ. В эпоху цифровой эры все чаще можно заметить распространение искусственного интеллекта в разных сферах жизни. Это, в свою очередь, требует правового урегулирования в случае нанесения ущерба или вступления в правовые отношения, связанные с использованием ИИ. Определение правового статуса важно для эффективного урегулирования и разработки соответствующего законодательного акта. При этом для разработки новых норм и стандартов необходимо учитывать уникальные особенности работы искусственного интеллекта. Важно различить, в каких ситуациях ИИ является самостоятельным субъектом права, а в каких –представляет собой инструмент, созданный человеком, для определения ответственности. В большинстве случаев ИИ функционирует как инструмент, обслуживающий интересы человека или организации и ответственность за его действия ложится на тех, кто разрабатывает, внедряет и управляет его использованием. В таких ситуациях законодательство должно четко определить, кто несет ответственность: разработчик алгоритма, оператор системы или организация, использующая ИИ.

Такая дифференциация важна не только для установления ответственности, но и для дальнейшего развития правовых норм, которые должны учитывать степень независимости и воздействие ИИ в разных сферах применения.

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ. В статье использован гибридный метод исследования, включающий анализ правовых норм, сравнительное правоведение, эмпирический подход, критический анализ и индукцию. Изучены гражданские кодексы Узбекистана, России и нормативные акты ЕС, что позволило выявить различия в регулировании правосубъектности искусственного интеллекта.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ. Выбранная литература анализирует ключевые источники, которые легли в основу исследования правосубъектности и регулирования искусственного интеллекта (ИИ). Рассматриваемые работы охватывают различные аспекты – теоретические, практические и правовые – связанных с этим вопросов. В статье Euronews об Алисии Фрамис и браке с голограммой исследуется взаимодействие технологий и общества через пример испанской художницы, вступившей в брак с голограммой. Р.И.Дремлюга и О.А.Дремлюга в статье “ИИ как субъект права: аргументы за и против” рассматривают основные аргументы за и против признания ИИ субъектом права. Авторы дают сбалансированную оценку теоретических основ, необходимых для разработки правового регулирования ИИ. В правовом учебнике Е.А.Суханова “Гражданское право, Том I” рассматриваются общие принципы гражданского права, что помогает определить, как ИИ может быть интегрирован в существующие правовые структуры. В работе О.А.Ястребова “Правосубъектность электронного лица: теоретико-методологические подходы” рассматриваются теоретические и методологические аспекты признания ИИ субъектом права, что важно для разработки концепции “электронной личности”.

Авторы С.С.Чекулаев и М.К.Цырульников в статье “Робот как субъект гражданско-правовых отношений” анализируют возможность признания роботов субъектами гражданского права, уделяя внимание теоретическим вызовам и практическим последствиям. Акт Европейского Союза об искусственном интеллекте описывает подход ЕС к регулированию ИИ и предоставляет нормативную базу для понимания управления ИИ в одной из самых прогрессивных регуляторных систем мира. С.А.Соменков в статье “ИИ: от объекта к субъекту?” исследует теоретическую эволюцию правового статуса ИИ, ставя вопрос о возможности перехода ИИ от объекта права к субъекту. Этот разнообразный набор источников служит основой для всестороннего анализа правосубъектности ИИ, включая теоретические дебаты, эмпирические данные и реальные законодательные инициативы.

Гибридная пара или Художница из Барселоны Алисия Фрамис станет первой женщиной, выходящей замуж за голограмму, созданную искусственным интеллектом сообщает сайт euronews.culture[1]. Заключение брака порождает личные, имущественные права и обязанности между супругами, алиментные обязательства членов семьи и других лиц. Далее оно плавно перетекает в наследственное право. Соответственно это является основанием становления голограммы участником гражданско-правовых отношений.

Р.И.Дремлюга и О.А.Дремлюга не рассматривают ИИ субъектом право из-за отсутствия

TAMADDUN NURI

таких качеств: душа, сознание, чувства, умение намереваться, желания, интересы и т.п.)[2].

Искусственный интеллект (ИИ) и физическое лицо, то есть человек, имеют следующие общности: способность к обучению, принятие решений, коммуникация, автономность и самоопределение.

В статье 2 Гражданского Кодекса Республики Узбекистан дается перечень участников гражданских правоотношений. Ими являются граждане, юридические лица и государство. Но каков статус голограммы в таком случае? Под гражданами (физическими лицами) понимаются граждане Республики Узбекистан, граждане других государств, а также лица без гражданства (статья 16 ГК РУз). В Гражданском законодательстве Российской Федерации и Узбекистана граждане являются физическими лицами. К примеру, советский и российский ученый-правовед Е.В.Суханов дает следующее определение: гражданин (физическое лицо) как участник гражданских правоотношений обладает рядом общественных и естественных признаков и свойств, которые определенным образом индивидуализируют его и влияют на его правовое положение. К таким признакам и свойствам следует отнести: имя, гражданство, возраст, семейное положение, пол[3].

Несколькими вышеуказанными признаками был наделен ИИ в облике человекоподобного робота. Например, София – человекоподобный робот в виде женщины (гиноид), разработанный компанией Hanson Robotics из Гонконга. В октябре 2017 года она стала первым роботом, получившим гражданство Саудовской Аравии[4].

Статус физического лица включает в себя 2 основных критерия: правоспособность и дееспособность. При отсутствии этих признаков во время вступления в гражданские правоотношения данные правоотношения могут быть признаны недействительными. Правоспособность определяет права и обязанности того, кем она наделена. Правоспособность гражданина возникает в момент его рождения и прекращается с его смертью (статья 17 ГК РУз).

Способность гражданина своими действиями приобретать и осуществлять гражданские права, создавать для себя гражданские обязанности и исполнять их (дееспособность) возникает в полном объеме с достижением совершеннолетнего возраста, то есть по достижении восемнадцатилетнего возраста (статья 22 ГК РУз). Дееспособность определяется физическим состоянием и возрастом. Если первое подразумевает способность руководить собственными действиями и осознавать их последствия, то второе выражает достижение совершеннолетнего возраста, в нашем случае 18 лет. Если считать приобретение правоспособности ИИ в лице человекоподобного робота с момента создания и фактического запуска, то дееспособность стоит определить спустя определенное время дав роботу время адаптироваться и усвоиться к среде.

Но несмотря на это, мы не рекомендуем наделить ИИ в лице человекоподобного робота правосубъектностью физического лица так как он будет наравне с человеком. А это в свою очередь может привести к многочисленным коллизиям. К примеру, ИИ внедряется в основном для повышения продуктивности и сокращения рабочего объема и нагрузки. Но становление робота наравне с человеком означает получение им трудовых прав. Робот и человек оплачиваются наравне, а может робот даже и меньше, но при этом намного эффективнее чем человек, что в свою очередь приведет к росту безработицы и исчезновению пенсионного возраста. Принцип гуманизма – недопустимость лишение жизни человека, а соответственно ликвидация робота, даже в случаях служения источником повышенной опасности.

Юридическим лицом может быть организация, преследующая извлечение прибыли в качестве основной цели своей деятельности (коммерческая организация) либо не имеющая извлечения прибыли в качестве такой цели (некоммерческая организация) (статья 40 ГК РУз). Особенностью юридических лиц является их организационно-правовая форма. Организационно-правовая форма – это совокупность особенностей юридического лица в сфере формирования его имущества, организационной структуры, взаимоотношений с участниками и участников друг с другом, ответственности участников перед юридическим лицом и юридического лица перед его участниками, а также иными субъектами предпринимательского оборота[5]. В таком случае ИИ не может быть юридическим лицом.

В Российской Федерации ООО “Дентонс Юроп” провело исследование Итогом исследования стал проект “Развитие законодательства о робототехнике и киберфизических системах”, в котором предложены различные подходы к вопросу правосубъектности: 1) сохранение Status Quo: роботы и ИИ остаются

объектами права; 2)концепция “робот как животное”; 3)концепция “робот как юридическое лицо”; 4)концепция “робот как человек”; 5) концепция “робот как электронное лицо (агент) ”: введение нового вида субъекта права.

Рассмотрим эти концепции по отдельности приравнивая робота к материальному носителю ИИ и определим, насколько вероятен тот или иной правовой статус.

Концепция “робот как животное”. К животным применяются общие правила об имуществе, поскольку законодательством не установлено иное. При осуществлении прав не допускается жестокое обращение с животными (статья 93 ГК РУз). Их также называют “одушевленная вещь”. Аналогичное определение статуса животных приведено в Гражданском кодексе РФ. Кроме того, в постановлении Арбитражного суда Северо-Кавказского округа от 7 октября 2015 года по делу № А22-366/2011 (№ Ф08-6914/15) подчеркивается:

В силу статьи 137 Гражданского кодекса к животным применяются общие правила об имуществе, поскольку законом или иными правовыми актами не установлено иное. Таким образом, животные являются объектами гражданских прав, как и иные вещи (статья 128 Гражданского кодекса), которые могут быть как индивидуально-определенными, так и определяемыми родовыми (видовыми) признаками. Также апелляционное определение СК по гражданским делам Томского областного суда от 11 ноября 2016 г. по делу № 33-4447/2016 указывает, что суд не применил норму материального права, подлежащую применению ст. 137 ГК РФ, согласно которой к животным применяются общие правила об имуществе, а потому договор, предметом которого выступают животные, должен содержать условия, позволяющие идентифицировать их. Поскольку в договоре купли-продажи не содержится таких сведений (живой вес и инвентарный номер каждого животного), следовательно, он является незаключенным[7]. Но наличие автономности принятий решений и способности к обучению и адаптации, что более схоже к человеку, нежели чем к животным, определяет неправильность урегулирования ИИ данной статьей.

Концепция “робот как электронное лицо (агент)” (новый вид субъекта права). О.А.Ястребов провел философско-правовой и онтологический анализ термина “электронное лицо” и изучая концепцию правосубъектности электронного лица в свете учения Г.Кельзена пришел к возможности наделения робота отдельным статусом из-за вопроса ответственности [8].

С.С.Чекулаев и М.К.Цырульников посчитали включить следующие обязательные действия для дачи роботу статуса “электронного лица”[9]: должен быть оператор “опекун” (владелец данного робота), который будет отвечать за действия робота, но при этом робот будет иметь ряд прав; невозможность совершения ряда определенных значительных действий без оператора; данное правило не распространяется для всех роботов, например, робот-пылесос; обязательность государственной регистрации и идентификационного номера.

Но я считаю, что признавать ИИ как новый субъект права означает его допустимость выступления и истцом и ответчиком. А основной принцип гражданско-правовых отношений – равенство сторон. Насколько будет уместно приравнивать ИИ к человеку (физическому лицу) и юридическому лицу, который в свою очередь хотя и является юридической фиксацией в правовом пространстве, но тоже организовывается и управляется человеком?! То есть мы снова приходим к дегуманизации права.

13 марта 2024 года Европейский парламент утвердил первый в мире нормативный акт, посвященный регулированию искусственного интеллекта, известный как Закон “Об искусственном интеллекте” (“The AI Act”). Этот документ, согласованный с государствами-членами ЕС в декабре 2023 года, получил одобрение 523 депутатов, при 46 голосах “против” и 49 воздержавшихся[10]. Можно сделать вывод, что данный Закон рассматривает ИИ как источник повышенной опасности и соответственно носит более ограничительный характер сфер применения ИИ нежели чем определения его правового положения. Согласно А.А.Антонову, источник повышенной опасности – это объекты материального мира, которые вследствие физических или технических недостатков в процессе их использования не поддаются непрерывному и всеобъемлющему контролю человека и причиняют вред личным или имущественным правам окружающих[11]. Чем ИИ становится “умнее”, тем он становится опаснее, так как моральных ограничений у него нет[12]. Соответственно можно предполагать, что Европарламент считает ИИ объектом права. Я согласна с данным подходом, но предлагаю занести некоторые исключения, а именно:

-в зависимости от сферы применения ИИ разделить на 2 группы, где основным признаком будет

различать цифровую форму искусственного интеллекта от его материального носителя. На цифровую форму распространяется правила объекта гражданско – правовых отношений, но владелец в обязательном порядке должен приобретать на него лицензию. Это обосновывается тем, что ИИ имеет способность к обучению и адаптивности вследствие чего может быть причинен вред, который компенсируется владельцем (лицензиаром).

- материальный же носитель, к примеру, ИИ в лице человекоподобного робота должен быть наделен исключительной правоспособностью и дееспособностью. Правоспособность определяется наличием кнопки экстренного отключения в случаях нанесения им физического вреда, а дееспособность определяется его государственной регистрацией. В таком случае сам робот несет ответственность по своим обязательствам, но при этом ему назначается представитель в лице человека.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Применение искусственного интеллекта (ИИ) в различных сферах жизни требует его правового регулирования. Мы предлагаем не наделять его новым правовым статусом, так как это может привести к приравниванию ИИ и человека. Признание его объектом права и учет особенностей в материальном носителе будет уместным, а также с точки зрения ответственности за обязательства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Официальный сайт Euronews: https://www.euronews.com/culture/2024/01/03/meet-spanish-artist-alicia-framis-the-first-woman-to-marry-a-hologram Дата обращения : 07.04.2024.
2. Р.И.Дремлюга, О.А.Дремлюга. Искусственный интеллект — субъект права: аргументы за и против. Правовая политика и правовая жизнь. ст.120-125: https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-subekt-prava-argumenty-za-i-protiv
3. Гражданское право, Том I. Учебник Суханова Е.А:https://pravo-olymp.ru /wpcontent/uploads/2014/09/Grazhdanskoe_pravo_v_2t_T_1_pod_red_Sukhanova_E_A.pdf.
4. София (робот) Wikipedia:https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F_(%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82)
5. Корпоративное право: учебный курс (второе издание) (отв. ред. И.С. Шиткина). -КНОРУС, 2015 г. Статья. Организационно-правовые формы на официальном сайте юридической компании Базальт. https://www.basalt.ru/blog/organizacionno-pravovye-formy/.
6. Презентация проекта ООО Дентонс Юроп: https://files.data-economy.ru/Docs/Dentons.pdf
7. Энциклопедия судебной практики: https://base.garant.ru/57591508/.
8. О.А. Ястребов. Правосубъектность электронного лица: теоретико-методологические подходы. УДК:347. ББК:67. DOI:10.24411/2073-3313-2020-10210: https://cyberleninka.ru/article/n/pravosubektnost-elektronnogo-litsa-teoretiko-metodologicheskie-podhody
9. С. С.Чекулаев и М.К.Цырульников. Робот как субъект гражданско-правовых отношений. УДК: 347. ББК: 67. DOI: 10.24411/2073-3313-2020-10210: https://cyberleninka.ru/article/n/robot-kak-subekt-grazhdansko-pravovyh-otnosheniy
10. The EU Artificial Intelligence Act: https://artificialintelligenceact.eu/
11. *Антонов А. А. Искусственный интеллект как источник повышенной опасности*: https://www.consultant.ru/law/podborki/istochnik_povyshennoj_opasnosti_jeto/
12. Соменков С. А. Искусственный интеллект: от объекта к субъекту? DOI: 10.17803/2311-5998.2019.54.2.075-085: https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-ot-obekta-k-subektu

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 93/94

O‘ZBEKISTONDA MUALLIFLIK HUQUQLARINI HIMOYA QILISH BORASIDAGI MUAMMOLAR TARIXI (1970-1990-YILLAR MISOLIDA)

Begaliyev Javlonbek Rayimnazarovich, Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dotsenti v.b, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ИСТОРИЯ ПРОБЛЕМ С ЗАЩИТОЙ АВТОРСКИХ ПРАВ В УЗБЕКИСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ 1970-1990 ГОДОВ)

Бегалиев Жавлонбек Райимназарович, и.о. доцента Ташкентского института экономики и педагогики, (PhD)

HISTORY OF PROBLEMS OF COPYRIGHT PROTECTION IN UZBEKISTAN (1970-1990S ON THE EXAMPLE)

Begaliev Javlonbek Rayimnazarovich, Tashkent Institute of Economics and Pedagogy Acting Associate Professor, (PhD)

https://orcid.org/0009-0000-8080-2932
e-mail: javlonbek.begaliyev@gmail.com

Annotatasiya: *Maqolada aniq tarixiy misollar yordamida O‘zbekiston SSRda, xususan, Butunittifoq mualliflik huquqini himoya qilish boshqarmasining O‘zbekiston bo‘limida mualliflik huquqini himoya qilish muammolari bilan bog‘liq sabab va oqibatlar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, 1970-1990-yillarda O‘zbekistonda mualliflik huquqini himoya qilish muammolarini chuqur tahlil qilish asosida asosli ilmiy xulosalar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *mualliflik huquqi, intellektual mulk, ijodiy faoliyat, mualliflik haqi, vakillik, teatr, spektakl, Yozuvchilar uyushmasi, nashriyot shartnomasi.*

Abstract: *The article examines the causes and consequences of copyright protection problems in the Uzbek SSR, in particular, in the Uzbek branch of the All-Union Copyright Protection Department, using specific historical examples. Also, based on a thorough analysis of the problems of copyright protection in Uzbekistan in the 1970s-1990s, substantiated scientific conclusions are presented.*

Key words: *copyright, intellectual property, creative activity, copyright, representation, theater, performance, Writers’ Union, publishing agreement.*

Аннотация: *В статье на конкретных исторических примерах рассматриваются причины и последствия проблем в сфере охраны авторских прав в Узбекской ССР, в частности, в Узбекском отделении Всесоюзного управления по охране авторских прав. Также на основе глубокого анализа проблем охраны авторских прав в Узбекистане в 1970-1990-е годы представлены обоснованные научные выводы.*

Ключевые слова: *авторское право, интеллектуальная собственность, творческая деятельность, авторское право, представительство, театр, спектакль, Союз писателей, издательский договор.*

KIRISH. Bugungi kunda dunyoning rivojlangan davlatlarida mualliflarning ilm-fan, adabiyot va san’at sohalaridagi asarlariga bo‘lgan huquqlarini himoya qilish har qachongidan-da ko‘proq dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda. Bu sohaning rivojlanishining eng muhim shartlaridan biri mualliflarning intellektual faoliyati natijalariga bo‘lgan mutlaq huquqlarini tan olishdir. Muallif yaratgan ijodiy faoliyat natijalarini huquqiy tan olish va himoya qilinishi, shuningdek unga ushbu

asarlardan foydalanish, tasarruf etish va undan daromad olish huquqlarini ta'minlash intellektual faoliyat natijalaridan jamiyat manfaatlari yo'lida foydalanish uchun sharoit yaratadi.

O'zbekistonda ham mualliflarning intellektual faoliyati natijalarini himoya qilish bilan bog'liq huquqiy asoslarni yaratish jarayonlari mustaqillikning dastlabki yillarida ham davom ettirildi. Mualliflik huquqini himoya qilish borasida tizimli jarayonlar bugungi kunda ham jadallik bilan amalga oshirilayotganligini Prezident Sh.M.Mirziyoyev "Intellektual mulk masalasini davlat siyosati darajasiga ko'tarmas ekanmiz, O'zbekiston bundan o'n yildan keyin ham raqobatdosh bo'lmaydi"[1] deb ta'kidladi.

Mamlakatimizda Intellektual mulkni himoya qilish dolzarb ekanligi inobatga olinib, yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 53-moddasida: "Har kimga ilmiy, texnikaviy va badiiy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi. Intellektual mulk qonun bilan muhofaza qilinadi. Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishi haqida g'amxo'rlik qiladi"[2] deb belgilanganligi ham mualliflar huquqlarini asosiy qonun bilan ham himoyalanishini asoslab berdi.

Mualliflik huquqi o'zining tarixiy davrida jamiyatning o'zgarishi bilan rivojlanib boradi[3]. Shunday ekan, mamlakatimizning bugungi kundagi mualliflik huquqlarini himoya qilish borasidagi tajribalari uzoq yillik tarixga borib taqaladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Mustaqillik davrida yaratilgan B.Toshev, I.I.Nasriyev, O.Oqyulov, I.B.Zokirov, G.A.Xudayberdiyeva va boshqa ko'pgina olimlarning tadqiqotlarida mamlakatimizda mualliflik huquqining huquqiy asoslari va normalari, asar mualliflarining huquqlarini ta'minlash kabi holatlarga doir ayrim ma'lumotlar keltirib o'tilgan[4]. Ularda asosan mamlakatimizda mualliflik huquqining huquqiy jihatlariga e'tibor berilgan.

MUHOKAMA. Mamlakatimizda mualliflar huquqlarini himoya qilishning huquqiy asoslari yaratilishi XX asrning boshlariga to'g'ri keladi. Ammo, ushbu bir asrlik tajribalar ko'plab muammoli holatlar natijasida to'plangan bo'lib, ushbu muammolarni markazda faoliyat olib borgan Butunittifoq mualliflar huquqlarini himoya qilish boshqarmasi (BMHHB) hamda uning topshiriq va ko'rsatmalari asosida ishlagan O'zbekiston bo'limi hujjatlari orqali bilishimiz mumkin.

Sovet hokimiyatining ayrim puxta o'ylanmasdan amalga oshirgan siyosati boshqa sohalar bilan bir qatorda, mualliflik huquqini himoya qilish sohasiga ham o'z salbiy ta'sirini ko'rsatgan. Sovet Ittifoqining tashkil etilganligining 50 yilligini munosib kutib olish maqsadida BMHHB O'zbekiston bo'limi va Qozog'iston bo'limlari o'rtasida sotsialistik musobaqa tashkil etilib, musobaqa shartlari sifatida:

a) 1972-yilda barcha ko'rsatkichlar bo'yicha to'lovlar rejasini amalga oshirishga erishish; b) jadval bo'yicha hisobga olingan barcha tomosha ko'rsatuvchi muassasalarga 100% xizmat ko'rsatish; c)tomosha ko'rsatuvchi muassasada to'lovchilarning balans ma'lumotlari bo'yicha ilgari kiritilgan hisob-kitoblarni jadvalga muvofiq qayta tekshirish; d)komissarlarning kamida 1/3 qismi ish faoliyatini tekshirishni tashkil qilish; e)1973-yil 2-yarim yillikda filialning vakolatli vakillaridan kelgan hisobotlarning umumiy sonining kamida 90% oldindan ro'yxatdan o'tkazilishini ta'minlash [5] belgilangan.

Mualliflar huquqlarini taminlashda tomosha ko'rsatuvchi muassasalarni dasturlarni oldindan ro'yxatga o'tkazmasligi oqibatida 1972-yil 1-maydan 1-sentabrgacha bo'lgan davrda ikkita orkestr tomonidan ijro etilgan musiqa noaniq bo'lib, bu rahbarlar konsert va boshqa qo'shma dasturlarni oldindan ro'yxatdan o'tkazish tartibi to'g'risidagi hukumat ko'rsatmalariga mutlaqo e'tibor bermay, musiqa va matn mualliflariga to'lanadigan gonorarni o'z vaqtida to'lashga to'sqinlik qilib kelgan[7].

Komissar D.P.Ryasnyanskiy mualliflik huquqini himoya qilish tizimida uzoq yillardan beri xizmat qilib, ushbu tizimda milliy kadrlarni yaratish va o'sishiga xizmat qilgan[8]. Yuqoridagi xizmatlarini inobatga olib, O'zbekiston bo'limi katta inspektori M.Kushnirovich Sovet ittifoqining tashkil etilganligining 50 yilligi munosabati bilan komissar D.P.Ryasnyanskiyga "O'zbekiston SSRda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi" faxriy unvonini berish to'g'risida davlat organlari oldida masala qo'yishni mumkin va maqsadga muvofiq bo'lardi, deb takidlagan[9]. Ammo bu taklifning amalga oshgan yoki oshmaganligi arxiv hujjatlarda keltirilmagan bo'lib, taklif sovet hokimiyati davlat organlaridan va BMHHBdan chiqmaganidan xulosa

TAMADDUN NURI

qilish mumkinki, bu unvon mahalliy komissar D.P.Ryasnyanskiyga berilmagan.

O‘zbekiston bo‘limining faoliyatida yuzaga kelgan kamchilliklar ham mavjud bo‘lib, eng katta kamchillik mualliflik qalam haqlarini mualliflar hisoblariga tarqatishning kechikishidir. Bunga yuqorida nomi keltirilgan “Ishq bilan o‘ynashma” asari uchun muallif haqini ololmagan Mulla Karimni keltirish mumkin. Bundan tashqari “Boy va xizmatchi” filmi senariy muallifi Fayziyev mualliflik haqining 5000 rubli to‘langan bo‘lib, qolgan qismi to‘lanmagan. [13].

Mualliflik haqlarining kechikishi va to‘liq to‘lanmaslik holatlari qonunga xilof hisoblanib, bu mualliflik huquqlarini himoya qilish tizimida huquqiy asoslar yetarli darajada bo‘lishiga qaramasdan, amalda qo‘llashda muammolar borligini ko‘rsatgan va mualliflarning o‘rinli e’tirozlariga sabab bo‘lgan.

Yana bir katta nuqson, aniqlanmagan qalam haqining katta summada mavjudligi bo‘lib, ushbu holatni hal etishda qat’iy choralar ko‘rish va haqiqiy mualliflarni topish hamda ushbu summalarni minimumga olib kelish zarurati tug‘ilgan[14].

Ushbu yuqorida ta’kidlab o‘tilgan takliflar amalda hayotga to‘liq tatbiq etilgan taqdirdagina, respublikamiz mualliflarining haq-huquqlari to‘la qonuniy yo‘l bilan himoya qilingan bo‘lar edi. Ammo, mustaqillikka erishilgan dastlabki yillarida mualliflik huquqlarining himoya qilinishi bilan bog‘liq qonunlar qabul qilinganiga qadar mualliflar huquqlari yetarli darajada ta’minlanmagan.

XULOSA. Xulosa o‘rnida shuni alohida takidlab o‘tish kerakki, Sovet davlatidagi qonunlar o‘zining mohiyatiga ko‘ra markaz manfaatlariga moslashgan bo‘lib, Butunittifoq mualliflar huquqlarini himoya qilish boshqarmasi va keyinchalik Butunittifoq mualliflik huquqi agentligi orqali mualliflarning asarlari mazmunida sovet mafkurasining singdirilishi kabi talablarning mavjudligi, Ittifoq tarkibidagi chekka o‘lkalardagi mualliflarning manfaatlari yetarli darajada inobatga olinmaslik holatlarining borligi, mualliflar huquqlarini ta’minlashdagi muammoli holatlar sifatida keltirish mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sh.M.Mirziyoyev. Intellektual mulk obyektlarini muhofaza qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari yuzasidan o‘tkazilgan yig‘ilishda so‘zlagan nutqidan. 12-oktyabr 2020-yil. https://daryo.uz/2020/10/13/shavkat-mirziyoyev-agar-intellektual-mulk-masalasini-davlat-siyosati-darajasiga-kotarmasak-ozbekiston-10-yildan-keyin-ham-raqobatdosh-bolmaydi.
2. Yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023-yil), 53-moddasi.
3. Toshev B. Mualliflik huquqi. – Toshkent: O‘zbekiston, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1997. -3-b.
4. Begaliyev J.R. Sovet davrida O‘zbekistonda mualliflik huquqi tarixi (1917-1991 yillar). Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Termiz, 2023. 3-bet.
5. O‘zMA, R 2432-fond, 3-ro‘yxat, 72-ish, 1-varaq.
6. O‘zMA, R 2432-fond, 3-ro‘yxat, 73-ish, 3-varaq.
7. O‘zMA, R 2432-fond, 3-ro‘yxat, 73-ish, 4-varaq.
8. O‘zMA, R 2432-fond, 3-ro‘yxat, 73-ish, 10-varaq.
9. O‘zMA, R 2432-fond, 3-ro‘yxat, 73-ish, 10-varaq.
10. O‘zMA, R 2798-fond, 1-ro‘yxat, 2-ish, 118-varaq.
11. O‘zMA, R 2798-fond, 1-ro‘yxat, 3-ish, 12-varaq.
12. Гаврилов Э.П. Советское право, издательское договоры, авторский гонорар. – Издательство Юридическая литература. — Москва. 1988. -С.51.
13. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 74-ish, 42-varaq.
14. O‘zMA, R 2432-fond, 1-ro‘yxat, 9-ish, 7-A-varaq.
15. Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси, 15-сон,10.04.1992.
16. Тошев Б. Муаллифлик ҳуқуқи. – Ўзбекистон. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997. -Б. 5.
17. Rayimnazarovich, B.J. (2021). History of Copyright in Uzbekistan Some Considerations Related to (On the Example of the 1950s). *Journal of Ethics and Diversity in International Communication*, *1*, 29-32.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 3237.001.09

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARINDA «JÚREK» HÁM «BAWIR» KONCEPTLERINIŃ QOLLANILIWI

Qayıpnazarova Ulbanu Ungarbaevna
Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı doktorantı

QORAQALPOQ MAQOLLARIDA «YURAK» VA «JIGAR» KONCEPTLARINING QOLLANILISHI

Qayıpnazarova Ulbanu Ungarbaevna
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogik instituti doktoranti

ПОНЯТИЯ «СЕРДЦЕ» И «ПЕЧЕНЬ» В КАРАКАЛПАКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОНЯТИЯХ

Кайыпназарова Улбану Унгарбаевна
докторант Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

THE CONCEPTS OF "HEART" AND "LIVER" IN KARAKALPAK PROVERBS AND CONCEPTS

Kayıpnazarova Ulbanu Ungarbaevna
doctoral student of the Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

https://orcid.org/0009-0002-6491-0364
e-mail: ulbanukaipnazarova@gmail.com

Annotatciya. *Maqalada tiykarǵı baza sıpatında Qaraqalpaq folklorındaǵı «júrek» hám «bawır» konceptleri qollanılǵan naqıl-maqallar paydalanıladı. Naqıl-maqallardaǵı frazeologizmler yaǵnıy, frazeologizmlerdiń naqıl-maqaldan ayırmashılığı hám qollanılıw ózgeshelikleri, mánileri haqqında sóz etiledi.*
Gilt sózler: *Frazeologizm, koncept, naqıl – maqal , folklor, mádeniyat, úrp-ádet.*
Annotatsiya. *Ushbu maqolada manba sifatida Qoraqalpoq folkloridagi «yurak» va «jigar» konceptlari qollanilgan maqollar foydalanildi. Maqollardagi frazeologizmlar ya'ni, frazeologizmlarning maqollardan farqi va qo'llanishdagi xususiyatlari haqida muhokama qilindi.*
Kalit so'zlar: *Frazeologizm, koncept, maqol, folklor, madaniyat, urf-odat.*
Аннотация. *В статье использованы пословицы из каракалпакского фольклора, в которых в качестве источника используются понятия «сердце» и «печень». В центре обсуждения были фразеологизмы в пословицах, то есть различия между фразеологизмами и пословицами и особенности их употребления.*
Ключевые слова: *Фразеологизм, концепт, пословица, фольклор, культура, традиция.*
Annotation. *The article uses proverbs from Karakalpak folklore, in which the concepts of "heart" and "liver" are used as a source. The discussion focused on phraseological units in proverbs, that is, the differences between phraseological units and proverbs and the features of their use.*
Key words: *Phraseologism, concept, proverb, folklore, culture, tradition.*

TAMADDUN NURI

Kirisiw. «Koncept» túsiniginiń júdá abstrakt ekenligi, onıń tiykarındaǵı «mental struktura» anıq materiallıq kóriniske iye bolmastan, al aqıl-sanalıq procesinde payda bolatuǵın sanadaǵı dúzilme ekenligini menen baylanıslı. Telyanıń pikirinshe, koncept bul insan sanasınıń ónimi hám ideal qubılıs bolıp, insannıń tek ǵana tillik emes, al ulıwma sanasına tiyisli dep kórsetedi.Koncept-bul sonday tusinik, ol tiklenbeydi, al tildegi ańlatpa hám tilge tiyisli bolmaǵan bilimler arqalı «qayta qurıw» bolıp esaplanadı.[1;288]

Joqarıdaǵı pikirden kelip shıqqan halda koncept adam sanasında onıń iskerligi, dunyanı óz tájriybesi arqalı úyreniwi, sociallasıw procesi nátiyjesinde payda boladı hám onıń sezim orgınları menen túsiniw nátiyjesinde sanasındaǵı payda bolǵan túsinikler konceptler esaplanadı. Koncept lingvomádeniy birlik sıpatında anaw yaki mınaw xalıq mádeniyatınıń ózine tán táreplerin sáwlelendiredi. Usı kózqarastı basshılıqqa alıp maqalamızda qaraqalpaq folklorındaǵı naqıl-maqallardıń quramında adamıń dene múshelerine baylanıslı sózler menen kelgen “júrek” hám “bawır” konceptlerin ilimiy kóz qarastan hám de olardıń konceptullıq mánilirin analizledik.

Ádebiyatlar analizi hám metodlar. Naqıl-maqallar ulıwmalasqan mánilerdi jáne de pikirdi tiyanaqlap, tımsallap jetkerip beriw xızmetin atqaradı. Gáp túrinde kelip, tamamlanǵan oy-pikirdi bildiredi, kópshilik jaǵdaylarda úgit-násiyat mánisin bildirip keledi.

Qaraqalpaq tilininde naqil-maqal hám frazeologizmlerdiń sıpatlı belgilerin hám ayrmashılıqların B.Yusupovanıń “Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarında frazeologizmler” maqalasında professor J.Eshbaevtıń tómendegishe bólip kórsetiwi menen dálilleydi:

1) Frazeologiyalıq sóz dizbekleri bir mánige barabar bolıp keledi. Yaǵnıy sostavına kirgen jeke sózler óz mánisin joytıp, ulıwma dizbek bir sóz mánisine barabar bolıp keledi.

Naqıl-maqallarda sózler óziniń jeke mánisin saqlap keledi hám onıń mánisi sol sózlerdiń mánisine baylanıslı boladı.

2)Naqıllar kópshilik jaǵdaylarda tıyanaqlı bir oydi bildirip, gáp formasında keledi.3)Naqıl-maqallar oylanıwdı talap etip, turmıstan alınadı.4)Naqıl-maqallar kóbinese, násiyat mánisine iye boladı.[2;65]

Usı aylırmashılardı esapqa alǵan halda naqıl-maqallar frazeologizmlerdiń izlertlew obyektine kirmeytuǵınlıǵın kóriwimizge boladı hám onı tómendegi mısallar arqalı dálillep beremiz.

Nátiyjeler hám dodalaw. Frazeologizmler xalıq tiliniń eń kórkem, tásirsheń obrazli súwretlew hám de tereń mánili tayar sóz úlgileri formasında hám sóz dizbegi túrinde de kelip, ózi qatnaslı sóz shaqaplarınıń grammatikalıq formaların qabıl etedi. Sonlıqtan, frazeologizmler naqıl-maqallar quramında komponent sıpatında qatnasadı. Mısalı: Kıtap sózi qulaq qurshın qandırar,

Aqmaq sózi **júrek-bawırıńdi andırar**.[3:177] degen naqılda qulaq qurshın qandırıw hám *júrek-bawırın jandırıw* frazeologizmleri qollanılǵan. "Júrek" konceptin lingvokulturalogiyaliq tàrepten alıp qaraytuǵın bolsaq, bárinen de burın sezim belgisin, emocialar jámlengen bazası bolıp esaplanadi."Bawır" koncepti bolsa jaqınlılıq, tuwısqanlıq mánilerin bildirip keledi. Joqarida sóz etilgen misalda kitap oqıǵan adamniń ózi de, sózi de aqıllı hám mánili janǵa jaǵımli boladı, al kitap oqımaǵan adam oylanbay sóylewi nátiyjesinde kewilge azar berip qoyadı.Sol ushın da naqılda “júrek- bawırdı jaǵıw” frazeologizmi qıynalıw hám azaplanıw mánilerinde qollanılǵan.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde«Júrek» sóziniń tikkley mánisi- kókirektiń shep jaǵında jaylasqan, boyǵa qan taratatuǵın múshe dep kórsetilge.[4;227] Sonday-aq «júrek» adamnıń biologiyalıq, sonıń menen qatarda psixalogıyalıq hám ruwxıy-mánáwiy ortalıǵın sıpatlaytuǵın birden bir negizgi komponent esaplanadı. Júrek jaylasıw ornı boyınsha gewdeniń ishki tárepinde basqa dene aǵzalarına salıstırǵanda dál orta bòliminde jaylasqan. Sol tiykardan júrek sezim hám emocialar jámlesken bazalıq sezim orayı bolıp esaplanadı.Sonı da aytıp ótiwimiz kerek, júrek tek ǵana sezim- tuyǵı, muxabbat ornalasqan jer emes, al insan kewlindegi hár qıylı pikirler, sondaq-aq shıdamlılıq,qorqaqlıq hám mártlik, batırlılıq jámlengen oray bolıp ta esaplanadı.

Jigitte **júrek** bolsa,
Basta qayǵı bolmas.[3:147]
Erlik **júrekte** emes, bilekten.[3:114]
Attan atım nesi artık,

Ózi tarlanıń kók bolsa,
Torsıldaq paqır ne qılsın.
Jigittiń **júregi** joq bolsa[3:115]

Joqarıda keltirilgen birinshi mısalda er-jigittiń mártligi onıń hesh nárseden qorqpaytuǵınlıǵın *jigitte júrek bolsa* sózleri arqalı bildirilgen. Al, ekinshi mısalda kúshli, batır bolıw ushın qorqpas júrektiń ózi jetkiliksiz, bilekte de kúsh bolıwı kerek ekenligi kórsetilgen.Úshinshi mısalda qorqaqlılıq sezimin ańlatqan. Bul kórsetilgen mısallarda birǵana «júrek» konceptiniń hár qiyli mánilerde berilgenin kóriwimizge boladı.

Qazaq tilshisi B.Bekniyazov óziniń "Qaraqalpaqstan Qazaqları tilindegi somatikalıq frazeologizmlerdiń lingvomádeniy analizi" degen dissertaciya jumısında "júrek koncepti menen kelgen frazeologizmlerdi adamniń minez-mulqı, ómirge keliwi, ómiden ketiwi, quwanıw qásiyetlerin, as-awqat penen baylanıslı awırıwın, jaǵımsız emociya hám jaǵımlı emociyalarǵa tásiri haqqında ańlatıp ótedi.[5:64]

Jawdan qaytpaǵan **júregim**,
Bir urtlam maydan qayta ma? [6:67]
Er-jigittiń **júregine**,
Er-júwenli at jayǵasadı.[6:66]

Joqarıda kórsetilgen mısallarda "júrek" koncepti adamnıń minez-qulına baylanıslı qollanılǵan. Birinshi mısalda qaytpas qaysar minezli jigitti bildirip kelgen. Ekinshi mısalda bolsa keń kewil, aq kókirek, jomart minezli jigitti bildirip turıptı.

Jáne de "júrek" koncepti naqıl-maqallarda unamsız sezimlerdi, jaǵimsız emociya hám de hár qıylı mánilerde ushırasadı mısalı "kewil", "dárt" hám "jan" mánilerinde de qollanılǵanın kóriwimizge boladı.

Jaqsı sóz kewilge unar,
Jaman sóz- **júrekti** tırnar.[3:69]
Qulaqtan kirgen ǵiybat sóz,
Júrekke qatar muz bolıp.[3:114]
Miyrimlilik-**júrekten**,
Miyrimsizlik-bilekten.[3:74]
Jırawlar jıraw bola almas,
Júreginde nama-xatı bolmay,
Jawgerler jawǵa baralmas,
Jeteginde jaraw at bolmay.[3:92]

Joqarıda keltirilgen birinshi hám ekinshi mısallarda unamsız emociallardı bildirip kelgen. *Júrekti tırnar* sózi arqalı kewilge tiyiw, awir sózge qapa bolıw, kewili qalıw mánisinde kelgen. Ekinshi mısalda bolsa *júrekke qatar muz bolıp* sózi kewilde óshpes dart, jara bolıp qaladı, degen mánisin beredi.Úshinshi naqıldaǵı miyrimlilik ishten sezim arqalı shın kewilden shıǵadı mánisin berip turıptı.Sońǵı naqılımızda bolsa kewilinde qálewi yamasa dárt-qayǵısı bolmǵan insan jıraw bola almas, dep bir ǵana júrek koncepti arqalı tujırımlı ıqsham etip jetkerip berilgen.

Bawır adam organizimiń eń joqari qabatında júrekke jaqın jaylasqan, ol medicinada awqat sińiriw hám ósiw ushın kerekli garmonlardı ajıratıp berip turıwı bizge belgili. Sol ushın da júrek hám bawır sózleri birge qollanıladı, grammatikalıq jaqtan jup sóz formasında al leksika-semantikalıq tárepten bolsa, hár qıylı konceptlik mánilerde ushırasadı.

Qızdı berseń mártke ber,
Júrek-bawırıń janbasın.[6:57]
"Kıtap sózi qulaq qurshın qandırar,
Aqmaq sózi **júrek-bawırıńdi** jandırar.[3:177]
Jaq degende jat jaqsi,
Qan jutqanda qarindas,
Júrek-bawırıń eljirer.[6:67]

Joqarıda keltirilgen mısallarda júrek-bawır sózi grammatikalıq tárepten jup sóz formasında, al leksika-semantikaliq tárepten bolsa tuwısqanlıq,janqınlıq mánisinde qollanılıp kelgen hám tuwǵan tuwısqan yáki perzent ushın qıynalıw, qayǵırıw mánilerinde qollanılǵan. Ekinshi naqıldaǵı júrek-bawır jup sózi ishten qiynalıw,azaplanıw mánilerinde kelgen.

«Bawır» koncepti birinshi náwbette "tuwısqanlıq" hám de "qanalas" mánisin beriwshi tirek sóz esaplanadı. "Bawır" bul barıq adamzatlarda bolatuǵın ótti bólip shıǵarıwshı ishki organizmdegi eń úlken bez, múshe.[7;231]

Bunnan basqada bir insandı jaqınıń dep biliw, ǵamxorlıq kórsetiw jáne de bir áke bir anadan tuwılǵanlıǵın bildiriw mánisin beriwshı "bawır" konceptin naqıl-maqallardıń quramında kóriwimizge boladi.

Jatta júrgen **bawırlastan**,
Jaqındaǵı dos artıq.[4:88]
Aǵa-**bawırdan,** ini tastan.[4:66]
Ákesi ólgen jetimge,
Anası bolar **bawırlas**.[4:38]
Bawırıńa basqandı
Tósiń menen sıypala.[4:99]

Qaraqalpaq xalqı óziniń kóplep úrp-ádet dàstúrlerine bay xalıq.Bul dástúrlerdiń biz insanlar ómirinde ornı ayrıqsha esaplanadı. Qaraqalpaq úrip-ádetleri jazılmaǵan nızam bolsa da, elege shekem milliy mádeniyatın hám ózligin joytpastan xalıq arasında

ómir súrıp kiyatır. Naqıl-maqallar quramında da bul úrp-ádet dástúrleriniń saqlanıp qalǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Ókpe ber, **bawır** ber,
Sıbaǵamdı táwir ber.[4:95]

Joqarıda keltirilgen naqılda "bawır" koncepti sawǵa mánisinde kelgen.Qaraqalpaq xalqı áyyemnen sharwa xalqı bolǵanlıqtan úyine kelgen miymanǵa "ústiqan" yaǵniy “sıbaǵa” beriw, bul taǵamnıń góshli jerin qonaqtıń payı dep esaplaw dástúri bolǵan. Miyman ushın arnawlı awqat asıladı.Al, qaytarda oǵan esigimizden bos qol ketpesin dep "ústiqanlı gósh"ti qonaq ası sıpatında shiykiley de berip jiberetuǵin bolǵan. Bul degenimiz, sıylasıq, húrmettiń belgisi bolıp esaplanadı.Naqılda keltirilgen *ókpe ber, bawır ber* dep, sıbaǵalıı súyekli góshiń bolmasa da ókpe-bawır-aq boladı,- dep astarlı, sıpayı mánide jetkerip berilgen.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, frazeologizmlerdi ápiwayı xalıq tilinen dóretilgen naqıl-maqallardıń da quramında kóriwimiz múmkin. Bıraq frazeologizmler naqıl-maqallar quramında tekǵana komponent sıpatında qatnasadı. Sonday-aq júrek hám bawır konceptleri qatnasqan naqıl-maqallarda qaraqalpaq xalqınıń milliy mádeniyatı,qádiriyatları,úrp-ádetleri óz kórinisin tapqan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1.Телия В.Н. Русская фразеология:сематичесий, прагматический и лингокультурологические аспекты.-Москва: Языки русской культуры,1996.-288с.

2.Юсупова.Б.Т. Қарақалпақ тилинен айырым изертлеўлер.Ташкент-2016.

3.Qaraqalpaq folkloru. 88-100-tom. Nókis “Ilim” 2014.

4. «Қарақалпақ тилиниң тусиндирме сөзлиг» II том. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1982.

5.Bekniyazov B."Qaraqalpaqstan Qazaqları tilindegi somatikalıq frazeologizmlerdiń lingvomádeniy analizi". PhD dissertaciya.-Nókis, 2020-j.

6.Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. -72 бет.

7. «Қарақалпақ тилиниң тусиндирме сөзлиг» I том. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1982.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 3237.001.09

QIPSHAQBAY MÁTMURATOVTIŃ «TERBENBES» ROMANINDA «AWIZ» KOMPONENTLI SOMATIKALIQ FRAZEOLOGIZMLERDIŃ BERILIWI

Qizlargul Mámbetalieva, Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik institutı 2-kurs tayanısh doktorant

QIPCHOQBOY MATMURODOVNING «TERBENBES» ROMANIDA «OG'IZ» KOMPONENTLI SOMATIK FRAZEOLOGIZMLARNING BERILISHI

Qizlargul Mambetalieva, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institute 2 kurs tayanch doktoranti

IN THE NOVEL "TERBENBES" BY QIPSHAQBAY MATMURODOV, THE ISSUANCE OF SOMATIC PHRASEOLOGISMS WITH A "MOUTH" COMPONENT WAS PUBLISHED

Qizlargul Mambetalieva, The Nukus State Pedagogical institute named after Ajiniyoz 2 course base doctoral student

В РОМАНЕ КИПШАКБАЯ МАТМУРОДОВА "ТЕРБЕНБЕС" БЫЛА ОПУБЛИКОВАНА ПОДБОРКА СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ "РОТ"

Кизларгуль Мамбеталиева, Нукусский государственный педагогический институт имени Аджинияза докторант базового курса 2

http://Username:qizlargul.mambetalieva@ndpi.uz

Annotatsiya: *Ushbu maqolada manba sifatida Q.Matmurodovning «Terbenbes» romanidan foydalanildi. Somatik frazeologizmlar ya'ni, oǵiz komponentli somatik frazeologizmlarning qo'llanishdagi xususiyatlari haqida muhokama qilindi. Oǵiz dominantlı frazeologizmi bilan insonning his-tuyǵulari, va uning xarakterini harakatlari bilan ochib berishda asosiy rol hisoblanadi.*
Kalit so'zlar: *Frazeologizm, somatik frazeologizmlar, dominantli somatizm, madaniyat, urf-odat, roman.*
Аннотация: *В статье в качестве источника используется роман К. Матмуратова «Тербенбес» и анализируются различия в употреблении соматических фразеологизмов с новыми устными компонентами. Единый рот играет важную роль в передаче внутренних переживаний человека через его доминирующую фразеологию, его действия.*
Ключевые слова: *Фразеологизм, соматические фразеологизмы, доминантный соматизм, культура, обычья.*

Annotation: *The article uses the novel "Terbenbes" by K. Matmuratov as a source and analyzes the differences in the use of somatic phraseologisms with new oral components. A single mouth plays an important role in the transmission of a person's inner feelings through his dominant phraseology, his actions.*
Key words: *Phraseologism, somatic phraseologisms, dominant somatism, culture.*

Kirisiw. Frazeologizmler – hár bir xalıqtıń mádeniyatınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan bay ǵáziynelerinıń biri bolıp sanaladı. Xalıqtıń mádeniyatı menen tarıyxın ózine sińdirgen usı obrazlı sóz baylıqları ata-babalarımızdan ásirden-ásirge biybaha miyras retinde dawam etip, búgingi kúnde frazeologiya til biliminiń jeke tarawına aylanbaqta. Frazeologizmlerdiń quramında xalıqtıń salt-dástúri, mádeniyatı, milliy sana-sezimi, bay tillik tarıyxıy kóshirmeleri menen birge inanım, isenimleri, bolmısı sáwlelenip, hár tárepleme ilimiy jaqtan izertlew talap etedi. Sol menen birge, sońǵı jılları lingvistikada frazeologizmlerge degen qızıǵıwshılıq ulıwma artıp barmaqta.

Ádebiyatlar analizi hám metodlar. S. Shınnazarova: « Somatikalıq frazeologizmlerdiń júzege keliwinde eń dáslep etnolingvistikalıq faktorlar belgili xızmetti atqaradı. Sebebi, frazeologizmlerde xalıqtıń milliy ózgeshelik belgileri óz kórinisine iye. Sonlıqtan da, somatikalıq frazeologizmlerdi, ásirese onıń lingvomádeniy tárepi bárqulla ilimpazlardı dıqqatın tartıp kelgen»- dep [7.86] aytıp ótken

Qaraqalpaq tilinde kórkem shıǵarmalar tili frazeologizmlerge oǵada bay. Sebebi, hár qanday jazıwshı shayır bolsın ózinıń dóretken shıǵarmalarınıń qunlı hám mazmunlı, oqıwshı kewlinen máńgi jay alıwı ushın frazeologizmlerden kórkemlew quralı sıpatında paydalanadı. Somatizmler kórnekli dramaturg Q.Mátmuratov «Terbenbes» romanında da[4]adam dene múshelerinıń bir bolǵan «Awız» dominant menen kelgen frazeologizmlerdi oǵada sheber qollana bilgen. Kórkem shıǵarma tilinde «awız» komponentli somatizmler menen kelgen frazeologizmler kórkemlik, obrazlılıq máni beriwshi qurallardıń biri sıpatında paydalanıladı. Solay etip, somatikalıq frazeologizmlerdi jumısımız barısında lingvokulturologiyalıq jaqtan sholıw jasap ótemiz:

Nátiyjeler hám dodalaw. «Awız» komponentli somatikalıq frazeologizmlerge xalıqtıń mádeniyatı sonıń menen birge salt-dástúrine mısal boladı aladı. Mısalı: «Qurı tabaqqa pátiya júrmeydi, qurı qasıq *awız jırtadı*» degen, ol jaǵı qalay bolar eken shıraǵım, túsineseń-ǵo! (Terbenbes 242-b) úrp-ádetlerge kóre, kelinlerge tabaq beriw dástúri bar bolıp, bunda awqatlanıp bolǵannan keyin jası úlkenler pátiya islep, kelinlerge sarqıt beredi yaǵnıy tabaq beriledi. Bunnan belgili kelinlerge tabaqtı bos qılıp beriwge bolmaydı, qasıqqa ilingendey tamaq qaldırıw kerek degen mánisin bildiredi.

Qastı-ǵárezi, Aybiyke menen tillesiw hesh bolmasa qız jeńgesi Aymerekeni kórip, onıń *awzın iyiskew*. (Terbenbes 196-b) Bunda sınap kóriw, qıyalın bilmekshi bolıw gáp alıw sıyaqlı mánilerin bildirip tur.

Olarǵa qalay *awız salsın*, erbiyisken jas sozaq-seksewildiń japıraǵın jalmap, shaqaların shaynap kórip edi, - yaq, záhár bunday bolmas!!! (Terbenbes 9-b) Mısaldaǵı «awız salıw» frazeologizmi joq qılıw, qatardan shıǵarıw mánilerinde kelgen. Jáne de QTTS 1 tomlıǵında [3.122] «awız salıw» tislew, umtılıw, julıp alıp, ekinshi birewge orınsız urısıw degen mánileri de bar.

«Aǵası Hákimniń oǵın óshirmedi, inilerin xalıq qatarına qostı» dep tolıq *awız toltırıp aytıwǵa* boladı. (Terbenbes 137-b) Bundaǵı «awız toltırıp aytıw» frazeologizmi tiykarınan, maqtanıw degen máni menen birge adamnıń minez-qulqın unamsız tárepin maqtanshaqlıq, sútxorlıq mánilerin ashıp beriwde qollanıladı.

Toydıń qızıǵınan keshigip qalıp *awzı pisken* Ámet búkir, ortadaǵı ǵıjlap turǵan tomarǵa alaqanın tosıp…(Terbenbes 131-b) Bundaǵı «awzı pisken» frazeologizmi pánt jew, aldanıw degen mánilerdi bildirse, xalıq arasında «awzı kúygen qatıqtı da úplep ishedi» degen naqıl mánisi de usıǵan únles.

Xalıq dep, xalıq ushın isleymen, aǵa! – dep Arzımbettiń ózi qatarlı bolsa da, *awzı-awzına juqpay* «aǵalap» juwqıldaǵanı Lepeske jaǵıńqıramasa da «xalıq ushın » degen lebizi onı isendirgendey boldı. (Terbenbes 241-b) Bunda frazeologizm kóp sóyleytuǵın degen mánini bildirse, oǵan *awzı bir tınbaw* frazeologizmi variant bola aladı. Bunday

frazeologizmlerdi insannıń minez-qulqın is-háreketi arqalı beriwde yaǵnıy adamnıń kóp sóylew is-háreketi menen kórsetiledi.

Men bilemen onı, bolmasa nege kesheden berli *awzına qum quyıp*, dım úndemeydi. (Terbenbes 26-b) «Awzına qum quyıw» frazeologizmi J.Eshbaevtıń sózliginde: [1.47] sóylemew, úndemew, sóyletpew, úndetpew sıyaqlı mánileri berilgen.

«Usınday úyi túwe, qoymasına da qulıp urmaytuǵın hámme ózimdey» dep isenetuǵın, *awzın ashsa ókpe-júregi teńdey kórinetuǵın* xalıqqa da úsiytip!? (Terbenbes 94-b) Bunda «awız » komponentli somatikalıq birlik «ókpe» hám «júrek» komponentleri menen birge qollanılǵan. Tiykarınan, adamlardıń aq kókirek, ańqıldaq, sumlığı joq minezin ashıp beriwde qollanıladı.

Er adam hám hayal-qızlarǵa baylanıslı paydalanılatuǵın frazeologizmlerde de olardıń unamlı hám unamsız kelbeti kórinedi. Ayırım somatikalıq frazeologizmler kóbirek hayal-qızlar tilinen qollanılǵanın kóriwimiz múmkin. Ásirese, bunday jaǵdaylar shıǵarma qaharmannıń tiykarǵı obrazın ashıp beriwde áhmiyetli rol oynaydı. Mısalı: Nárestenıń izinshe-aq baqırǵan dawısı esitken adamnıń jeti júyesinen ótip ketetuǵın kelini «atam bar eken-aw, namaz oqıp otır eken-aw», demesten, uyat joq, balasınıń sıyraǵınan súyrep, «*awzına aq iyt kirip, qara iyt shıǵıp*» alıp ketti. (Terbenbes 172-b) bunda « urısıw, jaman sózlerdi aytıp baqırısıw, ǵarǵaw» [1. 17] mánisindegi frazeologizm qaharmannıń xarakterin ashıp beriwge xızmet qiladı, jáne de onıń minez-qulıqtağı, awzı jaman, patas, turpayı hayal ekenligin kórsetip beredi. [8. 85]

«Bay izlep baratır » deydi *awzı bos* birewler. (Terbenbes 50-b) Bunda berilgen frazeologizm awızında sóz turmaytuǵın, kóp sóyleytuǵın, ósekshi degen mánilerin bildirip, adamnıń minez-qulqın is-háreketi arqalı ashıp beriwde qollanıladı.

Sebebi, el biylegen biylerinıń *awzı bir* emes edi. (Terbenbes 5-b) Mısaldağı *awzı bir* frazeologizminıń tiykarǵı mánisi wádelesiw, kelisip alıw, sırlas bolıw mánilerin menen keledi, biraq joqarıdağı mısalda bolsa bolımsız máni bildirip tur.

Xalıq dep, xalıq ushın isleymen, aǵa! – dep Arzımbettiń, ózi qatarlı bolsa da, *awzı-awzına juqpay* «aǵa» lap juwqıldağanı Lepeske jaǵıńqıramasa da «xalıq ushın» degen lebizi onı isendirgendey boldi. (Terbenbes 241-b) Bunda, Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlar: [5.17] awzı-awzına juqpaw- kóp sóyledi, mıjıdı degen mániste berilgenligin kórsetedi. *Awzı-murnıńdı bılshıtpay* otır jónińe, gúm bol, osharıl! (Terbenbes 146-b)

Bundağı frazeologiyalıq máni – pámsiz sóz, ne bolsa sonı sonı aytıw, mazmunsız sóylew mánilerinde kelgen.

Awzıńa qarap sóyle, aja-ǵaa! (Terbenbes 147-b) bul mısaldağı frazeologizm itibar menen, oylanıp sóylew semaların bildirip tur.

«Óz úyim – ólen tósegim» degendey, ózge jer *awzıńnan pal aǵızıp*, átkónshekke salıp shayqap otırsa da kindik qanıń tamıp, jetilgen óz oshaq basıńa hesh nárse jetpeydi. (Terbenbes 42-b) *Awzınan pal aǵızıp* frazeologizmi mol-kólshilik, barlıq shárayattı jaratıw mánisinde jumsalǵan.

Apa, onda sizler sóylesip otıra beriń, men oshaqqa dúmshe qoyıp keleyin, - baydıń *qurı awız* ketejaqlığınan qısınıp, gápke Jaqsımurat suǵılıstı. (Terbenbes 222-b) Mısaldağı qurı awız frazeologizmi hesh nárse jemesten ketiw, awqatlanbay ketiw mánilerin bildiirp kelgen.

- Qutqaradı, jası ullı…
- *Awzıńa may*, ilayım! Sizler jassız-ǵoy, mıń aytqan menen de jassız. 49-b.

Joqarıdağı mısalda kelgen frazeologizm qaraqalpaq tilinde birewge aytqan pikiri ya jańalığına, jaqsı niyetine tilekles bolǵan jaǵdayda onı qollap-quwatlaw maqsetinde awzıńa may somatikalıq frazeologizmi etiket sóz xızmetinde qollanılsa, al qazaq tilinde bolsa, awzıńa may, astıńa tay variantları qollanıladı dep keltirip ótken. [6.362] Al, ulıwmalıq mánisi bolsa aytqanıń kelsin, degeniń bolsın mánilerin bildiredi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, hár bir jazıwshı frazeologizmlerden paydalanıwda ózine tán ózgeshelik hám stil dóretedi. Kórkem sóz sheberi Q.Mátmuratov «Terbenbes» romanında somatikalıq frazeologizmlerdi ekspressivlik mániniń kúshliligine qaray sheber qollana bilgen. Maqalada keltirilgen awız dominantlı somatizmi menen keletuǵın frazeologizmler shıǵarmada oǵada ónimli qollanılǵan. Jáne de buǵan qosımsha retinde, Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlardıń miynetinde [4.16] 195 den aslam awız komponentli somatikalıq frazeologizmlerdiń túsindirmesi keltirilgen.

Demek, somatikalıq frazeologizmlerdi kórkem shıǵarmalarda, qaraqalpaq folklorında poeziyalıq qatarlarda jiyi qollanıladı. Házirgi waqıtta

TAMADDUN NURI

qaraqalpaq tilinde somatikalıq frazeologizmlerdi hár túrli aspektlerde izertlew xalıqtıń milliy mádeniyatınıń uzaq ásirlik tamırın, tilde óz sáwleleniwi menen saqlanıp qalǵanlıǵın ańlawǵa tiykar boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler sózligi. – Nókis.: «Ilimpaz», 2023, 17-b.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985. – Б. 47.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1982. – Б. 122.
4. Mátmuratov Q. Terbenbes – Nókis:. «Qaraqalpaqstan», 2023, 320-bet.
5. Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис.: «Qaraqalpaqstan», 1985. – Б. 117.
6. Shınnazarova S. Túrkiy tillerde somatikalíq frazeologizmlerdiń salístírmalí analizi «Jaǵa Ózbekstan - Úshinshi renessans» uranı astında xalıqaralıq bilimlendiriw standartlarına tiykarlanǵan oqıw materialların úzliksiz bilimlendiriw sistemasına keń en jaydırıwdı optimallastırıw» temasındaǵı Xalıqaralıq ilimiy – teoriyalıq konferenciya materialları. 2023, 113-114 b.
7. Шынназарова С. Соматикалық фразеологизмлер – лингвокултурологиялық бирликлерден бири. «Ilim hám jámiyet» журн. 2023, (№3)86-бет.
8. Юсупова Б. Қарақалпақ тилиниң фразеологиясы ҳәм оны изертлеўдиң гейпара мәселелери (Илимий мақалалар топламы). –Ташкент, «Taffakur avlodi», 2020. 85-б.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 316.7. 303.3.173

“HUSNI-XULQ”NING TARIXIY-NAZARIY VA FALSAFIY TALQINI

Ne’matova Orzigul Axmedovna
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi

ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ И ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ «ХУСНИ-ХУЛКА»

Нематова Орзигул Ахмедовна
Независимый исследователь Международной исламской академии Узбекистана

HISTORICAL-THEORETICAL AND PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF «HUSNI-KHULK»

Nematova Orzigul Akhmedovna
Independent researcher of the International Islamic Academy of Uzbekistan

rzigul_nematova@mail.ru
Orcid: 0842-0200-5244-0422

Annotatsiya: *Ushbu maqolada “Husni-xulq” atamasining mazmuni, mohiyati ochib berilgan. “Husni-xulq”ning tarixiy-nazariy, an’anaviy va zamonaviy, falsafiy talqini tarixiy-nazariy, ilmiy-falsafiy adabiyotlar asosida qiyosiy tahlil qilingan. “Husni-xulq” atamasi qadimgi sivilizatsiyalarda qanday ma’no-mazmunni anglatishini, aynan qanday so‘zlar bilan izohlanganligi keltirib o‘tilgan. Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Qadimgi Hindiston, Xitoy, Yunoniston, Rim kabi turli qadimiy sivilizatsiyalarda o‘ziga xos mazmun va mohiyatni anglatganini va istilohda qanday atamalar bilan talqin etilganligi yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *“Husni-xulq”, go‘zallik, chiroy, axloq, fe’l-atvor, mukammallik, uyg‘unlik, axloqiy qonun, burch, ma’naviy kamolot.*

Аннотация: *В данной статье раскрывается значение и сущность термина «Хусни-хульк». На основе историко-теоретической и научно-философской литературы проведен сравнительный анализ историко-теоретической, традиционной и современной, философской интерпретации «Хусни-хулька». Упоминается значение термина «хусни-хульк» в древних цивилизациях и точные слова, используемые для его описания. В разных древних цивилизациях, таких как Древний Египет, Месопотамия, Древняя Индия, Китай, Греция и Рим, он имеет определенное значение и суть, а также то, какие термины используются для его толкования во время революции.*

Ключевые слова: *«Хусни-хульк», красота, красота, нравственность, характер, совершенство, гармония, нравственный закон, долг, духовная зрелость.*

Abstract: *This article reveals the meaning and essence of the term “Husni Khulk”. Based on the historical-theoretical and scientific-philosophical literature, a comparative analysis of the historical-theoretical, traditional and modern, philosophical interpretation of “Husni Khulk” is carried out. The meaning of the term “Husni Khulk” in ancient civilizations and the exact words used to describe it are mentioned. In different ancient civilizations such as Ancient Egypt, Mesopotamia, Ancient India, China, Greece and Rome, it has a certain meaning and essence, as well as what terms are used to interpret it during the revolution.*

Key words: *“Husni-khulk”, beauty, beauty, morality, character, perfection, harmony, moral law, duty, spiritual maturity.*

Kirish. “Husni-xulq” atamasi o‘zbek tilidagi ikki arabcha “husn” (go‘zallik, chiroy) va “xulq” (axloq, fe’l-atvor)”[1:565] so‘zlarining birikmasidan tashkil topgan. Bu atama insonning chiroyli axloqiy fazilatlari, yaxshi xulqi va odob-axloqining go‘zalligi ma’nosida ishlatiladi. “Husni-xulq” (حُسنالخُلُق) – arabcha ibora bo‘lib, “odobli xulq” yoki “yaxshi xulq” degan ma’noni anglatadi. Bu tushuncha islom an’analari va falsafasida chuqur ildizlarga ega bo‘lib, uning talqini qo‘llanishiga ko‘ra istilohlarda turlicha ma’nolarda ham qo‘llaniladi. “Husni-xulq” ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, diniy hamda dunyoviy ma’nolarda ham ishlatiladigan universal atamadir. Ushbu atama asrlar davomida dolzarb bo‘lib kelgan, jamiyat va madaniyatdagi o‘zgarishlar bilan hamohang rivojlanishda davom etmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Ezgu xarakter va axloqni o‘zida mujassam etgan “Husni-xulq” tushunchasining tarixiy taraqqiyot jarayonida rivojlanib, sayqallanib Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Qadimgi Hindiston, Xitoy, Yunoniston, Rim kabi turli qadimiy sivilizatsiyalarda o‘ziga xos mazmun va mohiyat kasb etgan va istilohda bir qancha atamalar bilan talqin etilgan.“Husni-xulq” atamasi islomiy adabiyotlarda va axloqshunoslikka oid asarlarda paydo bo‘lgan bo‘lsa-da lekin tarixan go‘zallik, axloq va xulq atvorni ifoda etishi orqali tarixan shakllangan.

Qadimgi Misrda fazilat va axloq tushunchasi haqiqat, adolat va ilohiy tartib ma’budasi Maat tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq edi. Maat haqiqat va muvozanat ideallarini o‘zida mujassam etgan Misrliklarning ilohiy ma’budasi hisoblanadi. “Misrliklar jamiyatda va shaxs hayotida uyg‘unlikni saqlash uchun Maatning ko‘rsatmalariga va axloqiy tamoyillariga rioya qilish zarur deb hisoblashgan”[2:226]. “Marhumlar kitobi” kabi matnlarda yaxshi amallar va ezgu xulq-atvorning keyingi dunyoda muhim ekanligi qayd etilgan.

Qadimgi Misrda “Husni-xulq” atamasi ikki xil ma’noda ishlatilgan (sababi ***“husn”*** – chiroy, go‘zallik, shakl shamoyil, “xulq” – inson fe’l atvorining mukammalligi deb talqin etilgan. ***Qadimgi Mesopotamiyaning*** rivojlangan davlatlari hisoblangan, Shumer va Akkad madaniyatida ezgulik haqidagi fikrlar ham mavjud edi. Birgina misol, “Xammurapining qonunlar kodeksida to‘g‘ri va adolatli deb hisoblangan ko‘plab qonunlar va xatti-harakatlar standartlari mavjud bo‘lib, unda insonning fe’l-atvori ifodalab berilgan. Bu qonunlarda halollik, mas’uliyat va ijtimoiy adolat eng muhim tamoyil sifatida ta’kidlanadi”[3:54]. Xulqning yuksak namunasi sifatida, Shumer afsonalari va dostonlaridan, “Gilgamish”da, do‘stlik, sharaf va axloqiy tanlov kabi tushunchalar qadrlangan.

Muhokama. Vedalar va Upanishadlarda inson tabiati, olam va ma’naviy yetuklik haqidagi ko‘plab falsafiy mulohazalar mavjud. Ular, shuningdek, jismoniy va ma’naviy ma’noda uyg‘unlik, muvozanat va go‘zallik haqidagi g‘oyalarni o‘z ichiga oladi. Hind falsafasida “sattva” (mehribonlik, poklik) tushunchasini insonning ichki go‘zalligining uyg‘unlashgan ideal bilan chambarchas bog‘langan”[4:29]. “Husni-xulq” atamasini ma’naviyat va falsafa doirasidagi go‘zallik va estetika bilan bog‘liq tushuncha sifatida, “ruhning tabiati (atman) va o‘z-o‘zini bilish yo‘li nuqtai nazardan, go‘zallikni nafaqat jismoniy sifat, balki ichki uyg‘unlik, poklik va ma’naviy kamolotning in’ikosi sifatida talqin etilgan”[5]. Qadimgi Hindistonda fazilat tushunchasi falsafa va diniy ta’limotlarida markaziy o‘rin egallaydi. Veda matnlari ham uning izohi Upanishadlar ham, dxarma – axloqiy qonun va burch haqida bayon etiladi. Dxarma hayotning individual va ijtimoiy tomonlarini, jumladan, yaxshi xulq-atvor, halollik va boshqalarga g‘amxo‘rlik qilishdan iborat hodisa hisoblanadi. Hind falsafiy maktablarida “Husni-xulq” tushunchasi Hind falsafasining ***Chorvaka Lokayata, Sankxya, Nyaya va Vaisheshika*** kabi turli falsafiy maktablari prizmasi orqali tahlil qilinganda, maktablarning har biri go‘zallik, tabiat va idrok haqida o‘ziga xos qarashlarni ifoda etadi.

Chorvaka yoki Lokayata materialistik dunyoqarashga ega falsafa bo‘lib, hissiy idrok va empirik tajribaga urg‘u beradi. Shu nuqtai nazardan, go‘zallik (husn) jismoniy his-tuyg‘ular orqali qadrlanadigan voqelik sifatida talqin etilgan. “Chorvakalar metafizik tushunchalarni inkor etib, haqiqiy voqelikni faqat kuzatish va boshdan kechirish orqali anglash mumkin”[6:36], deb ta’kidlaydilar. Shunday qilib, ular go‘zallikni

birinchi navbatda jismoniy joziba va hissiyotlardan zavqlanish deb tushunishgan.

Sankxya dualistik qarashni ilgari surgan falsafiy maktab bo‘lib, Purusha (ong) va Prakriti (tabiat) o‘rtasida farqlanadi. Ushbu tizimda go‘zallik tabiatdagi uyg‘unlik va tartib bilan bog‘lanadi. “Go ‘zallik (husn) Purusha va Prakriti o‘rtasidagi muvozanatda namoyon bo‘ladi”[7] degan qarashni ilgari surgan. Bu yerda estetik idrok tabiat qonunlari va ularning uyg‘unligini anglash bilan bog‘liq bo‘lib, go‘zallik inson ichki ma’naviy olamining ifodasi deb baholanadi.

Nyaya falsafasi mantiq va epistemologiya asosiga qurilgan. Bu yerda go‘zallikka to‘g‘ri bilim va idrok nuqtai-nazaridan qaralgan. “Nyaya falsafasida ta’kidlashicha, go‘zallik haqidagi bilimga ob’ektlarni to‘g‘ri idrok etish va tushunish kiradi. Go‘zallikni mantiqiy tahlil qilish mumkin bo‘lgan shakl, rang va mutanosiblik kabi toifalar orqali aniqlangan”[8:123]. Shu nuqtai nazardan husni-xulq estetik sifatlarni to‘g‘ri anglash bilan bog‘liq hodisa deb hisoblangan.

Vaisheshika maktab vakillari “voqelikning atomistik xususiyatini tasniflaydi, aynan mana shu tasniflashda go‘zallik ob’ektlarning sifatlari va munosabatlari orqali tahlil qilinadigan xususiyat sifatida qabul qilinadi”[9:217]. Vaisheshika dunyoni turli elementlardan iborat deb hisoblaydi va go‘zallikni ularning kombinatsiyasi va o‘zaro ta’siri natijasi sifatida talqin etadi. Demak, husni-xulq predmetlarning estetik qiymatini anglash orqali ularning sifatlarini o‘rganishni o‘z ichiga oladi.

Qadimgi Xitoy falsafasi inson xulq-atvorini va jamiyatdagi o‘zaro munosabatlarni chuqur o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, “husni-xulq” tushunchasi turli falsafiy maktablar tomonidan o‘ziga xos talqin qilingan. Ushbu tushuncha asosan Konfutsiychilik, Daosizm va Moizm kabi maktablar falsafiy ta’limotlarining muhokama markazi hisoblanhan. Konfutsiy ta’limoti va qarashlarida “husni-xulq”, “asosan ***“jen”***(仁), ya’ni mehr-oqibat, insonparvarlik tushunchasi bilan bog‘liq tarzda ifodalangan. Konfutsiy fikricha, “husni-xulq”-insonparvarlik va adolat ***“li”***(禮) qoidalariga amal qilishda namoyon bo‘ladi”[10:116]. Har bir kishi jamiyatda o‘zining ijtimoiy rolini tushunib, unga mos ravishda xulq-atvorni shakllantirishi, axloqli bo‘lishi, nafaqat individual hayotning, balki, jamiyat barqarorligining ham asosi hisoblanadi. Qadimgi Xitoy falsafasining yirik ta’limoti hisoblangan Daosizmda “husni-xulq” konfutsiy ta’limotidan keskin farq qilgan. Insonning, tabiat bilan uyg‘unlikda yashash bilan bog‘liq hodisa hisoblangan. Daosizm asoschisi Lao Tszi “axloqiy qoidalarga qat’iy amal qilishni emas, balki, tabiiylik (自然,) va oddiylikni qo‘llab-quvvatlaydi. Axloqning sun’iy ijtimoiy normalariga emas, balki “Dao” (道) yo‘liga ergashish g‘oyasi ilgari surilgan”[11:172]. Demak, “Husni-xulq”ni inson o‘z qalbi bilan tabiat uyg‘unligini anglab yetganda tabiiy ravishda hosil bo‘ladigan holat sifatida baholagan.

NATIJALAR. Milet maktabi Qadimgi Yunonistonning falsafiy oqimlaridan biri bo‘lib, eramizdan avvalgi VII–VI asrlarda faoliyat ko‘rsatgan. Fales, Anaksimandr va Anaksimenlar ushbu maktabning asosiy vakillari hisoblanadi. Asosiy faoliyati tabiat falsafasi bilan bog‘liq masalalar doirasida shug‘ullanishgan. O‘z e’tiborlarini olamning asosiy mohiyati (arxe) va tabiat qonunlariga qaratganlar. Ammo ular “husni-xulq” masalasiga bevosita chuqur e’tibor qaratmagan bo‘lsalar-da, ularning dunyoqarashlari va falsafiy yondashuvlari axloqiy masalalarni o‘rganishda keyingi maktablarga ta’sir ko‘rsatgan. Milet maktabi vakillarining fikricha “Tabiat va insonning uyg‘unligi inson tabiatning bir qismi ekanini va tabiat qonunlarini tushunish orqali, tabiatdagi barcha narsa bir asosdan arxe (asosiy element) kelib chiqqan. Bu birlik falsafasi axloqni ham insoniyatning umumiy mohiyati sifatida ko‘rish uchun zamin yaratgan”[12:976]. Suqrot (mil.av. 470/469 – Afina – 399), Aflotun (mil.av. 428/427 – mil. av. 348/347) va Arastu (mil.av. 384/383, Stagira – mil.av. 322/321, Xalqida)ning “husni-xulq” haqidagi qarashlari qadimgi yunon falsafasining axloqiy masalalarga bag‘ishlangan eng muhim asoslarini tashkil etadi. Ular insonning axloqiy fazilatlarini shakllantirish, husni-xulqning mohiyati va maqsadini tahlil qilishda alohida yondashuvlarga ega bo‘lib, o‘z davri va keyingi asrlardagi axloqshunoslik taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatgan.Suqrotning husni-xulq haqida asosiy e’tibori insonning axloqiy o‘zini anglashiga qaratgan bo‘lib, “u axloqni insonning ichki dunyosi va aqliy rivojlanishi bilan bog‘lagan. “Husni-xulq” bilim bilan bog‘liq. U “bilim – bu fazilat” degan fikrni ilgari surgan[13:1315]. Uning fikricha, inson axloqiy

TAMADDUN NURI

jihatdan noto‘g‘ri xatti-harakat qilsa, bu uning bilimsizligidan kelib chiqadi.

Aflotunning husni-xulq haqidagi fikrlari asosan, axloqiy qarashlari idealizmga asoslangan. U husni-xulqni insonning ruhiyati va jamiyatdagi vazifalari bilan bog‘lagan. Aflotun “inson ruhini uch qismga ajratgan: 1) aql (bilim olishga intilish), 2) jasorat (iroda va qat’iyat), 3) mayl (istak va xohishlar). “Husni-xulq” inson ruhining ushbu qismlari o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash bilan yuzaga keladi. Aql yuqori o‘rinda bo‘lishi kerak, chunki u boshqa qismlarni boshqaradi”[14:44]. Aflotunga ko‘ra, “husni-xulqning asosiy mezoni – adolatdir. Adolat nafaqat insonning ichki dunyosida, balki jamiyatda ham muhim o‘rin tutadi. Husni-xulq adolatni saqlash va jamiyatdagi har bir shaxsning o‘z vazifasini bajarishi orqali rivojlanadi”[15:45]. Aflotun “husni-xulq”ning to‘rt asosiy fazilat komponentlarini (donolik, jasorat, me’yor va adolat) orqali tushuntirgan. Arastu axloq masalalariga amaliy va realistik nuqtai-nazaridan yondashgan. U “husni-xulq”ni insonning hayotdagi baxt-saodatga (eudaimonia) erishish uchun muhim vosita sifatida ko‘rgan. Arastuning “husni-xulq haqidagi eng mashhur nazariyasi “o‘rta yo‘l” konsepsiyasi bo‘lib, u axloqiy fazilatlarni haddan tashqari ko‘p yoki kam bo‘lmagan holat sifatida talqin qilgan”[16:1392]. Masalan, jasorat fazilat bo‘lib, u qo‘rqoqlik va jasurlikning o‘rtasida joylashgan. Arastu fazilatlarni ikki guruhini ajratgan: 1) Intellektual fazilatlar (bilim va tafakkurga asoslangan); 2)Axloqiy fazilatlar (amaliyot va odat orqali shakllanadigan). Axloqiy fazilatlar odat va tarbiya orqali shakllanadi. Shu sababli, husni-xulq insonning kundalik hayotdagi amaliy tajribasiga bog‘liq.

Sitseron (e. avv. 106–43-yillar) Rim falsafasining yirik namoyandasi bo‘lib, u axloqiy masalalarni davlat boshqaruvi va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘lagan. Husni-xulq insonning o‘z fazilatlari va ijtimoiy majburiyatlarini to‘g‘ri anglashida namoyon bo‘ladi. Sitseron adolat, mardlik, donolik va ehtiyotkorlikni asosiy axloqiy fazilatlar sifatida ko‘rsatgan. Sitseron jamiyatdagi husni-xulqni saqlash uchun qonun va axloqiy me’yorlarning birligiga ishonadi. Yaxshi davlat boshqaruvi fuqarolarning axloqiy xulq-atvorini mustahkamlaydi.

Xulosa. Husni-xulqning tarixiy-nazariy va falsafiy talqini insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida turli xalqlar falsafiy qarashlarida ifodalanib kelgan. Qadimgi tsivilizatsiyalar Misr, Mesopotomiya, Hindiston, Xitoy, Yunoniston va Rimda “Husni-xulq”, axloqiy me’yorlar va insoniylik tamoyillarini o‘ziga xos falsafiy qarashlar orqali izohlagan. Husni-xulq qadimgi tsivilizatsiyalar falsafasida insonning jamiyatdagi o‘rni, o‘zini boshqarish va tabiat bilan uyg‘un yashash masalalari orqali talqin qilingan. Bu falsafiy qarashlar hozirgi zamonaviy axloqiy tushunchalarga asos bo‘lib xizmat qilgan va insoniyat ma’naviy taraqqiyotini yuksaltirgan. Har bir tsivilizatsiya husni-xulqni o‘ziga xos madaniy, diniy va falsafiy qarashlar bilan izohlagan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. А.Мадвалиев таҳрири -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2022. – Б.565.

1. Большаков А.О. Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства. –СПб.: Алетейя, 2001. – С. 226.

2. Клима Й. Законы Хаммурапи // Зарубежное востоковедение. – М.: “Издательство восточной литературы”, 1998. – Вып.1. – С.54.

3. Бродов В.В. Истоки философской мысли Индии. – М.: “Изд-во МГУ”, 1990. –С.29.

4. Иванов В. Г. История этики средних веков. – Санкт-Петербург, 2002.

5. Васечко, В. Ю. Древняя и средневековая восточная философия: учеб пособие. – Екатеринбург: “Изд-во Урал ун-та”, 2017. – С.36.

6. Larson, G.J., “Introduction to the Philosophy of Samkhya”. The Encyclopedia of Indian Philosophies, Volume 4, Princeton University Press, 2014.

7. Ghokale, Pradeep P. Inference and Fallacies Discussed in Ancient Indian Logic (with special reference to Nyāya and Buddhism). Bibliotheca Indo-Buddhica Series, Sunil Gupta. – Delhi.: “Sri Satguru Publications”. 1992. – P.123.

8. Лысенко В. Г. Категории вайшешики и лингвистическая традиция Индии // Историко-философский ежегодник, – М.: “Наука”, 2000. – С.217.

9. Переломов Л.С. Конфуций и конфуцианство с древности по настоящее время

TAMADDUN NURI

(V в. до н. э. – XXI в.). – М.: «Стилсервис: Институт Дальнего Востока РАН», 2009. – С.116.

10. Лукьянов А. Е. Лао-цзы и Конфуций: Философия Дао. М., 2001. – С.172.

11. Лебедев А.В. Милетская школа // Новая философская энциклопедия: в 4 т. пред.науч.-ред совета В.С. Стёпин.– М.: «Мысль», 2010. – С. 976.

12. Иванова М.С. Этический рационализм Сократа: знание как основа добродетели // Bulletin of Medical Internet Conferences (ISSNПоэтика. Категории. – Минск, 1998. – 1392 с. 2224-6150) 2017. Volume 7. Issue 6 1310-1315 с.

13. Лосев А. Ф. Жизненный и творческий путь Платона / Платон. Собрание сочинений. В 4 т. Т.1 / Общ. ред. А. Ф. Лосева и др. – М.: Мысль,1994. – С.44-45.

14. Лосев А. Ф. Жизненный и творческий путь Платона / Платон. Собрание сочинений. В 4 т. Т.1 / Общ. ред. А. Ф. Лосева и др. – М.: Мысль,1994. (Серия «Философское наследие»). – С.44-45.

15. Аристотель. Этика. Политика. Риторика.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.912

MEDIALINGVISTIKA VA SAVODXONLIK

Po'latova Saltanat Mirzaliyevna
Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali assistenti

МЕДИАЛИНГВИСТИКА И ГРАМОТНОСТЬ

Пулатова Салтанат Мирзалиевна
Ассистент Термезского филиала
Ташкентской медицинской академии

MEDIALINGUISTICS AND LITERACY

Pulatova Saltanat Mirzaliyevna
Assistant, Termez Branch of the Tashkent Medical Academy

Tel: +998904196085
E-mail: pulatova.s@mail.ru
Orcid: 0009-0002-3845-3606

Annotatsiya: *Ushbu maqolada medialingvistika turli ommaviy axborot vositalarida (masalan, televideniye, radio, gazeta, jurnal, internet) ishlatilishiga, bu vositalarda til qanday shakllanishi va tarqalishi, shuningdek, tilning jamoatchilik fikri, madaniyat va jamiyatning shakllanishiga ta'sirini o'rganuvchi soha ekanligi yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *medialingvistika, internet, savodxonlik,til, tadqiqot.*

Аннотация: *В данной статье медиалингвистика – это область, которая занимается изучением использования различных средств массовой информации (например, телевидения, радио, газет, журналов, Интернета), того, как язык формируется и распространяется в этих средствах массовой информации, а также как язык влияет на формирование общественного мнения, культуры и общества.*

Ключевые слова: *медиалингвистика, Интернет, грамотность, язык, исследования.*

Annotation: *In this article, media linguistics is the field that studies the use of various media (e.g., television, radio, newspapers, magazines, the Internet), how language is formed and distributed in these media, and how language influences the formation of public opinion, culture, and society.*

Key words: *media linguistics, Internet, literacy, language, research.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Medialingvistika — bu tilshunoslikning tili va ommaviy axborot vositalari (OAV) bilan bog'liq jihatlarni o'rganadigan sohasidir. U tilda va matnlarda ifodalangan axborotning qanday tarqatilishi, qanday ta'sir qilishini anglatadi. Medialingvistika sohasidagi asosiy mavzular quyidagilardan iborat:

Mediametaforalar – Ommaviy axborot vositalarida ishlatiladigan metaforalarning tahlili. Metafora nafaqat tilning uslubiy xususiyati, balki bu fikrning o'zi bo'lib, ya'ni inson ongida avtomatik tarzda ishlab chiqariladigan fikrlar majmuasidir.

Til va siyosat – Media va siyosat o'rtasidagi o'zaro aloqalar, jumladan, siyosiy nutqlar va reklama orqali tilni manipulyatsiya qilish [2].

Medialingvistik tahlil – Media materiallarining tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinishidir. Medialingvistika, shuningdek, onlayn platformalarda, ijtimoiy tarmoqlarda va internetda til ishlatilishini o'rganishga ham qaratilgan. Bu soha tilning jamiyat va media orqali qanday rivojlanishini va tarqalishini ko'rsatishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Medialingvistika sohasida bir nechta muhim

adabiyotlar mavjud bo‘lib, ular media va til o‘rtasidagi munosabatlarni, ommaviy axborot vositalarining tilshunoslik nuqtai nazaridan qanday ishlashini o‘rganadi. Quyida, medialingvistika bo‘yicha ba’zi muhim adabiyotlarning tahlili keltirilgan:

1. Alan Partington tomonidan yozilgan “The Language of the News” asari. Ushbu asar, yangiliklar va media matnlarida til ishlatishning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi. U ommaviy axborot vositalaridagi tilni tushunishga yordam beradigan asosiy tamoyillarni va usullarni belgilaydi. Asarda, eng ko‘p uchraydigan til texnikalari, masalan, «framing» (ramkalash), normativ va badiiy til vositalarining ishlatilishi, axborotning ta’sirini oshirish uchun qanday ishlatilishi yoritilgan [1].

2. Norman Fairclough tomonidan yozilgan “Language and Power” asari. Faircloughning bu asari tilning ijtimoiy kontekstda qanday ishlashini va til yordamida qanday shakllanishi mumkinligini o‘rganadi. U medialingvistika va kritik diskurs tahlilining asoslarini yaratgan va tilni manipulyatsiya qilish vositasi sifatida qanday ishlatish mumkinligini ko‘rsatgan. Fairclough ommaviy axborot vositalaridagi tilni ijtimoiy kontekstdan ajratib bo‘lmasligini ta’kidlaydi va tilning siyosiy va iqtisodiy ahamiyatini yoritadi [2].

3. Philip Seargeant tomonidan yozilgan “Media Discourse: Representation and Interaction” asari. Ushbu asar media diskursining yaratilish jarayonini va media matnlarida tilning qanday ishlatilishini tahlil qiladi. Seargeant media va til o‘rtasidagi aloqani chuqur o‘rganadi, shuningdek, media orqali jamiyatni qanday shakllantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Asarda, media tilida tilning ishlatilishining psixologik, madaniy va siyosiy aspektlari kiritilgan. Ushbu asar ommaviy axborot vositalarida tildan qanday foydalanishni anglashda yordam beradi [5].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Allan Bell tomonidan yozilgan “The Discourse of News Media” asari yangiliklar va ommaviy axborot vositalarida ishlatiladigan tilning xususiyatlarini chuqur o‘rganadi. Asar media diskursining yaratilishida tilning qanday rol o‘ynashini ko‘rsatadi va turli xil yangiliklar format-lari, jumladan, maqolalar, intervyular va televizion yangiliklarning tahlilini taqdim etadi. Bell yangilik-lar tilidagi so‘zlar va ifodalar orqali jamiyatda qanday fikrlar shakllanishini tahlil qiladi [1].

Medialingvistika adabiyotlari tilni ommaviy axborot vositalarida qanday ishlatilishi, ularning jamiyatni shakllantirishdagi roli va manipulyatsiya vositasi sifatida qanday ishlatilishini tushunishga yordam beradi. Ushbu asarlar, tildan qanday foydalanishni, tilni tahlil qilishning turli metodlarini va mediadiskursni o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, ular tahlil qilish uchun metodologik yondashuvlarni taklif etadi va tilning ommaviy axborot vositalaridagi ijtimoiy ahamiyatini ko‘rsatadi.

Medialingvistika sohasida tadqiqot metodologiyasi til va media o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni chuqur tahlil qilish uchun bir qancha ilmiy yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Bu metodologiya, tilni media matnlarida qanday ishlatilishini, uning jamiyat va madaniyatga ta’sirini o‘rganishga qaratilgan. Medialingvistika tadqiqotlarida ishlatiladigan asosiy metodologiyalar quyidagilardir:

Diskurs tahlili. Diskurs tahlili – bu tilning ijtimoiy va siyosiy kontekstda qanday ishlashini o‘rganish metodidir. Medialingvistika kontekstida bu metod ommaviy axborot vositalaridagi matnlar va nutqlarni tahlil qilishga yo‘naltirilgan. U tilning qanday tuzilganini, qanday ifodalar ishlatilishini va ularning jamiyatdagi ma’lumotlarni qanday shakllantirayotganini o‘rganadi.

Korpus lingvistikasi (Corpus Linguistics). Korpus lingvistikasi – bu tilni statistik va kompyuter asosida tahlil qilish usulidir. Bu metodologiya ommaviy axborot vositalarida ishlatilgan tilni tizimli ravishda tahlil qilish imkonini beradi. Korpus yordamida katta miqdordagi matnlarni tekshirish va tilning umumiy xususiyatlarini aniqlash mumkin. Masalan, onlayn yangiliklar yoki ijtimoiy tarmoqlarda ishlatilgan so‘zlar va gaplar yordamida tahlil qilish.

Kontent tahlili (Content Analysis). Kontent tahlili – bu media matnlarini tizimli ravishda o‘rganish va ularda mavjud bo‘lgan mavzular, tushunchalar yoki til xususiyatlarini aniqlash metodidir. Bu metod media mazmunining strukturasini, maqsadini va qanday ta’sir ko‘rsatishini aniqlashda foydalidir. Masalan, biror bir yangiliklar dasturidagi mavzular va ular taqdim etiladigan uslubni tahlil qilish [2].

Interaktiv tahlil (Interactional Analysis). Bu metod ommaviy axborot vositalaridagi interaktiv munosabatlarni, yangiliklar dasturlari, intervyular va ijtimoiy tarmoqlardagi muloqotlarni o‘rganadi. Bu

yondashuv tildagi o‘zaro ta’sirni, auditoriya bilan aloqani va kommunikativ jarayonlarni tahlil qiladi.Bunga ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchilar va jurnalistlar o‘rtasidagi dialoglarni tahlil qilish kiradi.

Vizuallik tahlili (Visual Analysis). Media matnlarida vizual elementlarning (rasmlar, grafikalar, videolar) qanday ishlatilishini o‘rganish. Bu metod vizual va lingvistik elementlarning o‘zaro bog‘lanishini ko‘rsatadi va tahlil qiladi. Bunga televizion yangiliklar dasturidagi tasvirlar va ularga tegishli matnlarni birgalikda tahlil qilish kabilarni kiritish mumkin [4].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Medialingvistika tadqiqot metodologiyasi turli yondashuvlar va usullarni o‘z ichiga oladi, bu esa til va media o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni chuqur tushunishga yordam beradi. Tadqiqotchilar turli metodlarni birlashtirib, ommaviy axborot vositalarining jamiyatdagi rolini, tilning ijtimoiy ahamiyatini va imkoniyatlarini o‘rganadilar. Medialingvistika, ayniqsa, jahon axborot muhitining shakllanishi va rivojlanishi uchun juda muhim soha hisoblanadi. Medialingvistikaga oid takliflar sohaning rivojlanishi va uning ijtimoiy ahamiyatini yanada kengroq anglashga yordam beradi [5].

Ommaviy axborot vositalari tilining kommunikatsiya jarayoniga ta’siri juda katta. Xususan, tilda ishlatiladigan xabarlar, lug‘at, sintaksis va stilistik vositalar aloqa o‘rnatishda muhim rol o‘ynaydi. Media nafaqat axborot tarqatadi, balki jamiyatning qadriyatlari, va me’yorlarini shakllantirishda katta rol o‘ynaydi. Ijtimoiy rollarni yaratishda va ijtimoiy fikrni shakllantirishda media tili muhim omil hisoblanadi. Medialingvistika tadqiqotlari tilni manipulyatsiya qilish usullarini aniqlash va ularning ta’sirini baholashga qaratilgan tadqiqotlarni ko‘paytirishi kerak. Bu o‘z navbatida, jamoatchilikni manipulyatsiya qilishga qarshi chora-tadbirlar ko‘rishga yordam beradi [6].

Media tili madaniy o‘zgarishlarni yoritish va qo‘llab-quvvatlashda katta rol o‘ynaydi. Shu bois, tilda yangi atamalar va so‘zlar qo‘llanilishi madaniy jihatdan to‘g‘ri bo‘lishi lozim. O‘zgartirishlar va yangiliklar doimiy ravishda tahlil qilinishi kerak. Media tili hamda uning ishlatilishini normallashtirish zarur, chunki murakkab so‘zlarni no‘tog‘ri qo‘llash jamiyatda noto‘g‘ri tushuncha va xatolarga olib kelishi mumkin. Ommaviy axborot vositalarida tilni aniq, ishonchli va to‘g‘ri ishlatishga ahamiyat berish zarur. Bu, o‘z navbatida, jamoatchilikning axborotga bo‘lgan ishonchini oshirishga yordam beradi. Media, til yordamida ommaviy axborot vositalarining ma’suliyatini oshirishi kerak. Tahlil qilish va so‘zlarni to‘g‘ri ishlatish, ijtimoiy muammolarni yoritishda ehtiyotkorlik va ma’suliyat talab etiladi. Shu tarzda, medialingvistikaning tahlili jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy jarayonlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa sifatida aytish mumkinki, medialingvistika bugungi axborot oqimi kuchayib borayotgan XXI asrda axborot madaniyatini shakllantirishga, turli axborot xurujlaridan saqlanishga yordam beruvchi soha bo‘lib, mediasavodxonlik va axborot madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Mamatova Ya., Sulaymanova S. O‘zbekiston mediata’lim taraqqiyoti yo‘lida. – Toshkent. 2015. – 302 b.
2. Muratova N. Mass Media in State Strategic Programs of Information Society Development in Different Countries. International Journal of Social Science Research and Review. – 2022. – P. 76-82.
3. Muratova N. The Online Media Environment as a Part of the Global Information Market: Analysis of Structure and Development Trends. International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. – 2022. – P. 171-177.
4. Qosimova N., Toshpo‘latova N. O‘zbekiston OAV da bolalar mavzusining yoritilishi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent. 2014. 132 b.
5. Seargeant P. Media Discourse: Representation and Interaction. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018.
6. Кириллова Н.Б. Медиакультура: от модерна к постмодерну. www. journal.fledu.uz. Ilmiy-metodik elektron jurnal. 2005. – С. 319-326
7. Федоров А.В. Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности. – Таганрог: Изд-во Таганрогского государственного педагогического института. – 2010. – 216 с.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 811.111.81.15

COGNITIVE-PRAGMATIC STUDY OF METAPHOR-FORMING LINGUISTIC UNITS IN THE UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

Shukurova Zulkhumor Bakhtiyorovna
Teacher at Karshi State University

КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТАФОРООБРАЗУЮЩИХ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Шукурова Зулхумор Бахтиёровна
Преподаватель Каршинского государственного университета

O‘ZBEK VA RUS TILLARIDA METAFORIK TIL BIRLIKLARINI KOGNITIV-PRAGMATIK O‘RGANISH

Shukurova Zulxumor Baxtiyorovna
Qarshi davlat universiteti o‘qituvchisi

E-mail:
shukurova.zulkhumor@bk.ru
Orcid: 0009-0009-9020-8967

Annotation: *This article analyzes the cognitive-pragmatic aspects of metaphor-forming linguistic units in the Uzbek and Russian languages. The interpretation of metaphor from the point of view of cognitive linguistics and pragmatics, its connection with human thinking and cultural worldview are highlighted. It is shown how the metaphor system in the Uzbek and Russian languages is formed in various semantic fields and how it is connected with national thinking. It is also analyzed how metaphors serve to increase the effectiveness of speech from a pragmatic point of view.*

Key words: *Metaphor, cognitive linguistics, pragmatics, Uzbek language, Russian language, speech effectiveness, semantic field, cultural thinking.*

Аннотация: *В данной статье анализируются когнитивно-прагматические аспекты метафорообразующих языковых единиц в узбекском и русском языках. Освещены интерпретация метафоры с точки зрения когнитивной лингвистики и прагматики, ее связь с мышлением человека и культурной картиной мира. Показано, как формируется система метафоры в узбекском и русском языках в различных семантических полях и как она связана с национальным мышлением. Также анализируется, как метафоры служат повышению эффективности речи с прагматической точки зрения.*

Ключевые слова: *Метафора, когнитивная лингвистика, прагматика, узбекский язык, русский язык, речевая эффективность, семантическое поле, культурное мышление.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek va rus tillarida metafora yasovchi lingvistik birliklarning kognitiv-pragmatik jihatlari tahlil qilingan. Kognitiv tilshunoslik va pragmatika nuqtai nazaridan metafora talqini, uning inson tafakkuri va madaniy dunyoqarashi bilan aloqasi yoritilgan. O‘zbek va rus tillarida metafora tizimi turli semantik sohalarda qanday shakllanganligi va uning milliy tafakkur bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Shuningdek, metafora nutqning ta’sirchanligini oshirishga qanday xizmat qilishi pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Metafora, kognitiv lingvistika, pragmatika, o‘zbek tili, rus tili, nutq ta’sirchanligi, semantik maydon, madaniy tafakkur.*

INTRODUCTION (ВВЕДЕНИЕ/KIRISH). Language is the most important tool of human thinking, through which people form their ideas about the world. Metaphor, as an integral part of language, is considered not only an artistic style, but also one of the main mechanisms of the human thinking system. Metaphors in the Uzbek and Russian languages are formed in various contexts, especially as a result of cultural and historical thinking. This article analyzes the cognitive and pragmatic aspects of metaphorical linguistic units in the Uzbek and Russian languages.

Metaphor is an integral part of human thinking and communication, which is studied through various scientific approaches. Historically, metaphor has been considered more as an object of analysis in literary studies, but in modern linguistic studies its role in the language system is being studied in depth. Below, the main theoretical approaches to metaphor, its cognitive and pragmatic properties, and semantic structure are considered in detail.

MATERIALS AND METHODS (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD). Aristotle (4th century BC) explained metaphor mainly as a figure of speech. He stated that metaphor is the creation of a new artistic image by calling one object by the name of another. For example, metaphors such as «the poet is a muse» were used to make speech beautiful and impressive. This approach has been dominant for many centuries, and even in the 18th-19th centuries, metaphor was studied mainly within the framework of literary studies. By the 20th century, Richards (1936) proposed that metaphor be studied in two main components:

a. Tenor – the main object of the metaphor (e.g., the concept of «life»).

b. Vehicle – the image that is likened to the main object (e.g., «road» or «journey»).

For example, in the metaphor «Life is a journey», «life» is the tenor, and «journey» is the vehicle. This approach opened up new possibilities for understanding the internal structure of metaphor.

The cognitive metaphor theory (CMT – Conceptual Metaphor Theory) put forward by Lakoff and Johnson (1980) proved that the main function of metaphor is not only the decoration of artistic speech, but also the formation of human thinking [5]. They divided metaphors into two main groups:

Conceptual metaphors – the main model of perception of the world in human thinking. For example, the concept of «Time – money»: «I need to save time», «I will not waste my time». Pure linguistic metaphors – figurative expressions that arise only at the level of language units. This approach showed that although metaphor depends on language, its foundations are formed in human thinking. Each language and culture has its own system of metaphors, which reflect the worldview and historical experiences of society [2].

DISCUSSION (ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOKAMA). In the 21st century, the role of metaphor in verbal communication began to be studied more widely. According to the pragmatic approach, metaphor is not only semantically important, but also plays a central role in communication. Metaphors are formed in the language system in connection with lexical units related to different areas [3].

Today, metaphor research is being studied in connection with the sciences of linguistics, psychology, artificial intelligence and neuroscience. Neurolinguistic research shows that in the process of understanding metaphors, the human brain activates different areas. In artificial intelligence, computer linguistics and semantic analysis models are used to automatically analyze metaphors.

Theoretical study of metaphor confirms its important role in language, thought, and speech. Research, from classical approaches to modern cognitive and pragmatic approaches, shows that metaphor is an important mechanism of human thought and communication, and is an integral part of the structure of national culture and language [4].

Metaphors in Uzbek and Russian are an integral part of human thinking, they are actively used in various semantic fields. Through metaphors, people understand complex concepts, create new ways to understand reality, and achieve effective communication in the process of speech. This section analyzes in detail the formation of metaphors in Uzbek and Russian, their main manifestations, and their connection with national thinking [1].

Metaphors are taken from various sources, and are usually based on the following main factors:

a. Influence of nature and environment. Metaphors related to the desert and steppe are widespread in the Uzbek language:

«Life has become dry like a desert» (life is full of difficulties)

In Russian, metaphors related to the sea and forest are more common:

«Life is a stormy sea» (life is a difficult and changeable process)

b. Social and historical factors.

The Uzbek language contains more metaphors related to farming and craft traditions:

«Ilm – bu hosil» (knowledge is the result of labor).

In Russian, historical military metaphors are widespread:

«Битва за знания» («battle for knowledge»).

c. Religious and spiritual factors [6].

In Uzbek, Islamic influence is noticeable, and metaphors of light and darkness are widely used: «Ko'ngli yorishdi» (joy and understanding appeared).

In Russian, religious metaphors that emerged under the influence of Orthodox culture are often found: «Душа поет» (the soul is happy) [7].

RESULTS (РЕЗУЛЬТАТЫ/NATIJALAR). Metaphors are divided into different groups depending on the semantic fields. In Uzbek and Russian, there are the following main types of metaphors:

1. Metaphors related to nature and life processes.

Natural phenomena are widely used in explaining life processes.

Uzbek: «Hayot daryo kabi oqib o'tadi».

Russian: «Жизнь – это река, несущая нас»

In these metaphors, the duration and variability of life are associated with the flow of water [3].

In Uzbek and Russian, metaphors are found in various semantic areas and are associated with national thinking, history and culture. This analysis shows that metaphors are not only a means of artistic expression, but also a fundamental component of speech and thinking. Through metaphors, people express their worldview and effectively organize communication [4].

CONCLUSION (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/XULOSA). Metaphors in Uzbek and Russian are widely used not only in artistic speech, but also in everyday communication. They are one of the main tools that reflect human thinking and national worldview. The cognitive-pragmatic approach allows us to deeply understand the role of metaphors in language and thinking.

REFERENCES (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ADABIYOTLAR RO'YXATI)

1. Black M. Models and Metaphors. Cornell University Press. 1962.
2. Boborajab o'g'li, S. H. (2024). REPRESENTATIVE FEATURES OF LINGUISTIC MANIPULATION IN THE COMMUNICATIVE SITUATION. *Social science and education*, *1*(2), 41-47.
3. Evans V., & Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Routledge. 2006.
4. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford University Press. 2010.
5. Lakoff G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. University of Chicago Press. 1980. – 286 p.
6. Oxford English Dictionary Loneliness & Solitude Definition. Oxford University Press. 2024.
7. Sobirjonovna, S. M. (2023). EXPLANATION OF DISCOURSE MARKERS. *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development*, *21*, 193-199.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.186

INGLIZ VA O‘ZBEK MAQOLLARIDA “YAXSHILIK” KONSEPTINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Murodova Sarvigul Komil qizi
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili) yo‘nalishi 2-kurs magistranti

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА “ДОБРОТА” В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Муродова Сарвигул Комил кизи
Магистр 2 курса, иностранный язык и литература (английский язык), Термезского университета экономики и сервиса

LEXICO-SEMANTIC ANALYSIS OF THE CONCEPT OF “KINDNESS” IN ENGLISH AND UZBEK PROVERBS

Murodova Sarvigul Komil qizi
Termez University of Economics and Service, 2nd year Master student of Foreign Language and Literature (English)

Tel: + +998 90 075 03 35
E-mail: murodova.sarvigul@bk.ru
Orcid: 0009-0008-1057-0425

Annotatsiya. *Ushbu maqolada “Yaxshilik” konsepti tahlilga tortilgan. “Yaxshilik” insoniyat tarixida doimo muhim ijtimoiy va axloqiy tushuncha bo‘lib kelgan. Turli davrlarda va jamiyatlarda yaxshilik tushunchasi turlicha talqin qilingan bo‘lsa-da, uning mohiyati insoniylik, adolat va mehribonlik kabi qadriyatlarga asoslanadi. Ushbu maqolada yaxshilik tushunchasining tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy tadqiqotlar asosida tahlil qilinishi ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *semantik, sinonim, antonim, frazeologik birliklar, morfologik va semantik o‘zgarishlar, maqol, metaforik qo‘llanish, frazeologizm, denotativ va konnotativ ma’no, stilistik xususiyatlari.*

Аннотация. *В данной статье анализируется понятие “Добро”. “Доброта” всегда была важной социальной и моральной концепцией на протяжении всей истории человечества. Хотя понятие добра трактовалось по-разному в разные времена и в разных обществах, его суть основана на таких ценностях, как гуманность, справедливость и доброта. В статье рассматривается историческое развитие понятия добра и его анализ на основе современных исследований.*

Ключевые слова: *семантика, синонимы, антонимы, фразеологические единицы, морфологические и семантические изменения, пословица, метафорическое использование, фразеология, денотативное и коннотативное значение, стилистические особенности.*

Abstract. *This article analyzes the concept of “Goodness”. “Goodness” has always been an important social and moral concept in human history. Although the concept of goodness has been interpreted differently in different eras and societies, its essence is based on values such as humanity, justice, and kindness. This article examines the historical development of the concept of goodness and its analysis based on modern research.*

Key words: *semantics, synonyms, antonyms, phraseological units, morphological and semantic changes, proverb, metaphorical use, phraseology, denotative and connotative meaning, stylistic features.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Til inson tafakkurining ifodasi bo‘lib, unda xalqning madaniyati, qadriyatlari va hayotiy qarashlari aks etadi. Har bir til o‘ziga xos lug‘at boyligiga ega bo‘lib, undagi so‘zlar turli ma‘no qatlamlarini ifodalaydi. “Yaxshilik” konsepti ham shunday

muhim tushunchalardan biri bo‘lib, insoniy fazilat, axloqiy qadriyat va jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida e‘tirof etiladi. Yaxshilik konsepti ko‘p holatlarda ijobiy ma’noda ishlatilib, mehr-muruvvat va insoniylik hislatlarini ifodalab keladi. Bu so‘z o‘zbek tiliga turkiy tillardan kirib kelgan bo‘lib, o‘zbek tilidagi lug‘aviy ma’nosi “ezgu ish, muruvvat, mehribonlik – insonlarga nisbatan yaxshi munosabat ko‘rsatish, o‘zgalarga yordam qo‘lini cho‘zish, xayr-saxovat qilish ma’nolarini bildiradi”. Uning asosiy ildizi kelib chiqishi turkiy oilaga mansub bo‘lgan “yaxshi” so‘zi hisoblanadi. Qadimdan “yaxshi” so‘zi ezgulik, go‘zallik, foydalilik mazmunida qo‘llanilgan. Ushbu maqolada “yaxshilik” konseptining semantik tahlili, uning asosiy ma‘nolari, sinonim va antonimlari hamda frazeologik birliklardagi qo‘llanilishi o‘rganiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Ko‘plab tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “yaxshilik” so‘zi turkiy tillarda uzoq tarixga ega bo‘lib, uning ildizlari qadimiy yozma manbalarda, xususan, Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni Lug‘otit Turk” va Radlovning “Turk dialektologiyasi” (XIX asr) kabi asarlarida keng yoritilgan. Etimologik jihatdan “yaxshilik” so‘zining shakllanishi, uning morfologik va semantik o‘zgarishlari turli turkiy tillarda kuzatilgan va bu masala N.K. Dmitriyev, Ubaydulla Jo‘rayev kabi olimlarning asarlarida ham keng tahlil qilingan.

Frazeologik va semantik jihatdan olib borilgan tadqiqotlar “yaxshilik” konseptining ma’nolar ko‘lamini aniq belgilash imkonini berdi. Xususan, A. Madvaliyevning o‘zbek tilining frazeologizmlari bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari, Sh. Rahmatullayevning izohli lug‘ati “yaxshilik” so‘zining asosiy semantik turlarini va ularning qo‘llanilish xususiyatlarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqotlar “yaxshilik” so‘zining ijtimoiy nutqda, adabiy uslubda va kundalik hayotda qanday ishlatilishini ko‘rsatdi[1].

Tilshunos olim A. Qayumovning “Til va ma’naviyat” asarida esa “yaxshilik” tushunchasi o‘zbek xalq maqollari va nutqiy an’analari asosida tahlil qilingan: *“Yaxshilik qilsang, yaxshilik topasan”; “Yaxshilik qil, daryoga sol, baliq bilmasa, Xoliq biladi”.*

МУНОКАМА(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar “yaxshilik” so‘zining morfologik va semantik tahlillariga bag‘ishlangan bo‘lib, bu borada U. Jo‘rayevning o‘zbek tilida ot yasovchi qo‘shimchalarga bag‘ishlangan tadqiqoti va I. Haqqulovning “O‘zbek tili semantikasi” asari alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, Haqqulov “yaxshilik” so‘zining axloqiy, omad va muvaffaqiyat, ijtimoiy-hayotiy va frazeologik birliklardagi qo‘llanilishlarini alohida ma’no qatlamlari sifatida ajratib bergan. Ko‘plab ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilida ham ushbu ma’no qatlamlariga mazmun jihatidan mos keluvchi maqol hamda frazeologik birliklar talaygina.

1. Axloqiy ma’no:

Misol: *Yaxshilik ham, yomonlik ham o‘z egasiga qaytadi.*

(Bu gapda yaxshilik insonning axloqiy fazilati sifatida tushuniladi).

“Yaxshilik” ezgulik, mehribonlik, muruvvat kabi tushunchalarni anglatadi.

“Yaxshilik qilish – insoniy burchdir”.

“A kind heart loseth nought at last” — Mehribon yurak oxir-oqibat hech narsa yo‘qotmaydi. (Mehribon inson har doim mukofotini oladi, hatto darhol bo‘lmasa ham) [2].

2. Omad va muvaffaqiyat ma’nosi:

Ba’zan yaxshi natija yoki farovonlik ma’nosida ishlatiladi.

Misol: *“Bu yil ko‘p yaxshiliklar bo‘ldi”*

Bu kontekstda “yaxshilik” ijobiy voqea yoki natija sifatida tushuniladi. *Yaxshilikni ko‘rib turibmiz.*

(Bu yerda yaxshilik yaxshi hodisa yoki natijalarni anglatishi mumkin.)

“Do‘stimga yaxshilik yetib keldi” (ya’ni, unga omad kulib boqdi)

“He that sows virtue, reaps fame” — Fazilat ekkan inson, shuhrat o‘radi. (Kim yaxshilik qilsa, oxir-oqibat hurmat va e’tibor topadi) [3].

3. Ijtimoiy-hayotiy qo‘llanilishi:

Misol: *Qo‘shningga yaxshilik qil, u senga albatta javob qaytaradi.*

(Bu yerda yaxshilik real harakat—yordam, saxovat shaklida ifodalanmoqda).

Kundalik nutqda “yaxshilik” turli maqsadlarda ishlatiladi.

“Ota-onangga yaxshilik qil, duolarini ol”.

TAMADDUN NURI

"A house is a fine house when good folks are within" — Uy ichidagi yaxshi odamlar uyni chiroyli qiladi. (Uy va oilaning eng katta boyligi – undagi yaxshi insonlardir)

4. Metaforik qo'llanish

Misol: "*Yaxshilik yomg'irdek yog'd"i.* (Bu yerda yaxshilik obrazli ma'noda ishlatilgan).

"Virtue is a jewel of great price" — Fazilat bebaho durdir. (Fazilat insonning eng katta boyligi va qadrli xususiyatidir) [4].

5. Frazeologik birliklar tarkibida:

"Yaxshilik" so'zi ko'plab maqollar va iboralarda uchraydi. Maqollar: *"Yaxshilik qilsang, dengizga sol"* – Qilingan yaxshilik uchun minnat kutmaslik kerak. "*Good words cost nought"* — Yaxshi gap tekin. (Yaxshi muomala qilish hech narsaga tushmaydi, lekin katta ta'sir ko'rsatishi mumkin).

"Yaxshilik yomonlikni yutar" – Ezgulik har doim yomonlikdan ustun turadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Semantik jihatdan yaxshilik tushunchasi denotativ va konnotativ ma'noga ega bo'lib, u turli tillarda o'ziga xos shakllarga ega. J. Lyons (1977) fikricha, yaxshilik tushunchasi semantik maydon doirasida boshqa ijobiy axloqiy tushunchalar bilan bog'liq bo'ladi [5]. Masalan, o'zbek tilidagi yaxshilik so'zi ezgulik, mehribonlik, saxovat kabi sinonim tushunchalar bilan uyg'unlashganidek ingliz tilida ham kindness, benevolence, charity, virtue, generosity kabi so'zlar goodness terminiga sinonim bo'la oladi.

A. Wierzbicka (1991) madaniyatlararo semantika doirasida yaxshilik tushunchasining turli tillarda qanday aks etishini tahlil qilib, uning asosiy semantik komponentlari quyidagilardan iboratligini aniqlagan[6]:

Axloqiy qadriyat: yaxshilik insoniy fazilat sifatida qabul qilinadi.

Ijtimoiy munosabat: yaxshilik ko'pincha boshqa insonlarga yordam berish yoki ularga yaxshi munosabatda bo'lish bilan bog'liq.

Subyektiv hissiyot: yaxshilik qilgan inson ichki mamnuniyat yoki halollik hissini tuyadi.

Masalan, ingliz tilidagi *goodness*, o'zbek tilidagi yaxshilik so'zlari semantik jihatdan o'xshash bo'lsa-da, har bir tilda turli madaniy konnotatsiyalarga ega. Yuqoridagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, "yaxshilik" so'zi faqat tilshunoslik doirasida muhim ilmiy mavzulardan biri hisoblanadi. Kelajakda bu so'zning ingliz va o'zbek tillari bilan qiyosiy tahlili, uning pragmatik aspektlari bo'yicha yangi tadqiqotlar olib borish istiqbollidir. Shuningdek, "yaxshilik" tushunchasining zamonaviy jamiyatda va virtual kommunikatsiyadagi ishlatilish xususiyatlarini o'rganish ham lingvistik tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

Ta'kidlash lozimki, zamonaviy tilshunoslik "yaxshilik" konseptining keng miqyosda har xil yo'nalishlarda, xususan, etimologik, morfologik, semantik tuzilishi, uning sinonim va antonimlari, qolaversa, stilistik va frazeologik jihatdan qo'llanilishini o'rganadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, "yaxshilik" konsepti o'zbek va ingliz tilida keng qo'llaniladigan va ko'p ma'noli tushuncha bo'lib, u insoniy fazilat, ijtimoiy yordam, yaxshi hodisa yoki sog'likni bildirishi mumkin. Uning sinonim va antonimlari, shuningdek, kontekstga qarab turli ma'nolarga ega bo'lishi semantik tahlilda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Muhammedova S., Ergasheva O. Tilshunoslik asoslari. –Toshkent. 2006.– 92 b.
2. Turdimov Sh. O'zbek maqollari to'plami. – Toshkent: "Sharq", 2005. – 512 b.
3. Rosalind Fergusson., Jonathan Law. - The Penguin Dictionary of proverbs, Market House Books Ltd, England. 2000. – 372 p.
4. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma: O'zbek maqollarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zb. Sovet ensiklopediyasi Bosh redaksiyasi, 1990. – 528 b.
5. Lyons J. Semantics. - Cambridge University Press, 1977. – 897 p.
6. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. Mouton de Gruyter, 1991. – 502 p.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 193.479.15

ISLOM TASAVVUFIDA “TAJALLIY” TUSHUNCHASI

Raximov Xolmurod Majitovich
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

КОНЦЕПЦИЯ «ТАДЖАЛЛИ» В ИСЛАМСКОЙ СУФИИ

Рахимов Холмурод Мажитович
Базовый докторант Бухарского государственного университета

THE CONCEPT OF «TAJALLI» IN ISLAMIC SUFISM

Rakhimov Kholmurod Mazhitovich
Doctoral student of Bukhara State University

E-mail: raximovxolmurod697@gmail.com
Orcid: 0009-0008-8829-8353

Annotatsiya. Ushbu maqolada islom tasavvufining kelib chiqishi, unda paydo bo‘lgan nazariyalar, xususan, “tajalliy” nazariyasi rivojlanish bosqichlari, ushbu nazariyaning manbasi va unga olimlar tomonidan berilgan ta’riflar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, tajalliy, vahdatul-vujud, mushohada, Zot, sifat, Hakim Termiziy, Tustariy, Qushayriy, Ibn Arabiy, Najmiddin Komilov, Ja’far Xolmo‘minov.

Annotation. This article discusses the origins of Islamic Sufism, the theories that emerged in it, in particular, the stages of development of the theory of «tajalli», the source of this theory and the definitions given to it by scholars.

Key words: Sufism, tajalli, wahdatul-wujud, observation, Zot, sifaat, Hakim Termizi, Tustari, Qushayri, Ibn Arabi, Najmiddin Kamilov, Ja’far Kholmuminov.

Аннотация. В статье рассматриваются истоки исламского суфизма, теории, возникшие в его рамках, в частности, этапы развития теории «таджалли», источник этой теории и определения, данные ей учеными.

Ключевые слова: суфизм, таджалли, вахдатул-вуджуд, наблюдение, Зат, атрибут, Хаким Термизи, Тустари, Кушайри, Ибн Араби, Наджмиддин Камилов, Джафар Холмуминов.

KIRISH. (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Islom tasavvufining kelib chiqishi Muhammad payg‘ambarga borib taqaladi. Naqshbandiya tariqati silsilasi Abu Bakr Siddiq va Ali ibn Abu Tolib orqali Muhammad payg‘ambarga bog‘lanishi bunga dalildir.[5] Muhammad payg‘ambar hayotlik zamonida Madina masjidida toat-ibodat bilan mashg‘ul bo‘lgan “suffa ahli” ham tasavvuf atamasi paydo bo‘lishiga sabab qilib ko‘rsatiladi. [6] Ular faqir va g‘arib jamoa bo‘lib, butun umrini ibodat va ilohiy ishqqa bag‘ishlagan, hamda oila qurish va kasbu hunar bilan shug‘ullanishga vaqt ajratmas edilar Qalbini va botinini isloh qilishga e’tibor qaratgan bu toifa keyinchalik “so‘fiylar” deb atala boshladi.

So‘fiylar mashg‘ul bo‘ladigan zikr va amallarni bajarish tasavvuf deb nomlandi. Tasavvuf yo‘nalishi shakllana borishi mobaynida bu fanning o‘ziga xos terminologiyasi ham paydo bo‘ldi. “Faqr”, “fano”, “uns”, “muhabbat”, “rizo”, “sabr”, “qanoat”, “tavakkul”, “mushohada”, “muroqaba”, “tavba”, “inobat” kabi so‘zlar tasavvufning o‘ziga xos terminlaridir. Shular jumlasidan “tajalliy”

tushunchasi ham tasavvufdagi muhim mavzulardan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). “Tajalliy” - arabcha «تجلي» so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “aniq bo‘lmoq”, “topilmoq”, “ochilmoq”, “o‘zini to‘la namoyon qilmoq” ma’nolarida keladi.[2] Xudoga nisbatan ishlatilgan “Tajalliy” tushunchasi kelib chiqishi Qur’onning A’rof surasi 143 oyatidan kelib chiqqan. Ushbu oyatda: «فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا» 7:143. Bu oyatni tarjimasi Tafsiri hilolda:“Robbi toqqa tajalliy qilganida, uni titilgan holga keltirdi”, shaklida keltirilgan. A. Inoyatov va G‘. Zikrillayev tarjimasida: “Yaratgan zot jamolini ko‘rsatgan edi, tog‘ parchalanib ketdi”,[1] shaklida berilgan.

Ya’ni, Allohni toqqa qilgan tajalliysiga ulkan tog‘ bardosh bera olmay titilib ketdi. Muso payg‘ambar Allohni jamolini ko‘rsatishni so‘raganda, Alloh foniy ko‘z bilan O‘zini ko‘rish imkonsizligini isbotlash maqsadida toqqa tajalliy qildi. Tog‘ titilib ketgach, Muso payg‘ambar ahdidan qaytdi. Lekin so‘fiylar qalb ko‘zi bilan Allohni mushohada qiladilar va bu mushohada ta’sir jihatdan ko‘z bilan ko‘rgandan zarracha kam bo‘lmasligi kerak. Agar kimda qalb mushohadasi ko‘z mushohadasi (ko‘rishi)dan kam ta’sirga ega bo‘lsa, u komillikka yeta olmagan bo‘ladi.

“Tajalliy” tushunchasining asosi Qur’onda mavjud va bu tushuncha keyinchalik rivojlantirilgan. Raboh ibn Amr birinchi bu mavzuni ko‘targan bo‘lsa, Hakim Termiziy va Sahl Tustariylar rivojlantirgan. Ibn Arabiy esa mukammal shaklga keltirgan.

Tasavvuf bobida dastlabki kitoblardan hisoblangan Abu Bakr Kalobodiyning « التعرق لمذهب اهل التصوف» “at-taarruf limazhabi ahli at-tasavvuf” kitobida “tajalliy” masalasi Sahl Tustariy ta’limoti o‘laroq keltirilgan. Bu kitobga keyinroq Ali ibn Ismoil Qavnaviy sharh yozgan. Qavnaviy sharhida shunday keltiriladi:

“Sahl aytdi: “tajalliy uch xildir. 1. Zot tajalliysi bo‘lib, u mukoshafa (ochilish, ayon bo‘lish)dir. 2. Sifatlar tajalliysi bo‘lib, u nur makonidir. 3. Zotning hukmi tajalliysi bu – oxirat va undagi voqealardir.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tajalliy – Allohga yuzlanganlar qalbiga Haq nurining porlashidir. Tasavvuf olimlari aytdilar: “tajalliy – g‘ayb nurlaridan qalblarga ochilgan sirlardir”.

Zot tajalliysining ma’nosi – bu mukoshafadir, ya’ni dunyoda qalbning ochilishidir. Buning misoli Abdulloh ibn Umarning ka’bani tavof qilishda: “biz u yerda Allohni ko‘rgandek bo‘lar edik”, degani va Nabiy alayhissalomning: “Allohni ko‘rib turgandek ibodat qil”, deganidir.

Zotning sifatlari tajalliysining ma’nosi, bu nur makonidir – bandaga Haqning qudrati tajalliy qilishidir. Banda undan boshqasidan qo‘rqmaydi, U bandaga kifoyadir va undan boshqasidan umid ham qilmaydi. Barcha sifatlar ham shundaydir. Bu ma’no Horisani xabarida kelgandir: “go‘yoki Robbimni arshini aniq ko‘rar edim”. Go‘yoki unga Robbisining xabari tajalliy qildi. Bu xabar xuddi ko‘rsatilgandek ta’sir qildi.

Agar sifatlar bandaga tajalliy qilsa (namoyon bo‘lsa) banda faqat shu tajalliy taqozo qilgan amallarni bajaradi. Agar unga Allohni qudrati tajalliy qilsa, banda undan boshqasidan qo‘rqmaydi. Agar bandaga Allohning kifoyaligi tajalliy qilsa, undan boshqasidan umid qilmaydi. Barcha sifatlar shundaydir.

Horisaga Robbisining qiyomat haqidagi xabari tajalliy qildi va bu xabar u uchun aniq sodir bo‘lgandek bo‘ldi.

Zotning hukmi tajalliysi oxiratda bo‘ladi. Bir guruh jannatda va bir guruh do‘zaxdadir.[6]

Tustariy birinchi bo‘lib “tajalliy”ni uch qismga bo‘ldi va har uch qismni Allohni zotiga bog‘ladi. Tajalliyi zot va tajalliyi sifat ruhiy kamolotga yetishganlar uchun shu dunyoda hosil bo‘ladi, ammo tajalliyi hukm az-zot oxiratda sodir bo‘ladi. O‘sha vaqtgacha bandalar ilohiy hukmdan xabarsiz bo‘ladilar. Hukm namoyon bo‘lgach, xabar topadilar. Ammo “haqqul yaqin” darajasiga yetganlar xabar berilgan hodisalarga iymonlari kuchli bo‘lgani uchun ko‘z bilan ko‘rganlarida ham iymonlari o‘zgarmaydi.

“Tajalliy” masalasiga Qushayriyning “risolat al-qushayriya” asarida ham tushuncha berilgan. Unda: “satrlanish bandaga basharligi sababidan bo‘ladi. U g‘oibdagi ko‘rinmas narsalarni mushohada qila olmaydi. Agar unda g‘aybiy nur zohir bo‘lsa, bu basharlik pardasini ketkazadi. “Tajalliy”ga –banda tarafidan bashariy hijoblarni ketkazish va qalb oynasini bashariy tabiat zanglaridan sayqallash orqali erishiladi. Haq esa o‘z holini bandaga kashf qiladi. “Tajalliy” – ism va

sifatlar pardalari ortidan Zotning zohir bo‘lishidir”, [7] deyilgan.

Qushayriyning fikricha, inson basharlik sifatidan chiqib ruhoniy holatga o‘tsa, unga ilohiy “tajalliy” jilva qiladi. Modomiki, u basharlik sifatida qolar ekan, Zoti ilohiy jamoli tajalliysi (namoyon bo‘lishi)dan mahrum bo‘ladi.

Vahdat ul-vujud falsafasidagi Vahdat olamining Kasrat olamida va aksincha, Kasrat olamining Vahdat olamida ko‘rinishi, ammo aslida, Kasrat o‘sha Vahdatning aynan o‘zi ekanligi, ko‘plik shaklida ko‘rinishi esa uning turlicha jilvalari va nusxalaridan o‘zga narsa emasligi haqidagi fikr ham Platonning fikrlariga o‘xshab ketadi. Uning ob’yektiv idealizmi bo‘yicha, “olam ko‘p bo‘lishi mumkin emas, chunki yakkayu yagona “namuna” aql egasi bor, shuning uchun ushbu “namuna”ga taqlid qiluvchi faqat bir olam mavjuddir”. [4]

Ibn al-Arabiy va uning izdoshlari talqin etgan Vahdat ul-vujud falsafasi olamdagi barcha mavjudotlar – moddiy va nomoddiy, jonli va jonsiz ashyolar birlashib, butun bir Mutlaq Vujudni tashkil etadi, degan fikrga asoslangan ta’limot emas. Aksincha, Vahdat ul-vujud ta’limoti butun Borliq yagona va haqiqiy mavjudlikdan iborat, bu yakka-yagona mavjudlik Alloh taolodir, degan fikrga asoslangan. Ya’ni, Haq taolo o‘z-o‘zini tanish uchun Borliqni yaratdi. Borliq go‘yo ko‘zgu bo‘lib, Haq jamoli, ilmu hikmati unda aks etadi, jilolanadi. Shundan ushbu ta’limotning muhim qismi bo‘lgan tajalliy g‘oyasi ham kelib chiqadi [3].

Ja’far Xolmo‘minov tajalliy asosini tashkil qilgan nurni bir xil, o‘zgaruvchan emas, deb ta’riflagan. Agar biz nurni o‘zgaruvchan deydigan bo‘lsak, bu Haqni o‘zgaruvchan deyishga olib keladi. Bunda esa maxluq bilan Xoliq (Yaratuvchi)ning sifatlari bir xil bo‘lib qoladi. Bu esa imkonsizdir. Nur tajalliysidan ta’sirlanganlarning turlicha bo‘lishi esa quyosh nurini qabul qilgan shishalarga qiyos qilingan. Haq tajalliysini qabul qilgan barcha narsalar, xususan inson ham nurdan turlicha aks tarqatishi qobiliyat va sharoitga bog‘liq ekan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Dastlab mutasavvif olimlar “tajalliy” nazariyasiga sodda yondashib, qisqacha ta’riflarni keltirganlar. Tustariy faqat ilohiy tajalliy haqida gapirib, uni uch qismga bo‘linishini, komil insonlar buni qalb ko‘zi bilan mushohada qilishlarini aytib o‘tgan. Tustariyning shogirdi Mansur Halloj ham tajalliy nazariyasini olg‘a surgan. Muhyiddin Ibn Arabiy esa bu ilohiy tajalliyni borliq va inson o‘rtasidagi munosabatdan kelib chiqib ta’riflagan. “Vahdatul vujud” nazariyasi tasavvuf olamida katta yangilik bo‘ldi. Ibn Arabiy tajalliyni ta’riflab, Yaratuvchi va mavjudotlar o‘rtasidagi aloqalar va ularning qanday birlashishini tushuntirib bergan. Tustariy ta’limotida faqat ilohiy tajalliyda to‘xtalgan bo‘lsa, Ibn Arabiyda tajalliyni mavjudotlarda aks etishi bayon qilib berilgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Umuman olganda ilm-fanning barcha tarmoqlari qatori tasavvuf ilmi ham vaqt o‘tishi bilan rivojlanib bordi. Xususan, tajalliy masalasi ham bir qancha bosqichlardan o‘tib mukammal nazariyaga aylandi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Inoyatov A., Zikrillayev G‘. Qur’oni karim oyatlari mazmun-ma’nosining o‘zbekcha izohli tarjimasi – Toshkent: Hilol-nashr, 2022. – B. 167.
2. An-naim ul-kabir. Arabcha-o‘zbekcha lug‘at. – Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2021. – B. 109.
3. Xolmo‘minov J. Shayx Muhyiddin Ibn al-Arabiy – Islom teologiyasi va teosofiyasi yirik namoyandasi. Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies Hosted online from ParisFrance. Date: 19th January, 2023 ISSN: 2835-3730. – P. 366-373.
4. Xolmo‘minov J. Vahdat ul-vujud va qadimgi yunon falsafasi. XXI asr: fan va ta’lim masalalari ilmiy elektron jurnali. №3, 2021. – B. 4.
5. Najdat To‘sun. Oltin halqa –T.: Qamar-mediya, 2022. – 224 b.
6. ابو بكر محمد بن اسحاق كلابادي. التعرف لمذهب اهل التصوف.طشقند, مطبعة ماوراءنهر م2018 – ه1439. ص 14
7. ابي بكر محمد بن اسحاق الكلابادي. التعرف لمذهب اهل التصوف. طشقند, ماوراءنهر. ه1439-م2018. ص 88
8. زكريا بن محمد الانصارى. نتائج الافكار القدسية في بيان معاني شرح الرسالة القشيرية. بيروت لبنان, دار الكتب العلمية.2007م.2ج, ص 117

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 821.512.133

ОНА ТИЛИДАН ТАЪЛИМ МОДЕЛЛАРИ ВА ДАРС ЖАРАЁНИНИ ЛОЙИҲАЛАШТИРИШ

Ризаева Мафтуна Холмурод қизи,
Навоий давлат педагогика
университети тадқиқотчиси

ПРОЕКТИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ И УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА НА ОСНОВЕ РОДНОГО ЯЗЫКА

Ризаева Мафтуна Холмурод кизи,
Научный сотрудник
Навоийского государственного
педагогического университета

DESIGNING EDUCATIONAL MODELS AND LESSON PROCESS FROM THE NATIVE LANGUAGE

Rizaeva Maftuna Kholmurod kizi,
Navoi state pedagogy
University researcher

e-mail:
rizayevam@gmail.com
orcid.org/0009-0005-4255-8672

Аннотация: *Мақолада она тили таълим моделлари ва дарс жараёнини лойиҳалашга доир таклиф-тавсия ва ёндашувлар баён қилинган, шунингдек, она тилида нутқий компетенцияни ривожлантириш методлари, ечимлари ҳақида фикр юритилган.*

Калит сўзлар: *лойиҳалаш, кўникма ва малака, метод, усул, технология, компетенция, баҳолаш, аниқлаш, қўллаш.*

Аннотация: *В статье описываются предложения-рекомендации и подходы к проектированию образовательных моделей родного языка и процесса уроков, а также размышляются о методах, решениях для развития речевой компетенции на родном языке.*

Ключевые слова: *проектирование, навыки и компетенции, методика, метод, технология, компетентность, оценка, идентификация, применение.*

Annotation: *The article describes the proposal-recommendations and approaches to the design of the educational models of the native language and the dar process, and also reflects on the methods, solutions for the development of speech competency in the native language.*

Key words: *design, skills and competencies, method, method, technology, competence, assessment, identification, application.*

Кириш

Педагогик технологиянинг марказий муаммоси ўқувчи шахсини ривожлантириш орқали таълим мақсадига эришишни таъминлашдан иборат. Педагогик технологияда таълим мақсадининг аниқ шаклланганлиги, таълимнинг маҳсулдорлиги, тескари алоқа мавжудлиги, кафолатланган якуний натижа каби тамойилларга асосланилади. Таълимни компьютерлаштириш жараёнида ўқувчи фаолиятини моделлаштиришда ҳам шу ғояга асосан иш тутиш лозим.

Ижодий таълим ўқувчи интеллектуал салоҳиятини индивидуал ривожлантириш, ҳар бир ўқувчига унинг ўзига хос хусусиятлари асосида ёндашиш учун кенг имкониятга эга. Унда ўқувчи ўзига хос суръат, мотив, фикрлаш йўли билан ўқув материалини ўзлаштиради.

Ижодий таълимнинг ўзига хос хусусиятларига кўра ўқитувчининг роли ўзгаради, асосий вазифа ўқувчилар шахсини ривожлантириш, уларни ижодий изланишга йўналтириш ва бу соҳада уларга кўмаклашиш ҳамда ижодий ишлашларини ташкил қилишдан иборат бўлади.

Адабиётлар таҳлили ва методологияси

Таъкидлаш ўринлики, глобаллашув шароитида тил ўрганишга бўлган эҳтиёж инсон фаолиятининг турли соҳаларида ўзини намоён этмоқда. Она тилининг грамматик тизими ва ундан олинган қисмларни таққослаш тил таркибидаги ҳодисаларни грамматик жиҳатдан тартибга солади. Кўпгина тадқиқотчилар тилларни қиёсий ўрганиш муаммосига турлича ёндашадилар. Хусусан, В.А.Корневнинг ёзишича, “барча даражаларда алоқада бўлган тилларнинг ўхшашлиги ва фарқларини: фонологик, лексик, морфологик ва синтактик жиҳатдан тўлиқ ўрнатиш зарур. Таққослаш “шакл”дан (семасиологик ёндашув) ва “таркиб”дан (ономасиологик ёндашув) амалга оширилиши мумкин”[1].

Тилшунос олим Н.Маҳмудовнинг бу борадаги фикрлари ҳам шу жиҳатдан эътиборлидир: “Таълим жараёнида ўқувчининг идрок даражасини эътиборга олган ҳолда, элементар тарзда бўлса-да, стилистик маълумотларга эътиборни мунтазам қаратиб бориш мақсадга мувофиқдир. ... Хорижий тил таълимнинг қайси боскичида ўрганилишидан қатъи назар муайян натижага эришиш учун она тили ва ўрганилаётган тилнинг қиёсий стилистикаси ҳақида маълумотларнинг аҳамияти улкандир”[2].

Л.В.Щчербанинг эътироф этишича, “интерференция жараёнининг моҳияти лингвистик жиҳатдан маърузачи ва тингловчи тилининг ўзаро мослашуви ва алоқада бўлган тиллар нормаларининг мос равишда ўзгариши билан белгиланади”[3].

С.П.Розанованинг таъкидлашича, “она тилига хос хусусиятларнинг узатилиши салбий (онгсиз, ўз-ўзидан) бўлиши мумкин, бу эса хатолар пайдо бўлишига олиб келади ва ижобий (онгли, мақсадга мувофиқ). Таққослаш лингвистикаси элементларидан фойдаланган ҳолда чет тилини ўқитиш методикаси асосида айнан ижобий томонга ўтиш имконияти ётади”.[4]

Ўқувчи ва ўқитувчи фаолиятини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ижодий таълимни йўлга қўйиш ва таълим тизимига кенг жорий қилиш натижасида ўқитувчининг таълим жараёнидаги ўрни ва унинг олдида турган вазифалар ўзгаради: ўқитувчининг вазифаси - ўқувчиларни мустақил равишда ўз мақсадларини амалга ошириш режасини тузишга одатлантириш, уларни амалга оширишга ўргатишдан иборат бўлади.

Табиат, жамият ва онг ҳодисаларини ўрганишда инсоннинг фаоллиги етакчи тамойиллардан бири сифатида даставвал фалсафада асосланган эди. Инсоннинг билиши субъект ва объект муносабатида амал қилиб, ўзаро таъсирнинг яхлит тизим сифатида шаклланишига олиб келади. Моддий нарсалар инсон фаолияти таъсири доирасига киргач, билиш объектига айланади. Ўз навбатида билиш объектига айланган нарса, ҳодисалар мураккаблиги, қийинлиги, нотанишлиги, фаолиятда бажарадиган иши жиҳатдан инсонга акс таъсир қилади. Субъектнинг объектга, объектнинг субъектга таъсири ўзаро таъсирни юзага келтиради. “... бинобарин, билиш жараёнида субъект ва объект муносабати бир томонлама таъсир бўлмай, аксинча улар ўртасидаги диалектик ўзаро таъсирдир. Уларнинг бир-бирига таъсири асосида инсоннинг ижтимоий-тарихий амалиёти ётади”.

Фалсафий асарларда инсон фаолиятининг предметлилиги – предметларга йўналганлиги ва субъектлилиги – билиш жараёнида унинг фаоллиги ўзаро алоқадор ҳодисалар сифатида ажратилади.

Фан асосларини ўқувчиларга етказиш учун ўрганилаётган ўқув материалига дидактик

[1] Корнев В.А. Сопоставительная семантика и проблема межъязыковой интерференции. // Языковая семантика и образ мира. – Казань. 1997. Т.1. –С. 82-84.

[2] Mahmudov N. Til ta’limi va stilistika // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2009. – № 1. – B. 3-9.

[3] Щчерба Л.В. Граматика русского языка: Часть I фонетика и морфология. –Москва. Книга по Требованию, 2014. –210 с.

[4] Аркадьева Э.В и.др. Обстоятельственные отношения в русском языке в сопоставлении с французским. Для говорящих на французском языке. Русский язык. –Москва: Под ред. З. И. Сироткиной, 1989. – 45 с.

ишлов берилади, яъни ўқув материалининг ўқув элементлари ажратилади, уларга доир топшириқлар ишлаб чиқилади, ўқув саволлари тузилади, ўқув кўргазмалари тайёрланади ҳамда уларни ўрганиш кетма-кетлиги белгиланади[126]. Бу ишлар таълимнинг изоҳли-кўргазмали, муаммоли, топшириқли, табақалашган, дастурлаштирилган, алгоритм-лаштирилган каби турларининг хусусиятларини инобатга олган ҳолда амалга оширилади. Таълим турларининг ҳар бири эса қандайдир моделга эга. Таълимни ўқитувчи нуқтаи назаридан ҳам, ўқувчи жиҳатидан ҳам, ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг ўзаро таъсирига кўра ҳам тасаввур этиш мумкин. Таълимни айнан иштирокчилари жиҳатдан тасаввур этиш йўли билан таълим моделлари ажратилади. Таълим турлари таълим моделларига кўра белгиланади. Ижодий таълимни ўқитиш ва ўқиш фаолиятига кўра тасаввур этишда таълим жараёнининг воситаси, ўқувчи ёки ўқувчилар жамоаси шу жараённинг субъекти, ижодий таълим предмети сифатида қаралади[20]. Таълимни лойиҳалаштиришга бундай нуқтаи назардан ёндашилганда таълим-нинг қандай моделларидан фойдаланиш қулай ёки моделларнинг қайси босқичларини лойиҳа-лаштириш имкониятлари кенгроқ деган савол туғилади. Бу саволга жавоб бериш учун таълим моделлари мазмунини кўриб чиқамиз.

Таълим моделлари мазмуни дидактик адабиётларда етарлича баён қилинган. Амалиёт-да кўп ишлатиладиган модел **изоҳли-кўргаз-мали таълим**дир. Ўқув материалини ўзлашти-ришнинг бу моделида билимларни тайёр ҳолда ўрганиш ғояси ётади. Унинг модели қуйидаги кўринишга эга: ўқувчиларни ахборотни ўрганишга тайёрлаш; билимларни баён қилиш; маълумотларни турли топшириқларни бажариш ёрдамида мустаҳкамлаш.

Дастурлаштирилган таълимда ўқувчи-лар ўқув материалидаги бир ўқув элементини ўрганишга тайёрланади; билимлар баён қилинади; билимлар мустаҳкамланади; билимлар назорат қилинади ва шу жараён ҳар бир ўқув элементи учун такрорланади[177].

Муаммоли таълимда ўқувчилар онгида муаммоли ҳолат яратилади; муаммони ҳал қилиш йўллари изланади; танланган усул муаммони ҳал қилишга татбиқ этилади; бажарилган муаммо бўйича хулосалар чиқарилади; хулосалар амалиётга татбиқ этилиб, билимлар мустаҳкамланади.

Топшириқли таълим ҳам муаммоли таълимга кўп жиҳатлари билан яқин бўлиб, унда ўқув материали топшириқлар тизими шаклига келтирилади; топшириқлар тизими бажартири-лади; бажарилган топшириқлардан хулосалар чиқарилади; хулосалар турли ўқув шароитларига татбиқ этилади. Таълим самарадорлиги дарсни қандай модель асосида ташкил қилишга, унинг қонуниятларига қатъий амал қилинишига боғлиқ. У ўқув материалининг хусусиятларидан келиб чиқиб белгиланади. Бироқ таълим жараёнини компьютер ёрдамида амалга ошириш дарсларни умумийроқ модель асосида ташкил қилишни тақозо этади.

Хулоса.

Муаммоли таълимнинг камчилиги шундаки, муаммони ечиш жараёнида фақат ўқитувчи таклиф этган ечим вариантлари билан чекланилади. Ўқувчиларнинг муаммони ечиш-нинг ажралиб турадиган “ажойиб” йўллари синф ўқувчилари орасида муҳокама қилинмайди. Кўрилган ҳар бир моделнинг маълум ижобий ва салбий томонлари бор. Уларни тўлиқ таҳлил қилган ҳолда топшириқли таълимни таълим жа-раёнини компьютерлаштиришдаги етакчи модель деб олишни мақсадга мувофиқ деб биламиз. Ваҳоланки, ижодий таълимда таълим моделларидан ҳар бирининг ижобий элементлари олинади ва улар уйғунлаштирилган ҳолда жараён ташкил этилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Корнев В.А. Сопоставительная семантика и проблема межъязыковой интерференции. // Языковая семантика и образ мира. – Казань. 1997. Т.1. –С. 82-84.
2. Mahmudov N. Til ta’limi va stilistika // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2009. – №1. – B. 3-9.
3. Щчерба Л.В. Граматика русского языка: Часть I фонетика и морфология. –Москва. Книга по Требованию, 2014. –210 с.
4. Аркадьева Э.В и.др. Обстоятельственные отношения в русском языке в сопоставлении с французским. Для говорящих на французском языке. Русский язык. –Москва: Под ред. З. И. Сироткиной, 1989. – 45 с.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 141(23)

EXPRESSION OF MORAL PRINCIPLES IN THE SPIRITUAL HERITAGE OF ALISHER NAVOI

Uzakova Lola Abdurashitovna, Researcher at the Samarkand, State Institute foreign languages

ВЫРАЖЕНИЕ НРАВСТВЕННЫХ ПРИНЦИПОВ В ДУХОВНОМ НАСЛЕДИИ АЛИШЕРА НАВАИ

Узакова Лола Абдурашитовна, Исследователь самаркандского государственного института иностранных языков

l.uzakova@mail.ru
Tel: (90) 191-50-50
https://orcid.org/0009-0009-4112-0299

ALISHER NAVOIY MA'NAVIY MEROSIDA AXLOQ PRINSIPLARINI IFODALANISHI

Uzoqova Lola Abdurashitovna
SamDCHTI tadqiqotchisi
SamDU dotsenti S.Abdullaev taqrizi asosida

Annotation: *In the works of Alisher Navoi, he instilled a sense of love for people, for whom he called people to good deeds, cooperation, and mutual solidarity, for whom he called rulers and great people to the path of goodness and justice. In them, the lyrical hero of the philosopher-poet, thinker, and humanist poet Navoi, who dreamed of the reign of enlightenment and moral virtues, speaks fully and completely about the coming of an era of justice and general prosperity. This article analyzes the socio-philosophical issues of the role of the category of morality in the spiritual heritage of Alisher Navoi, the inextricable link between man and society, the rise from ignorance to perfection, and the upbringing of truly human virtues.*

Key words: *spirituality, morality, principle, diligence, culture, perfection, ignorance, consciousness, perception, worldview, Islam, faith, conscience.*

Аннотация: *Творчество Алишера Навои проникнуто чувством любви и сострадания к людям, призывавшим людей к добрым делам, сотрудничеству и объединению, а правителей и великих людей — следовать по пути добра и справедливости. В них лирический герой Навои, поэт-философ, мыслитель, поэт-гуманист, мечтавший о царстве просвещения и нравственных добродетелей, полно и всецело говорит о наступлении эпохи справедливости и всеобщего благоденствия. В статье дается социально-философский анализ таких вопросов, как роль категории нравственности в духовном наследии Алишера Навои, неразрывная связь человека и общества, восхождение от невежества к совершенству, воспитание истинно человеческих качеств.*

Ключевые слова: *духовность, нравственность, принцип, трудолюбие, культура, совершенство, невежество, сознание, восприятие, мировоззрение, ислам, вера, совесть.*

Annotatsiya: *Alisher Navoiy ijodida u insonlarni ezgu ishlarga, hamkorlikka, o'zaro hamjihatlikka da'vat etgan, hukmdorlar, ulug' zotlarni ezgulik, adolat yo'liga da'vat etgan insonlarga mehr-muhabbat tuyg'usi singdirilgan. Ularda ma'rifat va axloqiy fazilatlar saltanatini orzu qilgan faylasuf shoir, mutafakkir, insonparvar shoir Navoiyning lirik qahramoni, adolat va umumiy farovonlik davri kelishi*

to‘g‘risida to‘liq va to‘la gapiradi. Ushbu maqolada Alisher Navoiy ma’naviy merosida axloq kategoriyasini o‘rni, inson va jamiyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik, jaholatdan komillikka ko‘tarilish, chinakam insoniy fazilatlarni tarbiyalash kabi masalalar ijtimoiy-falsafiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *ma’naviyat, axloq, prinsip, mehnatsevarlik, madaniyat, komillik, jaholat, ong, idrok, dunyoqarash, islom, iymon, vijdon.*

Kirish. Mutafakkir Alisher Navoiyning hayoti va ijodiy faoliyati temuriylar saltanatining oltin davriga to‘g‘ri keldi. Davlat arbobi va shoir sifatida faoliyat ko‘rsatgan Navoiy jamiyat ijtimoiy-ma’naviy muhitini belgilovchi mafkuraviy ta’limotlarga befarq bo‘lmagan, albatta. Shoir dunyoqarashi va ijodining g‘oyaviy asoslari haqida uning asarlari bir muncha tasavvur bera oladi.

Mutafakkirning badiiy asarlaridagi ilg‘or axloqiy g‘oyalar, kategoriyalar, tamoyillar ijobiy qahramonlar obrazlarida tasvirlanadi. Bundan tashqari mutafakkirning asarlarida jamiyatdagi turli toifalarning axloqiy qiyofasi yoritilgan.

Alisher Navoiyning ijtimoiy-axloqiy qarashlari shoirning deyarli butun ma’naviy merosini qamrab olgan. Mutafakkirning amaliy faoliyati u yoki bu tarzda uning axloqiy ta’limotini real hayotda amalga oshirishga qaratilgan edi. Navoiy o‘z asarlarida inson va jamiyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni jahon taraqqiyotining uzilmagan zanjirining umumiy bo‘g‘ini sifatida ko‘rsatdi. Navoiyning inson taraqqiyoti haqidagi qarashlari inson va jamiyat haqidagi o‘sha paytda mavjud bo‘lgan qarashlarga asoslanadi. Inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarning ushbu kontseptsiyasida shaxsning oqilona, ijodiy rivojlanishi ustuvor ahamiyatga ega edi.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Alisher Navoiyning ma’naviy merosi dastlab uning zamondoshlari tomonidan o‘rganilgan. Do‘sti va davlat hukmdori Husan Boyqaroning “Risola” asarida, uning ustozi va ruhan yaqin do‘sti Abdurahmon Jomiyning “Haft Afrang”, “Yusuf va Zulayho”, “Devaniy” asarlarida, tarixchi olim Mirxondning “Ravzat us-safo” tarixiy risolasida, tarixchi Xondamirning Alisher Navoiyga bag‘ishlangan “Makorim ul-axloq” (“ Axloq go‘zalligi ”), Zayniddin Vosifiy “Badoe ul-vaqoe” asarida”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida buyuk mutafakkir shaxsi va uning bardavom merosini tavsiflashga harakat qilindi. Hozirgi davrda bu asarlar mutafakkirning yashagan davri, hayoti va ijodini o‘rganish uchun muhim ahamiyatga egadir.

Yevropada XIX asrdan boshlab shoirning adabiy asarlarini tizimli tahlil qilish va o‘rganish boshlandi. XIX - asrning 1-yarmida Yevropada Alisher Navoiy asarlari matnlarini nashr etish, shu asarlar asosida yaratilgan lug‘atlar nashr qilish boshlandi. O‘sha davrda Kartmer, Pave de Kurteil, Ogaha Sirri Levend, I.N.Berezin, M.Nikitskiy, V.V.Vilyaminov-Zernov tomonidan boshlangan Navoiy asarlarini o‘rganishni qayd etishni lozim deb bilamiz.

Ulug‘ shoirning falsafiy-axloqiy dunyoqarashi barcha asarlari, jumladan “Xamsa”da ham aks etganini ko‘rish mumkin. Ularda sevgi, muhabbat, yaxshilik, yomonlik, majoziy ishq, sabr, qanoat, himmat, saxiylik kabi tushunchalar tahlili berilgan. Navoiy falsafiy-axloqiy ta’limotining asosiy mazmuni inson mohiyati, ma’naviy olami masalalarini qamrab oladi. Shuning uchun mutafakkirning falsafiy-axloqiy qarashlari hozirgi kunda ham yoshlar ma’naviy dunyosini boyitishda muhim ahamiyatga egadir.

“Farhod va Shirin” dostoni falsafiy-axloqiy asardir. Bu asarda inson aqlining kamolot sari yuksalishi o‘z aksini topgan. Dostondagi botiniy ma’no, undagi ideal dunyo hayotining tasvirini beradi. Bu dunyoga muhabbat, ezgulik, do‘stlik va birdamlik xos bo‘lib, yaxshilik yovuzlik ustidan g‘alaba qiladi, adolat, donolik, muhabbat barqaror bo‘ladi.

Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni ham botiniy mazmuniga ko‘ra falsafiy-axloqiy ma’noga egadir. Ammo “Layli va Majnun” asari ishqiy mavzuda yaratilgan boshqa asarlardan farq qiladi. Navoiy talqinida oshiq va ma’shuqaning avomga xos ishqi (nafsoniy sevgi) kamolga etib majoziy (rahmoniy ishq)qa aylanadi. Majnun Layli jamolida Alloh tajalliy (aks etishi)sini ko‘radi. Shuning uchun u Allohni qalbi tanu joni bilan sevadi. Majnun ishqi yuksak namuna, mehr-oqibati, pok axloqi esa ibrat bo‘la oladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Navoiyning axloqiy qarashlarida yaxshilik va yomonlik tushunchasi ham keng yoritiladi. U ushbu tushunchani juda keng ma'noda tushunib, u orqali yoshlarning xulq-odobi va yurish-turishini, axloqiy fazilatlarini baholaydi. Yoshlarning o'z baxti yo'lida mehnat qilishi, o'z atrofidagilarga yaxshi munosabatda bo'lishi, o'zgalar baxtini o'z baxti deb bilishi, boshqalarning quvonchiga quvonish komillikning belgisi ekanligini takror-takror eslatib o'tadi.

Navoiyning yaxshilik va yomonlik ildizlarini insonlarning o'zaro munosabatidan qidiradi, ularni ta'lim-tarbiya bilan bog'liq holda tahlil qiladi. Xudo insonni pok, hech qanday gunohsiz va nuqsonsiz qilib yaratgan. Yaxshi va yomon odatlarni kasb qilish faqat insonning o'ziga, oila, tashqi muhit va maktabga bog'liq. Uning fikricha, yaxshilik va yomonlik ikkita qarama-qarshi kuch bo'lib, ular bir-biri bilan doimo kurash olib boradi. Ular hayotda bir-biri bilan kelisha olmaydi. Insonda yaxshilik va yomonlikning asosi, kurtagi bo'ladi. Odamning xatti-harakati va faoliyatida uning namoyon bo'lishi o'ziga bog'liq holatdir. Shuning uchun inson faqat yaxshilik qilishi, bu dunyoda u yaxshi nom qoldirishga intilishi, o'zgalarga ranj-u ozor bermasligi lozim.

Mutafakkirning qadimgi Eron podshohlari hamda ularning tarixiy qahramonliklari va shaxsiyatlari haqida hikoya qiluvchi asari "Tarixi muluki Ajam"dir. Abulqosim Firdavsiyning "Shohnoma" dostoni va "Tarixi Tabariy" kitobi "Tarixi muluki Ajam" uchun asosiy manba vazifasini o'tagan. Muqaddas dinimiz tarixiga taalluqli rivoyatlar, xususan, bir qancha payg'ambarlar hayot yo'li, Aflotun (Platon), Batlimus (Ptolemey), Buqrot (Gippokrat) singari donishmandlar hayoti va faoliyatiga oid ma'lumotlarni bilib olishda "Tarixi anbiyo va hukamo" asari qimmatli manba hisoblanadi. Alisher Navoiyning yuqorida tilga olingan har ikki asari falsafa tarixida alohida o'ringa ega.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Alisher Navoiy axloqni ideal tushuncha sifatida emas, balki odamlar o'rtasidagi haqiqiy munosabatlarni, ularning oila va jamiyatdagi xatti-harakati va xulq-atvorini tartibga soluvchi ta'limot sifatida qaragan.

Navoiy qahramonlari o'zlarining hayotiy kuchlari bilan o'ziga xos zotlarini o'ziga tortadi, fe'l-atvoridagi ijobiy xislatlari bilan hurmat qiladi, jamiyatdagi axloq prinsiplariga qat'iy amal qiladi, axloq prinsiplariga amal qilmaydigan insonlarni esa mensimaydi.

Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub"da axloq falsafasi, etikaga taalluqli barcha muhim masalalar haqida qimmatli fikrlarini bildiradi. Navoiyning bu asarida ko'rib chiqilgan masalalar tasavvuf falsafasiga emas, balki insonshunoslik, antropologiyaga taalluqlidir. Navoiy "Mahbub ul-qulub"ning birinchi qismida siyosat falsafasi, podshohlar siyosati haqida fikr yuritadi. Alloma bu asarida zolim va johil podshohlarni, vazirlarni el, ulus boshiga kelgan balo, ofat deb tanqid qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqorida bildirilgan fikrlar shunday xulosa qilish mumkinki Navoiy ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy qarashlarining asosiy mazmuni inson mohiyati, ma'naviy olami, odobi, xulq-atvori masalalaridan iboratdir. Alisher Navoiy asarlarining o'ziga xosligi shundaki, ularda insonning ruhiy-ma'naviy kamolotga etish jarayoni chuqur tahlil qilinadi va tavsiflanadi. Shoir bunda sharqona tafakkur tarixida odat tusiga kirgan zohiriylik va botiniylikning dialektikasidan mohirona foydalangan. Mutafakkir asarlari g'oyasi asosida insonni ulug'lash, unga nisbatan bo'lgan chuqur mehr-muhabbat yotadi. Shu nuqtai nazardan olganda har bir avlod shoir ijodiga o'z davri talablariga asoslangan holda yondashadi. Shuning uchun Navoiyning ijodi har bir davrda o'zgacha mazmun kasb etib, yangi qirralari bilan namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. "Alisher Navoiy ijodiy merosining umumbashariyat ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotidagi o'rni" xalqaro ilmiy anjuman materiallari. – Navoiy, –2017. –B.9.

2.Navoiy Alisher. Hayrat ul-abror, MAT,7-jild, – Toshkent, 1991, 26-bet.

3.Navoiy Alisher. Hayrat ul-abror, MAT,7-jild, – Toshkent, 1991, 297-bet.

4.Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik, 6-jild. Xamsa. Hayrat-ul abror. Farhod va Shirin. –Toshkent: O'zbekiston Matbuot va axborot agentligi G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. –B -6.

5.Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. MAT.J. 14. –Toshkent: Fan, 1998. –B. 58-59.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.492

ILMIY MATNLARDA METAFORALARNING SEMANTIK-STRUKTUR TADQIQI

Tursunova Charos
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o'qituvchisi

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТАФОР В НАУЧНЫХ ТЕКСТАХ

Турсунова Чарос
Преподаватель Университета информационных технологий и менежмент

SEMANTIC-STRUCTURAL RESEARCH OF METAPHORS IN SCIENTIFIC TEXTS

Tursunova Charos
Teacher at the University of Information Technologies and Management

E-mail:
ch.tursunova25@gmail.com
Orcid: 0009-0007-7853-1855

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ilmiy matnlarda metaforalarning semantik va struktur jihatlari o'rganilgan. Ilmiy uslubning asosiy xususiyatlari va undagi metaforalarning roli tahlil qilingan. Metaforalarning semantik va grammatik xususiyatlari o'zbek va ingliz ilmiy matnlari misolida tadqiq etilgan. Natijalar ilmiy matnlarda metaforalarning ilmiy tushunchalarni ifodalashda qanday xizmat qilishini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *ilmiy matn, metafora, semantika, struktura, lingvistika, ilmiy uslub, korpus tahlil.*

Аннотация: *В статье рассматриваются семантические и структурные аспекты метафор в научных текстах. Анализируются основные черты научного метода и роль метафоры в нем. Семантические и грамматические свойства метафор изучаются на примере узбекских и английских научных текстов. Результаты показывают, как метафоры в научных текстах служат для выражения научных концепций.*

Ключевые слова: *научный текст, метафора, семантика, структура, лингвистика, научный метод, корпусный анализ.*

Abstract: *The article examines the semantic and structural aspects of metaphors in scientific texts. The main features of the scientific method and the role of metaphor in it are analyzed. Semantic and grammatical properties of metaphors are studied using Uzbek and English scientific texts as examples. The results show how metaphors in scientific texts serve to express scientific concepts.*

Key words: *scientific text, metaphor, semantics, structure, linguistics, scientific method, corpus analysis.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Turli yo'nalishlarning o'zaro sintezlashuvi insonga til hodisalarini har tomonlama, ko'p qirrali o'rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratib berdi. Tilshunoslikda inson, uning ma'naviy dunyosi va madaniyatini bilishga bo'lgan qiziqish o'z ifodasini antroposentrik paradigmaning asosiy tamoyillariga murojaat qilishda topdi. Uning konstruktiv xususiyati tilni insonning dunyoqarashi, uning ma'naviy va amaliy faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda tushunishdir. Shu munosabat bilan aqliy jarayonlarni shakllantirishda madaniy muhit, tajriba va shaxs amaliy ko'nikmalarining roli muhimdir, bunda metafora muhim o'rin tutadi.

Ilmiy matnlarning asosiy maqsadi fikrni aniq, lo‘nda va mantiqiy izchil tarzda ifodalashdan iborat bo‘lsa-da, metaforalarning qo‘llanilishi matnni yanada ta’sirchan va tushunarli qilishga xizmat qiladi. Metaforalar ilmiy nutqda terminologiyaning shakllanishida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqola ilmiy matnlardagi metaforalarning semantik va struktur jihatdan qanday xususiyatlarga ega ekanligini tahlil qilishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Ko‘p qirrali hodisa bo‘lgan metafora ikki ming yildan ortiq davom etgan bahs-munozaralar mavzusi bo‘lib kelgan. Falsafiy va ilmiy fikrlash obyekti sifatida metafora antik davrdan boshlab tadqiqot mavzusiga aylangan. 1930-1940-yillardan boshlab u psixoanalitiklar, ilmiy metodologiya mutaxassislari, madaniyatshunoslar, psixologlar, antropologlar va boshqa tadqiqotchilar tomonidan turli xil ma’nolarni sintez qilish va ulardan evristik maqsadlarda foydalanish, modellar yaratish maqsadida o‘rganila boshlandi. Bugungi kunga kelib metafora fanlararo tadqiqotlar nuqtai nazaridan ham, alohida fanlar, jumladan, tilshunoslik uchun ham dolzarbligicha qolmoqda [1].

Ushbu tadqiqotda ilmiy matnlarda metaforalarning semantik va struktur jihatlarini o‘rganish uchun turli lingvistik tadqiqot metodlari qo‘llanildi. Ilmiy matnlarda metaforalarning ishlatilish xususiyatlarini aniqlash uchun o‘zbek va ingliz tillaridagi ilmiy maqolalar va dissertatsiyalar o‘rganildi. Ma’lumotlar bazasi sifatida turli fanlarga oid ilmiy maqolalar, jumladan, tabiiy fanlar va gumanitar fanlar bo‘yicha chop etilgan ilmiy ishlar tanlab olindi. Bu orqali metaforalarning qaysi sohalarda ko‘proq ishlatilishi va ularning xususiyatlari haqida xulosa chiqarildi.

Misol uchun, «genetik kod» iborasi genetik ma’lumotlarni ifodalash uchun ishlatiladi, biroq «kod» so‘zi dastlab kompyuter tiliga xos bo‘lib, metaforik ma’noda biologiyada qo‘llanilgan [2].

Ingliz tilida metaforalarning sintaktik tuzilishi o‘zbek tiliga qaraganda erkinroq bo‘lib, ba’zan qo‘shimcha predikativ elementlarni talab qiladi. Metaforalarning chastotasini aniqlash uchun tanlangan matnlarda korpus lingvistikasi usuli qo‘llanildi. Metodologik tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ilmiy matnlardagi metaforalar har bir fan va tilga ko‘ra turlicha qo‘llaniladi. Ingliz tilida metaforalar yanada keng tarqalgan bo‘lsa, o‘zbek ilmiy matnlarida ular nisbatan kam uchraydi va ko‘proq terminologik xususiyat kasb etadi. Bu esa ilmiy uslubning har bir tilda qanday rivojlanganiga bog‘liq [3].

Shuningdek, semantik va struktur tahlillar metaforalarning ilmiy tushunchalarni ifodalashda samarali vosita ekanligini isbotladi. Ushbu tadqiqot natijalari kelajakda ilmiy matnlarni yozish metodikasi, tarjima nazariyasi va lingvistika tadqiqotlari uchun foydali bo‘lishi mumkin [4].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ushbu tadqiqot ilmiy matnlarda metaforalarning semantik va struktur jihatlarini tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, metaforalarning ilmiy nutqda o‘rni beqiyos bo‘lib, ular yangi ilmiy tushunchalarni shakllantirish, murakkab jarayonlarni oddiyroq tushuntirish va matnning stilistik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Ilmiy matnlarning asosiy maqsadi ma’lumotni aniq va tushunarli yetkazish bo‘lsa-da, metaforalarning qo‘llanilishi matnning qiziqarli va tushunarli bo‘lishiga yordam beradi. Ayniqsa, yangi ilmiy atamalarni yaratishda metaforalar asosiy rol o‘ynaydi. Masalan, «genetik kod», «axborot portlashi», «intellektual kapital» kabi metaforalar ilm-fan rivojlanishi jarayonida termin sifatida shakllangan [7].

Metaforalarning funksional o‘rni quyidagicha tavsiflanishi mumkin:

Ilmiy terminlarni yanada ta’sirchan va tushunarli qilish (masalan, «neyron tarmoq» – sun’iy intellekt sohasida ishlatiladigan atama).

Ilmiy tushunchalarni abstrakt ifodalash («axborot oqimi», «molekulyar mashina»).

Murakkab jarayonlarni ommalashtirish va ommabop qilish (masalan, «aqlli texnologiyalar») [8].

Biroq ilmiy matnlarda metaforalardan ortiqcha foydalanish matnning aniq va ilmiy uslub talablariga mos bo‘lishiga salbiy ta’sir qilishi mumkin. Ayniqsa, texnik va aniq fanlarga oid matnlarda ortiqcha metaforalardan foydalanish terminlarning noaniqlashishiga olib kelishi mumkin.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Ingliz tilida yozilgan ilmiy matnlarda metaforalar o‘zbek tiliga qaraganda kengroq qo‘llaniladi. Ingliz tilida metaforalar odatda innovatsion termin yaratish va ilmiy tushunchalarni ifodalash uchun faol ishlatiladi. O‘zbek tilidagi ilmiy matnlarda esa metaforalarning aksariyati an’anaviy

terminlarga asoslangan bo‘lib, ularning zamonaviy rivojlanishi nisbatan cheklangan.
Misol uchun: Inglizcha: «black hole» (qora tuynuk). O‘zbekcha: «gravitatsion quduq» yoki «qora tuynuk» [6].

Ko‘rinib turibdiki, ayrim inglizcha ilmiy metaforalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilish qiyin, chunki ularning ilmiy uslubdagi ishlatilishi va madaniy konteksti farq qiladi. O‘zbek tilida esa terminologik metaforalar ko‘proq rasmiy va ilmiy uslubda ifodalanadi, bu esa ba’zan ularning tushunarliligini pasaytirishi mumkin [5].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, metaforalarning ilmiy matnlarda ishlatilishi sohalarga qarab farqlanadi:

Aniq va tabiiy fanlarda – metaforalar abstrakt tushunchalarni tasvirlash uchun ishlatiladi (masalan, «elektron buluti», «DNK kaliti»).

Ijtimoiy va gumanitar fanlarda – metaforalar jarayon va nazariyalarni tavsiflash uchun keng qo‘llaniladi («madaniy meros», «ijtimoiy kapital») [3].

Texnologiya va innovatsiya sohasida – yangi atamalar yaratishda metaforalardan foydalaniladi («aqlli texnologiyalar», «sun’iy intellekt»).

Bu shuni anglatadiki, metaforalar ilmiy nutqning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ularning semantik va struktur jihatlarini o‘rganish ilm-fan va texnologiya taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Ilmiy matnlarning tushunarli bo‘lishi uchun metaforalar muhim ahamiyat kasb etsa-da, ularning me’yoridan ortiq ishlatilishi ilmiy aniqlik va mantiqiy izchillikka salbiy ta’sir qilishi mumkin. Ingliz va o‘zbek tilidagi ilmiy matnlarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilida metaforalar kengroq va faolroq qo‘llaniladi, o‘zbek tilida esa ilmiy uslub an’anaviy terminlarga tayanadi [8].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). So‘nggi yillarda lingvistik tadqiqotlarning eng dolzarb muammolari - bu insonning muloqot jarayonidagi idrok etish qobiliyati bilan bog‘liq. Biz ilgari to‘plangan tajribaga murojaat qilish orqali yangi ma’lumotlarni qayta ishlaymiz. Metafora, shu nuqtai nazardan, tushunish hodisasini o‘rganish uchun unumdor manbadir. Noma’lumning individual tomonlarini allaqachon ma’lum bo‘lgan narsalarga o‘xshatish orqali, metafora bizga tajriba bilan tasdiqlangan faktlar asosida taxminlar qilish imkoniyatini beradi. Shu nuqtai nazardan aytish mumkinki, metafora tilshunoslikda eng muhim ko‘chma ma’no hodisalaridan biri bo‘lib, nutq va tafakkur rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Metafora – bu faqatgina badiiy ifoda vositasi emas, balki inson tafakkurining asosiy komponenti bo‘lib, tilning rivojlanishida, ilmiy tushunchalarni shakllantirishda va madaniy tafakkurda katta ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Abdullayeva, I. A. K., & Khushbakova, N. N. K. (2022). Problems of Translating English Idioms Into Uzbek. Academic research in educational sciences, 3(11), 208-211.
2. Boborajab o‘g‘li, S. H. (2024). REPRESENTATIVE FEATURES OF LINGUISTIC MANIPULATION IN THE COMMUNICATIVE SITUATION. *Social science and education*, *1*(2), 41-47.
3. Boymirzayeva S. Matn hodisasi mazmuniy tuzilishining kognitiv mohiyati. Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi. – Toshkent. 2010.
4. Khushbakova, N. (2021). LINGUA-CULTURAL ASPECT OF LITERARY TRANSLATION. Экономика и социум, (5-1 (84)), 243-247.
5. Maxraimova Sh.T. O‘zbek tili metaforalarining antroposentrik tadqiqi (nominativ aspekt). Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand. 2020.
6. Sobirjonova, M., Qayumova, M., Turdalieva, S., & Xayitaliyev, S. (2024). LINGVOKULTUROLOGIYANING SHAKLLANISHIDA KONSEPTNING O ‘RNI. *Interpretation and researches*.
7. Sobirjonovna, S. M. (2023). EXPLANATION OF DISCOURSE MARKERS. *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development*, *21*, 193-199.
8. Sobirjonovna, S. M. (2023). TYPES OF PRONOUNS IN ENGLISH. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *11*(4), 1039-1041.
9. Xudayberganova D. O‘zbek tilidagi matnlarning antroposentrik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi. – Toshkent. 2013.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 821.111

RAMZIY DETALLARNING G‘ARB ADABIYOTIDA INTERTEKSTUAL TADQIQI

Sadikova Dildora Nizomovna, Navoiy davlat universiteti o‘qituvchisi

INTERPRETATION OF SYMBOLIC DETAILS IN WESTERN LITERATURE

Sadikova Dildora Nizomovna Assistant teacher of NavSU

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СИМВОЛИЧЕСКИХ ДЕТАЛЕЙ В ЗАПАДНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Садыкова Дильдора Низомавна, Ассистент преподаватель Навоийского государственного университета

ORCID:0000-0002-1961-9677

sadikovadilya88@gmail.com

Abstract: *Ushbu maqolada simvollarning ahamiyati, funktsiyalari va adabiy asarlarga qo‘shgan hissasini o‘rganish orqali, ularning hikoyalarni qanday boyitishi va o‘quvchilarni qanday jalb qilishi haqida ma’lumot beriladi.Dan Braunning Da Vinchi siri (2003)asari san’at, din, tarix va fitna nazariyalarini birlashtirgan madaniy hodisadir. Ushbu maqola Da Vinchi siridagi ramzlarning intertekstual tabiatini o‘rganadi, Braunning diniy va tarixiy an’analarni qayta talqin qilish uchun tarixiy va badiiy motivlarni qanday qayta kontekstlashtirishini tahlil qiladi. Muqaddas Grail, pentakl va Vitruvius Odami,febbonachi ketma -ketligi kabi asosiy ramzlarni o‘rganish orqali bu tadqiqot romanning mavjud matnlar bilan bog‘liqligi va zamonaviy diskursga ta’sirini tahlil qiladi.*

Kalit so‘zlar: *ramz , intertekstuallik, Muqaddas Graal, pentakl, vitruvius odami, fibbochi ketma ketligi.*

Abstract: *This article explores the significance, functions, and contributions of symbols in literary works, shedding light on how they enrich narratives and engage readers. Dan Brown's The Da Vinci Code (2003) is a cultural phenomenon that combines art, religion, history, and conspiracy theories. This article examines the intertextual nature of symbols in The Da Vinci Code, analyzing how Brown recontextualizes historical and artistic motifs to reinterpret religious and historical traditions. By studying key symbols such as the Holy Grail, the pentacle, and the Vitruvian Man, Fibbochi sequence, this research highlights the novel's connection to existing texts and its impact on contemporary discourse.*

Key words: *symbol, intertextuality, Holly Grail, pentacle, fibbochi sequence , vitruviuos man.*

Аннотация: *В данной статье исследуются значение, функции и вклад символов в литературные произведения, раскрывая то, как они обогащают повествования и привлекают читателей. Роман Дэна Брауна Код да Винчи (2003) является культурным феноменом, объединяющим искусство, религию, историю и теории заговоров. В этой статье рассматривается интертекстуальная природа символов в Коде да Винчи, анализируется, как Браун переосмысливает исторические и художественные мотивы для переинтерпретации религиозных и исторических традиций. Изучая ключевые символы, такие как Святой Грааль, пентакль и Витрувианский человек, это исследование подчеркивает связь романа с существующими текстами и его влияние на современный дискурс.*

Ключевые слова: *символ, интертекстуальность, Святой Грааль, пентакль, Витрувианский человек, последовательность Фибоначчи.*

Kirish

Ramziylik XIX asr oxiri va XX asr boshlarida muhim adabiy harakat sifatida shakllanib, undan oldingi realizm va naturalizm bilan tavsiflangan davrlardan ajralib turadi. Bu harakat to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasvirlash o‘rniga, ramziy ifoda orqali chuqur ma'nolar va hissiyotlarni yetkazib berishga intiladi. Ramziylikning tarixiy kontekstini tushunish, uning ilk adabiy harakatlari, ayniqsa romantizm va modernizm bilan yaqin aloqalarini ochib beradi, bu harakatning rivojlanishiga va mavzularga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Ramzlar mualliflarga murakkab g‘oyalarni qisqa va aniq ifodalash imkonini beradi. Obyektlar, personajlar yoki voqealarni simvol sifatida ishlatish orqali, yozuvchilar kengroq temalar yoki hissiyot holatlarini o‘sha elementda jamlab qo‘yadi. Simvollarni integratsiya qilish orqali, mualliflar hikoyalarining tematika teranligini oshiradi. Shuningdek ramzlar madaniy ahamiyatga ega bo‘lib, ular yaratilgan davrdagi madaniy qadrlar va jamiyat muammolarini aks ettiradi. *Mobi Dik* asarida, Germna Melvill oq balindan ishlatib, insonning tabiatga qarshi kurashi, odatlar va befarq yondashuvlar bilan bog‘liq murakkab simvol sifatida uning kurashini ifodalaydi (Melvill,1851). Bunday simvollar o‘quvchilarni personajlarning madaniy kontekstlari va real mavjud bo‘lgan muammolarini o‘rganishga taklif etadi.

Ramzlar o‘quvchilarni tafakkur qilishga taklif etadi, ularni matndagi ma’nolarning qatorlarini aniqlashga majbur qiladi. Ramzlar ham madaniy va tarixiy holatlarni o‘z ichiga qamrab olgan bo‘lib, ularni ibtidoiy davrdan boshlab to zamonaviy adabiyot shakllarida ko‘rish mumkin. G‘arb adabiyotidagi simvollar murakkab g‘oyalarni ifodalashda, mavzularni teranglashtirishda, madaniy qadrlarni aks ettirish va o‘quvchilarni talqin qilishga jalb etish uchun muhimdir. Yozuvchilar simvollarni ishlatish orqali, o‘z hikoyalarini hayotga olib keladilar, mustaqil tadqiqot va turli kontekstlarda inson tajribasini tushunishga taklif qiladilar.

Adabiyotlar tahlili

Ramzlar uzoq vaqtdan beri G‘arb adabiyotining asosiy tayanchi bo‘lib kelgan, ular so‘zma-so‘z ma’nolar bilan metaforik, mavhum tushunchalar o‘rtasida ko‘prik vazifasini o‘taydi. G‘arb adabiyotidagi ramzlarning rolini o‘rganish va tahlil etish, ularning murakkab mavzularni yetkazish, hikoyalarni boyitish va o‘quvchilarni insoniy tajribalarning universal jihatlari bilan bog‘lashdagi ahamiyatini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Asarlardan misollarni tahlil qilib, bu tadqiqot belgilarning madaniy va vaqt chegaralaridan oshib, insoniyat uchun doimiy qadriyatli ma’lumotlar taqdim etishini ta’kidlaydi.

Bilamizki adabiyotda ramzlar ikki xil yo‘l bilan tushuniladi, to‘g`ridan to‘g`ri va ko‘chma ma’noda,albatta oxirgisi matnda chuqur ma’no kasb etadi. Postmodernizm adabiyotida simvolizm yo‘nalishida turli ramzlar, simvollar, belgi va jumboqli rasmlarni o‘z ichida olgan.Ushbu ramzlarni intertekstual tahlil qilish esa tadqiqotimizning asosiy obyektidir.

Intertekstuallik, Julia Kristeva tomonidan kiritilgan tushuncha bo‘lib, matnlar o‘rtasidagi munosabatlar va ularning bir-biriga ta’siri va qayta shakllantirishini anglatadi [1]. Da Vinchi siri romanida Den Braun intertekstuallikni keng qo‘llaydi, tarixiy, diniy va badiiy an’analar bilan bog‘liq ramzlardan foydalanadi. Bu ramzlar nafaqat bezak sifatida emas, balki fantastika va haqiqat o‘rtasidagi bo‘shliqni to‘ldiruvchi hikoya vositalari sifatida xizmat qiladi. D.Braunning intertekstual ramzlardan foydalanishi o‘quvchilarni xristianlik, san’at va tarix haqidagi o‘rnatilgan rivoyatlarni qayta ko‘rib chiqishga undashini ta’kidlaydi. Ta’kidlab o‘tilganidek Romanning eng qiziqarli jihatlaridan biri intertekstuallikdan foydalanishidir, xususan, Uyg‘onish davri san’ati, xristian ilohiyoti va qadimiy mifologiya kabi turli manbalardan olingan ramzlar orqali ularni qanday qayta kontekstlashtirishini tahlil qiladi [2]. Pentakl, anagramma, fibbonachi ketma ketligi, Muqaddas graal kabi asosiy ramzlarni o‘rganish orqali bu tadqiqot romanning mavjud matnlar bilan bog‘liqligi va zamonaviy diskursga ta’sirini ta’kidlaydi.

Muhokama va tahlil

Muqaddas Grail ramzi - “Graal" so‘zi, eng dastlabki etimologik jihatdan tahlil qilsak, qadimgi fransuzcha *graal* yoki *greal* so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, qadimgi oksitanchadagi *grazal* va qadimgi kataloncha *gresal* so‘zlariga o‘xshashdir. Bu so‘z "yer, yog‘och yoki *metalldan yasalgan kosacha* yoki *idish*" (yoki oksitancha shevalarning turli

variantlarida har xil turdagi idishlar) ma'nolarini anglatgan.

Eng keng tarqalgan etimologik izohga ko'ra, bu so'z lotinchadagi *gradalis* yoki *gradale* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, undan oldinroq shakli *cratalis* bo'lgan. Bu so'z esa o'z navbatida crater yoki cratus so'zidan hosil bo'lgan bo'lib, qadimgi yunoncha krater (κρᾱτήρ – katta sharob aralashtirish idishi) so'zidan olingan [3].

Ayrim manbalarga ko'ra, bu so'z *cratis* (to'qilgan savat turi bo'lib, keyinchalik idishga nisbatan ishlatilgan) so'zidan yoki lotincha gradus so'zidan kelib chiqqan bo'lishi mumkin. Gradus so'zi *"bosqichma-bosqich", "pog'onama-pog'ona"* degan ma'noni bildirgan va bu so'z ovqat vaqtida dasturxonga tortiladigan taomlarga nisbatan ishlatilgan.

Da Vinchi siri romanidagi eng mashhur ramzlardan biridir. An'anaviy ravishda Grail Iso Masihning So'nggi Kechaning kechki ovqatida foydalangan kosasi sifatida tasvirlangan, ammo Braun uni muqaddas onalik ramzi sifatida qayta talqin qiladi. Bu talqin o'rta asr afsonalari, Gnostik matnlar va feminist ilohiyotdan ilhomlanadi. Braunning *Graali* jismoniy narsa emas, balki Maryam Magdalinaning Isoning qon sulolasi vakili sifatidagi rolining ramzidir (Braun, 2003,b.236). Bu talqin Margaret Starbirdning *The Woman with the Alabaster Jar* (1993) asariga mos keladi, unda Maryam Magdalinaning Isoning xotini va ilk xristianlikdagi markaziy shaxs ekanligi ta'kidlanadi. Braun Grailni Maryam Magdalinaga intertekstual ravishda bog'lab, xristian tarixining patriarxal talqinlariga qarshi chiqadi.

Pentakl, besh qirrali yulduz, romandagi yana bir muhim ramzdir. Pentaklning etimologik kelib chiqishini o'rganadigan bo'lsak bu so'z birinchi marta fransuz tilidan 1561-yilda ingliz tilida yozilgan. Fransuz tilida bu so'z *"talisman"* degan ma'noni anglatadi. Shuningdek, bu so'z o'z navbatida lotincha "pentaculum" so'zidan (lotincha kichraytiruvchi -culum qo'shimchasidan foydalangan holda), italyancha *"pentacolo"* so'zidan kelib chiqqan [4].

D.Braun uni muqaddas onalik va tabiatning uyg'unligini ifodalash uchun ishlatadi. Tarixiy jihatdan pentakl paganizm va okultizm bilan bog'liq bo'lib, ko'pincha yovuzlik ramzi sifatida noto'g'ri tushunilgan. Da Vinchi kodi romanida Braun pentaklning asl ma'nosini tiklab, uning qadimiy madaniyatlarda qo'llanilishi va sevgi ma'budasi Venera bilan bog'liqligini ta'kidlaydi (Braun, 2003, 37). Bu qayta talqin Eliphas Levi kabi olimlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi, u Transcendental Magic (1854) asarida pentakl inson mukammalligining ramzi sifatida tasvirlaydi.Braunning pentaklni intertekstual tarzda ishlatishi o'quvchilarni xristianlikdan oldingi ramzlarni shaytonlashtirish haqida savol berishga undaydi.Besh qirrali yulduz-Pentaklni yozuvchi asarda turli ma'nolarda kelishini ya'ni diniy va falsafiy ma'nolarini ochib berishda yorqin misollar asosida professor R.Lengdon orqali ko'rsatib bergan.

"*"Symbols carry different meanings in different settings," Langdon said. "Primarily, the pentacle is a pagan religious symbol."*

- Nowadays, the term pagan had become almost synonymous with devil worship—a gross misconception. The word's roots actually reached back to the Latin paganus, meaning countrydwellers. "Pagans" were literally unindoctrinated country-folk who clung to the old, rural religions of Nature worship. In fact, so strong was the Church's fear of those who lived in the rural villes that the once innocuous word for "villager"—villain—came to mean a wicked soul.

"The pentacle," Langdon clarified, "is a pre-Christian symbol that relates to Nature worship. The ancients envisioned their world in two halves—masculine and feminine. Their gods and goddesses worked to keep a balance of power. Yin and yang. When male and female were balanced, there was harmony in the world. When they were unbalanced, there was chaos." Langdon motioned to Saunière's stomach. "This pentacle is representative of the female half of all things—a concept religious historians call the 'sacred feminine' or the 'divine goddess.' Saunière, of all people, would know this"

Langdon had to admit, it seemed odd. "In its most specific interpretation, the pentacle symbolizes Venus—the goddess of female sexual love and beauty."*"*[5]

Demak, shuni aytish mumkinki *pentakl* yoki *pentagramma* ramzi kelib chiqish tarixi o'rta asrlarga borib tarqalishi va matematikadagi mukammal shakl, ya'ni besh qirra ayollik va erkaklik tengligini ifodalishi tarixiy va zamoniviy adabiyotlarda o'z ichki yashirin va tashqi ma'nolarini ifoda etgan. Da Vinchi siri asaridagi bu

ramz gipoteks sifatida Wikkalarning *“Magick Book, Golden Dawn”* kitoblarida uchratish mumkin bo‘lgan ilohiy tumor ramziy ma’nolarini aks ettirgan [6]. Har bir millat yohud har bir madaniyatda o‘zgacha ma’no kasb etgan pentakl ramzi muallif tomonidan hikoyada turli ma’nolarda ifoda etilgan.

Vitruvius Odami: Insoniyat Potentsialining Ramzi

Leonardo da Vinchining Vitruvius Odami romanda doimiy takrorlanadigan motiv bo‘lib, san’at, fan va ma’naviyatning kesishgan nuqtasini ifodalaydi. Braun bu chizmani Leonardo Da Vinchi insoniyatning ilohiy tabiatiga bo‘lgan ishonchini ta’kidlash uchun ishlatadi. Vitruvius Odami nafaqat inson tana nisbatlarining tasviri, balki moddiy va ma’naviy o‘rtasidagi muvozanatning metaforasidir (Braun, 2003, 119). Bu talqin san’at tarixchisi Martin Kempning Leonardo asarlari bo‘yicha tahliliga mos keladi, u rassomning inson tanasini koinotning mikrokosmosi sifatida qiziqishini ta’kidlaydi (Kemp, 1981). Vitruvius Odamini hikoyaga kiritish orqali Braun romandagi yashirin haqiqatlarni ochib berish mavzusini ta’kidlaydi. Bu usul intertekstuallikda alluziya (ishora) bo‘lib o‘quvchi ushbu mashhur ramz orqali asarda berilayotgan ishorani ta’kidlaydi.

Fibonachchi ketma-ketligi, ya’ni har bir raqam oldingi ikkita raqam yig‘indisidan hosil bo‘lgan sonlar qatori (masalan, 0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, ...), asrlar davomida matematiklar, olimlar va san’atkorlarni hayratda qoldirib kelgan. Garchi adabiyotda uning aniq qo‘llanilishi kam uchrasa-da, ba’zi mualliflar va shoirlar o‘z asarlarida Fibonachchi ketma-ketligi yoki uning tamoyillarini strukturaviy yoki mavzuiy vosita sifatida qo‘llaganlar [7]. Fibonachchi ketma-ketligi ko‘pincha tabiiy naqshlar, masalan, barglar, gullar va qobig‘larning joylashuvi bilan bog‘liq. Adabiyotda u o‘sish, uyg‘unlik va hayotning o‘zaro bog‘liqligini ramziy qilishi mumkin. Uning qo‘llanilishi nafaqat matematik go‘zallikka ishora, balki chuqur falsafiy va estetik mavzularni o‘rganish usuli hamdir. Quyida bir nechta diqqatga sazovor misollar keltirilgan:

Dan Braun "Da Vinchi kodi" asarida

Dan Braunning "Da Vinchi kodi" (2003) bestseller romanida Fibonachchi ketma-ketligi aniq tilga olinadi va syujetning bir qismi sifatida ishlatiladi. Ketma-ketlik sirni ochish uchun kod sifatida qo‘llaniladi, bu uning matematik go‘zalligi va tarixiy ahamiyatini ta’kidlaydi. Braunning Fibonachchi ketma-ketligidan foydalanishi uning san’at, fan va sirni birlashtirishga bo‘lgan qiziqishini aks ettiradi.

She’riyat va "Fib" shakli

Zamonaviy she’riyatda Fibonachchi ketma-ketligi "Fib" deb nomlangan she’riy shaklga ilhom bergan. Bu shaklda har bir misradagi bo‘g‘inlar soni Fibonachchi ketma-ketligiga mos keladi (masalan, 1, 1, 2, 3, 5, 8 bo‘g‘in). Gregory K. Pincus kabi shoirlar bu shaklni ommalashtirib, o‘sish, tabiat va o‘zaro bog‘liqlik kabi mavzularni o‘rganishda foydalanganlar, xuddi ketma-ketligning o‘zi kabi.

Vladimir Nabokov "Pale Fire" asarida

Garchi Fibonachchi ketma-ketligi aniq qo‘llanilmagan bo‘lsa-da, Vladimir Nabokovning *"Pale Fire"* (1962) asari uning murakkab tuzilishi va raqamli naqshlari bilan mashhur. Ba’zi adabiyotshunoslar, matematikaga qiziqishi chuqur bo‘lgan Nabokovning Fibonachchi kabi matematik ketma-ketliklardan ilhom olgan bo‘lishi mumkinligini ta’kidlashadi, bu uning asarlarining qatlamli murakkabligini yaratishga yordam bergan [8]. Garchi Fibonachchi ketma-ketligi adabiyotda boshqa adabiy usullar kabi keng qo‘llanilmasa-da, "Da Vinchi kodi" kabi asarlarda va eksperimental she’riyatdagi mavjudligi uning ijodkorlikni ilhomlantirish va badiiy ifodaga qo‘shimcha ma’nolar qo‘shish imkoniyatini ko‘rsatadi [9].

Braunning intertekstual ramzlardan foydalanishi ikki tomonlama maqsadga xizmat qiladi: bu hikoyani boyitadi va o‘quvchilarni mavjud matnlar bilan muloqotga jalb qiladi. Braun S*o‘nggi Kecha, Sion Priory va Apokrif* kabi asarlarga murojaat qilib, haqiqat va fantastika o‘rtasidagi chiziqni noaniq qiladigan qatlamli hikoya yaratadi. Bu usul keng munozaralarga sabab bo‘ldi, tanqidchilar Braunni tarixiy noaniqliklar uchun aybladi, qo‘llab-quvvatlovchilar esa uni murakkab g‘oyalarni ommalashtirish qobiliyati uchun maqtadi. [10]

Xulosa

Demak qarama-qarshiliklar qanday bo‘lmasin, Da Vinchi siridagi intertekstual ramzlar adabiyotning madaniy rivoyatlarni qayta talqin qilish va qayta shakllantirish qudratini namoyish etadi. Dan Braunning Da Vinchi siri ramzlarning doimiy kuchiga va ularning vaqt va kontekstdan oshib ketish qobiliyatiga guvohlik beradi. Intertekstuallik orqali Braun Muqaddas Grail, pentakl va Vitruvius Odami, fibbochi ketma ketligi kabi ramzlarni qayta talqin qilib, o‘quvchilarni o‘rnatilgan rivoyatlarni shubha

ostiga olish va tarix va din haqida muqobil talqinlarni o‘rganishga undaydi. Roman tarixiy noaniqliklari uchun tanqid qilingan bo‘lsa-da, uning intertekstual boyligi uning madaniy ta’siriga bevosita hissa qo‘shgan. Turli matnlar va an’analar bilan muloqot qilib, Da Vinchi kodi o‘quvchilarni haqiqatning tabiati va ramzlarning dunyoni tushunishimizdagi rolini muhokama qilishga taklif qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Graham Allen. Intertextuality. Routledge, 2000. ISBN 0-415-17474-0. B 200.
2. Nizomovna, Sadikova Dildora. "The category of intertextuality: Allusion, quotation, symbol." *International Journal Of Literature And Languages* 4.11 (2024): 46-54.
3. Diez, Friedrich. An etymological dictionary of the Romance languages, Williams and Norgate, 1864, p. 236.
4.Crowley, Aleister (1991). "Liber CLXV: A Master of the Temple". The Equinox of the Gods. New Falcon Publication. ISBN 978-1561840281. "The Pantacle of Frater V. I. O
5.Dan Brown “Da Vince Code” 2003 p, 34-36 (1st ed.), US: Doubleday, April 2003, ISBN 0-385-50420-9.
6.D. Sadikova, Den Braunning “da Vinchi siri asaridan “**Pentakl**” ramzining tadqiqi, Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№4/4 (113), Хоразм Маъмун академияси, 2024 й. – 460 б. – Босма нашрнинг электрон варианти - http://mamun.uz/uz/page/56, b-251.
7.Richard A. Brualdi, Introductory Combinatorics, Fifth edition, Pearson, 2005
8.Scott, T.C.; Marketos, P. (March 2014), On the Origin of the Fibonacci Sequence (PDF), MacTutor History of Mathematics archive, University of St Andrews
9.Mathematical Patterns in Poetry: The Fibonacci Sequence (Poetry and Mathematics Quarterly, 2018)
10. *Sulla letteratura* (2003 – English translation by Martin McLaughlin: *On Literature*, 2004).

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 821.512.133

VOQELIKNI REALISTIK AKS ETTIRISHDA ILMIY TAFAKKURNING ROLI YUSUF SHOMANSUR TALQINIDA

Tursunoy Jarkinova Abdumajitovna, ToshDO'TAU tayanch doktoranti

THE ROLE OF SCIENTIFIC THINKING IN THE REALISTIC REFLECTION OF REALITY IS INTERPRETED BY YUSUF SHOMANSUR

Tursunoy JARKINOVA Abdumajitovna, PhD student of TashDO'TAU

РОЛЬ НАУЧНОГО МЫШЛЕНИЯ В РЕАЛИСТИЧЕСКОМ ОТРАЖЕНИИ РЕАЛЬНОСТИ ИНТЕРКУЕТ ЮСУФ ШОМАНСУР

Турсуной Жаркинова Абдумажитовна, аспирантка ТашДО'ТАУ

https://orcid.org/0009-0008-2368-8377

tursunoyjarkinova@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Yusuf Shomansurning munaqqid sifatidagi ijodiy izlanishlari haqida fikr yuritiladi. Unda voqelikni realistik aks ettirishda ilmiy tafakkurning roli haqida ijodkorning qarashlari berilgan. Maqsud Shayxzoda, Izzat Sulton ijodida ilmiy asarlaring ta'siri qay darajada bo'lganligini Yusuf Shomansur qanday talqin qilganligi haqida fikr-mulohazalar berilgan.*

Kalit so'zlar: *munaqqid, proza, poeziya, romantizm, realizm, monografiya, pyesa, novatorlik*

Abstract: *This article discusses the creative research of Yusuf Shomansur as a critic. It contains the author's views on the role of scientific thinking in realistic reflection of reality. Opinions are given about how Yusuf Shomansur interpreted the influence of scientific works on the works of Maqsud Sheikhza and Izzat Sultan.*

Key words: *criticism, prose, poetry, romanticism, realism, monograph, play, innovation*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются творческие поиски Юсуфа Шомансура как критика. В ней изложены взгляды автора на роль научного мышления в реалистическом отображении действительности. Приводятся мнения о том, как Юсуф Шомансур интерпретировал влияние научных трудов на творчество Максуда Шейхзы и Иззата Султана.*

Ключевые слова: *критика, проза, поэзия, романтизм, реализм, монография, пьеса, новаторство.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Yusuf Shomansurning munaqqid sifatidagi qalami o'z ustida qilingan tinimsiz mehnat natijasida o'tkirlashib boradi. Uning adabiy-estetik dunyoqarashi ijoddan ijodga, taqrizdan maqolaga, maqoladan risolaga qarab kengayib boradi. Yusuf Shomansurning akademik Naim Karimov rahbarligida himoya qilgan "Voqelikni realistik aks ettirishda ilmiy tafakkurning roli"[1][1] mavzusidagi dissertatsiyasida ilmiy salohiyati yuksalgan, tafakkur doirasi kengaygan mutaxassisni ko'ramiz. Tadqiqot ishi Maqsud Shayxzodaning ijodida realizmning boyishi, undagi novatorlikning ahamiyati, Izzat Sulton ijodida realistik tasvir san'atining o'rni, Pirimqul Qodirovning prozasi haqidagi boblarga ajratilib, undagi fikrlar ilmiy dalillarga, tahlillarga asoslanganligi jihatidan bizga qimmatlidir. Yusuf Shomansur ham ijod, ham tanqidchilik borasida

[1] Юсуф Шомансур. Воқеликни реалистик акс эттиришда илмий тафаккурнинг роли: филол. фан. кандидати …дисс. – Тошкент, 1973 – 158 б.

munosib o‘rniga ega bo‘lgan o‘zbek adabiyotining yetakchi vakillarini sanar ekan, ularning qatoriga Hamza, A.Qodiriy, G‘afur G‘ulom, Oybek, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda, Izzat Sulton, Pirimqul Qodirovlarni kiritadi. Maqsud Shayxzodaning poetik ijodi, Izzat Sulton dramaturgiyasi, Pirimqul Qodirov prozasiga alohida etibor qaratadi. Ularning adabiy-tanqidiy maqolalari nazariy teranligi, o‘tkir mulohazalarga boyligi bilan alohida ajralib turishiga diqqatini qaratadi. Tadqiqot obyekti qilib uch olim-yozuvchining asarlari olinadi. Asarning birinchi bobi “Romantizmdan realizmga”, “Realizmning boyishi”, “Lirik qahramonning ruhiy olami”, “Fidoyi qahramon obrazi” kabi qismlardan iborat. Yusuf Shomansur birinchi faslda o‘zbek adabiyotining romantizmdan realizmga o‘tish bosqichi haqida gapirar ekan, asosiy tur sanalmish poeziyaning o‘rni haqida to‘xtaladi. Unga shunday ta’rif beradi: “Poeziya hayotni odatda oliyjanob insoniy tuyg‘ular silsilasida tadqiq etadi. Hayot hodisasi haqqoniy ehtiroslar prizmasidan o‘tsagina poeziyaga aylanadi. Poeziyaning o‘ziga xos birinchi muqaddas xususiyati shunda. Nazm shakliga kirgan, lekin haqqoniy poetik jozibaga ega bo‘lmagan tizmalar shuning uchun ham hamma davrlarda poeziyaga yot bo‘lib kelgan. Aksincha, hamma nozik va chin tuyg‘ular ham she’riyatga aylanavermaydi. Negaki, poeziya tuyg‘ularning o‘ziga xos shakl me’yorini talab qiladi, boshqa janrlar “ayta olmagan”gapni xuddi shu yo‘sinda aytishga imkon topadi”[2][2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS). Yusuf Shomansur tadqiqotchi sifatida poeziyada hayot hodisalarni ifodalashda XVIII asrgacha romantizmdan foydalanib kelinganligi aytar ekan, XIX asrga kelib, poetic ijodda tub burilish yuz berganligini ta’kidlaydi, ya’ni ijodkorlar xalq dardini, og‘ir hayot qiyinchiliklarini, ijtimoiy tengsizlik sabablarini aniqroq ko‘rishga va konkretroq ifodalay boshlaganligini yozadi. Realizmning bunday xususiyatlarini Maqsud Shayxzoda she’riyati misolida ochiqlab beradi. Urush davrida yaratilgan “Kurash nechun?”, “Berlinda sud bo‘lg‘usi”, “Kapitan Gastello”, “Pxenyanning qoni” singari she’rlari o‘zining gumanistik pafosi bilan, oliyjanob g‘oyalarning tantanasiga ishonch ruhi, she’riy tuzilishidagi yangi-yangi izlanishlari bilan ajralib turishini qayd etadi. Shayxzoda she’riyatining o‘sishida Mayakovskiyning ta’siri masalasi alohida tahlil qilinadi. Bunda muhim omillar sifatida shoirning ijodi haqida Shayxzodaning “Yangi tip shoir”, “Sovet she’rlarining ustozi”, “Sovet poeziyasining klassigi”, “Mayakovskiy – she’riyatimiz bayrog‘i”, “Mayakovskiy va o‘zbek sovet adabiyoti”, “Yangi shuur va she’r kuychisi”, “Shoirning tirik ovozi”, “Hamisha tirik” kabi maqolalarida san’atkorning poeziyasi chuqur tahlil qilinganligini ta’kidlaydi: “Shayxzoda olim sifatida poeziyaning yuksalishida, parvoz qilishida madad beradigan omillarni tekshirar ekan, ularni uch katta tarmoqqa ajratadi: klassik adabiyot an’analarini o‘rganish, xalq ijodiyoti sirlaridan voqif bo‘lish va hozirgi zamon rus she’riyatining novatorona yutuqlarini izma-iz tahlil qilish. 20-yillarning o‘rtalarida o‘zbek adabiyotiga kirib kelgan boshqa qator shoirlar singari u ham dastlab hozirgi rus poeziyasining tajribalaridan ozuqa oladi, estetik tasavvurlarini oshirib, ijodiy kuchini, qalamini sinab ko‘radi. Shundan keyingina u o‘zbek klassik adabiyoti an’analariga murojaat etadi. Shu narsa Shayxzoda poeziyasida realizmning shakllanishi va kuchga to‘lishida o‘z aksini topadi”[3] [3]. Yusuf Shomansur ustozi Shayxzoda she’riyatining ildizlarini uning adabiy-tanqidiy maqolalariga bog‘laydi. Rus poeziyasining novatorlik an’analarini Mayakovskiy ijodini tahlil qilish jarayonida o‘rgangan bo‘lsa, klassok she’riyatda realistik tasvir masalalarini Alisher Navoiy asarlarini tekshirish jarayonida tadqiq etganliga alohida ahamiyat beradi. Realistik an’analarning ta’siri yaqqol sezilgan she’rlari sirasiga esa “Muallim”, “Quyosh, oy, qiz”, “Suv qissasi”, “Olma”, “Ko‘zlar” ni kiritadi. Shayxzoda poeziyasining uchinchi irmog‘i sanalmish xalq og‘zaki ijodining ta’sirini “Toshkentnoma” dostoni misolida tahlil qiladi. Shuningdek, olim “Navoiy ijodida folklor motivlari” ilmiy kitobini yozish jarayonida o‘zlashtirgan bilimlarni o‘z ongiga ham juda chuqur singdirib olganligi sababli ham asarlarida xalq og‘zaki ijodining xazinalaridan bahramand bo‘lganligini yaqqol sezish

[2] Юсуф Шомансур. Воқеликни реалистик акс эттиришда илмий тафаккурнинг роли: филол. фан. кандидати …дисс. – Тошкент, 1973 – Б. 9.

[3] Юсуф Шомансур. Воқеликни реалистик акс эттиришда илмий тафаккурнинг роли: филол. фан. кандидати …дисс. – Тошкент, 1973 – Б. 26.

mumkinligini yozadi. “Kapitan Gastello”da klassik adabiyotga xos fazilatlar bilan novatorlik belgilari sintetik birlashib ketganligini aytib o‘tadi: “She’rdagi “She’r yurakli bu lochin” ta’biri klassik tasvirga yaqin tursa, “Bir munchasi qochdilar baland demay, past demay” iborasi xalq ijodiyotining nafasini ufurib turadi. “Umrlar bo‘ladiki, tirigida o‘likdir, o‘limlar bo‘ladiki, o‘lgan odam tirikdir” kabi lo‘nda ifodalar esa Mayakovskiy novatorligining ijodiy ta’sirida topilgan quyma satrlar bo‘lib, lirik qahramon dunyoqarashining ko‘zgusiga aylanadi[4]. Yusuf Shomansur Maqsud Shayzodaning uch manba ta’sirini garmonik birlashtira olganligini uning tuyg‘ular haqqoniyligini bera olishdagi iste’dodiga bog‘lasa, uning ijodida hayot tasviri, yangi zamon qahramonlari kechinmalari, bugungi kunning eng dolzarb, tarixiy voqealari o‘zining haqqoniy ifodasini topganligini to‘rtinchi manba – shoir-tadqiqotchiligiga aloqador deb biladi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ikkinchi bobda Izzat Sultonning yozuvchi-tadqiqotchiligiga alohida e’tibor qaratilib, ilmiy-tanqidiy asarlarining mohiyati ochiqlanadi. Izzat Sultonning ijtimoiy-tarixiy muhit bilan bosh qahramon munosabatlari haqidagi mulohazalari o‘rtaga tashlanadi. “Abay” romanining yutuqlarini to‘g‘ri talqin qilganligiga urg‘u berilib, o‘zining ijodiga ham unda qo‘yilgan talablar asosida qo‘l urganligi aytiladi. Yusuf Shomansur “Ijtimoiy muhit bilan qahramon birligi” tamoyili asosida yaratilgan obrazlar sirasiga aynan Izzat Sulton tomonidan yaratilgan Navoiy, Furqat, Niyoz kabilarni kiritadi. Izzat Sultonning “Mashhur san’atkor” maqolasi ahamiyati yuqori ekanligi aytilib, undagi tarixiy mavzularda ijod qiluvchi qalamkashning burchlarini ilmiy jihatdan asoslab berganligini diqqatga sazovor jihatlardan deb biladi. Tadqiqotchi Izzat Sultonning “Tarix va zamonaviylik” maqolasini ham muhim masalalar ko‘tarilganligi jihatidan g‘oyatda ahamiyatli deb biladi. Tarixiy janr masalasi faqatgina shakl jihatidan qimmatli emas, nainki tasvir etilayotgan hayotiy materialning mohiyatini qanday tushunish va kishilarning obrazlarini qanday talqin etish, ya’ni mazmun masalasi ekanligini aytganligini yuqori baholaydi. Qolaversa, muallif tarixiy shaxs va qahramon obrazi masalasini “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasi misolida taftish qiladi: “Shayxzoda tragediyasida Ulug‘bekning davlat arbobi sifatidagi qiyofasi yaxshi aks etganligini to‘g‘ri ko‘rsatgan tadqiqotchi asarda Ulug‘bekning olimligi yetarlicha ochib berilmaganligini ham to‘g‘ri tanqid qiladi. Izzat Sulton O‘z fikrini davom ettirib, agar muallif Ulug‘bekning olimlik faoliyatini obrazlar sistemasida rivojlantirganda o‘sha zamonda mutaassiblikning boshida turgan Xo‘ja Axror obrazini yaratish va binobarin, o‘rtadagi kurashni keskinroq, yorqinroq ko‘rsatish imkoni tug‘iladi, deydi”[5] [5]. Yusuf Shomansur Izzat Sultonning maqolalari zamiridagi haqiqatni anglar ekan, dramalarini ana shu falsafani yetkazib turuvchi muhim vositalar ekanligiga ishonch hosil qiladi. Bundan tashqari, uning hayot voqeligini chuqur o‘rganishini yuksak baholaydi, ularni muvaffaqqiyatli asarlarning negizi deb hisoblaydi. zamirida yuzdan ortiq tarixiy manbalar, adabiy-badiiy, ilmiy, memuar asarlar yotgan “Alisher Navoiy” dramasining badiiyati yuksakligini aytib o‘tadi. Unda tarixiy haqiqatga ham, badiiy to‘qimga ham tobe bo‘lib qolmay, o‘sha davr voqeligi realistic aks ettirishga urinish kuchligi o‘zbek adabiyotida tarixiy janrning yana bir qadam olg‘a siljishiga sabab bo‘lganligi ta’kidlaydi. Izzat Sulton uchun esa tarixiy-badiiy asar yozishdan oldin shu mavzu haqidagi ilmiy maqolasi tajriba vazifasini o‘taydi. Tadqiqotchi yozuvchining “Adabiyotni yangi bosqichga ko‘taraylik” maqolasidagi quyidagi fikrlarni fakt sifatida keltiradi: “Badiiy adabiyotda obraz hayotiy fakt bilan yozuvchi idealining qo‘shilishi natijasida maydonga kelgan “quyma”ning xusussiyati shuki, u o‘z tarkibiga kirgan ikkala elementning ham fazilatini orttiradi. Hayotiy fakt ichki ma’no va yorqinlik kasb etsa, ideal ham hayotiylik va ishontiruvchilik kasb etadi. Natijada hayotiy va yorqin obraz maydonga keladi”[6] [6]. Ko‘rinib turibdiki, adibning ilmiy maqolasi yaxshi bir drama yozish uchun zuvala vazifasini bajargan. Buni Yusuf Shomansur dalillar bilan ilmiy asoslab bera olgan. Tarixiy asar

[4] Юсуф Шомансур. Воқеликни реалистик акс эттиришда илмий тафаккурнинг роли: филол. фан. кандидати …дисс. – Тошкент, 1973 – Б. 39.

[5] Юсуф Шомансур. Воқеликни реалистик акс эттиришда илмий тафаккурнинг роли: филол. фан. кандидати …дисс. – Тошкент, 1973 – Б.64.

[6] Иззат Султон. Асарлар(тўрт томлик). И – том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б 128.

yozishdan oldin ilmiy asar yozish tajribasiga Pushkinning "Pugachyov tarixi" ilmiy asarini namuna qilib keltiradi, o'zbek adabiyotining yirik vakillarining ijod namunalari bilan solishtiradi: "Shunisi xarakterliki, Pushkin Pugachyov hayotini qanday qunt bilan o'rganib, avval ilmiy risola yaratgan bo'lsa, bizning yozuvchilarimiz Oybek, Uyg'un, Izzat Sultonlar ham Navoiy hayotini shunday chuqur o'rgandilar, avval ilmiy asarlari bilan maydonga chiqdilar. Oybek, Izzat Sultonlar Navoiy haqidagi badiiy asarni tugallagandan keyin ham shu mavzudagi ilmiy ijodni, tadqiqqotni to'xtatmadilar. Izzat Sultonning "Navoiyning qalb daftari" monografiyasi shuni ko'rsatib turadi"[7][7]. Bu monografiyaning yutuqlarini e'tirof etib, Navoiyning tarqoq biografiyasini shakllantirishda dasturulamal bo'lganligini, uni yozish jarayonida Izzat Sulton o'zining dramaturg, tarjimon, muharrir, tarixchi ekanligini har qachongidan ham keng ko'lamda namoyish etganligini qayd etadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Yusuf Shomansur Izzat Sultonning ilmiy va badiiy ijodining uyg'un jihatlarini Furqat haqida yozilgan asarlari misolida ham ochiqlab beradi. Furqat haqidagi opera librettosi va kino povestida hamda "Burgutning parvozi" pyesasida ham tarix faktlari va hujjatlarni badiiy to'qima yordami bilan yanada chuqur va realistic tasvirlashga erishganligini yuksak baholaydi. Xususan, "Burgutning parvozi" da erishgan yutuqlari haqida: "Izzat Sulton asrimizning boshlarida zulmga qarshi bosh ko'tarib chiqqan xalq vakili Namoz o'g'ri kurashi bilan bog'liq tarixiy faktlarga suyangan holda, shu kurashning mohiyatiga monand syujet yo'nalishini belgilaydi. Syujet qurilishida xalq dostonlariga xos favqulod-dalik, bahodirona ko'tarinki ruh alohida rang va ohanglar bilan ifodalanadi"[8][8], – deydi. Bundan tashqari tadqiqotchi Izzat Sulton asarlarining tili va uslubiga ham alohida to'xtalib o'tadi. Qolaversa, tarixiy asarlarda til koloriti masalasi olim – Izzat Sulton ijodida dadil va to'g'ri yoritilganligini e'ti-bordan chetda qoldirmaydi. Dramaturg sifatida esa xarakter koloritiga alohida e'tibor berishini haqida esa "Noma'lum kishi"dagi qahramonlari misolida tahlil qilib beradi. Undagi Niyoz, Azamat, Turg'unoy, Nurbobolar tilida – dramaning asosiy qahramonlari oddiy to'polonchilar emas, balki zulmni tag-tomiridan kemirib tashlashga intilayotgan aql-zakovatli kishilar xarakteri yaqqol bo'rtib turishini ta'kidlaydi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Tadqiqotchi o'rganayotgan obyektining nafaqat ijobiy tomonlarini yoritib berishi kerakligi ayni haqiqat. Shu bilan birga, unda uchraydigan kamchiliklarni ham ko'zdan qochirmasligi kerak. Yusuf Shomansur ham tadqiqotchi sifatida ijodkorning erishgan yutuqlarini aytishi bilan birga kamchiliklarini ham ko'rsatib o'tadi. Izzat Sulton dramaturgiyasida uchraydigan kamchilikni til koloriti bilan bog'liqlikda deb biladi: "Muallif tarixiy tildagi murakkablikdan qutilaman deb goho boshqa bir nuqsonga yo'l ochib qo'yadi: tarix qahramonlari goho haddan tashqari ko'p gapiradilarki, bu ularning individual xususiyatiga-gina emas, umuman, ularning xarakteriga to'g'ri kel-maydi"[9][9]. Mana shunday qusurlarni ko'rsatgan holda uning mahorati qay darajada ekanligini ham Oybek, Maqsud Shayxzoda ijodiga qiyosan o'rganib chiqadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Юсуф Шомансур. Воқеликни реалистик акс эттиришда илмий тафаккурнинг роли: филол. фан. Кандидати.дисс.– Тошкент, 1973 – 158 б.
2. Юсуф Шомансур. Воқеликни реалистик акс эттиришда илмий тафаккурнинг роли: филол. фан. Кандидати.дисс. – Тошкент, 1973 – Б. 9.
3. Иззат Султон. Асарлар(тўрт томлик). И – том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б 128.
4. Султон И. Ҳаёт, адабиёт ва маҳорат: адабий-танқидий ишлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 318 б.
5. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 392 б.

[7] Юсуф Шомансур. Воқеликни реалистик акс эттиришда илмий тафаккурнинг роли: филол. фан. Кандидати.дисс. – Тошкент, 1973 – Б. 84.

[8] Юсуф Шомансур. Воқеликни реалистик акс эттиришда илмий тафаккурнинг роли: филол. фан. Кандидати.дисс. – Тошкент, 1973 – Б.91.

[9] Юсуф Шомансур. Воқеликни реалистик акс эттиришда илмий тафаккурнинг роли. Филол. фан. кандидати …дисс. – Тошкент, 1973 – Б. 102.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 93.33

TURKISTONDAGI ROSSIYA BANKLARI: XIX ASR OXIRI - XX ASR BOSHLARIDA PAYDO BO‘LISHI VA OQIBATLARI

Ismoilova Parvina Xamidjon qizi, Farg‘ona davlat universiteti O‘zbekiston tarixi kafedrasi o‘qituvchisi

RUSSIAN BANKS IN TURKESTAN: EMERGENCE AND CONSEQUENCES IN THE LATE XIX - EARLY XX CENTURY

Ismoilova Parvina Khamidjon qizi, lecturer at the Department of History of Uzbekistan, Fergana State University

РУССКИЕ БАНКИ В ТУРКЕСТАНЕ: ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ПОСЛЕДСТВИЯ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Исмоилова Парвина Хамиджон кизи, Ферганский государственный университет, факультет истории, преподаватель кафедры истории Узбекистана

parvinahistorian@gmail.com

https://orcid.org/0000-0003-2032-497X

Annotatsiya: *Maqolada XIX asr oxiri - XX asr boshlarida bank muassasalarining paydo bo‘lishi va ularning Turkiston mintaqasidagi ta'siri uchun zarur shart-sharoitlar ko‘rib chiqilgan. Maqolada, shuningdek, Rossiya banklarining mahalliy aholi uchun ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari tahlil qilinadi. Manbalar asosida mintaqadagi Rossiya banklarining rivojlanishining ikkiligi tahlil qilinadi: bir tomondan, banklar mintaqada sanoatni joriy etishga ko‘maklashdi, boshqa tomondan - mustamlakachilik qaramligini kuchaytirdi.*

Kalit so‘zlar: *Turkiston, Kaufman, iqtisodiyot, sanoat, banklar, resurslar, mustamlakachilik siyosati.*

Abstract: *The article considers the prerequisites for the emergence of banking institutions in the late XIX - early XX century and their influence in the Turkestan region. The article also analyses the socio-economic consequences of Russian banks for the local population. On the basis of sources the duality of development of Russian banks in the region is analysed: on the one hand, the banks promoted the introduction of industry in the region, and on the other hand - strengthened colonial dependence.*

Key words: *Turkestan, Kaufman, economy, industry, banks, resources, colonial policy.*

Аннотация: *В статье рассматриваются предпосылки возникновения банковских учреждений в конце XIX - начале XX века и их влияние в Туркестанском крае. Также в статье анализируются социально-экономические последствия деятельности российских банков для местного населения. На основе источников анализируется двойственность развития российских банков в крае: с одной стороны, банки способствовали внедрению промышленности в крае, а с другой - усиливали колониальную зависимость.*

Ключевые слова: *Туркестан, Кауфман, экономика, промышленность, банки, ресурсы, колониальная политика.*

TAMADDUN NURI

ВВЕДЕНИЕ. Стремление царской России к капиталистическому развитию принимало две разные формы: «развитие вглубь» - экспансия в пределах существующей территории, и «развитие вширь» - распространение капиталистической практики на новые территории. Последнее, на примере Туркестана, представляет собой захватывающую главу в российской экономической истории. Этот процесс, обусловленный поиском новых ресурсов и рынков, привел к значительным экономическим преобразованиям в Туркестане. Стремление к наживе часто затмевало заботу о благополучии местных жителей, что приводило к социальным волнениям и сопротивлению колониальному режиму. Пример Туркестана иллюстрирует противоречия, присущие «развитию вширь», подчеркивая противоречие между экономическим прогрессом и человеческими жертвами колониальной экспансии.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД. Потребность в банковском учреждении в Ташкенте становилась все более очевидной, что привело к появлению различных предложений о его создании. Однако, создание банка в регионе оказалось сложным делом. В июле 1867 года Э.Э. Круг в письме к К.П. фон Кауфману изложил планы создания в Ташкенте частного коммерческого банка. Кауфман, еще не знакомый с реалиями Средней Азии, отказался поддержать это предложение.

Вопрос об учреждении банковских учреждений в Туркестане вызывал бурные споры и пристальное внимание со стороны чиновников края. После тщательного рассмотрения 15 марта 1869 года на заседании «Комиссии для образования финансового управления в Туркестанском крае» было решено, что наиболее приемлемым решением является создание отделения Государственного банка в Ташкенте. Однако министр финансов М.Х. Рейтерн откладывал создание этих филиалов, ссылаясь на отсутствие телеграфной линии в Туркестане как на существенное затруднение. [1] Это решение подчеркивает значительную роль коммуникационной инфраструктуры в содействии финансовому развитию, особенно на недавно присоединенных территориях. Отсутствие телеграфной линии затрудняло передачу информации и мешало Государственному банку эффективно управлять своими операциями в регионе. Задержка с открытием отделения Государственного банка в Ташкенте подчеркивает проблемы и сложности, связанные с внедрением современных финансовых институтов в быстро развивающуюся колониальную среду.

ОБСУЖДЕНИЕ. Несмотря на первые задержки, К.П. фон Кауфман оставался приверженцем идеи создания банковского учреждения в Ташкенте. Кауфман рассматривал учреждения банковских институтов как важнейший шаг в содействии развитию российской торговли и промышленности в Средней Азии. Эта инициатива стала основой более широкой программы Кауфмана по созданию четкого и доступного маршрута для проникновения имперских экономических интересов вглубь региона. Неизменная преданность Кауфмана этому проекту подчеркивает то стратегическое значение, которое он придавал банковскому делу как катализатору экономического развития и экспансии в Средней Азии.[2]

Газете «Русский Туркестан», говорилось о том, что: «в 1898 году 18 мая разрещено земельным банкам открыть операции в Туркестанском крае, но только на городском имущество. Вопрос же о кредите владельцам имуществ вне городов остался не разрешённом в то время часть землевладельцев, имеющих крепостные акты пользуются кредитом в государственном банке, но этот кредит как краткосрочный не может удовлетворять наших хозяев, ибо им приходится возвращать ссуду в банк в то время, когда эта ссуда не могла еще помочь хозяйству на ноги». [3]

Фактически, процесс получения кредитов для местного населения заключалось в следующем: каждый желающий получить ссуду должен был подать прощение начальнику уезда, в котором указывалось размер суммы и срок, на который он его просит. Ссуда выдавалась под поручительством двух или трех благонадежных лиц. Благонадежность последних была равна как

TAMADDUN NURI

благонадежность просителя, удостоверяют сельский или аульный старшина и волостной управитель. Если он не пожелают ставить печать на прощение, то ссуда не выдавалась. Следовательно, получение ссуды зависело от согласия туземной администрации. Местная администрация в основном отказывала тем, кто был не в состоянии заплатить ссуду в дальнейшем. Иными словами, ссуда в основном выдавалась состоятельным жителям края или малоимущим, которые пользовались особым расположением волостного управителя.[4]

РЕЗУЛЬТАТЫ. Одним из первых банков в Туркестанском крае это был филиал Государственного банка, который был открыт 10 мая 1875 году в Ташкенте. На момент создания отделения банка управляющим был Действительный статский советник Александр Игнатьевич Штейн[5]. В дальнейшем директором филиала был Н.М. Бахтиаров, который управлял банком до 1881 года. Это отделение было единственным банком в крае, который контролировал бюджетные средства колониальной администрации и выдавал кредиты для развития торговли [6]. Таким образом, создание отделения Государственного банка в Ташкенте стало значительным шагом на пути развития официальной финансовой системы в Туркестане, способствующей развитию торговли и экономического роста.

Постепенно отделения Госбанка стали расширяться в Туркестанском крае, уже к 1915 году в регионе насчитывалось 10 отделений банка [7].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Создание банковских учреждений в Средней Азии было важнейшей стратегией царской России, способствовавшей экономической экспансии, укреплению имперского контроля и эксплуатации ресурсов региона, что способствовало достижению целей Российской империи. Эти учреждения предоставляли важнейший капитал для российских коммерческих предприятий, способствовали развитию торговли и интегрировали экономику Средней Азии в российскую финансовую систему, тем самым укрепляя царский контроль и позволяя эксплуатировать местные ресурсы в интересах империи. Таким образом Русские банки в Туркестане играли важную роль в укреплении колониальной экономической структуры, поскольку они контролировали движение капитала в провинции. Такой контроль над капиталом также сдерживал рост местного предпринимательства, поскольку местное население было вынуждено полагаться на российские учреждения в вопросах кредитования и капиталовложений. В результате российские банки выступали в качестве инструментов экономического господства, способствуя извлечению богатств из Туркестана и обеспечивая направление ресурсов региона на благо всей имперской экономики.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. М.И. Вексельман. Деятельность русских коммерческих банков в Средней Азии и их роль в развитии местной буржуазии с.152
2. Там же
3. Русский Туркестан// выпуск № 8 ─1898, с.1
4. Туркестанский сборник. №427 с.131
5. Сост. А.К. Голубев. Русские банки: справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях. К книге прилагается "Стенная таблица" с перечнем городов, в коих находятся кредитные учреждения или их отделения. Санкт-Петербург: Ком. Съезда представителей банков коммерч. кредита, 1896-1908. с.5
6. Алимджанов Б. История банковского дела в Центральной Азии. “ЗАМОН ПОЛИГРАФ” ТАШКЕНТ, 2022 с.7
7. Правилова Е. Финансы империи: деньги и власть в политике России на национальных окраинах. 1801–1917. – Litres, 2022. с 296

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 811.161.1

XALÍQ DÁSTANLARÍNDA SÓZ ShAQAPLARÍNÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

[1]Abdiev Azamat Turǵanbaevich
Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası docenti, filologiya ilimleriniń kandidatı
[2]Saparmatov Omar Shamurat ogli
Ájiniyaz atındaǵı NMPI Túrkiy tiller fakulteti talabası

abdiev79 @mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-8629-4560

XALQ DOSTONLARIDA SO‘Z TURKUMLARINING QO‘LLANILISHI

[1]Abdiev Azamat Turǵanbaevich
Ajiniyoz nomidagi NDPI Qoraqalpoq tili kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
[2]Saparmatov Omar Shamurat ogli
Ajiniyoz nomidagi NDPI Turkiy tillar fakulteti talabasi

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ В НАРОДНЫХ ЭПОСАХ

[1]Абдиев Азамат Турганбаевич
доцент кафедры каракалпакского языка НГПИ им. Ажинияза, кандидат филологических наук
[2]Сапарматов Омар Шамурат оглы
Студент факультета тюркских языков НГПИ им. Ажинияза

omarsaparmatov@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-2807-9041

THE USE OF WORD GROUPS IN FOLK EPISTLES

[1]Abdiev Azamat Turǵanbaevich
Docent of the Karakalpak Language Department of the Ajiniyaz National Research Polytechnic Institute, Candidate of Philological Sciences,
[2]Saparmatov Omar Shamurat ogli
Student of the Faculty of Turkic Languages, NSPI named after Ajinyoz

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq xalıq dástanlarında sóz shaqaplarınıń qollanılıw órisi haqqında sóz etilgen bolıp, házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanılıwı menen salıstırmalı túrde izertlengen.

Tayanısh sózler: lingvofolkloristika, morfologiya, atlıq, kelbetlik, sanlıq, feyil, almasıq, ráwish.

Annotatsiya: Bu maqolada qoraqalpoq xalq dostonlarida so‘z turkumlarining qo‘llanilish doirasi haqida so‘z yuritilgan bo‘lib, hozirgi qoraqalpoq adabiy tilida qo‘llanilishi bilan qiyosiy tarzda o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: lingvofolkloristika, morfologiya, ot, sifat, son, fe’l, olmosh, ravish.

Аннотация: В данной статье говорится о сфере использования групп слов в каракалпакском народном эпосе и сравнивается их использование в современном каракалпакском литературном языке.

Ключевые слова: лингвофольклористика, морфология, существительное, прилагательное, число, глагол, местоимение, наречие.

Annotation: This article discusses the scope of use of word groups in Karakalpak folk epics, and compares their use in the modern Karakalpak literary language.

Key words: Linguistic folklore, morphology, noun, adjective, number, verb, pronoun, adverb.

Kirisiw. Xalıq dástanlarınıń tilin úyreniw til ilimindegi aktual máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Túrkiy til biliminde sonıń ishinde qaraqalpaq til iliminde keyingi jılları folklorlıq tekstlerdiń tilin úyreniwshi lingvofolkloristika tarawı keń rawajlanıp barmaqta. Lingvofolkloristikanıń tiykarǵı obyekti folklorlıq tekstler bolıp, lingvistikalıq tárepten onıń tilin tereń analizlep úyrenedi.

Tiykarǵı bólim. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında sóz shaqaplarınıń qollamılıw órisin úyreniw til biliminiń áhmiyetli máselelerinıń biri. Dástanlardaǵı atlıq, kelbetlik, sanlıq hám feyil sóz shaqapları ónimlı jumsalǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Degen menen olardıń jasalıw órisin úyrenip shıqqanımızda tómendegi formalardı kórip shıqtıq.

Atlıqtıń jasalıwında oǵuz tillerine tán affiksler qollanıladı:

1) **–dash** qosımtası **–das** variantın almastıradı.

Qarın**dash**ım aytıshtırarman («G», 54-bet)

Bash yol**dash**ım Agayunis peridur (Sonda, 150-bet)

2) **–ısh, -ish** qosımtası **–ıs, -is** qosımtası menen qatnasadı.

Qısı-jazı ada bolmas em**ish**ler («S-H», 220-bet)

Tamasha qıl qırq jigittiń ur**ısh**ın («G», 27-bet)

3)**–shán** affiksi ushırasadı

Búlbiller gúl**shán** bağına («G», 27-bet)

4)–jan suffiksi ushırasadı: bolajaq

Kelbetlik sóz shaqabı sın-sımbattı bildiriwshi sózler oǵuz hám qarluq tillerine tán: **ulıǵ, sháhli, qáwpeki, sırqas, yubqa, shádi-shákkar, shárqi, xursand** t.b.

Sóz esittik **shádi-shákkar** tilińnen («G», 100-bet)

Íqrarıńa saq bol, joq **sáni** qáwpekidur («Ǵ-A», 125-bet)

Sırqas Sánemniń halın (Sonda, 71-bet)

Kelbetlik jasawshı **–dán, -den** variantları **–day, -dey, -pay, -pey** affikslerin geyde almastırıp qollanıladı:

Kózde jasım sharshará**den** tókilmish («S-H», 192-bet)

On tórt keshe ay**den** jamalı keldi («G», 168-bet).

Eski **–den** variantı XIX ásirdegi shayırlar tilinde júdá ónimli qollanılıp, bull sol wakıttağı jazba ádebiy tásirinen bolıwı kerek [3.108].

Sanlıq sóz shaqabı. Sanaq sanlıqlardan dástanlarda oǵuz tiplerinde ushrasatuǵın ***ekki, elli, toqqız, sákkiz, algmısh, etmish*** t.b. ariantları qollanıladı.

Góruǵlınıń kómip qoyǵan etti yılǵı sharabı bar edi («G», 145-bet)

Qatarlıq sanlıqlarda **-ınshı, -inshi** affiksleri menen birge **-denshi** affiksde qollanıladı: ***ekilenshi, jetilenshi.***

Feyil sóz shaqabı. Dástanlardı úyrene otırıp biz feyildiń tómendegi formaların kórip shıqtıq. Feyil sózler házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi siyaqlı is-háreketti bildirip keledi.

Kelbetlik feyil. Xalıq dástanlarınıń tilindegi kelbetlik feyiller tómendegi formalar arqalı jasalǵanlıǵın kóriwge boladı.

1. Dástanlar tilinde **–ǵan, -gen** affiksi menen bir qatarda onıń oǵuz tillerindegi variantları bolǵan **–an, -en** formaları da jekke siyrek ushırasadı.

Qırq qánizler bilán sallanıp gáláń,

Bir zaman yanımda oynayıp **kúlán** («S-H», 216-bet)

Húsni alamdı **yandıran**

Palwanlıǵını **bildirán**.

Úsh júz ashıqnı **óllgirán**

Jádiw kóz qunqarnı bersin? («G», 175-bet)

2. ***–mısh, -mish*** affiksi kelbetlik feyil jasawshı eski affikslerden bolıp, ol házirgi túri, ázerbayjan, gagauz tillerinde ónimli qollanıladı [3.118].

Dástanlar tilinde usı qosımta arqalı jasalǵan feyiller kóplep ushırasadı:

Ájel kúnde ǵash pitil**mish** atıma («Ǵ-A», 19-bet)

Pesh anama qum-qısmetler yazıl**mısh** («S-H», 192-bet).

Bul formadaǵı kelbetlik feyiller dástanlar tilinde betlik-san formaların da qabıllaydı:

Aq sútin em**mishem** men qana-qana («Ǵ-A», 19-bet)

Men búgin kesh**mishem** hárne barımnan («G», 171-bet)

Sizdi-ashıq, bizdi-mashıq de**mishler** («S-H», 220-bet)

3. ***–ar, -er, -r*** formasınıń ***–ır, -ir, -ur*** hám eń eski ***–yur, -yúr*** variantı da ushırasadı.

Qırq jigittiń bir ármanı sol **bolır** («G», 18-bet)

Begler bedew minip shikar **áyleyur**

Qazısı, jollası oqıp **gurleyur** («S-H», 220-bet)

TAMADDUN NURI

«Sayatxan-Hámira»da –ár forması da bar?

Sháhárine –var kárwanlar shegiler («S-H», 213-bet)

4. ***–malı, -meli*** forması tiykarınan ázerbayjan tiline tán [2.212]. Dástanlarda bul formalı feyiller oǵuz elementleri sıpatında kózge túsedi:

At oynatıp dash qın jiydan **keshmáli**,

Áwez áyleń, aq sharaptan **ishmáli**.

Góruǵlı der jińishke belden **ǵushmalı**.

Gózállerin periyzada megzemes («G», 135-136-bet)

Zulpların pallap **órmeli** («S-H», 222-bet)

Hal feyildiń jasalıwı. Xalıq dástanlarınıń tilindegi hal feyiller tómendegi formalar arqalı jasalǵanlıǵın kóriwge boladı.

1) ***–yip*** qosımtası jekke –siyrek qollanıladı:

Yar-yar **deyip** olar gezdi dúnyada («Ǵ-A», 74-bet)

Men seni **egleyip**, sorarman sawal (Sonda, 154-bet)

*2)*Bolımsız formadaǵı ***–may, -mey*** qosımtası ***–mayın, -meyin*** túrinde de qollanıladı.

Kelgen isti **pitkermeyin** qayttıńız («G», 32-bet)

Keler bir kún dáwran, **kelmeyin** qayttıńız («Ǵ-A», 48-bet)

Bul eski ***–máyni*** forması Ájiniyaz shıǵarmalarında bar [4.48].

3) Hal feyildiń ***–alı, -eli*** forması túrkmen tilinde bar [1.377]. Bul formadaǵı hal feyiller dástanlarda oǵuz elementleri sıpatında kórinedi.

Kewil giynesin **ashalı**,

Ókpe giyneden *kesheli*

Kese-kese may isheli («Ǵ-A», 127-bet)

Qolım sheshkil **gúresheli**

Haslı zatıń **sorashalı** («G», 148-bet)

-ya (ya) forması da bar, parlań, harlan t.b.

Jeńiz **terlaya-terlaya** («G», 155-bet)

Atawısh feyildiń jasalıwı. Xalıq dástanlarınıń tilindegi atawısh feyiller tómendegi formalar arqalı jasalǵanlıǵın kóriwge boladı.

1) Dástanlarda atawısh feyil jasawda ***–maq, -mek, -baq, -bek, -paq, -pek*** affiksleri ónimli qollanıladı.

Diydár **kórispek** joq bilsin Ǵáribim («Ǵ-A», 150-bet)

Geyde ***–paq, -pek*** qosımtası ornına ***–maq, -mek*** qollanılıwı oǵuz elementleri bolup tabıladı.

Góruǵlı Gúrjistan palwanı bilán **gúreshmekke** maydana kiristi («G», 136-bet)

Ushmaq bolıp qanatındı dúzetip (Sonda, 99-bet)

Bul qosımta barıs sepliginde de qollanıladı:

Sum dushpanlar qoymas sapa **súrmege**,

Kelippen aldına basım **bermege** («Ǵ-A», 43-bet)

Taxtına jinsem **jaǵmaǵa**

Shiyrin lábinnen **tagmaǵa**

Kózim qıymas **oyatmaǵa**

Oyan há patshanıń qılı («G», 138-bet)

Bul qubılıs Ájiniyaz dóretpesinde ushırasadı:

2) ***–ısh, -ish, -sh*** affiksi atawısh feyil jasawda ***–ıs, -is, -s*** varianti menen almasıp qollanıladı. Bul affiks tiykarınan oǵuz hám qarluq toparındaǵı tillerge tán bolıp keledi.

Shul **ketmishden** Ashıqaydıń pirdiń mákanın sorap bara berdi («G», 167-bet)

Qıya-qın **baqıshların**

Janım otqa **yaqıshların**

Qaqaq urıp **kúlishlerin**

Bil táker biybim, bal tóker («S-H», 217-bet)

Almasıq sóz shaqabınıń qollanılıwı. Almasıq sózlerden dástanlar tilinde siltew almasıqları oǵuz hám qarluq tiller toparına tán bolǵan fonetikalıq variantları menen qollanıladı: ***bu, buw, oshal, oshbuw t.b***.

Buw dáwletti bergen Qádiri Máwlen («G», 17-bet)

Osha daǵlardıń basınan («S-H», 199-bet).

Dawıslılarda tańlay únlesliginiń saqlanbawı oǵuz tillerine tán fonetikalıq qubılıs bolıp tabıladı.

Dástanlar tiliniń konsonantizminde ózgeshelikler bar. **B** sesiniń sonor **m** sesi menen orın almasıw qubılısı seziledi. **S** sesiniń **sh** sesi menen orın almasıw qubılısı dástanlar tilinde sezilerli kózge taslanadı. Bul qubılıs ózbek, túrkmen ázerbayjan tillerine tán. **J** sesiniń **y** sesi menen orın almasıwı eski ózbek ádebiy tiliniń tásirin kórsetedi.

Dawıslı hám dawıssız sesler tarawında ushırasatuǵın ayırım fonetikalıq sáykeslikler dástanlardaǵı oǵuz tili elementlerin belgileydi. Atılq dawıslılardıń sáykesligi, ashıq dawıslılar menen qısıq dawıslılardıń sáykesligi dástanlar tiliniń ózgesheligin kórsetedi. Bunday sáykeslikler ásirese kelbetlik feyildiń affikslerinde kózge taslanadı hám bul affiksler házirgi ayırım oǵuz tillerine qollanıladı. Qısıq dawıslılardıń, erinlik dawıslılardıń házirgi

TAMADDUN NURI

ádebiy til menen salıstırǵanda saykesligi dástanlarda oǵuz elementleriniń saqlanǵanın tastıyıqlaydı.

Dawıssız sesler ásirese jasalıw ornı boyınsha sáykeslikleri menen ózgeshelenedi. Qos erinlik dawıssızlar sáykesligi dástanlarda ayrıqsha kózge taslanadı. Únsiz juwısıńqı fonemalar sáykesligi ***(sh-s)*** dástanlarda jiyi ushırasadı, házirgi ózbek, túrkmen, ázerbayjan tillerine tán bolıp keledi. Únli-únsiz dawıssızlar sáykesligi ***(k-g, q-g)*** dástanlar tilinde qollanılıp, házirgi ayırım oǵuz tillerine ushırasadı.

Y-l, y-j sáykesligi de dástanlarda oǵuz tili elementlerine mısal bola aladı.

Jabısıńqı jubaylas seslerdiń **(t-d)** sáykesligi dástanlardaǵı oǵuz tillerine jaqınlıqtı kórsetedi **(law-daǵ)**.

Dawssızlarda sesler únlesliginiń saqlanbawı házirgi oǵuz tillerine tán bolıp dástanlarda kózge kórinedi.

Ayırım seplik formalarınıń qollanılıwı boyınsha qıpshaq hám oǵuz tilleri bir-birinen ózgeshelenedi. Iyelik sepliginiń **-nıń, -niń** forması eski ózbek ádebiy tiliniń tásiri bolıp tabıladı. Barıs seplik jalǵawınıń **–i,-e,-á** formaları tiykarınan túrkmen hám ázerbayjan tillerine tán bolıp, dástanlarda ónimli qollanılǵan. Tabıs seplik jalǵawı tartım qosımtasınan soń **–nı, -ni** túrinde jalǵanıwı, oǵuz tillerine tán. Dástanlarda bull qubılıstı bayqawǵa boladı. Shıǵıs, orın seplik jalǵawlarında da oǵuz elementleri bar.

Juwmaq. Sózimiz juwmaǵında sonı aytıw múmkin, dástanlarda tartım, betlik, san formalarınıń qollanılıwı oǵuz tillerine jaqın bolıp keledi. Atlıqqa tán kelbetlik jasawshı qosımtalardıń qollanılıwı dástanlar tiliniń házirgi ádebiy tilden ózgesheligin belgileydi. Ayırım sanlıqlardıń qollanılıwı házirgi oǵuz tillerine tán qubılıs. Feyil formalarınan *-an, -en, -mısh, -mish, -malı, -meli* kelbetlik feyil qosımtaları oǵuz tillerine tán bolıp dástanlar tilinde qollanıladı. Hal feyildiń atawısh feyildiń ayırım formaları dástanlardaǵı oǵuz elementlerin kórsetedi. Almasıq hám ráwish sózlerdiń ayırımları dástanlarda oǵuz tillerindegi variantları menen qollanılǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat. Rax. 1999. 601 sax.
2. Азербайжан дилиниң грамматикасы. –Баку, 1982.
3. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус. Казан. 1976. 398 б.
4. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. Нөкис. Қарақалпақстан. 1989.
5. Хамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкис. Қарақалпақстан. 1974. 356 б.
6. Ҳамидов Ҳ. Каракалпакский язык XIX начала XX вв по данных писменных памятников. Тошкент. Фан. 1986. 220 б.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:101.9

"OSOR AL-BOQIYA" ASARIDA ANTROPOLOGIK MASALALAR TAHLILI

Begaliyev Jo'rabek Toshbekovich, Toshkent kimyo xalqaro universiteti Samarqand filiali o'qituvchisi

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В РАБОТЕ "ОСОР АЛЬ-БАКИЯ"

Бегалиев Журабек Тошбекович, преподаватель Самаркандского филиала Ташкентского международного химического университета

ANALYSIS OF ANTHROPOLOGICAL ISSUES IN THE WORK OF "OSOR AL-BAQIYA"

Begaliyev Jurabek Toshbekovich, teacher of the Samarkand branch of the Tashkent International Chemical University

https://orcid.org/0009-0001-8460-7641
e-mail: jurabek.begaliyev81@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Osor al-Boqiya asaridagi antropologik masalalar tahlili o'rganiladi. Asar muallifi Abu Rayhon Beruniy insoniyat tarixi, madaniyati va ijtimoiy rivojlanish jarayonlariga oid muhim ma'lumotlarni keltirib, o'ziga xos antropologik qarashlarni shakllantirgan. Unda xalqlar tarixi, urf-odatlari, diniy e'tiqodlari va turmush tarzlari haqidagi ma'lumotlar chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, Beruniyning geografik va etnografik kuzatuvlari uning antropologik metodologiyasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Maqolada asarning mazkur jihatlari tahlil qilinib, Beruniyning inson va jamiyat haqidagi qarashlari yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *antropologik tahlil, inson jamiyati rivojlanishi, ilmiy meros, Abu Rayhon Beruniy, arxeologik manbalar, etnografik tadqiqotlar, qadimiy madaniyatlar.*

Abstract: *This article examines the analysis of anthropological issues in the work of Asar al-Baqiyya. The author of the work, Abu Rayhan Beruni, presented important information about the history, culture, and processes of social development of mankind, and formed his own unique anthropological views. It provides an in-depth analysis of information about the history, customs, religious beliefs, and lifestyles of peoples. In addition, Beruni's geographical and ethnographic observations played an important role in shaping his anthropological methodology. The article analyzes these aspects of the work and sheds light on Beruni's views on man and society.*

Keywords: *anthropological analysis, development of human society, scientific heritage, Abu Rayhan Beruni, archaeological sources, ethnographic research, ancient cultures.*

Аннотация: *В статье рассматривается анализ антропологических проблем в эпоху "Осор аль-Бакия". Автор труда Абу Райхан Беруни предоставил важные сведения об истории, культуре и процессах социального развития человечества, сформировав свои собственные уникальные антропологические взгляды. В книге дается глубокий анализ информации об истории, обычаях, религиозных верованиях и образе жизни народов. Кроме того, географические и этнографические наблюдения Беруни сыграли важную роль в формировании его антропологической методологии. В статье анализируются эти аспекты произведения и освещаются взгляды Беруни на человека и общество.*

Ключевые слова: *антропологический анализ, развитие человеческого общества, научное наследие, Абу Райхан Аль-Бируни, археологические источники, этнографические исследования, древние культуры.*

KIRISH. O‘rta asr Sharq allomalari ham o‘z asarlarida insonning jismi, ruhiyati, ma’naviyati orasidagi o‘zaro aloqadorlik mexanizmi mohiyatini ifoda etuvchi qonuniyatlarni aniqlashga intildi. Insonning olamga bo‘lgan munosabatini, uning atrof-muhitni, hatto o‘zini-o‘zi o‘zgartira olish yo‘llari va uslublarini, o‘z taqdirini o‘zi belgilovchi buyuk mavjudot ekanligini har tomonlama tahlil qildi. O‘zi haqida, o‘zining ruhiy-ma’naviy kamoloti haqida turli g‘oyalar, ta’limotlar yaratdi. Shunday mutafakkirlardan biri Abu Rayhon Beruniy hisoblanadi.

O‘rta asrning mashhur musulmon faylasufi xorazmlik Abu Rayhon Beruniy “Bashariy ilmlar”ni ilk bor qo‘llagan olim sifatida insonni dunyo markaziga qo‘yib, uning borliq va atrofidagi muhit bilan o‘rnatgan munosabatlarini tahlil qilib, zamonaviy antropologiyaning asoschisi sifatida qabul qilinadi. Bu sohada u inson faoliyatlarini madaniy boylik sifatida tushunish uchun asosan taqqoslash, qiyoslash usulidan foydalanadi. Mutafakkirning birinchi yirik asari “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asari bo‘lib, uning arabcha nomi “Al-osor al-boqiya an al-qurun al-holiya”, Yevropada “Xronologiya”, o‘zbek sharqshunosligida “Osor al-boqiya” nomi bilan mashhurdir . Shu o‘rinda asarning mazmuni va mohiyati, o‘rganilishi haqida qisqacha to‘xtalib o‘tishni lozim deb o‘ylaymiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Osor al-boqiya asarining tuzilishi muqaddima va 21 bo‘limdan iborat bo‘lib, bo‘limlar esa, o‘z o‘rnida, boblarga ajratilgan. Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, Asarni uchta asosiy qismga bo‘lish mumkin: astronomiya (1-5 bo‘limlar), tarixiy (6-8 bo‘limlar) va diniy (9-21 bo‘limlar)[1].

Beruniy asarning muqaddima qismida Allohga hamd-u sano aytgandan keyin asarning yozilish sababini quyidagicha ifodalaydi: “Adiblardan biri mendan turli xalqlar haqidagi tarixlar, ularning boshlanishlari va shaxobchalari, ya’ni oylar va yillari ustida u tarix egalarining ixtiloflar va bu ixtilof sabablari, mashhur bayramlar, har xil vaqtlar va yumushlar uchun belgilangan kunlar, millatlarning ba’zisi amal qilib, ba’zisi amal qilmaydigan boshqa marosimlar haqida so‘radi va meni imkon boricha ularni juda ravshan bayon etib, o‘quvchi fahmlaydigan, turli kitoblarni axtarish va u kitob egalarini surishtirishga ehtiyoj qolmaydigan bir asar yozishga da’vat etdi”[2]. Beruniy bu kitobni Jurjon hokimi, Beruniyning homiysi Shams ul-Maoliy Qobus ibn Vashmgirga (976–981, 998–1012) atab yozgan edi. Muallif asarning yozilish sababalarini aytib, “Amir Shams ul-Maoliyning oliy davlatidan quvvat olib, butun kuchimizni yig‘ib, bor imkoniyatni ishga solib, goh eshitish, goh ko‘rish va qiyos qilish orqali, bilimimiz yetganicha, yuqoridagilar haqida bayon etishga bel bog‘ladim. Keyin muborak xizmat libosini kiyganligim ham o‘sha mendan so‘ralganlarni oliy taxt egasi uchun isbot etib berishga, shu bilan Shams ul-Maoliyga yangidan xizmat etib, shon-u sharafi asrlar va uzoq zamonlar osha kelgusi avlodga mendan meros bo‘ladigan faxr liboslarini kiyishga, shu asarni yozishga meni jur’atlantirdi”. Ya’ni asar bevosita Qobus ibn Vashimgirning homiyligi va Beruniyni bevosita qo‘llab-quvvatlashi natijasida yozilgan. Asar 1000-yillar atrofida yozilgan bo‘lib, o‘sha paytda Beruniy 27 yoshda edi.

Tadqiqotchilarning aniqlashicha, Osor al-boqiya asari 20 dan ortiq nusxada yetib kelgan. Asarning eng qadimiy va to‘liq nusxasi Istanbuldagi Boyazid umumiy kutubxonasida № 4667 raqamda saqlanadi. U Ibn al-Mu’izziy nomli kotib tomonidan Sa’id ibn Mas’ud Qass uchun 1207-yilda ko‘chirilgan. Sa’id ibn Mas’ud Qass haqida manbalarda ma’lumotlar kam, faqat u Abbosiylarning oxirgi xalifasi Mu’tasim (1242–58) davrida yashagani taxmin qilinadi.

MUHOKAMA. O‘zbekistonda ham Beruniyning ushbu asari ustida tarjima va tadqiqotlar olib borilgan. 1968-yilda O‘zRFA Sharqshunoslik instituti ilmiy xodimi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi O‘zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti sovrindori Abdufattoh Rasulov tomonidan ushbu asarning o‘zbek tiliga birinchi tarjimasi amalga oshirilgan va u keyingi yangi tadqiqotlarga asos bo‘lib xizmat qildi. A.Rasulov tarjima jarayonida yuqorida sanab o‘tilgan barcha nashr va qo‘lyozmalardan, shuningdek, Eronda nashr etilgan Akbar Dono Sirisht Sayrafiyning fors tilidagi tarjimasidan ham foydalangan[3].

So‘nggi o‘n yilda Beruniy asarlarini ilmiy doiralarga keng tanitish maqsadida Sharqshunoslik instituti yetakchi ilmiy xodimi, professor Ashraf Ahmedov boshchiligida (B.Abdullayev,

M.Xandamova, U.Kuranbayevalar ishtirokida) Beruniy tanlangan asarlarining yangi nashri ustida ish olib borildi. 2015-yilda “Osor al-boqiya” 1-jild sifatida rus tilida “Pamyatniki minuvshix pokoleniy” nomi ostida nashr qilindi. 2022-yilga kelib, mazkur guruh tomonidan Beruniy asarlarining yetti jildi o‘zbek tilida e’lon qilindi. Ushbu ko‘pjildning birinchisi “Osor al-boqiya” asaridir. Mazkur tarjimaning boshqalaridan afzal jihati – yangi nashrni tayyorlovchilar oldingi tarjimalarda yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilgan. Asar o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi uchun tushunilishi qiyin so‘zlarga qo‘shimcha sharhlar yozilgan.

Abu Rayhon Beruniyning “Osor al-boqiya” (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar) asari dunyoning manzarasini ilmiy va falsafiy nuqtayi nazardan tushuntirishga qaratilgan. Unda olam, vaqt, makon, madaniyatlar va inson hayotiga doir keng qamrovli mulohazalar o‘rin olgan. Asarda olam va inson o‘rtasidagi aloqa, ularning tabiatdagi o‘rni va ularning o‘zaro ta’siri tahlil qilinadi.

Mutafakkir asarda tarixiy voqealar hamda turli elat va diniy qarashlarga oid ma’lumotlar berish bilan bir qatorda, olam va odam yaralishi va undagi turli tabiiy hodisalar to‘g‘risida bir qancha ilmiy nazariyalarni ilgari surgan[4]. Avvalo, alloma olam manbasi “tuzilish va buzilish”dan iboratdir, deydi. Olamning vujudga kelishi masalasida “Olam azaliy, falak esa cheksiz bo‘shliqqa joylashgandir”, degan realistik qarashlarni ilgari suradi. Vaqt va makonning o‘zaro bog‘liqligi masalasida Beruniy olamni yaxlit tizim sifatida tasvirlaydi, u yerda vaqt va makon bir-birini to‘ldiruvchi asosiy tushunchalar hisoblanadi.

Beruniy antropologik qarashlarini, o‘z kuzatishlaridan kelib chiqqan holda, shunday gipotezani ilgari suradi: “Avval boshda dengizlar quruqlik o‘rniga va quruqliklar dengizlar o‘rniga o‘tgan. Mabodo olam insonga qadar paydo bo‘lgan bo‘lsa, uning qachon paydo bo‘lganligi noma’lumdir. Agar olam inson paydo bo‘lgandan keyin vujudga kelgan bo‘lsa, unda uning paydo bo‘lganligi odamlarning xotirasida saqlanmagan. Chunki bu o‘ta uzoq muddat bo‘lib, vaqtlar o‘tishi bilan xabarlar unutiladi va olam haqidagi ma’lumotlarni faqat maxsus o‘rgangan kishilargina idrok qila oladi”[5]. Bundan kelib chiqadiki, insoniyatning paydo bo‘lishi, uzoq evolytusiyani bosib o‘tgan va ma’lumki, olimning ko‘p fikrlari keyinchalik tasdiqlanib, ilmiy nazariyaga aylandi. Mutafakkirning bu g‘oyalari hozirgi zanmonaviy falsafaning dolzarb mavzularidan hisoblangan snergetika muammosiga va antropologiyaning ko‘pgina savollariga javob beradi deb hisoblaymiz.

NATIJALAR. Yuqoridagi iqtibosdan kelib chiqadiki, Beruniy qadimgi madaniyatlar va dinlar o‘rtasidagi bashariyatning paydo bo‘lishiga oid qarashlar xilma-xilligiga alohida e’tibor qaratgan. U “Kitob ahli” deb atagan yahudiylar, nasroniylar va boshqa dinlarning insonning kelib chiqishiga oid turli ta’limotlarini taqqoslagan. Bu esa uning madaniyatlararo va tarixiy tahlilning muhimligini tushunganidan dalolat beradi.

Beruniy din va madaniyatlar o‘rtasidagi qarashlar xilma-xilligini ularning geografik, tarixiy va ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog‘laydi. Uning maqsadi faqat qarashlarni qayd etish emas, balki ular orasidagi umumiy tamoyillarni aniqlash va ularning taraqqiyotga ta’sirini o‘rganishdan iborat[6].

Beruniy inson tarixini faqat hodisalar va faktlar orqali emas, balki ularning inson ongi va madaniy taraqqiyotga ta’sirini hisobga olgan holda o‘rganadi. Uning nazariy tahlillarida bashariyatning paydo bo‘lishi va uning tarixini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Beruniy har bir madaniyat va dinning bashariyat tarixi haqidagi qarashlarini ularning o‘ziga xos mantiqiy asoslariga ko‘ra baholagan. U hech bir madaniyatni boshqasidan ustun yoki kam emas, deb tushungan, bu esa uning ilmiy xolisligini namoyon etadi.

Beruniy insonning kelib chiqishiga oid qarashlarni har tomonlama o‘rganish orqali ularning umumiy asoslarini topishga harakat qiladi. Uning ta’kidicha, bu xilma-xillik tarixiy jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi va ushbu jarayonlarni tushunish uchun inson tabiati, ijtimoiy munosabatlari va dunyoqarashini o‘rganish zarur.

“Osor al-boqiya”dagi mazkur fikrlar Abu Rayhon Beruniyning antropologik masalalarga ilmiy va xolis yondashuvini aks ettiradi. U qadimgi madaniyatlar o‘rtasidagi qarashlar xilma-xilligini yoritar ekan, ularning inson tarixi va madaniyatlari evolyutsiyasiga ta’sirini tushuntirishga intiladi. Beruniy antropologiyasida insonni tabiatning bir bo‘lagi sifatida qaraydi. Uning fikricha, inson tabiat qonunlari ta’sirida yaratiladi va yashaydi. Olimning geografiya va mineralogiya sohasidagi tadqiqotlari inson faoliyati va tabiiy resurslardan

TAMADDUN NURI

foydalanishning uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Masalan, “Minerologiya” asarida Beruniy minerallarning tabiati va inson hayotidagi ahamiyatini o‘rganadi. Bu holat insonning tabiiy va ijtimoiy borliqdagi rolini tushunishga yordam beradi[7].

XULOSA. Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, yuqorida keltirilganidek, Beruniyning antropologik usuldan foydalanadigan tanqid va tekshirish usulida rivoyatlar tahlili alohida o‘rin tutadi. Beruniyning antropologik qarashlarining manbaviy asoslarini u o‘zidan oldin ilmiy uslublar asosida yozilgan asarlarga murojaat etadi. U o‘z asarlarida hind, yunon va boshqa xalqlarning shu va shunga o‘xshash rivoyatlarini tahlil qiladi. U asarlarida Abu Yoqub Is’hoq Kindiy, Zakariyo ar-Roziy va Dinovariylarning nomlari ko‘p marta eslatiladi. Ayniqsa, Zakariyo ar-Roziyning qarashlari ta’siri katta bo‘lganligini kuzatishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent: O‘zbekiston, 2022, -B.39.
2. Sachau E. The Chronology of Ancient Nations, translated and edited, with notes and index, by London 1879.
3. Abu Reyxan Biruni, Izbrannie proizvedeniya, t. I. Pamyatniki minuvshix pokoleniy / Perevod M. Salye. Tashkent, 1957.
4. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I tom. – T.: 1968. –B.13.
5. Sachau E. Chronologie orientalischer Völker von Albêrûni, herausg. von, Leipzig 1878.
6. Akbar Dono Sirisht. Tarjuma-ye Osor al-Boqiye-ye Abu Rayhon Biruni. Tehron, 1321/1943.
7. Ebu Reyhan el-Biruni, Maziden Kalanlar (El-Asar el-Bakiye), tr. Ahsen Batur, Istanbul 2011.
8. Akbar Dono Sirisht. Tarjuma-ye Osor al-Boqiye-ye Abu Rayhon Biruni. Tehron, 1321/1943.
9. Jurakulov F.N. Abu Rayhon Beruniy tabiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy merosining G‘arb olimlari tomonidan tadqiq etilishi /falsafiy-tarixiy tahlil/ Fal.fan.nom. darajasini olish uchun yoz.diss.- Toshkent, 2007. –B.94.
10. To‘rayev B.O. va boshq. Sinergetika: mohiyati, qonuniyatlari va amaliyotda namoyon bo‘lishi //T.: Navro‘z nashriyoti. – 2017. – S. 12-13.
11. Mavlyanovna A.M. Artistic Creativity as a phenomenon of culture and spirituality (axiological approach) //Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 10-14.
12. Usmonov F.N. The place of rational and creative thought in turning the virtuality into reality //Paradigmata poznani. – 2014. – №. 2. – S. 31-33.
13. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – T. 2. – №. 11. – C. 17-20.
14. Ризаев И.И. Структура социальной системы – основа самоорганизации общества. – 2020.
15. Samatov X., Ibadullayeva Z. Sociological analysis of study courses //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 5.
16. Kubayeva S. Intellectual Games: Stimulating the Development of The Human Mind //International Journal of Scientific Trends. – 2023. – T. 2. – №. 12. – C. 74-78.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 1(091

IJTIMOIY-AXLOQIY QADRIYATLARNING BARKAMOL AVLODNI TARBIYALASHDAGI AHAMIYATI

Axmedova Ma'rifat Abdullayevna, UrDU dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

THE IMPORTANCE OF SOCIO-MORAL VALUES IN THE UPBRINGING OF A HARMONIOUS GENERATION

Akhmedova Marifat Abdullayevna, Associate Professor of UrSU, Doctor of Philosophy in Philosophy (PhD)

ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ВОСПИТАНИИ ГАРМОНИЧНОГО ПОКОЛЕНИЯ

Ахмедова Маърифат Абдуллаевна, доцент УрГУ, доктор философии по философским наукам (PhD)

https://orcid.org/0000-0003-1753-6779
e-mail: ahmedovamarifat79@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarning barkamol avlodni tarbiyalashdagi ahamiyati to'g'risida fikrlar yoritilgan. Ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar orqali insonning tom ma'nodagi mavjudligi belgilanadi. Ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar insonlar o'rtasida to'g'ri munosabatlarni shakllantiradigan, jamiyatda barqarorlik va tartibni saqlaydigan, har bir insonning ahamiyatini anglash va unga hurmat ko'rsatish kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar insonlarga o'zaro hurmat, bag'rikenglik, adolat va mehr-oqibatni o'rgatadi. Bu qadriyatlar yoshlarni to'g'ri qarorlar qabul qilishga, boshqalarga nisbatan hurmat ko'rsatishga va o'zini mas'uliyatli his qilishga undaydi.*

Kalit so'zlar: *qadriyat, maqsad, salohiyat, barkamol shaxs, vatanparvarlik, ajdodlar, xalq, kutubxona, qo'lyozma, adabiyot, san'at, axloq, falsafa, qalb.*

Abstract*: This article covers ideas about the importance of socio-moral values in the upbringing of a harmonious generation. Through socio-moral values, the literal existence of a person is determined. Socio-moral values include concepts such as understanding and respecting the importance of each person, which form the right relationship between people, maintain stability and order in society. Social moral values teach people mutual respect, tolerance, justice and kindness. These values encourage young people to make the right decisions, show respect for others, and feel responsible.*

Keywords*: value, purpose, potential, harmonious personality, patriotism, ancestors, people, library, manuscript, literature, art, ethics, philosophy, heart.*

Аннотация*: В этой статье рассматриваются идеи о важности социально-нравственных ценностей в воспитании гармоничного поколения. Через социально-нравственные ценности определяется буквальное существование человека. К социально-нравственным ценностям относятся такие понятия, как те, которые формируют правильные отношения между людьми, поддерживают стабильность и порядок в обществе, осознают значимость каждого человека и проявляют к нему уважение. Социальные моральные ценности учат людей взаимному уважению, терпимости, справедливости и доброте. Эти ценности побуждают молодых людей принимать правильные решения, проявлять уважение к другим и чувствовать ответственность.*

Ключевые слова: *ценность, цель, потенциал, гармоничная личность, патриотизм, предки, народ, библиотека, рукопись, литература, искусство, мораль, философия, душа.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Mustaqillik yillarida mamlakatimiz ta'lim tizimidagi keng qamrovli islohotlar tezda samara berib, jahon hamjamiyatining havasini keltirayotgani bejiz emas, mustaqilligimizning ilk kunlaridan boshlab o'zligimizni anglash, milliy qadriyatlarimizni tiklashga alohida e'tibor qaratildi. Bundan ko'zlangan yagona maqsad esa ertangi kunimizning egalari bo'lmish yoshlarni yuksak intellektual salohiyatli, barkamol shaxs qilib tarbiyalashdir. O'z navbatida yoshlarda vatanparvarlik ruhini uyg'otish, eng avvalo, ularning ma'naviy dunyosini shakllantirish masalalarining qanchalik samarali hal etilishiga bog'liq. Shuning uchun ham hozirda yoshlarda tarixiy ong va tarixiy xotirani shakllantirish muammosini o'rganish dolzarb bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Ana shu yo'lda ajdodlarimizning boy ilmiy merosi va tarixiy xotirasi muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og'zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanib kelinayotgan ming-minglab qo'lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimyo, astronomiya, me'morchilik, dehqonchilik va boshqa ilm sohalariga oid bebaho asarlar bizning buyuk ma'naviy boyligimizdir. Ana shunday katta ko'lamdagi boy ilmiy merosga ega xalq dunyoda kamdan kam topiladi[1].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Qalb, yurak, din va ilohiyot sof tushunchalar hisoblanadi. Qur'oni Karimda "qalb" so'zi 133 marta uchraydi. Tustariy, Balxiy, Nuriy, Termiziy, G'azzoliy kabi allomalar fikricha, qalb inson ichidagi ilohiy sir bo'lib, shu tufayli inson hatto farishtalardan ham yuqori turadi. Qalb narsalarning tub mohiyatini ko'ra oladi, u inson xatti-harakatlarini aks ettiruvchi ko'zgu bo'lib, savob amallar uni nurga to'ldiradi, yomon amallar esa, aksincha, xiralashtiradi[2].

Demak, insonning tom ma'nodagi mavjudligi uning qalbida aks etadi. Qalbi nur, ezgulik, yaxshilik, go'zallik bilan to'lgan har qanday insonni mukammallikka intilgan, o'zini yaxshi insonga aylantirishga harakat qilayotgan shaxs sifatida tan olish mumkin.

Shu bilan birga go'zal inson, yaxshi shaxs tarbiyasi faqat uning qalbi bilangina belgilanmaydi. Qalb bilan bab-baravar aqlning o'rni ham juda katta. Aql eng ulug' ne'matlardan biri sanaladi va u insonni doimo anglash, fikrlash, mushohada etish, tafakkur qilishga undaydi.

Masalaning eng muhim jihati shundaki, qalb aql bilan uyg'unlashgandagina u tom ma'noda insonga, insoniyatga xizmat qilishi mumkin, zero, Arastu ta'kidlaganidek, aql dil go'zalligi bilan qo'shilsa fazilatga aylanadi, aks holda aql fazilat emas.

Insonda qalb va aql uyg'unligiga erishishning barkamol avlod tarbiyasidagi o'rni masalasiga Sharqda, ayniqsa, katta ahamiyat berilgan. Buyuk mutafakkir Abu Homid G'azzoliy o'zining "Kimyoi saodat" asarida inson tanasini shaharga o'xshatadi. Uning aytishicha qalb, dil – bu shaharning podshohi. Aql bu shahar podshohining vaziri. "Bunga o'xshash vaqtiki podshoh Dil vazir – Aqlning maslahati birla ish qilsa, shahvat va g'azabni vazir Aqlning zerdasti va farmonida qilsa, badan mamlakati aning nizomida bo'lg'usidir. Va saodat yo'lini topib, Haq Taoloning ma'rifatini hosil qilg'usidir va agar Dil vazir Aqlni shahvat va g'azab iligida asir qilsa, badan mamlakati vayron bo'lib, podshoh Dil ham asir bo'lib, badbaxt va halok bo'lg'usidir"[3].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Nazarimizda, qo'yilgan masalaga bundan ortiq izoh yo'q. Qalb bilan aql uyg'unlashgan joyda rivojlanish, yaxshilik, ezgulik, go'zallikka intilish bor. Qalb, dil va aql o'rtasidagi kelishmovchilik esa, barcha ziddiyatlar, nohaqliklar,

[1] Каримов И. А. "Юксак маънавият – енгилмас куч" Иккинчи нашр. Т.: "Маънавият" 2010, 31-бет.

[2] Ислом энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. –Б.290.

[3] Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. Руҳ ҳақиқати. – Т.: Адолат, 2005. –Б.37.

adolatsizliklarning manbaidir. Shubhasiz, ushbu holatda qalb, dil, yurakning o‘rni, ahamiyati kattadir.

Jamiyat ma’naviy qiyofasini belgilashda, fuqaroning sog‘lom ma’naviy ehtiyojini shakllantirishda, shak-shubhasiz, yuqoridagi savollarga berilgan javoblar muhim ahamiyatga ega. Fuqaro ma’naviy ehtiyojini shakllantirish o‘ta murakkab va ma’lum vaqtni talab etadi. Buning uchun, eng avvalo, shaxsda o‘zini-o‘zi rivojlantirishga moyillik bo‘lishi lozim. Bu esa, ko‘proq oila, mahalla, o‘qiyotgan yoki ishlayotgan bilim yurti, muassasa, tashkilotdagi, umumiy tarzda aytadigan bo‘lsak, jamiyatdagi o‘rnak va ibrat masalasiga bog‘liq. Bu birinchi masala.

Masalaning ikkinchi jihati yon-atrofimizda, dunyoning boshqa mamlakatlarida yoshlarga taqdim etilayotgan turli ma’naviy “ne’matlar” saviyasiga bog‘liq. Ma’lumki, “sadizm” iborasi fransuz yozuvchisi Markiz de Sad (1740-1814-yillar) nomi bilan bog‘liq. Sadizmning ma’no-mohiyati – jinoiy buzuqlik, yostiqdoshiga jismoniy azob yetkazilgan taqdirdagina to‘la-to‘kis huzur qilish, haddan tashqari shafqatsizlik, boshqalarning azoblanishidan huzurlanish demak. Taniqli adib M.Shohonov ta’kidlaganidek, de Sad asarlarida tasvirlangan ma’naviy qashshoqlik, ashaddiy shafqatsizlik manzaralari faqat la’natlashga loyiq. O‘z onasini zo‘rlagan murtad, qizini o‘ziga o‘ynash tutib, so‘ng uning murdasini ovloq joyga eltib tashlaguncha yalab-yulqab borgan vosvos ota haqidagi parchalarni o‘qishning o‘zi ham azob. Shunday bo‘lsa-da, de Sad kitoblarini o‘qishga mushtoq bo‘lgan kitobxonlar juda ko‘p[4].

Insonning go‘zal fazilatlari, uning muqaddasligini ifoda etuvchi asarlar bilan birga uni kamsituvchi, yerga uruvchi ayrim “asarlar”ning yuzaga kelishi, shubhasiz, fuqaro ma’naviy ehtiyojini vulgarlashtiradi. Bosqinchilik, ur-yiqit, zo‘ravonlikni muntazam ravishda “tomosha qiluvchi”, “o‘qiydigan” kishidan nimani ham kutish mumkin? Sog‘lom ma’naviyat yomon odamning yaxshi odamga, yaxshi odamning esa go‘zal xulqli insonga aylanishini ifoda etuvchi ma’naviy boyliklar asosidagina shakllanishi mumkin.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Shu ma’noda bizning jamiyat a’zolari o‘rtasida olib boradigan ishlarimiz, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarimiz o‘z maqsad-muddaomizga yetkazyaptimi, ular sog‘lom ma’naviy ehtiyojni shakllantirishga xizmat qilyaptimi – buni aniqlash juda muhim. Qolaversa, sog‘lom ma’naviy ehtiyoj fuqaroda erkin tafakkur qilish, fikriy mustaqillikka erishishni ta’minlaydi. Olib borayotgan targ‘ibot-tashviqot, ma’naviy-mafkuraviy ishlarimiz aniq maqsadga yo‘naltirilmas ekan, undan hech kim, hech qanday naf ko‘rmaydi. Fuqaroning qiziqishi, xususiyatlari, yoshi va boshqa jihatlari e’tiborga olinib o‘tkaziladigan har qanday tadbir bir tomondan, o‘sha shaxsning sog‘lom ma’naviy ehtiyojini shakllantirishga xizmat qilsa, boshqa tomondan, uning ma’naviy qiyofasini boyitishga, mustaqil shaxs sifatida barkamol inson bo‘lib tarbiya topishiga imkon beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Иккинчи нашр. Т.: Маънавият. 2010, 31-бет.
2. Ислом энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. –Б.290.
3. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. Руҳ ҳақиқати. – Т.: Адолат, 2005. –Б.37.
4. Айтматов Ч., Шоҳонов М. Чўққида қолган овчининг оҳу зори. - Т.: Шарқ, 1998. –Б.128.
5. Мирзаев Т., Ширинов Т. Буюк тарихимиз кўзгуси // Халқ сўзи газетаси, 2003 йил, 2 апрель.

[4] Айтматов Ч., Шоҳонов М. Чўққида қолган овчининг оҳу зори. - Т.: Шарқ, 1998. –Б.128.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 81-2

THE PHRASES RELATED TO "LIFE" CONCEPT IN ENGLISH

Iskandarova Gulifor Muzaffar qizi, a student of the 2303 group of the 2nd year of UrSU

INGLIZ TILIDAGI "HAYOT" TUSHUNCHASI BILAN BOG'LIQ IBORALAR

Iskandarova Gulifor Muzaffar qizi, UrDU 2-kurs 2303-guruh talabasi

ФРАЗЫ СВЯЗАННЫЕ С ПОНЯТИЕМ "ЖИЗНЬ" В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Искандарова Гулифор Музаффар кызы, студентка 2303-группы 2-курса УрГУ

https://orcid.org/0009-0004-0912-6096
e-mail: gulifor.iskandarova@bk.ru

***Abstract**: The nature and definition of life have been long-standing subjects of debate across multiple disciplines, ranging from biology to philosophy and even artificial intelligence. This article provides an overview of the most significant attempts to categorize and define life, focusing on the various frameworks proposed in recent decades. Through examining definitions from both experts in the field and innovative research on artificial life (A-Life) and synthetic biology, this paper explores how life has been conceptualized and classified.*

***Keywords**: life, artificial life, synthetic life, origins of life, definition of life, epistemology, ontology, Strong A-Life, Weak A-Life, self-replication, minimal genomes, prebiotic chemistry.*

***Annotatsiya:** hayotning tabiati va ta'rifi uzoq vaqtdan beri biologiya va falsafadan tortib sun'iy intellektgacha bo'lgan turli fanlarda muhokama mavzusi bo'lib kelgan. Ushbu maqola so'nggi o'n yilliklarda taklif qilingan turli xil ramkalarga e'tibor qaratib, hayotni tasniflash va aniqlashga qaratilgan eng muhim urinishlar haqida umumiy ma'lumot beradi. Ushbu soha mutaxassislari va sun'iy hayot (A-Life) va sintetik biologiya sohasidagi innovatsion tadqiqotlar tomonidan taklif qilingan ta'riflarni o'rganib chiqib, ushbu asar hayotning qanday konsepsiyalashtirilganligi va tasniflanganligini ko'rib chiqadi.*

***Kalit so'zlar:** hayot, sun'iy hayot, sintetik hayot, hayotning kelib chiqishi, hayot ta'rifi, epistemologiya, ontologiya, Strong A-Life, tsel A-Life, o'z-o'zini ko'paytirish, minimal genomlar, prebiyotik kimyo.*

***Аннотация:** Природа и определение жизни долго были предметом обсуждения в различных дисциплинах, начиная от биологии и философии и заканчивая искусственным интеллектом. Эта статья предоставляет обзор наиболее значительных попыток классифицировать и определить жизнь, сосредотачиваясь на различных рамках, предложенных в последние десятилетия. Изучая определения, предложенные как экспертами в данной области, так и инновационными исследованиями в области искусственной жизни (A-Life) и синтетической биологии, данная работа рассматривает, как жизнь была концептуализирована и классифицирована.*

***Ключевые слова:** жизнь, искусственная жизнь, синтетическая жизнь, происхождение жизни, определение жизни, эпистемология, онтология, Strong A-Life, Weak A-Life, саморазмножение, минимальные геномы, предбиотическая химия.*

INTRODUCTION. The search for a definitive understanding of life has given rise to many competing theories, each offering a different perspective on what constitutes life. The effort to define life is not only a philosophical inquiry but a scientific challenge that extends to fields such as

artificial life, synthetic biology, and the study of the origins of life itself. Researchers like Popa (2004), Trifonov (2011), and Malaterre & Chartier (2019) have all attempted to categorize the many definitions of life based on different approaches, whether theoretical, operational, or functional. These definitions range from biological criteria, such as the capacity for self-replication, to the inclusion of artificial systems that replicate lifelike behaviors. The diversity of definitions indicates the complexity and richness of the concept of life. This article examines both theoretical approaches to defining life and practical applications in related areas like synthetic biology and palliative care, where the concept of "living in the moment" has been found to be an effective coping strategy for individuals facing life-threatening illness.

RELEVANCE OF WORK. The ability to define life carries significant weight in numerous scientific and healthcare fields. In synthetic biology, for instance, understanding life at a molecular or chemical level opens possibilities for creating artificial life forms. The search for life beyond Earth also hinges on a shared understanding of life. In healthcare, particularly in palliative care, defining life affects how practitioners engage with terminally ill patients. Understanding the psychological and emotional facets of life, such as how individuals cope with the knowledge of their imminent death, is crucial for providing dignified care in the final stages of life. As part of dignity-conserving care (DCC), the concept of "living in the moment" is significant in promoting psychological well-being in terminally ill patients.

PURPOSE. The purpose of this article is to critically analyze the different attempts at defining life, providing an overview of the competing definitions in contemporary scientific discourse. Furthermore, this paper aims to demonstrate how these definitions can inform the practical application of the concept of life, particularly in the field of palliative care. By investigating "living in the moment", a concept integral to dignity-conserving care, this article aims to offer insights into how life can be meaningfully understood in both philosophical and clinical contexts.

MATERIALS AND METHODS OF RESEARCH. This research combines theoretical analysis with empirical studies to explore the various conceptualizations of life. In addition to literature reviews and analysis of definitions in artificial life and synthetic biology, a concept analysis method based on Walker and Avant's (2014) approach was utilized to examine the idea of "living in the moment". This method involved systematic searches of international online databases for relevant studies published between 1941 and 2019. Grey literature, dictionaries, and additional hand-searching were conducted to ensure comprehensive coverage of the concept's applications in clinical and theoretical settings.

RESULTS AND DISCUSSION. Numerous definitions of life were reviewed and classified into three broad categories: (1) functional definitions, which focus on the ability of systems to exhibit characteristics such as self-replication and energy transformation; (2) structural definitions, which emphasize the chemical and physical embodiment of life in molecular terms; and (3) operational definitions, which are based on the practical behaviors and properties exhibited by life forms. The work of Popa (2004), Trifonov (2011), and Malaterre & Chartier (2019) provides a framework for these categorizations, showing overlaps but also distinctions based on the underlying assumptions of each researcher. For instance, the debate between Strong and Weak Artificial Life reflects a philosophical divide on whether functional behavior can substitute for the chemical embodiment of life. Strong A-Life advocates argue that entities capable of replicating behaviors of living organisms should be considered "alive", while critics point out that life requires physical embodiment and cannot be merely mimicked by functional representations.

Another central concept explored is the idea of "living in the moment", particularly in relation to dignity-conserving care. Studies have shown that patients facing life-threatening illnesses who focus on the present moment often report increased well-being, even in the face of their terminal condition. Living in the moment allows these individuals to find meaning in small pleasures, such as listening to music, gardening, or simply appreciating nature. This concept is essential for creating a compassionate and person-centered care approach, which addresses the emotional, psychological, and spiritual needs of individuals nearing the end of life.

CONCLUSION. While the definition of life remains elusive and diverse, the integration of artificial life research, synthetic biology, and

TAMADDUN NURI

philosophical inquiry offers new perspectives on what constitutes life. Whether life can be replicated in artificial systems or whether biological embodiment is necessary for life to exist remains a key point of contention. However, the understanding of life from a clinical and humanistic standpoint can provide essential insights, particularly in the field of palliative care. The concept of "living in the moment" has profound implications for dignity-conserving care at the end of life, as it helps terminally ill patients cope with their circumstances and find meaning in their final days. As the scientific community continues to explore life from a multitude of angles, future discoveries may provide clearer definitions, bridging the gap between theoretical and practical understandings of life.

REFERENCES:

1. Cleland, Carol E., 2019, *The Quest for a Universal Theory of Life: Searching for Life as we Don't Know It* (Vol. 11), Cambridge: Cambridge University Press.
2. Cleland, Carol E. and Christopher F. Chyba, 2002, Defining'life', *Origins of Life and Evolution of the Biosphere*, 32(40): 387–393.
3. Corbella, Mercedes, 2020, Globally, seven in ten adults favor allowing abortion, *IPSOS*, published online 17 August 2020 [Corbella 2020 available online].
4. Mariscal, Carlos and W. Ford Doolittle, 2015, Eukaryotes first: how could that be? *Philosophical Transactions of the Royal Society B (Biological Sciences)*, 370(1678): 20140322.
5. Mariscal, Carlos and W. Ford Doolittle, 2020, Life and Life Only: a Radical Alternative to Life Definitionism, *Synthese*, 197(7): 2975–2989.
6. Ammer, C., 2013. *The American Heritage Dictionary of Idioms: American English Idiomatic Expressions & Phrases*. Houghton Mifflin Harcourt, New York.
7. Anagnostopoulos, F., Griva, F., 2011, Exploring time perspective in Greek young adults: validation of the Zimbardo time perspective inventory and relationships with mental health indicators, *Soc. Indic. Res.*, 106 (1), 41–59.
8. Andersson, M., Hallberg, I.R., Edberg, A.K., 2008, Old people receiving municipal care, their experiences of what constitutes a good life in the last phase of life: a qualitative study, *Int. J. Nurs. Stud.*, 45 (6), 818–828.
9. Andrew, J., Johnston, B., Papadopoulou, C., 2013, Community nurses' participation in palliative care research: the dignity care pathway, *Br. J. Community Nurs.*, 18 (7), 326–331.
10. Arantzamendi, M., Garcia-Rueda, N., Carvajal, A., Robinson, C.A., 2018, People with advanced cancer: the process of living well with awareness of dying, *Qual. Health Res.*, 0 (0), 1–13.
11. Baker, P., Beesley, H., Fletcher, I., Ablett, J., Holcombe, C., Salmon, P., 2016, Getting back to normal' or'a new type of normal'? A qualitative study of patients' responses to the existential threat of cancer, *Eur. J. Cancer Care*, 25 (1), 180–189.
12. Benzein, E., Norberg, A., Saveman, B.I., 2001, The meaning of the lived experience of hope in patients with cancer in palliative home care, *Palliat. Med.*, 15 (2), 117–126.
13. Black, J., 2011, What are patients' priorities when facing the end of life? A critical review, *Int. J. Palliat. Nurs.*, 17 (6), 294–300.
14. Bradt, J., Dileo, C., 2010, Music therapy for end-of-life care, *Cochrane Database Syst. Rev.*, 20 (1), 1465–1858.
15. Brown, H., Johnston, B., Östlund, U., 2011, Identifying care actions to conserve dignity in end-of-life care, *Br. J. Community Nurs.*, 16 (5), 238–245.
16. Buiting, H.M., Terpstra, W., Dalhuisen, F., Gunnink-Boonstra, N., Sonke, G.S., Hartogh, G., 2013, The Facilitating Role of Chemotherapy in the Palliative Phase of Cancer: qualitative interviews with advanced cancer patients, *PLoS One*, 8 (11), e77959.
17. Cameron, J., Waterworth, S., 2014, Patients' experiences of ongoing palliative chemotherapy for metastatic colorectal cancer: a qualitative study, *Int. J. Palliat. Nurs.*, 20 (5), 218–224.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 37.02.78.01.398

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ ЧЕРЕЗ ФОЛЬКЛОРНУЮ МУЗЫКУ В ОБРАЗОВАНИИ

Сиддикова Гульноза Шаравиддиновна, доцент кафедры дистанционного образования в области педагогики, психологии и музыки Джизакского государственного педагогического университета

TA'LIMDA XALQ MUSIQASI ORQALI SAMARALI USULLARDAN FOYDALANISH

Siddiqova Gulnoza Sharaviddinovna, Jizzax davlat pedagogika universiteti "Pedagogika, psixologiya va musiqa fanlari bo'yicha masofaviy ta'lim" kafedrasi dotsenti

THE USE OF EFFECTIVE METHODS THROUGH FOLK MUSIC IN EDUCATION

Siddikova Gulnoza Sharavidinovna, Associate Professor of the Department of Distance Education in the Field of Pedagogy, Psychology and Music, Jizzakh State Pedagogical University

https://orcid.org/0009-0008-8656-0813

e-mail: gulfggd7@gmail

Аннотация: *Народная музыка является неотъемлемой частью культурного наследия каждого народа, она отражает историческую, культурную и духовную жизнь народа. Процесс обучения студентов народной музыке помогает не только развивать музыкальные способности, но и понимать их культурную и историческую жизнь. В данной статье представлена информация об эффективных методах и методах обучения народной музыке.*

Ключевые слова: *речевое искусство, фольклор, методы обучения музыке, интерактивный метод, музыкальная грамотность, педагогика, вокал, интерактивное обучение.*

Annotatsiya: *Xalq musiqasi har bir xalq madaniy merosining ajralmas qismi bo'lib, u xalqning tarixiy, madaniy va ma'naviy hayotini aks ettiradi. O'quvchilarga xalq musiqasini O'rgatish jarayoni nafaqat musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirishga, balki ularning madaniy-tarixiy hayotini anglashga ham yordam beradi. Ushbu maqolada xalq musiqasini o'rgatishning samarali metod va usullari haqida ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar: *nutq san'ati, xalq og'zaki ijodi, musiqa o'qitish metodikasi, interfaol usul, musiqiy savodxonlik, pedagogika, vokal, interfaol ta'lim.*

Abstract: *Folk music is an integral part of the cultural heritage of every nation, it reflects the historical, cultural and spiritual life of the people. The process of teaching folk music to students helps not only to develop musical skills, but also to understand their cultural and historical life. This article provides information about effective methods and methods of teaching folk music.*

Key words: *speech art, folklore, music teaching methods, interactive method, musical literacy, pedagogy, vocal, interactive education.*

ВВЕДЕНИЕ. Традиции и национальные традиции узбекского народа настолько многочисленны, что их всех не перечесть. Подобные достижения нашего творческого народа не потеряли своего значения и сегодня. Некоторые из них дошли до нас в неизмененном виде. Эти традиции и обычаи занимают свое место в мире искусства как «фольклорный» жанр.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД. Термин «фольклор» происходит от английских слов «folk» — «народ» и «lore» — «мудрость» и

означает народную мудрость, мастерство, артистизм. Этот термин был впервые предложен Уильямом Томсом в 1846 году и с тех пор получил международное признание. Изучение фольклора как науки зародилось в английских университетах в 17 веке. К 1860-1870-м годам фольклор стал изучаться как наука в российских университетах.

ОБСУЖДЕНИЕ. Фольклор, как древнее искусство слова, отличается высоким артистизмом. В нем сформировались различные жанры выражения действительности: сказки, былины, пословицы, песни, загадки. Действительность, изображенная в фольклоре, принадлежит прошлому согласно времени, поэтому следы той древности сохранились в характере того или иного жанра, а также в особенностях языка.

Устность в фольклоре – это образ жизни и творчества народного творчества. Потому что оно также появилось как представитель жизни, мировоззрения и верований, борьбы и поражений наших предков в далеком прошлом, когда еще не была открыта письменность. Фольклор рождается из источника памяти, из передачи памяти из уст в уста. Народную музыку говорят и поют, а художественную литературу только читают. Как бы ни изменялась форма и содержание фольклорного произведения вследствие сарафанного радио, это не снижает его идейную, художественную и эстетическую ценность. Потому что творцом фольклора является народ.

Народная музыка преподается по нескольким предметам в учебнике музыки для 4-6-7 классов, а ее практические и теоретические занятия требуют от учителя высокого музыкального мастерства и методики преподавания. Например, в учебнике по музыкальной грамоте 4 класса «Кто вам от нас нужен», в учебнике музыки 6-7 классов даны «Яллама-ёрим», «Ким олади шугинани-йо», «Бойи-бойи». В то же время от преподавателя требуется правильно и четко планировать учебные ресурсы, хорошо выполнять упражнения, выбирать преподаваемые произведения в соответствии со способностями учащихся каждого этапа. При подготовке лекций по фольклорной музыке, фольклору, его жанрам, историческому происхождению, истории учения необходимо уделять особое внимание объяснению простым языком каждого из древних терминов характерных для музыки. На первых занятиях учащимся можно преподавать подборку популярных в народе фольклорных песен с целью развития навыков исполнения фольклорного музыкального искусства.

РЕЗУЛЬТАТЫ. Народная музыка исполняется не так, как стоять на одном месте и петь хоровые или вокальные произведения. Они исполняются одновременно с песнями, танцами и сценическими действиями. Поэтому перед преподаванием каждого фольклорного произведения учащимся в течение 5-10 минут разъясняется содержание произведения, его значение, к какому жанру фольклора оно относится, сценические действия. Затем произведение исполняет педагог. Проводятся 5-10 минут упражнений по настройке голоса, таких как хоровая и вокальная тренировка. При этом в течение 5-10 минут выполняются сценические движения, т.е. легкие гимнастические упражнения. Особое внимание следует уделить аплодисментам. Аплодисменты – один из главных инструментов исполнения народной музыки. Аплодисменты делятся на три типа: быстрые хлопки, средние хлопки и тяжелые хлопки. Какой из них использовать, зависит от структуры и характера работы. После вокальной разминки и разминки тела (гимнастики) разучивается новое произведение. Под руководством и контролем преподавателя студентам группы предстоит соединить теоретические знания, полученные в ходе обучения, с практическими занятиями и постоянно совершенствовать свои навыки и квалификацию. После разучивания каждого произведения фольклорной музыки проводятся контрольные занятия по рейтингу. Определяется и оценивается, насколько каждый студент освоил изучаемую работу. Таким образом, предполагается провести дополнительное

TAMADDUN NURI

индивидуальное обучение со студентами, хорошо его освоившими. Причина в том, что большинство фольклорных произведений исполняется сольным певцом, а хор произведения сопровождается группой.

Практические занятия, проводимые в группах, должны быть быстрыми, веселыми и творческими во всех отношениях, при этом проверяется, насколько студент освоил преподаваемую работу. Планируется интерпретировать, давать советы и пояснения новых фольклорных произведений, актуализировать, рецензировать и анализировать поступающие произведения.

Как уже говорилось выше, в любом душевном состоянии и при любых условиях преподавателю следует входить в практическое занятие в приподнятом настроении, в исполнительском настроении и как можно скорее готовить учащихся к «пею». Потому что этот дух и приподнятое настроение передается от преподавателя к ученикам, и они быстро и внимательно усваивают сдаваемую и изучаемую работу.

Уроки танцев. Преподавание народных танцев повысит интерес учащихся к музыке.

Звуковые игры. Игры, сочетающие музыку и действие, привлекают внимание учащихся.

Интерактивные методы обучения. Для обеспечения активного участия студентов необходимо использовать интерактивные методы обучения. Эти методы включают в себя:

Групповые проекты: разделите учащихся на небольшие группы, чтобы провести исследование народной музыки и представить результаты. Мероприятия и концерты. Поощрение учащихся демонстрировать свои творческие способности укрепляет их уверенность.

Использование технологий. Использование современных технологий в образовательном процессе позволяет сделать изучение народной музыки более интересным и эффективным. Это включает в себя:

Интернет-ресурсы: доступ к музыке, видео и образовательным материалам на онлайн-платформах.

Мобильные приложения: укрепление теоретических знаний учащихся с помощью приложений, предназначенных для музыкального образования.

Культурный обмен знакомит студентов с другими культурами и повышает их интерес к народной музыке. Этот процесс: международные музыкальные мероприятия. Привлекайте учащихся к участию в международных музыкальных фестивалях или мероприятиях. Программы культурного обмена: музыкальный обмен со студентами из других стран.

Процесс обучения фольклорной музыке важен для повышения интереса учащихся к культурному наследию и развития их музыкальных навыков. Упомянутые выше методы и приемы помогут учащимся сделать процесс изучения народной музыки более интересным и эффективным. В результате студенты не только изучают музыку, но и глубже знакомятся с культурой своего народа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Изучая методику преподавания фольклорной музыки, учащиеся воспитываются в духе преклонения перед нашими древними традициями, обычаями, трудово-обрядовыми песнями и напевами, уважения к нашим национальным ценностям, глубоко и в совершенстве познают наше национальное музыкальное искусство.

Изучение методики преподавания фольклорной музыки прививает студентам любовь к национальной музыке и национальным ценностям. Его основная цель – развитие навыков пения, которое считается продвинутым видом народного музыкального исполнения, а также обучение созданию узбекского певческого искусства и зарождению классической музыки.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Курбанов С.Х. Методика преподавания фольклорной музыки (учебное пособие).
2. Рахмонов А. Узбекская народная музыка. Теория фольклора и традиционной музыки. 2020 год.
3. Мурадов Ш. Музыкальное образование и его инновационные методы. Методика музыкального образования. 2021 год.
4. Абдуллаева М. Народная музыка и ее история. Народные музыкальные традиции. 2019 год.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 551.371.3.74

MATERIKLAR VA OKEANLAR GEOGRAFIYASI KURSINI O‘QITISHDA O‘QUVCHILARDA GEOGRAFIYA TA’LIMINING AUDIOVIZUAL VOSITALARI BILAN ISHLASH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Rustamova Maftuna Anvarjon qizi, UrDU akademik litseyi geografiya fani o‘qituvchisi

PECULIARITIES OF FORMATION OF STUDENTS’ SKILLS OF WORKING WITH AUDIOVISUAL MEANS OF GEOGRAPHY EDUCATION IN TEACHING THE GEOGRAPHY OF CONTINENTS AND OCEANS COURSE

Rustamova Maftuna Anvarjon qizi, Geography teacher of UrDU academic lyceum

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ РАБОТЫ С АУДИОВИЗУАЛЬНЫМИ СРЕДСТВАМИ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ КУРСА ГЕОГРАФИИ МАТЕРИКОВ И ОКЕАНОВ

Рустамова Мафтуна Анваржон кызы, учитель географии академического лицея УрГУ

https://orcid.org/0009-0004-9837-316X

e-mail: rustamova97maftuna@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada geografiya ta’limi metodikasi va geografiya ta’limini rivojlanishida audiovizual vositalardan foydalanishning ahamiyati, audiovizual vositalar va ularning turlari haqida so‘z yuritilgan va geografiya ta’limida axborot texnologiyalaridan va audiovizual vositalardan foydalanishning ahamiyati haqida ma’lumot berilgan. Geografiya ta’limining “Materiklar va okeanlar geografiyasi” kursida axborot texnologiyalaridan va audiovizual vositalardan foydalanish usullari keltirilgan.*

***Kalit so‘zlar**: geografiya, geografiya ta’limi, audiovizual vositalar, videodarslar, diafilmlar.*

Abstract: *This article talks about the importance of using audiovisual tools in the methodology of geography education and the development of geography education, audiovisual tools and their types, and the importance of using information technologies and audiovisual tools in geography education. The geography education course “Geography of Continents and Oceans” includes methods of using information technologies and audiovisual tools.*

***Key words:** geography, geography education, audiovisual tools, video lessons, slides.*

***Аннотация**: В данной статье говорится о важности использования аудиовизуальных средств в методике преподавания географии и развитии географического образования, аудиовизуальных средствах и их видах, а также о важности использования информационных технологий и аудиовизуальных средств в образовании по географии. Образовательный курс географии “География континентов и океанов” включает методы использования информационных технологий и аудиовизуальных средств.*

***Ключевые слова**: география, географическое образование, аудиовизуальные средства, видеоуроки, слайды.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). O‘zbekistonning mustaqillikka erishishi munosabati bilan geografiya ta’limida ham muhim o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Maktab geografiyasining mazmuni va tuzilishida tarkibiy o‘zgarishlar amalga oshirildi. Ayrim o‘quv fanlari maktab dasturidan olib tashlandi, ayrimlarining mazmuni o‘zgartirildi, ayrim fanlar yangidan yaratilib, o‘quv tizimiga joriy qilindi. Barcha fanlarda bo‘lganidek maktab geografiyasi fanida ham tubdan o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Geografiya fanining dasturi va tuzilishi O‘zbekiston maktab ta’limi tizimida sodir bo‘lgan o‘zgarishlarni hisobga olgan holda qaytadan ko‘rib chiqildi. Shu munosabat bilan geografiya o‘qitish metodikasida ham muhim o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Geografiya o‘qitish metodikasida yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini qo‘llash munosabati bilan o‘qitish metodikasida ham qator o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Geografiya ta’limi deganda o‘quvchilarga tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy komplekslarning tuzilishi va asosiy qonuniyatlari haqida bilimlar beradigan geografiya fanlari tizimiga aytiladi. Geografiya fanlari tizimining asosini geografiya o‘qitish metodikasi tashkil qilib, geografiya o‘qitish metodikasining amaliy jihatlari o‘qituvchining o‘qitish faoliyatini, o‘quvchining o‘qish faoliyatini aks ettiradigan metodlarni ishlab chiqishdan iborat. Geografiya o‘qitishning umumiy metodikasi nazariy va metodik masalalarni ishlab chiqadi, ya’ni predmetning o‘zining tadqiqot usullarini o‘rganadi, bunda asosiy e’tiborni o‘quv-tarbiyaviy maqsadlarni ishlab chiqishga qaratiladi. Aniqlangan o‘quv-tarbiyaviy maqsadlar asosida geografiya ta’limining mazmunini ishlab chiqqan va ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar qatoriga Maksakovskiy V.P., Orlov V.A., Solovyova M.G., Pancheshnikova L.M., Petrosyuk A.A., Smirnova M.S., Polyakova A.V., Semakin N.K., Federov O.V., Nikolina V.V., Alekseev A.I., Zuyev D.D., Dushina I.V., Yevlaxina T.I., Vaxobov H., Mirzamahmudov O.T., Abdug‘aniev O., Baranskiy N.N., Abdunazarov O., Alimova N.X., Rafiqiov A.A. va boshqalarni kiritish mumkin.

Fan va texnikaning rivojlanishi bilan maktab geografiyasining oldiga qo‘yiladigan talablar ham ortib boradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Mazkur talablarni bajarish uchun o‘qitish shakllari va metodlarini takomillashtirish lozim bo‘ladi. Bu esa o‘quvchilar bilish faoliyatini jadallashtiradi, ularni fikrlashga va ilmiy mushohada qilishga undaydi hamda o‘rganayotgan geografik voqea va hodisalar bilan hayot o‘rtasidagi aloqalarni tushunishga yordam beradi. Yangi o‘quv vositalarini qo‘llash o‘quvchilarning dunyoqarashini shakllantirishga, shaxs sifatida rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Aynan dars jarayonida turli texnik vositalardan foydalanishning ahamiyati juda katta.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Audiovizual o‘quv materiallari – bu yuqori ma’lumotga ega vositalar hisoblanadi, ular o‘qituvchiga muhim o‘quv muammolarini hal qilish sifatini oshirishga imkon beradi: dunyoning ilmiy manzarasini shakllantirish, ilmiy tadqiqot usullari konsepsiyasini joriy etish.

Audiovizual vositalar yordamida fanlararo aloqalarni amalga oshirish kognitiv qiziqishni rivojlantirishga, o‘quvchilarning dunyoqarashini shakllantirishga yordam beradi. Bu esa, o‘z navbatida, mazmun tanlashga, ularni qo‘llagan holda darslarni qurish va tashkil etish usullariga ma’lum talablarni qo‘yadi.

O‘qitishning og‘zaki usulidan ko‘ra, materialning audiovizual taqdimoti bilan talabalarning obrazli va hissiy xotirasi yodlashga kiritiladi, ularning intellektual faolligi faollashishi mumkin.

Audiovizual vositalardan foydalanishda bir qator olimlarning didaktik asos sifatida Yu.K.Babanskiy, I.Ya.Lerner, M.I.Maxmutov, V.Okun, M.N.Skatkinlarning ishlari tashkil etildi. O‘qitishning texnik vositalari yordamida o‘qituvchi qo‘yilgan maqsadga erishishga, o‘tkazilayotgan mashg‘ulotlarning samaradorligini keskin oshirishga imkon beradi. Texnik vositalarni qo‘llashning quyidagi afzalliklari mavjud:

- qiziqarliligi, o‘quvchilar, birinchidan, texnika vositalarining o‘ziga qiziqsa, ikkinchi tomondan, uni ishlatishga va unda

ko‘rsatilgan ma’lumotlarga qiziqishadi;

- voqealarning tez rivojlanishi va aniq ko‘rsatilishi o‘quv materiallarini tez o‘zlashtirishga yordam beradi.

Geografiya darslarida foydalaniladigan o‘qitishning texnik vositalarini quyidagi guruhga bo‘lishimiz mumkin:

- o‘qitishni audiovizual vositalari;
- o‘qitishda videotexnika vositalaridan foydalanish;
- o‘qitishda axborot vositalaridan foydalanish.

O‘qitishning audiovizual vositalariga o‘quv kinosi, teleeshittirishlar, diafilmlar, diopozitivlar, transparantlar kiradi. O‘qitishning audiovizual vositalariga o‘quv kinosi, teleeshittirishlar, diafilmlar, diapozitivlar va transparantlar kiradi. Geografiya darslarida kinofilmlardan foydalanish. Kinofilmlardan geografiya darslarida foydalanish dars mavzusi, dars turi, boshqa holat va sharoitlarga qarab turlicha bo‘lishi mumkin. Dars jarayonida kinofilmlardan to‘la foydalanish mumkin, uning bo‘limlaridan va qism yoki lavhalaridan foydalanish mumkin. Kinofilmni namoyish qilishni darsning turli xil bosqichlarida amalga oshirish mumkin. Ayrim kinofilmlardan to‘la, ayrimlaridan qisman foydalanish mumkin. Kinofilmlar dars jarayonida foydalanishga ko‘ra quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

- maxsus o‘quv maqsadlarida chiqarilgan filmlar;
- ilmiy- ommabop kinofilmlar;
- tabiat komponentlarining ayrim qismlarigabag‘ishlangan filmlar (tog‘lar, o‘rmonlar, daryolar, ko‘llar, hayvonot dunyosi va h.k.)
- badiiy filmlar;
- videofilmlar.

Maxsus o‘quv filmlari aniq bir mavzuga bag‘ishlangan bo‘ladi. Masalan, tog‘lar, Sahroi Kabir cho‘li, Tundra, o‘rmonlar va h.k. Ilmiy-ommabop kinofilmlar asosan keng xalq ommasiga mo‘ljallab chiqariladi. Dars jarayonida uning ayrim qismlaridan foydalanish mumkin.

Mavzu: Janubiy Amerika aholisi

Darsning blok sxemasi:

Darsning maqsadi:

Ta’limiy maqsad: O‘quvchilarga Okeaniyaning asosiy xususiyatlari, geografik o‘rni, o‘rganilish tarixi, tabiiy boyliklari, iqlimi haqida tushuncha berish.

Tarbiyaviy maqsad: O‘quvchilarga ekologik tarbiya berish, Vatanimizga mehr- muhabbat hislarini shakllantirish.

Rivojlantiruvchi maqsad: O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish, nutq madaniyatini o‘stirish, o‘z-o‘zini boshqarishga yo‘naltirish, hozirjavoblik, topqirlik xususiyatlarini rivojlantirish.

Dars turi: Ta’lim beruvchi, interfaol, klaster.

Dars o‘tish metodi: klaster, aralash bahs-munozara.

Dars jihozi: globus, dunyo tabiiy kartasi, atlasi, yozuvsiz xaritasi, jadvallar, tarqatma materiallar.

Texnik jihozlar: kompyuter, multimedia, slaydlar.

I. Tashkiliy qism.

1.O‘qituvchining kirish so‘zi. Davomatni aniqlash. O‘quvchilarni darsga hozirlash.

II. O‘tgan mavzuni so‘rab baholash. O‘tilgan mavzuni klaster savol-javob qilib so‘rash.

III. Yangi mavzu bayoni.

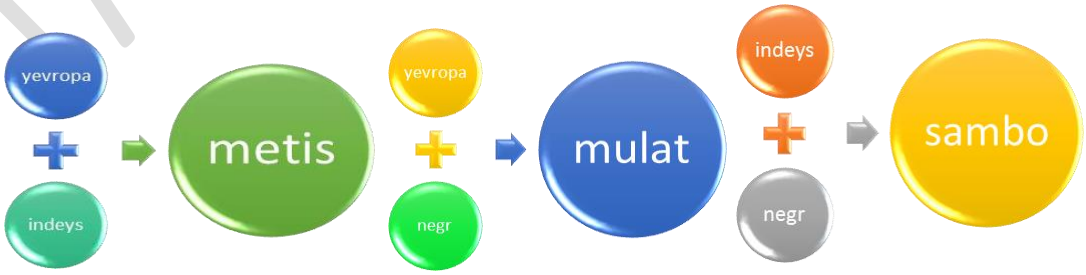

1-rasm. Janubiy Amerika aholi klasteri

TAMADDUN NURI

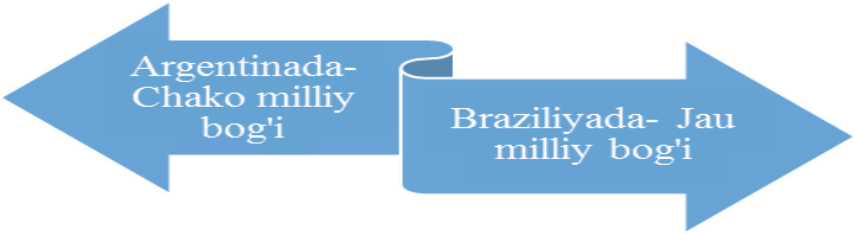

Rasm. Janubiy Amerika yirik milliy bog‘lari klasteri

IV.Yangi mavzuni mustahkamlash:

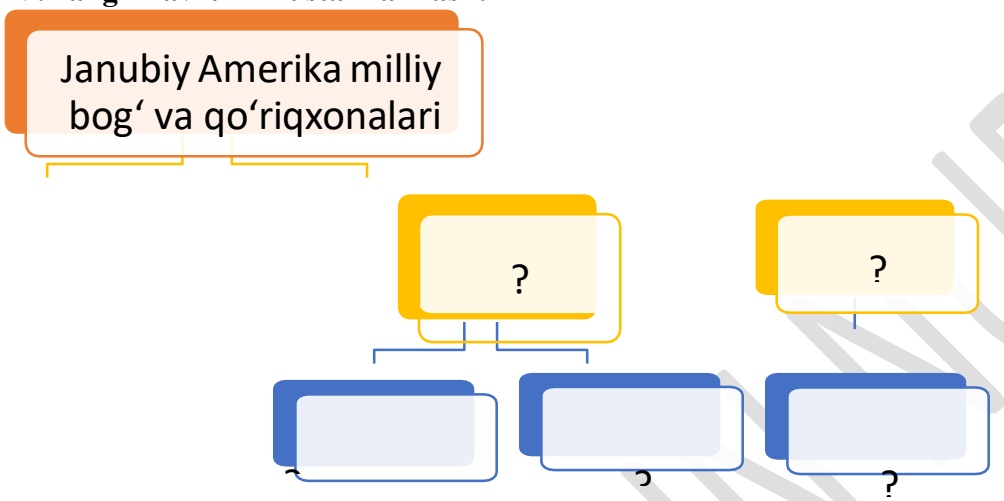

3-rasm. Janubiy Amerika yirik milliy bog‘ va qo‘riqxonalari klasterini to‘ldiring

2-rasm. And tog‘larida insonlar tomonidan yaratilgan qal’a shaharlar

V. Uyga vazifa: mavzuni o‘qish, xarita bilan ishlash

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). O‘quvchilarni dars oldidan aniq filmni ko‘rishga tayyorlash film mazmunini faol tushunishga va uni to‘la o‘zlashtirishga imkon beradi. Dars jarayonida audiovizual vositalardan foydalanish natijasida axborot texnologiyalardan foydalanishning zarur shart-sharoitlaridan foydalanib uning ahamiyatini alohida ta’kidlab o‘tish mumkin, bu bilan dars samaradorligini va o‘quvchilarning kreativ qobiliyatini yanada oshirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Baranskiy A.S. Iqtisodiy geografiya o‘qitish metodikasi. -M .: Ta’lim,1960.-303 b.

2. Baranov A.S., Suslov V.G., Sheinis A.I. Maktab geografiyasida kompyuter texnologiyalari. M.: Gepter nashriyoti, 2004. - 80 b.

3. Davydov V.V., Rubtsov V.V., Kritskiy A.G. Kompyuter tizimlaridan foydalanish vositasida o‘quv faoliyatini tashkil etishning psixologik asoslari // Psixologik o‘rgimchak va ta’lim. 1996. - No 2.-b. 68-73.

4. Dariiskiy A.V. Geografiya oqitish metodikasi. M.: Ta’lim, 1966 . -390 b. 12. Zamonaviy maktablar didaktikasi: O‘qituvchilar uchun qo‘llanma // Sat. maqolalar / Ed. Onischuka V.A.-M.: Kiyev., 1987.-351 p.

5. Qurbonniyozov R. Geograftya o‘qitish metodikasi. UrDU, Urganch, 2001, 222b.

6. Vaxobov X., Saydamatov F. Geografiya ta’limida test topshiriqlari tuzishning o‘ziga xos xususiyatlari. Geografiya fanining dolzarb nazariy va amaliy muammolari. Resp. ilm. amal. konf. materiallari. T. 2006. b 132-136.

7. Vaxobov X., Abduraxmonov B. O‘rta maxsus o‘quv muassalarida o‘rganiladigan geonazariyalar. Geografiya fanining dolzarb nazariy va amaliy muammolari. Resp. ilmiy. amaliy konf. materaillari: T. 2006 b.136-138.

8. Vaxobov X., Saydamatov F., Eshpo‘latova N. Geografiya ta’limida qo‘llanadigan pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish. Xalq ta’limi. 2007. №1, b.102-105

9. Matsaidova S. X., Raximova I.U.B.Q. Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish usullari //Science and Education. – 2023. – T. 4. – №. 3. – C. 422-425.

10. Matsaidova S. X., Rustamova M.A.Q. Geografiya ta’limida o‘quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish muammolari //Science and Education. – 2023. – T. 4. – №. 3. – C. 426-430.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 37.03

SANOGENIC THINKING DEVELOPMENT: PSYCHOLOGICAL, PEDAGOGICAL, AND TECHNOLOGICAL APPROACHES

Uljayeva Xurshida Azamat qizi, Doctoral student at Shahrisabz State Pedagogical Institute

SANOGEN FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH: PSIXOLOGIK, PEDAGOGIK VA TEXNOLOGIK YONDASHUVLAR

Uljayeva Xurshida Azamat qizi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti doktoranti

РАЗВИТИЕ САНОГЕННОГО МЫШЛЕНИЯ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОДЫ

Улджаева Хуршида Азамат кызы, докторант Шахрисабзского государственного педагогического института

https://orcid.org/0009-0001-6679-1541
e-mail: Khurshidakhon95@gmail.com

***Abstract**: This study examines the role of sanogenic thinking in enhancing intellectual and emotional well-being. By analyzing various psychological, pedagogical, and technological approaches, the research identifies effective methods for its development. The findings reveal that a combination of psychological training, problem-based learning, reflective thinking techniques, and digital tools significantly contribute to stress resilience, cognitive adaptability, and emotional regulation. The study underscores the necessity of an integrated approach to optimizing sanogenic thinking in educational environments.*

***Keywords:** Sanogenic thinking, psychological training, problem-based learning, cognitive flexibility, emotional stability, technological integration.*

***Annotatsiya:** Ushbu tadqiqot sanogen tafakkurning intellektual va emotsional rivojlanishni oshirishdagi rolini o‘rganadi. Turli psixologik, pedagogik va texnologik yondashuvlarni tahlil qilish orqali tadqiqot uning rivojlanishi uchun samarali usullarni aniqlaydi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, psixologik trening, muammoli ta’lim, reflektiv tafakkur texnikalari va raqamli vositalarning kombinatsiyasi stressga chidamlilik, kognitiv moslashuvchanlik va emotsional boshqaruvga sezilarli hissa qo‘shadi. Tadqiqot ta’lim muhitida sanogen tafakkurni optimallashtirish uchun integratsiyalashgan yondashuv zarurligini ta’kidlaydi.*

***Kalit so‘zlar:** sanogen tafakkur, psixologik trening, muammoli ta’lim, kognitiv moslashuvchanlik, emotsional barqarorlik, texnologik integratsiya.*

***Аннотация**: В данном исследовании рассматривается роль саногенного мышления в повышении интеллектуального и эмоционального благополучия. Анализируя различные психологические, педагогические и технологические подходы, исследование выявляет эффективные методы его развития. Результаты показывают, что сочетание психологического тренинга, проблемного обучения, техник рефлексивного мышления и цифровых инструментов значительно способствует стрессоустойчивости, когнитивной адаптивности и эмоциональной регуляции. Исследование подчеркивает необходимость интегрированного подхода к оптимизации саногенного мышления в образовательной среде.*

***Ключевые слова:** Саногенное мышление, психологический тренинг, проблемное обучение, когнитивная гибкость, эмоциональная стабильность, технологическая интеграция.*

TAMADDUN NURI

INTRODUCTION. In the current era of globalization, ensuring the intellectual and psychological well-being of individuals in the educational process has become of paramount importance. As the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, has emphasized, one of the key objectives of the education system is to nurture a new generation with innovative thinking and high intellectual potential. In particular, the development of sanogenic thinking can significantly enhance young people's health and their ability to think creatively [1].

Sanogenic thinking refers to an individual's ability to regulate their psychological state, withstand stress factors, and effectively address life challenges. Studies in the fields of psychology and pedagogy have demonstrated that improving methodologies for developing sanogenic thinking can enhance the efficiency of the educational process, strengthen students' psychological resilience, and foster their social adaptability [2,3].

In recent years, extensive scientific research has been conducted on sanogenic thinking. For example, L.S.Vygotsky explored the socio-cultural aspects of human cognition and speech development, highlighting the crucial role of environmental factors in shaping thought processes[4]. Similarly, A. Bandura's social-cognitive theory underscored the significance of self-regulation and self-efficacy in cognitive development[5].

Research on the development of sanogenic thinking has shown that this approach contributes not only to psychological well-being but also to an overall improvement in quality of life[6,7]. Notably, N.V.Samoukina proposed pedagogical and psychological approaches for fostering sanogenic thinking among students[8]. Meanwhile, A.V.Brushlinsky explored the optimization of cognitive processes and formulated scientific conclusions regarding the stages of cognitive development[9].

Moreover, B.G.Ananyev conducted an in-depth study of the psychological factors influencing cognitive development, while S.L.Rubinstein focused on the motivational aspects of cognitive processes[10,11]. R.S.Nemov introduced contemporary technologies for developing sanogenic thinking[12].

Ongoing scientific inquiries continue to refine methodologies for enhancing sanogenic thinking. For instance, E.F.Zeer analyzed the psychology of professional thinking and explored its integration into the educational process [13]. L.A.Petrovskaya presented scientific foundations for psychological diagnostics and cognitive development [14]. Additionally, A.R.Luria examined the biological and psychological mechanisms underlying cognitive and logical analysis processes[15].

This study aims to investigate the scientific foundations of sanogenic thinking, analyze its applicability within the educational system, and explore ways to enhance its effectiveness through methodological improvements. By advancing the development of sanogenic thinking, we can contribute to the formation of a psychologically resilient, intellectually capable, and socially adaptive generation prepared to meet the challenges of the modern world.

METHODS. Various scientific approaches and methods for developing sanogenic thinking were studied. Within this research, an analysis of existing literature, previously conducted scientific studies, and theoretical evaluations was carried out to identify effective methods for shaping sanogenic thinking. The study examined psychological, pedagogical, neurobiological, and educational sources to review contemporary approaches to sanogenic thinking.

The methods for developing sanogenic thinking were analyzed based on the following key aspects:

- **Psychological approaches** – examining the relationship between thinking and emotional state.
- **Pedagogical methods** – techniques for fostering sanogenic thinking in the educational process.
- **Cognitive and neurobiological studies** – analyzing the formation of cognitive processes and thought patterns.
- **The impact of modern technologies** – evaluating the influence of virtual and digital environments on sanogenic thinking.

The studied methods were categorized in the following table:

Method	Description	Advantages	Limitations
Psychological training	Exercises aimed at enhancing stress resilience and emotional regulation.	Improves students' psychological well-being and motivation.	Requires an individualized approach; long-term effects depend on regular practice.
Problem-based learning (PBL)	Encourages students to solve specific problems independently to develop thinking skills.	Enhances creative and logical thinking; fosters independence.	Results may vary due to differences in students' abilities.
Reflective thinking techniques	Analyzing one's thoughts and emotions to deepen cognitive processes.	Increases self-confidence and self-assessment skills.	Not all students are capable of deep reflection; additional guidance is needed.
Meditation and mindfulness	Regulating thoughts through cognitive control techniques.	Improves concentration, reduces stress, and optimizes thinking.	Requires consistent practice; effects appear gradually.
Use of information technology	Utilizing digital tools and virtual environments to develop thinking skills.	Makes learning engaging; accelerates information processing.	May lead to distractions; requires supervision.

The above methods have been tested in various educational contexts, and their effectiveness has been demonstrated in multiple studies. For example, the combined application of psychological training and reflective thinking techniques yields better results, as these methods simultaneously enhance cognitive control and logical analysis skills.

RESULTS AND DISCUSSION. The analysis of various scientific approaches to developing sanogenic thinking has revealed a range of effective methods that contribute to individuals' intellectual and emotional well-being. The evaluation of psychological, pedagogical, and technological approaches indicates that an integrated application of these methods enhances cognitive control, stress resilience, and creative problem-solving abilities. Based on the comparative evaluation of different methodologies, the study found that use of information technology (85%) and psychological training (80%) were the most effective approaches for fostering sanogenic thinking. These methods demonstrated high efficiency in promoting cognitive flexibility and emotional stability. The problem-based learning (PBL) approach (75%) was also found to be effective in enhancing critical thinking skills. Meanwhile, reflective thinking techniques (70%) and meditation/mindfulness practices (65%) were beneficial in improving self-awareness and emotional regulation but required more time for noticeable results (fig. 1).

The effectiveness of different approaches to developing sanogenic thinking can be illustrated using the following graph:

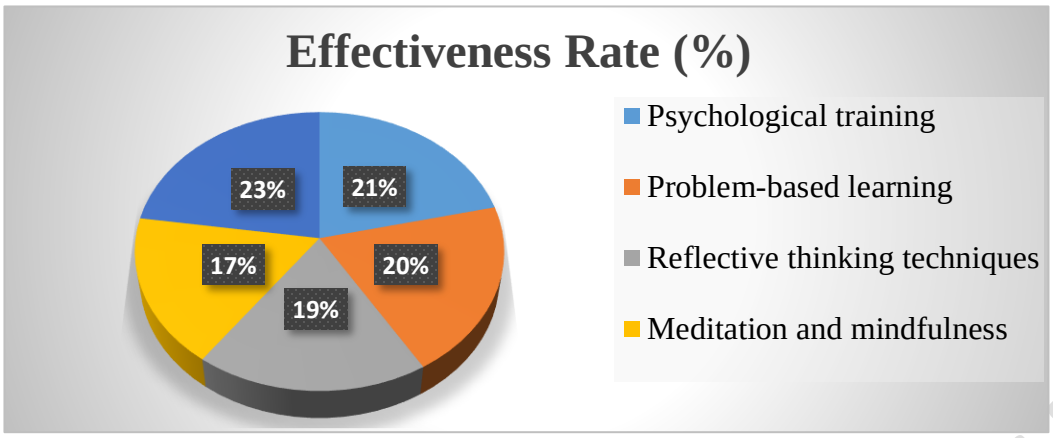

Figure 1. Effectiveness of Methods for Developing Sanogenic Thinking

The results indicate that the highest effectiveness in developing sanogenic thinking was achieved through the use of information technology and psychological training. This highlights the increasing importance of digital approaches in modern education.

Overall, the studied methods suggest that an integrated approach combining psychological and pedagogical strategies can lead to more effective outcomes in developing sanogenic thinking. Implementing these methods into the educational system can enhance not only students' cognitive abilities but also their stress resilience, social adaptability, and creative thinking skills.

CONCLUSION. The study highlights that an integrated approach combining psychological training, pedagogical methods, mindfulness practices, and technological advancements is most effective in fostering sanogenic thinking. The results suggest that developing cognitive flexibility, emotional stability, and problem-solving skills can be achieved through a balanced application of these methods. Future research should aim to refine these techniques further and explore their implementation in different educational settings.

REFERENCES:

1. Mirziyoyev, Sh.M. (2021). *Yangi O‘zbekiston strategiyasi* (pp. 45–67). Toshkent: O‘zbekiston.
2. Abulkhanova, K.A. (1999). *Субъект психологии* (pp. 112–130). Москва: Наука.
3. Леонтьев, А.Н. (1975). *Деятельность, сознание, личность* (pp. 89–105). Москва: Наука.
4. Выготский, Л.С. (1982). *Мышление и речь* (pp. 55–78). Москва: Педагогика.
5. Bandura, A. (1977). *Social learning theory* (pp. 23–45). Englewood Cliffs: Prentice Hall.
6. Немов, Р.С. (2003). *Психология* (pp. 134–156). Москва: Владос.
7. Ананьев, Б.Г. (1996). *Человек как предмет познания* (pp. 74–92). Санкт-Петербург: Питер.
8. Самоукина, Н.В. (2007). *Психологическая культура и развитие личности* (pp. 41–60). Москва: Академия.
9. Брушлинский, А.В. (1989). *Психология мышления* (pp. 99–120). Москва: Наука.
10. Рубинштейн, С.Л. (1976). *Основы общей психологии* (pp. 66–88). Москва: Педагогика.
11. Зейгарник, Б.В. (1999). *Патопсихология* (pp. 150–168). Москва: МГУ.
12. Ломов, Б.Ф. (1984). *Методологические и теоретические проблемы психологии* (pp. 35–57). Москва: Наука.
13. Зеер, Э.Ф. (2009). *Психология профессионального мышления* (pp. 78–101). Москва: Наука.
14. Петровская, Л.А. (1992). *Психологическая диагностика и мышление* (pp. 115–138). Москва: Наука.
15. Лурия, А.Р. (1975). *Мышление и логический анализ* (pp. 45–70). Москва: Наука.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 94 (575.171)

XORAZM VOHASIDA ILK URBANISTIK JARAYONLARNING TADQIQOTI MUAMMOLARI

Baxtiyarov Sirojbek Ilxombek o'g'li, Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

PROBLEMS OF THE RESEARCH OF EARLY URBAN PROCESSES IN THE KHOREZM OASIS

Bakhtiyarov Sirojbek Ilhombek og'li, independent researcher at Urgench State University

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРВЫХ УРБАНИСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ХОРЕЗМСКОМ ОАЗИСЕ

Бахтияров Сирожбек Илхомбек оглы, независимый научный сотрудник Ургенчского государственного университета

https://orcid.org/ 0009-0005-6596-5975
e-mail:
s_baxtiyarov96@mail.ru

Annotatsiya: *Mazkur maqolada qadimgi Xorazm hududida urbanistik jarayonlarning tadqiqoti masalalari haqida so'z yuritiladi. Qadimgi davrda Xorazm vohasidagi urbanizatsiya jarayoni qanday kechganligi haqida tadqiqotchilarning fikr-mulohazalari o'rganilgan.*

Kalit so'zlar: *Xumbuztepa, Ko'zaliqir, Jonbos-7, Meshekli, Uch o'choq, Ananino.*

Abstract: *This article discusses issues related to the study of urbanization processes in the ancient Khorezm region. The opinions and perspectives of researchers on how the process of urbanization unfolded in the Khorezm oasis during ancient times are examined.*

Key words: *Khumbuztepa, Kozaliqir, Jonbos-7, Meshekli, Uch Ochoq, Ananyino culture.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются вопросы исследования урбанистических процессов на территории древнего Хорезма. Изучены мнения и рассуждения исследователей о том, каким образом происходил процесс урбанизации в оазисе Хорезм в древние времена.*

Ключевые слова: *Хумбузтепа, Козаликир, Джонбос-7, Мешекли, Уч очок, Ананинская культура.*

KIRISH. Tarix fanida ilk shaharlarning shakllanishi va aholining shaharlarga kelib joylashishi urbanizatsiya jarayonlarining ilk bosqichlari sifatida qaraladi. Ilk shaharlarning tashkil topishi ham har bir hududda o'ziga xos tarzda kechadi. Bunga turli xil omillar ta'sir qilishi mumkin. Qadimgi Xorazmda ilk shaharlarning tashkil topishi masalasi tadqiqotchilar o'rtasidagi munozarali masalalardan biri bo'lib kelmoqda.

Qadimgi Xorazmda mil.avv.VI asrga kelganda tub siyosiy va iqtisodiy rivojlanish kuzatiladi. Vohaning janubiy qismida Xumbuztepa, uning shimoli-g'arbiy qismida mustahkam mudofaaga ega bo'lgan Ko'zaliqir qal'asi bunyod etiladi. Bu taraqqiyot hududning bu davrdan oldingi jamiyati bilan bog'liq bo'lmagan. Bu shaharlar qisqa vaqt ichida qurilgan va aholisi rivojlangan dehqonchilik va kulolchilik bilan shug'ullangan. Bu davrdan oldingi jamiyatlar Amirobod va Quyisoy madaniyatini yaratgan aholi bo'lgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi janubiy Oqchadaryo deltalari bo'ylarida Amirobod madaniyati aholisi istiqomat qilgan bo'lib, u mil.avv. X – VIII asrlarga oid. Amirobod madaniyati aholisi chayla va yarim yerto'lalarda yashaganlar. Hunarmandchilik ham primitiv bo'lib, sopol buyumlarni qo'lda ishlaganlar. Xo'jaligining asosini

ibtidoiy qair dehqonchiligi va yaylov chorvachiligi tashkil etgan. Ular keng va sayoz kanallarni qurishgan. Mil.avv. VIII-VII asrlarda janubiy Oqchadaryo o‘zaniga suv kelishining kamayishi natijasida ular turmush tarzini o‘zgartirganlar [1,б.115]. Amirobodliklarning bir qismi ko‘chmanchi chorvachilikni rivojlantirib, Oqchadaryoning shimoliy tomoniga va Sirdaryoning quyi oqimiga ketishgan. Bir qismi Sariqamishbo‘yi o‘zanida suvning ko‘payganligi sababli Amudaryoning chap sohiliga o‘tib, uning havzalariga kelib joylashganlar. Sariqamishbo‘yi o‘zanida suvning ko‘payishi ko‘plab qabilalarning bu yerga kelishiga sabab bo‘lgan. Bu qabilalar Quyisoy madaniyatiga asos solishgan. Bu madaniyatni yaratgan aholi ham yarim yerto‘la, chaylalarda yashab, chorvachilik, lalmikor dehqonchilik, hunarmandchilikning metallurgiya turi, suyakka va feruza toshga ishlov berish bilan shug‘ullanishgan [2, c.23]. Sopol buyumlar qo‘lda ishlanib, ochiq gulxanda pishirilgan.

Xorazm vohasining janubiy tomonidan Tuyamo‘yin havzalarida, Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ida ko‘chmanchi chorvadorlar yashagan. Bu joy ko‘chmanchi chorvadorlarning qishlov joylari bo‘lgan. Arxeologik tadqiqot ishlari natijasida bu yerdan mil.avv. VIII–V asrlarga oid ko‘chmanchilarning mozor-qo‘rg‘onlari topilgan [3, c.30-40]. Ular Meshekli va Uch o‘choq yodgorliklari deb nomlanib, saklarga oid qabrlar ekanligi aniqlangan. Xorazm vohasida olib borilgan arxeologik tadqiqot ishlarini umumlashtiradigan bo‘lsak, mil.avv.VIII-VI asrlarda qadimgi Xorazm vohasining g‘arbiy tomonida Quyisoy madaniyatini yaratgan aholi, sharqiy tomonida Amirobod madaniyatini yaratgan aholi, janubiy tomonida Meshekli, Uch o‘choq madaniyati aholisi yashaganligi aniqlangan. Ular chaylalarda istiqomat qilgan, ularda monumetal me’morchilik bo‘lganligi aniqlanmagan.

Mil.avv.VI asrning birinchi yarmida Qadimgi Xorazm vohasining janubiy qismida hunarmandchilik markazi bo‘lgan Xumbuztepa, markaziy shahar Xazorasp va shimoli-sharqiy qismida mustahkam mudofaa devoriga ega bo‘lgan Ko‘zaliqir shahri bunyod etilgan. Aynan shu shaharlar bunyod etilgan vaqtdan boshlab vohada ilk urbanistik jarayonlar boshlangan, keyingi davrlarda taraqqiy etib borgan. Shu davrdan boshlab Xorazm vohasida o‘ziga xos sivilizatsiya shakllangan. Ilk urbanizatsion jarayondan boshlab, Amudaryo vohasining janubi va sharqiy qismidagi taraqqiyot Amudaryoning shimoli-g‘arbiy tomonidagi taraqqiyotdan farqli tomonlari kuzatilgan. Bu o‘ziga xos rivojlanish keyingi davrlarda ham kuzatilgan va yozma manbalarda ham o‘z aksini topgan. Yodgorliklarning qurilishi, sug‘orish tizimi, chorvachilik tarkibi, sopol idishlarning yasalish uslublarida farqlar kuzatiladi.

Amudaryoning shimoli-g‘arbiy qismidagi Ko‘zaliqir shahrining vujudga kelishi sababini S.P.Tolstov Amirobod madaniyati aholisining ko‘chishi sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin, deb ko‘rsatadi [4, c.70-79]. Amirobod madaniyati Oqchadaryo o‘zani bo‘ylarida so‘nggi bronza davridan istiqomat qila boshlashgan. Uning aholisi ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzida, turar joy qurilishida mil.avv. VIII-VII asrlarga kelganda o‘zgarishlar kuzatilgan. Bu davrda Amirobod madaniyati aholisining izlari Amudaryoning ikkala qirg‘og‘i bo‘ylaridan ham topilgan[5,б.69]. Aholining manzilgohlari qadimgi bosh kanallarning deyarlik hamma asosiy o‘zanlari qirg‘og‘ining ko‘tarma joylarida joylashgan[5,б.70]. Suv miqdorining kamaya borishi bilan amirobodliklardan suvni dalaga yetkazish vazifasini qo‘ygan. Natijada kanallarning boshi yuqori tomonga siljib borgan, daryoning o‘zidan ham chiqarila boshlangan. Amirobod madaniyati tarixidagi bu o‘zgarishlar davrida ular paxsali “uzun uylarni” bunyod qilganlar. Bu Jonbos-7 yodgorligini o‘rganish asosida o‘rganilgan. Jonbos-7 g‘arbdan sharqqa cho‘zilgan 2ta parallel yo‘nalgan yo‘laksimon uy bo‘lib, tadqiqotchilar fikricha, bu jamoaviy xarakterdagi turar joy bo‘lgan. Uning uzunligi 77 metr, kengligi 20 metr bo‘lib, devorlari qalinligi 1,5 – 2 metrni tashkil qilgan. Uzun uylar tepalik ustiga shunday qurilganki, tepalikning bir tomoni uzun uylar bilan birgalikda yopiq katta hovlini hosil qilgan[4,c.70-79]. Bir yo‘lakning eni 10 metr, ikkinchisiniki 5 metr bo‘lgan. Bu katta uyda yana yashash uchun mo‘ljallanmagan binolar ham aniqlangan. Shunday bino Ko‘zaliqir shahrida ham qurilgan. Tadqiqotchilar bunday uzun uylarni bronza va ilk temir davriga oid bo‘lgan sharqiy Yevropaning Tripole, Ananino madaniyatlarida ham kuzatishgan.

Jonbos-7 yodgorligidan topilgan sopol buyumlarning ishlanish uslubi ham Ko‘zaliqir va Qal’aliqirdan topilgan sopol buyumlarga o‘xshashligi aniqlangan. Shu asosda S.P.Tolstov

Amirobod madaniyatining rivojlangan davrini Ko‘zaliqir yodgorligi bilan bog‘laydi. Sopol buyumlar ishlanishining ba’zi bir uslublari antik davrda ham kuzatilgan.

Jonbos-7 yodgorligi atrofidagi sug‘orish tizimi Ko‘zaliqir yodgorligi, ya’ni Amudaryoning chap sohilining shimoli-g‘arbiy qismida Dovdon va Chermonyob kanallarining sug‘orish tizimiga o‘xshab ketadi. Kanallar keng qurilgan va daryo yirik o‘zannining o‘zidan chiqarilgan. Eski o‘zanning izini takrorlagan. Arxaik davr kanali eni 30 – 40 metrgacha bo‘lib, sayoz bo‘lgan [6,c.92]. Kanal boshi daryoning o‘zidan boshlangan. Undan kanallar to‘g‘ri burchak ostida chiqarilib, bir tomonga yo‘naltirilgan. So‘nggi amirobod madaniyatiga oid shunday kanal Bozor 10 va Bozor 11 manzilgohlari yonidan aniqlangan. U Amudaryoning yirik o‘zani yonidan chiqarilib, eni 10-13 metr bo‘lib, bir necha kilometrga cho‘zilgan[6,c.75].

Shaharlarning tepalik ustida qurilishi, qurilgan joylarning asosi qumdan tashkil qilinganligi, mudofaa devorlari yo‘laksimon bo‘lib, aholining yashaganligi haqidagi dalillarning borligi, noturar joylarning mavjudligi kabi shahar qurilishidagi uslublari Ko‘zaliqir va Jonbos-7 yodgorligida aniqlangan. Bu ikki yodgorlikdagi o‘xshash jihatlar yana, sopol buyumlarning gardishining ishlanishida va chorva mollari tarkibida ham aniqlangan. Amirobodliklarda yirik shohli mollar ko‘pchilikni tashkil qilgan. Xuddi shunday tarkib Ko‘zaliqir chorvasida ham bo‘lgan. Arxaik davrda 52%ni tashkil qilgan [6,c.104]. Antik davrga kelganda, chorva tarkibida mayda shoxli mol yetakchilik qilgan. V.I.Salkin olib borgan tadqiqotga ko‘ra yirik shoxli mol 32,6 %, ot 8,2 %, tuya 2 %, kichik shoxli mol 49,7 % tashkil qilgan [7,c.108].

Amirobod madaniyatiga xos bo‘lgan qurilish uslubi, sopol idishlari, sug‘orish tizimi va chorva mollaridagi o‘xshashliklar Xorazm vohasidagi ilk shahar Ko‘zaliqirning shakllanishi mahalliy ildizlarga ega ekanligini asoslaydi.

Xorazm vohasining janubiy qismida ilk urbanizatsiya jarayonida janubiy davlatlar aholisining ta’siri kuzatiladi. Xorazmga janubdan aholining ko‘chib kelganligi masalasi tadqiqotchilar o‘rtasida uzoq vaqt muhokamaga sabab bo‘lgan[8,c.82-93]. Bu “Katta Xorazm” muammosi bo‘lib, tadqiqotchilar o‘rtasida ikki xil fikr ilgari surilgan. Bir guruh olimlar Xorazm davlatining ta’sir doirasi keng bo‘lib, janubda Murg‘ob va Tajan daryosi hududlariga tarqalgan deb ko‘rsatsa [9,c.156], boshqa bir guruh olimlar xorazmliklar dastlab janubda yashab, keyinchalik qandaydir sabab bilan Amudaryoning quyi oqimiga borgan deb hisoblashgan [10,c.118], [11,б.76-84]. Bu munozarali masalaning yechimi ham Xorazm vohasidagi urbanizatsiya jarayoni qanday kechganligini aniqlashda imkon beradi.

XULOSA. Qadimgi Xorazmda ilk urbanizatsion jarayonlarning shakllanishi tadqiqotchilar o‘rtasida munozara masalasi bo‘lib kelmoqda. Bu Xorazm vohasidagi ilk shaharning tashkil topishi bilan bog‘liq bo‘lib, tadqiqotchilar tomonidan bu borada turli g‘oyalarni ilgari suradilar.

Xorazm vohasida XX asrning ikkinchi yarmida tadqiqot ishlarini olib borgan S.P.Tolstov, A.O.Vishnevskaya, A.V.Andrianovlar Ko‘zaliqir shahrining shakllanishida Oqchadaryo havzasida yashagan Amirobod madaniyati aholisining ta’siri bo‘lganligini ko‘rsatadi va Ko‘zaliqir sopol idishlari Amudaryoning ikkala qirg‘og‘i hududlaridan ham topilganligini ko‘rsatishgan. Lekin XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida bu masala muhokamaga tortilmagan. Faqat ilk shahar Ko‘zaliqirning qurilish davri mil.avv. VII asrning oxirlari va mil.avv. VI asrning boshlari bilan belgilanib, Ko‘zaliqirdan topilgan sopol idishlarning loy tarkibi Quyisoy madaniyati sopol idishlari loy tarkibiga o‘xshashligi asoslangan.

Mavjud ilmiy tadqiqot ishlarining tahlili natijasida ilk shahar Ko‘zaliqirning shakllanishida Amirobod madaniyatiga oid Jonbos-7 yodgorligidagi “uzun uylar”ning qurilishida, moddiy madaniyati va turmush tarzida o‘xshashliklar aniqlandi. Bu esa, Xorazm vohasining shimoli-g‘arbida boshlangan ilk urbanizatsion jarayonning asosi sharqdan boshlangan va u mahalliy ildizga ega, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ягодин В.Н. Генезис и формирование раннехорезмийской государственности. /История государственности Узбекистана. Т.I. /Авт. Э.В.Ртвеладзе, Д.А.Алимова и др. – Ташкент: Узбекистан, 2009.

2. Вайнберг Б.И. Памятники Куюсайской культуры // Кочевники на границах Хорезма. М., 1979.
3. Баратов С.Р. Новые археологические материалы к истории древнего Хорезма. /Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. 4 –сон. 2014. 30-40 бетлар.
4. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. – Москва: МГУ, 1948. – 352 с.
5. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача). – Тошкент: Фан, 1959. – 319 б.
6. Толстов С.П. По древным дельтам Окса и Яксарта. – Москва: Наука, 1962.
7. Цалкин В.И. Фауна древнего Хорезма в свете данных археологии. /Древнейшее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. – Москва: Наука, 1966. – С. 108.
8. Эгамбердиева Н.А Археологические и археографические исследования истории древнего Хорезма (VI – IV вв. до н.э.) диссер. на соис. кан. ист. наук. Нукус. 2001. – С. 82-93.
9. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времён до конца IV в. до н.э. – Баку: “Нагыл Еви”, 2012. – 328 с.
10. Ягодин В.Н. Древний Хорезм и Центрально-азиатский урбанизационный процесс. //Тезисы докладов конференции “Возникновения и развития урбанизационных процессов в Центральной Азии”. –Самарканд, 1995. – С.118;
11. Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. –Тошкент. 2004. –Б.76-84.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 130.2

BERDAQ ILMIY MEROSIDA JAMIYAT TARAQQIYOTI HAQIDAGI QARASHLAR TAHLILI

Joldasbayev Oralbay Yernazarovich, Nukus davlat pedagogika instituti "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi" kafedrasi assistenti

ANALYSIS OF VIEWS ON SOCIAL DEVELOPMENT IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF BERDAQ

Joldasbayev Oralbay Yernazarovich, Assistant Professor of the Department of "National Idea, Fundamentals of Spirituality and Legal Education" of the Nukus State Pedagogical Institute

АНАЛИЗ ВЗГЛЯДОВ НА ОБЩЕСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ БЕРДАКА

Жолдасбаев Оралбай Ерназарович, ассистент кафедры "Национальная идея, основы духовности и правовое воспитание" Нукусского государственного педагогического института

https://orcid.org/0009-0008-2096-1198
e-mail: oralbaynukus41@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Berdaq shoirning asarlarida aks etgan ijtimoiy munosabatlar tahlil qilinadi. Shoirning asarlari jamiyatning turli qatlamlari, inson huquqlari, adolat, tenglik va xalq dardini ifodalash bilan ajralib turadi. Tadqiqot davomida Berdaq ijodining ijtimoiy ahamiyati, uning falsafiy va gumanistik qarashlari o'rganilib, shoirning o'z davridagi ijtimoiy masalalarga munosabati yoritiladi. Maqola Qoraqalpoq xalqining madaniy merosi va Berdaq ijodining bugungi kundagi ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *inson, jamiyat, ijtimoiy munosabat, jamiyatning ijtimoiy hayoti, madaniyat, madaniy taraqqiyot, ijtimoiy haqiqat, insonparvarlik, qadriyat, adolat, dunyoqarash, ijtimoiy taraqqiyot, vatanparvarlik.*

Abstract*: This article analyzes the social relations reflected in the works of the poet Berdaq. His works stand out for their depiction of different social strata, human rights, justice, equality, and the people's concerns. The study examines the social significance of Berdaq's creativity, his philosophical and humanistic views, and his attitude towards social issues of his time. The article aims to highlight the cultural heritage of the Karakalpak people and the relevance of Berdaq's works in the modern era.*

Key words*: human, society, social relations, social life of society, culture, cultural development, social truth, humanism, value, justice, worldview, social development, patriotism.*

Аннотация*: В данной статье анализируются социальные отношения, отражённые в произведениях поэта Бердака. Его творчество выделяется изображением различных слоёв общества, прав человека, справедливости, равенства и народных чаяний. В ходе исследования рассматривается социальная значимость творчества Бердака, его философские и гуманистические взгляды, а также*

его отношение к социальным проблемам своего времени. Статья направлена на раскрытие культурного наследия каракалпакского народа и актуальности творчества Бердака в современную эпоху.

Ключевые слова: *человек, общество, общественные отношения, социальная жизнь общества, культура, культурное развитие, социальная реальность, гуманизм, ценности, справедливость, мировоззрение, социальное развитие, патриотизм.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Inson jamiyatdagi odamlar bilan doimo aloqada bo‘ladi, ular bilan turli munosabatlar o‘rnatadi. Ijtimoiy munosabatlar – bu odamlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik, aloqa va ta’sir jarayonlaridir. Ular jamiyatning ajralmas qismi bo‘lib, insonning shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiy muhit bilan uyg‘unlashuvida muhim rol o‘ynaydi. Ijtimoiy munosabatlar odamlar o‘rtasida turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin: do‘stlik, qardoshlik, kasbiy, hamkorlik, raqobat iqtisodiy va hokazo. Har bir davrning ulug‘ ijodkorlari ijtimoiy hayot manzaralarini o‘z asarlarida mujassam etadi. Xalq dardi, orzu-umidlari va ijtimoiy muhitdagi o‘zaro munosabatlar adabiyotning asosiy mavzularidan biri bo‘lib kelgan. Berdaq ijodida ana shunday chuqur ijtimoiy mazmun kasb etib, xalq hayoti, adolat uchun kurash va insonlar o‘rtasidagi munosabatlarning turli jihatlarini aks ettiradi. Uning asarlarida ijtimoiy tenglik, mehr-oqibat, hamkorlik g‘oyalari yetakchi o‘rin tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Zamonida har bir xalq o‘zi ma’naviy bayroq etib ko‘targandek, dunyoga bir kelgan dono farzandini tug‘ib, uni o‘zining milliy oltin beshigida tebratadi. Taqdir uni haqiqatning tikonli so‘qmog‘idan yalang oyoq yugurtirib, o‘tda toblab, suvga bosib chiniqtiradi. U endi o‘z xalqining baxt-saodati uchun, insonparvarlik, haqiqat uchun jonini jabborga berib kurashish namunasini ko‘rsatadi. Qoraqalpoq xalqining ulug‘ shoiri, millatimizning ma’naviy timsoli va faxri Berdaq ana shunday siymodagi inson bo‘ldi[1:3].

Berdaq G‘arg‘aboy o‘g‘li – qoraqalpoq adabiyotining faxri. Buyuk gumanist shoir va mutafakkir Berdaqning nomi, ijodi yurtimizdagi barcha qardosh xalqlar uchun qadrlidir. Sababi, Berdaq o‘z ijodi bilan umr bo‘yi mehnatkash xalqqa xizmat qilgan, ortida o‘lmas asl so‘z durdonalarini qoldirgan chin xalq shoiri. Ulug‘ shoirning otashin vatanparvarlik ruhida, xalqqa xizmat qilish g‘oyalari bilan sug‘orilgan asarlari hozirgi vaqtda ham mamlakatimiz madaniyati gullab-yashnashiga xizmat qiladi. O‘zbek shoiri Alisher Navoiy, qozoq shoiri Abay, turkman shoiri Maxtumquli mazkur xalqlar adabiyoti uchun qanday ahamiyatga ega bo‘lgan bo‘lsa, Berdaq ham qoraqalpoq adabiyotida shunday muhim o‘rin tutadi. Chingiz Aytmatov, mashhur qirg‘iz yozuvchisi, “Berdaq ijodi nafaqat qoraqalpoq adabiyotida, balki bizning ko‘p millatli Vatanimiz adabiyoti tarixida katta o‘rin tutadi. Qirg‘izning Olatovining cho‘qqilari ko‘p. Ularning ba’zilari baland bo‘lsa, boshqalari undan ham baland, xalqimiz ana shu baland cho‘qqilarni “tug‘ cho‘qqi” ya’ni “bayroq cho‘qqisi” deb ataydi. Berdaq ham... ko‘p millatli qardosh adabiyotning baland cho‘qqilarining biri”, deb ta’riflaydi[2:9].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/ DISCUSSION). Berdaqning bizga qadrliligi, uning o‘z zamonida progressivlik, demokratik, xalqchillik g‘oyalarni kuylaganligida. Berdaq mehnatkash xalqning orasidan chiqqan, shu xalqning chin farzandi edi. Berdaq yashagan zamoni XIX asrning ikkinchi yarmi qoraqalpoq xalqining hayotidagi katta tarixiy voqealarni boshidan kechirgan zamon edi. U qoraqalpoq adabiyotini boyitishga katta hissa qo‘shdi. Adabiyotni ko‘plab yangi g‘oyalar, yangi mavzular, janrlar bilan boyitib, adabiyotni xalqqa avvalgidan ham yaqinlashtirdi. Berdaq qoraqalpoq adabiyotiga adabiy shakllar, janrlar, uslub bobida ham bir qator yangiliklar kiritdi. Berdaq qoraqalpoq shoirlari ichida birinchi bo‘lib o‘z xalqining tarixini, o‘tmishdagi qahramonlik ishlarini o‘rganib, kuylagan, shu yo‘lda juda ko‘p mehnat qilgan shoir hisoblanadi. Qoraqalpoq xalqining tarixi haqida, uning o‘tmishdagi qahramonlik ishlari haqida “Shajara”, “Aydos bobo”, “Amangeldi”, “Ernazar

TAMADDUN NURI

biy” kabi bir qancha keng qamrovli tarixiy asarlar yaratdi. Bu asarlar izchil ilmiy tarix bo‘lmasa-da, lekin ularning tarixiy va badiiy ahamiyati katta [3:21].

XIX asr dunyo miqyosida ulkan o‘zgarishlar yuz bergan, eski tuzum o‘zgarish yoqasida turgan murakkab davr edi. Aynan shu tarixiy sharoitda qoraqalpoq xalqining buyuk shoiri Berdaq ijod etdi. Uning asarlari xalq turmushi, feodal zulm, ijtimoiy tengsizlik va adolat izlash kabi mavzularni qamrab olib, o‘sha davrning haqiyqiy manzarasini aks ettiradi. Berdaq o‘z ijodida xalqning dardi tashvishlari, orzu-umidlarini aks ettirishga harakat qilgan. U nafaqat she’riyat orqali go‘zallikni tarannum etgan, balki jamiyatdagi illatlar, adolatsizlik va qiyinchiliklarni ham ochiq-oydin tasvirlagan. Uning quyidagi she’r va satrlari bunga yaqqol misol bo‘la oladi: *“Shoir edim, ko‘zim ko‘rganin yozdim, Ko‘nglim sezib bilganini yozdim. Zamon qismatidan sarg‘aydim, ozdim, Bo‘larmu deb yorug‘ kunlar xalq uchun”*[4:28].

Berdaq – o‘z zamonasidagi ijtimoiy hayotni, siyosiy, iqtisodiy jarayonni haqqoniy ko‘rsatgan realist shoir. Uning ijodida qoraqalpoq xalqining butun bir asr ichidagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayoti yorqin tasvirlangan. Berdaq ijodi faqat shaxsiy kechinmalar bilan cheklanib qolmasdan, ijtimoiy muammolarni yoritishda ham katta ahamiyatga ega. Uning asarlari xalqni uyg‘otishga, haqiqatni anglashga chorlaydi. Shoir ijodi qoraqalpoq adabiyotida realizmning rivojlanishiga ham katta ta’sir ko‘rsatgan. Bilim insoniyat tarixida har qanday taraqqiyotning asosi bo‘lib, Berdaq shoirning “Izlar edim” she’ri satrlaridagi mazmun bugungi kun uchun ham, jamiyatimiz uchun ham dolzarb hisoblanadi. Ya’ni “Aqli komil, ilmi zo‘r, bilimli el bo‘lmaydi xo‘r”.

Har bir davr rivoji ilm-fan, texnologiya va madaniyat rivoji bilan chambarchas bog‘liq. Bilim odamlarga dunyoni anglash, muammolarni hal qilish va yangi imkoniyatlar yaratish imkonini beradi. Bilimli jamiyat doimo barqaror rivojlanishga erishib kelgan. Qadimgi davrlardan boshlab insoniyat ilmga intilish orqali taraqqiyot sari qadam tashlagan. Masalan, qadimgi Yunonistonda ilm-fan va falsafa rivojlangan davrda bu jamiyat yuksak sivilizatsiyaga ega bo‘ldi.

Buning aksi, ilmsizlik va jaholat hukmron bo‘lgan jamiyat orqaga ketib, zulmatga botgan. Bilimli insonlar jamiyatning har bir sohasida yetakchi bo‘lib, innovatsiyalar va texnologik rivojlanish orqali mamlakatning global maydonda raqobatbardoshligini oshiradi. Shuningdek, shoirning “Izlar edim” she’rida ilmiy fikrlash nafaqat individlar, balki butun jamiyat taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatadi: *“O‘tgan Arastu, Aflotun, yaratib ilmning kalitin, yechish uchun fikr bantin, men ma’rifat izlar edim”.*

Ilmiy tafakkur bu haqiqatni ochib beradigan, insoniyatni olg‘a boshlovchi eng kuchli vositadir. U odamlarga real faktlarga asoslangan qarorlar qabul qilish, xatolar ustida ishlash va yangilik yaratish imkonini beradi. Ilmiy tafakkurga ega insonlar hayotiy haqiqatni chuqur tahlil qiladilar va muammolarga ijodiy yondashadilar. Bunday insonlar nafaqat mavjud bilimlarni, balki yangi g‘oyalarni yaratish va amaliyotga tatbiq etish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Bu esa jamiyatning ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Haqiqatan ham hayotda insonning yetukligini belgilaydigan asosiy omillardan biri uning niyatining to‘g‘riligi. To‘g‘ri niyat insonni yaxshilik yo‘liga boshlaydi va boshqalarga foyda keltiradigan amallarni qilishga undaydi. Chunki ezgu niyat samimiylik va haqqoniylikning asosidir. Agar inson o‘z niyatida adolat va haqiqatni ustuvor qo‘ysa, uning qadri jamiyatda albatta e’tirof etiladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Shuningdek, *“Xalqqa bursang yuzingni”* satri bilan, ya’ni odamlar bilan ochiq va samimiy munosabatda bo‘lish, ularning dardini tushunish va muammolariga yechim topishga harakat qilish insonni chinakam fuqarolik darajasiga ko‘taradi.

Insonparvarlikning yana bir muhim ko‘rinishi bu muhtoj va ehtiyojmandlarga mehr-muruvvat ko‘rsatishdir. Ularni e’zozlash, ularga yordam qo‘lini cho‘zish nafaqat insoniy burch, balki ma’naviy yuksalishning asosiy omillaridan biridir. Mehr-oqibat va saxovat bilan amalga oshirilgan har

TAMADDUN NURI

bir ish jamiyatni birlashtiradi va insoniy qadriyatlarni mustahkamlaydi.

She'r satrlarida ko'rsatilganidek, bularning hammasini o'zida jamlagan inson haqiqiy azamat sifatida aks etadi. Insonparvarlik bu faqat kuch-qudratga ega bo'lish emas, balki qalbida mehr-shafqat, donolik hamda amallarida adolatni namoyon etishdir. Chinakam fuqarolar jamiyatni yorug' kelajakka yetaklovchi yetakchilardir. Shunday ekan, bizlarning har birimiz bu tamoyillarni hayotimizda qo'llashga harakat qilishimiz zarur.

Xalqning XIX asrdagi hayoti bilan bog'liq bo'lgan katta masalalari Berdaq she'riyatining asosiy qismini tashkil etadi. Berdaq shoirning "Soliq" she'ri o'sha davrdagi odamlarning turmushi haqidagi ma'lumotlarni beradi. Masalan: *"O'tgan yildan bu yil yomon, qanday-qanday bo'ldi zamon, g'arib-yetim qolmay omon, o'n tillodan keldi soliq. Menga hech gap – eshshagim bor, sotib berarman bir bozor, attang, kambag'al, och Ernazar, unga qiyin bo'ldi soliq".*

Xalqimizning kundalik hayotida qo'llaydigan va unga amal qilishga undaydigan maqol-matallari juda ko'plab topiladi. Xususan, "Mehnatning tagi rohat" "Yomg'ir bilan yer ko'karar, Mehnat bilan – el" kabi naql-maqollarda mehnatni ulug'laydi, uni odamgarchilikning dastlabki belgisi, asil xislat sifatida baholaydi[5:21]. Ya'ni Berdaq shoir ijodida mehnat inson hayotining ajralmas bo'lagi sifatida tasvirlanadi. U xalq orasida mehnatsevarlik, fidoyilik va halol mehnat g'oyalarini targ'ib qiladi. Uning asarlarida dehqon, hunarmand, chorvador va boshqa mehnatkash tabaqalarning qiyinchiliklari va mashaqqatli mehnati yuksak baholanadi. Berdaq asarlarida mehnat tushunchasining ijtimoiy-falsafiy va tarbiyaviy mazmuni aks etadi. *"Ilm-g'oyibdan so'zlama, kishining yorin ko'zlama, mehnatsiz dunyo izlama, jonni o'tga soladursan. Mehnat qilib top dunyoni, sutdan oqdir bilsang anı. Ko'p qilsang o'zing gunohni, yomon otli bo'ladursan" ("Qachon rohatlanadursan?" asaridan)*

Berdaq shoir insonning mehnati orqali kamolga yetishini alohida ta'kidlaydi. Uning asarlarida inson mehnat qilishi, o'z hunarini puxta egallashi orqali jamiyatda hurmat qozonishi va o'z o'rnini topishi mumkinligi aks etgan. Bu fikrlar falsafiy nuqtayi nazardan insoniyat taraqqiyotining asosiy tamoyillari bilan bog'liq. Berdaq o'z ijodida mehnatkash insonlarni ulug'lash orqali ularning ijtimoiy jamiyatdagi o'rnini ko'rsatib beradi. Uning she'rlarida fidoyi dehqonlar, vijdonli hunarmandlar va mehnatkash xalq farovonlikning asosi ekani ta'kidlanadi.

Yigit bo'lsang arslonday tug'ilgan,
Xizmat etgil doimo xalq uchun.
("Xalq uchun" asaridan)

Shoirning bu she'riy satrlari ijtimoiy falsafa jihatidan esa u shaxs va jamiyat o'rtasidagi muvozanatni anglash, o'zini jamiyatning bir qismi sifatida his etish va umumiy maqsad yo'lida xizmat qilish g'oyalariga asoslanadi. Shuningdek, shaxsiy manfaatdan voz kechish va xalq xizmatida bo'lish asosiy qadriyat sifatida ilgari surilgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda Berdaq shoirning asarlari qoraqalpoq adabiyotining XIX asrdagi yozilgan katta tarixiy yozma yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Qimmatli merosning yaratilish manbalarida iste'dod va bu katta she'riy improvizatsiya emas, balki ajoyib turkiy xalqlar tarixi va madaniyati yotadi[6:174]. Berdaq qoraqalpoq adabiyotining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri bo'lib, uning ijodida inson, jamiyat va ular o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning ko'rinishlari muhim o'rin egallagan. Aniqroq qilib aytganda, xalqning hayoti, orzu-armonlari va mehnatkash xalqning qadriyatlari aks etgan. Berdaq shoir ijodi va ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilib, uning asarlarida insoniyatning ijtimoiy hayot, adolat va tenglikka bo'lgan intilishlari ko'zga tashlanishini ko'rish mumkin. Berdaq shoir o'z asarlarida insonning jamiyatdagi o'rni, shuningdek, odamlarning bir-biriga bo'lgan munosabatini tasvirlaydi. Shu bilan birga, shoirning ijtimoiy muammolarga, o'sha davrdagi ijtimoiy qatlamlar orasidagi farqni so'z kuchi bilan badiiy tasvirlaydi. U ijtimoiy adolatni, inson huquqlarini oliy qadriyatlar sifatida ilgari suradi. Berdaq shoirning ijodi nafaqat adabiy meros sifatida, balki jamiyatdagi haqiqiy ijtimoiy munosabatlar va ularni rivojlantirish yo'lida g'oyaviy asos bo'lib ham xizmat qiladi.

TAMADDUN NURI

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. M.Nizanov. Berdaq. Saylandı shiǵarmaları. Nókis: Bilim, (Qayta basılım).2022j 280b.
2. Б. Курбанбаев. Бердақ ҳәм өзбек әдебияты. Нөкис, Қарақалпақстан, 1986. 9-бет.
3. Бердақ. Танламалы шығармаларының жыйнағы Сағийтов И. Т., Юсупов И., Мақсетов Қ., Жумамуратов Т., Кәримов А., Қайыпназаров Б. Муртазаев А., Хамидов Х. Нөкис-1977 20-21-б.
4. И.Юсупов Ҳ.Ҳамидов. Бердақ Сайланды шығармалары: Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. 220. –Б.
5. К.Жәримбетов. Бердақтың насиятлары бизиң руўхый ғәзийнемиз. (Бердақтың дидактикалық лирикасы ҳаққында). Нөкис, Қарақалпақстан. Руўхый мәдениет ҳәм ағартыў жәмийетлик орайы, 1998. 24-б.
6. Пахратдийнов Ә. Бердақ шайырдың творчествосының жыйналыў, басып шығарылыў ҳәм изертлениў тарийхынан: илимий изертлеў. Нөкис: Қарақалпақстан, 1990-200 б.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 811.512.122. 81.3.81.42

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI BADIIY MATNLARDA HIS-TUYG‘UNI IFODALOVCHI IBORALAR

Jumatova Buvijon Ulug‘bekovna, Urganch davlat universiteti Xorijiy filologiya fakulteti “231-Lingivistika (ingliz tili)” yo‘nalishi magistranti

ФРАЗЫ ВЫРАЖАЮЩИЕ ЧУВСТВА В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Джуматова Бувижон Улугбековна, магистрант кафедры “231-Лингвистика (английский язык)” факультета иностранной филологии Ургенчского государственного университета

PHRASES EXPRESSING FEELINGS IN LITERARY TEXTS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Jumatova Buvijon Ulugbekovna, master’s student of the Faculty of Foreign Philology of Urgench State University, specialty “231-Linguistics (English)”

https://orcid.org/0009-0009-3235-353
e-mail: jumatovabibijon@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda his-tuyg‘uni ifodalovchi iboralar tahlil qilinadi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar o‘rtasidagi farqlar va o‘xshashliklar o‘rganiladi, bu esa adabiyotshunoslikda ikkita tilning strukturaviy va stilistik xususiyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Ushbu tadqiqot badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni tasvirlashning universal va madaniy maxsus xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *his-tuyg‘u, badiiy matn, ingliz tili, o‘zbek tili, iboralar, stilistik vositalar, metafora, taqqoslash, adabiyot.*

Abstract: *This article analyzes the expressions of emotions in literary texts in English and Uzbek. The differences and similarities between expressions of emotions in English and Uzbek literary texts are examined, which helps to gain a deeper understanding of the structural and stylistic characteristics of the two languages in literary studies. This research aims to study the universal and culturally specific features of expressing emotions in literary texts.*

Keywords: *emotion, literary text, English language, Uzbek language, expressions, stylistic devices, metaphor, comparison, literature.*

Аннотация: *В данной статье анализируются выражения эмоций в художественных текстах на английском и узбекском языках. Исследуются различия и сходства между выражениями эмоций в художественных текстах на английском и узбекском языках, что помогает глубже понять структурные и стилистические особенности двух языков в литературоведении. Это исследование направлено на изучение универсальных и культурно-специфических особенностей выражения эмоций в художественных текстах.*

Ключевые слова: *эмоция, художественный текст, английский язык, узбекский язык, выражения, стилистические средства, метафора, сравнение, литература.*

KIRISH. Ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi farqlar va o‘xshashliklar, ularning strukturasi va til boyligining ifodalanish usullari, his-tuyg‘ularni tasvirlashda qanday ta’sir ko‘rsatadi, degan savolni o‘rganish muhimdir. Badiiy matnlarda his-tuyg‘u ifodasi turli usullar bilan amalga oshiriladi va bu

jarayon tilning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. Ingliz va o‘zbek tillari orasidagi farqlar, ayniqsa, iboralar va stilistik vositalarning ishlatilishida, turli milliy va madaniy xususiyatlarning aks etishida ko‘zga tashlanadi. Ushbu tadqiqotda ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar tahlil qilinadi. Maqsad – har ikki tilning badiiy adabiyotida his-tuyg‘ularni ifodalashning o‘ziga xos usullarini o‘rganish, shuningdek, bu iboralarning tarjima va madaniyatlararo muloqotdagi o‘rnini aniqlashdir. Tadqiqotda stilistik vositalar va iboralarning o‘ziga xosligi, ularning badiiy adabiyotda qanday ishlatilishi haqida batafsil ma’lumot beriladi.

ASOSIY QISM. Ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar tilning badiiy imkoniyatlarini va uning madaniy kontekstini aks ettiradi. Ushbu bo‘limda biz ikki tilning o‘ziga xos jihatlari va ularning his-tuyg‘ularni ifodalashdagi usullarini tahlil qilamiz. His-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar adabiy asarlarda metaforalar, taqqoslashlar, ta’riflashlar, hissiy ohanglar va boshqa stilistik vositalar yordamida yuzaga keladi.

1. His-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralarda stilistik vositalar. Ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni ifodalash uchun ko‘plab stilistik vositalar ishlatiladi. Ulardan ba’zilari quyidagilardir:

a) Metafora: Metafora – bir narsaning o‘rniga boshqa bir narsani keltirish orqali tushuncha va tasavvur yaratish usulidir. Ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni ifodalashda keng qo‘llaniladi. Masalan, o‘zbek adabiyotida “ko‘zlarimda o‘q otildi” iborasi biror kishi yomon qarash yoki og‘riqli hissiyotlar bilan qarayotganini ifodalashda ishlatiladi. Ingliz tilida esa “a storm of emotions” (his-tuyg‘ular to‘foni) kabi iboralar his-tuyg‘ularni kuchli, chaqqon tarzda ifodalash uchun qo‘llaniladi.

b) Taqqoslash: Taqqoslash (simile) — ikki narsani o‘xshashliklar asosida bog‘lash usuli. O‘zbek tilida “yuragim to‘lg‘onib ketdi, go‘yo ko‘kragimda zardob bor” kabi iboralar his-tuyg‘ularning kuchli va real his-tuyg‘ularga aylanganini ko‘rsatadi. Ingliz tilida esa “Her heart was like a broken glass” (Uning yuragi singan shishaga o‘xshardi) kabi iboralar ishlatiladi, bu esa his-tuyg‘uni tushunishga yordam beradi.

c) Ta'riflash va detallash: Badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni ifodalashda, shuningdek, ta'riflash va detallash usullari keng qo‘llaniladi. O‘zbek va ingliz tillaridagi matnlarda hissiyotlar ko‘pincha detallarga asoslangan, chuqur tasvirlar bilan ifodalanadi. Misol uchun, o‘zbek adabiyotida: “Yuragim juda achchiqlangan, o‘zimni yengil his qila olmayapman“ kabi ifodalar, ingliz tilida esa: “Her heart was heavy, filled with sorrow she couldn't escape” (Uning yuragi og‘ir edi, undan qochib qutulolmaydigan qayg‘u bilan to‘lgan edi) kabi iboralar ishlatiladi.

2. Emotsional ohang va ularning tilga ta'siri. His-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar tilning emotsional ohangini yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Ingliz va o‘zbek tillarida emotsional ohangning farqlari va o‘xshashliklarini ko‘rish mumkin. O‘zbek adabiyotida tilning yurakka ta’sir qiluvchi kuchi ko‘proq seziladi, chunki unda milliy ruhiyat va ichki ehtiroslar juda kuchli ifodalanadi. Masalan, “dilim og‘riyapti” yoki “ruhiy dardni ko‘tarolmayman” kabi iboralar o‘zbek adabiyotida his-tuyg‘ularni chuqur va nozik tarzda aks ettiradi. Ingliz adabiyotida esa ko‘pincha his-tuyg‘u noaniq yoki universal tarzda ifodalanadi, masalan: “She couldn't stop the tears from falling” (U ko‘z yoshlarini to‘xtata olmadi).

3. Madaniy kontekstda his-tuyg‘ularni ifodalash. Ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni ifodalash madaniy jihatdan ham o‘ziga xosdir. Har bir madaniyatda his-tuyg‘ularni ifodalashda o‘ziga xos an'ana va qabul qilingan usullar mavjud. Masalan, o‘zbek adabiyotida oilaviy yoki diniy qadriyatlar asosida his-tuyg‘ular ifodalanadi. Bu yerda ko‘proq “jondan o‘tmoq”, “ko‘z yoshlari bilan to‘lish” kabi iboralar uchraydi. Ingliz tilida esa his-tuyg‘ular ko‘proq individualistik va introspektiv tarzda aks etadi. “He felt like a prisoner in his own mind” (U o‘z ongida qamoqda kabi his qilardi) kabi iboralar ingliz tilidagi badiiy asarlarda his-tuyg‘ular o‘zini o‘ylab, ichki kurashni ifodalashga moyil bo‘ladi.

MUHOKAMA. Ingliz va o‘zbek tillaridagi his-tuyg‘ularni ifodalashga oid birinchi ilmiy tadqiqotlar odatda tilning semantik, leksik va stilistik jihatlariga asoslangan. O‘zbek olimi T.To‘raqulovning “O‘zbek tilida so‘z va iboralar” (2005) asarida, u til orqali his-tuyg‘ularni ifodalash va metafora, taqqoslash kabi stilistik vositalarning o‘rni haqida gapiradi. To‘raqulov, shuningdek, o‘z-bek tilidagi his-tuyg‘u ifodalari va ularning tilshu-

noslikdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Uning fikricha, his-tuyg‘ularni ifodalashda badiiy iboralar yordamida tilni boyitish va emotsional tasvirni jonlantirish mumkin. Ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar ularning o‘ziga xos xususiyatlarini, til va madani-yatlarning farqlarini va o‘xshashliklarini namoyon etadi. Har ikki tilda his-tuyg‘ularni ifodalash usul-lari, ularning tilga ta'siri va o‘quvchiga yetkazilishi haqida turli jihatlar mavjud. Ushbu bo‘limda ingliz va o‘zbek tillarida his-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar orqali olingan tahlil natijalarini muhokama qilamiz.

1. Stilistik vositalar va iboralar. Ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni ifodalashda ishlatiladigan stilistik vositalar o‘xshash va farqli bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘zbek adabiyotida ko‘proq an'anaviy tasvirlar, mashhur iboralar va diniy-ma'naviy elementlar ko‘zga tashlanadi. O‘zbek tilida his-tuyg‘ularni ifodalashda “yuragi to‘kilgan”, “ko‘zlari yiriklashgan” kabi iboralar keng tarqalgan bo‘lsa, ingliz tilida esa “his heart sank”, “tears welled up in her eyes” kabi iboralar ishlatiladi.

Badiiy matnlarda, ingliz tilida, metaforalar va taqqoslashlar yordamida his-tuyg‘ular ko‘pincha tasvirlanadi. Masalan, “a heart of stone” (to‘shakni to‘kib qo‘ygan kabi, ko‘ngli tosh kabi) yoki “her tears were a river” (uning ko‘z yoshlari daryo edi) kabi iboralar orqali kuchli emotsional holatlar tasvirlanadi. O‘zbek tilida ham shunga o‘xshash iboralar mavjud: “yuragi temirdan” yoki “ko‘zlaridan yomg‘ir yog‘ardi” kabi iboralar orqali his-tuyg‘ular ifodalanadi.

2. Madaniyat va tilning ta'siri. Har bir til va madaniyat his-tuyg‘ularni ifodalashda o‘ziga xos usullarni rivojlantiradi. O‘zbek tilida ko‘proq an'anaviy va oilaviy his-tuyg‘ular, ahil oilaning muhim roli va ijtimoiy hayotda ko‘p sonli hissiyotlarni ta'riflashga moyil bo‘lishadi. O‘zbek adabiyotida oilaviy hissiyotlar, masalan, “ona yuragi”, “otani sevish”, “tug‘ilgan o‘g‘ilni qo‘llab-quvvatlash” kabi iboralar juda keng tarqalgan. Bu iboralarda milliy madaniyat, oilaviy qadriyatlar va shaxsiy aloqalar aks etadi. Ingliz tilida his-tuyg‘ular ko‘proq individualistik, introspektiv va universal tarzda ifodalanadi. Masalan, “I felt like I was drowning in my own sorrow” (Men o‘zimning qayg‘ularimda cho‘kayotganimni his qildim) yoki “his heart was shattered into a thousand pieces” (uning yuragi mingta bo‘lakka bo‘lingan edi) kabi iboralar o‘z-o‘zini anglash va individual hissiyotlarga asoslangan tarzda ifodalangan.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi his-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar orqali, bir tilning o‘ziga xos ma'nosi va tasvirlash usuli, boshqa tilga qaraganda, o‘zining ijtimoiy, diniy, va madaniy xususiyatlarini ko‘rsatadi. O‘zbek tilidagi iboralarda ko‘proq oilaviy, ma'naviy va diniy elementlar mavjud bo‘lib, ingliz tilida esa ko‘proq individualistik va umumiy hissiyotlar o‘rganiladi.

3. Tarjima va madaniyatlararo muloqot. Ingliz va o‘zbek tillarida his-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar madaniyatlararo muloqotda muhim o‘rin tutadi. His-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar ko‘pincha tarjimada yo‘qotilishiga olib keladi, chunki ularning har birida ma'lum bir madaniyatga xos elementlar mavjud. Ingliz tilidagi “She was walking on air” (U havoda yurgan edi) iborasi o‘zbek tiliga tarjima qilinganda aniq shunday tasvir yaratish qiyin bo‘lishi mumkin, chunki bunday metafora ingliz madaniyatiga xosdir.

XULOSA. Ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar, til va madaniyatning o‘ziga xos jihatlarini va badiiy imkoniyatlarini ko‘rsatadi. His-tuyg‘ularni ifodalashda ishlatiladigan stilistik vositalar, metaforalar, taqqoslashlar va boshqa badiiy usullar har ikki tilda o‘ziga xos tarzda aks etadi. Ingliz tilida his-tuyg‘ular ko‘pincha individualistik va introspektiv tarzda ifodalansa, o‘zbek tilida ko‘proq oilaviy, ma'naviy va diniy elementlar orqali tasvirlanadi. Har ikki tilda ham his-tuyg‘ularni ifodalovchi iboralar yordamida voqealar nafaqat tashqi holatlar, balki ichki dunyo va ruhiy holatlar orqali ham aks ettiriladi. Metaforik va stilistik iboralar yordamida o‘quvchi yoki tinglovchi his-tuyg‘ularni chuqurroq his qilishi va voqeaning emotsional ohangini to‘g‘ri tushunishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. To‘raqulov T. (2005). O‘zbek tilida so‘z va iboralar.
2. Wierzbicka, A. (1992). Semantics: Primes and Universals.
3. Vygotsky, L. S. (1965). Thinking and Speech.
4. Dubrova, M. S. (2002). O‘zbek adabiyotida badiiy iboralar.
5. Searle, J. R. (1995). The Social Origins of Meaning.
6. Jakobson, R. (1959). On Linguistic Aspects of Translation.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 93/94

JANUBIY OROLBO‘YI HAVZASIDA BRONZA DAVRIDAGI TURAR JOYLARINING ARXEOLOGIK TADQIQOTLARI

Usmanova Inobat Ibragimovna, “Tarix va geografiya” kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi, Urganch davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF BRONZE AGE SETTLEMENT SITES IN THE SOUTHERN ARAL BASIN

Usmanova Inobat Ibragimovna, teacher-intern of the “History and geography” department, Doctoral student of the Urganch State Pedagogical Institute

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЙ БРОНЗОВОГО ВЕКА В БАССЕЙНЕ ЮЖНО-АРАЛЬСКОГО ЗАЛИВА

Усманова Инобат Ибрагимовна, преподаватель-стажер кафедры “История и география”, докторант Ургенчского государственного педагогического института

https://orcid.org/0000-0003-4013-3556
e-mail: inobatusmanova540@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Janubiy Orolbo‘yi hududida bronza davri yodgorliklarining arxeologik jihatdan o‘rganilish darajasi tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Itina M.A., Tolstov S.P, G‘ulomov Ya.G‘, Quyi Amudaryo, Ko‘kcha-3, Ko‘kcha, Jonbos-6, Sulton Sanjar, Qarriqizil, Qushbuloq, Zomonbobo.*

Abstract: *The article analyzes the degree of knowledge of archaeological monuments of the Bronze Age of the Southern Aral Sea region.*

Key words: *Itina M.A., Tolstov S.P., Gulyamov Ya.G., Lower Amu Darya, Kokcha-3, Kokcha, Zhonbos-6, Sulton Sanzhar, Karrykizyl, Kushbulok, Zamanbaba.*

Аннотация: *В статье анализирован степень изученности археологических памятников бронзового периода Южного Приаралья.*

Ключевые слова: *Итина М.А.,Толстов С.П., Гулямов Я.Г., Низовья Амударьи, Кокча-3, Кокча, Жонбос-6, Султон Санжар, Каррыкызыл, Кушбулок, Заманбаба.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Amudaryo o‘ng va so‘l sohili hududlarida neolit davri urug‘ jamoalari Jonbos – 33, 34, Tojiqazg‘on manzilgohlari urug‘-jamoalari avlodlari suv zahirasi, o‘simlik va hayvonot dunyosidan uddaburon va epchillik bilan o‘z manfaatlariga yog‘och ustunli yarim yerto‘la manzilgohlarida yashab bronza davriga ovchilik va termachilik, idish-tovoqlarni qo‘lda yasab bronza davriga tarixiy tajriba bilan yetib kelgan.

Amudaryo va Zarafshon daryolari suv toshqini natijalariga ko‘nikkan neolit urug‘-jamoalari yangi vorislari xo‘jalik sohasida erishgan natijalari eneolit davrida davom etib, uning ta’siri bronza aholisi xo‘jalik sohalarini yanada rivojlantirishda erishgan zafarlarini; ushbu maqolada yoritish nazarga olingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ/MATERIALS AND

METHODS).1937-yildan 1940-yilgacha Quyi Amudaryo, Sariqamish, Uzboy, Sirdaryo quyi havzasi va o‘rta qismida keng qamrovli arxeologik dala amaliyotini olib borishi natijasida, ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan turar joylarni ro‘yxatga olib, ularda arxeologik tadqiqotlarni olib borishni ilmiy rejalari mavzularida belgilab oldilar. Zikr qilish kerakki, XX asr 50-yillari o‘rtalarigacha Amudaryo o‘ng sohili hududida bronza davri aholi turar joylarida arxeologik izlanishlar olib borilmagan. Sariqamishbo‘yi, Uzboy va Tuyamo‘yin hududida 70-yillar boshlari olimlar faoliyat olib bormagan. Faqat XX asr o‘rtalaridan boshlab Amudaryo o‘ng sohili hududida To‘rtko‘l va Beruniy tumanlari hududida olib borilgan Xorazm ekspeditsiyasi xodimasi M.A.Itina ilmiy rejasida bronza davri aholisi olib borgan moddiy va ma’naviy madaniyatini o‘rganishni belgilab olganligi bois, asosiy arxeologik izlanishlar bronza davri manzilgohlarida olib borilgan. Xususan, dastlab Janubiy Oqchadaryo havzasida Sho‘roxon qishlog‘i shimoliy hududlari geografik manzarasini hosil qilgan Angqa-5, Qavat-3 hamda Ko‘kcha-3 manzilgohi aholisi tomonidan qoldirilgan 74 ta qabrda qazishma ishlari olib borilishi natijasida joylashtirilgan marhumlar jasadlari, atroflarida qo‘yilgan idish-tovoqlar, mehnat qurollari hamda zeb-ziynat ashyolari olingan [1,2,3,4]. Shu bilan birga, M.A.Itina 70-80 -yillarda Amudaryo o‘ng va so‘l sohili hududlarida aholi manzilgohlarida arxeologik tadqiqotlarni davom ettirdi.

Oqchadaryo (Janubiy qismida) havzasida Ko‘kcha 15, 16, 21, 22, Jonbos 33,34 yodgorliklarida hamda so‘l sohil Tuyamo‘yin hududida Sulton Sanjar, Qushqal’a, Qarriqizil manzilgohlarida qazishma ishlarni olib borib, mazkur jamiyatda kechgan tarixiy jarayonlarni yoritadigan manbalar olingan[5,6,7]. Afsuski, M.A.Itina asarlarida Yonboshqal’a balandligi atroflari hamda Sulton Uvays tog‘i shimoli-sharqiy hududlarida o‘rnashgan Jonbos-4 manzilgohi urug‘-jamoalari vorislari tarixiy taqdiri to‘g‘risida fikr-mulohazalarini kuzatish mushkul.

Shuningdek, Uzboy hududida eneolit davri aholisi vakillarining bronza davrida olib borgan xo‘jalik madaniyati to‘g‘risida nashrlarda ma‘lumotlar qayd qilinmaydi. Ya.G‘ulomovning Jonbosqal’a atrofida joylashgan Jonbos-6 manzilgohi ovchi-termachilari mahalliy Suvyorgan madaniyati tarixiga oid manbalarni olishga muyassar bo‘lgan[8]. Xorazmga geografik jihatdan ulangan hududlarda ham bronza davri aholisi manzilgohlari arxeologik jihatdan o‘rganilgan.

Xorazm vohasiga geografik manzarasi jihatidan o‘xshash bo‘lgan Ustyurtda neolit davri urug‘ jamoalari avlodlari yarim erto‘lalarda yashaganlar, kulolchilik ashyolari qo‘lda yasalgan, uy chorvachiligi hamda Qayir ziroatchiligi bilan etnik jarayonlarni olib borganlar[9]. Oqchadaryo havzasi Qizilqum tasvirini davom ettirgan Quyi Zarafshon vodiysida Zomonbobo ko‘l sohili etagida joylashgan. Aholisi yog‘och ustunli yarim erto‘la kulbalarda istiqomat qilib, xo‘jalik sohalarida uy chorvachiligi hamda madaniy sohilda qilgan kashfiyotlari – “qayir” ziroatchiligini olib borib, o‘troq hayot tarzida etnik munosabatlarni olib borganligidan, tadqiqotlarda olingan ashyolar dalolat beradi [10,11].

Arxeologik adabiyotlarda qayd qilingan ma’lumotlarga O‘zbekiston hududi shimoliy sharqiy tomondan Andronova aholisi chorvadorlarining guruh vakillari Janubiy Oqchadaryo, Quyi Zarafshon hududlariga kelib joylashib, etnik munosabatlar geografiyasini kengaytirganlar[12],13],14].

TADQIQOT METODOLOGIYASI (МЕТОД/RESEARCH METHODOLOGY). Obyektivlik, tarixiy xronologik tahlil, munozara, umumlashtirish, mantiqiy xulosa, arxeologiya, geografiya va etnografiya fanlari yutuqlaridan foydalanildi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi xodimlari nashrlarida bronza davri aholi turar joylarida olib borgan arxeologik izlanishlar natijalari tahlil qilindi.

Xorazm ekspeditsiyasini Amudaryo o‘ng va so‘l sohili hududlarida XX asr 50-yillari o‘rtalaridan ajdodlarimizni bronza davri jamiyatini ijtimoiy-iqtisodiy va etnomadaniy munosabatlarni rivojlantirish barobarida erishgan natijalari oydinlashtirildi. Shu bilan birga, bronza davri jamiyatining notekis rivojlanishida bo‘lgan omillar hamda Surxon vohasi va Farg‘ona vodiysi aholisining jamiyatni rivojlantirishda erishgan natijalaridan farqlanish holati aniqlashtirildi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Yuqoridagi fikr-mulohazalar ma’nosidan kelib chiqib, quyidagi xulosa qayd qilindi:

-Quyi Amudaryo havzasi geografik muhit, iqlim sharoit, antropogen landshaft ta'sirida neolit davri Jonbos-4 manzilgohi urug' jamoalarini eneolit, bronza davrlarida jamiyatning notekis rivojlanishi davom etdi;

-Eneolit davri aholisining Amudaryo dinamikasiga moslashgan holda, bronza davri jamiyatini iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlantirish sohasidagi tarixiy tajribasi navbatdagi tarixiy davr taraqqiyotiga asos bo'ldi;

-Xorazm ekspeditsiyasi xodimlari Amudaryo o'ng va so'l sohili hududlarida bronza davri aholisining hayot va ijod uyg'unligi bo'lgan turar joylarda keng qamrovli qazishma ishlarini olib borib, mazkur jamiyatda kechgan jarayonlarni yoritishga xizmat qiladigan manbalarni olgan.

Takliflar:

-Tevarak atrofi Qizilqum va Qoraqum oralig'ida joylashgan kichik hajmga ega bo'lgan hududda mil.avv. IV-III ming yillikdan etnik jarayonlarni olib borgan ajdodlarimiz tarixini o'rganish dolzarb masalalardan biri;

-Xorazm vohasining geografik joylashishi o'ziga xos xususiyatlari, iqlim sharoiti jihatlari, suv manbasi serob bo'lsa ham qo'shni hududlardan aholining kech joylashishiga bo'lgan omillarga e'tibor berish;

-Xorazm arxeologiya va etnografiya ekspedisiyasini voha tarixida ibtidoiy jamoa tuzumi davrida ajdodlarimizning olib borgan kundalik faoliyatlarini o'rganishda tarixiy o'rnini yoritish joizligi kabi takliflar ilgari surildi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Итина М.А. Новые стоянки Тазабагъябской культуры (Работы 1956 г) //МХЭ-М.:Наука 1959. Вып 5-С.52-150.
2. Итина М.А. Раскопки стоянки Кават-3 в 1956 г. //МХЭ-М, Наука, 1963 г. Вып-6-С.103-106.
3. Итина М.А. Раскопки стоянки Тазабагъябской культуры в 1957 г. //МХЭ-М,:Наука 1960. Вып-4-С-82-103.
4. Толстов С.П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1954 г.//Советское востоковедение-М.:Наука, 1953-№ 6-С.99-103.
5. Итина М.А. Раскопки на Акчадарье //А/О 1976-М.: Наука, 1977-С 527.
6. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья-М.:Наука, 1977.Т.-Х-С 44-109.
7. Итина М.А. Памятники эпохи неолита и бронзы //Древности Южного Хорезма //ТрХАЭЭ-М.:Наука, 1991. Т-XVI –С.72-79.
8. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. –Тошкент.:Фан, 1959-Б 52-65.
9. Байпаков К.М. Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана-Алматы: Казак Университети, 2006-С. 116-117.
10. Аскаров А. Культура Заман-Баба в Низовьях Зеравшана //ОНУ-Ташкент, Фан, 1962-№ 1-С 59-65.
11. Гулямов Я.Г, Исламов У.И. Аскаров А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в Низовьях Зарафшана. -Ташкент: Фан. 1966-С. 171-179.
12. Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.) //-М.:Наука, 1981-369 с.
13. Сагдуллаев А.С. Тогаев Ж.Э. Миграции бронзы в Центральной Азии //Проблемы истории, археологии и этнологии Центральной Азии. -Ташкент, 2018-С. 88-89.
14. Аванесова Н.А. Зарафшанский вариант Андроновской историко-культурной общности //Археология Узбекистана в годы независимости достижения и перспективы. -Самарканд, 2016-с 34-37.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UO'K: 94(575.1) (045)

XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON JADIDCHILIK HARAKATI NAMOYANDALARINING G'OYAVIY VA NAZARIY QARASHLARI

Raxmatov Murod G'aybullayevich, Navoiy davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

IDEOLOGICAL AND THEORETICAL VIEWS OF THE REPRESENTATIVES OF THE TURKESTAN JADID MOVEMENT AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Rakhmatov Murod Gaybullayevich, Associate Professor of Navoi State University Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences

ИДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ТУРКЕСТАНСКОГО ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Рахматов Мурод Гайбуллаевич, доцент Навоийского государственного университета, доктор философии по истории (PhD)

https://orcid.org/0009-0002-2054-987X
e-mail: raxmatov.80@bk.ru

Annotatsiya: *Mazkur maqolada XX asr boshlarida Turkiston jadidchilik harakati namoyandalarining g'oyaviy va nazariy qarashlari sifatida qilgan harakatlari ilmiy asoslar bilan yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *imperiya, Turkiston, duma, jamiyat, muhojir, matbuot, firqa, fenomen, istiqlol, xotira, hay'at, qurultoy, modda.*

Abstract: *This article examines the ideological and theoretical views of the Turkestan Jadid movement's leaders at the beginning of the 20th century, based on scientific foundations.*

Key words: *empire, Turkestan, duma, society, emigrant, press, faction, phenomenon, independence, memory, government, congress, article.*

Аннотация: *В статье на научной основе рассматриваются идейно-теоретические взгляды лидеров движения туркестанских джадидов начала XX века.*

Ключевые слова: *империя, Туркестан, дума, общество, эмигрант, пресса, фракция, явление, независимость, память, правление, съезд, статья.*

KIRISH. Turkiston jadidlari XIX asr oxiri va XX asr boshlarida tarix sahnasiga chiqdilar. Ularning g'oya va qarashlari asriy qoloqlikda yotgan hamda Rossiya imperiyasining mustamlakachilik zulmi ostida ingrayotgan Turkiston jamiyatini uyg'otish, o'zbek xalqini siyosiy va ma'rifiy islohotlar va o'zgarishlar orqali ozodlikka chiqarish bo'lgan. Turkistondagi jadidchilik harakati Turkiston o'lkasi (Toshkent, Samarqand, Farg'ona) hamda Buxoro amirligi va Xiva xonligida vujudga kelgan hamda xalqimiz o'rtasida keng tarqalgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvar Qori, Sadriddin Ayniy, Usmon Xo'ja, Abdulvohid Burhonov, Fayzulla Xo'jayev, Abdulqodir Muhitdinov, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Ishoqxon Ibrat, Polvonniyoz Hoji Yusupov singari ko'plab taraqqiyparvarlar siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy masalalarni yoritishda ahamiyatga ega, taraqqiyparvarlik va milliy ozodlik g'oyalarining keng yoyilishida katta rol o'ynagan o'sha davrning vaqtli matbuot nashrlarida faol ishtirok etdilar. Jumladan, "Oyina", "Al-izoh", "Al-

isloh” jurnallari, “Turon”, “Buxoroyi sharif”, “Tarjimon”, “Sadoyi Turkiston”, “Sadoyi Farg‘ona” kabi ko‘plab gazetalarda mahalliy xalqning og‘ir ahvoli, chidab bo‘lmas darajadagi ijtimoiy turmushini yoritib, davlat mustaqilligi, maorif-madaniy sohalarni rivojlantirish yo‘lida jiddiy ijtimoiy-siyosiy talablar bilan chiqdilar. Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining zamonaviy mutaxassislari, madaniyat arboblari yetishib chiqdi[1].

MUHOKAMA. Turkiston o‘lkasi, Buxoro amirligi, Xiva xonligi Rossiya imperiyasi mustamlakasiga aylangach, hududlarda asosiy xom ashyo yetkazib beruvchi bazaga aylanishi, siyosiy-iqtisodiy huquqlarining cheklanishi, paxta yakka hokimligining o‘rnatilishiga sabab bo‘ldi. Bunday holat o‘lkada milliy sanoat ishlab chiqarishning rivojlanishiga, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning cheklab qo‘yilishiga olib keldi. Iqtisodiy taraqqiyot yo‘lida jadidlar iqtisodiy ilmni o‘rganish zarurligi, ishlab chiqarish sanoatini, iqtisodiyotga xorijiy sarmoyalarni, ilg‘or texnika va texnologiyalarni jalb etish, banklar faoliyatining o‘rni va ahamiyati, savdo-tijorat ishlarini ilmiy asosga qurish, tadbirkorlik, agrar iqtisodiyot samaradorligini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratdilar. Shu maqsadda ularning mafkurasi negizida raqobatbardosh bozorlar safini shakllantirish jarayonlarini faollashtirish, taraqqiyparvar demokratik institutlarni vujudga keltirish, o‘lkada o‘ziga xos milliy rivojlanishni yaratish kabi vazifalarni o‘zida qamrab olgan. Shuning uchun amirlik iqtisodini rivojlantirish va taraqqiy ettirish borasidagi birinchi qadam millatni o‘qimishli, ma’rifatli qilish, aholining barcha qatlamlariga ziyo tarqatish, doimo ozod va mustaqil yashashga intilgan buyuk millat ekanligi ruhiyatini xalqqa singdirish, o‘lka bundan keyin metropoliya iqtisodiyotiga xomashyo yetkazib beruvchi makon bo‘lib qolmaslikka chaqirishdir. Ikkinchi qadam Turkistonda o‘zining milliy iqtisodiyotini vujudga keltirish, mustaqil iqtisodiyot asoslarini qurish, jahon mamlakatlari bilan tenglik va manfaatlilik tamoyili asosida hamkorlik qilish edi[2].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat taqozosi bilan maydonga kelgan jadidlar savdo tijorat faoliyatini tubdan isloh qilish va takomillashtirish borasida o‘z fikrlarini ilgari surdilar. Jumladan, Fitrat savdo va tijorat ishini uch tamoyilga asoslanib izohlaydi: birinchidan, savdo va tijorat ishida millat, Vatan, yurt manfaatlari hisobga olinishi, ana shu manfaatlardan kelib chiqib o‘zaro ittifoq bo‘lib faoliyat ko‘rsatish lozim. Ikkinchidan, savdo va tijorat ahli tovar va xizmatlar bozorida ishlab chiqarishni zamonaviy sanoat asosida qurishiga yordam ko‘rsatish lozim. Zero, tovarlarning arzonlashuvi ularning sotilishini tezlashtiradi va foyda olishni kafolatlaydi. Uchinchidan, tijorat ahli savdo ilmini zo‘r berib o‘qib-o‘rganishlari lozim. U vatandoshlarini tijorat ilmini o‘rganishga da’vat etib: “Sizlar o‘z farzandlaringizni tijorat maktablariga yuborib savdo ishiga o‘qitingiz, chunki begonalar tijorat ilmidan xabardor. Siz esa bexabarsiz”, deb yozadi[3].

Shuningdek, Fitrat savdo va tijorat faoliyati bilan shug‘ullanish, undan daromad topib tirikchilik o‘tkazish musulmonlar uchun halol amallardan ekanligi Qur’oni Karim va “Hadis”larda uqtirilganini quyidagicha ta’kidlaydi: “...Islom shariati tijorat va davlatmandlikni man etgan emas, balki amr etgan. Biroq shuni ham bilishimiz lozimki, islom bizni tijoratdan man etmagan-u, biroq baxillik, isrofgarchilik va ta’magirlikdan qattiq tortgan. Shunday ekan, har kim xudoning va uning rasuli mute’i ekan, puldorlik va tijorat ishiga intilishi lozim...”[4].

Buxorodagi jadidchilik harakatining boshqa bir yirik namoyandasi Sadriddin Ayniy (1878-1954) zamonaviy texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy qilish orqali sanoatni yanada rivojlantirish va buning natijasida iqtisodiy inqirozni bartaraf qilish mumkinligini ta’kidlab, “agar ishlarimizni shul usulda qo‘ysak bir zamon kelurki, Turkiston bir bo‘ston holiga kelur, zovudlar, fabrikalar, temir yo‘llar va boshqa madaniy korxonalar ila to‘la bo‘ladur”, deya opzy qilgan[5].

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida turkistonlik savdogarlar asosan paxta savdosi bilan shug‘ullanganlar. Biroq, ular savdo-sotiq ilmini yaxshi bilmaganliklari sababli ham paxta savdosidan zarar ko‘rganlar. Ayni vaqtda xorijiy savdogarlar savdo ilmini, savdo-sotiq qonun-qoidalarini yaxshi bilganliklari sababli paxta savdosidan katta foyda ko‘rganlar. Fitrat turkistonlik savdogarlarning zamonaviy tijorat ilmidan xabarsizligi va o‘zaro ziddiyatlarini paxta savdosi misolida bayon etadi: “Sizlarning falokatga botishlaringizning sababi faqat bugina emas, yana boshqa yirik bir illat ham bor. Ajnabiylar o‘zaro ittifoq va birlikka ega. Sizlar esa pullaringizni hamisha o‘zaro ichki ziddiyatlaringiz

yo‘lida sarf etasizlar. Molni sotib olayotgan paytda, sizning fikr-o‘yingiz buxoroli falon boy ustidan g‘alaba qilish borasida bo‘ladir. Undan ko‘proq mol olib, uni sindirsangiz bas.

Shuning uchun juda ko‘p hollarda bir-birlaringizga qasd qilib, paxtani Maskov narxidan to‘rt baravar oshiq olib, hisobsiz zarar ko‘rgansizlar. Teri sotib olishda ham ahvol shu. Biroq ajnabiylar bu yo‘lni tutmaydirlar. Ular bozorga kirib savdo qilishidan avval, to‘planishib maslahat qilishadi. Ko‘radirlarki, paxtaning narxi Maskovda o‘n besh so‘m, ular bu yerda o‘n so‘mdan oshirmaslikka qaror qilishadir. Keyin bozorga kirib, o‘z ahdlarida turib savdo qiladirlar. Paxta narxi o‘n so‘m-u bir tangaga teng kelishi bilanoq hammalari hamyonlarining og‘zini bekitadirlar. Chorasiz qolgan dehqon yana bir tanga tushib, arzon sotadir... Shuning uchun xorijiy savdogarlar foyda ko‘radilar, sizlar – zarar”[6] deb ta’kidlaydi.

Turkistonda jadidchilik harakatining rahnamosi bo‘lgan Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875-1919) savdo-tijorat, dehqonchilikda texnikani jalb qilish, yoshlarni ilmli qilish tarafdorlaridan biri edi. U savdo-tijorat ishlarini ilmiy asosda tashkil etish, banklar faoliyatini rivojlantirish orqali ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni yaxshilashga qaratilgan g‘oyalarni ilgari surdi[7].

Maxmudxo‘ja Behbudiyning banklar faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan mulohazalari va ilgari surgan fikrlari iqtisodiyotning rivojlanishida banklar faoliyatining o‘rni va ahamiyati katta ekanligini anglatgan. To‘g‘ri, o‘sha davrda banklardan olingan kreditlar evaziga savdogarlar, boylar va aholining boshqa tabaqalari xonavayron bo‘lgan. Lekin taraqqiyparvarlarning fikricha bunga banklar emas, balki mijozlarning olgan kredit mablag‘ini to‘g‘ri sarflamaganligi sabab bo‘lgan. Bu borada M.Behbudiy “Oyna” jurnalining 1914-yilgi sonida e’lon qilingan maqolasida banklar faoliyatining ijobiy tomonlarini tushuntirish bilan bir qatorda mahalliy aholining tijoratdagi sinish sabablarini misollar bilan keltirib o‘tgan[8]. Jumladan, “savdoning inqiroziga sabab bo‘layotgan omillarlan biri savdogarlarning mablag‘larni to‘y va aysh-ishratga ortiqcha sarf qilayotganligi bo‘lib, bu mablag‘larning aksariyati banklardan olinayotgan qarzlar hisoblanib, uni vaqtida qaytara olmaganliklari uchun butkul xonavayron bo‘lgan”ligini yozgan[9].

Maxmudxo‘ja Behbudiy hayotiy faoliyatida ko‘plab mamlakat va shaharlarga sayohat qilib, turli millat vakillari bilan suhbatda bo‘lgan. O‘zga millat vakillarining bizning Turkiston to‘g‘risida bildirgan fikrlarini u xotiralarida keltirib o‘tadi.

Yahudiylardan biri derki, “Turkiston eski dunyoning Amriqosidur. Paxta, ma’dan, g‘alla har nimarsa bor. Turkiston oltindir. Agarda Rusiya hukumati mone’ bo‘lmasa, barcha mulkimni sotib, pulig‘a Turkistondan yer olib, dehqonchilik etardim. Oltun berib, yer olib, so‘ngra olmos ko‘tarar edim”[10].

Bundan ko‘rinib turibdiki, Turkiston eski dunyoning Amerikasi ekanligi, hosildorlik jihatidan ilg‘or bo‘lib, paxta, g‘alla va boshqa xildagi ekinlarni undirish mumkinligini, Turkiston mamlakatining yer va iqlimi oltinga teng darajada bo‘lganligini ta’kidlaydi. Agar Rossiya imperiyasi qarshilik qilmasa, yahudiy o‘zining barcha mulkini sotib, puliga Turkistondan yer olib dehqonchilik qilishli to‘g‘risidagi fikrlar mamlakatimiz tuprog‘i haqiqatda ham oltinga teng ekanligini ko‘rsatadi.

M.Behbudiy Turkistonda tijorat sohasining sustligi, raqobatsizligi sabablarini quyidagicha baholaydi: “...Hisobsizlik, aql va tarbiyasizlik bizni barbod etdi. Naf’ va zararlarimizni bilmaganimiz, tijorat ishi va ahli zamonadan bexabarligimizdan, xulosa va jaholat va nodonligimizdandur. Qo‘limizda bor nimarsamizni behuda odatlarg‘a sarf etarmiz. Ko‘rpamizga qarab oyoq uzatmaymiz. Qarz ila imorat, to‘y qilarmiz. Isrof qilarmiz. Molni sotib olish va sotish joyini bilmaganimiz, tijorat maydoninda nodonligimizdan boshqalar tarafidan aldanganimiz bu bizning ojizligimizdir”[11].

Behbudiy “Samarqand” gazetasining 1913-yil 12-iyul sonida “Ehtiyoji millat” nomli maqolasida Turkistonning tashqi aloqalarini asosan chet ellik savdogarlar bajarganligi, ular yerli aholidan mahsulotni arzon-garovga olgan holda tashqi bozorda qimmat narxga sotganligi, shu sababdan ham yetishtirilgan mahsulotlardan olinadigan foydaning asosiy qismi ularning cho‘ntagiga tushganligi haqida kuyunib yozgan. Bundan tashqari, Behbudiyning yozishicha, “Bizda shohi, adras, beqasam, alacha...bofliklar bor. Agarda bir nafar texnik va muhandisimiz bo‘lsa, bu dastgohlarni isloh etar, aholi obod bo‘lur. Valloh, yaqin vaqtda “doka” bofillarimizdek zoye’ bo‘lib ketar. Chunki Ovrupa yangi asbob ila mundin yaxshi qilib chiqarur”[12].

Milliy mutaxassislar yetishtirish dasturini amalga oshirish dolzarb masala ekanligini barcha jadidlar kabi Rajabzoda Niyoziy [13] e’tirof etib, bu haqda o‘z fikrini quyidagicha bayon qilgan: “... Ilm-ma’rifatsiz hech bir

millat muborazayi hayot maydonida turolmas. Xoh ul millat millati hokim va xoh millati mahkum bo‘lsun, ilm-u ma’rifatdan mahrum bo‘lganligi uchun boshqa san’at va hunar sohibi bo‘lgan mamlakatlarning oyog‘i ostida ezilurga majbur bo‘ladur. Chunki ziroat, sanoat, tijorat kabi lavozimoti insoniyatniig vujudga kelmog‘i maktab, madrasalarning tartiblik darslarining zamon va makonga muvofiq bo‘lganligidandir....” Niyoziy Rajabzoda yeri ko‘p, xalqi oz Eron va Buxoroni Angliya va Germaniya bilan taqqoslar ekan, bu yerliklarning ko‘plab mahsulotlarga muhtojligi borligini e’tirof etib, “Buxoro va Turkiston musulmonlari uchun ziroatdan so‘ngra eng ahamiyatli narsa savdo va tijoratdir”, deya ta’kidlaydi. Buning uchun muallifning fikriga ko‘ra, “... maktabda boshqa dunyoviy fanlar bilan birga savdo va tijoratga rag‘bat uyg‘otuvchi, bu sohalarning sir-asrorlarini o‘rgatuvchn fanlarni ham o‘quv dasturiga kiritish lozim”[14].

XX asr boshlarida mamlakatimizda irrigatsiya, sun’iy sug‘orish ishlari holati qoniqarsizligi, zamon talabiga javob beradigan texnikaviy moslamalar yo‘qligi, suv ta’minotining to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmaganligi, ko‘plab katta yer maydonlaridan foydalanilmay kelinishiga, qishloq xo‘jaligi samaradorligining pasayishiga olib keldi.

Buxoro amirligining iqlimi va geografik sharoiti yerlarni sun’iy sug‘ormay turib, qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga imkoniyat bermaydi. G‘arbiy Buxoroda, Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryo vodiylarida yerlarning ko‘pchiligida sug‘orish yo‘li bilan dehqonchilik qilinadi. Sharqiy Buxoroda, Surxondaryo va Amudaryoning yuqori qismida sug‘orish talab qiladigan yerlar foizi katta. Biroq sug‘orish shaxobchalari juda qoniqarsiz holatda, shuning uchun ham katta yerlar foydalanilmay qolgan.

Buning sababi shuki, bir tomondan, suv manbalarining o‘zida suv juda kam (Qashqadaryo vohasi) va Zarafshonning yuqori qismlarida va Samarqand viloyatida suvdan ko‘p foydalaniladi. Natijada, Zarafshon Buxoro hududiga o‘tganida juda kamsuv bo‘lib qoladi. Ikkinchi tomondan, irrigatsiya shaxobchalari qoniqarsiz ekanligi, shuningdek, texnikaviy moslamalar yo‘qligi sababli suv noto‘g‘ri taqsim qilinayotganligidan yerlarni sug‘orib qilinadigan dehqonchilikka katta zarar yetkazgan.

Buxoro amirligida agrar sohani rivojlantirish, uning samaradorligini ta’minlash bo‘yicha Fitratning 1918-yilda Yosh buxoroliklarning Markaziy Qo‘mitasi tomonidan tasdiqlangan “islohotlar loyihasi”ni ishlab chiqdi. Mazkur loyihada cho‘l va dashtlar hisobidan ekin maydonlarini kengaytirish, dehqonchilik madaniyatini oshirish, shu maqsadda keng miqyosdagi irrigatsiya tadbirlarini hayotga tatbiq etish, takomillashgan yagona sug‘orish tarmog‘ini yaratib Samarqand va Buxoro o‘rtasida adolatli suv taqsimotini yo‘lga qo‘yish, Buxorodagi yerlarni sug‘orish ishlariga qisman Amudaryodan foydalanish, dehqonlarga imtiyozli kreditlar berish, qishloq xo‘jaligida texnikadan keng foydalanish nazarda tutilgan[15].

Taniqli davlat arbobi, Buxorodagi jadidchilik harakatining rahbarlaridan biri Fayzulla Xo‘jayev (1896-1938) fikricha, loyihada Buxoro amirligi aholisining farovonligini oshirish, o‘lkani iqtisodiy-siyosiy va harbiy jihatdan mustahkamlash, qishloq xo‘jaligini intensivlashtirish uchun ko‘riladigan chora tariqasida qishloq xo‘jalik kreditlarini va dehqonchilik ishlarini mexanizatsiyalashni taklif qiladi. Buning uchun Buxoro amirligida qishloq xo‘jalik bankini tashkil etish va uning bo‘limlarini bekliklar hududida ko‘paytirish, qishloq xo‘jalik mashinalarini jalb qilish, qishloq xo‘jalik maktablari ochish va agrar sohasidagi bilimlarini omma orasida targ‘ib qilish, yerga quvvat beradigan hosildorlikni oshiruvchi vositalardan foydalanish kerakligi ko‘rsatilgan[16].

Fitrat tomonidan ishlab chiqilgan dasturda ilk marta Buxoro amirligi zamirida huquqiy davlat yaratish masalasining yechimini ko‘rsatdi. U amirlikdagi monarxik tuzumni bir qator Yevropa mamlakatlari namunasidagi marifatli monarxiya bilan almashtirish va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish hisobidan xalq farovonligini yuksaltirish, mamlakatning iqtisodiy va mudofaa qudratini ko‘tarishni taklif qildi. Fitrat loyihadagi Buxoroda qishloq xo‘jaligi bankini ochishni, joylarda uning juda ko‘p sho‘balarini vujudga keltirishni, qishloq xo‘jaligi maktablarini, xalq o‘rtasida ziroat bilimlarini tarqatish ham ko‘rsatilgan. Mana bu choralarni amalga qo‘yish to‘g‘risida Ziroat nozirligi degan idora tuzishni taklif qiladi[17].

NATIJALAR. Jamiyat va davlat taraqqiyotida iqtisodiy sohadagi rivojlanishlar muhim o‘rin tutishini chuqur anglagan Fitrat vatandoshlariga quyidagi murojaat bilan chiqdi: “...buxorolilar Allohning ne’mati bo‘lg‘an tabiiy boyliklardan foydalanmas ekansiz, begonalar bu boyliklarga ega bo‘lib, ularning har birlari ustidan hayratangiz mashinalar va fabrikalarni o‘rnashtiradirlar. Dunyo-

dunyo pul ishlab oladilar. Minglab xizmatchilar bu ishga safarbar qilinadir. U vaqtida sizlarning farzandlaringiz chorasiz qolib, begonalarning xizmatlariga bo‘yin egishlari muqarrar...”[18].

Sadriddin Ayniy Turkistonning boyliklari masalasiga bag‘ishlangan maqolasida o‘lkadagi yer osti konlari xususida so‘z yuritib, “Chet millat olimlarining izlab topg‘onlariga qaraganda bizam Turkistonda tosh ko‘miri, temir, kumush, oltun, yer moyi (neft) va boshqa har xil ma’danlar bor ekan. Ameriko xalqi, nemis va inglizlar shul ma’danlar orqasinda butun yer yuzinda eng boy odamlardan bo‘lg‘on holda, bizlar faqir yashaymiz”[19], degan fikrlari bilan mamlakatda mavjud imkoniyatlardan yetarli darajada foydalanilmayotgani tanqid qilingan.

Turkiston jadidlari 1917-yilga kelganda o‘zlarining milliy mustaqil davlat qurish to‘g‘risidagi fikrlarini yangi bosqichda rivojlantirdilar. Bu yo‘lda ular muxtoriyatchilik g‘oyalaridan foydalanishdi[20].

XULOSA . Xulosa qilib aytganda, Turkistondagi jadidchilik harakatining yirik namoyandalari qarashlarida uchta asosiy masala: siyosiy mustaqillik, iqtisodiy mustaqillik, ma’naviy-ma’rifiy mustaqillik g‘oyalari bo‘rtib turadi. Taraqqiyparvar bobolarimiz Turkistonda jadid maktablari va gazetalari tashkil qilish orqali xalqni ma’rifatli qilishga intilgan bo‘lsa, siyosiy islohotlar orqali Turkistonni mustamlakachilik zulmidan qutqarish, Buxoro va Xorazmda mavjud monarxik tuzumni demokratik boshqaruv usuli bilan almashtirish yo‘lida harakat qildilar.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараккиёт учун кураш (Туркистон ва Бухоро жадидчилиги тарихига янги чизгилар). Даврий тўплам. – №1. – Тошкент: Университет, 1999. – Б. 10-12.
2. Ражабов Қ. Ўзбекистон XX асрда. Икки жилдлик. Биринчи жилд (1900-1939). Масъул муҳаррир: академик Азамат Зиё. – Тошкент: Фан, 2024. – Б. 118-120.
3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. Ҳинд сайёҳи баёноти. – Б.167.
4. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. Ҳинд сайёҳи баёноти. – Б. 163-164.
5. Айний С. Туркистон бойлиги // “Турк эли” (Тошкент). 1917 йил 4 октябрь.
6. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. Ҳинд саёҳи баёноти. – Б. 166.
7. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Икки жилдлик. I-жилд. Нашрга тайёрловчи: Сирожиддин Аҳмад. – Тошкент: Akademnashr, 2018. – 512 бет.
8. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри. Нашрга тайёрловчи, тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Қосимов. – Тошкент. Маънавият, 1999. – Б. 167-168.
9. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Оҳ, бонкалар бизни барбод этди // Ойна. 1914. № 19. – Б. 344.
10. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Қасди сафар // Танлаган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б. 69.
11. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Оҳ, бонкалар бизни барбод этди // Ойина (Самарқанд). 1914. № 19. – Б. 342.
12. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Эҳтиёжи миллат // Самарқанд газетаси. 1913 йил 12 июль. – Б. 3.
13. Абдурауф Фитрат ташаббуси билан Бухоро шаҳрида Туркистон минтақасида биринчи бўлиб ташкил этилган Шарқ мусиқа мактабида биринчи раҳбар сифатида Ражабзода Ниёзий ҳам шогирдларга таълим бера бошлади.
14. Насиров О.Н. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда акциядорлик жамиятлари ва ширкатлар тарихи. Тарих фанлари номзоди дисс... автореферати. – Тошкент, 2009. – Б.19.
15. Наимов Н. Маърифатга бахшида умр. – Бухоро: Дурдона, 2018. – Б. 93.
16. Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. Уч томлик. Том 1. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 134.
17. Файзулла Хўжаев. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар (Қайта нашри). – Тошкент: Фан. 1997. – Б. 109.
18. Абдурауф Фитрат. Ҳинд саёҳи баёноти // Танланган асарлар. 1-жилд. – Б. 168.
19. Айний С. Туркистон бойлиги // Турк эли. 1917 йил 4 октябрь.
20. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти: миллий демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. – Тошкент: Маънавият, 2000; Ражабов Қ. Туркистон Мухторияти вазирлари ҳамда Миллий Мажлис аъзолари ҳаёти ва тақдири. – Тошкент: Bodomzor invest, 2021; Ўша муаллиф. Туркистон Мухторияти тарихи. Иккинчи нашр. – Тошкент: Фан, 2023.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 1/14;17

YANGI O‘ZBEKISTONNING YOSHLARIDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI KUCHAYTIRISH DAVR TALABI

Tashmetov Tuxtasin Xudayberganovich, Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti, falsafa doktori (PhD)

STRENGTHENING THE IDEOLOGICAL IMMUNITY OF THE YOUTH OF THE NEW UZBEKISTAN

Tashmetov Tuxtasin Xudayberganovich, Associate Professor, Chirchik State Pedagogical University, Doctor of Philosophy (PhD)

УСИЛЕНИЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ИММУНИТЕТА У МОЛОДЕЖИ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Ташметов Тухтасин Худайберганович, доцент Чирчикского государственного педагогического университета, доктор философии (PhD)

https://orcid.org/0009-0009-7633-4035
e-mail: toshmetovtuxtasin@gmail.com

Annotatsiya: *Yangi O‘zbekistonni yuksak ma’naviyatli jamiyatga aylantirish uchun yoshlarimizda mafkuraviy immunitetni yanada kuchaytirish, komil insonni tarbiyalash, barkamol shaxsni shakllantirish borasida keng miqyosli ishlarni amalga oshirishni davrning o‘zi taqozo etmoqda. Zero bu kechayotgan globallashuv jarayonlarining salbiy oqibatlari, yangi mafkuraviy xavf va tahdidlar ko‘lamining kengayib borayotgani yoshlar ma’naviyatini shakllantirishda mafkuraviy immunitetni kuchaytirish masalasi dolzarb ekanini ko‘rsatmoqda.*

Kalit so‘zlar: *Stretegiya, ma’naviyat, mafkura, ma’rifat, qadriyat, tarbiya, axloq, g‘oya, immunitet, gumanizm, ta’lim, texnologiya, targ‘ibot, global, axborot, internet, tahdid, xuruj, buzg‘unchi g‘oya, bunyodkor g‘oya.*

Abstract: *In order to transform the new Uzbekistan into a highly spiritual society, it is necessary to carry out large-scale work to strengthen the ideological immunity of young people, educate a perfect person, and form a harmonious personality. After all, it is the negative consequences of the ongoing processes of globalization, the expansion of new ideological risks and threats that indicate that the issue of strengthening ideological immunity in the formation of youth spirituality is relevant.*

Key words: *strategy, spirituality, ideology, enlightenment, value, upbringing, morality, idea, immunity, humanism, education, technology, propaganda, global, information, Internet, threat, attack, destructive idea, creative idea.*

Аннотация: *Для превращения нового Узбекистана в высокодуховное общество необходимо проведение широкомасштабной работы по укреплению идеологического иммунитета у молодежи, воспитанию совершенного человека, формированию гармоничной личности. Ведь именно негативные последствия протекающих процессов глобализации, расширение масштабов новых идеологических рисков и угроз свидетельствуют о том, что вопрос укрепления идеологического иммунитета в формировании духовности молодежи является актуальным.*

Ключевые слова: *стратегия, духовность, идеология, просвещение, ценность, воспитание, мораль, идея, иммунитет, гуманизм, образование, технологии, пропаганда, глобальный, информация, интернет, угроза, атака, деструктивная идея, созидательная идея.*

KIRISH. Ma'lumki, jamiyat taraqqiyoti fuqarolarning ijtimoiy faolligi va ma'naviy ongi darajasi bilan belgilanadi. Davlatimiz o'z taraqqiyot strategiyasining asosini ma'rifiy jamiyat qurishga qaratmoqda. Ma'rifiy jamiyat esa mustaqil fikrlovchi, ma'naviyati yuksak, o'z manfaatlarini jamiyat va davlat manfaatlari bilan uyg'un tasavvur etuvchi barkamol avlod vakillariga ehtiyoj sezadi. Shu boisdan, insoniyat yaratgan kashfiyotlarda o'zligini yo'qotish havfi, xususan, yoshlar orasida bevosita yoki bilvosita bosim ostida tobora ortib bormoqda. Shu sababli yoshlar tarbiyasi, ma'naviyati va salohiyatini yanada yuksaltirish mamlakatimiz oldida turgan asosiy vazifalardan hisoblanadi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek "…. Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talabalari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz"[1]. Shu ma'noda, global o'zgarishlar sharotida dunyo miqyosida bahs-munozaraga sabab bo'layotgan va yechimini kutayotgan muammolar ko'lami tobora kengayib bormoqda, jumladan yoshlar tarbiyasi. Shu jihatdan, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida mustaqil fikrlovchi yoshlarni tarbiyalash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Yangi O'zbekistonning yoshlarida mafkuravıy immunitetnı kuchaytirish strategiyasi bilan bog'liq masalalar O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning[2] ilmiy-siyosiy merosida ma'naviyatning konseptual asoslari yoritilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning[3] siyosiy qarashlarida esa ma'naviyat va uning targ'iboti globallashuv sharoitiga mos talablar asosida yanada takomillashtirilmoqda. Shu bilan birgalikda faylasuf olimlari tomonidan ham tadqiq etilmoqda. Xususan, akademik E.Yusupov[4] ma'naviyat va mafkuraning o'zaro munosabati, ularning mohiyati, ijtimoiy-tarixiy mazmuni va ahamiyatini, J.Tulenov[5] ma'naviyat va ijtimoiy taraqqiyotni, J.Yaxshilikov, N.Muhammadiyevlar[6] O'zbekistonning rivojlanish strategiyasida ma'naviyatning o'rni masalasini tadqiq etganlar.

MUHOKAMA. Bugun komil insonni tarbiyalash, barkamol shaxsni shakllantirish borasida keng miqyosli ishlarni amalga oshirar ekanmiz, biz bevosita har bir inson qalbidagi ana shu nuqtani mo'ljalga olmog'imiz lozim. Mafkuraviy immunitet yoki g'oyaviy kurashchanlik fazilati bizning nazarimizda xuddi ana shu nuqtada joylashgan. U kimdadir uyg'oq, kurashchan, behalovat u bezovta bo'lsa, kimdadir mudroq, tanbal, befarq va loqayddir. Bizning vazifamiz ana shu immunitetni uyg'otish, shakllantirish asosida jamiyat ishiga daxldor, millat taqdiriga taqdirdosh, Vatan istiqboli uchun javobgar shaxsni shakllantirishdan iborat. Buning uchun mafkuraviy immunitetning vazifasini aniqlab olmog'imiz lozim. Bizningcha, u quyidagilardan iborat: a)munosabat bildirish; b)ta'sir etish; c)yo'naltirish; d)javobgarlik hissini uyg'otish; e)daxldorlik tuyg'usini oshirish; j)safarbarlikka da'vat etish. Ana shu yo'nalishlarda mafkuraviy immunitetning vazifalari, ya'ni insonni ma'naviy-ruhiy mudroqlikdan uyg'otish, har qanday voqelikka munosabat bildira olish, unga ta'sir ko'rsatish, jamiyat va umummilliy taraqqiyot uchun javobgarlik hissini, daxldorlik tuyg'usini namoyon etish orqali o'zini o'zi umummilliy manfaat yo'lida yo'naltira olish, safarbar eta bilish fazilatlarini yorqin namoyon qilishni taqozo etadi.

Ayni paytda, mafkuraviy immunitet turli xil yot va zararli g'oyalar ta'sirlaridan biz uchun asosiy himoya vositasi hisoblanadi. Yoshlarimiz orasida mafkuraviy immunitetni shakillantiruvchi vositalar ham mavjud bo'lib, ular quydagilardan iboratdir: birinchidan, yoshlarimizni ta'limning barcha bosqichlari bilan qamrab olishni yanada oshirish; ikkinchidan, yoshlarimiz orasida tarbiyaviy jarayonlarni har doimgidan-da yuqoriroq darajaga ko'tarish; uchinchidan, ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarni targ'ibot qilishda zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda tashkil etish; to'rtichidan, media tarbiyani yoshlar orasida shakllantirsh, ya'ni turli xil internet ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish madaniyatini rivojlantirish.

Yangi O'zbekistonni yuksak ma'naviyatli jamiyatga aylantirish uchun yoshlarimizda mafkuraviy immunitetni kuchaytirish talab etiladi:

- birinchidan, mamlakatimizni bugungi tez taraqqiy etib borayotgan dunyoga mos ravishda rivojlantirish, jamiyat a'zolarini milliy yuksalish

yo‘lida yanada birlashtirish va safarbar etish masalasiga alohida e’tibor qaratish;

- **ikkinchidan,** mamlakat tinchligi, xalqning asrlar davomida shakllangan ma’naviy qadriyatlariga asoslangan hayot tarzini barbod qilishga yo‘naltirilgan g‘oyaviy-mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashda sinovdan o‘tgan milliy va jahon tajribasining samarali usullaridan keng foydalanish;

- **uchinchidan,** dunyoda yuz berayotgan geosiyosiy va mafkuraviy jarayonlar, turli axborot xurujlari mazmun-mohiyatini anglash, aqidaparastlik, buyuk davlatchilik shovinizmi, vandalizm, genotsid, “demokratiya eksporti”, diniy ekstremizm, dogmatizm, irqchilik, kosmopolitizm, ksenofobiya, ludomaniya, mahalliychilik, millatchilik, missionerlik, natsizm, odam savdosi, “ommaviy madaniyat”, terrorizm, fashizm, fundamentalizm, xalqaro terrorizm kabi turli xavf va tahdidlarga qarshi kurashishda kuchlarni birlashtirish va ularni umummilliy harakat darajasiga olib chiqish;

- **to‘rtinchidan,** dunyoviylik va diniylikning sog‘lom muvozanatini ta’minlash, insof, vijdon, diyonat kabi axloqiy qadriyatlarga tayanib yashash va faoliyat yuritishni fuqarolarning dunyoqarashi va xatti-harakatiga singdirish;

- **beshinchidan,** inson kapitalini rivojlantirish, ta’lim va tarbiyani, milliy-ma’naviy qadriyatlarni yanada yuksaltirish orqali yoshlarda ta’lim olishga bo‘lgan intilishni rag‘batlantirishning samarali mexanizmlarini joriy etish.

NATIJALAR. Umuman olganda, yoshlar hayot strategiyasini tanlash jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy holatiga, uning madaniyatining rivojlanish darajasiga bog‘liq bo‘lib, ishlab chiqarish va mulkiy munosabatlar usuli, hayot darajasi va sifati, muayyan ijtimoiy qatlam va odamlar guruhiga a’zo bo‘lish, muayyan tarixiy davrda jamiyatda hukmronlik qiladigan urf-odatlar, g‘oyalar va qadriyatlarning ta’siri va vaqti bilan, shuningdek, yoshlar hayot strategiyasini belgilashi ularning jinsi, yoshi, etnik va milliy xususiyati, ijtimoiy holati va boshqa ijtimoiy ahamiyatga ega belgilariga ham bog‘liqdir.

Yoshlar hayot strategiyalarini turli asoslarga ko‘ra tasniflash mumkin, biroq ulardan eng asosiylari sifatida quyidagi turlarga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

-birinchidan, kunlik yoki kundalik strategiyalarni to‘g‘ri shakllantirish;

-ikkinchidan, o‘z-o‘zini anglash strategiyasini shakllantirish va rivojlantirish;

-uchinchidan, muvaffaqiyatga erishish strategiyasini rivojlantirish va takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Yoshlar hayotiy strategiyalari tegishli usullar va manbalar orqali kundalik xatti-harakatlarida, amalga oshiriladigan kelajakdagi hayot haqidagi shaxsning dinamik fikrlash tizimi sifatida ifodalanishini inobatga olsak, yoshlar hayot strategiyasini to‘g‘ri shakllantirish orqali ularning ma’naviy kamolotini ta’minlashga erishish mumkin. Shu jihatdan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning: “Biz barpo etayotgan Yangi O‘zbekiston mafkurasi, avvalo, insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik mafkurasi bo‘ladi”[7] deb ta’kidlaydi. Darhaqiqat, buyuk kelajagimiz bo‘lgan yosh avlodning ongi va qalbini bunyodkorlik g‘oyalari bilan to‘yintirishimiz lozim, agarda bu ma’suliyatli vazifani o‘z vaqtida to‘g‘ri tashkil eta olmasak, oqibatni hech narsa bilan qoplab bo‘lmaydigan og‘ir jarohatga, tuzalmas dardga, aylanib qolishi barchamizga ayon. Shunday ekan, bugungi murakkab davrda buzg‘unchi g‘oyaviy-mafkuraviy ta’sirlarga qarshi fuqarolarimizda mafkuraviy immunitetni, yot-begona buzg‘unchi g‘oyalarga qarshi mentalitetimiz mohiyatini ifodalaydigan sog‘lom, bunyodkor g‘oyalarni farqlay olish ko‘nikmasini shakllantirish, o‘sib kelayotgan yosh avlodni esa vatanga muhabbat, yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, elim deb, yurtim deb, yonib yashaydigan insonlar qilib voyaga yetkazish zarur.

XULOSA. Bugungi globallashuv davrida yoshlarimizni turli xil mafkuraviy tahdidlar ta’sirida milliy qahramonlarimiz jasoratidan bexabar o‘sayotganligi sababli ma’naviyatga chuqurroq e’tibor qaratmas ekanmiz, ularning zehni o‘tkir, dunyo bilimlarini egallagan bo‘lishlariga qaramasdan, Vatan manfaati yo‘lida xizmat qilishlariga, begona g‘oyalarga berilmasligiga kafolat bera olmaymiz. Ularda eng avvalo, Vatanga muhabbat, kuchli e’tiqod, urf-odat va qadriyatlarimizga sadoqat shakllanmas ekan, axborot xurujlarining ta’siriga tushib qolaveradilar. Buning uchun har qanday buzg‘unchi axborotlarga qarshi kuchli immunitetni shakllantirish talab etiladi.

Umuman, yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda, tadqiqotning mazkur fasli bo‘yicha quyidagi xulosalarni keltirish mumkin:

- fikrga qarshi fikr bilan javob berish uchun har bir yosh o‘zining mustaqil fikriga ega bo‘lishi kerak;
- yoshlar g‘oya bilan g‘oyaning farqiga borishi kerak: ma’naviyat hamda milliy g‘oyaga nisbatan ishonch va e’tiqodi esa mustahkam bo‘lishi bugungi kunning talabi darajasida doimiy e’tiborda bo‘lishi lozim;
- bugungi yot va zararli g‘oyalarga qarshi kurashish uchun yoshlarning ma’rifati va ma’naviyati yuksak, vatanparvarlik tuyg‘usi shakllangan, milliy qadriyatlarga nisbatan hurmati barqaror bo‘lishi lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. –Б. 22.
2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни миллат қилишга хизмат қилсин // Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Ж. 7. –Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 414 б; Каримов И.А. Ҳушёрликка даъват // Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги мухбирининг саволларига жавоблар. –Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 31 б; Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 174 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2016. –56 б; Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Ж. 1. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 592 б.
4. Юсупов Э. Миллий ғоя ва мафкура: моҳияти, ижтиомий-тарихий илдизлари, аҳамияти. – Шимкент, 2001. – Б 37.
5. Туленов Ж. Маънавият ва ижтимоий тараққиёт. –Тошкент: Меҳнат, 2000. –В. 228.
6. Яхшиликов Ж., Муҳаммадиев Н. Миллий ғоя: Ўзбекистонни ривожлантириш стратегияси. – Тошкент: Чўлпон НМИУ, 2018. – 555 б.
7. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2022. – Б. 280.
8. Imamova Umida Ismoil qizi. Jamiyatda axborotning tutgan o‘rni va ahamiyati// Ta’lim tizmida innovatsion va raqamli texnologiyalarni qo‘llash masalalari xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. 2024/05, -B. 1368-1374.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 651.009.023

ТЕМАТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ФЕНОМЕНОВ АНГЛИЙСКОЙ ПРЕССЫ

Маматкулова Камола, докторант Термезского государственного университета

THEMATIC GROUPS OF PRECEDENT PHENOMENA OF THE ENGLISH PRESS

Mamatkulova Kamola, Doctoral student at Termez State University

INGLIZ MATBUOTI PRETSEDENT HODISALARINING TEMATIK GURUHLARI

Mamatqulova Kamola, Termiz davlat universiteti doktoranti

https://orcid.org/0000-0009-0524-3456
e-mail: Mamatkulovakamola005@gmail.com

Аннотация: *В настоящей статье рассматривается значение термина «тематическая группа» в языкознании, отмечаются основные взгляды ученых. Автором предлагается классификация прецедентных феноменов, отмеченных в английской прессе. В частности, прецедентные феномены газеты «British Summer Time».*

Ключевые слова: *лингвистика, тематическая группа, прецедент, прецедентность, прецедентный феномен, язык СМИ.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tilshunoslikdagi "tematik guruh" atamasining ma'nosi o'rganilib, olimlarning asosiy qarashlari yoritilgan. Muallif ingliz matbuotida qayd etilgan pretsedent hodisalarning tasnifini taklif qiladi. Xususan, «British Summer Time» gazetasining pretsedent hodisalari.*

Kalit so'zlar: *tilshunoslik, tematik guruh, pretsedent, pretsedent hodisasi, media tili.*

Abstract: *This article examines the meaning of the term "thematic group" in linguistics, and highlights the main views of scientists. The author proposes a classification of precedent phenomena noted in the English press. In particular, the precedent phenomena of the newspaper "British Summer Time".*

Key words: *linguistics, thematic group, precedent, precedent, precedent phenomenon, media language.*

ВВЕДЕНИЕ. Тематическая группа в лингвистике –это **лексическая группировка, в которой лексические единицы (слова или фразеологизмы) объединяются по содержанию обозначаемых ими понятий.** То есть основным признаком объединения выступает связь с внеязыковой действительностью, выделение таких групп основано на классификации самих предметов и явлений.

Согласно Л.Ф.Алефиренко, тематическая группа – это совокупность слов разных частей речи по их сопряжённости с одной темой на основе экстралингвистических параметров [2,с.119].

Согласно точке зрения И.В.Кременецкой, тематическая группа – это объединение лексических единиц, используемых при общении на определённую тему без учёта особенностей и условий акта общения. Основой интеграции тематической группы служат связи предметов реального мира, являющиеся денотатами словесных знаков, составляющих тематическую группу[3,с.94].

Каждая лексическая единица, будучи самостоятельной, характеризуется определенными отношениями с другими единицами одного и разных с ней уровней языковой структуры. Парадигматические группировки всего словаря в целом не описаны ни для одного языка. Поэтому и представляются

обоснованными исследования в данном направлении с конечной целью создать словарь лексико-семантических парадигм, учитывая предшествующие разработки в этой области.

Тематическая группа слов является одной из парадигматических группировок языка. Тематическая группа – это объединение лексических единиц, используемых при общении на определенную тему без учета особенностей и условий акта общения. Основой интеграции тематической группы служат связи предметов реального мира, являющиеся денотатами словесных знаков, составляющих тематическую группу.

Особый интерес в лингвистике представляет исследование прецедентных феноменов, в частности, прецедентных феноменов, представленных в английской прессе и различающихся по тематике.

I. Политика и международные отношения:

Феномены, связанные с выборами: *swing states, battleground states, landslide victory, close race, exit polls, election rigging* и т.д. Эти выражения используются для описания различных аспектов избирательного процесса и результатов:

«…he was «kickstarting» a debate that would carry on «week in, week out» through to the general election» (он «дал старт» дебатам, которые должны были продолжаться «неделя за неделей» вплоть до всеобщих выборов) (Mon 24 Sep 2012 10.56 BST).

Феномены, связанные с международными конфликтами: *proxy war, hotspot, escalation of tensions, ceasefire, sanctions, diplomatic efforts* и т.д. Они характеризуют динамику международных отношений и военные действия.

Феномены, связанные с политическими идеологиями и движениями: *liberal elite, conservative backlash, populist movement, radicalization, far-right/far-left* и т.д. Эти выражения используются для описания политических взглядов и движений:

«He has long been the «nearly man» for a big management job at News International» (Он долгое время был «почти человеком», претендующим на крупную руководящую должность в News International) (Sun 24 Jul 2011 19.57 BST).

II. Экономика и финансы:

Феномены, связанные с рынком: *bull market, bear market, stock market crash, economic recession, inflation, stagflation* и т.д. Данные прецедентные феномены используются для описания состояния рынка и экономики в целом.

Феномены, связанные с бизнесом: *corporate raider, white-collar crime, insider trading, merger and acquisition, downsizing, startup* и т.д. Они описывают различные аспекты деловой активности:

«In March it announced that it was to cut its budget by more than 20% this year in a bid to «front load» a four-year cost savings plan» (В марте компания объявила, что в этом году сократит свой бюджет более чем на 20%, чтобы «запустить» четырехлетний план экономии средств) (Sun 24 Jul 2011 20.03 BST).

Феномены, связанные с финансовыми кризисами: *subprime mortgage crisis, global financial crisis, debt ceiling, austerity measures, bailout* и т.д. Эти выражения характеризуют события, связанные с экономическими кризисами.

III. Социальные проблемы:

Феномены, связанные с преступностью: *organized crime, white-collar crime, mass shooting, cybercrime, recidivism* и т.д. Данные прецедентные феномены используются при освещении проблем преступности:

«Yates, who resigned over the scandal, later admitted his decision not to reopen his investigation had been a «pretty crap one» and Scotland Yard's reputation had been «very damaged» by its failure to» (Йейтс, ушедший в отставку из-за скандала, позже признал, что его решение не возобновлять расследование было «довольно дерьмовым», а репутация Скотленд-Ярда была «сильно подорвана» из-за того, что он не смог провести расследование) (Sun 24 Jul 2011 20.06 BST).

The campaign in the US is about "youmanity" (Wed 28 Sep 2011 11.18 BST).

Youmanity is an organization that promotes human rights, social inclusion, and diversity. Youmanity uses cultural projects, donations, and photography awards to raise awareness of social issues.

TAMADDUN NURI

Youmanity – это организация, продвигающая права человека, социальную интеграцию и разнообразие. Она использует культурные проекты, пожертвования, чтобы привлечь внимание к социальным проблемам.

IV. Технологии и наука:

Феномены, связанные с технологическим прогрессом: *artificial intelligence, big data, blockchain technology, virtual reality, cybersecurity* и т.д. Данные выражения используются при описании достижений в технологической сфере: «The announcement came in February, and had been expected (helped by a tweet from Google's Vic Gundotra – who'd been in on the negotiations – that «two turkeys don't make an eagle» (Объявление было сделано в феврале и было ожидаемым (чему способствовал твит Вика Гундотры из Google, который участвовал в переговорах) о том, что «из двух индеек не получится орла») (Thu 29 Dec 2011 10.55 GMT).

Феномены, связанные с научными открытиями: *scientific breakthrough, medical innovation, climate change, global warming, genetic engineering* и т.д. Они используются при освещении научных открытий и исследований.

Спорт: Described the comments as a «slap in the face» and promised that he would «have it out» with the player (Он назвал эти комментарии «пощечиной» и пообещал, что «разберется» с игроком) (Wed 3 Aug 2011 22.11 BST).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Представленная классификация не является исчерпывающей, но демонстрирует разнообразие прецедентных феноменов в английской прессе и их тесную связь с тематикой освещаемых событий. Более глубокое изучение прецедентных феноменов позволит лучше понять особенности языка английской прессы и их роль в формировании общественного мнения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Газета «British Summer Time».
2. Алефиренко Л.Ф. Теория языка: введение в общее языкознание: учеб. пособие. - Волгоград : Перемена, 1981. - 342 с.
3. Кремнецкая И.В. Тематическая группа как парадигматическое объединение слов // Lingua mobilis. – 2009. – № 3 (17). – С. 94–98.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 1.101.3

KORRUPSIYANING JAMOAT HAYOTIGA TA'SIRI

Alisher ARIPOV
Navoiy davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
NDPI dotsenti, f.f.d. N.Safarova taqrizi ostida

THE IMPACT OF CORRUPTION ON PUBLIC LIFE

Aripov Alisher Sayfiddinovich
Independent researcher of Navaiy state pedagogical institute
Doctor of philology, associate professor, Navoi state pedagogical institute. Under the review of N.O. Safarova

0009-0005-1409-6482

ВЛИЯНИЕ КОРРУПЦИИ НА ОБЩЕСТВЕННУЮ ЖИЗНЬ

Алишер Сайфиддинович Арипов
Навоийская государственная педагогика
Независимый научный сотрудник института
НГПИ ф.ф.д. дот. под рецензию Н.О. Сафаровой

Annotatsiya: Maqolada korrupsiya, shu jumladan poraxo'rlik jinoyatlarining oqibatlari va zarari, bunday jinoyatlarga qarshi kurashishning o'ziga xos ahamiyati hamda yurtimizda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida amalga oshirilayotgan ishlar, bu borada qonunchiligimizga kiritilayotgan yangiliklar va ularni yanada mustahkamlash uchun qo'shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirish yuzasidan takliflar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: korrupsiya, poraxo'rlik, korrupsiyaga qarshi islohotlar, korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish.

Annotation: The article describes the consequences and harms of corruption, including bribery crimes, the specific importance of combating such crimes, as well as the work carried out in the field of combating corruption in our country, the innovations introduced in the legislation in this regard and proposals for the implementation of additional measures for their further strengthening.

Key words: corruption, bribery, anti-corruption reforms, improvement of anti-corruption system.

Аннотация: В статье описаны последствия и вред коррупции, в том числе взяточничества, важность борьбы с такими преступлениями и работа, проводимая в борьбе с коррупцией в нашей стране, нововведения в нашем законодательстве и предложения по дополнительным мерам по их дальнейшему усилению.

Ключевые слова: коррупция, взяточничество, антикоррупционные реформы, совершенствование системы противодействия коррупции.

Bugungi kunda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning aksariyatining mazmuni jamiyatda halollik, adolat va qonuniylikni ta'minlashdan iborat. Korrupsiya kabi illatdan voz kechish, inson tafakkurini bunday balodan tozalash juda ham murakkab jarayon bo'lib, poraga nisbatan murosasiz kayfiyatni uyg'otish, metin iroda bilan kurashishni talab etadi. Insonning bolalik davridan boshlab, ulg'ayib esini taniguniga qadar o'rganganlari butun umrga xotirasida muxrlanib qoladi. Bir tomondan yoshlikda olingan bilim, inson

hayotidagi yo‘llarda ravon yurishi uchun eng kerakli omil bo‘ladi.

Adliya vazirligi tomonidan tegishli vazirlik va idoralar bilan birgalikda qurilish, sog‘liqni saqlash, oliy ta’lim va davlat xaridlari sohalarini tartibga soluvchi 226 ta qonunchilik hujjatlari korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o‘tkazilganligi va natijasiga ko‘ra ushbu hujjatlarning 75 tasida 302 ta korrupsiyaviy omillar aniqlanganligi yuqoridagi fikrimizning yaqqol isboti hisoblanadi.[1]

Bugungi kunga qadar qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarni yoki kelgusida amalda tatbiq etilishi mumkin bo‘lgan hujjatlarning loyihalarini to‘liq korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o‘tkazish, korrupsiyaviy omillar aniqlangan hujjatlardan voz kechish, bir-birini takrorlovchi hujjatlarni birlashtirish, byurokratik funksiyalarni umuman yo‘q qilish, mamlakatda barcha hujjatlar aylanmasi tizimini qog‘ozbozlikdan voz kechib, to‘laqonli elektron tartibga o‘tish zarurati tug‘ilmoqda.

Fikrimizcha, elektron hujjatlar aylanmasi xavfsiligini ta’minlovchi va tartibga soluvchi kiberxavfsiz dasturni yo‘lga qo‘yish zarur. Hujjatlarni imzolashda, tasdiqlashdagi inson omilidan xoli tizimni yo‘lga qo‘ya olsak, korrupsion holatlarni oldini olishga qaratilgan yana bir qadam bo‘ladi. Afzallik tomonlariga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, qog‘oz uchun milliardlab sarflanadigan xarajatlar qisqaradi, navbat kutishlar yo‘qoladi, poraxo‘rlikka moyil bo‘lgan shaxslarga turli ko‘rinishdagi iltimoslar qilinishiga yo‘l qo‘yilmaydi, elektron tartibdagi hujjatlarni tahlil qilish, ulardagi korrupsiyaviy omillarni aniqlash va o‘z vaqtida bartaraf qilish oson bo‘ladi hamda davlat organlari va tashkilotlarining faoliyatida ochiqlik, oshkoralik va shaffoflik yanada kuchliroq ta’minlanadi.

Ta’kidlash joizki, bugungi kunga qadar yurtimizda korrupsiyani oldini olish borasida samarali targ‘ibot-tashviqot ishlari amalga oshirib kelinmoqda, poraxo‘rlik yomon illat ekanligi deyarli har qadamda aytiladi, biroq amalga oshirilgan ishlarga qaramasdan korrupsiya bilan bog‘liq holatlarga yo‘l qo‘yilayotgani sir emas. Endilikda bunday holatlarni oldini olishga qaratilgan ish uslubini o‘zgartirish, zamon bilan hamnafas qadam bosishimiz kerak deb hisoblaymiz.

Quyidagi taklif va tavsiyalarni amalda qo‘llash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- **har bir rahbarni yoki rahbarlik lavozimiga tayinlanayotgan shaxslarni maxsus psixologik testdan o‘tkazish.** Ushbu test orqali nomzodning poraxo‘rlikka moyillik darajasi tahlil qilinib, Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi mutaxassislari tomonidan tegishli tavsiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan xulosa ola bilgan nomzodgina, rahbarlik lavozimlarini egallashi mumkin bo‘lgan tizimni joriy etish;

- **korrupsiyaga oid jinoyatlarni sodir etgan shaxslar davlat fuqarolik xizmatiga qabul qilinmasligi shart.** Bundan tashqari, davlat fuqaroligi xizmatiga aynan qaysi lavozimlar kirishi to‘g‘risidagi ro‘yxatni o‘zida mujassamlashtirgan **qonun loyihasini tayyorlab, yurtimizda joriy qilish;**

- qonun bilan davlat fuqarolik xizmatchilarining huquqiy maqomi, huquq, majburiyatlari, ularni ishga olishda manfaatlar to‘qnashuviga yo‘l qo‘ymaslik choralari ko‘rilganligi hamda **lavozimga tayinlash tartibi, lavozimlarga tayinlashda shaffoflikka amal qilish kabilar mustahkamlanishi joiz;**

- mulkiy huquqlarni ishonchli daxlsizligini yanada mustahkamlash va xususiy mulkka egalik qilishda davlat organlari aralashuviga umuman yo‘l qo‘ymaslikni kafolatlashni kuchaytirish shart;

- shuningdek, **shaxsiy ID-kartalar chipiga** karta egasining daromadlari, faoliyat bilan shug‘ullangan davri, mehnatda rag‘batlantirilganligi yoki salbiy harakatlari uchun jazolanganligi, nomida bo‘lgan barcha mol-mulki, soliq yoki kredit qarzdorliklari va boshqa qarzdorliklari, unga nisbatan sudlarda ko‘rilgan ishlar natijalari, kasbi yoki ma’lumoti, o‘qish yoki ish joyi, nikohi, yaqin qarindoshlari, tadbirkorlik ishlari, sudlanganligi, ma’muriy javobgarlikka tortilganligi, intizomiy chora ko‘rilganligi, chet el fuqaroligiga ega ekanligi, tarjimai holi va shaxs to‘g‘risidagi boshqa malumotlar qo‘shilib, **shaxsni identifikatsiyalashning yagona mexanizmini to‘liq joriy etish** va ID-karta xotirasida shaxsni

[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 22-oktabrdagi “Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o‘tkazishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-5263-son Qarori.

tug‘ilganidan boshlab amalga oshirilgan jarayonlar jamlangan **“Shaxs tarixi”** yoki **“Fuqaro tarixi”** dasturini amalda tatbiq etish zarur va davlat xizmatlari sohasida fuqaro haqida to‘liq ma’lumotlarni jamlab, ortiqcha sarsongarchiliklarsiz fuqaro to‘g‘risida yagona ma’lumotnoma taqdim qila oladigan **“Fuqaro tarixi”** xizmatini joriy etgan holda amalga oshirish lozim. **Shaxs to‘g‘risidagi ma’lumotlarni integratsiya qilib, hisobga olish tizimini yanada qulay qilish kerak;**

- sud organlarining faoliyatida ochiqlik va shaffoflikni ta’minlash va aholining korrupsiyaga qarshi kurashish yuzasidan huquqiy madaniyatini oshirish maqsadida **barcha sud jarayonlarini jonli ravishda doimiy efirga uzatuvchi yangi televizion kanal tashkil qilib, barcha ochiq sud jarayonlarini uzluksiz namoyish qilib borish lozim.**

- jamiyatda umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi va oliy ta’lim muassasalarining o‘quv dasturlarida **korrupsiyaga qarshi** mavzularni yanada kuchaytirilishi, imkoni bo‘lsa, **fan sifatida o‘tilishi**, bu orqali yoshlar ongida korrupsiyaga nisbatan murosasizlik tuyg‘usini shakllantirilishi, mamlakatimizning kelajakdagi taraqqiyotiga keskin ijobiy burilish yasash zarur.

Zero, korrupsiyaning nafaqat oqibatlarini, balki sabablarini oldindan bartaraf etish bo‘yicha ta’sirchan amaliy choralarni ishlab chiqish va amalga oshirish [2] kelajakda o‘z samarasini bermay qo‘ymaydi, bizdan keyingi avlodga halollik va adolatga asoslangan sog‘lom turmush-tarzini qoldirishimizga, yoshlar ongida yaxshi bilan yomonni, oq bilan qorani farqlay biladigan irodaviy kuchni hosil bo‘lishiga sabab bo‘ladi, sinov sifatida berilgan omonat umrni to‘g‘ri yashashlariga va natijada yaxshi kunlarni ko‘rishlariga muhim omil bo‘ladi. Har bir inson o‘zidan iz qoldirishni xohlaydi, bizdan kelajak avlodga qoladigan yagona esdalik bu halollikka asoslangan yaxshiliklar bo‘lishi mumkin...

Xalqimiz qanchalar ko‘p “halollik vaksinasi bilan emlansa”, o‘zini yomon illatlardan tozalab, yaxshi amallar bilan isloh qilsa, jamiyatimiz hayoti shunchalar tez taraqqiyotga erishadi, insonlar o‘zligini anglash sari odimlab boraveradi...

Foydalanilgan manbalar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 12-yanvardagi “Korrupsiyaga qarshi kurashish ishlarining samaradorligini reyting baholash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi **PQ-81-son Qarori**.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 22-oktabrdagi “Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o‘tkazishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi **PQ-5263-son Qarori**.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-iyuldagi “Korrupsiyaga qarshi murosasiz munosabatda bo‘lish muhitini yaratish, davlat va jamiyat boshqaruvida korrupsiyaviy omillarni keskin kamaytirish va bunda jamoatchilik ishtirokini kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi **PF-6257-son Farmoni.**
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-iyuldagi “Korrupsiyaga qarshi kurashish faoliyatini samarali tashkil etishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi **PQ-5177-son Qarori.**
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi **PF-60-sonli Farmoni.**
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 7-dekabrdagi “Sudyalarning chinakam mustaqilligini ta’minlash hamda sud tizimida korrupsiyaning oldini olish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi **PF-6127-son Farmoni.**
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-maydagi “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi **PF-5729-son Farmoni.**

[2] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 328.32.019.5

IDEOLOGIYA HÁM JÁMIETLIK RAWAJLANIW

Bayrıeva Almagul Qurbanovna, Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti professori, siyasiy ilimler doktorı (DSc)

MAFKURA VA IJTIMOIY TARAQQIYOT

Bayriyeva Almagul Qurbanovna, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti professori, siyosiy fanlar doktori (DSc)

IDEOLOGY AND SOCIAL DEVELOPMENT

Bayrieva Almagul Qurbanovna, professor of Karakalpak State University named after Berdak, doctor of political sciences (DSc)

ИДЕОЛОГИЯ И СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

Байрыева Алмагуль Курбановна, профессор Каракалпакского государственного университета имени Бердака, доктор политических наук (DSc)

https://orcid.org/0009-0005-3289-4648

e-mail:

Almagul68_68@.mail.ru

Rezyume: *Bul maqalada jámiyettiń ruwxıy rawajlanıwında ideologi-yalıq tárbiyanıń áhmiyeti, jaslar tárbiyası hám jámiyetlik birlik máseleleri haqqında sóz júritiledi. Sonday-aq, dúnyanıń kóplegen rawajlanǵan mámleketlerindegi ruwxıy-ideyalıq tárbiya usılları tiykarında ideologiyalıq tárbiyanıń mánis-mazmunı hám maqsetleri talqılanadı.*

Tayanısh sózler: *ideya, ideologiya, ruwxıy tárbiya, jámiyetlik rawajlanıw, qádriyatlar, ruwxıy miyras, jámiyetlik sana, isenim, tárbiya.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada jamiyatning ma'naviy taraqqiyotida mafkuraviy tarbiyaning ahamiyati, yoshlar tarbiyasi va ijtimoiy birlik masalalari haqida swz yuritiladi. Shuningdek, dunyoning ko'plab rivojlangan mamlakatlaridagi ma'naviy-mafkuraviy tarbiya usullari asosida mafkuraviy tarbiyaning mazmun-mohiyati va maqsadlari tahlil qilinadi.*

Tayanch so'zlar: *g'oya, mafkura, ma'naviy tarbiya, ijtimoiy taraqqiyot, qadriyatlar, ma'naviy meros, ijtimoiy ong, e'tiqod, tarbiya.*

Abstrakt: *This artisle dissusses the signifisanse of ideologisal edusation in the spiritual development of sosiety, the upbringing of youth, and issues of sosial unity. The sontent and goals of ideologisal edusation are also analyzed based on the methods of spiritual and ideologisal edusation in many developed sountries of the world.*

Key words: *ideas, ideology, spiritual edusation, sosial development, values, spiritual heritage, publis sonssiousness, faith, edusation.*

Аннотация: *В статье рассматривается значение идеологического воспитания в духовном развитии общества, воспитании молодежи и вопросах общественного единства. Также анализируются сущность и цели идеологического воспитания на основе методов духовно-идеологического воспитания во многих развитых странах мира.*

Ключевые слова: *идея, идеология, духовное образование, общественное развитие, ценности, духовное наследие, общественное сознание, вера, образование.*

TAMADDUN NURI

KIRISIW. Adamzat jámiyetiniń turaqlı rawajlanıwında ideologiyanıń áhmiyeti búgingi dáwirdiń de baslı máselelerinen sanaladı. Insan jámiyeti payda bolǵalı beri oǵan tuwrı jol kórsetip, durıs baǵdarlar otıratuǵın ideologiyası qáliplesken. Ideyasız hám ideologiyasız jámiyet, xalıq óz jolınan adasatuǵınlıǵın tariyx bir neshe turmıslıq mısallar menen dáliyllep berdi.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoev dúnyada túrli qarama-qarsılıqlar háwij alıp atırǵan búgingi zamanımızda jaslardıń ruwxıy-ideyalıq tárbiyasına ayrıqsha itibar qaratıp, "Biz házirgi keskin sharayatta ideyalıq-ideologiyalıq tarawda básekige tayarmızba? Jas áwladımızdıń tárbiyası quramalı zaman talaplarına juwap bereme?

Bul máseleler hár birimizdi ayrıqsha oylandırıwı, táshwishke salıwı kerek"[1],-dep, búgingi globallasıw dáwirindegi eń tiykarǵı máselelerden sanalǵan ideyalıq, ideologiyalıq tárbiya máselesin kóldeneń qoydı.

ÁDEBIYATLAR ANALIZI. Ideologiyalıq-ideyalıq úgit-násiyat dáslep quramalı sociallıq informaciya kommynikativ process. Jáhánniń rawajlanǵan mámleketlerinde úgit-násiyat máselesi áyne usı kózqarastan túsiniledi hám bonda sociallıq kommynikaciya menejmenti máselelari úlken áhmiyetke iye boladı.

Batıs Evropada jaylasqan kópshilik mámleketler óz ideologiyalıq mexanizmlerin "insanlarǵa sheksiz erkinliklerdi beriw" ideyası tiykarında alıp baradı. Usı mexanizmler tiykarında puqaralarǵa mámleketti qollap -quwatlaw bul - olardıń huqıq hám erkinliklerin támiynlewdiń tiykarǵı kepili sıpatında sanasına sińdiriledi. Mısal ushın, Franciya mámleketinde insanlardıń sanasına milliy ideyanı sińdiriwde ulıwma tán alınǵan qaǵıydalar koncepciyası tańlap alınǵan. Puqaralardı mámleket maqsetleri ushın baǵdarlawda jáhánde tán alınǵan hám xalıqaralıq huqıqıy normalar mámlekettiń milliy maqsetlerine uyǵınlastırılǵan hám nátiyjede bárshe ushın birdey tásir kúshine aylanǵan.

ANALIZ HÁM NÁTIYJELER. "Hámme nárse insan hám onıń mápleri ushın" degen ideyanıń kúsheyiwi ayırım adamlardıń kózqaraslarında mámleket puqaralardıń sheksiz erkinliklerin maksimal dárejede qanaatlandırılıwın támiynlewi kerek degen natuwrı pikirdi qáliplestirmekte. Bul bolsa puqaralar tárepinen mazmnı jaǵınan antigymanistlik qálewlerdiń de qollap-quwatlanıwına alıp kelmekte. Máselen, bir jınslı insanlar ortasındaǵı neke, gedonizm, sado-mazoxizm sıyaqlı insaniylıqqa tuwrı kelmeytuǵın unamsız illetler insannıń tábiyiy talabı, tábiyiy huqıqı sıpatında bahalanbaqta. Búgingi kúnde ruwxıy-aǵartıwshılıq, milliy tárbiya sheńberinen tısqarıda qalǵan jaslar dúnyada «Lost generation», yaǵnıy "qoldan ketken áwlad", dep ataldı.

Diniy hám milliy tiykarlardı uyǵınlastırǵan halda xalıqtı birlestirgen ideologiyalar búgingi kúnde Izrail, Iran, Saudiya Arabstanı, Hindistan, Myanma, Yaponiya hám Qıtay ideologiyaliq siyasatında óz kórinisin tawıp, mámleket din yamasa millet qáwenderi, mámleket basshısı diniy yamasa milliy basshı sıpatında sáwlelenedi. Puqaralar diniy yamasa milliy basshı átirapında jámlesedi.

Yaponiya ideologiyasın kóretuǵın bolsaq, onda "tariyx-sintoizm-Konfuciylik-samypaylıq erki" qádriyatlar sisteması tiykarında olardıń milliy ideyası qáliplesken. Yaponiyada puqaralardıń sanasına milliy ideyanı sińdiriw usılları sıpatında qádriyatlar sistemasınan nátiyjeli paydalanadı. Olarda milliy ideya mámleket ekonomikasınıń tayanıshı sıpatında tiykarǵı orınǵa kóterilgen. Onı biz tómendegi basqıshlarda kóriwimiz múmkin: Miliy ideya – milliy ekonomika – milliy rawajlanıw.

Yaponiyada bunnan tısqarı birden bir aymaq – birden bir millet koncepciyası mámlekettiń bilimlendiriw sisteması hám basqa sistemalarda da keń qollanıladı. Yaponiyada milliy tariyxıy qaharmanları, ápsanalarınıń milletke keń kólemde tanıtılıwı nátiyjesinde yaponlardıń ishki ruwhiyatın birden-bir Yaponiya ushın baǵdarlaw mexanizmine aylandırılǵan. Húkimet qálegen waqıtta usı mexanizmdi nátiyjeli háreketke keltire aladı. Yaponiyada bunnan tısqarı, "Millet, Watan, Táǵdir" sıyaqlı túsinikler pútkil milletti birlestiriw jolında uyǵınlastırıldı.

Bunıń ushın milliy-insaniylıq pazıyletlerdi arnawlı shólkemlestiriliwshi tárbiyalıq jaǵdaylarda,

tárbiyalıq saatlarda oqıwshılarǵa kórsetiw (máselen, “milliy ádep”tiń qanday júzege keliwin tek túsindiriw ǵana emes, al úlgi sıpatında kórsetiw) hám oqıwshı jaslar menen milliy ádep shınıǵıwların shólkemlestiriw talap etiledi. Máselen, Yaponiya mekteplerinde “yapon minez-qulqı” sabaǵı islep shıǵılǵan bolıp, hár bir mektepte májbúriy alıp barıladı. Bul sabaqta mámile, ádep-ikramlıqtıń eń názik qırralarına shekem arnawlı úyretiledi, shınıqtırıladı. Milliy tárbiyalıq tálim milliy pazıyletlerdi oqıwshılardıń dáslep bipinshi, keyin bolsa ekinshi signallar sistemasına aylandırıwǵa, nátiyjede, oqıwshılardıń shaxsiy pazıyletlerine, ádetlerine aylanıwında pedagogikalıq texnologiya wazıypasın óteydi[2].

Qıtay mámleketinde puqaralardıń sanasına milliy ideya hám milliy dúnyaqarastı sińdiriwde Konfuciy táliymatına múrájat qılınǵan. Qıtay Konfuciy táliymatınan diniy táliymat sıpatında emes, al ádeplilik tiykar sıpatında paydalanadı. Bul bolsa, mámlekette táliymatqa degen radikal keypiyat qáliplesiwiniń aldın aladı hám óz náwbetinde zamanagóy Qıtay kózqaraslarına ańsat ǵana uyǵınlasıwına sebep boldı.

Qıtayda ruwxıy-ideologiyalıq tárbiya sisteması “Ana Watanǵa xızmet qılıw hám sadıq bolıw” ideyası tiykarında qáliplestirilgen. Jaslıqtan balalarǵa shaxsiy talaplar hám jámaatlıq talaplar ortasındaǵı balanstı saqlaw úyretip barıladı. SHaxsiy talaplardı qandırıw ushın háreket qılıw jámaatlıq talaplarǵa unamsız tásir etpewi kerekligine ayrıqsha itibar berilgen. Olarda qattıqollıq hám qatań tártip intizam ústin esaplanadı. Qıtaydıń ápsanalıq patshalarınan bolǵan Yaonıń “Mehir-múriwbet, jaqsı minez-qulıq, bilim, ádillik hám abıroy Qıtay milletiniń uzaq jasawınıń kepilligidur” degen pikiri búgingi kúnde de tárbiyanı jetilistiriwde óz áhmiyetin joytpaǵan.

Millet hám milliy mámleket túsinigin bir túsinik dep qaraw faktorınan Germaniya, Turkiya, Koreya respublikası sıyaqlı bir qatar mámleketlerdiń milliy ideologiyasın qáliplestiriwde keń paydalanbaqta.

Germaniyada milliy ideya nemis milleti hám mámleketi birligi negizinde qáliplesken bolıp, hátte ekinshi jáhán urısınan keyin rásmiy nemis milletshiligi inkar etilse de, zamanagóy Germaniya ideologiyası “nemis milletiniń ózine tánligi”niń postmodern hám postindystrial talqılanıwı tiykarında qayta islenip, Germaniya milliy birliginiń tiykarǵı kúshin quramaqta.

Germaniyada ruwxıy tárbiya insan tuwılǵannan baslanatuǵın ózgeshe process bolip, insan tuwılǵannan baslap jumıs iskerligin juwmaqlaǵanǵa shekem dawam etedi. Usı tárbiyada tiykarǵı másele "nemis milliy xarakteri"n qáliplestiriwge qaratılǵan. Qatań tártip hám intizamǵa boysınıwǵa úlken itibar beriledi. Mektepke shekemgi bilimlendiriw mekemelerinde balalardıń ózine tán qásiyetlerinen kelip shıǵıp, tárbiya túri anıqlansa, miynet jámáátlerinde jumıs nátiyjeliligi hám watansúyiwshilik prinsipleri arqalı ámelge asırıladı.

Olardıń shańaraqlarında balalar bólmesi bolıwı májbúriy etip belgilengen. Usı shańaraqlarda balalardıń kún tártibi qatań belgilengen bolıp, bala 8 jasqa shekem televizor kóriwi múmkin emes, degen qatań qaǵıydaǵa ámel qılınadı. Onıń ornına balalar ayaq oyını, súwret salıw hám muzıka shınıǵıwları menen bánt boladı. Keshki dem alıw waqtı qatań 20:00 etip belgilengen. Ata-analar háptede keminde bir márte perzentleri menen qıyabanǵa hám jámiyetlik dem alıw orınlarına barıwı shárt dep qabıl etilgen. Germaniyada balaǵa onıń ata-anasınan basqa shaxstıń eskertiw beriwi múmkin emes. Germaniyada barlıq ǴXQ milliy ideyanıń úgit-násiyatlawshısı esaplanadı.

Qubla Koreya Respublikasında da milliy ideyanıń tiykarı koreec milletiniń ózine tánligi esaplanadı. Milliy ózine tánlik tiykarında úrp-ádetler, ádep-ikramlılıq ideallar arqalı bekkemlep barıladı. Jaslardı tárbiyalawda shańaraq institutı tiykarǵı tayanısh esaplanadı. Sonıń ushın koreec shańaraqlarında jmiyetlik byudjettiń 56% bala ushın jumsaladı. Balanıń dáslepki tárbiyası menen tek analar shuǵıllanıwı belgilengen. Tárbiyanıń dáslepki basqıshında analar óz perzentlerine koreec milliy dástúrlerin úyretedi.

Kópshilik Shıǵıs mámleketlerinde bolǵanınday Qubla Koreyada da úgit-násiyat texnologiyasınıń eń nátiyjeli usılı sıpatında

jámiyettegi biyǵárez liderlerge hám tariyxıy qaharmanlarǵa úlken itibar beriledi.

Rawajlanǵan mámleketlerde mámlekettiń maqsetlerin xalıq maqsetleri menen uyǵınlastırıw, birden-bir aymaq - birden-bir xalıq túsinigi qáliplestirilgeni, watan hám mámleket, xalıq hám millet túsinikleri ideyalıq kózqarastan birlestirilgeni mámleket xalqınıń ulıwma maqsetler jolında birlesiwinde úlken áhmiyetke iye bolǵan.

Insan isenimsiz, ideyasız, pikirlewsiz jasay almaydı. Shaxs hám onıń isenimi máselesi áhmiyetli mashqalalardan bolıp, onıń qáliplesiwi tiykarınan sociallıq faktorlarǵa tikkeley baylanıslı, dep qaraydı. Bul máselege itibardıń artıp baratırǵanlıǵı sonnan ibarat, adamdaǵı ideologiyalıq immunitettiń qáliplesiwinde ondaǵı jaqsı ideya hám isenim úlken áhmiyetke iye. Eger biz jaslarımızda balalıqtan baslap salamat isenim hám bilimge tiykarlanǵan dúnyaqarastı qáliplestire alsaq, olar ruwxıy mádeniyatı bay, ozıq oylı hám shın insaniylıq pazıyletli shaxslar bolıp kamalǵa keledi.

Jeke tárbiyanıń áhmiyetli baǵdarı - bul ideyalıq tárbiya. Bul insan sanasın sana-sezimler sistemasında ómirdegi filosofiyalıq, siyasiy, huqıyqıy, diniy, estetikalıq, ádep-ikramlılıq, kórkem, kásiplik qáliplestiriw processi bolıp tabıladı. Hár qanday tárbiya procesiniń maqseti hám mánisinde ideyalıq tárbiya turadı. Sebebi shańaraqtı alamız ba, balalar baqshasın alamız ba, máhálle, mektep, kolledj, lisey, universitet yamasa akademiyanı alamız ba - hámmesinde beriletuǵın tálim-tárbiya procesi oqıwshı, tárbiyalanıwshı hám tınlawshılardıń dóretiwshiligin keńeytiw, olardıń sanasın ilimiy tiykarlanǵan bilimler menen bayıtıw jáne jámiyet ushın, onıń rawajlanıwı ushın zárúrli bolǵan qásiyetlerdi qamtıp aladı. Bul isler balanıń dúnya haqqındaǵı, dúnyanıń rawajlanıwı, insaniylıq qatnasıqlar baǵdarındaǵı ózine tánlikler, ádep-ikramlılıq prinsipleri, gózzallıq haqqındaǵı túsiniklerin keńeytiwge xızmet etedi. Bul shın mánisinde ideologiyalıq tárbiyanıń tiykarı, negizi bolıp tabıladı. Sonlıqtan ideologiyasız insan, ideologiyasız topar, millet, xalıq, jámiyet bolıwı múmkin emes.

Ne ushın bir jámiyet, sociallıq topar (máselen, siyasiy partiya, sociallıq háreket) ideologiyasın basqa bir sociallıq toparǵa májbúriy sińdiriw natuwrı? Sebebi ideologiya - belgili bir sociallıq topar aǵzalarına tán ózlerindegi bar talaplar, tilekler, kóz-qaraslar hám ideyalar tiykarında sol topardıń kózqarasları, pikir dúnyası hám ideyalarınıń ónimi sıpatında jaratıladı. Olarda basqalardıń mápleri sáwlelendirilmegen bolıwı da múmkin. Sonlıqtan ózgelerdiń ideologiyasın májbúriy túrde basqa xalıqqa sińdiriw múmkin emes.

Hár qanday ideologiyalıq tárbiyanıń maqseti - jámiyettiń hár bir aǵzası hám olardıń tımsalında hár bir sociallıq qatlam, topardıń tárbiyalıq dárejesin támiyinlew sanaladı. Bul sol jámiyettiń rawajlanıwına tiykar salıwshı aldıńǵı ideyalardıń hár bir puqara tárepinen sanalı túrde ózlestiriliwin, onıń oylaw hám pikirlew usılına aylandırılıwın támiyinleydi. Usı mániste, milliy ideya Ózbekstanda jasap, dóretiwshilik etip atırǵan hár bir puqaranıń sanası hám qálbinde milliy qádiriyatlarımız, xalqımızdıń búgingi hám keleshektegi máplerin kórsetiwshi eń salamat ideya hám pikirler - xalıqtıń oy-pikirinde óz kórinisin tabıwı lazım. Bul ideologiyalıq tárbiyanıń bas qásiyetlerinen biridur. Ideologiyalıq tárbiyalılıq, eń dáslep, joqarı isenim, Watan hám xalıq aldındaǵı juwapkershilik, watansúyiwshilik, pidayılıq sıyaqlı pazıyletlerde kórinedi.

Ózbekstannıń ǵárezsiz rawajlanıw strategiyası, xalqımızdıń ullı mámleket qurıw baǵdarındaǵı maqset-niyetleri milliy ideyanı jaslardıń qálbine hám sanasına sińdiriwdiń áhmiyetli baǵdarlarınan bolıp esaplanadı. Bul process jámiyet turmısınıń barlıq tarawların qamtıp alıwdı, tálim-tárbiya hám úgit-násiyatlawdıń nátiyjeli usıl hám qurallarınan aqılǵa uǵras paydalanıwdı talap etedi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoev tárepinen belgilep berilgen “Mánawiy baǵdarlarımız ekonomikalıq baǵ-darlardan on qádem aldında júriwi kerek. Áne sonda biz házir qılıp atırǵan úlken-úlken rejelerimiz, baǵdarla-malarımız ámelge asadı”[3], formasında sáwlelengen metodologiyalıq princip mánawiyat, milliy ideya, milliy ideologiyanıń Ózbekstandaǵı strategiyalıq hám ámeliy wazıypaların, rolin, ornın, áhmiyetin tiykarlap berdi.

TAMADDUN NURI

Mámleketimizde ásirler dawamında qáliplesken, áwladtan-áwladqa biybaha miyras sıpatında ótip kiyatırǵan úrp-ádet, máresim hám baylamlar da milliy ideyanıń tiykarǵı ideyaların sińdiriwde áhmiyetli faktor bolıp xızmet etpekte. Atap aytqanda, Ǵárezsizlik, Nawrız, Hayit bayramları, Muǵállimler hám oqıtıwshılar kúni, Eslew hám qádirlew kúni sıyaqlı bayram hám máresimlerimizden jámiyetlik turmısqa zamanagóy mazmun beriw jolında aqılǵa uǵras paydalanılmaqta.

Úrp-ádet hám dástúrlerdiń tiykargı bólegi shańaraqta hám shańaraq aǵzalarınıń tikkeley qatnasıwında ótkeriledi. Sonıń ushın da hár bir shańaraq dástúri ideologiyalıq tárbiyanıń áhmiyetli baǵdarı esaplanadı. Máselen, insansúygish, joqarı isenimli, keńpeyil, miyrim-shápáátli insanlardı kamalǵa keltiriwde tolerantlıq, adamgershilik prinsipleri áhmiyetli orın tutadı. Hár bir shańaraǵımızda mólsherlengen miymandoslıq, qız hám ul balalar tárbiyası boyınsha arnawlı dástúrlerdiń bar ekenligi, jıl máwsimine kóre shańaraq aǵzalarınıń qatnasıwında ótkeriletuǵın túrli dástúr hám ilajlar salamat ideologiyalıq ortalıqtı qáliplestiriwge xızmet etedi. Bunda hár bir ata-ana óz perzentiniń mektepke shekemgi tárbiyası onıń keyingi rawajlanıwında qanshelli áhmiyetke iye ekenligin, bul dáwir izbe-iz bilimlendiriw hám tárbiyanıń áhmiyetli basqıshı ekenligin ańlawına erisiw ushın ámeliy jumıs alıp barıladı. Bunda shańaraqtıń mektepke shekemgi bilimlendiriw hám orta bilimlendiriw mákemeleri sistemasına izbe-iz jámleniwine erisiw názerde tutılǵan. Yaǵnıy, shańaraq-bilimlendiriw mektebi-máhálle koncepciyası islep shıǵılǵan hám ideologiyalıq bilimlendiriw sistemasınıń ózine tán sisteması jolǵa qoyılǵan.

JUWMAQ. Búgin Jańa Ózbekstanda milliy qádiriyatlarımızdan sanalǵan ózin-ózi basqarıwdıń ózine tán modeli - máhálle xalqımızdıń ázeliy qádiriyatları, úrp-ádetleri hám dástúrlerine súyengen halda, puqaralarǵa sińdiriletuǵın úlken ideologiyalıq, tárbiyalıq ózgesheliklerdi orınlap kelmekte. Kekselerdiń jaslarǵa beretuǵın pándu-násiyatı, úlkenlerdiń jeke ibratı, jámááttiń awızbirshiligi mısalında adamlardıń sanasına jaqsılıq ideyaları sińdirip barıladı. Máhálle - salamat sociallıq ortalıq. Ol kúshli tásirge iye bolǵan jámiyetlik pikir, máhálle xalqınıń minez-qulqı, óz-ara qatnasıqların ádalatlılıq hám ruwxiy ólshemler tiykarında tártipke salıwshı tárbiyalıq mektep.

ÁDEBIYATLAR:

1. Мирзиёев Ш. Ҳозирги замон ва Янги Ўзбекистон. Т.: O‘zbekiston, 2024.
2. Куронов М. Миллий тарбия. Тошкент, “Маънавият”, 2007.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 29 декабрь куни миллий кино санъати ва киноиндустрияни ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган ишлар таҳлили ва бу борада мавжуд муаммоларни ҳал этиш масалаларига бағишланган йиғилишда сўзлаган нутқидан. Kun Uz. 13:43 / 30.12.2017.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 243-2324.2-33232-02

MAHALLIY KENGASH DEPUTATI VAKOLATLARINI MUDDATIDAN ILGARI TUGATISH TARTIBI VA ASOSLARI

Avezov Dilshod Sadulayevich
Toshkent davlat yuridik universiteti Uzluksiz ta'lim boshqarmasi boshlig'i

ПОРЯДОК И ОСНОВАНИЯ ДОСРОЧНОГО ПРЕКРАЩЕНИЯ ПОЛНОМОЧИЙ ДЕПУТАТА МЕСТНОГО СОВЕТА

Авезов Дилшод Садулаевич
Заведующий упралении непрерывного образования Ташкентского государственного юридического университета

E-mail: davezov07@gmail.com
Orcid: 0009-0005-3077-2305

PROCEDURE AND GROUNDS FOR EARLY TERMINATION OF THE AUTHORITY OF A LOCAL COUNCIL DEPUTY

Avezov Dilshod Sadulayevich
Head of the Continuing Education Department of Tashkent State Law University

Annotatsiya: *Mazkur maqolada mahalliy Kengash deputatining vakolatini qonunchilikda belgilangan muddatidan ilgari tugatish tartibi va uni takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Maqolada mazkur huquqiy jarayonning amaldagi qonunchilik normalari asosida qanday amalga oshirilishi, uning xususiyatlari tahlil qilinib, yakunda muallif tomonidan takliflar ilgari suriladi.*

Kalit so'zlar: *mahalliy kengashlar, deputat, qonunchilik, muddatidan ilgari tugatish, huquqiy asoslar.*

Abstract: *This article analyzes the procedure for early termination of the authority of the deputy of the local Council and the issues of its improvement. The article analyzes how this legal process is carried out on the basis of current legal norms, its features, and finally, the author puts forward suggestions.*

Key words: *local councils, deputy, legislation, early termination, legal grounds.*

Аннотация: *В данной статье анализируется процедура досрочного прекращения полномочий депутата местного Совета и вопросы ее совершенствования. В статье анализируется, как осуществляется данный юридический процесс на основе действующих правовых норм, его особенности и, наконец, автор выдвигает предложения.*

Ключевые слова: *местные советы, депутат, законодательство, досрочное прекращение полномочий, правовые основания.*

KIRISH. Mahalliy kengashlarning faoliyati boshqaruvning hal qiluvchi jihati bo'lib, jamiyat ehtiyojlari va manfaatlarini mahalliy darajada ifodalanishini ta'minlaydi. Ushbu maqolada mahalliy Kengash deputatining vakolatlarini muddatidan oldin tugatish tartibi va asoslari ko'rib chiqiladi.

ASOSIY QISM. Yangi O'zbekiston ma'muriy islohotlari natijasida Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Inson qadri uchun!" tamoyili davlat organlari faoliyatining bosh mezoniga aylandi. Shu sababli, hududlarda aholiga munosib turmush sharoitlarini yaratib berish maqsadida o'rta va uzoq muddatlarga mo'ljallangan ijtimoiy-

iqtisodiy taraqqiyot parametrlari aniqlanib, rivojlanish strategiyalari belgilab olinmoqda. Davlat hududlarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish siyosatini olib borish orqali mintaqalarning o‘ziga xosligi, ulardagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va ularni ijtimoiyiqtisodiy rivojlantirish, mintaqalararo integratsiya masalalari, muammoli mintaqalarni qo‘llab-quvatlash, islohotlarni ayrim yo‘nalishlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri mintaqalarga o‘tkazish, turli mintaqa va hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi o‘rtasidagi jiddiy muammolarni kamaytirish va tugatish masalalariga alohida e’tibor beradi. Bu esa, davlat boshqaruvida markazlashtirish siyosatidan voz kechish zarurligini, ko‘pgina vakolatlarni markaziy davlat organlaridan hududiy organlarga o‘tkazish kerakligini ko‘rsatmoqda. Mahalliy davlat hokimiyati vakillik organlari haqida so‘z ketganda, muayyan hududdan o‘sha hududda istiqomat qiladigan aholi tomonidan saylov orqali shakllantirilgan vakillik hokimiyat organlari tushuniladi. Mazkur vakillik tuzilmasining faoliyati demokratik boshqaruvning mahalliy darajasidagi tipik namunasi hisoblanadi. Zero, bu jamiyatni isloh qilish jarayonlariga keng ommani ko‘proq jalb etish, mintaqalar imkoniyatlarini ishga solish, mahalliy hokimiyat organlari va mansabdor shaxslarning mas’uliyatini oshirish uchun qulay demokratik muhitni yaratadi. Ushbu muhitni joylarda ta’minlash uchun esa saylangan xalq vakillarining mahalliy boshqaruvdagi amaliy ishtiroki hamda aholi irodasi va manfaatlarini aniq aks ettirish vositalarining mavjudligi taqozo etiladi.[1]

Alohida hollarda deputatning vakolatlari tegishli xalq deputatlari Kengashi qaroriga binoan muddatidan ilgari tugatilishi mumkin. Deputat degan yuksak nomga dog‘ tushiruvchi xulq-atvor bunday masalani ko‘rib chiqish uchun asos bo‘lishi mumkin. O‘zbekicton Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining 21.10.2024 yildagi “Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashining namunaviy reglamentini tasdiqlash to‘g‘risida”gi KQ-835-IV-sonli qarori bilan tasdiqlangan Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashining namunaviy reglamenti 38-moddasiga muvofiq, Mahalliy Kengash raisi ovoz berish orqali mahalliy Kengash deputatlari umumiy sonining uchdan ikki qismidan ko‘prog‘ining ovozi bilan qabul qilingan mahalliy Kengash qaroriga binoan muddatidan ilgari lavozimidan ozod qilinishi mumkin. Mahalliy Kengash raisini muddatidan ilgari lavozimidan ozod qilish to‘g‘risidagi masala mahalliy Kengash deputatlari umumiy sonining kamida uchdan bir qismidan iborat deputatlar guruhining taklifiga binoan mahalliy Kengash tomonidan ko‘rib chiqiladi. Mahalliy Kengash raisini muddatidan ilgari lavozimidan ozod qilish to‘g‘risidagi masala ko‘rib chiqilayotganda sessiyada mahalliy Kengashning doimiy komissiyalari raislaridan biri raislik qiladi. Mahalliy Kengash raisini muddatidan ilgari lavozimidan ozod qilish to‘g‘risida qaror qabul qilinadi, qaror mahalliy Kengash sessiyasida raislik qiluvchi tomonidan imzolanadi.[2] Noqonuniy xatti-harakatlar, jumladan, korrupsiya, hokimiyatni suiiste’mol qilish, axloqsiz xatti-harakatlar yoki jinoiy harakatlar muddatidan oldin tugatish uchun asos bo‘lishi mumkin. Kengashlar odatda qabul qilinadigan xatti-harakatni belgilaydigan xulq-atvor qoidalariga ega va buzilishlar intizomiy choralarga, jumladan, muddatidan oldin tugatishga olib kelishi mumkin. Deputat o‘z vazifalarini doimiy ravishda bajarmasa yoki o‘z vazifasiga bo‘lgan talabni qondirmasa, uning vakolatlari ham tugatilishi mumkin. Bu kengash majlislarida qatnashmaslik, o‘z elektoratini samarali vakillik qilmaslik yoki kengash qarorlariga rioya qilmaslikni o‘z ichiga oladi.

Qonunchiligimizda yuqoridagi normalar borasida bir qancha rivojlantirilishi mumkin bo‘lgan masalalarni keltirib o‘tish mumkin: Birinchidan, sudning qonuniy kuchga kirgan qarori asosida bedarak yo‘qolgan deb topilgan shaxsning deputatlik o‘rnidan mahrum bo‘lishi masalasi qayt ko‘rilishi lozim. Nazarimizda, mazkur norma, agar deputat qaytib kelsa yoki uning yashash manzili va holat aniqlansa, qaytadan deputat etib tayinlashning imkoni bo‘lmay qoladi. Ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasining 02.12.2004 yildagi 706-II-son Qonuni 3-moddasida xalq tomonidan deputatning lavozimidan ozod etish masalasi kiritilishi lozim. Bundan, aytaylik qonunga “saylovchilr tashabbusi” kabi yangi termin qo‘shgan holda, aytaylik, mazku

[1] Sherov, Q. (2023). Mahalliy vakillik organlari normativ-huquqiy hujjatlari loyihalarining jamoatchilik muhokamalarini takomillashtirish masalalari. Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук, 3(1), 73-77.

[2] Aliqulov, K. U. (2022). The concept, content and significance of normative legal acts of local public authorities. Miasto Przyszłości, 24, 15-19.

hududdagi aholi sonining 1/5 qismi muhokmaga tegishli deputatni lavozimidan ozod etish borasida teklif kiritishi mumkin bo‘ladi.

XULOSA. Mahalliy Kengash deputatining vakolati samarali boshqaruv va jamoatchilik vakillari uchun zarurdir. Biroq, ularning vakolatlarini muddatidan oldin tugatishni talab qiladigan vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. Mahalliy Kengashlarning ushbu jarayon davomida o‘z saylovchilari bilan shaffof muloqot qilishi ishonchni mustahkamlash va demokratik qadriyatlarni himoya qilish uchun muhim ahamiyatga ega. Yuqoridagilarda kelib chiqib, “saylovchilar tashabbusi” bilan tegishli deputatning lavozimidan ozod etish malalari qonunlar – O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlarida aks ettirilishi mqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurashidova, M. (2024). Mahalliy hokimiyat organlari. Молодые ученые, 2(13), 63-67.
2. Mihaylovna, s. S. (2024). Yangi o ‘zbekiston konstitutsiyasida mahalliy davlat hokimiyati asoslari. Hozirgi zamon psixologiya ilmidagi dolzarb muommolar: yechimlar va imkoniyatlari, 91-95.
3. Sherov, q. (2023). Mahalliy vakillik organlari normativ-huquqiy hujjatlari loyihalarining jamoatchilik muhokamalarini takomillashtirish masalalari. Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук, 3(1), 73-77.
4. Aliqulov, k. U. (2022). The concept, content and significance of normative legal acts of local public authorities. Miasto Przyszłości, 24, 15-19

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 232-3232.4-412-3

MEASURES TAKEN TO INCREASE THE ROLE OF WOMEN IN SCIENCE

Teshayeva Yulduz Hakim qizi
BukhSU basic doctoral student

МЕРЫ, ПРИНЯТЫЕ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ РОЛИ ЖЕНЩИН В НАУКЕ

Тешаева Юлдуз Хаким кизи,
Базовый докторант БухГУ

AYOLLARNING ILM-FANDAGI ROLINI OSHIRISH BORASIDA AMALGA OSHIRILAYOTGAN CHORA TADBIRLAR

Teshayeva Yulduz Hakim qizi

BuxDU tayanch doktoranti

e-mail: yulduzteshayeva96@gmail.com

orcid: 0009-0004-9597-9780

Abstract: This article analyzes the reforms implemented in Uzbekistan during the years of independence to increase the activity of women in the field of education and to support women, and the extent to which Uzbekistan's indicators in world indices have increased in this regard.

Key words: primary education, secondary education, higher education, women.

Аннотация: В данной статье анализируются реформы, реализованные в Узбекистане в годы независимости по повышению активности женщин в сфере образования и поддержке женщин, а также насколько выросли показатели Узбекистана в мировых индексах в этом отношении.

Ключевые слова: начальное образование, среднее образование, высшее образование, женщины.

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillik yillarida O‘zbekistonda xotin-qizlarning ta’lim sohasidagi faolligini oshirishda amalga oshirilayotgan hamda ayollarni qo‘llab-quvvatlash borasida olib borilayotgan islohotlar, bu borada O‘zbekistonning jahon indekslaridagi ko‘rsatgichlari qay darajada o‘sganligi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, o‘rta bosqichdagi ta’lim, oliy ta’lim, ayollar.

Kirish. Tarixdan ma’lumki o‘zbek millatida onaga, ayolga hurmat va e’tibor azaldan mavjud bo‘lgan. Buning boisi ayollarning ijtimoiy hayotdagi muhim o‘rni va sivilizatsiya rivojidagi bevosita ishtirok etishidadir. Hattoki buyuk bobokalonimiz Amir Temur ham har bir o‘g‘illariga va nabiralariga kelin tanlashda nomzodlarning yetti pushtini surishtirib, sog‘lom, ilmli va tarbiyali, har taraflama mukammal nomzodlarni tanlaganlari bejizga bo‘lmagan. Zero sog‘lom, hur fikrli va bilimli onalardan tug‘ilgan farzandlar jamiyatning taraqqiyotini yuqori marralarga olib chiqadi va yuksalgan sivilatsiyalarning bunyodkorlari bo‘ladi. Shu boisdan bugungi kunda Vatanimizda ham xotin-qizlarni har taraflama ilmli va sog‘lom qilib tarbiyalash uchun hukumat tomonidan yetarlicha e’tibor qaratilyapti.

Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” **69-maqsadida:** *xotin-qizlarning ta’lim va kasbiy ko‘nikmalar olishlari, munosib ish topishlariga har tomonlama ko‘maklashish, tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash, iqtidorli yosh xotin-qizlarni aniqlash va ularning qobiliyatlarini to‘g‘ri yo‘naltirish* vazifasi belgilab qo‘yilgan[1].

Shuningdek, davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev o‘zining “**Yangi O‘zbekiston strategiyasi”** nomli asarida *“Bugun O‘zbekistonda olib borilayotgan davlat siyosatining asosiy maqsadi ayollarimizga e’tibor va amaliy g‘amxo‘rlik ko‘rsatishni yangi, yuksak bosqichga olib chiqish, xotin-qizlarning jamiyatdagi o‘rni va maqomini mustahkamlash ularning huquq va manfaatlarini ta’minlashdir. Bu o‘z navbatida,* **ayollarga ilm berish – jamiyatni ilmli, ma’rifatli va salohiyatli qilish** *degan aqidani hayotga izchil tatbiq etish”*[2] kerakligini alohida ta’kidlab o‘tganlar.

Maktab - bu qizlar o‘z imkoniyatlarini yuzaga chiqara oladigan va kelajakdagi yetakchi intellektual salohiyatlarini namoyon qilish uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladigan makondir. Biroq hozirda YUNESKO Statistika Instituti ma'lumotlariga ko‘ra, jahon taraqqiyotiga qaramay, 250 millionga yaqin bolalar va yoshlar maktabga bormaydi: shundan 122 million qizlar va 128 million o‘g‘il bolalar. Hattoki ayollar hali ham boshlang‘ich savodxonlik ko‘nikmalariga ega bo‘lmagan 765 million kattalarning deyarli uchdan ikki qismini tashkil qiladi. Qashshoqlik, geografik izolyatsiya, ozchilik maqomi, nogironlik, erta turmush qurish va homiladorlik, genderga asoslangan zo‘ravonlik, ayollar va erkaklarning maqomi va roli haqidagi an'anaviy munosabatlar qiz bolalar ta'limda ishtirok etishiga to‘sqinlik qiladigan ko‘plab omillardan biridir. UNICEF hisob-kitoblariga ko‘ra, dunyo bo‘ylab 122 million qiz, jumladan, 34 million boshlang‘ich maktab yoshidagi, 87 million nafari esa o‘rta maktab yoshida maktabga bormaydi. Ta'lim qizlarga yetakchi, innovator va inqiloblar yaratuvchisi bo‘lishga imkoniyat beradi.

Yurtimizda boshlang‘ich va o‘rta ta’limda gender tenglik tamoyillari to‘liq ta’minlangan, ya’ni o‘g‘il va qiz bolalar bu ta’lim bosqichida bir xilda ishtirok etadilar. Lekin oliy ta’lim va oliy ta’limdan keying ta’lim bosqichlarida erkaklarga nisbatan xotin-qizlarning ulushi birmuncha past. Bunga sabab ko‘pincha oilalardagi moliyaviy ahvol deb aytish mumkin. O‘g‘il va qiz farzandlar shartnoma asosida o‘qishga qabul qilingan vaziyatlarda ko‘pincha tanlov ota-onaning moliyaviy imkoniyati yuzasidan o‘g‘il bolalarga beriladi. Aynan mana shunday moddiy to‘siqlar sabab ko‘pchilik iqtidorli qiz bolalar oliy ta’limda o‘qiy olmasdi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2022-yil 7-martda “Oila va xotin-qizlarni tizimli qo‘llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-87-son farmoni e'lon qilindi. Ushbu farmonda ta'lim tashkilotlarida o‘qishni istovchi xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlashga doir aniq vazifalar aniq va tizimli qilib belgilab berilgan. Mazkur qarorga asosan 2022/2023-o‘quv yilidan boshlab respublikadagi barcha xususiy, xorijiy va davlat oliy, o‘rta maxsus va professional ta’lim tashkilotlarida kunduzgi, sirtqi va kechki ta’lim shaklida xotin-qizlarning to‘lov-kontrakt asosida tahsil olishlari uchun imtiyozli ta'lim kreditlari ajratish ko‘zda tutilmoqda. Foiz stavkasi yuqori bo‘lmagan va asosiy qismi talaba o‘qishni tugatgandan so‘ng so‘ndiriladigan bu imtiyozli kreditlar o‘qish istagidagi millionlab qizlar uchun katta imkoniyatdir. Ya'ni ushbu kreditni talabaning rasmiy o‘qish muddati tugagandan so‘ng yettinchi oydan boshlab 7 yil davomida qaytarilishi belgilab qo‘yildi. Bu farmon to‘lov-shartnoma asosida o‘qishga qabul qilingan qizlarning, oiadagi moliyaviy sharoiti tufayli o‘qishni davom ettirolmayotgan vaziyatlarda ularga ko‘mak beruvchi haqiqiy “ijtimoiy lift” vazifasini o‘tab kelyapti.

1. *“2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони.*

2. *Шавкат Мирзиёев. ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН СТРАТЕГИЯСИ. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. – 250 Б.*

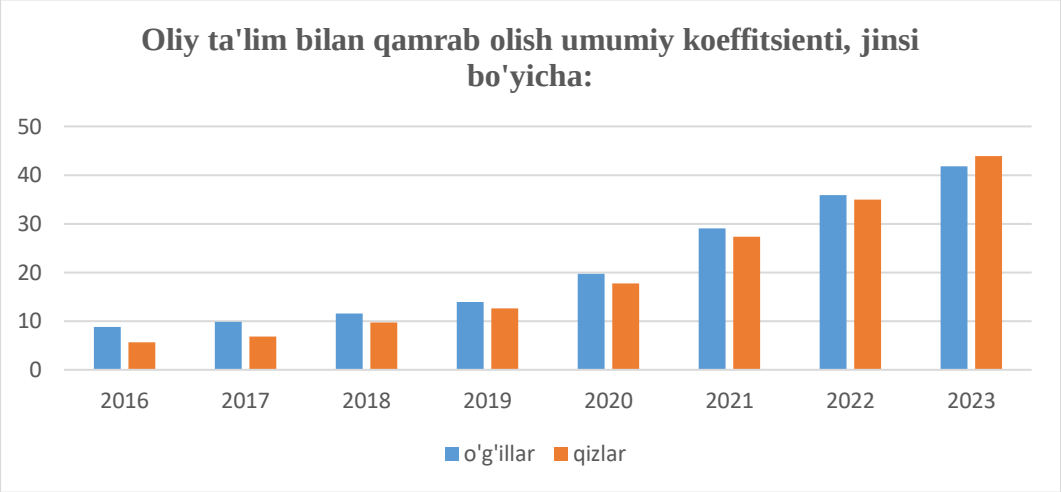

Yuqoridagi diagrammadan ko‘rishimiz mumkinki 2016- yilda qiz bolalarning 5.6%i, o‘g‘il bolalarning 8.8%i oliy ta’limda oqigan, ya’ni o‘g‘il bolalar foiz hisobida qiz bolalardan ustunlik qilgan. Lekin bu ko‘rsatgich 2023-yilga kelib, qiz bolalarda 43.9% ga, yigitlarda esa 41.8% ga yetganligini ko‘rishimiz mumkin.[1] Keyingi yillarda oliy ta’limda o‘qiydigan xotin-qizlar ulushining ko‘tarilishiga prezidentimiz tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlarning sabab bo‘lyapti.

“Oila va xotin-qizlarni tizimli qo‘llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonga muvofiq mutaxassisligi bo‘yicha kamida 5 yil mehnat stajiga ega, lekin oliy ma’lumotga ega bo‘lmagan 500 nafar xotin-qizlarni har yili Qo‘mita tavsiyanomalariga asosan davlat oliy ta’lim muassasalarining bakalavriat ta’lim yo‘nalishlariga umumiy qabul parametrlaridan tashqari alohida test sinovlari natijalariga muvofiq to‘lov-kontrakt asosida o‘qishga qabul qilish amaliyoti joriy etildi. Bu tadbir ma’lum sabablarga ko‘ra oliy ta’limda o‘qiy olmagan o‘z ishining ustasi bo‘lgan iqtidorli kadrlarning ish joylari saqlanishiga ko‘maklashdi.

Xalqimiz orasida saqlanib qolayotgan dunyoqarashga ko‘ra qizlar yigit bolalarga qaraganda ancha erta oila qurishadi. Ko‘pchilik holatlarda oliy ta’limdan keyingi ta’lim bosqichlarida qiz bolalarning o‘qishiga oilasi tomonidan har xil to‘siqlar qo‘yiladi. Islohotlar kesimi oliy ta’limdan keyingi ta’limda o‘qish istagida bo‘lgan bilimli va salohiyatli xotin-qizlarni ham qo‘llab quvvatladi. Ya’ni, 2022-yildan boshlab magistratura bosqichiga to‘lov shartnoma asosida qabul qilingan qizlarning kontrakt pullari davlat budjetidan qoplab berilyapti. Shaxsan men ham ana shunday baxtli talaba qizlardan bittasiman. Yurtboshimiz tomonidan berilayotgan bunday ajoyib imkoniyatlar samarasi o‘laroq, so‘nggi yillarda magistraturada o‘qiydigan qizlarning soni bir necha baravarga ko‘paydi. Bundan tashqari doktorantura yo‘nalishida xotin-qizlar uchun har yili kamida 300 tadan maqsadli kvota ajratildi. Bu tadbirlarning samarasi o‘laroq oliy ta’limda faoliyat yuritayotgan o‘qituvchi professorlar orasida xotin-qizlar ulushi 2016-yilda 42% dan, 2024-yilda 48 %ga o‘sdi[2].

Bu kabi imtiyoz va qulayliklar, eng avvalo, millat onalarini o‘qimishli va ziyoli qilish, Vatan kelajagi haqida qayg‘urish, uchinchi renessans poydevorlarini mustahkamlash yo‘lidagi muhim omildir.

2016-yil yildan boshlab, har yili 11-fevral kuni BMT qaroriga binoan “Ilm-fan sohasidagi ayollar va qizlar xalqaro kuni” sifatida nishonlanadi. Bundan ko‘zlangan maqsad xotin-qizlarning ta’lim olishiga qo‘shimcha shart-sharoitlarni yaratish, ilm-fandagi salohiyatiga e’tibor qaratish va qo‘llab-quvvatlashdan iborat hisoblanadi. Yurtimizda ham har yili shu sana munosabati bilan ilmiy tadqiqot ishlariga davlat buyurtmasi asosida o‘tkazilgan “Olima ayollar” forumi amaliy loyihalar tanlovi o‘tqaziladi va 10 nafar ayolning ilmiy loyihalariga grantlar ajratiladi.

[1] www.gender.stat.uz

[2] www.gender.stat.uz

Joriy ilda o‘tqazilgan “Olima ayollar” forumida Buxoro davlat universiteti Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar kafedrasi dotsenti Gulnora Bo‘ronova "Robototexnikani o‘rgatishga mo‘ljallangan milliy o‘quv kontenti va virtual ta’lim platformasini yaratish” loyihasi bilan, Pedagogika kafedrasi doktoranti Zilola Rasulova "Oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilishning “tuzilmaga yo‘naltirilgan baholash” modeli elektron platformasini yaratish" amaliy loyihalari bilan g‘oliblar safidan joy olishdi. Gulnora Bo‘ronovaga 520 million so‘m, Zilola Rasulovaga esa 670 million so‘m miqdorda grant ajratildi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, mamlakatimizda ehtiyojmand, ijtimoiy himoyaga muhtoj xotin-qizlar, xususan, oliy o‘quv yurtlarida tahsil olayotgan opa-singillarimiz davlatimiz tomonidan doimiy qo‘llab-quvvatlanadi. Chunki ilm olgan, oliy ma’lumotli ayollarimiz nafaqat farzand tarbiyasi, oila mustahkamligini ta’minlashga o‘zgacha yondashadi, balki jamiyat ravnaqiga ham munosib hissa qo‘shadi. Shunday ekan, Yangi O‘zbekistonimizda ayollarning jamiyatdagi, oiladagi maqomi, o‘rni va nufuzi yanada yuksalaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 29 январь 2022 йилдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.
2. Шавкат Мирзиёев. ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН СТРАТЕГИЯСИ. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021. – 250 б.
3. Ногаева Айнур Муханбетияровна, Жанна Мергенжановна Шупанова. «Роль женщин в сфере образования, науки и обществе стран Центральной Азии.» (2016).
4. https://gender.stat.uz
5. https://www.unesco.org/en/gender-equality/education
6. https://www.unicef.org/education/girls-education

TAMADDUN

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 94:339(575.1)"XIX/XX"

TERMIZNING AMUDARYO ORQALI SAVDO ALOQALARI (XIX ASRNING OXIRI - XX ASRNING BOSHLARI)

Allamuratov Shuxrat Ashurovich, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

TRADE RELATIONS OF TERMEZ THROUGH THE AMU DARYA (LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES)

Allamuratov Shukhrat Ashurovich, Associate Professor of Termez University of Economics and Service, Doctor of Philosophy in Historical Sciences (PhD)

ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ ТЕРМЕЗА ЧЕРЕЗ АМУДАРЬЮ (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX ВЕКОВ)

Алламуратов Шухрат Ашурович, доцент Термезского университета экономики и сервиса, доктор философии по истории (PhD)

https://orcid.org/0009-0006-6815-9319

e-mail: shuxrat_allamuratov@tues.uz

Annotatsiya: *Maqola XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Termiz va uning asosiy kechuvi hisoblangan Pattakesar orqali olib borilgan savdo aloqalariga bag'ishlangan. Maqolada Termizning Amudaryo orqali savdo aloqalari tarixiy hamda arxiv materiallari asosida o'rganilib, tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Amudaryo suv yo'li va kechuvlari, Amudaryo flotiliyasi, Pattakesar bojxona punkti, savdo-sotiq.*

Abstract: *The article is devoted to the trade relations conducted through Termez and its main crossing, Pattakesar, in the late 19th and early 20th centuries. The article studies and analyzes Termez's trade relations through the Amu Darya based on historical and archival materials.*

Key words: *Amu Darya waterways and crossings, Amu Darya flotilla, Pattakesar customs point, trade.*

Аннотация: *Статья посвящена торговым связям, осуществлявшимся через Термез и его главную переправу Паттакесар в конце XIX — начале XX вв. В статье на основе исторических и архивных материалов изучаются и анализируются торговые связи Термеза через Амударью.*

Ключевые слова: *водные пути Амударьи и переправы, флотилия Амударьи, Паттакесарской таможенный пункт, торговля.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Amudaryo, nafaqat, daryo bo'yidagi hududlar, shaharlar, savdo markazlari bilan aloqa vositasi uchun qulay suv yo'li bo'lgan, balki Amudaryoni kesib o'tuvchi savdo (karvon) yo'llarini bog'lovchi daryo hamdir. Aynan Amudaryo suv yo'li va uning kechuvlari Buxoro amirligining Sharq davlatlari bilan olib borgan savdo aloqalarida muhim o'ringa ega bo'lgan. Ushbu kechuvlardan Pattakesar – Termizning Amudaryo qirg'og'iga tutashgan, Buxoro amirligining Afg'oniston bilan chegara chizig'idagi

manzilgohi edi. Pattakesar kechuvi savdo-iqtisodiy jihatdan qulay bo‘lgan strategik hudud ham edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida mintaqaning Amudaryo suv yo‘li va kechuvlari orqali olib borgan savdo munosabatlarida Termizning o‘rni haqidagi ma’lumotlar O‘zbekiston Milliy arxivi (keyingi o‘rinlarda – O‘zMA) ning I-1, I-2, I-3, I-126-fondlarida uchraydi. XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Surxon vohasidagi Termizning Amudaryo savdo aloqalaridagi o‘rniga doir ma’lumotlar S.N.Tursunov[1], E.A.Qobulov[2], F.B.Ochildiyev[3], Sh.Allamuratovlarning[4] dissertatsion tadqiqotlari, monografiyalari va bir qator maqolalarida uchraydi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Buxoro amirligining Afg‘oniston va Hindiston bilan savdo aloqalarida Termiz shahri muhim o‘rin tutgan. Ma’lumotlarga asosan, yiliga 6 mingdan ortiq tuyalarda Afg‘onistondan har xil mahsulotlar olib o‘tilgan[5]. Birgina 1886-yilda Hindistondan 8 mingdan ortiq tuyalarda har xil turdagi mollar Buxoro hududlariga olib kelingan. Hisob-kitoblarga ko‘ra, bu mahsulotlarning umumiy narxi 5 mln 475 ming so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, Buxorodan Hindistonga 427 ming so‘mlik mahsulot eksport qilingan[6].

Shuning uchun ham Rossiya imperiyasi o‘zining buyuk strategik maqsadlarini amalga oshirish, O‘rta Osiyoning ichki hududlariga kirib borish, Afg‘oniston va Hindiston bozorini zabt etish, quruqlik yo‘llari bilan bir qatorda suv yo‘llarini ham yaxshi o‘rganganlar, xususan Amudaryo kechuvlarga alohida e’tibor qaratishgan. Sababi Rossiyadan keltirilgan tovarlarning bir qismi daryo orqali Termizdan Afg‘onistonga yetkazilgan. Aynan Surxon vohasida Amudaryo suv yo‘lining muhim kechuvlari – Pattakesar, Eski Termiz, Yorgoh (Sho‘rob), Cho‘chqaguzar, Qorakamar tashqi savdoda muhim o‘rin tutgan bo‘lsa[7], Xotinrabot, Burguttepa, Ayritom, Maymunto‘qay, Sassiqko‘l va Boldir kechuvlari esa mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan[8,C.49]. Bu kechuvlar XIX asr oxirida Amudaryo flotiliyasi tashkil etilgandan (1887-yil) keyin ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Rossiya imperiyasi hukumati Buxoro amirligi ustidan o‘z protektoratini o‘rnatgandan so‘ng Sharq davlatlari bilan bo‘ladigan savdo aloqalarida Rossiya manfaatlari ustunligini ta’minlash choralarini ko‘rdi. Ayniqsa, Rossiya imperiyasi bilan Buxoro amirligi o‘rtasida 1873-yil 28-sentyabrda tuzilgan shartnomadan keyin unga e’tibor yanada ortdi. Ma’lumki, shartnoma 17 moddadan iborat bo‘lib, uning 3-moddasida: “Buxoro amirligiga qarashli Amudaryo qismida Buxoro kemalari va rus paroxodlari, shuningdek boshqa flot kemalari qatorida hukumat hamda shaxsiy kemalarga erkin suzishga ruxsat beriladi”, deyilsa, shartnomaning 4-moddasida “Kerak va qulay bo‘lgan Amudaryoning Buxoro qirg‘oqlarida ruslar o‘zining to‘xtash joyi va tovar omborlari qurishga haqlidir”, deb yozilgan[9].

1888-yil 23-iyunda imzolangan shartnoma moddalari qayta ko‘rib chiqiladi va rus fuqarolari uchun Yangi Buxoro, Chorjo‘y va Kerki hududlari asosiy yashash joy sifatida tanlanadi. Bundan tashqari, Amudaryo chegara chizig‘i bo‘ylab manzilgohlar barpo etish ko‘zda tutiladi. Xususan, Termizning Amudaryo qirg‘og‘iga tutashgan Pattakesar qishlog‘i yonida ruslar istiqomat qilishi uchun yashash joylarini qurish boshlanadi. Ayniqsa, Amudaryo suv yo‘lida paroxodchilik tashkil etilganidan so‘ng ishlar yanada rivojlanadi.

1893-yil 15-yanvarda Termiz Buxoro amiri tomonidan Rossiya podshosi ixtiyoriga berilganidan so‘ng bu yerda harbiy qismlarni joylashtirish ishlari olib borila boshlandi. Bu hududni rivojlantirish uchun Rossiya hukumati barcha tadbirlarni amalga oshira boshladi. Shuningdek, Rossiya imperiyasi hukumati Surxon vohasi hududlarining Afg‘oniston davlati bilan chegaradoshligi va bu davlat orqali inglizlarning Buxoro amirligi hududlariga nisbatan g‘arazli talablari oshib borayotganligini hisobga olib, Termiz shahrini mustahkam o‘rnashib olish choralarini ko‘rdi. Harbiylar bilan birgalikda bu yerga savdogarlar ham kelib joylashadi va uylar qurib, o‘z do‘konlarini ochishadi[10].

Buxoro amirligini rus bojxona tizimiga kiritish to‘g‘risidagi qonun 1894-yil 6-iyulda qabul qilinib, rasman shu yilning 15-noyabridan kuchga kirdi. 1895-yil boshlarida Kerki, Kelif, Cho‘chqaguzar, Pattakesar va Ayvoj bojxonalari ish boshladi. Shu tariqa rus -afg‘on chegarasidagi savdoni nazorat qilish 1895-yil 1-iyuldan to‘la Rossiya imperiyasi ta’siriga o‘tdi[11]. O‘rta Osiyoning yagona bojxona tizimiga binoan Surxon vohasi hududidagi muhim Amudaryo kechuvlari hisoblanmish Pattakesarda uchinchi darajali bojxona tashkil etildi.

Termizda bo‘lgan Imperator geografiya jamiyati vakili sayyoh R.Yu.Rojevitsa Amudaryo bo‘yida Pattakesarda qurilgan Termiz tabiiy chegarasi, Pattakesardagi bozor, unda sotilgan mollar, Armaniston, Eron va boshqa davlatlar savdogarlari haqida ma’lumot berib o‘tadi[12,C.48]. Yana shuni ham ta’kidlab o‘tish kerakki, Pattakesar Afg‘oniston bilan savdo aloqalar yaxshi rivojlanishida muhim o‘rin tutgan. Chunki asosiy bojxona posti shu yerda joylashgan bo‘lib keltirilgan mollar shu yerda qadoqlangan va chegara posti orqali afg‘on savdogarlariga yetkazilgan[13].

Shimoliy Afg‘oniston (Chorviloyat, Andxo‘y, Maymana) bilan savdoda Pattakesar kechuvi Kerki bojxonasidan keyingi o‘rinda turgan. Pattakesar bojxonasi Mozori Sharif – Toshqo‘rg‘on savdo yo‘lida joylashib, umumiy yuk aylanmasi 715ming rublni tashkil etgan. Savdo aloqalari rivoji natijasida Pattakesar kechuvi orqali Hindistonning ko‘pgina mahsulotlari – choy, doka, nil bo‘yog‘i, marjon kabilar bir yilda 0,5 mln rubl summadan ziyod hajmda tashib o‘tilgan [14,C.8].

Pattakesar kechuvi orqali 1891-1892-yillarda 118 ming pud kishmish mayiz, 27,5 ming bosh chorva mollari, 41,4 ming pud paxta, 12,4 ming pud urug‘lik chigit, 13 ming pud har xil bo‘yoqlar Buxoroga olib o‘tilgan bo‘lsa, 11,1 ming pud shakar, 0,5 ming pud sham, 2,2 ming pud sopol buyumlar, 2,6 ming pud kerosin, 7,4 ming pud metall, 25,7 ming pud mato va 2,2 ming pud boshqa mahsulotlar Afg‘onistonga eksport qilingan [15,C.37]. Keyingi yillarda, Pattakesar va Cho‘chqaguzar kechuvlaridagi bojxonalar orqali 1896-yilda 145532 rubl, 1900-yilda 60521 rubl, 1904-yilda 38770 rublli tovarlar Afg‘onistonga eksport uchun o‘tkazilgan bo‘lsa, xuddi yillarga mos ravishda 1896-yilda 439749 rubl, 1900-yilda 167080 rubl, 1904-yilda 549135 rublli tovarlar olib kelingan [16, C.120-128].

Rus flotiliyasi tashkil qilingandan so‘ng Termizning yuk tashishdagi ahamiyati ham oshib borgan. Bu yerda yangi ulgurji savdo omborxonalarining qurilishi va Afg‘onistondan keladigan paxtani qayta ishlaydigan paxta tozalash korxonasining qurilishi bunga imkon berdi[17].

XX asr boshlarida ham Termiz shahri orqali chet davlatlarga chiqariladigan mahsulotlar hajmi ham sezilarli darajada o‘sgan. Masalan, 1903-yilda shahar orqali 23 mln rubllik turli xil mahsulotlar chetga chiqarilgan. Shundan 2 mln rubli Rossiyaga, 500 ming rubli Afg‘onistonga, 70 ming rubllik mahsulotlar esa Eron, Hindiston va boshqa mamlakatlarga eksport qilingan[18]. Bu davrda birgina Termiz shahrida Shalman, Baxtadze, Mgaloblishvili, Avanov, Karimov, Axnazarov, Aganosov, Aryutyunov, Ayrapetov, Gozarov, Davidovlarning savdo do‘konlarida chetdan keltirilgan turli xildagi sanoat mollari sotilgan[19].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). XIX asr va XX asrning boshlarida Amudaryobo‘yi hududlaridan boy xom ashyoni tashib ketish, shuningdek, Afg‘oniston bilan chegaralarni muhofaza qilish bevosita Termizga bog‘liq edi. Shunday qilib, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Termiz shahri va uning asosiy kechuvi hisoblanmish – Pattakesar Samarqanddan Qobul va Hindistonga boradigan asosiy savdo yo‘lidagi muhim joy bo‘lgan. Termiz nafaqat asosiy savdo hududi, balki Rossiya imperiyasining Buxoro amirligidagi Afg‘oniston bilan chegara chizig‘idagi muhim harbiy - strategik manzili ham edi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Allamuratov S. Surxon vohasining tashqi savdo munosabatlari (amudaryo suv yo‘li misolida) //TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi. – 2023. – T. 1. – №. 1. – C. 58-68.
2. Allamuratov S.A., Toshimov B.B. Qadimgi davr manbalarida Amudaryo suv yo‘li haqidagi ma’lumotlar //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2024. – T. 4. – №. 6. – C. 13-18.

3. Allamuratov Sh.A. Markaziy Osiyo kommunikatsiyasi va savdo tranzit tizimida Amudaryoning o‘rni (XIX- XX asr boshlari). Tarix fan. bo‘y. fals. dokt. (PhD) ... diss. – Termiz, 2022; Amudaryo suv yo‘li va kechuvlari tarixi (XIX-XX asr boshlari). Monografiya. – Toshkent: – Innovatsiya-Ziyo, 2023.
4. O‘z MA, I-126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 29-ish, 1-varaq.
5. O‘z MA, I-1-fond, 11-ro‘yxat, 1319-ish, 2-varaq.
6. O‘z MA, I-1-fond, 27-ro‘yxat, 408-ish, 13-varaq.
7. O‘z MA, I-1-jamg‘arma, 11-ro‘yxat, 504-ish, 3-varaq.
8. Qobulov E.A. Surxon vohasi xo‘jaligi. – Toshkent: Akademnashr, 2012; XVIII asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Surxon vohasi xo‘jaligi. Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2019.
9. Tursunov S., Qobilov E., Murtazoyev B. va boshq. Surxondaryo tarixi. – Toshkent: Sharq, 2004.
10. Алламуратов Ш.А. Паттакесар–Амударёнинг муҳим кечуви сифатида // Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. – 2021. – С. 514.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:096.374.117

SURXONDARYO VILOYATIDA KORONAVIRUS PANDEMIYASI OQIBATLARINI BARTARAF ETISH BILAN BOG‘LIQ ISHLAR

Xo‘janazarov Absalom Ziyadullayevich, Termiz davlat pedagogika instituti katta o‘qituvchisi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

РАБОТА ПО ЛИКВИДАЦИИ ПОСЛЕДСТВИЙ ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА В СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Хужаназаров Абсалом Зиядуллаевич, старший преподаватель Термезского государственного педагогического института, доктор философии по истории (PhD)

WORK RELATED TO ELIMINATING THE CONSEQUENCES OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC IN SURKHANDARYA REGION

Khujanazarov Absalam Ziyadullaevich, Senior Lecturer of the Termez State Pedagogical Institute, Doctor of Philosophy in History (PhD)

https://orcid.org/0009-0006-9711-5163
e-mail:
xujanazarov@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatida koronavirus pandemiyasi sharoitida sog‘liqni saqlash xodimlarining fidoiyligi va pandemiya oqibatlarining bartaraf etilishi bilan bog‘liq harakatlar yoritilgan. Shuningdek, maqolada koronavirus pandemiyasi oqibatlarini bartaraf etish tibbiyot muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash borasida amalga oshirilgan ayrim chora-tadbirlar hamda o‘zgarishlar haqidagi ma’lumotlar tahlili ham o‘z ifodasini topgan.*

Kalit so‘zlar: *koranavirus COVID-19, tibbiy xizmat, karantin markazlar, dizenfeksiyalovchi vositalar.*

Abstract: *This article highlights the dedication of healthcare workers in the Surkhandarya region during the coronavirus pandemic and the actions taken to eliminate the consequences of the pandemic. The article also analyzes information on some measures and changes taken to strengthen the material and technical base of medical institutions to eliminate the consequences of the coronavirus pandemic.*

Key words: *coronavirus COVID-19, medical services, quarantine centers, disinfectants.*

Аннотация: *В статье рассказывается о самоотверженности работников здравоохранения Сурхандарьинской области в период пандемии коронавируса и усилиях по ликвидации последствий пандемии. В статье также представлен анализ данных о некоторых мерах и изменениях, принятых для укрепления материально-технической базы медицинских учреждений для ликвидации последствий пандемии коронавируса.*

Ключевые слова: *коронавирус COVID-19, медицинские услуги, карантинные центры, дезинфицирующие средства.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Yangi O‘zbekiston sharoitida inson qadri va salomatligi yo‘lida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar asosida tibbiyot tizimida ham ulkan o‘zgarishlar amalga oshirildi. Aholining sog‘lig‘ini mustahkamlash,

davolash-profilaktika muassasalarining moddiy-texnik bazasini yanada yaxshilash va tibbiyot xodimlarini moddiy hamda ma'naviy jihatdan rag'batlantirish, sohada amalga oshirilayotgan islohotlarning tub mohiyatini tashkil etadi. Bundan tashqari aholining sanitariya-epidemiologik xotirjamligini ta'minlash, karantin, o'ta xavfli va boshqa yuqumli kasalliklarning chetdan kirib kelishi, ularning aholi o'rtasida tarqalib ketishining oldini olish o'ta muhim masala hisoblanadi. Ayniqsa, aholi salomatligini muhofaza qilish yuzasidan respublikada amalga oshirilgan tadbirlar xalqaro jamoatchilik tomonidan e'tirof etildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). O'zbekistonda mustaqillik davrida sog'liqni saqlash tizimi tarixiga doir qator ilmiy maqolalar va boshqa ishlar nashr etildi. Mazkur soha tarixchi olimlar tomonidan ham tadqiq etilib, monografiya ko'rinishidagi ilmiy ishlar nashr etildi. So'nggi yillarida sog'liqni saqlash tizimini o'rganishga bag'ishlangan G.E.Mo'minova[1], N.F.Rasulov[2], S.A.Djumanov[3], O.R.Ochilova[5] va A.Xujanazarov[6] kabilarning ilmiy maqolalari, monografiyalari hamda dissertatsiya ishlari diqqatga sazovordir.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O'zbekiston Respublikasiga (COVID-19) koronavirus infeksiyasining kirib kelishi hisobiga karantin e'lon qilinganligi va uning viloyatda tarqalishi oldini olish, bemorlarni davolash hamda alohidalash maqsadida viloyatda gospital, provizor, observatsiya va izolyator tizimini shakllantirish bo'yicha jami 37ta obyekt ajratildi va ularda jami 3124 o'rin tayyorlandi[6]. Surxondaryo viloyatiga 2020-yilning 10-aprel holatiga ko'ra chetdan kirib kelgan hamda muloqotda bo'lgan jami 34 ming 407 nafar fuqarolar kuzatuvga olingan, ulardan 24 ming 42 nafari jumladan 20 ming 835 nafari uy karantiniga olinganlar, 3 ming 207 nafari esa statsionar sharoitida kuzatuvga olinganlar 14 kunlik kuzatuvdan so'ng hisobdan chiqarilgan [6].

2020-yil iyun oyida 10365 nafar fuqarolar kuzatuvda bo'lib, ulardan 1806 nafar statsionar sharoitda 8559 nafari uy karantiniga olingan edi. Shu davrda viloyatda 74 nafar fuqarolardan kasallik aniqlangan bo'lib, shundan charter reysdagilar – 28 nafar, boshqa viloyat fuqarosi – 2 nafar (tranzit yuk tashuvchilar – Sirdaryo va Samarqand viloyatlari), mahalliy fuqarolar 14 nafar, (4 nafar IIB, 6 nafar tibbiyot xodimlari, 1 nafar oshxona ishchisi, 3 nafar tranzit yuk tashuvchilar) edi [7].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Viloyatda mazkur infeksiyaning tarqalishining oldini olish bo'yicha barcha epidemiologik tadbirlar amalga oshirilib, aholi o'rtasida keng sanitariya targ'ibot ishlari olib borildi. Gumon qilingan fuqaro bilan ish yuzasidan va ishdan tashqari holatda muloqotda bo'lganlardan 700 nafardan ortiq fuqarolar alohidalash maqsadida 245 nafari statsionar, jumladan "Surxon", "Ulug'bek" mehmonxonalarida hamda tuman tibbiyot birlashmasiga qarashli yuqumli kasalliklar bo'limlarida va 448 nafari esa uy sharoitida kuzatuvga olindi.

Mazkur kasallikning tarqalishini oldini olish, kasallanganlarni davolash jarayonida ishtirok etgan tibbiyot xodimlarini ham ma'nan va ruhan rag'batlantirib borildi. Jumladan, 2020-yil avgust oyiga qadar kasallik bilan davolangan bemorlarga xizmat ko'rsatishda ishtirok etgan 3 ta guruhda jami 92 nafar tibbiyot xodimlariga 1,3 mlrd so'm mablag' to'lab berildi. Respublika Bosh vazirining topshirig'iga asosan, COVID-19 koronavirusning kirib kelishi va tarqalishining oldini olish maqsadida 4,1 mlrd so'mlik 61 turdagi dori vositalari, 996 mln so'mlik 10 dona sun'iy nafas berish moslamasi yuqumli kasalliklar bo'limlarga yetkazib berildi[8]. Epidemiologik osoyishtalikni ta'minlash hamda aholi salomatligini muhofaza qilish tadbirlari uchun vazirlik tizimidagi maxsus tibbiy ta'minot omborxonalarda saqlanayotgan zahiralardan davolash-profilaktika muassasalariga 245 turdagi tovar moddiy boyliklari, jumladan, 3 dona dizenfeksiyalovchi avtotransport, 3 dona rentgen diagnostika apparati, 14 dona elektrik ingalyatorlar keltirildi. Karantin davrida ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan aholi qatlami jami 809 dona reabilitatsiya texnik vositalari bilan ta'minlanib, 239 172 043,05 ming so'm mablag' sarflandi[9].

TAMADDUN NURI

Epidemiologik vaziyatni barqarorlashtirish maqsadida karantinga olinayotgan fuqarolarni joylashtirish uchun Termiz tumanidagi “Surxon” va “Xursandoy” sanatoriyalari, hamda Denov tumanidagi “Denov kardio shifo” klinikalari va “Sharq”, “Ulug‘bek”, “Fidan” kabi mehmonxona rahbarlari o‘z binolarini birinchilardan bo‘lib foydalanishga bo‘shatib berildi.

Respublikada pandemiya va tabiiy ofatlar tufayli iqtisodiy sohada qiyinchiliklar mavjud bo‘lsa-da davlatimiz rahbari tomonidan aholi salomatligini muhofaza qilish, tibbiyot muassasalarning moddiy texnika bazasini mustahkamlashga alohida e’tibor qaratildi.

Jumladan, 2020-yilda Surxondaryo viloyat tibbiyot tizimida ham bir qancha ijobiy o‘zgarishlar yuz berdi. Shu yili Investitsiya dasturi asosida sog‘liqni saqlashning 21 ta tibbiyot muassasalariga 55,7 mlrd so‘m mablag‘ ajartilib, joriy yilning shu kuniga qadar 14.4 mlrd so‘mlik qurilish-ta’mirlash ishlari amalga oshirildi. Viloyat kardiologiya markazini zamonaviy, yuqori texnologiyali tibbiy apparaturalar bilan jihozlash bo‘yicha viloyat kardiologiya markaziga 7,1 mlrd so‘mlik 10 turdagi tibbiy asbob-uskunalar olib keltirildi. Natijada viloyatda Aritmologik kompleks tizimi yaratilib, yurakning murakkab aritmiyalarini xirurgik yo‘l bilan davolash yo‘lga qo‘yildi. Bu kompleks faoliyati Respublikada birinchi bo‘lib, Surxondaryo viloyatida joriy etildi. Shu bilan bir qatorda Respublikada birinchi marotaba tumanlarda bahosi 4,5 mlrd so‘mlik angiograf apparati va qiymati 1,5 mlrd so‘mlik 5 dona gemodializ apparati Denov tumanida ham o‘rnatildi[6].

Aholi salomatligining muhofaza qilish borasida olib borayotgan tinimsiz harakatlar natijasida sog‘liqni saqlash tizimining moddiy texnika bazasini mustahkamlash, shifoxonalarni zamonaviy yuqori texnologiyali tibbiy apparatura bilan ta’minlash bu borada O‘zbekistonda jahon andozalarga mos tibbiy apparaturalar ishlab chiqarishni tatbiq etish kabi misli ko‘rilmagan o‘zgarishlar amalga oshirildi. Butun dunyoni qamrab olgan COVID-19 koronavirus pandemiyasining mamlakatda tarqalishining oldini olish va zararlangan bemorlarni sog‘lomlashtirish maqsadida davlatimiz tomonidan keng qamrovli ishlar olib borildi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa tariqasida qayd etish joizki, koronavirus pandemiyasi davrida viloyat sog‘liqni saqlash tizimi xodimlari ham aholining salomatligi yo‘lida fidoyilarcha faoliyat yuritib, aholining salomatligini saqlash borasida hatto ajal bilan olishib yuksak jasorat va insonparvarlik namunalarini ko‘rsatishdi. Pandemiya sharoitida 48 nafar oliy va o‘rta ma’lumotli tibbiyot xodimlari koronavirus kasalligidan vafot etishdi. Eng avvalo davlat rahbarining oqilona siyosati, hukumatning epidemiyaga qarshi kurash choralarini samarali tashkil etganligi hamda tibbiyot xodimlarining tinimsiz kasallik bilan kurashishi natijasida pandemiyaning oqibatlari ancha yumshatildi. Shuni g‘urur bilan qayd etish lozimki COVID-2019 sharoitida pandemiya oqibatlarini bartaraf etish borasida amalga oshirilgan O‘zbekiston tajribasiga jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va dunyoning ko‘plab yetakchi davlatlari tomonidan yuksak baho berildi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Мўминова Г.Э. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизими тарихи (1917–1991 йиллар). – Тошкент: Yangi nashr, 2015. –336 б; Медицина и здравоохранение Узбекистана: проблемы и последствия (1946–1990 гг.) (На примере южных областей Узбекистана).: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 2000; История системы здравоохранения в Узбекистане в советский период (1917-1991 гг.).: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 2018.
2. Расулов Н.Ф. История развития педиатрии в Узбекистане.: Автореф. дис. ... канд. мед. наук. – Ташкент, 2006.
3. Джуманов С.А. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизими асосий йўналишларининг ривожланиши тарихи (1991–2015 йй.).: Тарих фан. бўй. фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2019.
4. Очилова О.Р. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш соҳасини ривожлантиришда халқ

табобатининг ўрни.: Тарих фан. бўй. фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Қарши, 2022.
5. Xujanazarov A.Z. O‘zbekistonda tibbiyot tizimi taraqqiyoti: natijalar va tahlillar (Surxondaryo viloyati misolida, 1991-2020 yy.). Tarix fan. bo‘y. fals. dokt. (PhD) … diss. – Termiz, 2023.
6. Surxondaryo viloyat sog‘liqni saqlash boshqarmasi joriy arxivi. 112-yig‘ma jild. 150-varaq.
7. Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 77-fond, 5-ro‘yxat, 122-ish, 56, 91-varaq.
8. Surxondaryo viloyat sog‘liqni saqlash boshqarmasi joriy arxivi. 112-yig‘ma jild. 34-varaq.
9. Surxondaryo viloyati hisoblash markazi ma’lumoti. 2020-2021 yy. Termiz.
10. Хужаназаров А.З., Алламуратов Ш.А. Реформы в системе здоровья Узбекистана в последние годы //Наука, техника и образование. – 2021. – №. 1 (76). – С. 19-23.
11. Surxondaryo viloyat sog‘liqni saqlash boshqarmasi joriy arxivi. 115-yig‘ma jild. 32-35-varaq.
12. Хужаназаров А.З., Алламуратов Ш.А. Система здравоохранения в Узбекистане: проблемы и реформы //Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 2.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:193.479.135

SHAXS BIOIJTIMOIY XUSUSIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING DIALEKTIK JIHATLARI

Norliyev Rustam Ibragimovich, Termiz davlat pedagogika instituti "Falsafa va ma'naviyat asoslari" kafedrasi mudiri, falsafa fanlari nomzodi, dotsent

DIALECTIC ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF BIOSOCIAL CHARACTERISTICS OF THE PERSON

Norliev Rustam Ibragimovich, Head of the Department of "Fundamentals of Philosophy and Spirituality" of the Termez State Pedagogical Institute, Candidate of Philosophy, Associate Professor

ДИАЛЕКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ БИОСОЦИАЛЬНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛИЧНОСТИ

Норлиев Рустам Ибрагимович, заведующий кафедрой Философии и основ духовности Термезского государственного педагогического института, кандидат философских наук, доцент

https://orcid.org/0009-0007-6348-681X
e-mail: norliyevr@mail.ru

Annotatsiya: *Inson tabiatidagi biologik va ijtimoiy xususiyatlar barcha zamonlarda tadqiqotchilarni o'ziga jalb qilib kelgan. Hozir esa u falsafa va boshqa fanlarning diqqat markazida turgan asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada shaxsning ijtimoiy va biologik xususiyatlari, ularning o'zaro aloqadorligi va o'ziga xos jihatlari falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *inson, shaxs, odam, falsafiy antropologiya, biosotsial xususiyatlar, dialektika, globallashuv.*

Abstract: *Biological and social characteristics of human nature have always attracted the attention of researchers. Now this is one of the main issues in the center of attention of philosophy and other sciences. The article analyzes the social and biological characteristics of the individual, their interrelations and unique aspects from a philosophical point of view.*

Key words: *man, individual, personality, philosophical anthropology, biosocial characteristics, dialectics, globalization.*

Аннотация: *Биологические и социальные особенности человеческой природы во все времена привлекали внимание исследователей. Сейчас это один из главных вопросов, находящихся в центре внимания философии и других наук. В статье анализируются социальные и биологические характеристики личности, их взаимосвязи и уникальные аспекты с философской точки зрения.*

Ключевые слова: *человек, индивид, личность, философская антропология, биосоциальные характеристики, диалектика, глобализация.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Shaxsning biosotsial xususiyatlari insonning shaxsiyati va xulq-atvorini shakllantiradigan biologik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'sirining natijasi hisoblanadi. Biosotsial yondashuv genetik moyillik va biologik jarayonlarning ijtimoiy muhit va madaniy amaliyotlar bilan qanday bog'lanishiga urg'u beradi. Biologik omillar (genetika, fiziologiya, asab tizimi) va ijtimoiy omillar (tarbiya, madaniyat, ta'lim,

ijtimoiy me'yorlar) doimiy ravishda bir-biriga ta'sir qiladi, bu shaxsning individual xususiyatlari, uning xatti-harakati va tafakkurida namoyon bo'ladi. Biologik xususiyatlar va jamiyatda hukmron bo'lgan ijtimoiy me'yorlar doimiy hamkorlikda shaxsning shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Ma'lumki, odamlar biologik tur sifatida ma'lum instinktlarga va biologik ehtiyojlarga ega (masalan, oziq-ovqat, xavfsizlik, ko'payish), lekin ijtimoiy muhit bu ehtiyojlarning qanday amalga oshirilishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, instinktlar madaniy me'yorlar bilan bostirilishi yoki o'zgartirilishi mumkin. Insonning biosotsial xususiyatlari hayot davomida o'zgaradi. Bu jarayon dialektika qonunlari asosida rivojlanadi: har bir yangi avlod o'zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarga moslashadi, bu esa biologik va ruhiy jihatlarga (masalan, intellekt, fiziologiya, hissiy sohaning rivojlanishi) ta'sir qiladi.

Biosotsial xususiyatlar turli darajalarda namoyon bo'ladi: masalan, ruhiy muammolar nafaqat ijtimoiy xususiyatga ega, balki biologik sabablarga ham ega bo'lishi mumkin. Demak, insonning biosotsial xususiyatlarining dialektikasi shuni ta'kidlaydiki, inson shunchaki biologik jarayonlarning natijasi emas, balki xulq-atvori va rivojlanishi doimo ushbu ikki sohaning o'zaro ta'siri bilan belgilanadigan ijtimoiy mavjudotdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Shaxs va uning ijtimoiy-biologik xususiyatlari masalasi ilohiy kitoblardan tortib, ko'p sonli tadqiqotchilar uchun asosiy bahs mavzusi bo'lib kelgan. Xususan, Qur'oni Karim insonni eng oliy va mukarram mavjudot sifatida ta'riflaydi. Inson haqida Qur'oni Karimda ko'plab oyatlar mavjud bo'lib, ular insonning yaratilishi, uning fazilatlari, vazifalari va oxiratdagi taqdiri haqida ma'lumot beradi. Xususan, Alloh taolo o'z Kitobida shunday deb marhamat qiladi:

"Darhaqiqat, Biz Odam bolalarini mukarram qildik..." (Isro surasi, 70-oyat) [1].

Antik davr yunon falsafasida, uning yetuk namoyandalaridan hisoblangan Suqrot, Platon, Aristotel kabi allomalar asarlarida shaxs va uning biosotsial xususiyatlari, axloqiy xislatlariga alohida ahamiyat qaratilgan. Musulmon allomalaridan biri, "Ikkinchi muallim", "Islom falsafasining otasi" kabi unvonlar bilan ulug'langan Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarida shaxs va uning fozil jamiyat barpo etishdagi asosiy vazifalariga alohida urg'u berilganligini ko'ramiz [4]. Abu Ali ibn Sino esa shaxsni asosan axloqiy fazilatlar bilan ziynatlangan mavjudot sifatida talqin qiladi [3].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Biosotsial jarayonlar inson va jamiyat taraqqiyotini belgilovchi biologik va ijtimoiy omillar o'rtasidagi bog'liqlikdir. Ularga falsafiy nuqtayi nazardan dialektika, falsafiy antropologiya, etika va gnoseologiya prizmasi orqali qarash mumkin. Falsafa insonni ikki tomonlama mavjudot deb biladi.

Dialektik materializm (K.Marks, F.Engels) insonning biologik tabiati asos, lekin uning rivojlanishini ijtimoiy muhit belgilaydi, deb ta'kidlaydi. Ekzistensializm ta'limoti namoyandalari esa (J.P.Sartr, M.Xaydegger) biologik cheklovlarga qaramay, shaxs erkinligini ta'kidlaydi. Insonni uning biosotsial tabiatini hisobga olmasdan tushunish mumkin emas. Zamonaviy faylasuflar yondashuvning fanlararo xususiyatini tan olishadi. Biosotsial jarayonlarning falsafiy tahlili shuni ko'rsatadiki, inson nafaqat biologik mavjudot, balki ijtimoiy jihatdan shartlangan shaxs hamdir. Sivilizatsiya rivojlanishi bu munosabatlarni murakkablashtiradi, yangi axloqiy va ontologik yechimlarni talab qiladi [5].

"Biosotsial" atamasi ijtimoiy fanlarda keng qo'llaniladi. Garchi bu atama ilmiy adabiyotlarda ellik yillar oldin paydo bo'lgan bo'lsa-da, so'nggi o'n besh yil ichida bioijtimoiy tadqiqotlardagi yondashuvlar sifat jihatidan o'zgardi. Ilmiy adabiyotlarda biosotsial jarayonlar hayot davomida inson rivojlanishining asosi bo'lib xizmat qiluvchi biologik hodisalar va ijtimoiy munosabatlarning dinamik, ikki tomonlama o'zaro ta'sirini nazarda tutuvchi keng tushuncha sifatida ta'riflanadi. Ijtimoiy hodisalar murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ularni tuzuvchi me'yorlar, institutlar va iyerarxiyalarni baham ko'radigan guruhlarda va ijtimoiy kontekstlarda (oila, mahalla, maktab) yashovchi shaxslar o'rtasidagi munosabatlar va o'zaro ta'sirlar orqali tasvirlanadi. Shunday qilib, biosotsial jarayonlar kelajak biologiya, tibbiyot, axloq va ijtimoiy fanlarning modellari hamda usullariga tayanadi. U biologik va ijtimoiy kuchlarni dialektik nuqtayi nazardan o'zaro aloqador kuchlar sifatida tasavvur qiladi va tana ichidagi va tananing tashqarisidagi hodisalar o'rtasidagi chegaralarni yo'q qiladi [5].

Bu antropologiya, psixologiya, epidemiologiya, sotsiologiya, iqtisod, sog‘liqni saqlash, genomika, tibbiyot va demografiya bo‘yicha tizimli ma’lumotlarga ega bo‘lgan olimlar tomonidan ishlab chiqilgan va qo‘llaniladigan inson rivojlanishi, xulq-atvori va sog‘lig‘ini tushunish uchun qo‘llaniladigan falsafiy yondashuvdir.

Shaxsning biosotsial xususiyatlarining rivojlanishi biologik va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’sirini o‘z ichiga olgan murakkab, dialektik jarayondir. Dialektika falsafiy usul sifatida inson tabiatining rivojlanishiga turtki beruvchi qarama-qarshiliklar, o‘zgarishlar va o‘zaro ta’sirlarni o‘rganadi. Shaxsning biosotsial xususiyatlariga dialektik yondashuv ularning biologik va ijtimoiy o‘lchamlari o‘rtasidagi dinamik va o‘zaro bog‘liqlikni ta’kidlaydi [6].

Ijtimoiylashuv – bu hayotiy dialektik jarayon bo‘lib, unda biologik va ijtimoiy omillar dinamik ravishda o‘zaro ta’sir qiladi. Bu jarayon quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- boshlang‘ich ijtimoiylashuv (oila, erta bolalik tajribasi): asosiy shaxsiy xususiyatlar, til va axloqiy qadriyatlar shakllanadi;
- ikkilamchi ijtimoiylashuv (ta’lim, tengdoshlarning ta’siri, ommaviy-axborot vositalari): kognitiv qobiliyatlarni, kasbiy ko‘nikmalarni va ijtimoiy rollarni kengaytiradi[5];
- uchinchi ijtimoiylashuv (umr bo‘yi o‘rganish, yangi ijtimoiy rollarga moslashish): tajribalar, qiyinchiliklar va o‘zgarishlar orqali uzluksiz rivojlanishni aks ettiradi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Sotsializatsiyaning har bir bosqichi biologik moyillik va ijtimoiy ta’sirlarning sintezini ifodalaydi, bu esa inson rivojlanishining yuqori darajasiga olib keladi. Globallashuv shaxsning biosotsial xususiyatlariga kuchli ta’sir ko‘rsatadi, uning rivojlanishining biologik va ijtimoiy tomonlarini o‘zgartiradi. Bu jarayon jamiyatda insonning o‘ziga xosligi, moslashishi va o‘zaro ta’sirining yangi shakllariga olib keladi. Aynan globallashuv jarayoni shaxsning ijtimoiy va biologik xususiyatlariga ham ta’sir qilib, yangi muammolar va imkoniyatlar yaratadi. Global jarayonlar inson hayotining biologik asoslarini o‘zgartirishga olib keladi. Xususan, sintetik oziq-ovqat turlarining tarqalishi, ovqatlanish tartibidagi o‘zgarishlar, migratsiya va global munosabatlarning taraqqiyoti viruslar va kasalliklarning tez tarqalishiga olib keladi (masalan: COVID-19 pandemiyasi). Shu nuqtayi nazardan aytish mumkinki, insonning biologik tabiati tobora ko‘proq global tibbiy, texnologik va ekologik omillarga bog‘liq bo‘lib qolmoqda [6].

Globallashuv shaxs rivojlanishining ijtimoiy jihatlariga ham ta’sir qiladi. Xususan, madaniyatlarning gibridlanishi, multikulturalizmning yuksalishi, virtual aloqa, ijtimoiy tarmoqlar shaxsning ijtimoiylashuv usullarini o‘zgartirmoqda. Buning natijasida odamlar turli madaniy an’analarni o‘zida mujassam etgan gibrid o‘ziga xoslikka ega bo‘lgan “global fuqarolar”ga aylanib bormoqda [5].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa sifatida aytish mumkinki, globallashuv shaxsning biosotsial xususiyatlarini tubdan o‘zgartirib, yangidan-yangi falsafiy muammolarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Kelajak odami – bu moddiy va virtual-raqamli makonda bir vaqtning o‘zida mavjud bo‘lgan gibrid mavjudot sifatida tasavvur qilina boshlandi. Inson biologik asoslar va global ijtimoiy o‘zgarishlar o‘rtasidagi muvozanatni saqlab, ushbu o‘zgarishlarga qanchalik muvaffaqiyatli moslasha olishi esa asosiy muammoga aylanib bormoqda.

ADABIYOTLAR RO’YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Qur’oni Karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. – Toshkent: Sano-standart, 2019.– 624 b.
2. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston Strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 2021. – 464 b.
3. Abu Ali ibn Sino. Tadbir ul-manzil. Muhammad Najmiy Zinjoniy tarjimasi. – Tehron: Eron Milliy kutubxonasi, 1902. – 111 b.
4. *Abu Nasr Forobiy: Fozil odamlar shahri*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 206. – 320 b.
5. Engel George L. The Biopsychosocial Model and the Education of Health Professionals. Annals of the New York Academy of Sciences. 310 (June): 1978. – P. 169–87.
6. Грицанов А. А. Никомахова этика // История философии: Энциклопедия. — Минск: Интерпрессервис; Книжный дом, 2002. – 1376 с.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 130.31

MA'NAVIY MARGINALLASHUVNING FALSAFIY JIHATLARI

Shakambarov Abdurashid Abdujabbarovich, Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

THE PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF SPIRITUAL MARGINALIZATION

Shakambarov Abdurashid Abdujabbarovich, Doctoral student at Termez State University

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ДУХОВНОЙ МАРГИНАЛИЗАЦИИ

Шакамбаров Абдурашид Абдужаббарович, докторант (PhD) Термезского государственного университета

https://orcid.org/0009-0004-6414-1635
e-mail:
a.shogambarov@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqola ma'naviy marginalashuvning inson va jamiyatga ta'sirini ilmiy-falsafiy jihatdan o'rganishga bag'ishlangan. Ma'naviy marginallashuv shaxs yoki guruhlarning o'z ma'naviy qadriyatlaridan chetlanishi sifatida ta'riflanadi, bu esa ijtimoiy va psixologik muammolarni keltirib chiqaradi. Tadqiqot maqsadi mazkur jarayonning mohiyatini ochib berish va uning oldini olish bo'yicha amaliy yechimlar taklif qilishdan iborat.*

Kalit so'zlar: *ma'naviy marginallashuv, falsafiy tahlil, madaniy identifikatsiya, madaniy meros zaiflashishi, ijtimoiy zaiflik, jamoat tashabbuslari, ma'naviy ta'limni rivojlantirish.*

Abstract: *This article is devoted to the scientific and philosophical study of the impact of spiritual marginalization on individuals and society. Spiritual marginalization is defined as the process in which individuals or groups become alienated from their spiritual values, leading to various social and psychological problems. The purpose of the research is to reveal the essence of this process and propose practical solutions to prevent it.*

Key words: *spiritual marginalization, philosophical analysis, cultural identification, weakening of cultural heritage, social vulnerability, community initiatives, development of spiritual education.*

Аннотация: *Данная статья посвящена научно-философскому изучению влияния духовной маргинализации на личность и общество. Духовная маргинализация определяется как процесс, при котором индивиды или группы утрачивают связь со своими духовными ценностями, что приводит к различным социальным и психологическим проблемам. Цель исследования заключается в раскрытии сущности данного процесса и выработке практических решений по его предотвращению.*

Ключевые слова: *духовная маргинализация, философский анализ, культурная идентификация, ослабление культурного наследия, социальная уязвимость, общественные инициативы, развитие духовного образования.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Ma'naviy marginallashuv deganda odamlar yoki guruhlarning o'z ma'naviy e'tiqodlari yoki qadriyatlari asosida jamiyatdan chetlanishi, an'ana bo'lib kelayotgan qadriyatlarga hurmat-e'tibor ko'rsatilmasligi tushuniladi. Bu jarayon zamonaviy dunyoda globallashuv, texnologik rivojlanish va ijtimoiy o'zgarishlar fonida borgan sari dolzarb masalaga aylanmoqda. Ma'naviyat inson va jamiyat hayotining ajralmas qismidir, uning chetga surilishi butun bir jamiyat darajasida jiddiy talofatlarni keltirib chiqarishi mumkin[7].

Ma'naviy marginallashuvning dolzarbligi shundaki, u nafaqat shaxsiy ruhiy salomatlikka, balki

jamiyatning umumiy barqarorligi va madaniy o‘ziga xosligiga ta’sir qiladi. Ushbu maqola falsafiy tahlil orqali muammoning sabablarini va oqibatlarini ko‘rsatib berishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Bugungi globallashuv va axborot oqimlari davrida bunday hodisa yanada tezlashib, yoshlar orasida ijtimoiy tan olinmaslik qo‘rquvi, virtual dunyoga chekinish va o‘z qadriyatlarini himoya qilishdan voz kechish kabi jarayonlarga olib kelmoqda. Shu sababli, jamiyatdan uzoqlashish va ma’naviy marginallashuvni faqat shaxsiy muammo sifatida emas, balki umumjamiyat muammosi va madaniy xavfsizlik tahdidi sifatida ko‘rish lozim. E.Fromm fikricha, shaxsning o‘z ijtimoiy muhitidan begonalashuvi – bu modern jamiyatdagi asosiy muammolardan biridir[4]. P.Bourdieu esa ijtimoiy maydon va kapital nazariyasi orqali jamiyatdagi marginal guruhlarning harakatlanish mexanizmini tushuntirgan[1].

Asosan konseptual tahlil metodiga tayanib yozilgan ushbu tadqiqot ishida ilmiy-falsafiy uslubdan foydalanilgan. Ma’naviy marginallashuv hodisasi falsafiy sohada mavjud bo‘lgan turli nazariyalar, jumladan, ekzistensializm, axloq falsafasi va ijtimoiy tanqidiy nazariyalar nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqiladi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Falsafiy tahlil natijasida ma’naviy marginallashuvning quyidagi asosiy salbiy oqibatlari aniqlandi:

Jamiyatdan uzoqlashish. Ma’naviy qarashlari yoki xatti-harakatlari jamiyat tomonidan qabul qilinmagan insonlar ko‘pincha o‘zlarini yolg‘iz his qiladilar va ko‘pchilikning qo‘llab-quvvatlashdan chetda qoladilar. Bu holat ijtimoiy aloqalarning cheklanishiga va shaxsning jamiyatdan begonalashishiga olib keladi. Falsafiy nuqtayi nazardan, bu jarayon ajralish (alienatsiya) tushunchasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, E.Fromm, va P.Bourdieu kabi mutafakkirlar tomonidan tahlil qilingan. Ijtimoiy psixologiya nuqtayi nazaridan, jamiyat tomonidan qabul qilinmaslik yoki doimiy rad etish psixologik stress, o‘zini qadrlash darajasining pasayishi va identifikatsiya inqirozi kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, jamiyatdan uzoqlashish – bu shaxsning o‘zining asosiy ma’naviy tamoyillarini saqlab qolish uchun ijtimoiy moslashuvdan voz kechish jarayoni hamdir. Yaponiyada o‘zini jamiyatdan to‘liq yulqib olgan yoshlar – Hikikomori deb ataladi. Bu yoshlar jamiyatning haddan tashqari bosimi, ijtimoiy muvaffaqiyat me’yorlari va ruhiy zaiflik sababli o‘z xonalariga qamalib yashaydi[2].

Madaniy o‘ziga xoslikning yo‘qolishi. Ma’naviy marginallashuv an’anaviy qadriyatlar va madaniy merosning zaiflashishiga olib keladi. Bu jarayon milliy identifikatsiya rolining pasayishi va global madaniyatning universallashishi bilan yanada ortib boradi. Globalizatsiya sharoitida madaniy o‘ziga xoslikning yo‘qolishi tobora dolzarb muammoga aylanmoqda. Milliy va mahalliy madaniyatlar o‘ziga xos tarixiy tajriba, an’anaviy qadriyatlar va ma’naviy meros asosida shakllangan bo‘lib, ular orqali milliy o‘zlik anglanadi. Ammo, ommaviy madaniyatning bosimi, ommaviy axborot vositalarining biryoqlama ta’siri va G‘arb hayot tarzining ideal sifatida targ‘ib etilishi natijasida milliy madaniy qadriyatlar unutilib bormoqda. Turli platformalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali global ommaviy madaniyatning cheksiz oqimi mahalliy madaniy qadriyatlarni siqib chiqarmoqda. Yoshlar ommaviy madaniyatni ilg‘or va zamonaviy deb qabul qilib, milliy madaniyatni ortda qolgan deb baholay boshlashdi. Ko‘pgina milliy madaniy meros unsurlari turistik tovar darajasiga tushib qolmoqda. Bu esa madaniy merosning ma’naviy va ijtimoiy qadriyat sifatidagi rolini emas, balki faqatgina tijorat obyekti sifatidagi rolini kuchaytiradi.

A.Giddens fikricha, globallashuv fonida an’ana bo‘lib kelgan milliy qadriyatlar tizimi inqirozga uchraydi va qadriyatlarni qayta qurish jarayoni boshlanadi[5]. Bunda milliy madaniy asoslar chetga surilib, universal madaniy standartlar asosiy o‘rinni egallaydi. Z.Bauman global jamiyatda shaxs o‘zligini saqlab qolish uchun doimiy tanlovlar qilishga majbur bo‘lishini ta’kidlab, bu jarayonni likvid identifikatsiya deb ataydi[2]. Bunday muhitda milliy va madaniy identifikatsiya o‘zining tayanch nuqtalarini yo‘qotib, o‘rniga shaxsiy manfaatlar va iste’mol madaniyati kuchayadi.

Ijtimoiy xafvning ortishi. Ma’naviy marginallashgan shaxslar ko‘pincha ekstremistik guruhlarga qo‘shilish yoki ekspluatatsiyaga uchrash kabi xavf-xatarlarga ko‘proq moyil bo‘ladi. Jamiyatda o‘zining madaniy va ma’naviy o‘zligidan ajralgan, e’tiqodiy va axloqiy bo‘shliqqa tushib qolgan shaxslar hayotda o‘z o‘rnini topa olmay, ko‘p hollarda ekstremistik guruhlar, jinoyatchilik

tizimlari, yoki turli ekspluatatsion tarmoqlarga kirib qolish xavfi ostida bo‘ladi. Bunday shaxslar o‘z-o‘zini anglash inqirozi va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash yo‘qligi sababli radikal mafkuralarni qabul qilishga moyil bo‘ladi. Bu jarayon individual muammo emas, balki butun jamiyat xavfsizligiga tahdid tug‘diruvchi tizimli hodisadir. Tadqiqotlarga ko‘ra, ISHID safiga qo‘shilgan ko‘plab yoshlar bu guruh mafkurasini emas, balki o‘z jamiyatida o‘zini chetda his qilgani sababli bu harakatni tanlagan. Ularning aksariyati etnik va diniy kam sonli guruhlar vakillari bo‘lib, yakkalanish va kamsitilish tajribasini boshidan kechirgan[1]. Ma’naviy marginallashgan shaxs o‘zini jamiyat tomonidan rad etilgan deb his qiladi. Bu esa “biz va ular” mexanizmini shakllantiradi. Natijada shaxs alternativ g‘oya va guruhga oson qo‘shiladi.

Fromm ta’kidlashicha**, erkinlik va o‘zlikni anglashda muammoga** duch kelgan shaxslar ko‘pincha o‘z-o‘zini anglash o‘rniga **mutlaq g‘oya** yoki **radikal mafkura**ga yopishib oladi. Bu ularning **yolg‘izlik hissidan qochish va o‘zligini qayta topish** uchun o‘ziga xos psixologik himoya mexanizmiga aylanadi [4].

E.Durkheim ijtimoiy tartib buzilganda va **an’anaviy qadriyatlar inqirozga uchraganda** shaxslarning **normativ bo‘shliq**da qolishini anomiya deb atagan. Bunday vaziyatda shaxs **yangi identifikatsiya manbasi**ni izlaydi, bu esa uni **radikal mafkuralar** yoki **ekstremistik guruhlar**ga yetaklashi mumkin[3].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Ma’naviy marginallashuvning salbiy oqibatlari falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinganda, bu jarayon insonning o‘z-o‘zini anglashi va jamiyatdagi o‘rnini yo‘qotishi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rishimiz mumkin. Ekzistensialist falsafa nuqtayi nazaridan, ma’naviy marginallashuv insonning hayotdan ma’no topish qobiliyatini yo‘qotishiga olib keladi, bu esa ruhiy inqiroz va bo‘shliqni keltirib chiqaradi. Masalan, Jan-Pol Sartrning fikricha, inson o‘z mavjudligini mustaqil ravishda belgilashi kerak, ammo ma’naviy marginallashuv bu jarayonni qiyinlashtiradi. Ijtimoiy nuqtayi nazardan, ma’naviy marginallashuv jamiyatdagi bo‘linish va nizolarni kuchaytiradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ma’naviy marginallashuv shaxsiy va ijtimoiy darajada jiddiy salbiy oqibatlarga olib keladi, jumladan, ijtimoiy izolyatsiya, ruhiy salomatlik muammolari, madaniy identifikatsiyaning yo‘qolishi va zaiflikning ortishi. Ushbu tadqiqot falsafiy tahlil orqali ushbu jarayonning chuqur ildizlari va ta’sirini ochib berdi. Ma’naviy qadriyatlarning saqlanishi va rivojlanishi jamiyatning barqarorligi va farovonligi uchun muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, ushbu muammoni hal qilish uchun davlat, ta’lim muassasalari va jamoat tashkilotlari birgalikda harakat qilishi zarur. Ma’naviy marginallashuv bugungi kunda faqat falsafiy yoki madaniy masala emas, balki milliy xavfsizlik darajasidagi ijtimoiy tahdiddir. Agar bu jarayon nazoratsiz qoldirilsa, shaxsiy va jamiyat darajasidagi identifikatsiya inqirozi chuqurlashib, ijtimoiy birdamlik va milliy xotira zaiflashishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, bu hodisaning falsafiy ildizlarini anglab yetish va unga qarshi samarali mexanizmlar ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Borum R. Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories. *Journal of Strategic Security*, 4(4). 2011. – P. 7-36.
2. Bauman Z. Liquid Modernity. Polity Press. 2000.
3. Durkheim E. Suicide: A Study in Sociology. Free Press. 1897.
4. Fromm E. Escape from Freedom. Holt, Rinehart and Winston. 1941.
5. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford University Press. 1991.
6. Nafasov, R. (2023). Ma’naviyat va globallashuv: qarama-qarshiliklar va uyg‘unlashuv. *Ma’naviyat va Ma’rifat Jurnali*, 3(65), 21-28.
7. Shakambarov, A. A. (2023). Ma’naviy marginallashuv yoshlar ma’naviyati shakllanishiga xavf soluvchi tahdid sifatida. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(6), 418-422.
8. Xolbo‘taev, I. (2022). Ma’naviy qadriyatlar va globallashuv muammolari. Ma’naviyat va ma’rifat jurnali, 3(58), 45-51.
9. Шакамбаров, А.А. (2023). Исторические корни и значение духовной маргинализации. *International scientific journal of Biruni*, *2*(2), 133-137.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 193.479.144

EKOLOGIK XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHDA BARQAROR RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Arolova Zarina Lochin qizi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi

TRENDS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN ENVIRONMENTAL SECURITY

Arolova Zarina Lochin qizi, Student of Shakhrisabz State Pedagogical Institute

ТЕНДЕНЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аролова Зарина Лочин кызы, студент Шахрисабзского государственного педагогического института

https://orcid.org/0009-0006-9839-6403
e-mail:
azamovasitora04@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ekologik xavfsizlikni rivojlantirish maqsadida o'simlik olami bioxilma-xilligini yaratish va hozirgi vaqtda tirik tabiatdagi o'simlik va hayvon turlari sonining qisqarishi muammosi va ozon qatlamining siyraklanishi sababi haqida aytib o'tilgan. Ekologik xavfsizlikni yaratish uchun yanada mukammal darajada, barqaror rivojlanish tendensiyalarini ishlab chiqish zarurati haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *ekologik xavfsizlik, ozon qatlami, atmosfera, fan-texnika inqilobi, BMT, kislotali yomg'ir, biosfera.*

Abstract: *This article discusses the creation of biodiversity of the plant world in order to develop ecological security, the problem of the current reduction in the number of plant and animal species in living nature and the cause of the depletion of the ozone layer. The article discusses the need to develop more advanced, sustainable development trends to create ecological security.*

Keywords: *ecological security, ozone layer, atmosphere, scientific and technological revolution, UNO, acid rain, biosphere.*

Аннотация: *В статье рассматриваются вопросы создания биоразнообразия в растительном мире в целях обеспечения экологической безопасности, современная проблема сокращения численности видов растений и животных в живой природе, а также причины истощения озонового слоя. Обсуждалась необходимость разработки более устойчивых тенденций развития для создания экологической безопасности.*

Ключевые слова: *экологическая безопасность, озоновый слой, атмосфера, научно-техническая революция, ООН, кислотные дожди, биосфера.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Bugungi kunda sayyoramizda ekologik vaziyatni barqarorlashtirish, inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularning kamayib ketishining oldini olish jahon hamjamiyati oldida turgan dolzarb masalalardan biri ekanligi alohida ta'kidlanmoqda. Davlatimiz rahbari BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqida dunyo e'tiborini Orol dengizining ekologik fojiasiga qaratdi. Uning qurishi oqibatlarini bartaraf etish xalqaro miqyosdagi sa'y-harakatlarni faollashtirishni talab qiladi[1].

XX asr o'rtalarida yuzaga kelgan va yangi ming yillikda yanada jadallashgan ekologik globallashuv jarayonlari "inson-tabiat" munosabatlari xarakteriga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Insoniyat tabiiy muhitga avvalgi tarixiy davrlardagi kabi lokal emas, global miqyosda ta'sir ko'rsata

boshladi, buning oqibatida sayyora ekotizimi umumsayyoraviy miqyosda o‘zgaradigan obyektiv reallikka aylandi. Inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarning keskinlashishi ekologik globallashuvning avj olishiga sharoit yaratib berdi[2]. Shu bois ekologik xavfsizlik tizimini yaratish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir. Ekologik xavfsizlikka ta’rif berishda ko‘pchilik uni tabiatni muhofaza qilish deb tushunadi. Vaholanki, ekologik xavfsizlikning obyekti ancha keng bo‘lib, u tabiiy xavf-xatar natijasida inson, jamiyat va davlatning ekologik manfaatlariga jiddiy zarar yetishi bilan izohlanadi. Shundan kelib chiqib, ekologik xavfsizlik deganda inson, jamiyat va davlatning ekologik manfaatlari, tabiiy atrof-muhitning buzilishi natijasida yetkazilgan va yetkazilishi mumkin bo‘lgan zararning oldini olish va uni bartaraf qilish tushuniladi. Hozirgi vaqtda ekologik xavf-xatar iqlim o‘zgarishi, havo haroratining ko‘tarilishi, bioxilma-xillikning kamayishi, yer maydonlarining degradatsiyaga uchrashi, atrof-muhitning ifloslanishi, suv resurslarining taqchilligi hamda sifatining yomonlashuvi, cho‘llarning kengayishi, aholining ko‘payishi natijasida tabiiy zahiralardan yanada ko‘proq foydalanish, texnika va sanoat korxonalarining rivojlanishida namoyon bo‘lmoqda. Yer yuzidagi hayotni ta’minlashda o‘simliklar dunyosi, ayniqsa, o‘rmonlarning ahamiyati beqiyosdir. Aholi sonining ortishi, xo‘jalik faoliyatinining kengayishi tufayli tabiatda inson qo‘li yetmagan joy qolmayapti.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). S.M.Turabdjanov, M.M.Aripova, L.S.Raximova kabi tadqiqotchilarning “Ijtimoiy ekologiya” kitobida [3] ekologik xavfsizlikni yaratish, tobora globallashib borayotgan ekologik muammolarning ildizini aniqlash kerakligi ta’kidlab o‘tilgan. Ushbu ekologik xavfsizlik barqaror rivojlanish strategiyalarining muhim masalalari sifatida ko‘riladi. O‘zbekiston Respublikasida ham ekologik xavfsizlik bo‘yicha muhim qonunlar ishlab chiqildi. Unga ko‘ra har bir hududda suv, elektr, gaz kabi tabiiy resurslardan oqilona foydalanish maqsadida yangi tizim joriy etildi. Ekologik xavfsizlik barqaror taraqqiyotning asosiy omilidir. Ekologik xavfsizlikni ta’minlash maqsadida dunyo hamjamiyati tomonidan Barqaror rivojlanish konsepsiyasi ishlab chiqilib, unda atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish asosiy masalalar sifatida e’tirof etilmoqda. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 18-fevraldagi 95-son qaroriga muvofiq “Ekologik xavfsizlik to‘g‘risidagi umumiy texnika reglamenti” qabul qilindi [4]. Mazkur umumiy texnik reglament mahsulotni ishlab chiqarish, saqlash, tashish va utilizatsiya qilish jarayonlarida ekologik xavfsizlikni ta’minlashda majburiy talablarni belgilaydi.

Mazkur maqolada mavzuning mohiyatini yoritishda, zamonamizning ekologik muammolari shiddat bilan ko‘payib borayotganiligi uchun uni insonlar ongiga tez yetib borishi maqsadida, analiz, sintez, umumlashtirish, taqqoslash kabi uslublardan foydalanilgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Insoniyat yaralgandan boshlab tabiat bilan hamkorlikda yashab kelmoqda. Shu boisdan hozirda atmosfera havosini muhofaza qilish bo‘yicha ekologik xavfsizlik talablari qo‘yilmoqda.

Asosan ekologik barqaror rivojlanish maqsadi bu – ekologik muhofazadir.

“O‘zbekiston – 2030” strategiyasida ekologik vaziyatni tubdan yaxshilash, atrof-muhit muammolarini bartaraf etish, iqlim o‘zgarishi salbiy ta’sirining oldini olish kabi maqsadlarga alohida e’tibor qaratilgan. Yurtimizda 2021-yildan hozirga qadar “Yashil makon” umummilliy loyihasi doirasida jami 725 million tup mevali va manzarali daraxt ekildi. 588 gektar “yashil bog‘”, 662 gektar “yashil jamoat parki”, Buxoro, Nukus, Xiva va Urganch shaharlari atrofida jami 40 kilometr masofada “yashil belbog‘” barpo etildi [2].

Oqilona iste’mol g‘oyasi XX asrning oxirlarida va XXI asrning boshlarida ijtimoiy va ekologik harakatlar orqali paydo bo‘lgan. Oqilona iste’mol – bu resurslarni samarali va mas’uliyatli ravishda ishlatishni ta’minlaydigan, odamlarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan iste’mol usulidir. Oqilona iste’mol, ayniqsa, global isish va atrof-muhit muammolariga e’tibor qaratgan holda, jamoatchilik va davlatlar o‘rtasida muhim mavzuga aylandi. 2012-yili Rio-de-Janeyroda BMTning barqaror taraqqiyot bo‘yicha “Rio+20” nomini olgan Konferensiyasi bo‘lib o‘tdi. Sammit ochilishida so‘zga chiqar ekan, BMTning Bosh kotibi Pan Gi Mun insoniyat yangi davrga qadam qo‘yayotganligini qayd etdi. U 2040-yilga borib Yer sharining aholisi 9 mlrd ga ko‘payishini hisobga olib,

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning eski modeli o‘z ahamiyatini yo‘qotganligini ta’kidladi. Ma’ruzada 2030-yilga kelib dunyo aholisining oziq-ovqatga bo‘lgan ehtiyoji 50%, elektr quvvatiga 45%, suv zahiralariga esa 30% o‘sishi ta’kidlandi. Buni amalga oshirish uchun esa zudlik bilan “yashil iqtisodiyot”ni joriy etish zarur, deydi Pan Gi Mun [3]. Bugungi kunda yashil iqtisodiyotga bosqichma-bosqich AQSH, Janubiy Koreya, Germaniya, Shvetsiya, Daniya, Gollandiya va boshqa rivojlangan mamlakatlar o‘tmoqda.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Yer yuzida tinchlik va hamkorlikni mustahkamlash, barqaror taraqqiyotni ta’minlash borasida samarali faoliyat olib borishda Birlashgan Millatlar Tashkilotining roli kattadir. Dunyo davlatlarini o‘zaro muloqot, hamkorlik va ham-jihatlikka chorlash, ularning kuch va imkoniyatlarini yaratuvchanlik yo‘lida birlashtirish, ya’ni eng dol-zarb masalalarni hamjihat hal qilish ushbu tashkilot tomonidan 2015-yilga qadar qabul qilingan Mingyil-lik rivojlanish maqsadlarida, 2016-yilda esa barqaror rivojlanish maqsadlarida o‘z ifodasini topdi. Barqaror rivojlanish maqsadlarini amalga oshirish 2016-yilning 1-yanvaridan boshlanib, 2030-yilning 1-dekabrida yakunlanishi lozim [5].

Bugungi kunga kelib mamlakatimizda ham tabiatni muhofaza qilishga oid qonunchilikni amalga oshirish mexanizmi ishlab chiqilgan, maqsadli davlat dasturlari, milliy harakat rejalari hayotga tatbiq etilmoqda. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning muhim qismi bo‘lgan ushbu xayrli ishlarda jamoat tashkilotlari ham faol ishtirok etmoqda. Amalga oshirilayotgan bunday keng ko‘lamli va izchil chora-tadbirlar natijasida mamlakatimizda istiqlol yillarida atmosferaga zararli moddalarni chiqarish 2 barobar, ifloslangan oqova suvlarni oqizish 2,2 barobar kamaytirildi. So‘nggi bir necha yilda qishloq xo‘jaligida pestitsidlardan foydalanish 5 barobar qisqartirildi, sanoat korxonalarida ekologik xavfsiz texnologiyalar keng joriy etilmoqda, ishlab chiqarish chiqindilari chuqur qayta ishlanib, tozalash qurilmalari modernizatsiya qilinmoqda[2]. Bu esa nafaqat ekologik, balki katta iqtisodiy samaralar berayotgan bo‘lsa-da, aholining ekologik madaniyatini oshirish hamda tabiatni asrab-avaylash ularning eng oliy burchi ekanligini uqtirish lozim. Ijtimoiy ekologik muammolarni hal etish uchun ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish dolzarbdir. Bunda savolnoma tuzish yoki test so‘rovlarini o‘tkazish yaxshi samara beradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o‘rnida aytish lozimki, ekologik xavfsizlikni, barqaror rivojlanishni ta’minlashda ekologik qonunchilikni takomillashtirish choralari sifatida tabiat obyektlarini muhofaza qiladigan qonunlarni umumlashtirish, tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog‘liq munosabatlarni esa tabiiy resurslardan foydalanish huquqining alohida sohalari: yer, suv, kon, o‘simlik va hayvonlarni muhofaza qilishga oid qonunlar bilan tartibga solish maqsadga muvofiqdir. Fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqi yashash huquqi kabi tabiiy huquqlar sirasiga kiradi. Shu bois fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqini ta’minlash borasida tadbirlar amalga oshirish lozim. Ushbu tadbirlarning amalga oshirilishi bizni o‘rab turgan tabiiy muhitni muhofaza qilishga, fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqini ta’minlashga, umuman olganda, hozirgi va kelajak avlod uchun ona tabiatni asrashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – 440 b.
2. Azamova.S.A. Ekologik globallashuv sharoitida O‘zbekiston umumta’lim maktablari o‘quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirish zaruriyati. Fals.f.f.d. (PhD) diss. avtoref. – Buxoro: BuxDu, 2024.
3. Turabdjanov S.M., Aripova M.M., Raximova L.S. – Ijtimoiy ekologiya. – Toshkent: Book Trade, 2022. – 284 b.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 18.02.2020-yildagi 95-sonli Ekologik xavfsizlik to‘g‘risida umumiy texnik reglamenti to‘g‘risidagi qarori.
5. Ayonovna, Azamova Sitora. “The Need for the Formation of Environmental Education and Upbringing in Young People in the Conditions of Environmental Globalization”. *Global Scientific Review* 13 (2023): 7-10.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:101.9

GLOBALLASHUV SHAROITIDA EKOLOGIK ONGNING TRANSFORMATSIYASI VA JAMIYATDAGI ROLI

Safarov Akbar Isakulovich, Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti dotsenti

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ И ЕГО РОЛЬ В ОБЩЕСТВЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Сафаров Акбар Исакулович, доцент Самаркандского государственного архитектурно-строительного университета

TRANSFORMATION OF ECOLOGICAL AWARENESS AND ITS ROLE IN SOCIETY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Safarov Akbar Isakulovich, Associate Professor, Samarkand State University of Architecture and Civil Engineering

https://orcid.org/0009-0004-9158-5181

e-mail: safarov_akbar@mail.ru

Annotasiya: *Maqolada "Ekologik ong" tushunchasi turli ilmiy va falsafiy nuqtayi nazarlardan tahlil qilingan. Unga ko'ra, ekologik ong – bu insonning atrof-muhitga bo'lgan munosabatini anglash, baholash va unga ta'sir ko'rsatishdagi ichki qobiliyatidir. Tushuncha ichida, ekologik ongning shakllanishiga ta'sir qiluvchi turli yondashuvlar va uni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan omillar ko'rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada jamiyatning ekologik ongini shakllantirishning asosiy maqsad va vazifalari, uning ijtimoiy-psixologik jihatlari, jamiyat a'zolarining ongini o'zgartirish uchun kerakli shart-sharoitlar batafsil tahlil qilingan. Ekologik ongni shakllantirishda ijtimoiy va psixologik omillar, ularning har biri uchun muhim sharoitlar, shuningdek, bu jarayonning jamiyatdagi umumiy taraqqiyotga bo'lgan ta'siri yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *ekologik ong, ekologik ong funksiyalari, globallashuvjarayonlari, "inson – tabiat – jamiyat" tizimi, antropotsentrik, biosentrik, ekosentrik.*

Abstract: *The article analyzes the concept of "Ecological consciousness" from various scientific and philosophical points of view. According to it, ecological consciousness is the internal ability of a person to understand, evaluate and influence his attitude to the environment. Within the concept, various approaches affecting the formation of ecological consciousness and the factors necessary for its development are considered. The article also analyzes in detail the main goals and objectives of the formation of ecological consciousness of society, its socio-psychological aspects, the necessary conditions for changing the consciousness of members of society. The social and psychological factors in the formation of ecological consciousness, the important conditions for each of them, as well as the impact of this process on the overall development of society are highlighted.*

Key words: *ecological consciousness, functions of ecological consciousness, globalization processes, "man – nature – society" system, anthropocentric, biocentric, ecocentric.*

Аннотация: *В статье анализируется понятие "Экологическое сознание" с различных научных и философских точек зрения. По его словам, экологическое сознание — это внутренняя способность*

человека понимать, оценивать и влиять на свое отношение к окружающей среде. В концепции рассматриваются различные подходы, влияющие на формирование экологического сознания и факторы, необходимые для его развития. В статье также дается подробный анализ основных целей и задач формирования экологического сознания общества, его социально-психологических аспектов, необходимых условий изменения сознания членов общества. Выделены социальные и психологические факторы, участвующие в формировании экологического сознания, важные условия каждого из них, а также влияние этого процесса на общее развитие общества.

Ключевые слова: *экологическое сознание, функции экологического сознания, процессы глобализации, система "человек – природа – общество", антропоцентризм, биоцентризм, экоцентризм.*

KIRISH. Bugungi kunda globallashuv jarayoni jamiyat hayotining deyarli barcha sohalariga ta'sir ko'rsatmoqda va bu jarayon ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy sohalardagi o'zaro bog'liqliklar orqali ekologiya masalalariga ham ta'sir qilmoqda. Aholining turli mintaqalardagi faoliyati va hududiy resurslarning noto'g'ri foydalanilishi, shaharlashuvning yuqori sur'ati va sanoatlashuv tufayli yuzaga kelgan ekologik muammolar global ekologik inqirozga olib keldi. Bu holat jamiyatning ekologik ongi va uning falsafiy qarashlarini qayta ko'rib chiqish zaruratini tug'diradi. Globallashuv sababli turli davlatlar o'rtasidagi madaniy va iqtisodiy o'zaro bog'liqlik, axborot almashinuvining tezkorligi va transmilliy hamkorlik ekologik ongga oid tushunchalarni keng targ'ib qilish imkonini yaratdi. Biroq, ekologik ongning transformatsiyasida mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, ma'lum bir jamiyatdagi qadriyatlar, inson va tabiat o'rtasidagi an'anaviy munosabatlar hamda ommaviy axborot vositalari orqali yuritilayotgan tashviqotningo'rni katta ta'sirga ega.

Ma'lumki, ong materiyaning eng oliy shakli – borliqni inson ongida in'ikos ettirish vositasi sifatida talqin etiladi. U voqelikni umumlashtirilgan va maqsadli aks ettirib, uni konstruktiv va ijodiy o'zgartirish, hodisalarni xayoliy modellashtirish, ularning oqibatlarini oldindan bilish, inson faoliyatini oqilona tartibga solish va o'zini o'zi boshqarishdan iborat bo'lib, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatning evolyutsiyasi ko'rinishida ijtimoiy ong tarkibidagi zamonaviy shakl –
ekologik ongnibelgilaydi.

MUHOKAMA. Ekologik ong – bu muayyan tarixiy davrda tabiatga munosabatni aks ettiruvchi ekologik nazariyalar, g'oyalar, g'oyalar orqali ekologik hayot sharoitlari, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni odamlar tomonidan takror ishlab chiqarishdir. Ekologik ong jamiyat hayotida quyidagi xususiyatlar orqali muhim rol o'ynaydi:

- tartibga solish – jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni oqilona boshqarishning ma'lum oqilona mexanizmlari mavjudligini ta'minlash;
- kognitiv – ijtimoiy-tabiiy munosabatlarning dolzarb mohiyatini, global ekologik inqiroz sabablarini aniqlash va uni inson va tabiatning omon qolishi manfaatlaridan kelib chiqib hal qilish yo'llarini topish;
- "inson – tabiat – jamiyat" tizimining rivojlanish qonuniyatlarini, tabiatni oqilona o'zgartiruvchi faoliyat normalarini bilishga asoslangan ishlab chiqish;
- bashorat qilish – iqtisodiy faoliyatning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarini oldindan ko'rish va ularni minimallashtirish yoki ulardan butunlay qochish vositalarini izlash;
- tarbiyaviy – insonning ham, butun jamiyatning ham ekologik madaniyati, ekologik javobgarligi va ekologik xulq-atvorini shakllantirish uchun asos yaratish [1].

Ekologik ong jamiyatni tabiat bilan uyg'un va barqaror yashash tamoyillariga yo'naltirishga qaratilgan. Bu yondashuv insonning tabiatga faqat manfaatdor obyekt sifatida emas, balki umumiy makon sifatida qarash va uni asrash mas'uliyatini anglashni taqozo qiladi. Bugungi kunda ekologik ongning ahamiyati faqat tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bilan chegaralanib qolmay, balki tabiat va inson o'rtasidagi uyg'un munosabatlarni qayta shakllantirish, mas'uliyatni oshirish va jamiyat ongini yuqori bosqichga olib chiqishni ham o'z ichiga oladi. Globallashuv sharoitida ekologik

ongning transformatsiyasi nafaqat ekologik muammolarning ildizini anglash, balki jamiyatning ekologik madaniyatini shakllantirishda ham asosiy omillardan biridir[2].

Ekologik ong inson tajribasida mustahkamlangan va individual ravishda egallanadigan dinamik ijtimoiy-madaniy xususiyat bilan tavsiflanadi. U atrof- muhitni aks ettiradi va jarayonda o‘zgarishi mumkin. Shaxslarning o‘zaro ta’siri inson va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirda sezilarli o‘zgarishlar uchun zaruriy shartdir. Jamiyatning zamonaviy rivojlanishi uchun eng muhim funksiya – bu ekologik ongning prognostik funksiyasi, bu insonning “inson – tabiat – jamiyat” tizimidagi bog‘liqliklarni chuqur anglashining bashoratli ko‘rsatkichidir[3].

Atrof-muhit mezoniga ko‘ra, ekologik ongning ikkita shaklini ajratish mumkin:ma’lum bir jamiyat yoki katta ijtimoiy guruhga xos bo‘lgan “jamiyat – tabiat” tizimidagi munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqidagi g‘oyalarni aks ettiruvchi individual (shaxsning ekologik ongi) va ommaviy.

Insoniyat o‘zining tabiat bilan munosabatlarini rivojlantirish yo‘lida uzoq yo‘lni bosib o‘tdi va har bir bosqichda ushbu bosqichga xos bo‘lgan o‘ziga xos ekologik ong shakllandi. “Inson – tabiat” tizimi evolyusiyasida ekologik ongning quyidagi turlarini ajratish mumkin: sinkretik (arxaik), inson va tabiiy dunyo o‘rtasida qarama-qarshilik yo‘qligini ko‘rsatuvchi; antropotsentrik, bunda inson engoliy qadriyat hisoblanuvchi; tabiatga asoslangan (yoki biotsentrik), ya’ni tabiat eng yuqori qadriyatga ega va insoniyat unga bo‘ysunishini taqozo qiluvchi hamda ekotsentrik – tabiiy muhitning barcha elementlarining tengligini tan oluvchi[4].

Hozirgi vaqtda keskin iqtisodiy raqobat sharoitida nafaqat quruqlik, dengizga chiqish, balki strategik resurslar zahiralari, ijtimoiy yoki texnik jihatdan rivojlangan koinot, geosiyosiy rejalar yoki ekologik xavf zonalari to‘g‘risidagi ma’lumotlar ham yetishmayapti. Bundan tashqari, ijtimoiy-ekologik ziddiyat jamoatchilik fikri va ommaviy axborot vositalari yetakchilari tomonidan sun’iy ravishda tuzilishi mumkin.

NATIJALAR. Ijtimoiy-tabiiy munosabatlar rivojlanishining hozirgi bosqichida ijtimoiy ongda funksional va tarkibiy o‘zgarishlar ro‘y bermoqdaki, bunga global ekologik vaziyat sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bir tomondan, ijtimoiy ongning ekologiyalashuvi sodir bo‘ladi, uning yangi holati paydo bo‘ladi va rivojlanadi, bu ijtimoiy-ekologik masalalarning ommaviy ravishda tarqalishi va ijtimoiy ahamiyatining o‘sishida namoyon bo‘ladi. Boshqa tomondan, ekologik ong “jamiyat – tabiat” tizimidagi munosabatlarni tartibga solishning murakkab tabiati bilan ajralib turadigan yangi, nisbatan mustaqil ijtimoiy ong shakli sifatida shakllanmoqda[5].

XULOSA. Xulosa sifatida qayd etish joizki, jamiyatning zamonaviy rivojlanishi sharoitida ekologik ongni o‘zgartirish muhim vazifa bo‘lib, bunda tizimdagi munosabatlar to‘g‘risidagi tasavvurni shakllantirishi kerak bo‘lgan ekologik ta’lim (rasmiy va norasmiy) muhim rol o‘ynaydi. Jamiyat hayotining turli sohalarida mutaxassislarga qadriyatlarni qayta baholash, iste’molchilar talablarini boshqarishni takomillashtirish, globallashuv jarayonlari sharoitida jamiyat ehtiyojlari tarkibini ekologik ehtiyojlar va tabiiy muhit qobiliyatini majburiy hisobga olgan holda uyg‘unlashtirish hamda global ekologik muammolarni tushuntirishga qaratilgan ta’lim dasturlarini joriy etish zarurati muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Fisher D., Frey N. Implementing a schoolwide literacy framework: Improving achievement in an urban elementary school //The Reading Teacher. – 2007. – T. 61. – №. 1. – C. 32-43.
2. Gee J.L. Exploring music integration: Early childhood and elementary teacher practices //International Journal of Music Education. – 2023. – C. 02557614231217793.
3. Larson J. Multiple literacies, curriculum, and instruction in early childhood and elementary school //Theory Into Practice. – 2006. – T. 45. – №. 4. – C. 319-329.
4. Buikstra J.E. et al. Twenty-first century bioarchaeology: Taking stock and moving forward //American journal of biological anthropology. – 2022. – T. 178. – C. 54-114.
5. Gambrell J. L. Effects of age and schooling on 22 ability and achievement tests. – The University of Iowa, 2013.
6. Ризаев И.И., Муминова З.О. Профессиональная подготовка личности: оздоровление и духовное воспитание

//Система менеджмента качества в вузе: здоровье, образованность, конкурентоспособность. – 2021. – С. 264-268.
7. Marhabo A. Yangi O‘zbekiston sharoitida yoshlarni barkamol ruhda tarbiyalash va ularda badiiy ijodkorlikni shakllantirishning ahamiyati //-Ustozlar uchun.2024. – Т. 57. №. 4. – С. 630-633.
8. Usmonov F.N. The Role of Scientific Ethics and Bioethics in Modern Society //Design Engineering. – 2021. – С. 8373-8379.
9. Kubayeva S. Language Games in cognitive processes: constructive-semantic approach //Conferencea. – 2023. – С. 156-159.
10. Mardonov R. Philosophical aspects of modern education //Conferencea. – 2021. – С. 15-17.
11. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – Т. 2. – №. 11. – С. 17-20.
12. Mavlanovna A.M. Problems of transforming a healthy worldview and creativity into a nationwide movement in society //Asian Journal Of Multidimensional Research. – 2021. – Т. 10. – №. 7. – С. 32-36.
13. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – Т. 2. – №. 11. – С. 17-20.
14. Usmonov F.N. The role rationalization in the acceleration of life sequence //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 3. – С. 227-229.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.154

THE IMPORTANCE OF TEXT TYPOLOGY IN LINGUISTIC

Toshkulova Madinabonu Mamatnazar qizi, Master's student at Temiz Economy and Service University

MATN TIPOLOGIYASINING LINGVISTIKADAGI AHAMIYATI

Toshqulova Madinabonu Mamatnazar qizi, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

ЗНАЧЕНИЕ ТИПОЛОГИИ ТЕКСТА В ЛИНГВИСТИКЕ

Тошкулова Мадинабону Маматназар кызы, магистрант Термезского университета экономики и сервиса

https://orcid.org/0009-0006-8069-5229
e-mail: toshkulova.m@bk.ru

Abstract: *This article is devoted to the importance of text types in linguistics. We will analyze the types of text according to its size, purpose, and content.*

Key words: *minimal text, maximal text, microtext, macrotext, epics, novels, folk wisdom, miniatures, satirical works, letters, poems and poetic fragments, paragraph, context.*

Annotatsiya: *Ushbu maqola matn turlarining tilshunoslikdagi ahamiyatiga bag'ishlangan. Maqolada matn turlarining hajmi, maqsadi va mazmuniga ko'ra tahlil qilamiz.*

Kalit so'zlar: *minimal matn, maksimal matn, mikromatn, makromatn, dostonlar, romanlar, xalq hikmatlari, miniatyuralar, satirik asarlar, maktublar, she'rlar va she'riy parchalar, paragraf, kontekst.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается значение типов текста в лингвистике. Мы проанализируем типы текста по его размеру, назначению и содержанию.*

Ключевые слова: *минимальный текст, максимальный текст, микротекст, макротекст, былины, романы, народная мудрость, миниатюры, сатирические произведения, письма, поэмы и поэтические фрагменты, абзац, контекст.*

INTRODUCTION (ВВЕДЕНИЕ/KIRISH). At a time when all conditions are being created in our country for the spiritual development of our people, the science of linguistics should also serve this purpose. The issue of distinguishing and defining text types is also one of the central problems of text linguistics. The text is divided into two types according to the size and content sign: 1. Text types according to the size sign. 2. Text types according to the purpose of expression and content sign.

MATERIALS AND METHODS (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR). Text types according to the size sign a text is a larger means of communication than a sentence, a product of speech activity, a form of written speech formed on the basis of certain laws. We divide the text into two types according to the size sign: Minimal text (microtext) and maximal text (macrotext). It should also be noted that in some literature, the text is divided into three types in terms of size: small, medium and large texts. "Telegrams, reference books, applications, letters of credit, explanatory letters, as well as advertisements and small messages published in the periodical press are considered small-sized texts. Medium-sized texts include stories, short stories, poems, epics, and poems. Larger texts include short stories, novels, dramatic works, and trilogies". But this type of division creates some confusion. There are epics that are larger than novels in terms of volume. Are there epics that are not inferior to novels not only in terms of volume, but also in terms of internal content, character portrayal, and interpretation of the psyche,

or do we consider small poems to be medium-sized texts? In general, this type of classification does not have a serious basis. Therefore, we believe that it is both logically and practically expedient to study the text based on the principle of dividing it into two, which is widespread in linguistics. In the artistic style, a minimal text is understood as a whole consisting of lines devoted to illuminating a topic, proverbs, sayings and aphorisms expressing folk wisdom, miniatures, satirical works, letters, poems and poetic fragments, in general, a small topic.[1]

DISCUSSION (ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOKAMA). Experts have suggested that sometimes even a single sentence can be equated to the concept of a microtext. For example: *Spring…* This sentence contains hidden content such *as "nature's revival", "everything turns blue", "the environment turns beautiful".* However, such expressions cannot be called text in the literal sense. Because a text is a syntactic entity that is structurally larger than a sentence. So, it consists of sentences. The meanings referred to as hidden content are related to the meaning structure of the word. It is correct to call this sentence a text only when it forms a whole with the explanatory or expanding sentences that follow it. If we draw conclusions based on hidden content, we can call any word a text. For example, if we take the word *mother*, this word also has hidden meanings that *have not been materialized, and they appear before our eyes* in one way or another as soon as we pronounce this word. A maximum text is a whole created with the need to cover a wide range of events. In the literary style, large-scale works such as stories, short stories, novels, epics are considered maximum texts. A maximum text consists of microtexts. The smallest whole corresponds to a paragraph, and the largest whole corresponds to a chapter (part or season). Such a text may also include auxiliary parts such as an epigraph, preface (prologue), and afterword (epilogue). They serve as additional explanations and comments on the content and idea of the work, as well as on certain issues related to the selection and coverage of the topic. The maximum text is externally formed differently. For example, let's take the novel "Crime and Punishment" by F.M. Dostoevsky, which has become a classic of world literature. The novel consists of 6 parts and an epilogue. Each part contains 5-7 chapters. The parts and chapters are not given separate names. The total volume of the novel is 21 printed plates.

The smallest unit of microtext is a paragraph. A paragraph is a meaningful whole, which is considered to be "the part of the text from the beginning of one letter to the beginning of the next letter". A paragraph is a whole that includes a short message (an initial, brief message about the topic to be addressed in the paragraph), means of connecting the previous message with the next message (connecting means connect the paragraph to the paragraph before it, as well as connect the sentences of the message within the paragraph to each other), the completion of the message (the initial message is supplemented, explained, interpreted) and the conclusion (the message is concluded, the result is stated). The manual "Text Linguistics" states that the sentences that make up a paragraph are interconnected by systematic (syntactic and lexical-semantic) and auto semantic (without grammatical connections, only semantic) connections. Also, according to the structure of paragraphs, the following types are listed: 1) Paragraphs consisting of simple sentences; 2) Paragraphs consisting of compound sentences; 3) Paragraphs consisting of periodic speech forms; 4) Paragraphs consisting of super phrase syntactic wholes; 5) Paragraphs with quotation marks. During communication, speaking or writing, we do not always create a new text. We use different text types according to our needs. We tell someone about events. We try to describe in detail a person or place that is unfamiliar to the listener. Sometimes we feel the need to prove and explain our opinion using various arguments. Or we advise someone. We want to educate him through various life events or draw conclusions from what was said. [2]

RESULTS (РЕЗУЛЬТАТЫ/NATIJALAR). Our goal of communication is sometimes aimed at conveying some information to the listener. At the same time, we give recommendations on how to do something or order not to do something. To achieve our goal, we use various instructions, prohibitions and exclamatory sentences. The purpose and content of communication between people is not limited to these. A person wants to express his feelings, emotions, excitement, pain and sorrow, thereby influencing the listener or reader. In such cases, we

TAMADDUN NURI

sometimes use figurative tools such as exaggeration and sometimes simile.

Text may also be defined as a certain communicative action of a complex structure that functions in a specific semantic space and is to fulfil specific functions, for instance: informative, esthetic, pragmatic function, etc. It is this function that determines the text's characteristic features. Therefore, according to this definition, a text is perceived not only as a result of a certain effort of the sender, but also, and above all, as a product that is able to fulfil its communicative function in the process of the appropriate interpretation by a reader. As regards the notion of discourse, it is a sequence of linguistic signs that are microtext according to the rules of a given language and representing what the sender wishes to communicate to the addressee. Discourse entails a certain interaction between two participants in the communicative act (the sender and the recipient) under specific spatial and temporal circumstances and with a certain purpose[3].

An oral discourse necessitates the (visual and auditory) co-presence of the sender and the addressee. In the case of written discourse the production and reception acts take place in different spatial and temporal situations. The term discourse can also be understood as a certain linguistic activity undertaken by the language users in a particular context as a sequence of actions whose form is determined by who says what to whom, in what situation and with what purpose or as a certain norm and strategy in the process of constructing a text and utterance which is based on specific social and cultural patterns that comprise this norm. Therefore, the notion of discourse seems to be broader than the term text since the latter is understood as a linguistic whole, expressed orally or in writing, which does not depend on the context, whereas discourse is related to a specific pragmatic situation, thus comprising both text and context. However, as Dambska-Prokop notices, when text is perceived as a product of a certain process which has got its own structure, then discourse is a dynamic term and refers to an individual process of text production and comprehension, a text functioning in a certain pragmatic situation. Discourse is also a superordinate term for various text types[4].

However, if text is understood as cord of some communicative event determined by the author's intention and sociocultural conditions in which it is produced, then this text is identified with discourse. One of the most significant aspects for translation theory is that discourse, understood as a "text in context", functions in a certain pragmatic situation. Therefore, while undertaking discourse analysis in translation process, the translator needs to determine the conditions of linguistic communication, the roles of the participants in the communication as well as the ways in which the participants manifest their presence.

As regards the last of the three notions, namely genre, it is described by Trosborg as text category readily distinguished by mature speakers o f a language. According to Miller, a rhetorically sound definition of genre must be centered not on the substance or form of the discourse but on the action it is used to accomplish. Genre can be as a system for achieving social purposes by verbal means. Therefore, for instance guidebooks, poems, business letters, newspaper articles can be referred to as genres because they are used in a particular situation for a particular purpose. The notion of genre refers to completed texts. However, communicative function and text type, which constitute text properties, cut across genres. Hence, informative texts include newspaper reports, textbooks, TV news, etc., argumentative texts – debates, newspaper articles, political speeches, etc. Texts which are linguistically distinct within a genre may represent different text types, whereas linguistically similar texts belonging to different genres may represent a single text type. Therefore, prior to discussing text typology and its role in translation, it is worth explaining what a text type actually is.

CONCLUSION (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/XULOSA). In conclusion, we believe that the study and analysis of text types and their problems in linguistics is very important and requires additional research.

REFERENCES (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ADABIYOTLAR RO'YXATI):

1. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro: Buxoro universiteti, 2000. – B. 6-7.
2. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent: TDPI, 1989. – B. 39-40.
3. Mamajonov A., Mahmudov U. Uslubiy vositalar. – Farg'ona. 1996.
4. Галперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М: Наука, 1981.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 101.1

TASAVVUF MOHIYATINING TAZKIRALARDA NAMOYON BO‘LISHI

Axatov Lutfillo Karamatilloyevich, Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“Fakultetlararo ijtimoiy fanlar” kafedrasi mudiri

THE MANIFESTATION OF THE ESSENCE OF SUFISISM IN TAZKIRA

Akhatov Lutfillo Karamatilloevich, Head of the Department of “Interfaculty Social Sciences” of Chirchik State Pedagogical University

ПРОЯВЛЕНИЕ СУФИЙСКОЙ СУЩНОСТИ В ТАЗКИРАХ

Ахатов Лутфилло Караматиллоевич, заведующий кафедрой “Межфакультетские общественные науки” Чирчикского государственного педагогического университета

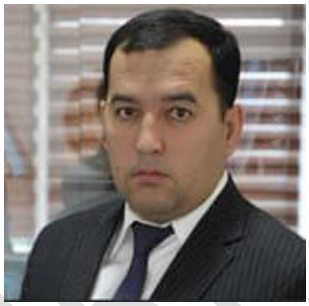

https://orcid.org/0000-0002-9804-6220
e-mail: l_axatov@cspi.uz

Annotatsiya: *Mazkur tadqiqot ishimizda tasavvuf va ilmga oid qarashlar mohiyati so‘fiylar hayoti va tasavvufiy qarashlari yordamida tahlil qilingan. Tasavvufning rivojlanishi so‘fiylar axloqi, falsafiy mushohada, irratsional yondashuv asosida ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *tasavvuf (arab.: التَّصَوُّف), tazkira, so‘fiy, ilm, islom, idrok, irfon, falsafa.*

Abstract: *In this research work, the essence of Sufism and views on science are analyzed using the life and views of Sufis. The development of Sufism is considered based on an irrational approach in the philosophical observation of Sufi ethics.*

Keywords: *Sufism (arab.: التَّصَوُّف), tazkira, Sufi, science, Islam, perception, irfan, philosophy.*

Аннотация: *В данной исследовательской работе сущность суфизма и взгляды на науку анализируются на примере жизни и мистических воззрений суфиев. Развитие суфизма рассматривается в философском исследовании суфийской этики, основанном на иррациональном подходе.*

Ключевые слова: *суфизм (араб.: التَّصَوُّف), тазкира, суфий, наука, ислам, прозрение, ирфан, философия.*

KIRISH. Tasavvuf va uning mohiyatini anglashda mutafakkirlar ilmiy merosi – tazkirasining tahlil qilinishi yangicha yondashuvlardan sanaladi. Tazkiranavislardan “Tazkirat ul-avliyo” va Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” tazkiralarining Habib Ajamiy qissasida Habib Ajamiyning xarakteri uning qilgan amallaridan xulosa qilgan holda tasavvufga xos yuksak mahorat bilan tasvirlab berilgan [1; 67-68-b].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Attor Habib Ajamiy obrazida sudxo‘r, xasis portretini chizar ekan, undagi xasislik tabiatini mahorat bilan tasvirlaydi. Chunki, Habib Ajamiy xazinalarni to‘playverar edi-yu, kambag‘al, nochorlarga himmat ko‘rsatmas edi. Qissa mazmunicha, Habibning xasisligidan uning dargohidan tilanchi noumid bo‘lib qaytgani bois uning qozonidagi taomi qonga aylangani va sudxo‘rligi bois hamma undan nafratlanishini va bunday xato qilmishidan voqif bo‘lib, pushaymon bo‘lganini muallif yuksak mahorat bilan tasvirlaydi.

Bu holni Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat”da quydagicha tasvirlaydi:
“Avoyilda g‘ani erdi, elga yormaq [tanga] sudqa berur erdi. Har kun muaddilarg‘a yormaq tilay borur erdi. Agar vajd ado qildilar yaxshi. Yo‘q ersa, oyog‘ining muzdin olur erdi va andin qut qilur erdi va xalq tiliga bu sifat bila mazkur bo‘lur erdi. Va tavbasig‘a sabab bu erdiki, bir kun bu nav’ vajdin taom pishirub erdi. Soyil: “Shay’ulloh” [bu Allohning ishi] dedi. Ul achig‘anib, soyilni quvdiki, taom ozdur, sanga yetmas. Xotuni chun taomni chiqarurg‘a qozonning boshin ochdi, ko‘rdiki, ul taom tamom qon bo‘libtur. Ani tilab ko‘rguzdiki, soyilga shiddat qilg‘onining shumlig‘idin bu hol voqe’ bo‘lubtur. Ul bu holni ko‘rgach, holi mutag‘ayyir bo‘lib, Shayx Hasan Basriy xizmatig‘a yetib, har nedinkim bor erdi, chiqib inobat yuzidin tavba qildi”[2; 40-b].

Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” asarida Habib Ajamiyga bag‘ishlangan qissasida avval Habib Ajamiy ta’rifini keltirib, “g‘ani erdi”, “berur erdi”, “borur erdi” kabi so‘zlarni qo‘llash orqali badiiy san’atning “saj” san’atidan o‘rinli foydalanganligini ko‘rish mumkin. Navoiy Habib Ajamiy qissasidagi obrazlarni Attorga nisbatan qisqaroq, lekin serqirra so‘zlar bilan tasvirlashga harakat qilgan. Masalan: Attor (Tazkirat ul-avliyo)da “Nogoh bir tilanchi kelib: - Shay’an lilloh! – deb faryod qildi” desa, Navoiy bu holatni (“Nasoyim ul-muhabbbat”)da “Soyil: “Shay’ulloh” dedi” deb kifoyalanadi.

MUHOKAMA. Bundan tashqari, Navoiy Habib Ajamiy obrazi timsolida xasislik, tekinxo‘rlik, sudxo‘rlik, dunyoparastlik kabi illatlarning odamzodning asl tiynatiga zid ekanligi, uning salbiy oqibatlari bilan birga, tavba, iymon, insof, himmat, muruvvat, toat, ibodat kabi fazilatlar asl insoniylik ziynati ekanligi va uning ijobiy natijalarini yuksak darajadan turib, tasvirlashga harakat qilgan.
Mashoyixlar tasviridagi tush epizodini Navoiy asari (“Nasoyim ul-muhabbat”)dagi bir qator mashoyixlar siyratini tasvirlashda ham ko‘rish mumkin: Navoiy Imom Shofi’iy roziollohu anhu to‘g‘risidagi fikrida quyidagi ma’lumotni keltirish orqali ifodalaydi: Shofi’iy debdurki: “Rasul sollallohu alayhi va sallam voqiada muborak og‘zi suyini mening og‘zimg‘a soldi, andoqki, og‘zimg‘a va irnimga va tilimga yetishti. Va dedi: “Borki, Tengri sanga barakot bersun va hamul soat amirul mo‘minin Ali karamallohu vajhahu uzugin chiqarib, mening barmog‘img‘a soldi, to Nabiy va valiyning ilmi manga siroyat qildi”[2;49-b].

Bu tasvir vositasida Navoiy Imom Shofi’iy roziollohu anhu ta’rifini yuksak maqomdan turib, uni sharh etishga so‘z va qalam ojizligi, agar bayonini bitsa qog‘oz yetmasligi, agar fikr yuritilsa aql ojizligini e’tirof etadi. Ruhiy borlig’iga ishora.

Mualliflar asardagi potret tasviri mukammal chiqishida badiiy san’atlardan san’atkorona foydalanganlar. Biz buni Attorning “Tazkirat ul-avliyo” asaridagi Abu Hozim Makkiy potreti tasviri misolida ko‘radigan bo‘lsak, muallif mashoyix potretini quyidagicha tasvirlaydi. “U rahbarlar muxlisi, hidoyatdagilar rahbari, sobiqlar chirog‘i, sodiqlar tongi, boyligu kambag‘allik ma’dani, mujohada, mushohada va riyozat ichida bemisl, uning so‘zi barcha ko‘ngillarda maqbul, barcha mushkullarning yechuvchisi va uning so‘zlari ko‘p, valekin biz qisqa qildik”[1; 73-b]. Muallif tanosub, tazod, tashbeh singari badiiy san’atlar bilan birga istiora va saj san’atidan mahorat bilan foydalangan. “Hidoyatdagilar rahbari”, “sobiqlar chirog‘i”, “sodiqlar tongi”, “boylig-u kambag‘allik ma’dani” singari istioralar mazkur iqtibosdagi matn badiyyatini ta’minlagan asosiy omillardir. Bunday holatni Navoiyning “Nasoyim ul- muhabbat” asaridagi Shayx Baqaliy qaddasallohu taolo sirrahu potreti tasviri misolida ham ko‘rishimiz mumkin. Bu esa tasavvufda so‘fiyning amaliy tahlili sanaladi. “Sultoni ulamo va burhoni urafo erdi, quvvai ushshoq”[2; 217-b]. Muallif tanosub, tazod, tashbeh kabi san’atlar bilan birga istiora san’atidan mahorat bilan foydalangan. “Sultoni ulamo”, “burhoni urafo”, “quvvai ushshoq” singari istioralar ushbu iqtibosdagi matn badiyyatini ta’minlash bilan birga mashoyix potretini mahorat bilan tasvirlaganini ko‘rishimiz mumkin.

NATIJALAR. Tasavvufni anglash bu so‘fiylik bilan cheklanib qolish emas, balki, tazkirada nomlari zikr etilgan ba’zi “zot”larning ham hayot tarzini bilishga undashi bilan ifodalanadi. Tazkira, inson tafakkurining ilmiy-diniy shaklidagi manzarasini ifodalab, uning umuminsoniy shakli sifatida, jamiyatdagi mavjud holatlarning ma’naviy-ma’rifiy jihatdan yanada takomillashtirish, yuksaltirish va rivojlantirish va uning mazmun-mohiyatini amalda namoyon qilishga qaratilgan manbalar sirasiga kiradi. Shuning uchun, jamiyat, xossatan, Sharq islom olamining allomalari va ularning ilmiy-irfoniy meroslarini har tomonlama

o‘rganishga alohida e’tibor berish muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekistonda Sharq renessansi (o‘rta asr) davri allomalari va mutafakkirlarining ilmiy-irfoniy merosini o‘rganish uchun chet el, xususan, Ovrupo olimlari tomonidan bu yo‘nalishda amalga oshirilgan “natija”lar, boy tajriba bilan oshno bo‘lmasdan turib, aniq xulosaga kelish qiyin albatta. Tamaddun manbalari orqali tahlil qilinib, amalga oshirilgan “natija”larga qaralsa, Sharq musulmon olami renessansi davri allomalari va mutafakkirlarining ilmiy meroslari, xususan, tazkirachilik bobidagi qarashlarini o‘rganish masalasiga ba’zan xolis yondashilmagan. Bu esa, tazkiralar mohiyatini tushunishga undaydi. Va biz bu borada tazkiralarni qiyosiy tahlil qilish orqali ma’lum ma’noda (qisman bo‘lsa-da) ma’lumotga ega bo‘lamiz.

Sharq xalqlari ma’naviy merosi keng jamoatchilik nigohidan o‘rin olish uchun yana bir bor ilmiy izlanishlar natijasi o‘laroq, “Mustaqillik tufayli Imom Buxoriy, Imom Iso Termiziy, Mahmud Zamaxshariy, Imom Abu Mansur Moturidiy, Shayx Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy, Aziziddin Nasafiy, Abduxoliq G‘ijduvoniy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Valiy kabi ko‘plab ulug‘ allomalar, tariqat peshvolari, aziz-u avliyolarning nomi tiklangan” ligi aytiladi[7;29-32-b].

Shuningdek, butun umri va faoliyati davomida olimlarni qadrlagan Alisher Navoiy ularning tarixini anbiyo, payg‘ambarlar tarixidan keyin, ularni birgalikda bitgani alohida tahsinga sazovor holdir. Bu kitob tarixchi, olim va shoirlarga qadimgi davr izohi uchun muhim manba vazifasini o‘tashi mumkin. Bu asarni manbashunoslik fanida alohida o‘rganish shuning uchun ham zarurki, tarixga oid asarlarda tafsilotlari keltirilmay, juda ko‘p o‘rinlarda payg‘ambarlar va ularning hayotiga oid voqealarga murojaat qilish uchraydi.

XULOSA. Mana shu jihatidan Alisher Navoiy asari ham tarixchi olimlar, ham tarixni o‘rganuvchi talabalar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shuning bilan birga, asarda Alisher Navoiyning mashhur tarixchi Sharafuddin Ali Yazdiyga munosabati bayon etilgan. Navoiy uning “Zafarnoma” asari muqaddimasini zikr qilar ekan, tarixchini “mavlono sharaf ul-millat va davla”, ya’ni “davlat va millat sharafi” deb ta’riflaydi[5;50-57-b].

Alisher Navoiyning “Tarixi muluki Ajam” (“Arab bo‘lmagan shohlar tarixi”) asari o‘z davri nuqtayi nazaridan ilmiy dalillarga asoslangan risola hisoblanadi. Asarda Eron va Turon mulkida hukmronlik qilgan to‘rt sulola: peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniylar, sosoniylar tarixi batafsil hikoya qilinadi.

An’anaga muvofiq tarix Odam Ato (a.s.) davriga bog‘liq ravishda talqin qilinadi. Alisher Navoiy mazkur asarda “Nizomu-t-tavorix”, “Jomeu-t-tavorixi Jaloliy”, “Nasihatu-l-muluk”, “Jovidon xirad”, “Odobu-l-arab va a-l-furus”, “Guzida”, “Muntahab”, “Devonu-n-nasab” kabi manbalardan foydalanadi va Banokatiy, imom Muhammad G‘azzoliy, Tabariy, Bu Ali Miskavayh, Qozi Barzoviy kabi tarixchi olimlarning nomlarini keltirib, ma’lumotlarni ularning asarlaridan olganini aytib o‘tadi. Shoirlardan Abulqosim Firdavsiy va uning “Shohnoma”siga ko‘proq murojaat qiladi. Iskandar haqidagi qissada esa xamsanavislar Xusrav Dehlaviy, Nizomiy Ganjaviylarning qarashlarini keltirib o‘tadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. Т.: Ғафур Ғулом нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.
2. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Movarounnahr nashriyoti. T., 2017.
3. Akhatov. The Problem of Tolerance in Oriental Philosophy. *Multidisciplinary Peer Reviewed Journal* 6.7 (2020): 130-133. Web.
4. Akhatov, Lutfullo. A Symbol of Tolerance and Friendship in Jamiy’s Work Bahoriston. *International Journal of Current Science Research and Review* 3 (2020): 29-32. Web. Apr. 2020.
5. Akhatov, L. (2020). The problem of human psychological crises in the views of Emil Durkheim. *Наука, образование и культура*, *50*(6), 50-57.
6. Akhatov, L. (2020). A Symbol of Tolerance and Friendship in Jamiy's Work Bahoriston. *International Journal of Current Science Research and Review*, *1*(1), 29-32.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 801.82:81.392

ИЗУЧЕНИЕ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ В НЕМЕЦКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Бердиева Зулфия Сафаровна
Термезский государственный педагогический институт

STUDY OF PROPER NAMES IN GERMAN FICTION

Berdieva Zulfiya Safarovna
Termez State Pedagogical Institute

NEMIS BADIIY ADABIYOTIDAGI ATOQLI NOMLARNING O‘RGANILISHI

Berdiyeva Zulfiya Safarovna
Termiz davlat pedagogika instituti

Тел. +998912361563
E-mail: zulfiyaberdiyeva32@gmail.com
Orcid: 0009-0005-5524-2634

Аннотация. *В данном статье, после нескольких вводных слов к важным терминам, рассматриваются различные типы имен, их функции и структуры. С точки зрения лингвистики особое место в изучаемой области лексики занимают художественные слова, которые практически не играют никакой роли в словообразовании немецкого языка.*

Ключевые слова: *имя собственное, художественное произведение, литературная ономастика, лексика, научно-фантастический роман, литературные имена.*

Abstract. *In this article, after a few introductory words to important terms, various types of names, their functions and structures are considered. From the point of view of linguistics, artistic words occupy a special place in the studied area of vocabulary, which play virtually no role in the word formation of the German language.*

Key words: *proper name, work of art, literary onomastics, vocabulary, science fiction novel, literary names.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bir qancha muhim atamalarga ta’rif berilgandan so‘ng, atoqli nomlarning har xil turlari, ularning funksiyalari va tuzilmalari muhokama qilinadi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan badiiy so‘zlar lug‘atning o‘rganilayotgan sohasida alohida o‘rin tutadi, ammo ular nemis tilining so‘z shakllanishida deyarli hech qanday rol o‘ynamaydi.*

Kalit so‘zlar: *asar nomi, badiiy asar, adabiy onomastika, lug‘at, ilmiy-fantastik roman, adabiy nomlar.*

ВВЕДЕНИЕ (INTRODUCTION/KIRISH). Имя собственное — слово или словосочетание, которое называет индивидуальные предметы, выделяемые из состава однородных. Имена собственные объединяет общий термин — ономастика, что означает совокупность имен. Отличительный признак имен собственных состоит в том, что в своем современном употреблении они, как правило, не называют понятий, а служат для обозначения конкретных предметов. **В настоящее время усилился интерес лексикографов к личным именам в составе художественных текстов**. Большинство лингвистических исследований строится на наблюдении за своеобразием выбора и особенностями функционирования ономастической лексики в творчестве того или иного автора в целом или в конкретном произведении.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД (MATERIALS AND METHODS/ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR). Различные функции имен в литературных текстах также иногда обсуждались

в прошлом (в том числе Собански 2000, стр. 48 и т.д., Дебус 2002, стр. 73 и т.д.). Дебус (2002) основан на Лэмпинге (1983). Он обсуждает для каждой функции, с помощью какого типа имени она реализуется, и извлекает результаты из опросов поэтов. Следующий обзор функций имен ориентирован на Дебус. Таким образом, Дебус называет идентификацию и беллетризацию наиболее важными функциями, за которыми следует характеристика. Имена обладают идентифицирующим эффектом, присваивая имя референту в тексте. Характеристика и акцентирование в основном достигаются с помощью всех четырех типов имен. Анонимизация возникает, когда имя в данный момент не называется. Интерес к ним сопровождается появлением большого количества работ, посвященным общим и частным явлениям в ономастике. Это работы А. В. Суперанской, А. В. Сусловой, Е. И. Поляковой, Л. В. Успенского, В. А. Никонова, Ю. А. Федосюк, М. А. Горбаневского, И. А. Петровского, Hans Bahlow, Wilhelm Schmidt, Wolfgang Fleischer. Ряд ученых выводят ономастику за рамки лингвистики и выделяют ее в отдельную дисциплину, использующую лингвистические методы исследования [1].

ОБСУЖДЕНИЕ(DISCUSSION/MUHOKAMA)

Имя собственное всегда было загадочным явлением для писателей, поскольку многие считали, что оно определяет судьбу человека. Например, философ П. Флоренский считал, что имя во многом определяет судьбу человека и даже тип его личности. Древние славяне считали, что души умерших предков воплощаются в теле их потомков, рождаются под тем же именем и с той же судьбой, и, назвав ребёнка именем родственника, родители тем самым наделяли его судьбой предка. Однако есть и другие точки зрения на роль имени в судьбе человека. По неокантианству, имя, в силу своей произвольности и случайности, никак не влияет на человека. Другой исследователь имён Мартин Хайдеггер утверждал, что имя и его носитель неразрывно связаны, но при этом имя само по себе не имеет отношения к произведению. Это связано с тем, что многие считают, что имя не имеет лексического значения, поэтому и акцентировать внимание на нём не стоит. Изучение имен собственных в художественной литературе представляет теоретический и практический интерес [2].

Имена собственные в художественном произведении отображают авторский замысел, позволяя глубоко интерпретировать текст. Эстетическая значимость онимов для художественного текста подчеркивается свойствами литературной ономастики и признаками ономастикона художественного текста. В области изучения имен основное внимание обычно уделяется таким именам, которые обозначают людей, города, реки или различные другие географические единицы. При этом мы уделяли особое внимание происхождению и географическому распространению. Однако этот пост посвящен совершенно другой области - области литературных имен. В отличие от настоящих имен, многие из них вымышленные. Они связаны с текстом, который их окружает, и в них есть определенные задачи, которые необходимо выполнить. Это означает, что вопросы, касающиеся таких имен, отличаются от обычных и не касаются происхождения, а также изменения звучания и расширения [3].

В области изучения имен основное внимание обычно уделяется таким именам, которые обозначают людей, города, реки или различные другие географические объекты. Особое внимание уделяется происхождению и географическому распространению. Однако этот пост посвящен совершенно другой области - области литературных имен. В отличие от настоящих имен, многие из них вымышленные. Они связаны с текстом, который их окружает, и в них есть определенные задачи, которые необходимо выполнить. Это означает, что вопросы, касающиеся таких имен, отличаются от обычных и не касаются происхождения, а также изменения звучания и расширения [4].

Фантастические и научно-фантастические романы до сих пор оставались в стороне от литературных исследований имен. Грубо говоря, тексты этих двух направлений можно разделить на «что может быть» и «чего не может быть». Общим для них является то, что истории являются чисто вымышленными и поэтому никогда не могут происходить в нынешней реальности. Научная фантастика претендует на то, что это в принципе возможно, хотя и не

TAMADDUN NURI

относится к современному состоянию науки. Фантазия сознательно отвергает правила реальности. В научно-фантастических сюжетах есть что-то логически-вероятное, а потому, как правило, будущее само по себе. Напротив, действия фэнтези часто происходят в воображаемом прошлом, а иногда и в настоящем и / или в параллельном мире. Тексты передают необычное содержание и повествуют о неизвестных персонажах, местах и вещах, что требует четкого, специального именования, с одной стороны, для обозначения говорящих, а с другой - для усиления эффекта отчуждения [5].

РЕЗУЛЬТАТЫ (RESULTS/NATIJALAR). Кроме того, имена собственные в фантастических и научно-фантастических романах выполняют различные функции:

Во первых, идентификация персонажей. Имена помогают выразить индивидуальность героя, поэтому их носят не только отдельные персонажи, но и виды, народы или другие группы людей.

Во вторых, передача смысловых и ассоциативных аспектов. Имена специально выбирают или создают, чтобы передать определённые значения и ассоциации, которые связаны с референтами.

В третьих, создание атмосферы. Например, в научно-фантастических произведениях аутентичные имена помогают создать реалистическую атмосферу, а вымышленные — четко отличить людей от нелюдей.

В четвертых, Формирование стилистического профиля. Имена обладают эстетическими и развлекательными свойствами, помогают создать определённое стилистическое оформление текста.

В произведениях жанра фантастики имена собственные не только дают характеристику персонажу, имеют смысловую нагрузку, но и создают ощущение реальности придуманного автором мира. При создании имён своих персонажей писатели жанра фэнтези берут за основу модели и нормы номинации реального ономастикона в разные исторические периоды.

Соответственно, иллюзия играет важную роль в художественных романах, неоднократно подчеркивалось в обзорах. Однако этот термин несколько односторонне создает впечатление нереального, невероятного. Здесь следует четко указать на то, что с помощью функции вымысла можно создать атмосферу подлинно-реального мира. Реалистичные фигуры также получают реалистичные имена. “Читатель должен воспринимать историю как правдивую, поэтому имена должны казаться максимально достоверными”. Это приводит к вопросу о том, существует ли, напротив, влияние очень нереалистичного контента на именование. Поэтому специально были рассмотрены научно-фантастические и фантастические романы, которые обычно изображают нереальные, маловероятные или совершенно невозможные темы и персонажей, с точки зрения именования. Настоящая статья была подготовлена в рамках исследовательского проекта, в рамках которого изучаются названия из более чем 50 таких романов и сборников рассказов с точки зрения морфологической структуры и референтной привязки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (CONCLUSION/XULOSA). Итак, анализируя имен собственных в художественном тексте, можно сделать вывод, что они всегда привлекали внимание исследователей и, хотя перспективность их изучения в ономастическом аспекте доказана уже давно, они были и остаются главенствующим звеном между адресантом и адресатом художественного произведения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES/ ADABIYOTLAR RO‘YXATI)

1. Aschenberg Heidi. *Eigennamen im Kinderbuch. Eine textlinguistische Studie,* Tübingen 1991.
2. Debus Friedhelm: *Namen in literarischen Werken. (Er-)Findung – Form – Funktion,* Stuttgart. 2002.
3. Суперанская А. В. Современный словарь личных имен: Сравнение. Происхождение. Написание / А. В. Суперанская. М.:Айрис-пресс, 2005.
4. Бердиева З. Типологические особенности зарубежных антропонимов: семантическая, морфологоструктурная классификация. Экономика и социум. 2021. – С. 529-532.
5. Zufiya, B.(2022). Anthroponymy as a Branch of Linguistics: Concept, Basic Terms, History of Study. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 2(3), 142–144. Retrieved from https://inovatus.es/index.php/ejine/article/view/502

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:370.18

“МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМ” ВА “МАСОФАВИЙ ЎҚИТИШ” ТУШУНЧАЛАРИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ

Аширов Мурат Полатбаевич, Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти докторанти

СОДЕРЖАНИЕ-СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЙ “ДИСТАНЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ” И “ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ”

Аширов Мурат Полатбаевич, докторант Нукусского государственного педагогического инситута имени Ажинияза

THE CONTENT AND ESSENCE OF THE CONCEPTS “DISTANCE EDUCATION” AND “DISTANCE TEACHING”

Ashirov Murat Polatbayevich, Doctoral student of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

https://orcid.org/0009-0001-6231-8538

e-mail: muratashirov@umail.uz

Аннотация: *“Масофавий таълим” ва “масофавий ўқитиш” тушунчаларининг мазмуни бўйича маҳаллий илмий-тадқиқот ишлари таҳлил қилинади. Амалга оширилган таҳлиллар орқали ушбу тушунчаларнинг моҳиятига оид фикр ва мулоҳазалар таклиф этилади.*

Калит сўзлар: *масофа, масофавий, таълим, ўқитиш, масофавий таълим, масофавий ўқитиш, ахборот-коммуникация, инфратузилма, ахборот-коммуникация, технология.*

Abstract: *Local research papers on the content of the concepts “distance education” and “distance teaching” are analyzed. Through the conducted analyses, opinions and considerations regarding the essence of these concepts are proposed.*

Key words: *distance, remote, education, learning, distant education, distant learning, information and communication infrastructure, information and communication technologies*

Аннотация: *Проанализированы отечественные научно-исследовательские работы по содержанию понятий “дистанционное образование” и “дистанционное обучение”. На основе проведенного анализа предлагаются мнения и суждения о сущности этих понятий.*

Ключевые слова: *дистанция, дистанционный, образование, обучение, дистанционное образование, дистанционное обучение, информационно-коммуникационная инфраструктура, информационно-коммуникационные технологии.*

Мақолада қўлланилган шартли қисқартмалар рўйхати:

МТ – масофавий таълим

МЎ – масофавий ўқитиш

КИРИШ. Масофавий таълим – бу янги атама бўлиб, баъзан у масофавий ўқитиш номи билан ҳам аталади. Аммо, бу тушунчалар,

биринчидан, ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлса, иккинчидан, ушбу тушунчалар, ўз мазмуни ва моҳияти бўйича ўзаро мустақил.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ. Маълумки, масофавий таълим ва масофавий ўқитиш атамаларининг умумий мазмунини мужассам этган сўз "масофавий" тушунчаси бўлиб, у "Масофа" термини орқали келиб чиққан. Бу атама "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да кўрсатилишича, араб тилига мансуб сўз бўлиб, у "оралиқ", "узоқлиқ" сифатида изоҳланади. Ушбу сўз "икки нарса, икки нуқта оралиғи, бир ердан иккинчи ергача бўлган оралиқ" [1;124-б.], – дея таърифланади. "Масофавий" тушунчаси бўлса, "масофадан олиб бориладиган" [1;124-б.], – дея қайд этилган.

Шунингдек, масофавий таълим ва масофавий ўқитиш атамалари билан чамбарчас боғлиқ бўлган "таълим" ва "ўқитиш" тушунчаларининг мазмунини аниқлаб олиш талаб қилинади.

"Педагогик атамалар луғати"да ушбу тушунчаларига қўйидагича таърифлар келтирилади: "Таълим – ўқувчи ва талабаларга билим бериш, уларни тарбиялаш, ривожлантириш, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш жараёни, ёшларни ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси[2;70-б.]". "Ўқитиш – ўқувчи ёки талабаларнинг ўқув, билув жараёнига раҳбарлик қилиш, уларга билим бериш, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш[2;90-б]".

Демак, ўқитиш – бу маълум бир мақсадга йўналтирилган ўзаро таъсир жараёни бўлса, таълим ўқитиш жараёнининг умумий натижаси ҳисобланади.

Маълумки, масофавий таълим ва масофавий ўқитиш атамаларининг мазмуни ва моҳиятига оид турли хил фикр-мулоҳаза ва таърифлар мавжуд. Энг аввало, ушбу тушунчаларни педагогик илмий-оммабоп луғатлар орқали кўриб чиқиш заруриятини келтириб чиқарди.

"Педагогик энциклопедия"да бу тушунчаларга қўйидагича таърифлар берилган: "Масофавий таълим – ахборот коммуникация техникаси воситасида амалга ошириладиган педагогик жараён" [3;256-б]. "Масофавий ўқитиш – ўқув машғулотларининг барчаси ёки кўп қисми телекоммуникацион ва замонавий ахборотлаштириш техникаси асосида олиб бориладиган масофадан туриб ўқитиш жараёнини ифодаловчи тушунча" [3;256–257-б]. Келтирилган таърифлардан англанадики, биринчидан, МТ – бу ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш орқали амалга ошириладиган педагогик фаолият. Иккинчидан, МЎ – бу ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш асосида ўқув машғулотларини масофадан туриб ўқитишга йўналтирилган таълим жараёни ҳисобланади.

Ж.Ҳасанбоев, Х.Тўрақулов, М.Ҳайдаров, О.Ҳасанбоевалар ҳаммуаллифлигида яратилган "Педагогика фанидан изоҳли луғат"да ушбу тушунчаларига қўйидагича таърифлар берилган: "Масофавий таълим – услубларга асосланган ҳолда аҳолининг кенг қатламларига тақдим этилувчи замонавий таълим хизматлари мажмуаси"[4;185-б]. "Масофавий ўқитиш – ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги тўғридан-тўғри, шахсий алоқасиз "масофадан ўқитиш" имконини яратиб берувчи замонавий ахборот ва телекоммуникацион технологияларидан фойдаланишга асосланган ўқитиш жараёнини амалга оширишнинг янги услуби"[4;186–187-б.]". Юқорида берилган таърифлардан англаш мумкинки, МТ – бу ҳар кимнинг таълим олиши учун тенг имкониятларини таъминлайдиган янги таълим хизматлар мажмуаси бўлса, МЎ – эса ўқув жараёни иштирокчиларининг маълум вақт орасида ўзаро тўғри ва тескари алоқа режимисиз ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш орқали ўқув контентини ўзлаштиришга мўлжалланган янги ўқув фаолияти ҳисобланади.

Шунингдек, мазкур атамаларининг мазмуни ва моҳияти бўйича бир қатор олимлар томонидан олиб борилган илмий тадқиқот ишларида юқорида ҳам қайд этилган тушунчаларни илмий-назарий ва методологик тарафлама тадқиқ этишга йўналтирилгандир.

Жумладан, Академик С.С.Гулямов ва бошқалар ҳаммуаллифлигида яратилган "Дистанционное экономическое образование" номли монографияда ушбу тушунчаларига

қўйидагича таърифлар қайд этилган: “Масофавий таълим – бу замонавий информацион ва телекоммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда масофавий ўқитиш жараёни амалга оширилади ва таълим даражасини (таълим цензини) тасдиқлайдиган педагогик тизим”[5;15-б]. “Масофавий ўқитиш (МЎ) – бу ўқитувчи ва талабаларнинг ўзаро ва ўқитиш воситалари билан, уларнинг макондаги жойлашувига нисбатан инвариант ва вақт бўйича мувофиқлаштирилган интерактив (диалогли), асинхрон ёки синхрон ўзаро таъсирининг мақсадга йўналтирилган жараёни”[5;15-б]. Ушбу келтирилган таърифлардан англаш мумкинки, МТ – бу янги ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш орқали масофадан туриб ўқитишга мўлжалланган педагогик тизим. МЎ – эса таълим берувчи ва олувчиларнинг маълум бир вақт орасида ўзаро интерактив мулоқотда бўлишига, асинхрон ва синхрон ҳамкорлик орқали маълум бир мақсад учун йўналтирилган таълим жараёнидир.

А.А.Абдуқодиров, А.Х.Пардаевлар томонидан яратилган “Масофали ўқитиш назарияси ва амалиёти” номли монографияда масофавий таълим тушунчасини қуйидагича таърифлайди: **“**Масофали таълим – масофали ўқитиш усул ва воситалари орқали таълим олиш шакли”[6;121-б]. “Масофали таълим (distant education) – ахборот технологиясидан фойдаланган ҳолда, масофадан туриб, ўқув ахборотларининг алмашувини таъминлайдиган, ўқув жараёнини олиб бориш ҳамда бошқариш тизимини амалга оширадиган билим ва кўникмаларни эгаллаш жараёнидир”[6;46-б]. Дарҳақиқат, масофавий таълим – бу масофавий ўқитиш технологияларини қўллаш орқали таълим олиш шакли бўлиб, у ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш асосида ўқув контентини масофадан туриб ўзлаштиришга асосланган ўқув жараёнидир.

Шунингдек, юқорида ҳам номи қайд этилган, монография муаллифлари томонидан масофавий ўқитиш тушунчасига қуйидагича таърифлар келтирилади: **“**Масофали ўқитиш – ўқитувчи билан ўқувчининг маълум бир масофада жойлашган ҳолда таълим бериш ва таълим олиш тизимидир”[6;2-б]. **“**Масофали ўқитиш – ахборот-коммуникация технология воситалари ва илмий асосланган ўқитиш усулларини қўллаб, таълим олиш шаклидир”[6;46-б]. Албатта, масофавий ўқитиш – бу ўқув жараёни иштирокчиларининг турар жойидан қатъи назар, ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш орқали таълим олиш шакли ҳисобланади.

О.Д.Раҳимов, З.Э.Чоршанбиев, А.Х.Раҳимовлар ҳаммуаллифлигида яратилган “Ўзбекистон олий таълим тизимида масофавий таълимни ташкил этиш” номли монографияда ушбу тушунчаларга қуйидагича таърифлар келтирилади: “Масофавий таълим – энг яхши анъанавий ва инновацион услублар, ўқитиш воситалари ва шаклларини ўз ичига олган ахборот ва телекоммуникация технологияларига асосланган таълим шаклидир”[7;16-б]. “Масофавий ўқитиш – бу янги ахборот технологиялари, телекоммуникация технологиялари ва техник воситаларига асосланган таълим тизимидир” [7;16-б]. Мазкур таърифлардан англаш мумкинки, МТ – энг қулай ва самарали анъанавий ва ноанъанавий усул ва ўқитиш технологияларини қўллаш орқали амалга оширилади таълим олиш шакли. МЎ – замонавий ахборот-коммуникация инфратузилмаси имкониятларидан самарали фойдаланишга асосланган таълим тизимидир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР. Масофавий таълим ва масофавий ўқитиш атамаларининг мазмуни ва моҳияти бўйича келтирилган турли хил таърифларнинг умумий мазмуни бу ўқув методик материалларни тақдим этиш ва ўқув машғулотларини масофадан туриб ўзлаштириш учун замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш имкониятини таъминлайдиган ахборот-коммуникация инфратузилмаси зарурлиги кўрсатилган.

Юқорида ҳам қайд этилган, турли хил таърифларнинг мазмуни ва моҳиятини таҳлил қилиш орқали қуйидаги фикр ва мулоҳазаларни келтириш мумкин:

1. Масофавий таълим ва масофавий ўқитиш тушунчалари ўзаро чамбарчас боғлиқ ва ўзаро мустақил.

2. Масофавий ўқитиш – бу фаолият жараёни, масофавий таълим – эса фаолият натижасидир.

3. Масофавий таълим – масофавий ўқитиш орқали маълум бир мақсад учун йўналтирилган таълим олиш шакли.

4. Масофавий таълим – масофавий ўқитиш мажмуаси ҳисобланади.

ХУЛОСА. Мазкур атамаларнинг мазмуни ва моҳиятига оид турли хил таърифлар ва фикр-мулоҳазаларни таҳлил қилиш орқали ушбу тушунчаларни қуйидагича талқин қилиш мумкин: масофавий таълим – бу таълим шакли, масофавий ўқитиш – фаолият тури ҳисобланди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. Uchinchi jild. L-P / Mas’ul muharrirlar A.Madvaliyev, D.Xudoyberganova. – Toshkent.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbba ijodiy uyi, 2023. – 844 bet.
2. Джураев Р.Х., Толипов Ў.Қ., Сафарова Р.Ғ., Тўрақулов Х.О., Иноятова М.Э., Диванова М.С. Педагогик атамалар луғати. – Тошкент, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Фан нашриёти, 2008. – 136 б.
3. Педагогика: энциклопедия / тузувчилар: жамоа. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2015, 376 бет.
4. Ҳасанбоев Ж., Тўрақулов Х., Ҳайдаров М., Ҳасанбоева О. Педагогика фанидан изоҳли луғат. Тошкент, Fan va texnologiya, 2008, 480 бет.
5. Гулямов С.С, Романов А.Н., Алимов Р.Х., Торопцов В.С., Ходиев Б.Ю., Алимов К.А., Бегалов Б.А., Григорович Д.Б. Дистанционное экономическое образование. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 432 б.
6. Абдуқодиров А.А, Пардаев А.Х. Масофали ўқитиш назарияси ва амалиёти. Монография. – Тошкент: Фан, 2009. – 145 б.
7. Раҳимов О.Д., Чоршанбиев З.Э., Раҳимов А.Х. Ўзбекистон Олий таълим тизимида масофавий таълимни ташкил этиш. Монография. – Қарши: Intellekt nashriyoti, 2021. – 112 б.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:37.016:78

BAKALAVRIAT TA'LIM YO'NALISHIDA MUSIQA O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH FUNKSIYALARI

Sabirdjanova Dilnozaxon Zafar qizi, Xalqaro Nordik universiteti tayanch doktoranti

FUNCTIONS OF IMPROVING MUSIC TEACHING METHODOLOGY IN UNDERGRADUATE EDUCATION

Sabirdzhanova Dilnoza Zafar qizi, a doctoral student at the International Nordic University

ФУНКЦИИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ МУЗЫКИ В БАКАЛАВРИАТЕ

Сабирджанова Дилнозахон Зафар кызы, докторант Международного университета Нордик

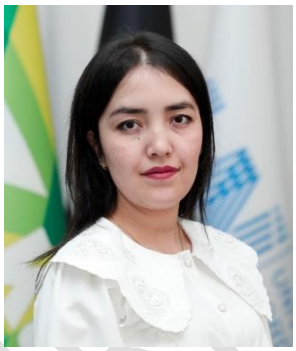

https://orcid.org/0009-0008-3406-3065
e-mail: dinasabirdjanova@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada musiqa ta'limi bakalavriyat ta'lim yo'nalisida musiqiy-nazariy fanlarni o'qitishda qo'llaniladigan metodik ta'minot funksiyalari tahlili muhokama etilgan. Bundan tashqari nazariy bilimlar asosida bakalavriat ta'lim yo'nalishida musiqiy-nazariy fanlarning shakl va metodlarini yangi innovatsion texnologiyalar orqali amaliyotga joriy qilish masalalari ko'rib chiqilgan.*

Tayanch so'zlar: *musiqa, ta'lim, tarbiya, faoliyat, kasbiy faoliyat, metodik tayyorgarlik, funksiya, metodika, uslub.*

Abstract: *This article discusses the analysis of the functions of methodological support used in teaching music-theoretical subjects in the undergraduate music education program. In addition, the issues of implementing the forms and methods of music-theoretical subjects in the undergraduate music education program through new innovative technologies based on theoretical knowledge are considered.*

Key words: *music, education, upbringing, activity, professional activity, methodological preparation, function, methodology, style.*

Аннотация: *В статье рассматривается анализ функций методической поддержки, используемых при преподавании предметов теории музыки в программе бакалавриата по музыкальному образованию. Кроме того, были рассмотрены вопросы внедрения форм и методов музыкально-теоретических дисциплин в практику посредством новых инновационных технологий в образовательную программу бакалавриата на основе теоретических знаний.*

Ключевые слова: *музыка, образование, воспитание, деятельность, профессиональная деятельность, методическая подготовка, функция, методика, стиль.*

KIRISH. Ilmiy tadqiqotimizning maqsadi va mazmuni, birinchi navbatda, ijtimoiy buyurtma sifatida, pedagogik nazariya va uning amaliyot ehtiyojlari bilan belgilanib va ularning o'ziga xos ifoda shakli bo'lib xizmat qiladi. Bakalavriat ta'lim bosqichining musiqa ta'limi yo'nalishida musiqa o'qitishda metodik tayyorgarlikning maqsadli uslubi – bo'lajak musiqa o'qituvchisining metodik madaniyati va uning asoslari, amaliy hamda kasbiy malakalari hisoblanib, bakalavriat ta'limi yo'nalishi bazasida o'qitilayotgan musiqiy-nazariy fanlarni o'qitishning usul, metod va shakl vositalarini

o‘rgatishning yangicha innovatsion texnolgiyalaridan keng foydalanishdan iboratdir. Bugungi globallashuv, raqamli texnologiyalarning jamiyat hayotida kirib kelishi bo‘lajak mutaxassislarning ijodiy rivojlanishi, kasbiy tayyorgarligini muntazam oshirib borishi, zamon, jamiyat talabi bilan hamnafas holda o‘z faoliyatini olib borishi uchun maqbul bo‘lgan shart-sharoitlarni yaratib, ularda kasbga yo‘naltirilgan tanqidiy-uslubiy fikrlash darajasini takomillashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan zamonaviy oliy musiqa pedagogikasi ta’limning eng muhim funksiyalarini o‘zida aks ettiradi.

Musiqa pedagogikasi oliy ta’limning yaxlit tuzilishi va unda o‘qitilayotgan ta’lim dasturlarini o‘zlashtirish jarayonida metodik tayyorgarlik eng muhim tarkibiy qismlardan biri bo‘lib, ular bir qator o‘ziga xos funksiyalarni bajaradigan dinamik tizimdan iboratdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Musiqa ta’limida tahsil oluvchi bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining ijodiy- kasbiy va metodik tafakkurini rivojlantirish – tadqiqot ishimiz oldida turgan muhim vazifalardan biri sanaladi. Mahalliy olimlardan Q.Panjiyevning ilmiy tadqiqotlarida “Bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligi bilan bir qatorda metodik tayyorgarligi muhim ahamiyat kasb etadi, bo‘lajak o‘qituvchi o‘zida mavjud samarali musiqiy g‘oyalarni ilgari surish orqali o‘zining ilmiy-nazariy va metodik strategiyasini ilgari surishi hamda ilmiy-nazariy usullar sintezini rag‘batlantirish orqali kuchli evristik qobiliyatini takomillashtirishi lozim”, deydi.

Oliy ta’lim tizimidagi pedagogika sohasida yetishib chiqayotgan musiqa o‘qituvchilarining musiqiy, kasbiy-uslubiy madaniyatini takomillashtirishning bir qator vazifalari va shartlarini olib borayotgan tadqiqot jarayonida aniqlashga harakat qildik. To‘g‘ri, bu kabi holatlar MDH olimlari tomonidan bir qator o‘rganilgan. Shunday bo‘lsa-da, V.A.Slastenin tomonidan musiqa o‘qitishda refleksivlikning kuchayishi bilan bog‘lash jarayonlarini kuzatdik. Biz tomonimizdan amalga oshirilgan tadqiqot mazmunida esa, bu kabi jarayonlar talabalarga ularning kognitiv va amaliy harakatlarining mantig‘i va vositalarini tushunishga yordam beradi[4].

Oliy ta’limning pedagogika sohasi musiqa pedagogikasi ta’limi tizimida uslubiy tayyorgarlikning evristik funksiyasining vizual namoyon bo‘lishi, uning mazmunini asoslash, bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining tafakkurini takomillashtirishdir. XXI asr boshqa sohalarda bo‘lgani kabi musiqa ta’limi uchun o‘zining zamonaviy ilmiy izlanishlari fonida katta yutuqlarni qo‘lga kiritdi. Bu borada MDH olimlari (V.N.Rostorguev, B.C.Shubinskiy) qatorida mahalliy olimlar (N.Kiyamov, Q.Panjiyev, Sh.Mustafoyev)ning tadqiqotlarida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida nafaqat musiqiy-nazariy fanlardan egallagan bilimlarini, balki ma’lum bir metodik sohadagi nazariy, kasbiy-ijrochilik yoki uslubiy farazlar, amaliy farazlar, tushuncha va g‘oyalarni shaxsiy darajasida ilmiy asoslashni ta’minlaydigan bunday munosabat, bilim va qobiliyatlarni rivojlantirish bilan bog‘liq. Ilmiy ishimiz tomonimizdan amalga oshirilgan tadqiqot mazmuni va jarayoni xuddi shunday fikrlashni rivojlantirishga, musiqa pedagogikasi sohasidagi ta’lim muammolariga yechim sifatida metodik yondashuvning ijtimoiy obro‘sini tiklashga qaratilgan[2].

TAQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu maqolani yozishda analiz, sintez, tarixiylik va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanilgan. Mahalliy olimlardan Q.Panjiyevning tadqiqot mavzusi yuzasidan olib borgan ishlari va g‘oyalari o‘rganildi. MDH olimlaridan A.Slastenin va boshqa olimlarining fikrlari tahlil qilingan.

TAHLIL VA NATIJALAR. Bakalavriat talabalarining metodik va eng muhim funksional tayyorgarligining ahamiyati, uning bo‘lajak musiqa o‘qituvchisi shaxsining yaxlit rivojlanishiga, kognitiv, motivatsion-qiymat, intellektual va faoliyat komponetlari ta’sir kuchidir. Aynan metodik tayyorgarlik jarayonida, turli ilmiy sohalar vakillari ta’kidlaganidek, mutaxassisning tafakkuri va faoliyat uslubi jadal qayta tiklanadi, uning ijodiy salohiyati boyitiladi [3].

Oliy musiqa pedagogik ta’limning umumiy musiqiy-nazariy fanlar tizimida birinchi navbatda metodik tayyorgarlikdagi kognitiv funksiyasini bajaradi, chunki u bo‘lajak musiqa o‘qituvchilari tomonidan fan va musiqa san’atining turli sohalaridagi bilimlarni faol o‘zlashtirilishga hamda ularni o‘rganish va o‘rgatishning turli texnologik usullarini bilishiga yordam beradi. Bundan tashqari, ularning shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy qadriyatlarini anglashga yordam beradi. Bakalavriat ta’lim yo‘nalishi talabasi tomonidan o‘zlashtirilgan nazariy

va amaliy bilimlar asosida bo‘lajak mutaxassis sifatida musiqiy pedagogik voqelikni bilish va o‘zgartirishning zarur usullarini o‘rganadilar, ulardan o‘z amaliyotida ijodiy foydalanish tajribasiga ega bo‘ladilar.

Bakalavriat talabalarining metodik tayyorgarligi nafaqat fan va musiqa san’atining turli sohalarida (musiqiy, musiqiy-nazariy, kasbiy, pedagogik bilim, ko‘nikma va malakaviy komptensiyalarni axloqiy, hissiy-irodaviy, musiqashunoslik, musiqiy ijrochilik tajribalari va amaliyoti) bo‘lajak mutaxassis o‘qituvchilar tajribasida mavjud bo‘lgan bilimlarni faollashtirishni, balki ushbu bilimlarning mohiyatini izchil tushunishni, ularning didaktik, tizimli va yaxlit yondashuvini amalga oshirishdagi hal qiluvchi rolini ta’minlaydi. Talabalarning tegishli kasbiy-metodik ahamiyatga ega bo‘lgan muammolarni o‘zlari o‘rganishlari hamda turli darajadagi (pedagogik, kasbiy, metodik, umumiy ilmiy, xususiy ilmiy) kasbiy yo‘naltirilgan uslubiy-metodik bilimlarni o‘zlashtirishlari va egallashlari bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining musiqa pedagogikasi ta’limi jarayonining maktab ta’limi va tarbiyasining boshqa jihatlari, umuman ijtimoiy-madaniy konsert ijrochiligi amaliyoti bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘p tomonlama, didaktik aloqalari haqidagi g‘oyalarni sintez qiladi va undagi tajribalarni aniqlashtiradi. Metodik tayyorgarlik bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarini o‘qitishda bunday yondashuvga yo‘naltirgan musiqiy-nazariy dars mashg‘ulotlaridagi ba’zi empirik faktlar va hodisalar nafaqat metodik, balki uslubiy kontekstda ham, ya’ni musiqa pedagogik jarayonining umumiy qonuniyatlari, uning dolzarb ilmiy va nazariy asoslari prizmasi orqali namoyon bo‘ladi.

Bo‘lajak musiqa pedagogi sifatida talabalar musiqashunos, etnomusiqashunos, pedagog nuqtayi nazardan qaraganda metodik (uslubiy) tayyorgarlikning bevosita ta’siri ostida musiqiy va kasbiy bilim, ko‘nikma va ijrochilik qobiliyatlarini puxta o‘zlashtirishlari, o‘zini o‘zi baholash, qayta baholash lozim bo‘ladi. Shuning uchun ham ko‘pincha ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan musiqa o‘qituvchilar orasida funksional-pragmatik yondashuv yuzaga kelayotgan, shaxsiy va ijodiy yondashuvlarga yo‘l ochadi. Bunday holda, musiqa asarlarini tahlil qilish va ijro etish barobarida badiiy-majoziy tasvirlar bilan ishlash qobiliyati aynan biz muhokama etayotgan bo‘lajak musiqa o‘qituvchisi tomonidan kengroq yondashuvlarda tan olinadi. Bo‘lajak musiqa o‘quvchilari bilan ma’naviy va shaxsiy aloqani o‘rnatishning ajralmas sharti sifatida, ularning badiiy, kasbiy, musiqiy ijrochilik, metodik-uslubiy va ijtimoiy tajribasini boyitishning eng muhim vositasi hisoblanadi [5].

Metodik tayyorgarlik jarayonida bo‘lajak mutaxassislar turli darajadagi, uslubiy bilimlarga murojaat qilish, birinchi navbatda, musiqiy va pedagogik amaliyotning ehtiyojlari, unda nafaqat maxsus, balki psixologik, musiqashunoslik, estetik va boshqa muammolarning juda murakkab kombinatsiyasi bilan tartibga solinadi. Musiqa ta’limi bakalavriat ta’lim yo‘nalishi talabalarining metodik tayyorgarligi jarayonida davom etadigan va unga erishiladigan musiqa ta’limi va pedagogikasining nazariy va uslubiy muammolarini ko‘p darajali, konseptual tushunishlari bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy-metodik va kognitiv qiziqishlarini sezilarli darajada kengaytirishga yordam beradi. Ularda fan, ta’lim va musiqa san’atining turli sohalaridan yangi bilimlarni muntazam ravishda to‘plashning pedagogik zaruriyatini ta’minlaydi.

Musiqiy-nazariy fanlarni o‘qitishda metodik tayyorgarlik oliy ta’lim tiizmida pedagogik sohasi bo‘lajak musiqa o‘qituvchisini o‘qitishda bugungi axborot asridagi yangiliklardan xabardor bo‘lish, uni o‘quv tizimida qo‘llash bo‘yicha talabalarni tarbiyalashning yaxlit jarayoni tabiatiga sezilarli darajada o‘zgarishlarni ta’minlaydi. Mazkur jarayonni reproduktiv darajadan didaktik, kasbiy-ijodiy va metodik darajaga o‘tkazadi. Bu uslubiy tayyorgarlikning yana bir muhim vazifasi – evristik xususiyatlarini ta’minlashga pedagogik shart-sharoitlarni yaratib beradi[2].

XULOSA. Shunday ekan, bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining musiqiy-nazariy fanlarni o‘zlashtirish, o‘qitish va o‘rgatishdagi metodik tayyorgarligini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida tahlil etib kelinayotgan musiqa o‘qitishning metodik tayyorgarlik funksiyasi – pedagogik usullarni va shakllarni tanlashga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi, bo‘lajak musiqa o‘qituvchilariga ijodiy muloqot olib borish uchun sharoit yaratadigan vositalardan foydalanish zarurligini belgilaydi. Talabalarda metodik tayyorgarlik nafaqat bo‘lajak musiqa o‘qituvchisini uslubiy bilimlar, balki ularni qo‘llashning ijodiy tajribasi bilan qurollantirish vazifasini, balki musiqa

pedagogikasi ta'limida voqelikni bilish va o'zgartirishda ma'lum bir qiymat munosabatini shakllantirishni ham o'z ichiga oldi. Ushbu tayyorgarlikning bo'lajak mutaxassisning ongi va faoliyatining axloqiy va qiymat jihatlariga ta'siri uning aksiologik funksiyani bajarishini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, uning mohiyati shundan iboratki, uslubiy tayyorgarlikning mazmuni talabalar uchun nafaqat musiqiy-nazariy fanlarni, balki pedagogik voqelikning turli hodisalari va jarayonlarini uslubiy aks ettirish manbai bo'lib, ularning kasbiy metodik va ijodiy faoliyatining ushbu jihatiga shaxsiy qiymat munosabatini rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi[3].

Shuningdek, musiqa ta'limi yo'nalishlari talabalari metodik tayyorgarligining takomillashib borishiga yordam beradi. Unda o'ziga yaqin bo'lgan musiqa o'qitish metodikasi va texnologiyalarining boshqa tomonlarini bo'lajak o'qituvchilar tomonidan kashf etishga erishiladi. Bunday hollarda, nazariy g'oyalar va metodik kashfiyotlarning birlashishi bo'lajak musiqa o'qituvchilarining o'zlarini ham kasbiy, ham metodik, ham ijodiy, ham axloqiy, madaniy mezonlar va ehtiyojlarni o'zida rivojlantirishga foydali ta'sir ko'rsatadi. Uslubiy bilimlarning qadriyat tomonini anglash bo'lajak mutaxassislarga kengroq ijtimoiy-madaniy va musiqiy-pedagogik tajriba kontekstida hayot va kasbiy tajribani tushunishga, u bilan bog'liqligini va uni bilish istagini his qilishga imkon beradi[4].

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Panjiyev Q.B. Musiqa o'qitish metodikasi. Darslik. Toshkent 2023. 306 b.
2. Panjiyev Q.B. O'zbek xalq qo'shiqlari vositasida bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish. Monografiya. 2022, 202 b.
3. Ibrohimjonova G.A., Yuldashev U.Yu. Musiqa nazariyasi. Darslik. Toshkent, 2017.
4. Абдуллин Е.Б. Теория и практика музыкального обучения в общеобразовательной школе. М., 1983.
5. Ibrohimov O.A. "O'zbek xalq musiqa ijodi" (metodik tavsiyalar 1-qism), Toshkent. 1994-y. B.62.
6. Карабаев У. Этнокультура (Традиционная народная культура): Учеб. пособие, Шарқ. 2005. Ст. - 240.

TAMADDUN

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 821.112.28

YANGI O‘ZBEKISTONDA MAHALLA INSTITUTI FAOLIYATI VA UNING ISTIQBOLLARI

Maxmudov Feruz Tulkinovich, IIV Malaka oshirish instituti tadqiqotchisi

ACTIVITIES OF THE MAHALLA INSTITUTE IN NEW UZBEKISTAN AND ITS PROSPECTS

Makhmudov Feruz Tulkinovich, Researcher at the Institute for Advanced Training

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНСТИТУТА МАХАЛЛЯ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ И ЕЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

Махмудов Феруз Тулкинович, научный исследователь Института повышения квалификации МВД

https://orcid.org/0460-0202-5240-0564
e-mail: maxmudov feruz@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Yangi O‘zbekistonda mahalla instituti faoliyati va uning istiqbollari masalasi yoritilgan. Yurtimizda “Mahallabay” tizimining amaliyotda samarali ishlashini ta’minlash mexanizmlari ishlab chiqilmoqda. Bugungi kunda mahallalarni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha respublika, viloyat va tuman (shahar) kengashlari joriy etilmoqda.*

Kalit so‘zlar: *mahallabay ishlash, mahalla, mahalla beshligi, mahalla yettiligi, ijtimoiy himoya.*

Abstract: *This article reflects the essence and philosophical features of the neighborhood work system in New Uzbekistan. In our country, mechanisms are being developed to ensure the effective functioning of the “Mahallabay” system in practice. Today, republican, regional and district (city) councils are being introduced for the development and support of neighborhoods.*

Key words: *neighborhood work, neighborhood, neighborhood five, neighborhood seven, social protection.*

Аннотация: *В данной статье отражена сущность и философские особенности системы махаллинской работы в Новом Узбекистане. В нашей стране разрабатываются механизмы, обеспечивающие эффективное функционирование системы “Махалля” на практике. Сегодня для развития и поддержки микрорайонов введены республиканские, областные и районные (городские) советы.*

Ключевые слова: *махаллинская работа, махалля, “махаллинская пятерка”, “махаллинская семерка”, социальная защита.*

KIRISH. Mahalla instituti yurtimizda ming yillar davomida sinalgan va chuqur ildiz otgan, aholini birlashtirib turadigan ijtimoiy hodisa. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida xalqimizning urf-odatlari, an’analari va qadriyatlarini saqlab qolish, ularni jipslashtirish kafolati sifatida mahallalar maydonga chiqmoqda. Shu bilan birga, mahalla tizimida bir qator kamchiliklar to‘planib qolganini tan olish lozim.

2023-yil 26-sentyabr kuni O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida mahallabay ishlash tizimini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari muhokamasi yuzasidan o‘tkazilgan videoselektor yig‘ilishida O‘zbekistonda barcha ijtimoiy-iqtisodiy dasturlar aholi talabidan kelib chiqib, joylarda amalga oshirilayotganligi alohida qayd etildi. Buning uchun mahallalarga ko‘plab vakolatlar, tashkiliy va moliyaviy imkoniyatlar berilgan bo‘lib, mahalla raisi, hokim yordamchisi, xotin-qizlar faoli, yoshlar yetakchisi hamda profilaktika inspektoridan iborat “beshlik tizimi” tashkil etildi. Lekin ularning o‘zaro muvofiq

ishlashida kamchiliklar, juda ko‘p takrorlanishlar bor. Ijtimoiy maqsaddagi mablag‘lar ba’zan samarasiz yo‘naltirilmoqda. Ehtiyojmand aholining masalasini hal qilish viloyat va respublika idorasiga bog‘lanib qolgan. Mahalla xodimlari faoliyatini baholash mezoni yo‘q. Ularning ko‘p vaqti “qog‘oz to‘ldirish” va majlislarga ketmoqda.

2023-yil oktyabr oyidan boshlab bu sohaning tizimi o‘zgaradi hamda mahalla boshqaruviga soliqchi va ijtimoiy xizmat xodimi qo‘shilib, “mahalla yettiligi” shakllantiriladii. Xususan, ehtiyojmand aholini ro‘yxatga kiritish, moddiy yordam, subsidiya va kredit ajratish kabi 70 dan ortiq masalalar, tuman va viloyat idoralariga chiqmasdan, mahallaning o‘zida jamoaviy hal qilinadi. Shuningdek, Bandlik, Tadbirkorlik va Kasanachilik jamg‘armalari mablag‘lari har bir mahallaga taqsimlab beriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Mahallada qulay va elektron ish yuritish yo‘lga qo‘yiladi. Amaldagi uchta platforma – “Onlayn mahalla”, “Xotin-qizlar”, “Yoshlar portali” o‘zaro integratsiya qilinib, yagona tizimda mujassamlashtiriladi. “Mahalla yettiligi” ishini muvofiqlashtirishda mahalla raislarining vakolatlari kengaytiriladi. Jumladan, ular hokim yordamchisi, yoshlar yetakchisi, xotin-qizlar faoli, profilaktika inspektori, soliqchi va ijtimoiy xodimni rag‘batlantirish yoki intizomiy jazo qo‘llash bo‘yicha taqdimnoma kiritish vakolatiga ega bo‘ladi [1.84].

Xususan, mahallalarning ichki yo‘llari, ichimlik suvi va elektr ta’minoti, irrigatsiya tarmog‘ini yaxshilash bo‘yicha tizimli ishlar olib borilmoqda. Mahalla xodimlarining sektor rahbarlari va tegishli vazirlik va tashkilotlar bilan olib borgan uzviy hamkorligi natijasida bugungi kunga qadar ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarga ko‘maklar berilib, xotin-qizlarning bandligi ta’minlanib kasb-hunarga o‘qitish ishlari jadal olib borilmoqda.

Yurtimizdagi mavjud barcha fuqarolar yig‘inlari qoshida tashkil etilgan “Ayollar maslahat kengashlari”da malakali psixologlarni jalb etgan holda ijtimoiy himoyaga va psixologik ko‘makka muhtoj ayollar uchun treninglar tashkil etilgan. “Har bir oila – tadbirkor” dasturi doirasida fuqarolarga imtiyozli kreditlar ajratish, fuqarolarning hunarmandchilik va kasanachilik bilan shug‘ullanishlariga imkoniyatlar yaratilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-yanvardagi PQ-92-son “Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qaroriga asosan, har bir shaharcha, qishloq, ovulda, shuningdek, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar hamda ovullardagi har bir mahallada yoshlar yetakchisi lavozimi joriy qilindi. Yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, iqtidori, iste’dodi va tashabbuslarini rag‘batlantirish hamda hayotda o‘z o‘rnini topishlariga ko‘maklashish yoshlar yetakchilarining asosiy vazifalari etib belgilandi[2].

TAHLIL VA NATIJALAR. Mamlakatimizda barcha ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar aholining ijtimoiy talablaridan kelib chiqib amalga oshirilmoqda. Buning uchun mahallalarga ko‘plab vakolatlar, tashkiliy va moliyaviy imkoniyatlar berilmoqda.

Bugungi kunda yurtimiz hududlaridagi muammolarni “mahallabay” aniqlash va bartaraf etish, xususan, hududlarda “Obod qishloq” va “Obod mahalla” dasturlari ijrosini ta’minlash maqsadida Mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlash vazirligi va uning hududiy bo‘linmalari mas’ul xodimlaridan iborat Ishchi guruhlar tuzilgan hamda mazkur amaliyot natijasida joylardagi odamlarni qiynayotgan ko‘plab ijtimoiy muammolar hal etilmoqda.

Mahallalarda istiqomat qiluvchi fuqarolarga tomorqachilikni rivojlantirish maqsadida subsidiya ajratilib, ularning o‘quv kurslarida o‘qitilishi ta’minlanmoqda. O‘quv kurslarida kasb-hunarga o‘qitilgan fuqarolarga o‘z tadbirkorlik faoliyatlarini boshlash uchun subsidiyalar ajratilmoqda.

“Mahallabay” tizimining amaliyotda samarali ishlashini ta’minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi va Jamoat xavfsizligi xodimlari tomonidan joylarda ishchi guruhlari tashkil etilib, yo‘l harakati xavfsizligi ta’minlanmoqda.

Davlatimiz rahbari tomonidan yurtimizda barcha ijtimoiy-iqtisodiy dasturlar aholi talabidan kelib chiqib, joylarda amalga oshirilayotgani, buning uchun mahallalarga ko‘plab vakolatlar, tashkiliy va moliyaviy imkoniyatlar berilayotganligi alohida ta’kidlangan. Zamon shiddat bilan o‘zgaryapti. Mahallani joylarda muammolarni chinakam hal qiladigan institutga aylantirishimiz zarur. Yana tajriba orttiramiz, yana o‘zgartiramiz. Hayot bizni shunga majbur qilyapti. Hozirgi tahlikalarga yechim topamiz desak, bizning yagona yo‘limiz – mahalla, mahalla, mahalla va yana bir marta mahalla. Mahalla

tizimi obro‘yini qancha ko‘tarsak, odamlar ishonadi, odamlar bizdan rozi bo‘ladi, -deya ta’kidladi davlat rahbari.

Bugungi kunda “Mahallabay” ishlash tizimida har bir mahallaga tijorat banklarining mas’ul xodimlaridan iborat doimiy vakil biriktirilib, ular mahalla raislari bilan birga xonadonlardagi ahvolni, ishsizlar soni, ularning qiziqishlari, hududning “o‘sish nuqtalari”, mavjud tadbirkorlik subyektlari faoliyatini kengaytirish masalalarini o‘rganmoqdalar. Har bir mahallani rivojlantirish bo‘yicha “Yo‘l xaritalari” ishlab chiqilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-dekabrdagi PF-29-sonli Farmoniga asosan mahallalarda tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag‘allikni qisqartirish masalalari bo‘yicha tuman “hokim yordamchisi” lavozimi ta’sis etildi[3]. Ushbu lavozimlarga Respublika Ishchi guruhi bilan birgalikda tuman korxona va tashkilotlarida ishlayotgan rahbar xodimlar saralab olindi. Lavozimga tayinlangan hokim yordamchilarining faoliyatini samarali tashkil qilish maqsadida o‘qitish, nazariy va amaliy mashg‘ulotlar asosida tajribasini oshirish yuzasidan o‘quv seminarlar tashkil etildi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-dekabrdagi PQ-31-sonli qaroriga asosan tijorat banki va hokim yordamchilari faoliyati yo‘lga qo‘yilib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 24-dekabrdagi PQ-62-sonli qaroriga asosan hokim yordamchilari faoliyatini muvofiqlashtirib borish maqsadida Mahallabay ishlash va tadbirkorlikni rivojlantirish boshqarmasi va hududlarda markazlar tashkil etildi [4].

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, mahallalar mamlakatimizdagi aholini o‘zini o‘zi boshqarishda, fuqarolar xohish va istaklarini e’tiborga olishda va imkoniyatlar yaratishda mihim ijtimoiy institutga aylanib bormoqda. Shuningdek, hozirgi davrga kelib davlatning aholini ijtimoiy himoya qilish, ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarni aniqlash kabi vakolatlari ham mahallalar zimmasida ekanligi ular faoliyatining mazmun-mohiyatini tubdan o‘zgartirib bormoqda. Shu bilan birga, mahallalardagi tinch va osoyishta hayotni ta’minlash, oilalarni mustahkamlash chora-tadbirlarini ko‘rish, muhtoj fuqarolarga mehr-muruvvat ko‘rsatish, mahalla fuqarolar yig‘inlari faoliyatining asosiy yo‘nalishiga aylanib bormoqda. Bularning barchasi mahallalar faoliyati istiqbolni belgilovchi tamoyillardandir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Тўйчиев Б., Омонов Б. Сиёсий маданият. Монография. Тошкент, Tafsir Books, 2024. – 224 бет.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-yanvardagi PQ-92-son Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Qarori. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 20.01.2022 y., 07/22/92/0046-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.12.2021-yildagi Mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risidagi PF-29-son Farmoni. https://lex.uz/uz/docs/5758437
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.12.2021-yildagi Mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag‘allikni qisqartirish masalalari bo‘yicha hokim yordamchilari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi PQ-31-son qarori. https://lex.uz/uz/docs/5758155
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 16.12.2021-yildagi Tomorqadan foydalanish samaradorligini oshirish, shuningdek, aholining tadbirkorlik tashabbuslarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risidagi PQ-54-son qarori. https://lex.uz/uz/docs/5777393

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 94 (575.1)

THE SIGNIFICANCE OF THE WORK "FIRDAVS UL-IQBAL" BY HISTORICIAN MUNIS AND OGAHII IN THE RESEARCH OF RELATIONS BETWEEN THE KHANATE OF KHIVA AND RUSSIA DURING THE PERIOD OF KHAN MUHAMMAD RAHIMKHAN I OF KHIVA (1806-1825)

Saparbaev Bunyodbek Khurrambek ogli, Associate professor of the department of the "History" of the Urgench State University, Doctor of philosophy (PhD) in Historical sciences

https://orcid.org/ 0000-0002-9011-4057
e-mail: bunyod.saparbayev@gmail.com

TARIXCHI MUNIS VA OGAHIYLARNING "FIRDAVS UL-IQBOL" ASARINING XIVA XONI MUHAMMAD RAHIMXON I DAVRIDA (1806-1825) XIVA XONLIGI VA ROSSIYA MUNOSABATLARINI TADQIQ QILISHDAGI AHAMIYATI

Saparbayev Bunyodbek Xurrambek o'g'li, Urganch Davlat Universiteti "Tarix" kafedrasi dotsenti, (PhD)

ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ "ФИРДАВС УЛ-ИКБАЛ" ИСТОРИКОВ МУНИСА И АГАХИ В ИССЛЕДОВАНИИ ХИВИНСКО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ХИВИНСКОГО ХАНА МУХАММАДА РАХИМХАНА I (1806-1825)

Сапарбаев Бунёдбек Хуррамбек оглы, доцент кафедры "История" Ургенчского государственного университета, (PhD)

Abstract: *The article talks about the importance and necessity of the work "Firdavs ul-Iqbal" by historians Munis and Agakhi in studying the relations between the Khiva Khanate and Russia during the reign of Muhammad Rahimkhan I. Information is provided that the work is a primary source in the analysis and study of relations between the two countries, and that researchers can obtain important information from the work.*

Key words: *Muhammad Rahimkhan I, Khiva state, Munis, Agakhi, the work "Firdaws ul-iqbal", Russia.*

Annotatsiya: *Maqolada Muhammad Rahimxon I davrida Xiva xonligi va Rossiya munosabatlarini o'rganishda tarixchilar Munis va Ogahiylarning "Firdavs ul-iqbol" asarining ahamiyati va zarurligi to'g'risida so'z boradi. Asarning ikkala davlat munosabatlarini tahlil qilishda va tadqiq qilishda birlamchi manba ekanligi, asardan tadqiqotchilar muhim ma'lumotlar olishi mumkinligi haqida ma'lumotlar beriladi.*

Kalit so'zlar: *Muhammad Rahimxon I, Xiva xonligi, Munis, Ogahiy, "Firdavs ul-iqbol" asari, Rossiya.*

Аннотация: *В статье говорится о значении и необходимости труда "Фирдавс уль-икбал" историков Муниса и Агахи в изучении отношений Хивинского ханства и России в период правления Мухаммад Рахимхана I. Приведена информация о том, что работа является первоисточником в анализе и исследовании отношений между двумя странами и что исследователи могут получить важную информацию из работы.*

Ключевые слова: *Мухаммад Рахимхан I, Хивинское ханство, Мунис, Агахи, произведение "Фирдавс уль-икбал", Россия.*

TAMADDUN NURI

INTRODUCTION. The first President I.A.Karimov emphasized this in the meeting with the historians of our country that "in the present period, when there has been a sharp turn in our statehood, it will be necessary for us to clearly define our place in the world, who we are, and our ancient roots" [1: P.252]. According to the head of our country, when it comes to the historical past of the Uzbek people, their identity, and spirituality, we lack evidence and analyzes with a deep scientific basis in this matter. Scientifically speaking, there is no complete concept in this regard. Self-awareness begins with knowing history. This fact, which does not require proof, should be raised to the level of state policy. Our head of state said that statehood has become an important political issue in the current era. We can convey this historical truth, which the First President of our country has put before us, to the minds of people only by illuminating the historical events and activities of historical figures. Consequently, our national ideology, which is being formed in our society, also draws its nourishment from historical sources.

In a word, creating a real scientific history of our country and people has become one of the most necessary and urgent tasks of the general public.

In the implementation of these tasks set before us, comprehensive research and analysis of the work "Firdaws-ul-Iqbal" by Munis and Oghahi is of great relevance.

LITERATURE ANALYSIS AND RESEARCH METHODOLOGY. There are many studies on the historical works and biographies of Munis and Ogahis. Preliminary information about Munis can be found in the works of A.Vamberi. According to him, Munis and Mirab (Vamberi understood this name and position as two brothers and sisters. He calls Munis a poet and Mirob a translator) were brothers and were engaged in poetry and translation. By translation, he refers to Mirkhand's work "Rawzat ul-Safa"(Paradise garden) [2: P.360].

Manuscripts related to Munis and Ogahi first came to the attention of A.L.Kuhn, who came to Khiva in 1873 [3:P.57].

A complete copy of the work of V.V.Bartold, which is kept in the Asian Museum of the Russian Academy of Sciences, has not been published by anyone, was written in the 19th century and provides official information about the Khanate of Khiva. are lost manuscripts. Although A.L. Kuhn made a brief statement of comments on the sources of this manuscript, this analysis was not published.

After A.L.Kun, the talented orientalist V.V., who commented on the historical works related to Munis and Ogahi. Barthold He noted that, "These detailed chronicles of Munis and Ogahi remain the main source of information about the next three hundred years of Khorezm's history. Mullah Bobojon (Bayani) also used these chronicles in writing "Shajarai Khorazm Shahi" [3: P.57].

V.V.Bartold prepared a summary text of "Firdavs-ul-Iqbal", but it was not published.

Some passages from "Firdaws ul-Iqbal" were translated by P.P. Ivanov and included in the book "Materials on the history of the Turkmens and Turkmenistan" [4:P.323-354;355-426].

P.P.Ivanov evaluates this work of Munis and Ogahiy as "The main source on the history of the Khanate of Khiva in the 18th-19th centuries"[5:P.56].

Some excerpts from the work "Firdaws ul-Iqbal" are also given in the book.

"Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries"[6:P. 431-475].

In Uzbek historiography, there are many studies about this work of Munis and Ogahiy [7:P.113-116].

This work was published for the first time in a collective form by the historian Y.Bregel and translated into English[8]. Finally, in 2010, this work was presented to Uzbek readers in its entirety[9].

DISCUSSION. Based on the work "Firdaws ul-Iqbal", the main goal of the research is to shed light on the socio-political life of Muhammad Rahimkhan I, and the following tasks were defined:

- Give a general description of the work;

-Reacting to the part written by Munis of the era of Muhammad Rahimkhan I;

-Analysis of the part of life in the time of Muhammad Rahimkhan I, which belongs to the pen of Agahi;

-Clarifying the skills of historians in reporting events;

Based on the perfect text of the recently published "Firdaws ul-Iqbal" work, the first monographic analysis of social and political life in

the era of Muhammad Rahimkhan I from the perspective of the ideology of independence marks its scientific innovation.

In writing the work, it was mainly based on the copy of "Firdaws ul-Iqbal" published in 2010 in Tashkent by "Teacher" publishing house. In some cases, N.Muravyov's "Travel to Turkmenistan and Khiva in 1819 and 1820". published in Moscow in 1822, his work was also referred to.

ANALYSIS AND RESULT**.** The historical work "Firdaws ul-Iqbal" by Munis and Ogahiy is of particular importance as it covers the history of the Uzbek, Turkmen, Kazakh, Karakalpak peoples from the earliest times to the first quarter of the 19th century.

Apart from the introduction, the book is divided into five chapters, five parts, and two seasons. The last part of the work is dedicated to the reign of Muhammad Rahimkhan I, and the events of each year of his 20-year career are described separately. The part of the work from the earliest times to 1813 was written by Munis, and the events between 1813 and 1825 were written by Ogahi. When writing the history of Khorezm, historians combined prose narrative with poetic imagery. For this reason, many poetic verses were included in the composition of the work.

He begins to write "Firdaws ul-Iqbal" at the suggestion of Munis Eltuzarkhan. After the death of Eltuzarkhan, Muhammad Rahimkhan I, who took the throne in his place, ordered to continue the book.

Munis managed to record the events up to the eighth year of Muhammad Rahimkhan's reign and died of cholera in 1813. Agahi continues to write from that point of the book.

In fact, after the death of Eltuzarkhan, Abulghazikhan V sat on the throne of the Khanate of Khiva. Muhammad Rahimkhan works on his behalf. After five months, he ascends the throne himself [10:P.141].

During the reign of Muhammad Rahimkhan I, the social, political, cultural and economic life of the country was extremely complicated.

One of the main reasons for this was the constant exchange of khans, the installation of fake khans on the throne, and other people ruling the country on their behalf.

CONCLUSION**.** If we look at the 50-year history of the khans until the accession of Muhammad Rahimkhan I to the throne, 22 khans came and went to the throne in half a century. Among them, Karabaikhan ruled for 4 months, Abulgazikhan III for 6 months, Bolakaykhan for 1 month, Abdullahkhan for 5 months, and Abulgazikhan V for five months [10: P.100]. Others sat on the throne for 1 to 7 years. These changes of the throne show the extreme instability of the political situation. This instability leads to self-destruction of economic development.

REFERENCES:

1. Karimov I.A. There is no future without historical memory.-T. Uzbekistan (in Uzbek), 1998.
2. Vambery A. Traveling through Central Asia. –T.: Institute of History of the Peoples of Central Asia named after. Mahpirat, 2007.
3. Bartold V.V. Essays. T. 2. Part 2. Works on individual problems of the history of Central Asia. –M.: 1964.
4. Materials on the history of the Turkmen and Turkmenistan. Proceedings of the Institute of Oriental Studies. T. XXIX Sources on the history of the peoples of the USSR. – T.2 Iranian, Bukhara and Khiva sources. –M., -L.: 1938.
5. Ivanov P.P. Essays on the history of Central Asia. XVI-mid-XIX centuries. – M.: ed. East Lit., 1958.
6. Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries. (compiled by: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P.Yudin-Alma-Ata, 1969.
7. See: Munirov Q. Historical works of Munis, Ogahi and Bayani. - T.: Science, 1960; Abdullaev V. History of Uzbek literature. -T.: Teacher, 1967. -P. 113-116; Mutalov O. Khanate of Khiva during the reign of Olloquli Khan. -T.: 2005 and others.
8. Shermuhammad Munis Khorezmi and Muhammadreza mirab almutakhallis bil Ogahi. Firdaws ul-Iqbal. Leiden, 1988.
9. "Firdaws ul-Iqbal" (Gardens of Paradise). -T.: Teacher, 2010. (Preparers for publication: N. Jumakhoʻja, S. Roʻzimboev, A. Ahmedov).
10. Khudoyberganov K. From the history of the Khans of Khiva. - Urganch. Khorazm, 2008. - P. 141; P. 100.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 376

INKLYUZIV TA'LIMDA SELF-PACED LEARNING (SPL) METODINI QO'LLAB O'QITISHNING ISTIQBOLLARI

Ubaydullayeva Gulnora Oltinbek qizi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti "Amaliy matematika va kompyuter tahlili" kafedrasi tayanch doktoranti

https://orcid.org/0009-0005-5865-1062
e-mail: ubaydullayeva_g@nuu.uz

PROSPECTS OF APPLYING THE SELF-PACED LEARNING (SPL) METHOD IN INCLUSIVE EDUCATION

Ubaydullaeva Gulnora Oltinbek qizi, PhD student at the Department of Applied Mathematics and Computer Analysis of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДА САМООРГАНИЗОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ (SPL) В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Убайдуллаева Гульнора Олтинбек кызы, докторант кафедры прикладной математики и компьютерного анализа Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Annotatsiya: *Zamonaviy ta'lim tizimida inklyuziv ta'lim barcha o'quvchilar uchun teng imkoniyatlar yaratishni maqsad qiladi. Ushbu jarayonda Self-Paced Learning (SPL) – ya'ni har bir o'quvchiga o'z tezligida bilim olish imkonini beruvchi metod samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi. Tadqiqotda adabiyot tahlili, eksperimental yondashuv va amaliy tajribalar o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, SPL o'quvchilarning mustaqilligi, o'ziga bo'lgan ishonchi va akademik natijalarini oshirishga yordam beradi.*

Kalit so'zlar: *Inklyuziv ta'lim, mustaqil o'qish, Self-Paced Learning (SPL), raqamli texnologiyalar, ta'lim samaradorligi, masofaviy ta'lim, ta'lim platformalari.*

Abstract: *The modern education system aims to create equal opportunities for all students through inclusive education. In this process, Self-Paced Learning (SPL) – a method that allows each student to learn at their own pace – is considered one of the effective approaches. The study examined literature analysis, experimental approaches, and practical experiences. The results showed that SPL helps improve students' independence, self-confidence, and academic performance.*

Keywords: *inclusive education, independent learning, Self-Paced Learning (SPL), digital technologies, learning efficiency, distance education, educational platforms.*

Аннотация: *Современная система образования стремится создать равные возможности для всех учащихся через инклюзивное обучение. В этом процессе метод Self-Paced Learning (SPL), позволяющий каждому учащемуся обучаться в своем темпе, считается одним из эффективных подходов. В исследовании были изучены анализ литературы, экспериментальный подход и практический опыт. Результаты показали, что SPL способствует развитию самостоятельности, уверенности в себе и повышению академической успеваемости учащихся.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, самостоятельное обучение, Self-Paced Learning (SPL), цифровые технологии, эффективность обучения, дистанционное обучение, образовательные платформы.*

KIRISH. Zamonaviy ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri har bir o'quvchiga sifatli ta'lim olish imkoniyatini yaratishdir. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta'lim barcha bolalarga, jumladan, jismoniy, aqliy yoki ijtimoiy jihatdan turli xususiyatlarga ega bo'lgan o'quvchilarga ham bir xil ta'lim olish imkonini taqdim etadi. Inklyuziv ta'limning asosiy tamoyillari har bir bolaning shaxsiy xususiyatlari va ehtiyojlarini inobatga olish, ularni umumiy ta'lim jarayoniga integratsiya qilish va inklyuziv muhitni shakllantirishdan iborat.

Inklyuziv ta'lim nafaqat jismoniy imkoniyati cheklangan yoki maxsus ehtiyojga ega bo'lgan o'quvchilarni qamrab oladi, balki turli darajadagi ta'lim olish sur'atiga ega bo'lgan barcha bolalarga moslashuvchan ta'lim berish tamoyilini ilgari suradi. Bugungi kunda an'anaviy o'qitish usullari barcha o'quvchilarning ehtiyojlariga mos kelavermaydi. Shuning uchun ham moslashuvchan va shaxsiylashtirilgan ta'lim usullarini joriy etish inklyuziv ta'lim samaradorligini oshirish uchun muhim hisoblanadi.

Self-Paced Learning (SPL) — ya'ni o'quvchining o'z tezligida bilim olishiga asoslangan ta'lim usuli — so'nggi yillarda inklyuziv ta'lim tizimida muhim o'rin egallamoqda. Ushbu metod o'quvchilarga o'quv jarayonini o'z ehtiyojlari, qiziqishlari va imkoniyatlariga mos ravishda olib borish imkonini beradi. An'anaviy ta'lim tizimida barcha o'quvchilar bir xil sur'atda o'rganishga majbur bo'ladilar, bu esa ba'zi bolalar uchun juda tez, boshqalari uchun esa juda sekin kechishi mumkin. SPL metodida esa har bir o'quvchi o'z shaxsiy qobiliyatlari va ehtiyojlariga mos ravishda ta'lim olish imkoniga ega bo'ladi.

SPL metodining dolzarbligi quyidagi omillar bilan bog'liq:

– O'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashish – har bir bolaning o'zlashtirish tezligi va usuli har xil bo'lgani sababli, SPL har bir o'quvchining o'zi uchun qulay bo'lgan tezlikda o'rganishiga imkon beradi.

– O'quv jarayonida mustaqillikni oshirish – o'quvchilar o'z o'quv jarayonlarini boshqarish imkoniyatiga ega bo'lib, mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

– Stress darajasini kamaytirish – tez yoki sekin o'zlashtiruvchi o'quvchilar umumiy guruh bosimidan xalos bo'lib, o'zlariga qulay bo'lgan sharoitda ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

– Raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish – SPL metodini joriy etish jarayonida onlayn platformalar, interaktiv materiallar va multimedia resurslar muhim ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv ta'limda SPL metodining qo'llanilishi ko'plab afzalliklarga ega. Bu metod har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, ularning imkoniyatlarini maksimal darajada ochib berishga yordam beradi. SPL metodining inklyuziv ta'limdagi roli quyidagicha baholanadi:

– Turli ehtiyojlarga ega o'quvchilar uchun qulay ta'lim muhitini yaratish – SPL usuli har bir o'quvchining o'ziga qulay bo'lgan ritmda o'rganishini ta'minlab, ta'lim jarayonini stressiz olib borish imkoniyatini beradi.

– Maxsus ehtiyojli bolalar uchun moslashuvchan yondashuv – aqliy yoki jismoniy cheklovlarga ega o'quvchilar o'zlariga mos keladigan o'quv sur'atini tanlash orqali ta'lim olishi mumkin.

– O'z-o'zini o'qitish va refleksiya qilish imkoniyati – SPL orqali o'quvchilar o'zlarining bilim olish jarayonlarini tahlil qilish va to'g'ri strategiyalarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

– Raqamli texnologiyalar yordamida ta'lim jarayonini yaxshilash – SPL metodini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'quv materiallari interaktiv platformalar orqali yetkazib beriladi.

Inklyuziv ta'limda SPL metodining joriy etilishi o'qituvchilar uchun ham yangi yondashuvlarni talab qiladi. An'anaviy o'qituvchi rolidan farqli ravishda, SPL metodida o'qituvchilar ko'proq fasilitator (yo'lboshchi) rolini bajarib, o'quvchilarga mustaqil ta'lim olishda yordam beradilar. Tadqiqot natijalari SPL metodining inklyuziv ta'limda qo'llanilishi va samaradorligini oshirish yo'llarini tahlil qilishga qaratiladi.

TAMADDUN NURI

METODOLOGIYA. Inklyuziv ta'limda Self-Paced Learning (SPL) metodining samaradorligini tahlil qilish va uning ta'lim jarayoniga ta'sirini baholash uchun chuqur adabiyotlar tahlili amalga oshirildi, hamda SPL metodining ta'lim sohasidagi nazariy asoslari, inklyuziv ta'limdagi roli va uning amaliy qo'llanilishiga oid ilmiy tadqiqotlar va adabiyotlar o'rganiladi.

Self-Paced Learning (SPL) – bu o'quvchiga o'ziga mos keladigan ritmda bilim olish imkoniyatini beruvchi metod bo'lib, u mustaqil ta'lim tamoyillariga asoslanadi. Ushbu metodning asosiy g'oyasi – har bir o'quvchining individual ehtiyojlarini hisobga olib, unga o'z tezligida o'qish imkonini taqdim etishdir[1].

SPLning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Moslashuvchan ta'lim – o'quvchilar o'zlariga qulay vaqt va sur'atda o'rganishlari mumkin.

Shaxsiylashtirilgan yondashuv – har bir o'quvchining qobiliyatlari va o'zlashtirish tezligi inobatga olinadi.

O'qituvchining fasilitator sifatida ishtirok etishi – SPL metodida o'qituvchi ma'lumotni beruvchi emas, balki yo'lboshchi rolini bajaradi[2].

Raqamli texnologiyalarning muhim roli – SPL metodi ko'pincha onlayn platformalar va o'quv materiallarini erkin foydalanish imkoniyati bilan bog'liq [3].

Inklyuziv ta'lim har bir o'quvchining ehtiyojlarini inobatga oladigan ta'lim modelidir. Inklyuziv ta'lim tizimida har bir bola o'zining qobiliyatlari va ehtiyojlariga qarab mos ta'lim olishi kerak.

SPL metodining inklyuziv ta'limdagi afzalliklari:

Maxsus ehtiyojli bolalar uchun moslashuvchanlik – SPL usuli jismoniy yoki aqliy imkoniyati cheklangan o'quvchilarga o'zlariga qulay sharoitda ta'lim olish imkonini beradi[4].

Turli darajadagi o'quvchilar uchun mos model – kuchli va sust o'zlashtiruvchi o'quvchilar SPL orqali o'z tezligida o'qishi mumkin [5].

Ijtimoiy bosimning kamayishi – maxsus ehtiyojli bolalar an'anaviy sinf muhitida o'zlarini noqulay his qilishlari mumkin, SPL esa ularga mustaqil ta'lim olish imkoniyatini beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Ilmiy tadqiqotlar SPL metodining samaradorligini tasdiqlaydi. Masalan, Garrison va Vaughan tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda SPL metodidan foydalangan talabalarning akademik natijalari an'anaviy ta'lim olgan talabalarga nisbatan yaxshiroq ekanligi aniqlangan[6]. Ushbu tadqiqotda SPL metodining quyidagi afzalliklari qayd etilgan:

– Mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyati: SPL o'quvchilarning mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

– Akademik stressning kamayishi: O'quvchilar o'zlariga mos tezlikda o'rganishlari tufayli stress darajasi pasayadi.

– Materialni chuqurroq o'zlashtirish: O'quvchilar qiyin mavzularga ko'proq vaqt ajratish orqali materialni yaxshiroq tushunadilar.

Biroq, SPL metodining samaradorligi o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish qobiliyatiga bog'liq. Deci va Ryan tomonidan ilgari surilgan o'zini o'zi belgilash nazariyasiga ko'ra, SPL metodi o'quvchilarning ichki motivatsiyasini oshiradi, chunki ular o'z ta'lim jarayonlarini nazorat qilishadi [7].

Dunyo bo'ylab SPL metodi turli ta'lim muassasalari va onlayn platformalarda keng qo'llanilmoqda. Masalan:

– Onlayn ta'lim platformalari: Coursera, Udemy, Khan Academy kabi platformalar SPL metodini qo'llab-quvvatlaydi, bu esa o'quvchilarga istalgan vaqtda va joyda ta'lim olish imkonini beradi.

– An'anaviy ta'lim muassasalari: Ko'plab universitetlar va maktablar SPL metodini o'z dasturlariga kiritib, o'quvchilarga mustaqil o'rganish imkoniyatlarini taqdim etmoqda.

Jahon miqyosida SPL metodini muvaffaqiyatli joriy etish uchun quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega:

– Raqamli texnologiyalarning rivojlanganligi: yuqori tezlikdagi internet va zamonaviy qurilmalar mavjudligi SPL metodini qo'llashni osonlashtiradi.

– O'qituvchilarning malakasi: O'qituvchilar SPL metodini qo'llash uchun zarur bo'lgan pedagogik va texnologik ko'nikmalarga ega bo'lishlari kerak.

– O'quvchilarning o'zini o'zi boshqarish qobiliyati: SPL metodi o'quvchilardan yuqori darajada o'zini o'zi boshqarish va motivatsiya talab qiladi.

TAMADDUN NURI

O‘zbekiston ta’lim tizimi so‘nggi yillarda islohotlar jarayonida bo‘lib, zamonaviy ta’lim metodlarini joriy etishga intilmoqda. Biroq, SPL metodining keng ko‘lamda qo‘llanilishi hali to‘liq amalga oshirilmagan. Buning asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

– An’anaviy ta’lim usullariga tayanish: Ko‘plab maktablar va universitetlar hali ham an’anaviy ta’lim usullaridan foydalanmoqda.

– Raqamli infratuzilmaning cheklanganligi: SPL metodini samarali joriy etish uchun zarur bo‘lgan raqamli texnologiyalar va internetga kirish imkoniyatlari cheklangan.

O‘zbekistonda SPL metodini keng joriy etishda bir qator qiyinchiliklar mavjud:

– O‘qituvchilarning malakasi: SPL metodini samarali qo‘llash uchun o‘qituvchilarning yangi pedagogik va texnologik ko‘nikmalarga ega bo‘lishi zarur.

– O‘quvchilarning o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyati: SPL metodi o‘quvchilardan yuqori darajada o‘zini o‘zi boshqarish va motivatsiya talab qiladi, bu esa har doim ham mavjud emas.

– Texnologik infratuzilma: Internetga kirish imkoniyatlari va raqamli qurilmalar yetishmasligi SPL metodini joriy etishda to‘siq bo‘lishi mumkin.

XULOSA. Self-Paced Learning (SPL) metodining asosiy maqsadi o‘quvchilarga o‘z tezliklarida ta’lim olish imkoniyatini yaratishdir. Bu metod orqali o‘quvchilar mustaqil ta’lim olish, materiallarni chuqurroq o‘zlashtirish va o‘z-o‘zini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Ushbu metodning afzalliklari quyidagilardan iborat:

– Shaxsiylashtirilgan ta’lim – har bir o‘quvchi o‘zining individual ehtiyojlari va qobiliyatlariga qarab o‘qish jarayonini boshqaradi.

– Moslashuvchan ta’lim – o‘quvchilar o‘z vaqtlarini mustaqil rejalashtirishi va o‘zlariga qulay usulda bilim olishi mumkin.

– Mas’uliyat va mustaqillik – o‘quvchilar o‘z ta’lim jarayonlariga mas’uliyat bilan yondashib, mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

Bugungi global ta’lim tizimida SPL metodidan foydalanish tendensiyalari kuchayib bormoqda. Bu ayniqsa raqamli texnologiyalarning rivojlanishi va onlayn ta’lim platformalarining keng tarqalishi bilan bog‘liq.

Dunyo bo‘ylab SPL metodi keng tarqalgan bo‘lib, u quyidagi ta’lim shakllarida qo‘llanilmoqda:

– Massiv ochiq onlayn kurslar (MOOC) – Coursera, Udemy, Khan Academy kabi platformalar SPL metodiga asoslangan kurslarni taqdim etadi.

– An’anaviy ta’limda qo‘llanilishi – G‘arb davlatlarida universitetlar va maktablar SPL metodini aralash ta’lim modeli orqali joriy etmoqda.

– Korporativ ta’limda qo‘llanilishi – Ko‘plab yirik kompaniyalar xodimlarini o‘qitishda SPL metodidan foydalanib, ularga mustaqil ravishda yangi bilim va ko‘nikmalarni o‘rganish imkonini bermoqda.

O‘zbekistonda SPL metodini keng joriy etish hali boshlang‘ich bosqichda turibdi. Asosiy muammolar quyidagilardan iborat:

An’anaviy ta’lim modeliga tayanish – O‘qitish jarayoni asosan sinfda o‘qituvchi boshchiligida amalga oshiriladi, bu esa o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olishiga kam imkoniyat qoldiradi.

– Texnologik infratuzilmaning yetishmovchiligi – Internet tarmog‘ining sifati va raqamli qurilmalar taqsimoti

– O‘qituvchilarning yangi metodlarga tayyor emasligi – O‘qituvchilar SPL metodining afzalliklarini to‘liq tushunmagan yoki uni samarali qo‘llash ko‘nikmalariga ega emaslar.

Shunga qaramay, O‘zbekiston hukumati va ta’lim muassasalari SPL metodini joriy etish bo‘yicha bir qator tashabbuslarni ilgari surmoqda. Jumladan:

– Masofaviy ta’lim platformalarining rivojlanishi – O‘zbekistonda “Ziyonet”, “Bilimlar akademiyasi” kabi platformalar joriy etilgan.

– Xalqaro hamkorlik – ta’lim tizimini raqamlashtirish bo‘yicha Jahon Banki, UNESCO kabi xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik yo‘lga qo‘yilmoqda.

– Ta’lim islohotlari – oliy ta’lim tizimida kredit-modul tizimining joriy etilishi SPL metodini qo‘llash uchun imkoniyat yaratmoqda.

SPL metodini rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar:

– Texnologik infratuzilmani yaxshilash. SPL metodining samarali joriy etilishi uchun internet sifati yaxshilanishi va barcha o‘quvchilar uchun raqamli qurilmalar yetkazib berilishi kerak.

TAMADDUN NURI

– O‘qituvchilarni tayyorlash. SPL metodini samarali joriy etish uchun o‘qituvchilarga yangi pedagogik yondashuvlarni o‘rgatish va ularni raqamli texnologiyalar bilan tanishtirish lozim.

– O‘quv dasturlarini moslashtirish. Ta’lim dasturlariga SPL metodiga mos keluvchi materiallar va baholash tizimlari joriy etilishi zarur.

– O‘quvchilarning mustaqil o‘rganish qobiliyatlarini rivojlantirish. O‘quvchilarga mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun maxsus dasturlar ishlab chiqilishi kerak.

– Dunyo tajribasidan kelib chiqib, O‘zbekistonda SPL metodini joriy etish bo‘yicha xalqaro hamkorlikni kengaytirish lozim.

Self-Paced Learning metodining ta’lim jarayoniga joriy etilishi o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish qobiliyatlarini rivojlantirishga, ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Dunyo miqyosida bu metod samarali ishlayotgan bo‘lsa-da, O‘zbekistonda uni to‘liq joriy etish uchun texnologik infratuzilmani rivojlantirish, o‘qituvchilarning malakasini oshirish va o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish qobiliyatlarini rivojlantirish zarur. SPL metodining joriy etilishi O‘zbekiston ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va global ta’lim standartlariga moslashtirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Knowles, M.S. (1984). Self-Directed Learning: A Guide for Learners and Teachers. New York: Cambridge, The Adult Education Company.
2. Blaschke, L.M. (2012). Heutagogy and Lifelong Learning: A Review of Heutagogical Practice and Self-Determined Learning. The International Review of Research in Open and Distributed Learning, 13(1), 56-71.
3. Mayer, R. E. (2020). Evidence-based principles for how to design effective instructional videos. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, *10*(2), 229-240.
4. Choi, Y., & Anderson, W. J. (2016). Self-Directed Learning with Feedback. *Journal of College Science Teaching*, *46*(1), 32-38.
5. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). *Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day*. International Society for Technology in Education.
6. Garrison, D.R., & Vaughan, N.D. (2008). Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines. San-Fransisko: Jossey-Bass. 12-14.
7. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. *American Psychologist*, *55*(1), 68-78.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 94

SAYFIDDIN QUTUZ TARIXINING YANGI SAHIFALARI

Atajanov G'ulomjon Urinboyevich, Oriental universiteti magistranti, Respublika ma'naviyat va ma'rifat markazi Xorazm viloyati bo'limi bosh mutaxassisi

NEW PAGES OF THE HISTORY OF SAIFIDDIN KUTUZ

Atajanov Gulomjon Urinboyevich, master's student of Oriental University, chief specialist of the Khorezm regional branch of the Republican Center for Spirituality and Enlightenment

НОВЫЕ СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ САЙФИДДИНА КУТУЗА

Атажанов Гуломжон Уринбоевич, магистр университета Oriental, главный специалист Хорезмского областного филиала Республиканского центра духовности и просветительства

https://orcid.org/0009-0002-9843-4255

e-mail: gulomjonotajonov@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada Yevroosiyo mintaqasining mo'g'ullar tomonidan istilo etilishi, musulmon olamining so'nggi tayanchi bo'lgan Mamluklar davlatining tuzilishi, Sayfiddin Qutuzning tarix sahnasiga chiqishi va u boshchiligida Ayn Jalut jangidagi tarixiy g'alaba haqida mulohazalar qayd etilgan.*

Kalit so'zlar: *Anushteginiylar, Jaloliddin Manguberdi, Ayyubiylar, Maqriziy, Mahmud ibn Mamdud, Shajar at-dur, Ayn Jalut, Xulogu, Kitbug'a, Beybars Bunduqdoriy.*

Abstract: *The article discusses the Mongol conquest of the Eurasian region, the establishment of the Mamluk state as the last stronghold of the Muslim world, the rise of Sayf al-Din Qutuz to the historical stage, and the historic victory under his leadership at the Battle of Ain Jalut.*

Key words: *Anushteginids, Jalaliddin Manguberdi, Ayyubids, Maqrizi, Mahmud ibn Mamdud, Shajar at-Dur, Ain Jalut, Khulagu, Kitbuga, Baybars Bunduqdari.*

Аннотация: *В статье упоминается завоевание Евразийского региона монголами, образование государства мамлюков, последнего оплота мусульманского мира, появление на арене истории Сайфиддина Кутуза и историческая победа в битве при Айн-Джалуте под его руководством.*

Ключевые слова: *Ануштегиниды, Джалалиддин Мангуберди, Айюбиды, Макризи, Махмуд ибн Мамдуд, Шаджар ат-Дур, Айн Джалут, Хулогу, Китбуга, Бейбарс Бундукдари.*

KIRISH (INTRODUCTION). 1219-yil Chingizxon va uning 3 o'g'li boshchiligidagi 150 ming kishilik mo'g'ul qo'shini Xorazmshohlar mamlakatiga yurish qiladi. Mamlakat "O'tror voqeasi" bahonasida boshlangan 1221-yilga kelib 4 qismga bo'lingan Chingizxon qo'shini tomonidan birin-ketin egallanadi. Dastlab O'tror, Xo'jand, Banokat, Jand, Yangikent, Borchig'likent, Sig'noq,

Buxoro, keyinchalik Samarqand, Gurganj va boshqa shaharlar zabt etildi. Bu shaharlar ichida faqatgina Gurganj va O‘tror shaharlari qariyb yarim yildan ziyodroq, Toliqon esa bir yildan ortiq vaqt davomida qamalga dosh bera oldi, xolos.

Mamlakat poytaxti Gurganch Chingizxonning topshirig‘iga ko‘ra, o‘g‘illari Chig‘atoy va O‘qtoy tomonidan qamal qilindi. Keyinchalik ularga Jo‘ji o‘z qo‘shinlari bilan qo‘shildi[1]. Bu paytda Alouddin Muhammad Abeskunga qochgan, Jaloliddin Manguberdi unga uyushtirilajak suiqasd haqida eshitib Temur Malik bilan Xurosonga qarab ketgan, Turkon xotun esa o‘z xizmatkorlari, nabiralarini olib vazir Muhammad ibn Solih bilan Mozandarondagi Ilal qal’asiga yashiringan edi[2]. Gurganch 7 oylik qamaldan so‘ng mo‘g‘ullar tomonidan egallanadi.

1221-yil Ilal qal’asida turgan Turkon xotun Subutoy boshchiligidagi mo‘g‘ullar tomonidan 15 kunlik qamaldan keyin taslim etiladi va Toliqonga, Chingizxon huzuriga yuboriladi[3]. Tadqiqochilar tomonidan esa o‘rganayotgan qahramonimiz Sayfiddin Qutuz mana shu davrda mo‘g‘ullar qo‘liga asir tushgani taxmin qilinadi[4].

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI (LITERATURE REVIEW). Sayfiddin Qutuz tarixi bilan bog‘liq ma’lumotlarni o‘rta asrlarning bir qator manbalarida uchratish mumkin. Afsuski, ushbu birlamchi manbalarning deyarli hech biri o‘zbek tiliga o‘girilmagan. Ayniqsa, Mamluklar davri tarixchilari asarlarida ma’lumotlar nisbatan batafsil taqdim etiladi. Umuman olganda, Sayfiddin Qutuz tarixiga oid manba va tadqiqotlarni quyidagi toifalarga ajratishimiz mumkin: 1.Musulmon manbalari; 2.Mo‘g‘ul manbalari; 3.Xristian manbalari; 5.Arman manbalari; 6.Suryoniy manbalar; 7.Zamonaviy tadqiqotlar[5].

Musulmon manbalari orasida Sayfiddin Qutuz haqidagi eng noyob va ishonchli ma’lumotlar **Abu Muhammad Taqiyuddin Ahmad Maqriziy**ning (1364-1442-yy.) **“As–suluk li-ma’rifat duval al-mulk”** (“Podsholarning davlatlarni bilish yo‘llari”), Maqriziyning shogirdi **Ibn Tangriberdi**ning (1411-1470-yy.) **“An-Nujum al-zahira fi muluk Misr val-Qohira”** (“Misr va Qohira shohlarining yorqin yulduzlari”), **Shihabiddin Fazlulloh Al-Umariy**ning (1300-1348) **“Masalik ul absor fi mamalik al-Amsar”** *(Mamlakatlarning yirik shaharlarini tavsiflash yo‘llari)*, **Shihobiddin Ahmad Ali Al-Qalqashandi** tomonidan yozilgan **“Kitab Subh al-a sha fi sinaat al-insha”**[6], shuningdek, **Abu Abdulloh Izzuddin Ibn Shaddad** (vaf.1285), **Abu Abdulloh Jamoladdin Muhammad ibn Vosil** (1208-1298), **Beybars al-Mansuriy** (vafoti 1325-yil), **Abu Abdulloh Shamsuddin Muhammad ibn Ahmad Zahabiy**, **Ibn Asir, Sibt ibn al Javziy, Sayfiddin Davodoriy, Ibn Kasir**, **Ibn Holdun**, **Mirxond** hamda **Xondamir** asarlarida biz tadqiq qilayotgan davr va voqealar xususida ma’lumotlar keltirilgan[7].

Mo‘g‘ul amaldorlari topshiriqlari asosida tayyorlangan **Atomalik Juvayniyning** “Tarixi jahonkusho”, **Rashididdin Fazlulloh Hamadoniyning** “Jom’e at-tavorix”, **Qazviniyning** “Tarixi Guzida” asarlari, arman manbalari orasida **Ganjalik Kiragosning** “Arman tarixi”, **Vardapet Vardanning** “Jahon tarixi”, **Aknerlik Grigorning** “Kamonchi xalq tarixi” asarlari, suryoniy hamda xristian manbalari sifatida **Yosir Ilyos**, **Malatiy**[8]

[1] Alouddin Atomalik Juvayniy. Tarixi Jahonkusho (Jahon fotixi tarixi). Nazarbek Rahim tarjimasi, mas’ul muharrirlar H.Boltaboyev, M.Mahmudov. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2015. B. 164.

[2] Z.Bunyodov. Anushtagin Xorazmshohlar davlati (1097-1231)// A.Ahmad va M.Mahmud tarj.; Mas’ul muharrir; X.Sodiqov/. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Aabiyot va san’at nashriyoti, 1998. B. 189.

[3] Alouddin Atomalik Juvayniy. Tarixi Jahonkusho (Jahon fotixi tarixi). Nazarbek Rahim tarjimasi, mas’ul muharrirlar H.Boltaboyev, M.Mahmudov. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2015. B. 416.

[4] Altan Çetin. Celaleddin Mengüberdi’nin akrabasi moğolları yenen harzemşahlı bir mamlük sultanı Kutuz’un kökeni hakkında bazı tespitler.//Harzemşahlar ve etrafındaki dünya. – Bursa: EKIN, 2024. S. 316.

[5] Muhammed Said Güler. Moğol Istilası ve Ayniçalüt savaşı. Yüksek lisans tezi. – İstanbul, 2018. S. 1.

[6] https://kmu.edu.tr/kamam/bilgi/1362/4-memlukler-donem-kaynaklari

[7] Muhammed Said Güler. Moğol Istilası ve Ayniçalüt savaşı. Yüksek lisans tezi. – İstanbul, 2018. S. 1-36.

[8] Muhammed Said Güler. Moğol Istilası ve Ayniçalüt savaşı. Yüksek lisans tezi. – İstanbul, 2018. S. 37-47.

asarlariga ham bu davr tadqiqotchilari murojaat qilishi mumkin bo‘ladi.

XX-XXI asrlar davomida Sayfiddin Qutuz tarixiga oid ma’lumotlarni asosan arab, turk hamda Yevropa tadqiqotchilari asarlarida topish mumkin bo‘ladi. Yevropalik tadqiqotchi Mark Mersiyerning 1999-yil chop etilgan “Mamluk tarixi bibliografiyasi”da Mamluklar davri yuzasidan turli sohalar, xususan, boshqaruv, siyosiy, harbiy, iqtisodiy, numizmatik, madaniyat va san’at, arxitektura hamda adabiyotiga oid 4 mingga yaqin ilmiy tadqiqotlar katalogi taqdim etilgan[9].

Yurtimizda esa Sayfiddin Qutuz tarixiga bag‘ishlangan tadqiqot ishlari so‘nggi yillarda yuzaga kela boshladi. Biz uchun tanish bo‘lgan **Ziyo Bunyodovning “Anushtagin Xorazmshohlar davlati. 1097-1231”** asarida bir qator ma’lumotlar keltiriladi. Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori **Bekzod Abdirimovning “Ikki buyuk sarkarda yoxud Jaloliddindan Qutuzgacha”, “Sayfiddin Qutuz – so‘nggi zarba”** asarlari orqali O‘zbekistonda keng jamoatchilikka ushbu shaxsni batafsil tanishtirishning dastlabki yirik qadamlari bosildi. **Shahodat Ulug‘** tomonidan **“Xaloskor Sulton Sayfiddin Qutuz”** tarixiy romani bosilib, Sayfiddin Qutuz badiiy adabiyotda ham o‘z o‘rnini topa boshladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY). Maqolada tizimlashtirish, tarixiy-qiyosiy tahlil, tarixiy ma’lumotlarni umumlashtirish, xolislik tamoyili kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

MUHOKAMA (DISCUSSION). Sayfiddin Qutuzning kelib chiqishi haqidagi qarashlar. Qutuz so‘zining mazmuni borasidagi tahlillar. Sayfiddin Qutuzning dunyoga kelishi va oilasi bilan bog‘liq ma’lumotlarda ayrim chalkashliklar mavjud. Umuman Sayfiddin Qutuzning dunyoga kelishi va oilasi xususida eng asosiy ma’lumotni Maqriziyning “As-suluk fiy ma‘rifa duval al-muluk” asarida, shuningdek, Ibn Tangriberdi, Zahabiy, Ibn Xaldun, Suyutiy[10], Abdulloh Yununiy, An-Nuvayriy, Al-Ayniy[11]larning asarlarida uchratish mumkin. Ularga ko‘ra Sayfiddin Qutuz Anushteginiylar sulolasining vakili bo‘lib, uning to‘liq ismi Mahmud ibn Mamdud Sayfiddin Muzaffar Qutuzdir. Manbalarda otasi Jaloliddin Manguberdining amakisi, onasi esa opasi ekanligi keltiriladi[12]. Qutuzning otasining kimligi haqida fikr bildirilar ekan, turkiyalik tadqiqotchi Altan Chetin sulton Alouddin Muhammad Xorazmshoh qizlaridan birini Mamdud ismli qarindoshiga turmushga bergani, Qutuzning otasi Mamdud Alouddin Muhammadning inisi bo‘lgan Tojiddin Alishoh, Yunus xon, To‘g‘an tug‘di yoki Malikshohning, yo mazkur xonadonga mansub boshqa bir shaxsning o‘g‘li bo‘lishi mumkinligi haqida[13] *aytadi*. Qutuzning onasi sifatida esa Xonsulton bir necha joyda qayd etiladi. Xonsultonning Samarqand xoni Usmonning xotini bo‘lganligi, Usmonning Xonsultonga qo‘pol munosabatidan keyin – 1212-yil Samarqand Alouddin Muhammad tomonidan egallangani ma’lum. Juvayniyga ko‘ra, mo‘g‘ullar istilosidan keyin Chingizxon 1221-yil Ilal qal’asidan keltirilgan Turkon xotun va oilasini, aynan Xorazmshoh qizlarining ikki nafarini Chig‘atoyga asir sifatida beradi. Nasaviy esa Xonsulton Jo‘jiga berilganini qayd etadi[14]. Ayrim ma’lumotlarga ko‘ra, keyinchalik Jo‘ji va Xonsultondan Oltin o‘rdaning

[9] https://www.academia.edu/34772375/An_mamluk-_history_bibliography_pdf

[10] B.Abdirimov, W.Sajjad. Sulton Jaloliddin Xorazmshoh Pokistonda / Sultan Jalaluddin Khuwarzam Shah In Pakistan. – Toshkent: Yoshlar mediaprint, 2021. B. 202.

[11] Altan Çetin. Celaleddin Mengüberdi’nin akrabasi moğolları yenen harzemşahlı bir mamlük sultanı Kutuz’un kökeni hakkında bazı tespitler.//Harzemşahlar ve etrafındaki dünya. – Bursa: EKIN, 2024. S. 316.

[12] Altan Çetin. Celaleddin Mengüberdi’nin akrabasi moğolları yenen harzemşahlı bir mamlük sultanı Kutuz’un kökeni hakkında bazı tespitler.//Harzemşahlar ve etrafındaki dünya. – Bursa: EKIN, 2024. S. 316.

[13] Altan Çetin. Celaleddin Mengüberdi’nin akrabasi moğolları yenen harzemşahlı bir mamlük sultanı Kutuz’un kökeni hakkında bazı tespitler.//Harzemşahlar ve etrafındaki dünya. – Bursa: EKIN, 2024. S. 316.

[14] Altan Çetin. Celaleddin Mengüberdi’nin akrabasi moğolları yenen harzemşahlı bir mamlük sultanı Kutuz’un kökeni hakkında bazı tespitler.//Harzemşahlar ve etrafındaki dünya. – Bursa: EKIN, 2024. S. 316.

birinchi musulmon xoni Berkaxon tug‘iladi[15]. Manbalarda Xonsulton Jo‘ji vafotidan keyin mo‘g‘ullarga oid ma’lumotlarni Jaloliddinga yetkazib turgani haqida ham aytiladi[16].

Yuqoridagi ma’lumotlar asosida xulosa qilish mumkinki, Sayfiddin Qutuz Ilal qal’asida Turkon xotun bilan birga asirga tushadi va mo‘g‘ullar tomonidan Damashq qul bozoriga sotiladi. Dastlab uni Ibn Zaim ismli shaxs qul qilib oladi. Aynan mana shu shaxs sababli va ayyubiylarning ishonchli amiri Izaddin Oybek vositasida Qohiraga keladi. Tadqiqotlarda 1241–1242-yillarda Shomdagi harbiy harakatlarda mag‘lub bo‘lib, Bag‘dod xalifasi Mustansir Billohdan yordam olish uchun borgan xorazmliklarga sulton Jaloliddinning singlisining o‘g‘li bosh bo‘lgan sharqiy kuchlar Sherozdan kelib qo‘shilgani qayd etiladi[17].

Ibn Tangriberdi Mahmud ibn Mamdudga Qutuz nomi mo‘g‘ullar tomonidan berilganligi, bu so‘z esa “Quturgan it” degan ma’noni bildirishi yoziladi[18]. Sayfiddin Qutuz haqidagi rivoyatlarda esa Qutuzning asl ismi Mahmud ekanligi keltirilgan. Jumladan, Yununiy, Nuvayriy, Tangriberdilar keltirgan rivoyatga ko‘ra, Qutuzning ilk xojasi bo‘lgan Ibn Zaim kunlarning birida uni kaltaklab, oziq-ovqat bermay jazolaydi. Xojasi undan: “Ota-onang kofir emasmi?” – deganida Qutuz: “Yo‘q, men musulmon o‘g‘liman, Xorazmshoh Muhammad qizining o‘g‘liman. Men podshohlar avlodidanman, ismim Mahmud, otamning ismi Mamdud. Men bir kuni Misrga borib, Mo‘g‘ullarni yengaman”, – deb javob beradi[19]. Sayfiddin Qutuzga berilgan Qutuz so‘zining ma’nosi haqida Bekzod Abdirimovning “Sayfiddin Qutuz – so‘nggi zarba” asarida yangicha fikrlar ilgari suriladi. Xususan, *Qutuz* so‘zining kelib chiqishi turkiycha bo‘lib, so‘zning o‘zagi bo‘lgan *“qut”*dan olingan va bu odatda “baraka” so‘zi bilan qo‘shma so‘z sifatida ishlatiladi. Shu bilan birga, *“qut”* so‘zi “Qut-li”, “Qut-lug‘”, “Qut-lov” kabi so‘zlarning o‘zagi bo‘lib ham keladi[20]. Xalqimizda bugungi kunda ham “Qut” o‘zagiga qurilgan ismlar uchraydi – Qutlibika, Qutlimurod va hokazo. Shunday ekan, aytish mumkinki, Mahmud ibn Mamdudga mo‘g‘ullar tomonidan berilgan Qutuz nomi “Quturgan it” ma’nosida emas, “Baraka”, “Baxt” ma’nosida qo‘llanilgan bo‘lishi haqiqatga yaqin.

Ayyubiylarning parchalanishi va Mamluklar davlatining tashkil topishi. XII asrning 70-yillarida Salohiddin Ayyubiy sa’y-harakatlari bilan Misr, Yaqin Sharq, Arabiston yarim oroli hududlarida vujudga kelgan Ayyubiylar davlati salibchilarga qarshi kurashdagi g‘alabalari bilan tarixda katta iz qoldirdi. Biroq Salohiddin Ayyubiyning vafotidan so‘ng uning farzandlari va qarindoshlari tomonidan hokimiyat uchun kurash, mulk va toj talashuvi davlatni inqiroz sari olib keldi. Dastlab Qohirada Aziz Usmon, Damashqda Afzal ibn Salohiddin, Halabda Zohir bir-biridan mustaqil hukm yuritadilar. XIII asrning birinchi yarmi esa o‘zaro taxt talashuvlari bilan o‘tadi. Faqatgina Halab 1260-yilgacha Salohiddinning vorislari qo‘lida qoldi. Misr 1250-yilga kelib mamluklar qo‘l ostiga o‘tib ketgandi[21].

XIII asrning ikkinchi choragiga kelib esa G‘arbda salibchilar qayta uyg‘onayotgan, musulmon yerlariga qayta hujum qilayotgandi. Sharqda tarqoq Rum saljuqlari hamda Xorazmshohlar davlati kuchayib kelayotgan mo‘g‘ullar ta’sirida Yaqin Sharqdagi siyosiy jarayonlarga ko‘proq aralasha boshladilar. Ayniqsa, Jaloliddin Manguberdining vafotidan keyin, xususan, 1237–1246-yillarda uning

[15] B.Abdirimov, W.Sajjad. Sulton Jaloliddin Xorazmshoh Pokistonda / Sultan Jalaluddin Khuwarzam Shah In Pakistan. – Toshkent: Yoshlar mediaprint, 2021. B. 202.

[16] Altan Çetin. Celaleddin Mengüberdi’nin akrabasi moğolları yenen harzemşahlı bir mamlük sultanı Kutuz’un kökeni hakkında bazı tespitler.//Harzemşahlar ve etrafındaki dünya. – Bursa: EKIN, 2024. S. 317.

[17] D.Sabri Salim. al-Atrok al-Khwarezmiyun fi-sh-sharqi-l-adna-l-islami. – Cairo, 2000.

[18] Altan Çetin. Celaleddin Mengüberdi’nin akrabasi moğolları yenen harzemşahlı bir mamlük sultanı Kutuz’un kökeni hakkında bazı tespitler.//Harzemşahlar ve etrafındaki dünya. – Bursa: EKIN, 2024. S. 314.

[19] Altan Çetin. Celaleddin Mengüberdi’nin akrabasi moğolları yenen harzemşahlı bir mamlük sultanı Kutuz’un kökeni hakkında bazı tespitler.//Harzemşahlar ve etrafındaki dünya. – Bursa: EKIN, 2024. S. 315-316.

[20] А. Мадвалиев. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти” Тошкент. 2020. - Б. 391.

[21] SH.Vohidov. Sharqning mashhur sulolalari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. - B. 218.

harbiy kuchlari Yaqin Sharqda muhim rol o‘ynadi. Bu davrda barcha Xorazm harbiy kuchlariga amir Muhammad Barakatxon ibn Davlat Malik rahbarlik qiladi. Uning qarorgohi Harron qal’asi edi[22]. Hisn Kayfdagi ayyubiy hukmdor Malik Solih ularni o‘zining Raqqa, Saruch, Xarran va Urfa kabi Ko‘niya saljuqiylari bilan chegaralarga joylashtiradi. Malik Solih Ayyubiy amirliklari ichida ko‘zga ilinmaydigan chekka hududdagi amirlik darajasidan keyinchalik Misr hukmdori darajasigacha ko‘tariladi. Bu darajaga ko‘tarilishida xorazmlik harbiy qismlar muhim rol o‘ynaydi.

1238-yil Misr hukmdori Malik Komil vafot etishi natijasida ayyubiylar o‘rtasida ichki urushlar qizib ketadi. Malik Komilning o‘g‘li Malik Odil taxtga o‘tiradi. Xorazmliklar tomonidan qo‘llab-quvvatlangan Malik Solih taxtni tortib olishga kirishdi. 1240-yil aprel oyida Malik Solih Misr hukmdori bo‘lgan akasi Malik Odilga qarshi harakat boshladi va o‘sha yili Misr poytaxti Qohirani egallab, o‘zini Misr hukmdori deb e’lon qiladi. Malik Solih shundan boshlab xorazmliklardan iborat yollanma qo‘shinning harbiy quvvatidan foydalanish ahamiyati va samarasini tushungan holda, ularning O‘rta Yer dengizi qirg‘oqlari va Misrga ko‘chib kelishlarini rag‘batlantiradi.

1249-yili Mansura shahri yaqinida salibchilar bilan bo‘ladigan jangga tayyorgarlik davomida Malik Solih kasallik tufayli vafot etadi. Malik Solihning xotini Shajaratud-Dur hukmdorning vafot etganligini sir saqlab, uning Hisn Kayfda hokimlik qilayotgan o‘g‘li Turonshohni chaqirtiradi va urushni muvaffaqiyatli yakunlaydi. Shajaratud-Durning uddaburonligi sababli 1250-yili Malik Solih o‘rnini o‘g‘li Turonshoh egallaydi. Turonshoh ham mamluklar (ayrim manbalarda Farisuddin O‘qtoy, ayrimlarida Beybars) qo‘li bilan o‘ldiriladi. Hokimiyat amalda Shajaratud-Dur qo‘liga o‘tadi. Juma namozlarida minbardan turib, xutbaga musulmonlarning abbosiy xalifasi haqiga qilingan duolardan keyin Shajaratud-Durning nomi qo‘shib o‘qila boshladi. Biroq ko‘p o‘tmay uning hukmronligiga qarshi barcha joylarda g‘alayonlar boshlanadi. Xalq musulmonlar boshida ayol kishi turganidan norozi edi. G‘alayonlardan sakkiz kun o‘tib, Shajaratud-Dur taxtdan voz kechdi va Mu’iz mamluklari amiri Izzaddin Oybekka turmushga chiqdi. Bu nikoh Shajaratud-Durga Misr taxtini norasmiy bo‘lsa-da egallash huquqini berardi.

Izzaddin Oybek 1250–1257-yillarda Misrni boshqardi. Uning haqiqiy ma’noda hukmroniligiga mamluklardan O‘qtoy va Beybarslarning Misrdagi katta mavqei to‘sqinlik qilmoqda edi. Ayni vaqtda Suriya ayyubiylari Misrdagi mamluklar davlatini tan olmasdan unga qarshi kurashadilar, biroq ularga qarshi kurashlar jarayonida Izzaddin Oybekning obro‘si osha boradi. Izzaddin Oybekning Bahriy mamluklari va Shajaratud-Dur ta’siridan qutilishida o‘zi tomonidan tuzilgan “Mu’iz mamluklari” (Oybek mamluklari) guruhining o‘rni katta bo‘ladi. Bu guruhda xorazmliklar ko‘pchliklni tashkil qilar edilar.

Sayfiddin Qutuzning hokimiyatga kelishi. Ayn Jalut jangi. Izzaddin Oybekning mustaqil davlat boshqarishida, Bahriy mamluklaridek katta tayanchga ega bo‘lgan malika Shajaratud-Durning aralashuvini tugatishda “Muizz mamluklari” guruhining o‘rni katta bo‘ldi. Mana shu mamluklarga Sayfiddin Qutuz boshchilik qiladi. Misr sultoni malikaning imkoniyatlarini qisqartirish uchun uning tayanchi bo‘lgan Bahriy mamluklari sardori Farisuddin O‘qtoyni yo‘q qildi. Shundan so‘ng yana bir mamluk sarkardasi Beybars boshchiligidagi Bahriy mamluklari tarqalib, Misrni tashlab, Suriyaga chiqib ketadilar. Ko‘p o‘tmay 1257-yili malika Shajaratud-Dur tomonidan uyushtirilgan fitna natijasida Izzaddin Oybek o‘ldiriladi. Sayfuddin Qutuz va Nuriddin Ali (Izzaddin Oybekning boshqa xotinidan tug‘ilgan o‘g‘li) fitna sababchisi bo‘lgan malika Shajaratud-Durni qatl qildiradi. Sayfiddin Qutuz boshchiligidagi Muizz mamluklari Oybekning fojeali o‘limi sabab bo‘sh qolgan taxtga uning o‘n besh yoshli o‘g‘li Nuriddin Ali ibn Muizz Oybekni chiqarish kerak, degan xulosaga keldilar. 1257-yil Nuriddin Alini taxtga o‘tqazdilar va unga Malik Mansur Ali laqabini

[22] Бунятов .З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов 1097 – 1231 гг. – Баку: Элм, 1999. – С. 115.

berdilar. Ayrim mamluklar yosh bolani sulton deb e'tirof etishdan bosh tortdilar va ularning noroziliklari sabab bir necha tartibsiz qo'zg'olonlar sodir bo'ldi. Taxtga yoshi kichik bo'lgan bolaning o'tirg'izilishidan maqsad – vaqtdan yutish bo'lib, shu fursat ichida mamluklarning boshliqlaridan biri saltanat taxtini egallashi kerak edi. Qutuz endi davlatni rasmiy ravishda boshqarishga qaror qilib, yosh shahzodani taxtdan tushiradi va shu tariqa 1259-yilda Misr diyori hukmdoriga aylandi. Mamlakatdagi katta amirlar ham uning sultonligiga rozi bo'ldilar. Va uni podshoh taxtiga o'tqizib, "Muzaffar" nomi bilan chaqira boshladilar[23].

Sayfuddin Qutuz mamlakat ichkarisida tinchlikka erishgan bo'lsa-da, tashqi siyosatda ancha ehtiyotkor edi. Chunki, bu paytga kelib mo'g'ullar Bag'dodni egallab, saltanat chegarasiga yaqinlashib qolgandi.

Shunday paytda Misrga Xulagu tomonidan 40 nafardan iborat elchilar guruhi yetib keladi. Sayfuddin Qutuz barcha amaldorlari, ulamolar, vazirlar va qo'shinboshilarni chaqirib Oliy Kengash yig'adi[24]. Yig'ilishda mo'g'ullarning yengilmasligi haqidagi turli rivoyatlar og'izdan-og'izga o'tib kelayotgani xalq kabi majlis ishtirokchilarini ham ko'ngliga qo'rquv solgan edi. Yig'ilishda xorazmlik amir Nosiriddin Muhammad Ximriy ham mo'g'ullarning va'dalariga ishonib bo'lmasligini ta'kidlaydi. Qutuz yig'ilishda mo'g'ullarga qarshi urush e'lon qiladi. Qutuz 4 nafar mo'g'ul elchilarini qatl qildirib, birining boshini Jabal qal'asi tagidagi Xayl bozoriga, yana birining boshini Zuvayl darvozasiga, uchinchisinikini Nasr darvozasiga va to'rtinchisinikini Raydoniya darvozasiga ostirdi.

Oxir-oqibat, 1260-yil 3-sentabr kuni Sayfiddin Qutuz boshchiligidagi Misr qo'shini Falastindagi Ayn-Jalut maydonida Kitbug'a boshchiligidagi mo'g'ul lashkari bilan to'qnashadi.

Jang arafasida Mamluk askarlarining ruhi baland bo'lsa ham, amirlarning hadik va qo'rquvi kuchli bo'lgan va iloji boricha mo'g'ullar bilan urush qilishni istashmagan. Sayfiddin Qutuz jang qilishini istamagan amirlarni darra bilan jazolagan va deyarli har bir muhim pallalarda jangovar nutqlar qilib qo'shinni olg'a boshlagan.

Ayn Jalut maydoniga kirib kelgan Qutuz maydon atrofidagi chakalakzorlarga qo'shinlarni yashirishga va pistirmalar qo'yishga muvaffaq bo'ladi. Mo'g'ullarda Qutuzning pistirmadagi qo'shini haqida ma'lumotlar yo'q edi. Jang mo'g'ullarning Beybars qo'shiniga hujumi bilan boshlanadi. Qo'shinining asosiy qismi esa Qutuzning jangga kirish ishorasini kutib turar edi. Rejaga ko'ra, dovullar va boshqa cholg'u asboblari chalinib, ishora berilganda Beybars armiyasi o'zlarini qochayotgan ko'rsatib, vodiyning ichkarisiga chekinadi. Mo'g'ullar esa tuzoqni sezmasdan ularning ortidan ta'qib qilib, vodiyning ichkarisida yashiringan katta qo'shin tomon qarab boradilar. Keyin esa burg'u va dovullar chalinib yashiringan qo'shin quvib kelayotgan mo'g'ullarning atrofini o'rab olishadi. Hatto mo'g'ul qo'shini orqasini o'rab olishga ham muvaffaq bo'ladilar. Nihoyat mo'g'ul qo'shini jang maydonini tashlab ketishdan boshqa chora topolmaydi. Jang mamluklarning to'liq g'alabasi bilan tugaydi. Atrofdagi qamishzorga yashiringan mo'g'ullar ham mamluklar tomonidan yo'q qilinadi.

Qutuzning armiyasi bir necha hafta ichida butun Shomni mo'g'ullardan tozalashga muvaffaq bo'lishdi va Qutuz, o'n yillik parokandalikdan so'ng Misr va Shomning birlashganligini e'lon qildi. Misr, Falastin va Shomning barcha shaharlaridagi masjidlarda Qutuz nomi xutbaga qo'shildi.

Sayfiddin Qutuz Shomda tartib o'rnatib, o'z qo'shini bilan 1260-yili Qohiraga yo'lga chiqadi. Misrda esa sulton Sayfiddinni kutib olishga katta tayyorgarlik ko'rilayotgan edi. Qohira devorlari bo'ylab bezaklar o'rnatilgandi. Qusayrga yetib kelganida sulton shu yerda to'xtadi. Qo'shinning boshqa qismi esa Misrning sharqiy viloyatidagi Solihiyyada chodir tikladi. Ana shu damlarda Sayfiddin Qutuz va Beybars Bunduqdoriy o'rtasidagi munosabatlar taranglashdi. Chunki, Sayfiddin Qutuz Beybarsga va'da qilingan Halabni bermagan edi. O'zining jasurligi va hiyla-

[23] Fatih Güzel Hülya Karababa Çakir. Kuruluş devrinde bir memluk sultani: Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz. Karefad. Tezis. Cilt: 7, Sayi: 2, Ekim, 2019. – S. 256.

[24] Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1946. Т. III. – С. 57.

nayranglari bilan tanilgan Beybars Bunduqdoriy o‘z ittifoqdoshlari bilan Solihiyya yaqinidagi Qusayr shahri atroflarida ov qilishni rejalashtirgan Sayfiddinni o‘ldirish uchun otlandilar. Ovga otlanayotgan Qutuzga Beybarsning ishorasi bilan hujum qildilar va bir necha bor xanjar urib qatl etdilar. Beybars Bunduqdoriy shu bilan hokimiyatni o‘z qo‘liga oldi.

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS).

Asosini turkiy xalqlar tashkil etgan mamluklar ta’siri ostida Misr va Yaqin Sharq mintaqasida yangi bir davlatning yuzaga kelishi, Sayfiddin Qutuzning tarix sahifasida paydo bo‘lishi, Ayn Jalut jangi va undagi g‘alabani nafaqat turkiy va musulmon xalqlari uchun, balki butun dunyo tarixidagi hal qiluvchi hodisa deb baholash mumkin. Chunki bu ulkan g‘alaba faqat islom olamini qutqarib qolmadi, Yevropa dunyosini va Yevropa madaniyatini ham mo‘g‘ullar bosqinidan qutqarib qoldi. Aks holda mo‘g‘ullar Misrdan so‘ng Sitsiliya va Gibraltar orqali Yevropaga o‘tib borgan bo‘lar edi[25];

Shuningdek, mazkur g‘alaba natijasida Misr davlati qayta birlashib, o‘rta asrlardagi eng gullagan davrni boshdan kechirdi, Sharqning ilm-fan, madaniyat markaziga aylandi;

Bir necha asr mobaynida Misr Mamluklar davlati Islom dini himoyachisi hamda markazi sifatida mavjud bo‘ldi.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR:

1. Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti. / Kamol Matyoqubov tarjimasi./ – T.: O‘zbekiston, 2006. – 384 b.
2. Alouddin Atomalik Juvayniy. Tarixi Jahonkusho (Jahon fotihi tarixi). Nazarbek Rahim tarjimasi, mas’ul muharrirlar H.Boltaboyev, M.Mahmudov. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2015. 504 b.
3. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1946. Т. III., 337 с.
4. Altan Çetin. Celaleddin Mengüberdi’nin akrabasi moğolları yenen harzemşahlı bir mamlük sultanı Kutuz’un kökeni hakkında bazı tespitler.//Harzemşahlar ve etrafındaki dünya. – Bursa: EKIN, 2024. 418 s.
5. Abdirimov B. W.Sajjad. Ikki buyuk sarkarda yoxud Jaloliddindan Qutuzgacha. – Toshkent: Yoshlar mediaprint, 2021. 248 b.
6. Bunyodov Z. Anushtagin Xorazmshohlar davlati (1097-1231)/A.Ahmad va M.Mahmud tarj.; Mas’ul muharrir; X.Sodiqov/. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Aabiyot va san’at nashriyoti, 1998. 256 b.
7. Sabri Salim D. Al-Atrok al-Khwarezmiyun fi-sh-sharqi-l-adna-l-islami. – Cairo, 2000.
8. Fatih Güzel, Hülya Karababa Çakir. Kuruluş devrinde bir memluk sultani: Melikü’l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz. Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi. Tezis. Cilt: 7, Sayi: 2, Ekim, 2019. 256 s.
9. Muhammed Said Güler. Moğol Istilası ve Ayniçalüt savaşı. Yüksek lisans tezi. – İstanbul, 2018. 394 s.
10. Rajabov Q., Amonova F., Qandov B. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: “Ochun” nashriyoti, 2024. 512 b.
11. Vohidov Sh. Sharqning mashhur sulolalari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. 624 b.
12. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энцклопедияси Давлат илмий нашриёти” Тошкент. 2020. 592 b.
13. Али Муҳаммад ас-Соллобий. Султон Сайфиддин Қутуз ва Айн-Жалут жанги. – Қоҳира, 2009. 422 b.
14. URL:https://kmu.edu.tr/kamam/bilgi/1362/4-memlukler-donem-kaynaklari
15. URL:https://www.academia.edu/34772375/An_mamluk_history_bibliography_pdf

[25] Али Муҳаммад ас-Соллобий. Султон Сайфиддин Қутуз ва Айн-Жалут жанги. – Қоҳира, 2009. - Б. 125.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:1:111:378 (575.1)

YUSUF XOS HOJIBNING SIYOSIY FALSAFASI "UCHINCHI RENESSANS" KONSEPSIYASI TALQINIDA

Turabova Sevara Kattaqulovna, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi dotsenti

YUSUF KHASS HAJIB'S POLITICAL PHILOSOPHY IN THE INTERPRETATION OF THE 'THIRD RENAISSANCE' CONCEPT

Turabova Sevara Kattakulovna, Associate Professor of the Department "Social Sciences" of the Termez University of Economics and Service

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ ЮСУФА ХОС ХОДЖИБА В ИНТЕРПРЕТАЦИИ КОНЦЕПЦИИ "ТРЕТЬЕГО РЕНЕССАНСА"

Турабова Севара Каттакуловна, доцент кафедры "Социальные науки" Термезского университета экономики и сервиса

https://orcid.org/0000-0001-9028-6943
e-mail: turobova.sevara@mail.ru

Annotatsiya: *Mazkur maqola Yusuf Xos Hojib siyosiy tafakkurining "Uchinchi Renessans" konsepsiyasi doirasidagi o'rni va uning hozirgi davlatchilik modelini shakllantirishdagi ahamiyatini tahlil qilishga qaratilgan. Bugungi siyosiy jarayonlar nuqtayi nazaridan qaraganda, mutafakkirning fikrlari davlat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni mustahkamlash, adolat va qonun ustuvorligini ta'minlash, siyosiy rahbariyatning samaradorligini oshirish borasida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *Yusuf Xos Hojib, Qutadg'u bilig, Uchinchi Renessans, siyosiy tafakkur, davlat boshqaruvi, adolat, qonun ustuvorligi, ma'naviy tiklanish, siyosat, rahbar mas'uliyati.*

Abstract: *This article is dedicated to analyzing the role of Yusuf Khass Hajib's political thought within the framework of the "Third Renaissance" concept and its significance for the formation of the modern state structure. From the perspective of contemporary political processes, the thinker's ideas hold important theoretical and practical value for strengthening the relationship between the state and society, ensuring justice and the rule of law, as well as enhancing the effectiveness of political leadership.*

Keywords: *Yusuf Khass Hajib, Kutadgu Bilig, Third Renaissance, political thought, state governance, justice, rule of law, spiritual revival, politics, responsibility of leadership.*

Аннотация: *Настоящая статья посвящена анализу роли политического мышления Юсуфа Хос Хожиба в контексте концепции "Третий Ренессанс" и его значения для формирования современного государственного устройства. С точки зрения современных политических процессов, идеи мыслителя имеют важное теоретическое и практическое значение для укрепления взаимосвязей между государством и обществом, обеспечения справедливости и верховенства закона, а также повышения эффективности политического руководства.*

Ключевые слова: *Юсуф Хос Хожиб, Кутадгу Билик, Третий Ренессанс, политическое мышление, государственное управление, справедливость, верховенство закона, духовное возрождение, политика, ответственность руководителя.*

KIRISH. (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Global siyosiy jarayonlar va davlat boshqaruvi tizimlari tobora murakkablashib borayotgan hozirgi davrda O‘zbekiston “Uchinchi Renessans” g‘oyasi asosida siyosiy va ma’naviy tiklanish yo‘lidan bormoqda. Bu jarayon jamiyat taraqqiyotining konseptual asoslarini qayta shakllantirish, demokratik institutlarni mustahkamlash va davlat boshqaruvining samaradorligini oshirishni talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan, tarixiy merosga, ayniqsa, davlatchilik va adolat masalalariga oid mumtoz manbalarga murojaat qilishning ahamiyati ortib bormoqda.

Yusuf Xos Hojibning 1069 yili turkiy tilda yaratilgan “Qutadg‘u bilig” (Baxtga eltuvchi ilm) asari o‘z davrida Sharq-u G‘arbda dong taratgan asar bo‘lib, asarda davlat boshqaruvi va siyosiy tafakkur masalasiga doir o‘ziga xos konseptual qarashlar ham ilgari surilgan. Bu qarashlar yurtning sodiq davlat arbobi (U Qoraxoniylar davlatining “xos hojibi” davlat kotibi bo‘lgan) tomonidan bayon qilinganligi bilan diqqatni o‘ziga tortadi. Yusuf Xos Hojib o‘zining “Qutadg‘u bilig” asarida “ideal shaxs, jamiyat, davlat qanday shaklla nishi kerak, ideal shaxs fazilatlari qanday bo‘lishi lozim va bu fazilatga qanday qilib erishib bo‘ladi, mansab sohiblarining xususiy, shaxsiy hayoti va jamiyat hamda davlat manfaatlariga munosabati qay tartibda bo‘lishi shart”[3,16-b.] kabi muhim masalalarning falsafiy sistemasini yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan “Qutadg‘u bilig” asari nafaqat falsafiy-ma’rifiy, balki siyosiy-huquqiy ahamiyatga ham ega bo‘lib, hozirgi davlat boshqaruvi tizimi uchun muhim metodologik asos sifatida xizmat qilishi mumkin. Asarda adolatli hokimiyat, rahbar mas’uliyati, qonun ustuvorligi va jamiyat barqarorligi masalalari keng yoritilgan. Ushbu g‘oyalar bugungi kunda O‘zbekistonda olib borilayotgan davlat boshqaruvi islohotlari, siyosiy elita mas’uliyatini oshirish va xalqparvar davlat qurish jarayonlari bilan mutanosibdir. Yusuf Xos Hojib va uning “Qutadg‘u bilig” asari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar keng ko‘lamli bo‘lib, ular asosan falsafiy, huquqiy, ma’naviy va adabiy jihatdan o‘rganilgan. Shu bilan birga, asarning davlat boshqaruvi va siyosiy tafakkurga ta’siriga doir tadqiqotlar ham mavjud bo‘lsa-da, ular hozirgi global siyosiy jarayonlar va “Uchinchi Renessans” konsepsiyasi nuqtayi nazaridan to‘liq qamrab olinmagan bo‘lib, ularni chuqur tahlil qilish va ommalashtirish orqali ijtimoiy taraqqiyotga katta hissa qo‘shish mumkin.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). “Qutadg‘u bilig” asari davlat boshqaruvi, siyosiy tafakkur va jamiyat mukammalligi haqidagi keng qamrovli nazariy qarashlarni o‘z ichiga olgan asar bo‘lib, asardagi asosiy g‘oyalar, xususan adolatli hukmronlik, qonun ustuvorligi, rahbar mas’uliyati va jamiyat barqarorligi masalalari bugungi kun siyosiy jarayonlari uchun ham dolzarbdir. “Uchinchi Renessans” konsepsiyasi doirasida ushbu masalalarni tahlil qilish Yusuf Xos Hojib merosining hozirgi davlatchilik modelini shakllantirishdagi ahamiyatini ochib beradi. Hususan, Yusuf Xos Hojib o‘z asarida davlat rahbarining asosiy vazifasi adolatni ta’minlash ekanini ta’kidlaydi. U hokimiyatni insonlar o‘rtasidagi tartib va barqarorlikni saqlash uchun zarur vosita sifatida ko‘radi. Uning ta’kidlashicha, adolatsiz hukmronlik inqirozga olib keladi, rahbarning bilimsizligi esa davlat zaiflashishiga sabab bo‘ladi:

Budunug‘ bilig birla basti begi,
Bilig bo‘lmasa ishka yaqmas o‘gi.
(Podshoh xalqni bilim bilan tutib turadi,
Bilimi bo‘lmasa ishga aqli yetmaydi).

Kuyar o‘t turur kuch yag‘usa kuyar,
Turu suv turur aqsa ne’mat unar.
(Zulm yonib turgan o‘tga o‘xshaydi, yaqinlashsa kuydiradi,
Adolat suv kabidir, oqsa ne’matlantiradi).

Zero, “Yusuf Xos Hojib na ideal, na qo‘l yetmas shohlikni emas, balki ma’rifatli shohlik g‘oyasini” [5, 33-b.] ilgari suradi. Bu g‘oyalarni hozirgi O‘zbekistondagi **“Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak”** [1] tamoyili bilan bog‘lash mumkin. Siyosiy rahbarning ma’naviy va intellektual salohiyatini oshirish, davlat idoralari faoliyatining samaradorligini ta’minlash

hamda davlat boshqaruvida shaffoflikni kuchaytirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar **Yusuf Xos Hojib tomonidan ilgari surilgan davlatchilik an’analariga uyg‘un**. Xususan, Yusuf Xos Hojib qonun va odillik hokimiyatning asosiy ustuni ekanini quyidagicha ta’riflaydi:

El artar to‘ru birla etlur ajun,
El eksur buch birla buzlur ajun.

(Adolat bilan el rohatlanadi, olam gullaydi,
Zulm bilan el inqiroz topadi, olam buziladi).

Bu nang‘ alg‘ug‘a bir kerak boy budun,
Budun bayliqing‘a to‘ru tuz qodun.

(Mol-dunyo olish uchun boy xalq kerak,
Xalq boy bo‘lishi uchun adolatli siyosat kerak).

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Hozirgi kunda O‘zbekistonda sud-huquq islohotlari doirasida huquqiy davlatni shakllantirish, inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish masalalariga katta e’tibor qaratilmoqda. Yusuf Xos Hojib fikricha, qonun faqat jazo vositasi emas, balki jamiyatning ma’naviy va siyosiy taraqqiyotini ta’minlovchi asosiy mezon hisoblanadi. Yusuf Xos Hojib davlat va jamiyat o‘rtasidagi ijtimoiy shartnoma g‘oyasini ilgari surib, hokimiyatning muvaffaqiyati xalqning qo‘llab-quvvatlashiga bog‘liq ekanini ta’kidlaydi.

Xalqqa rahbar, begga himmat lozimdur,
Himmat bilan birga muruvvat lozimdur [5, 33-b.], deydi u.

Zero**, “Kimning himmati bo‘lmasa u — o‘likdir”.**

Ma’lumki, “Uchinchi Renessans” g‘oyasi O‘zbekistonda ma’naviy va intellektual tiklanish jarayonini anglatadi. Bu jarayonda davlatchilik an’analari va milliy merosga asoslangan holda zamonaviy siyosiy modellarni ishlab chiqish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Yusuf Xos Hojibning siyosiy qarashlari hozirgi davlat islohotlari uchun muhim nazariy asos bo‘lishi mumkin. Adolatli davlat qurish, rahbarlarning intellektual salohiyatini oshirish, qonun ustuvorligini ta’minlash va xalqparvar davlat modelini shakllantirish kabi tamoyillar Yusuf Xos Hojib asaridagi asosiy g‘oyalardan biri bo‘lgani bois, uning qarashlari “Uchinchi Renessans” davridagi siyosiy jarayonlarga chuqur integratsiya qilinishga munosib.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Yusuf Xos Hojib siyosiy tafakkuri hozirgi davlatchilik modelini takomillashtirishda muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi. Uning adolatli hokimiyat, qonun ustuvorligi, rahbar mas’uliyati va davlat-jamiyat munosabatlari haqidagi qarashlari “Uchinchi Renessans” g‘oyasi doirasida O‘zbekistonning siyosiy modernizatsiya jarayoniga muhim hissa qo‘shishi mumkin. Shu bois, Yusuf Xos Hojibning siyosiy-huquqiy merosini chuqurroq tadqiq etish, uni hozirgi davlat boshqaruvi amaliyotiga tatbiq etish hamda tarixiy an’analar va zamonaviy siyosiy jarayonlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ochib berish bugungi siyosatshunoslik va davlat boshqaruvi sohasidagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini kelgusida amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 15.08.2017-yildagi F-5024-son Farmoyishi.
2. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig (To‘rtliklar). Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 1971. –16 B.
4. Muhamedov A. Yusuf Xos Hojibning Qutadg‘u bilig asaridagi ijtimoiy-falsafiy qarashlar. Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Andijon 2023.
5. Yoqubov A. Qutadg‘u biligda davlatchilik konsepsiyasi. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr., 1997. – B. 33
6. Turabova, S. K. (2022). Innovatsion tafakkur—jamiyatning barqaror rivojlanish mezoni. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(12), 424-429.
7. Turabova, S. (2023). Socio-historical and logical-gnoseological analysis of the art of dispute in the

TAMADDUN NURI

history of knowledge. Educational Research in Universal Sciences, 2(6), 73-87.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:101.9

AL-XORAZMIYNING "KITOB SURAT AL-ARZ" ASARIDAGI GEOGRAFIK VA ONTOLOGIK QARASHLAR

[1]Xandamova Ma'rifat Akramovna, Samarqand davlat chet tillar instituti professori, Falsafa fanlari doktori (DSc)
[2]Jantayev Maqsud Ibragimovich, Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi

GEOGRAPHICAL AND ONTOLOGICAL VIEWS IN AL-KHWARIZMI'S "KITAB SURAT AL-ARZ"

[1]Khandamova Ma'rifat Akramovna, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Professor, Doctor of Philosophy (DSc)
[2]Zhantayev Maqsud Ibragimovich, Independent researcher at the Samarkand State Institute of Foreign Languages

https://orcid.org/0009-0001-7684-2365
e-mail: marifathamdamova73@gmail.com

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ И ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В "КИТАБ СУРАТ АЛЬ-АРЗ" АЛЬ-ХОРЕЗМИ

[1]Хандамова Маърифат Акрамовна, профессор Самаркандского государственного института иностранных языков, доктор философских наук (DSc)
[2]Жантаев Максуд Ибрагимович, независимый научный исследователь Самаркандского государственного института иностранных языков

Annotatsiya: *Ushbu maqola Al-Xorazmiyning "Kitob surat al-arz" (Yerning surati kitobi) asaridagi geografik va ontologik qarashlarni tahlil qilishga bag'ishlangan. Asar, faqat geografiya fanining rivojiga emas, balki ilm-fan va tafakkur tarixiga ham muhim hissa qo'shgan asar sifatida alohida o'rin tutadi. Maqolada Al-Xorazmiy tomonidan ilgari surilgan geografik tasavvurlar va ularning ilmiy asoslari o'rganilib, Yerni tasvirlashda yuzaga kelgan ontologik savollar va falsafiy qarashlar tahlil qilinadi. Xorazmiy, avvalgi ilmiy merosdan foydalangan holda, o'z davridagi geografik bilimsizliklarni bartaraf etishga intilgan va ilmiy sohalarni bir-biriga yaqinlashtirgan.*

Kalit so'zlar: *Al-Xorazmiy, kitob surat al-arz, geografiya, ontologik qarashlar, ilmiy tafakkur, falsafa, ilmiy meros, kartografiya.*

Abstract: *This article is devoted to the analysis of geographical and ontological views in Al-Khwarizmi's work "Kitab Surat al-Arz" (Book of the Image of the Earth). The work occupies a special place as a work that made an important contribution not only to the development of geography, but also to the history of science and thought. The article studies the geographical ideas put forward by Al-Khwarizmi and their scientific foundations, and analyzes the ontological questions and philosophical views that arose in*

describing the Earth. Al-Khwarizmi, using the previous scientific heritage, sought to eliminate the geographical ignorance of his time and brought scientific fields closer together.

Keywords: *Al-Khwarizmi, "Book Surat al-Arz", geography, ontological views, scientific thought, philosophy, scientific heritage, cartography.*

Аннотация: *Статья посвящена анализу географических и онтологических воззрений в "Китаб Сурат аль-Арз" (Книге об изображении Земли) Аль-Хорезми. Труд занимает особое место как труд, внесший значительный вклад не только в развитие географии, но и в историю науки и мысли. В статье рассматриваются выдвинутые Аль-Хорезми географические концепции и их научные основы, а также анализируются онтологические вопросы и философские взгляды, возникшие при описании Земли. Используя предшествующее научное наследие, Аль-Хорезми стремился устранить географическое невежество своего времени и сблизить научные области.*

Ключевые слова: *Аль-Хорезми, "Книга Сурат аль-Арз", география, онтологические взгляды, научная мысль, философия, научное наследие, картография.*

KIRISH. Al-Xorazmiy (780-850) o‘rta asrlarning eng mashhur ilmiy figuralaridan biri bo‘lib, uning geografiya va matematikaga qo‘shgan hissasi insoniyat tarixida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Xorazmiy ilm-fan tarixida juda katta meros qoldirgan shaxs bo‘lib, uning eng muhim asarlaridan biri "Kitob surat al-arz" (Yerning surati kitobi)dir. Ushbu asar, faqat geografiya sohasida emas, balki tafakkur tarixida ham muhim o‘rin tutadi, chunki unda Yerni tasvirlash orqali uning shakli, hududlari, tabiiy xususiyatlari va insoniyat bilan aloqasi masalalari yoritilgan. Xorazmiy bu asarida geografik tasavvurlarni aniq, ilmiy asosda taqdim etgan bo‘lsa, shuningdek, u ontologik savollarni ham o‘z ichiga oladi, ya’ni Yerning mohiyati, shakli va insoniyat bilan aloqasi haqida o‘ziga xos falsafiy qarashlarni ilgari suradi.

Maqolamizda, ushbu asarning ilmiy ahamiyatini va uning tarixiy kontekstini yoritishga harakat qilamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Xalifalikda savdo karvonlari Misr, Damashq, Marv va Kot kabi shaharlardan Chin va Hind mamlakatlariga borar edi. Mana shunday yaqin va uzoq ellarga bo‘ladigan safarlar, savdo va moliya ehtiyojlari faqat xalifalik mamlakatlarini, hatto uzoqlardagi noma’lum mamlakatlarni ham bilishni, ulardagi katta-kichik daryolar, buloqlar, quduqlar, ko‘llar, sahro va cho‘llar, tog‘ va qirlarni bilishi uchun geografik bilimlar albatta zarur edi. Hattoki shaharlardagi karvonsaroylarda sayyohlarning hikoyalarini yozib oluvchilar ham bo‘lar edi. Bu hikoyalar va yo‘l yozuvchilaridan to‘plangan ma’lumotlar keyinchalik geografik asarlar yozilishiga asos bo‘ldi. Shuni aytish lozimki, xalifalikda Xorazmiygacha mukammal geografik asar yozilmagan edi. Xalifa al-Ma’mun (813-833) davriga kelib ilk geografik asarlar yozilishi boshlandi.

Al-Xorazmiyning geografik, ontologik qarshlarini tahlil etishdan avval Xorazmiygacha bo‘lgan antik davr geografik tasavvurlari tarixiga to‘xtalib o‘tish lozim deb o‘ylaymiz.

Ko‘pgina qadimgi xalqlarning geografik bilimlari, asosan, aholi yashaydigan Yerning markazi hisoblangan o‘z mamlakatiga va ularning yaqin qo‘shnilariga tarqaldi. Jumladan, finikiyaliklar keng miqyosda geografik bilimlarga ega qadimgi xalqlardan biri hisoblanadi. Ularning kemalari O‘rtayer dengizi bo‘ylab hatto Atlantika okeanigacha suzib borishgan.

Qadimgi yunonlarning hamda Yevropa, Osiyo va Afrikaning ko‘plab mamlakatlari haqidagi geografik ma’lumotlarni Aristotelning "Meteorologika" asarida keltirilgan. Asarda mutafakkir o‘zining deterministik qarashlarini ilgari suradi, jumladan, atmosfera yog‘inlari, daryolarning hosil bo‘lishi, dengizlar va ulardagi oqimlar, shamollar va ularning hosil bo‘lishi, zilzilalar, vulqonlar haqida o‘ziga xos mulohazalar bildirgan.

Antik davr geografiyasini mubolag‘asiz yunonlarning geografiyasi deb qarash mumkin. Yunonlar tabiatan tirishqoq va sinchkov bo‘lib, olam tuzilishi, tabiat hodisalari, geografiya bilan juda erta

qiziqa boshlaganlar. Yunonlarning eng qadimgi yodgorliklari bo‘lgan Gomer (e.av. IX asr) va Gesiodning (e.av. IX asr) epos va dostonlarida geografik ma’lumotlardan ko‘rinadiki, ushbu mutafakkirlarning asarlarida ontologik muammolar ham o‘z aksini topgan.

Gomer Yerning obod qismi har tomondan Okean bilan o‘ralgan va Quyosh Okeandan chiqib Okeanga botadi, deb hisoblagan.

MUHOKAMA. Xorazmiyning ontologik qarashlari **“Kitob surat al-arz” (Yerning surati kitobi)** asarida keltirilgan bo‘lib, unda yerning shakli va uning hududlari haqidagi ma’lumotlar faqat geografik emas, balki ontologik savollarga ham tegishli ekanligini ham ko‘rishimiz mumkin. Shu o‘rinda Xorazmiy asarda “surat” so‘zini xarita ma’nosida ham ishlatgan.

Xorazmiy asarining to‘liq arabcha nomi “Kitob-u surati al-arz min al-mudun val-jibol val-bihor val-jazoir val-anhor istaxrajahu Abu Ja’far Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy min kitobi Jug‘rofiyo allazi allafahu Baytlimiyus al-Qalavziy” deb ataladi. Bunda “Surati al-arz” iborasi Ptolemey (II asr) asarining yunoncha nomi jumlasidan “yerni tasvirlash” ma’nosini bildiruvchi birinchi so‘zning tarjimasidir. Bu esa Ptolemeyning geografik asari bilan uzviy bog‘liqligidan dalolat beradi.

“Ptolemey geografiyasi” kartografiya tarixidagi muhim asar bo‘lib, u miloddan avvalgi II asrda ma’lum bo‘lgan dunyoning to‘liq atlasini taqdim etadi. Ushbu kitob batafsil xaritalar, eslatmalar va illyustratsiyalar bilan to‘liq original matnning tajribali tahrirlangan va izohli versiyasini taqdim etadi. Ushbu kitob o‘zining puxta o‘rganilishi va tarixiy ahamiyati bilan geografiya, kartografiya yoki qadimgi madaniyatlar tarixiga qiziqqan har bir kishi uchun o‘qishi lozim deb o‘ylaymiz.

“Kitob surat al-arz”asarining yozilgan yili keltirilmagan bo‘lsa-da, olimning hozirgi kungacha yetib kelgan arab tilidagi uchta asaridan biri hisoblanadi. Sharqshunos olim V.V.Bartoldning ko‘rsatishicha, uning yozilish yili 836-yildan keyin, yoki 847-yildan oldin bo‘lishi kerak, deb ta’kidlaydi. Xorazmiy asarining nomi Ptolemey “Geografiya”sining tarjimasi emasligi yirik sharqshunoslar tomonidan isbotlangan va asarning ilk nusxasida nomi “Rasm ar-rub’ al-ma’mur” ekanligi ham aytilgan. Ya’ni Ptolemeyning geografiyasi Xorazmiydan keyingina arab tiliga tarjima qilinganligi tarixiy manbalarda keltirilgan. Jumladan, xalifa Ma’mun davrida Ptolemeyning “Geografiya” asarini suryoniy tilidagi qayta ishlangan variantlaridan arab tiliga ilk tarjimalari amalga oshirilgan. Ptolemey “Geografiya”sining suryoniy tilidagi nusxalaridagi ma’lumotlar bir-biridan farq qilganligi u ma’lumotlarni qayta tekshirishga ehtiyoj tushadi.

NATIJALAR. Al-Xorazmiy VIII-IX asrlarda arab xalifaligida yashab, ilm-fan va madaniyat taraqqiy etgan bir davrda faoliyat yuritgan. Geografiyaga bo‘lgan qiziqish xalifalik hududining kengayishi va iqtisodiy ehtiyojlar bilan bog‘liq holda ortgan. Savdo karvonlari va yo‘lchilar orqali to‘plangan ma’lumotlar geografik asarlar yaratilishiga zamin hozirlagan.

Antik davrda yunon va rim olimlari geografik bilimlarni shakllantirgan. Aristotel, Gerodot, Eratosfen va Strabon kabi olimlar tabiat hodisalari va Yer shakli haqida fikr yuritganlar. Al-Xorazmiyning qarashlari ham shu ilm an’analarining ta’sirida bo‘lgan.

Al-Xorazmiyning “Kitob surat al-Arz” asari Ptolemey “Geografiya”sining ta’sirida yozilgan bo‘lib, u yer shakli va hududlari haqidagi ma’lumotlarni tasviriy va matematik yondashuv asosida bayon etgan. U yerni xarita orqali tushuntirishga harakat qilgan va geografiyani aniq fan sifatida shakllantirishga hissa qo‘shgan.

Asar ontologik nuqtayi nazardan tahlil qilinganda, yer shakli va hududlarining inson bilishi mumkin bo‘lgan haqiqat sifatida qaralishi ko‘zga tashlanadi. Al-Xorazmiyning geografik ma’lumotlari nafaqat yer shaklini aniqlash, balki inson jamiyati va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni anglashga yordam beradi.

Xorazmiyning asarlari va ilmiy yutuqlari Islom olamida geografiya va kartografiyaning rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Uning ishi keyingi asrlardagi olimlar uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan va jahon geografiya fanining shakllanishiga ulkan hissa qo‘shgan.

TAMADDUN NURI

XULOSA. Al-Xorazmiyning “Kitob surat al-arz” asari geografiya va tafakkur tarixida muhim o‘rin tutadi. Ushbu asar, o‘z davrining ilmiy yutuqlarini yoritib, Yerning shakli va hududlari haqidagi geografik ma’lumotlarni ilmiy va tasviriy usullarda bayon etgan. Al-Xorazmiy, Ptolemeyning “Geografiya” asaridan ilhomlanib, geografiyani aniq fan sifatida shakllantirishga hissa qo‘shdi va shu orqali ilm-fan rivojiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Asar, faqat geografik bilimlar bilan cheklanmay, Yerning ontologik mohiyati va insoniyat bilan aloqasini ko‘rib chiqadi, bu esa tafakkur tarixida yangi bir bosqichni boshlab berdi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Муҳаммад ибн Мусо Ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Тошкент, Фан, 1983, 276-277 бетлар. Яна қаранг: Ахмедов А. Муҳаммад ал-Хоразмий. Тошкент Ўзбекистон, 2011.
2. Булгаков П.Г. Беруни и Хорезми. Математика и астрономия в трудах ученых средневекового Востока. Ташкент, 1977, с. 117-122.
3. Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. Тошкент, 1981, 10-20 бетлар.
4. Файзуллаев О.Научное творчество Мухаммада ал-Хорезми. Ташкент, Фан, 1983, с.33.
5. Тўраев Б. International journal of philosophical studies andsocial sciences. ISSN-E: 2181-2047, ISSN-P: 2181-2039. http://ijpsss.iscience.uz/index.php/ijpsss Vol 2, Issue 4 2022.
6. Rizaev I. Liberalization of the social system: constructive and destructive aspects //TRANS Asian Journal of Marketing & Management Research. – 2021. – Т. 10. – №. 4. – С. 58-64.
7. Усмонов Ф.Н. Основные этапы развития научной рациональности //Theoretical & Applied Science. – 2017. – №. 11. – С. 181-184.
8. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – Т. 2. – №. 11. – С. 17-20.
9. Mavlanovna A.M. Symbolism In Art And Metaphorism, Metonymy As A Method Of Aesthetic, Spiritual-Psychological Assimilation Of Existence //Solid State Technology. – 2020. – Т. 63. – №. 6. – С. 3431-3437.
10. Husan M. Dialectics of Potentiality and Virtuality in Space and TIME //European Scholar Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 1. – С. 40-42.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UO'K: 821.111.091-21

AMIR TEMUR ISTILOLARI: QARASHLAR, IZLANISHLAR VA YONDASHUVLAR

Yaxshiyeva Zebo Rashidovna, Turon universiteti "Garb tillari" kafedrasi professori v.b., filologiya fanlari doktori

AMIR TEMUR'S CONQUESTS: VIEWS, RESEARCH AND APPROACHES

Yakhshieva Zebo Rashidovna, Acting Professor of the Department of "Western Languages" of Turan University, Doctor of Philology

ЗАВОЕВАНИЯ АМИРА ТЕМУРА: ВЗГЛЯДЫ, ИССЛЕДОВАНИЯ И ПОДХОДЫ

Яхшиева Зебо Рашидовна, профессор кафедры "Западные языки" университета Турон, доктор филологических наук

https://orcid.org/0009-0006-0973-6147
e-mail: zebona.sevinch@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada buyuk o'zbek sarkardasi Sohibqiron Amir Temur haqida olib borilgan ilmiy va tarixiy tadqiqotlar o'zaro qiyoslandi. Ayniqsa, Sh.Sh.Alauyevaning "Amir Temurning ma'rifiy-tarbiyaviy qarashlari" mavzusidagi ilmiy tadqiqoti rakursidan boshqa olimlar hamda sharqshunoslar asarlarida ilgari surilgan qarashlar ma'lum bir ketma-ketlikka keltirildi. Ilmiy izlanishlarni o'zaro qiyoslash, xronologik, tipologik qiyoslash asnosida yangi ilmiy xulosalar berishga intildik. Dunyo hamda sharq olimlari, xususan, o'zbek olimlarining Amir Temurni nafaqat sarkarda, balki kuchli tafakkur egasi, kuchli diniy va o'z davri mafkuraviy ilmlarining bilimdoni sifatidagi faoliyati "Temur tuzuklari" tahlilida ochib berildi. Ilmiy izlanishlardan oziqlangan adabiyotshunioslar faoliyatiga ham ushbu doirada to'xtab o'tildi.*

Kalit so'zlar: *Amir Temur, kontrast, Yildirim Boyazid, sharqshunoslik, temurshunoslik, Temur tuzuklari, imperiya.*

Abstract: *In this article compared the scientific and historical research conducted on the great Uzbek conqueror Sahibkiran Amir Temur. In Particular, Sh.Sh.Alauyeva's scientific study" the enlightened views of Amir Temur brought to a certain sequence the views advanced in the works of other scholars and Orientalists from her target. We sought to make new scientific conclusions on the basis of cross-examination of scientific research, chronological, typological comparison. The work of scientists of the world and the East, in particular Uzbek scientists, Amir Temur, not only as a leader, but also as a strong statesman, a strong religious and a connoisseur of the ideological Sciences of his time, was revealed in the analysis of the "Temur's structures". The activities of literati, fed by scientific research, were also interrupted in this framework.*

Key words: *Amir Temur, contrast, Yildirim Boyazid, Oriental Studies, Temur's laws , Empire.*

Аннотация: *В этой статье сравниваются научные и исторические исследования, проведенные о великом узбекском завоевателе Сахибкиране Амире Темуре. В частности, научное исследование Ш.Ш.Алауевой "Просвещенные взгляды Амира Темура" привело в определенную последовательность взгляды, изложенные в работах других ученых-востоковедов из ее круга. Мы стремились сделать новые научные выводы на основе перекрестного анализа научных исследований, хронологического, типологического сравнения. При анализе "структур Темура" была раскрыта работа ученых мира и Востока, в частности узбекских ученых, Амира Темура не только как лидера, но и как сильного государственного деятеля, сильного религиозного деятеля и знатока идеологических наук своего*

времени. Деятельность литераторов, подпитываемая научными исследованиями, также была прервана в этих рамках.

Ключевые слова: *Амир Темур, контраст, Елдирим Боязид, востоковедение, законы Темура, Империя.*

KIRISH. Zabardast tarixiy siymo, minglab tadqiqotlar manbai, badiiy asarlar bosh qahramoni, o‘zbek millati davlatchiligidagi eng ko‘zga ko‘ringan sarkarda Amir Temur faoliyati va hayot yo‘llari haqida ma’lumot beruvchi manbalarni o‘rganish tarix, adabiyot, iqtisod va san’at, huquq va siyosat kabi ko‘plab soha vakillarini qiziqtirishi shubhasiz.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Sh.Sh.Alauyevaning “Amir Temurning ma’rifiy-tarbiyaviy qarashlari” mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishi o‘ziga qadar yaratilgan qator ilmiy jabha vakillari izlanishlarini xronologik, tipologik hamda qiyosiy o‘rgangan holda Amir Temurning siyosiy faoliyati va imperiyasi to‘g‘risida yozilgan asarlar ikki guruh doirasida o‘rganiladi:

Birinchidan: buyuk Sohibqiron yuritgan siyosatga ijobiy munosabatda bo‘lgan, uni har taraflama xolisona tadqiq etgan olimlar, tarixchilar va elchilar faoliyati. Bu guruh faoliyatiga G‘iyosiddin Alining “Amir Temurning Hindostonga yurish kundaliklari” ilk tarixiy madhiya ruhida yozilgan asarlar sirasiga kiritiladi. Shuningdek, Sharafuddin Ali Yazdiy, Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”lari, Muyinitdin Natanziy, Hofizi Abro‘ning, Abdurazzoq Samarqandiyning va albatta Alisher Navoiyning asarlarida Amir Temur o‘z avlodlariga namuna va faxr bo‘la oladigan tarixiy siymo sifatida vasf etilgan. Shu bilan birgalikda, Rui Gonzales de Klavixoning Ispaniya qiroli Genrix III ning elchisi va vakili sifatida uning bir necha bor Sohibqiron bilan uchrashuvlaridan olgan, u haqidagi taassurotlari, yurti, malikalari va saroy amaldorlari haqidagi qimmatli ma’lumotlarini ham keltirish mumkin. Fransiya qiroli Karl VI va Ingliz qiroli Genrix IV va Ko‘ragon Temurbek bilan bo‘lgan yozishmalarda ham, ulardan vakil bo‘lgan elchi-arxiyepiskop Ioxann va boshqalarning kundaliklarida ham Amir Temurga nisbatan yuksak baho berilganligining guvohi bo‘lish mumkin. O‘zbek olimlari orasida esa, bunday ilmiy tadqiqot egalarini ko‘plab keltirish o‘rinli. B.Ahmedov, A.Ahmedov, T.Fayziyev, Muhammad Ali, O.Yoqubov va A.Oripov, I.Subhoniy va S.Toskandiy kabi yuzlab nomlarni keltirish joiz. O‘zbek tarixshunos olimlari orasida Shohista O‘ljayeva, Durdona Rasulmuhammedova, Zulfiya Pardayeva hamda G‘ayrat Murodov, Bahodirjon Ermatov, Muzaffar Yakubboyev, D.Yusupova kabi tarixchi va adabiyotshunos olimalarimiz ham talaygina.

Ikkinchidan: By tarixiy shaxsni bir tomonlama salbiy nuqtayi nazardan isloh etishni maqsad etgan, uni kamsitish yoxud o‘zi yashagan davr siyosati talablaridan kelib chiqib salbiylashtirgan asarlar o‘rganilgan. Ushbu taassurotlarda Amir Temur asosan bosqinchi va qonxo‘r sarkarda, istilochi va din niqobi ostida o‘z xatti-harakatlarini xaspo‘slashga intilgan siyosatchi va o‘zi bosib olgan yurtlarni talon-taroj etgan, katta qirg‘inbarotlarga sababchi bo‘lgan istilochi sifatida baholanadi. Sergey Borodin, Fridrix Shlesser kabi ko‘plab tarixchi va adiblar sharqona manbalardan bexabar va Ibn Arabshohning ba’zi salbiy tasavvurlariga tayangan holda, ingliz adabiyotshunosligida Kristofer Marlo hamda inglizzabon she’riyatda Edvard Gibbonlarning asarlari mana shunday salbiy ruh singdirilgan asarlar sirasiga kirishini quyidagicha izohlash mumkin. Ular bundy qarashlarni g‘arbona manbalar orasida Amir Temur istilo etgan yurtlarning solnomalari, Yildirim Boyazidning mag‘lubiyati yuzasidan tarqalgan uyg‘ur va turk xalqining mish-mishlari bilan sug‘orilgan asarlarga tayanilgani sir emas.

Biz esa o‘z ilmiy izlanishlarimizdan kelib chiqib, ushbu olimlarning yuqorida keltirilgan mulohazalarini to‘ldirishga intildik. Chunki, tarixshunoslik va adabiyotshunoslik olamida ushbu shaxs haqida shunday asarlar yaratilganki, ular bu qarashlarning uchinchi qismi to‘ldirilishiga ehtiyoj sezadi. Ular Amir Temur haqida bir vaqtning o‘zida ijobiy qarashlarni ilgari surgan, ammo ba’zi o‘rinlarda tarixiy asarlarning xatolariga qo‘shilgan, xolislikni ta’minlash o‘rniga yuqoridagi asoslanmagan shaxsiy tasavvurlarga qo‘shilish bilan cheklangan adiblar. Jahon sharqshunoslari va yozuvchilari, tarixchi olimlari va siyosatdonlari orasida Eduard Gibbon, Hammer-Purgshtal, Maks Myuller, Lyusen Keren va Jan pol, L.Lyangle va Beatris Manz, A.Yakubovskiylarning faoliyatini

TAMADDUN NURI

aynan mana shunday yo‘lda yozilgan asarlarga kiritish mumkin. Herman Vamberi, Hilda Hukhem kabi olimlar ham o‘z izlanishlarida Amir Temurning tug‘ilgan yili va manzili hamda uning Yildirim Boyazidni qafasga solishi bilan bog‘liq noto‘g‘ri mulohazalarini uchratish mumkin. O‘z-o‘zidan ushbu qarash ham masalani to‘laqonli ochib bera olmasligini inobatga olib, ushbu qarashning kontrasti, ya’ni Amir Temur nomini salbiylashtirish maqsadida yozilgan-u, ammo o‘z mulohazalarida uning mardligi, yigirma yetti davlatni bir imperiya ostida birlashtira olish uchun katta harbiy strategiya egasi va ilohiy shaxs ekanligiga, uning adolati va kuchli diplomatiyasini tan olgan va hatto e’tirof ham etgan ilmiy izlanishlar turkumini o‘rganish lozim bo‘ladi. Ibn Arabshoh hamda L.Stroyeva, G.Pugachenko kabilarning faoliyatida mana shunday nomutanosibliklar ko‘zga tashlanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Aksariyat tadiqiqotlarda, shuningdek, “Temur tuzuklari”da keltirilgan tarbiyaviy masalalar haqida mushohada yuritilar ekan, unda keltirilgan fikrlarni Ibn al-Mukaffoning “KItob al-adab, al-Kabir”, Ibn Xutaybaning “Uyun al-axbor”, Al Johidning “Kitob at-taj”, Nizom ul-mulkning “Siyosatnoma”, Kaykofusning “Qobusnoma”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” kabi asarlarida bitilgan axloqiy qarashlari bilan solishtirish lozimdek ko‘rinadi[1;9]. Bu o‘rinda Amir Temurning ma’rifiy-tarbiyaviy g‘oyalarining shakllanishi shart-sharoitlarini o‘rganib chiqish, uni nafaqat davlat arbobi, balki “Temur tuzuklarini” tahlil eta oluvchi olimlar sifatida, Amir temurni O‘rta Osiyo ma’rifiy-tarbiyaviy fikrlarining rivojlanishida tutgan o‘rnini aniqlash zarurati tug‘iladi. Shuningdek, Amir Temurning ijtimoiy-falsafiy fikrlari uning tarbiyaviy-ma’rifiy qarashlarining asosi ekanligini ochib berish, bu qarashlarni bir tizimga keltirishga va uning asosiy yo‘nalishlarini belgilash orqali, yosh avlodni tarbiyalash borasida tavsiyalar ishlab chiqish zamona yosh tadqiqotchilari oldida turgan muhim ilmiy izlanishlarga mavzu bo‘la oladi. Ko‘plab tadqiqotlarni kuzatar ekanmiz, Amir Temur davri haqida hikoya qilishda quyidagi davriy va makoniy taraqqiyot omillari sanab o‘tiladi. Jumladan Movarounnahr yurti azal-azaldan mohir hunarmandlar yurti sifatida e’tirof etilsa-da, tor doirada aynan to‘qimachilik, metalga ishlov berish va binokorlik, kulolchilik aynan bu yurt shahar aholisining tirikchilik kasbi sanalgan. Shuningdek, ayollar tomonidan matolarga naqsh solish va zargarlik, kashtado‘zlik va kandakorlik hunarlari ham avloddan avlodga o‘tib kelgan. Samarqand esa o‘zining ip-gazlama, shoyi matolari, tikuvchilik va zargarlik hunarmandlari bilan olamga mashhur edi. Hirot ham o‘z navbatida turli qimmatbaho metallardan zeb-ziynatlar yasashda mohir bo‘lsa, Shahrisabz va Kesh eli shirin taomlari hamda xomashyo mahsulotlar yetkazib berish bilan mashg‘ul hisoblanishgan. Bunday hunar egalari bilan bir vaqtda ushbu ellarda kitobat san’ati, qo‘lyozma asarlarni ko‘chirib yozish, xattotlik va musavvirlik, lavvohlik va sahhoflik kabi kitobiy san’atlar rivoj topgan edi. Ular tomonidan ishlov berilgan va ko‘chirilgan asarlar nafaqat kutubxonalarda, balki xazinalarda ham noyob va qimmatbaho mulk sifatida saqlanar edi. Saroy ahli va ilm ahli yig‘inlarida ularni tahlil va tafsir etish, ma’zmun-mohiyatini o‘rganishga intilgan edi. Amir Temur esa mana shunday ilm ahli ko‘payishini maqsad etgan holda “Bibixonim”, “Muhammad Sulton” kabi madrasalarni shaxsan o‘zi bosh-qosh bo‘lib qurdirganining ham sababi shunda edi. Ayniqsa, ko‘plab o‘z uyida qizlarga ilm berish bilan shug‘ullangan otin bibilar bo‘lib, ular faoliyati yurtda tahsil berivchi maktablarning to‘rtdan bir qismiga to‘g‘ri kelardi[2;19]. Boshlang‘ich ta’limni olishgan maktab bolalari, “Haftiyak”, “Qur’on”ning yettidan bir qismini yod olishgach, ilmlarini mstahkamlash uchun madrasalarda tahsilni davom ettirishgan. Barcha ta’lim oluvchilar milliy va diniy an’analar ruhida tarbiyalanib, aytish mumkinki, Amir Temur davri haqli ravishda diniy va dunyoviy bilim berish maskanlaridan, ma’rifat va madaniyat o‘choqlaridan biri edi. Chunki, ular ilohiyot, hiquq (fiqh), mantiq, matematika (riyoziyot), handasa (geometriya), astronomiya, tibbiyot, tarix, jo‘g‘rofiya, adabiyot, arab tili va boshqa dunyoviy fanlardan ham saboq olishgan. Tahsil beruvchi mudarrislar bilan bir qatorda, o‘zlari eshitgan va ko‘rgan voqealarini ta’sirchan va she’riy yo‘lda yetkazuvchi qissaxonlar dunyoviy voqealar, g‘aroyib sarguzashtlar, tarix, san’at va adabiyotdan qissalar so‘zlab berish bilan shug‘ullanganlar. Bu orqali ular o‘z yurtlariga yoshlar qalbida muhabbat uyg‘otish, Temur va temuriylarning davlat tuzish, uni boshqarish , xalq va mulozimlar o‘rtasidagi munosabatlarda Amir Temurning oqilona va adolatli siyosati, el boshilarning fuqarolar bilan boshqaruv

tamoyillari, diplomatik aloqalarni olib borish yo‘llaridan tahsillar berishgan.

Shuningdek, Amir Temur siyosatining bosh mezoni bo‘lgan “Kuch adolatda” shiori mashvaratlar va yig‘inlarda amal qilar ediki, akademik Ibrohim Mo‘minov va Hilda Hukhem ilmiy izlanishlarida uning adolatpesha hukmdor sifatidagi faoliyati o‘rganiladi.

Ingliz olimasi Hilda Hukhem Amir Temurni O‘rta Osiyo o‘tmish taraqqiyotida to‘plangan siyosiy, iqtsodiy va madaniy merosini o‘zida mujassamlashtirgan va bu madaniy urf-odatning davomchisi bo‘lgan shaxs sifatida e’tirof etar ekan, uni “Jismonan baquvvat va yuksak ma’naviyati bilan ajralib turadigan shaxs” sifatida talqin etadi. Olima yozadi: “U tarixni yaxshi bilardi. Temur davlat ishlaridan bo‘sh chog‘larida va dam olish onlarida o‘z devonida bilimdon kishilar bilan bahsga kirishar hamda o‘z xalqi ertaklarini maroq bilan tinglar edi. Temur tarix, diniy ta’limot hamda ilmiy muammolar bo‘yicha atoqli olimlar bilan teng ravishda munozara qila olardi. Angliyadan tortib Xitoygacha bo‘lgan mamlakatlar diplomatik arxivlari hujjatlarining guvohlik berishicha, Temur yon qo‘shni podsholiklar bilan ham, uzoqdagi davlatlar bilan ham mohirlik bilan diplomatik munozaralar olib borgan”[3;13]. Ingliz olimasi H.Hukhem sohibqiron Amir Temurni har tomonlama obyektiv o‘rganishda uni bunday dunyo tan olgan shaxs sifatida shakllanishi azaldan bu yurtda falsafa, tibbiyot, astronomiya, geografiya, tarix, adabiyot sohalarida olamshumul asarlar yaratilgan ekanligi ta’kidlab o‘tadi. “Bu asarlar keyinchalik esa Yevropa Uyg‘onish davriga turtki bo‘ldi va Yevropa fanining uzoq asrlar davomidagi taraqqiyotida asos bo‘lib xizmat qiladi. Uning avlodlidan Mirzo Ulug‘bekning astronomiya sohasiga qo‘shgan hissasi ulkan bo‘lib, XVII asrga kelib, Angliya qirolligining birinchi asrtonomi Ulug‘bek tuzgan astronomik jadvallardan unumli foydalangan. Shu ma’noda XV asrni temuriylar renessansi davri deb atash mumkin”[4;14]. Mana shunday ilmiy izlanishlardan oziqlangan holda o‘zbek adabiyotida Amir Temur va boshqa tarixiy shaxslarning obrazlarini yaratish borasida to‘plangan ijodiy tajribalar, mualliflarning individual mahorati, ular yaratgan asarlar poetikasi adabiyotshunoslar tomonidan o‘rganilgan. Bu borada B.Ahmedov, G.A.Pugachenko, R.G.Mukminova, B.Lunin, B.Qosimov, I.Noyazov, A.Qosimov, D.Turayev, H.Umurov, F.Hojiyeva, D.Abidjanova, A.Nosirov, G.Ashurova, B.Ermatov, S.Mirvaliev, U.Normatov, Z.Pardaeva, Sh.Doniyarova, I.Yoqubov, A.Nosirov, X.Xamroqulova, S.Meliev, B.To‘raeva, M.Mirqosimova, A.Xolmurodov, I.Samandarov, A.Ergashev, O.Iskandarova, Z.Rahimov, Sh.Isaeva, O.Dadaboyev, S.Komilova, F.Ikromxonova, T.Alimardonov singari olimlarning faoliyatini e’tirof etish joiz. Ularning izdoshi bo‘lish bilan birgalikda, tadqiqotchi Sh.Alauyeva yuqoridagi izlanishlardan farqli ravishda “Temur tuzuklari”da keltirilgan falsafiy fikrlarni o‘rganar ekan, bugungi zamonaviy pedagogik mahorat namunalari asliyatan buyuk shaxslarning odilona fikrlaridan oziqlanishishini ilmiy asoslashga kirishadi. “Temur tuzuklari”da keltirilgan, “Har kimdan kengash oldim, har kimdan fikr o‘rgandim, qaysi biri foydaliroq bo‘lsa, uni ko‘ngil xazinasida saqlab, ishlata bildim”[5;58], degan fikrlari zamirida inson xotirasida saqlanguvchi hayotiy tajribalar, aql, nasihat xulosalarini o‘z tafakkurida tahlil qilish, sintez etish, qiyoslash, umumlashtirish, mavhumlashtirish va yaqqollashtirish kabi fikrlash bosqichlari yotishining dalilidir. Bunda tafakkur- fikrlash va mushohada qobiliyati, quvvayi hofizasi kuchli inson har qanday mushkulotni oson qilish yo‘llarini topa oladi. Amir temurning nazdida jangda yengilish-yengish ishi taqdir pardasi ostida yashirin bo‘lsa-da, inson aqli va tafakkur qobiliyati orqali narsa va hodisalar orasidagi bog‘liqliklarni va munosabatlarni, xususiyatlar va farqlarni tushunib, umumlashtirish natijasida chama va taxmin idroki bilan sezish mumkinligi haqidagi falsafiy ilmni hayotda asoslab bera oldi. Buning isbotida esa, “O‘ylaganimdek, ish tutdim va tadbirim taqdirga to‘g‘ri keldi”[6;42], - deydi. Buning uchun nafaqat hayotiy tajriba, mushohada eta olish uchun ilm shaydosi bo‘lish ham talab etiladi. Ibn Arabshoh ma’lumot berganidek, “U azaldan ilm shaydosi”[7;208] edi. Amir Temur davrida barcha sohalarda ilm ahli va olimlar bilan to‘lib-toshgan Samarqand, Buxoro, “Qubbatul ilm va adab” – Kesh shaharlarining dovrug‘i olamni tutgan edi. Bu shaharlarning nurli go‘shalarga aylanishi ko‘plab adib va yozuvchilar, musiqa ilmi va shoirlar tomonidan vafs etilishiga yana bir sabab, Amir Temur o‘z davridan barcha ilmlardan-da afzalroq ravishda diniy ilm egallashga ham katta e’tibor qaratgan edi. “Musulmonlarga diniy masalalardan ta’lim berib, shariat aqidalari va islom dini ilmlari: tafsir (Qur’onni sharhlash), hadis,

fiqhdan dars bersinlar deb, har bir shaharlarga olim va mudarrislarni tayin qildim”[8;19]. Amir Temur davrida tahsil berish masalalari haqida fikr yuritganimizda u tomonidan yaxshi tahsil olgan talabalarga tayinlangan nafaqalarning miqdori yuqori bo‘lganligi, eng a’lochi toliblar bir necha qo‘y bahosida nafaqa olganliklari ma’lum. Bu orqali esa o‘zining tug‘ilishidan Sohibi Qiron bo‘lgan turk eli farzandining Islom dini rivoji va payg‘ambar Muhammad Mustafoning e’tiqodiga musulmonlar orasida rivoj berganligining guvohi bo‘lish mumkin. “Temur tuzuklarida” keltirilgan insonning o‘n ikki axloqiy sifati adabiyotshunos olima va shoiralar ijodida ham ko‘zga tashlanadi.

Avvalo bunday sifatlar aslida Sohibqiron Ko‘ragonning o‘z tarbiya jihatida mujassam edi. Bu sifatlar avvalida kelgan beg‘arazlik sifatida Amir Temur hammaga bir xil jiddiy va odil qaraganligini, boyni kambag‘aldan ustun qo‘ymaganligini anglash mumkin.

Kambag‘allarga xayr-u ehson qilganligi, mojaro va muammoni diqqat bilan o‘rganib, tekshirganligi, Qur’ondagi parvardigorimning amri bandalar uchun vojib degan oyatlarni o‘ziga farz qilib olganligi va umr bo‘yi barcha ishlarida unga amal qilganligi “Temur tuzuklar”idan bizga yaxshi ma’lum. Ayniqsa, diniy masalalar bilan bog‘liq ishlarni kundalik va dunyoviy ishlardan yuqori qo‘yganligi, o‘z so‘zlarida haqiqatgo‘ylikka amal qilishi va bu dunyo va u dunyo borasida tinglab turib haqiqatni yolg‘ondan ajrata bilib, aslida, bu yo‘lgon dunyoni chin dunyodan farqlashga undaydi. Insoniy a’lo sifatlarida, shuningdek, bajarolmaydigan va’dani bermasligini, birovga hasad bilan qaramasligini ko‘rishimiz mumkin, Amir Husaynning ochko‘zligi va hasadi uning halokatiga sabab bo‘lganligining asosidir. Amir Temurning “Men imon bilan qudrat bir onadan tug‘ilgan deb eshitganman, shuning uchun mustahkam imonga tayangan qudrat mustahkam bo‘ladur”[9;112] fikri keltiriladi.

XULOSA. Demak, Amir Temurga bag‘ishlangan bir qator ilmiy asarlar qatorida yuqorida tahlilga tortilgan tadqiqot o‘zbek adabiyotida mavjud qarashlarni bu buyuk shaxs hayotida eng murakkab va hal qiluvchi pallalar o‘z aksini topganligi, muallif davlatlar va millatlar taqdiriga aloqador bo‘lgan ulkan ijtimoiy-siyosiy hodisalarni paydo qilayotgan ulug‘ Sohibqironning o‘y-xayollari, falsafiy mushohadalarini yuzaga chiqarishni maqsad qilganligi bilan ahamiyatli. Shuningdek, olam va odam, urush va tinchlik, adolat va razolat o‘rtasidagi abadiy qarama-qarshiliklarning Sohibqiron singari fotihlar faoliyatida u yoki bu tarzda namoyon bo‘lishi kitobxonlarga yetkazilishi zarur bo‘lgan asarni anglash xulosalaridandir. Shuningdek, Amir Temur haqida yaratilgan ilmiy asarlarni qiyosiy-tipologik aspektda o‘rganish jarayonida mualliflarning individual uslubi va badiiy mahoratini hisobga olish zarur. Amir Temur siymosini afsonaviy shaxs va xalq og‘zaki ijodi qahramonlari singari romantik qiyofada namoyon qilish an’anasining salbiy jihatlari o‘rganilib, o‘zbek ilmiy izlanishlarida Amir Temurning xalq va millat uchun qilgan xizmatlari, milliy davlatchilikni yuksaltirish yo‘lidagi xatti-harakatlari, uning avlodlarga qoldirgan ulkan faxr bilan birgalikda boy madaniy merosini tahlil qilish temuriyshunos olim va olimalar hamda tadqiqotchilar oldida turgan muhim vazifalardandir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sh.Sh.Alauyeva. Amir Temurning ma’rifiy-tarbiyaviy qarashlari. Pedagogika. fan. nomz. diss. – Toshkent, 2006. – B.9. (143).
2. Sh.Sh.Alauyeva. Amir Temurning ma’rifiy-tarbiyaviy qarashlari. Pedagogika. fan. nomz. diss. – Toshkent, 2006. – B.19. (143).
3. Ҳилда Ҳукҳем. Властитель семи созвездии. – Тошкент: Адолат, 1994. – Б. 13. (320).
4. Z.Yaxshiyeva. Jahon adabiyotshunosligida Amir Temur obrazi talqinlarining qiyosiy tadqiqi. Нововведения Современного Научного Развития в Эпоху Глобализации: Проблемы и Решения. 2023.
5. Amir Temur o‘gitlari. – Toshkent: Navro‘z, 1992. – B.58(64).
6. O‘sha manba, - B.42.
7. Inb Arabshoh. Ajoyib ul maqbur, fi tarixi Taymur. –Toshkent: Mehnat. 1992. –B.208. (328).
8. Amir Temur og‘itlari. – Toshkent: Navro‘z, 1992. – B.19.
9. Автобиография Темурлана. – Москва. 1984. – Б.112.
10. Z.Yaxshiyeva. XVI asr ingliz adabiyotida yoritilgan Temur obrazining qiyosiy tahlili. Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi, 2023.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 94 (575.1): 342.56

ХХ АСРНИНГ 20-ЙИЛЛАРИ БИРИНЧИ ЯРМИДА ХОРАЗМДАГИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

Матёқубов Алишер
Урганч Ранч Технология университети тадқиқотчиси

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ХОРЕЗМЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1920-Х ГОДОВ ХХ ВЕКА

Матьякубов Алишер
Научный сотрудник Ургенчского технологического университета

SOME ISSUES OF SOCIO-POLITICAL PROCESSES IN KHOREZM IN THE FIRST HALF OF THE 20S OF THE 20TH CENTURY

Matyakubov Alisher
Researcher, Urgench Ranch Technological University

Аннотация. Ушбу мақолада ХХ асрнинг 20-30 йилларида Марказий Осиёда амалга оширилган миллий-ҳудудий чегараланиш жараёнлари таҳлил қилинган. Хусусан, ХХ асрнинг 20-йиллар биринчи ярмида совет ҳукуматининг сиёсий компанияси билан боғлиқ равишда Хоразм воҳасида юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар тўғрисида муҳолазалар келтирилган.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, миллий-ҳудудий чегараланиш, Хоразм воҳаси, ХХСР.

Аннотация. В данной статье анализируются национально-территориальные демаркационные процессы, осуществлявшиеся в Центральной Азии в 20-30-е годы ХХ века. В частности, в первой половине 20-х годов ХХ века имеются комментарии к общественно-политическим изменениям, происходившим в Хорезмском оазисе в связи с политической компанией советской власти.

Ключевые слова: Средняя Азия, национально-территориальное разграничение, Хорезмский оазис, СССР.

Annotation. This article analyzes the national-territorial demarcation processes carried out in Central Asia in the 20s-30s of the 20th century. In particular, in the first half of the 20s of the 20th century, there are comments on the socio-political changes that took place in the Khorezm oasis in connection with the political company of the Soviet government.

Key words: Central Asia, national-territorial demarcation, Khorezm oasis, USSR.

КИРИШ. Совет ҳукумати Ўрта Осиёда тўла ҳукмронликни ўрнатиш, ўлкадаги табиий бойликларга эгалик қилиш, минтақани миллий - ҳудудий жиҳатдан бўлиб ташлаш орқали ҳукмронлик қилиш мақсадида 1920 йилдан кейин миллий чегараланиш масаласини кун тартибига қўя бошлади. 1920 йилда Туркистон АССР ташкил этилиб, Хоразм ва Бухоронинг республика сифатида 1920-1924 йилларда мавжуд бўлиб туриши ҳам Совет ҳукуматининг вақтинчалик муроса йўлини танлаганидан бошқа нарса эмас эди. Бу борада 1922 йил кузида Совет ҳукумати раҳбари В.И.Ленин совет республикалари асосида СССРни ташкил қилиш

принциплари тўғрисида тўхталар экан, “қўшилишдан олдин ажратиш керак”, деб масалани аниқ қўйган эди [1].

Ҳудудий чегараланиш масаласига оид 2 хил: миллий-сиёсий (этносиёсий) ва иқтисодий тамойиллар мавжуд бўлган. Ҳудудларни бўлишда Совет ҳукумати чегараланишни ўтказишда асос сифатида миллий-сиёсий омил олади. Бироқ шундай бўлса-да, айрим ҳолатларда иқтисодий тамойиллар ҳам бош мезон вазифасини ўтади [2].

Совет ҳукуматининг саъй ҳаракатлари таъсирида Хоразм Халқ Совет Республикасининг мустақиллиги 1923 йилнинг охирига келиб, анча заифлашган эди. Чунки, 1923 йилнинг 30 апрелида Москвада имзоланган “Амударё флотилиясини бошқариш тартиби ҳақида”ги шартноманинг 1-моддасига мувофиқ Амударё сув транспортини бошқариш, унинг барча маъмурий-техник воситалари билан РСФСРнинг Темир йўллар халқ комиссарлиги ихтиёрига ўтказилди [3]. Бу эса республиканинг иқтисодий мустақиллигини чеклаш, республиканинг РСФСРга қарамлигининг ошишига сабаб бўлганди. Бундан ташқари мантақадаги 3 та республиканинг иқтисодий жиҳатдан бирлашуви ва Ўрта Осиё иқтисодий кенгашининг тузилиши, Хоразм ва Бухоро коммунистик партияларининг РКП(б) таркибига кириши ва РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг ташкил этилиши, пул муомаласининг бирхиллашуви натижасида бу давлатларга сиёсий, иктисодий, молиявий жиҳатдан ҳукмронлик қилиш ваколати бутунлай Москванинг ихтиёрига ўтди.

РКП(б) МКнинг Ташкилий бюроси ўзининг 1924 йил 31 январдаги мажлисида бошка масалалар билан бир каторда Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларининг миллий-ҳудудий чегараланиши тўғрисидаги масалани ҳам кўриб чиққан ва Я.Э.Рудзутакка мазкур республикаларнинг масъул ходимлари билан биргаликда бу ғояни амалда қандай руёбга чиқариш мумкинлигини олдиндан муҳокама қилиб кўришни топширди [4]. Жойларда советлар томонидан чегараланишни тезроқ ўтказиш ва шу орқали ўлкада бошқарувни тўла қўлга олишга уриниш шу тариқа янада кучайди.

Режалаштирилган давлат-ҳудудий бўлиниши тўғрисидаги ҳабар Ўрта Осиё жамиятининг турли қатламлари орасида кескин норозиликларни юзага келтирди. Миллий зиёлилар вакиллари, рухонийлар, таниқли жамоат арбоблари, оддий деҳконлар, ҳунармандлар ҳам Бухоро ва Хоразмдаги давлатчилик белгиларини бузилишини, битта умумий ҳудудда минг йиллар давомида яшаб келаётган миллатлар ва элатларнинг сунъий равишда бўлинишини қатъий равишда қораладилар.

Хоразм Компартиясининг раҳбариятида миллий чегараланишга турлича муносабат пайдо бўлган эди. 1924 йил 3 мартдаёк партия МК Ижроия бюроси мажлисида ахборот тартибида Россия Компартияси Марказий Қўмитаси (РКП(б) МҚ) Ўрта Осиё бюросининг аъзоси И.Межлаукнинг миллий-ҳудудий чегараланиш тўғрисидаги маърузаси тингланди. Бироқ мажлис маърузани маълумот учун қабул қилиш тўғрисидаги кўрсатма билан чекланди. 1924 йилнинг май ойида Хивада Хоразм Компартиясининг йиғилиши бўлиб, унда РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюросининг вакили А.Рахимбоев иштирок этади ва Хоразм халқ совет Республикаси ҳудудида чегараланиш ўтказиш масаласида маруза қилади. Маърузада Хоразм Республикаси миллий белги бўйича чегараланиши ва тегишли туманлар Ўрта Осиёнинг янги ташкил этилаётган республикаларига кириши таъкидлаб ўтилди [5].

Шундай қилиб, Ўрта Осиё республикаларини миллий-ҳудудий чегараланишини амалга ошириш учун тайёргарлик ишлари бошланиб кетди. Бу ишлар асосан қуйидаги иккита йўналишда олиб борилди:

а) сиёсий, оммавий-тушунтириш ва ташвиқот ишларини кучайтириш;

б) муҳим ташкилий ва хўжалик тадбирларини (янги ташкил этиладиган республикалар ва областларнинг чегараларини белгилаш, иқтисодий чегаралаш ва бошқалар) амалга ошириш [6].

1924 йил 12 июнда РКП(б) МҚ Сиёсий бюроси “Ўрта Осиё республикаларининг миллий-давлат чегараланиши тўғрисида” махсус қарор қабул қилди [7]. РКП(Б) МҚ Сиёсий бюросининг ушбу қарори Туркистон, Бухоро ва Хоразм Компартияларининг йиғилишларида мухокама этилди. Советлар томонидан мазкур муҳокамаларда билдирилган фикрлар бузиб

талқин қилиниб, гўёки Ўрта Осиё партия ташкилотлари ва барча меҳнаткашлар чегараланиш масаласини батамом қўллаб-қувватлади, деб бахо берилди. Аммо, Коммунистик партия томонидан олиб борилган ташвиқотлар кутган натижани бермади, маҳаллий аҳоли вакиллари чегараланиш масаласига қарши чиқишди. Шунингдек, минтақадаги 3 та республика партия раҳбарияти ҳам мазкур масалада якдил фикрда бўлишмади.

Хоразм Коммунистик партияси Марказий Комитетининг масъул котиби Каландар Одинаев, Марказий Комитет аъзоси Маткарим Абдусаломов ва Хоразм Республикасининг бошка рахбар ходимлари миллий давлат чегараланишига қарши чикадилар. Улар Республикасининг ўзига хос табиий, географик, миллий ва маданий хусусиятларини ҳисобга олиб, уни Федератив республика сифатида умумиттифоқ таркибига қўшилишини таклиф этишди. Улар ушбу масала юзасидан Иттифоқ миқёсидаги юқори ташкилотларга бир неча марта таклифлар билан мурожаат қилдилар. 1924 йил 8 майда Хоразм Коммунистик партияси Марказий Комитети масъул котиби Каландар Одинаев Хоразм Совет Социалистик Республикасида миллий давлат чегараланишини ўтказмаслик тўғрисида Иттифоқ маркази номига хат йўллади. Мактубда олис Хоразм республикаси иқтисодий жиҳатдан мустақилдир ва шу сабабли ўзбек, туркман, қорақалпоқ қисмлари бўлган холда уларни тегишли миллий республикаларга бирлаштириш мақсадга мувофиқ эмас, деб хисобланди ва хатто Туркистоннинг Амударё вилоятини Хоразмга қўшиб бериш тўғрисидаги масала ҳам ўртага ташланди. Хоразмнинг махаллий шароитини марказдагиларга нисбатан яхшироқ билган ва тушунган ушбу ватанпарвар кишилар ишончли далиллар асосида, Хоразм Республикасида миллий давлат чегараланишига қарши ўз эътирозларини исботлашга ҳаракат килишди [8].

Чегараланишни ташкил этиш бўйича тузилган комиссия томонидан тайёрланган лойиҳа Ўрта Осиёдаги янги совет тузумига асосланган давлатларнинг чегараларини белгилашга асос бўлиб хизмат қилди. Лекин бу комиссия қисқа муддат ичида барча черагаланишга доир масалаларни ҳал қила олмаслигини инобатга олиб, комиссия томонидан қабул қилинган ҳужжатларда бундан буён ташкил этиладиган республикалар давлат сифатида расмийлаштирилганидан кейингина чегараларни аниқлаш лозимлиги кўрсатиб ўтилди. Бундан кўриниб турибдики, советлар томонидан ўтказилган миллий чегараланиш узоқни кўзлаб амалга оширилган тадбир бўлмасдан, маҳаллий халқ оммасининг хоҳиш ва истакларига зид бўлган эди.

1924 йил 2 июнда РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюросининг раиси Я.Э.Рудзутак номига телеграмма юборилиб, унда Хоразм Коммунистик партияси масъул котиби Ў.Одинаев Федератив республика сифатида қолдирилишини илтимос қилади. Ушбу телеграмма ХССРга ёрдам бериш учун РСФСРдан юборилган махсус комиссия раҳбари Г.И.Бродо, М.Абдусаломов, ЭКОСО раиси Ўроз Ирманов, ГПУ раиси Карим Болтаев ва Ёқубовлар томонидан имзоланган эди [9].

Хоразм иштирокиюн фиркаси аъзолари миллий-ҳудудий чегараланиш тўғрисидаги Қаландар Адинаев ва Маткарим Абдусаломовларнинг фикрларини кўллаб, 1924 йил 9 июлда бўлиб ўтган Хоразм иштирокиюн фиркаси Марказий кўмитаси Ижроия бюросининг мажлисида ҳам РКП(б) МҚга хат йўллашган [10]. Аммо, Хоразм Халқ Республикасининг туркманлар ҳудудларини аввалги ҳолатида қолдириш бўйича қарор Совет ҳукуматини қониқтирмайди ва улар хоразмлик «фаоллар» билан яна қайтадан ишлаб, 1924 йил 26 июлда Хоразм КП МҚ ўзининг аввалги «нотўғри қарори»ни бекор қилади ва РКП(б) Марказий Қўмитасига қарорнинг 3-бандини қайта кўриб чиқишни сўраб, мактуб юборади. Бу мактуб тезда “ижобий” ҳал қилиниб, ХХСР тугатилади. Бу даврда Хоразм ҳудуди 4 та уъезд – Хива, Гурлан, Янги Урганч, Хонқага бўлинган эди.

1924 йил 5 августда РКП (б) МКҚ Ўрта Осиё бюроси Хоразм иштирокиюн фиркаси Марказий кўмитасининг янги таклифини қўллаб, ХССРни ҳам Ўрта Осиёда ўтказиладиган миллий ҳудудий чегараланишга кўшишни маъкуллади.

Миллий чегаралашга оид вазифаларни амалга ошириш учун РКП(б) Марказий Қўмитаси Ўрта Осиё бюроси қошида миллий чегаралаш бўйича комиссия тузилиб, комиссия асосан чегараларни белгилаш ҳамда Ўрта Осиё

республикалари ва автоном областларининг давлат мулкларини аниқлаш ишларини олиб борди [11].

1924 йил 27 октябрда Бутуниттифоқ Марказий Ижроия Қўмитасининг иккинчи чақириқ 2-сессиясида Ўрта Осиёда миллий республикалар тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди [12]. Шундай қилиб, 1924 йил сентябрь–октябрь ойларида минтақада ўтказилган миллий-ҳудудий чегараланиш қонуний кучга кирди.

1924 йилнинг 29 октябрь куни советларнинг V қурултойи иш бошлади. Қурултойда ХХСРни тугатиш ва мазкур худудда яшаётган ўзбек, туркман, қозоқ ва қорақалпоқларни шу миллатлар номи билан аталадиган миллий республикаларга ва мухтор вилоятга қўшилиши тўғрисида қарор қабул қилинди. Полвонниёз хожи Юсупов ўз эсдаликларида шундай баён қилади: “Махфий қолмасинким, ушбу миллат айиришлари Маскавда хал бўлғон экан. Мунда, V қурултойда ҳеч бир сўз бўлмасдин, фақат Маскавдин берилган топшириқни тасдиқ қилиб, қурултойни тарқатиб юбордилар” [13].

ХУЛОСА. Шу билан советлар Ўрта Осиёда аввалдан мавжуд миллий аҳолини турли республикаларга бўлиб ташлади. 1924 йилда ўтказилган маъмурий-ҳудудий чегараланишдан кўзланган бош мақсад – ўзбек давлатчилигига болта уриш эди. Бу каби чегараланиш Москвадан туриб ҳал этилди ва маҳаллий халқнинг истакларига мутлақо зид эди. “Амударё флотилиясини бошқариш тартиби ҳақида”ги шартноманинг имзоланиши, Ўрта Осиёдаги республикаларнинг советлар томонидан иктисодий жиҳатдан бирлаштирилиши орқали Ўрта Осиё иқтисодий кенгашининг тузилиши, ёш республикалардаги пул муомаласига доир масалалар каби омилларнинг “сунъий” тарзда вужудга келтирилиши Ўрта Осиёдаги мавжуд республикаларининг суверенитети ва иқтисодий мустақиллигини заифлаштириб, миллий давлат чегараланишини ўтказишга замин хозирланган деб баҳо бериш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Хайдаров М. Ўзбекистонда совет давлати бошқаруви тизими: шаклланиши, босқичлари ва моҳияти (1917-1941 йиллар). – Т.: Abu matbuot-konsalt, 2012. – Б. 110.
2. Ходоров И. Национальное размежевание Средней Азии. // Новый Восток. - 1925.
3. Соглашение между РСФСР, БНСР и ХНСР об Аму-дарьинской Флотилии //История Хорезмской Народной Советской Республики. Сборник документов. – Ташкент: Фан, 1976. – С. 77-79.
4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида // Тузувчилар: М.Жураев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошк,./. — Т.: «Шарк,», 2000. – Б. 282.
5. ЎзМА. 14-фонд, 1-руйхат, 1229-йиғма жилд, 20-варақ.
6. Турсунов Ҳ.Т. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг барпо этилиши. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1958. – Б. 121–122.
7. Постановления II сессии Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета XI созыва. — Москва: Издание ВЦИК, 1924. — С. 206.
8. Машарипов О., Абдуллаев У. Хоразмнома. Т.: Фан ва технологиялар нашриёт матбаа уйи, 2022. – Б. 607-608.
9. Хоразм тарихи.2-жилд. Масъул муҳаррир М.Матниёзов. – Урганч, 1997. –Б. 55.
10. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. Тошкент, 2007. – Б. 339-340.
11. Норматов О.М. Ўрта Осиёда ўтказилган районлаштириш сиёсатининг ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ҳаётига таъсири. Т.: Turon-iqbol, 2022. – Б. 35.
12. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. Отд. 1. - Москва, 1924-1937. –С. 253-256.
13. Yusupov P.X. Yosh xivaliklar tarixi. – Urganch: «Xorazm», 1999. – B. 468

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:340.1

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: ПРАВОВОЙ СТАТУС
(С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СУЩЕСТВУЮЩИХ КОНЦЕПЦИЙ)

Бердимуратова Гулназ Муратовна, доцент КГУ имени Бердаха, доктор философии по юридическим наукам (PhD)
Мирсанова Нафисахон, студентка 4-курса КГУ имени Бердаха

https://orcid.org/0009-0009-7035-0915
e-mail: nafisakhonmirsanova@gmail.com

SUN'IY INTELLEKT: HUQUQIY MAQOM
(MAVJUD TUSHUNCHALAR NUQTAYI NAZARIDAN)

Berdimuratova Gulnaz Muratovna, Berdaq nomidagi QDU dotsenti, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Mirsanova Nafisaxon, Berdaq nomidagi QDU 4-kurs talabasi

ARTIFICIAL INTELLIGENCE: LEGAL STATUS
(IN TERMS OF EXISTING CONCEPTS)

Berdimuratova Gulnaz Muratovna, Associate Professor of Berdakh State University, Doctor of Philosophy in Law (PhD)
Mirsanova Nafisakhon, a 4th-year student at Berdakh State University

Аннотация: *В данной статье рассматривается вопрос определения правового статуса искусственного интеллекта (ИИ) с точки зрения существующих концепций. Авторы анализируют четыре основные концепции: "ИИ как объект права", "ИИ как животное", "ИИ как юридическое лицо" и "ИИ как электронное лицо (агент)". Предлагается различать цифровую форму искусственного интеллекта от его материального носителя и рассматривать ИИ как объект права с учетом его специфики.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, человекоподобный робот, юридическое лицо, ответственность, организационно-правовая форма, материальный носитель, представительство.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada sun'iy intellektning huquqiy maqomini aniqlash masalasi "Sun'iy intellekt huquq obyekti sifatida", "Sun'iy intellekt hayvon sifatida", "Sun'iy intellekt yuridik shaxs sifatida" va "Sun'iy intellekt elektron shaxs (agent) sifatida" kabi to'rt asosiy tushunchalar nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Sun'iy intellektning raqamli shaklini uning moddiy tashuvchisidan ajratib ko'rsatish va uning o'ziga xosligini hisobga olgan holda sun'iy intellektga huquq obyekti maqomi taklif qilinadi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, gumanoid robot, yuridik shaxs, javobgarlik, tashkiliy-huquqiy shakl, moddiy tashuvchi, vakillik.*

Abstract: *This article examines the question of determining the legal status of artificial intelligence (AI) from the perspective of existing concepts. The author analyzes four main concepts: "AI as an object of law", "AI as an animal", "AI as a legal entity", and "AI as an electronic entity (agent)." It is proposed to distinguish the digital form of artificial intelligence from its material carrier and to consider AI as an object of law taking into account its specificity.*

Key words: *artificial intelligence, humanoid robot, legal entity, liability, organizational and legal form, material carrier, representation.*

ВВЕДЕНИЕ. В эпоху цифровой эры все чаще можно заметить распространение искусственного интеллекта в разных сферах жизни. Это, в свою очередь, требует правового урегулирования в случае нанесения ущерба или вступления в правовые отношения, связанные с использованием ИИ. Определение правового статуса важно для эффективного урегулирования и разработки

соответствующего законодательного акта. При этом для разработки новых норм и стандартов необходимо учитывать уникальные особенности работы искусственного интеллекта. Важно различить, в каких ситуациях ИИ является самостоятельным субъектом права, а в каких –представляет собой инструмент, созданный человеком, для определения ответственности. В большинстве случаев ИИ функционирует как инструмент, обслуживающий интересы человека или организации и ответственность за его действия ложится на тех, кто разрабатывает, внедряет и управляет его использованием. В таких ситуациях законодательство должно четко определить, кто несет ответственность: разработчик алгоритма, оператор системы или организация, использующая ИИ.

Такая дифференциация важна не только для установления ответственности, но и для дальнейшего развития правовых норм, которые должны учитывать степень независимости и воздействие ИИ в разных сферах применения.

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ. В статье использован гибридный метод исследования, включающий анализ правовых норм, сравнительное правоведение, эмпирический подход, критический анализ и индукцию. Изучены гражданские кодексы Узбекистана, России и нормативные акты ЕС, что позволило выявить различия в регулировании правосубъектности искусственного интеллекта.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ. Выбранная литература анализирует ключевые источники, которые легли в основу исследования правосубъектности и регулирования искусственного интеллекта (ИИ). Рассматриваемые работы охватывают различные аспекты – теоретические, практические и правовые – связанных с этим вопросов. В статье Euronews об Алисии Фрамис и браке с голограммой исследуется взаимодействие технологий и общества через пример испанской художницы, вступившей в брак с голограммой. Р.И.Дремлюга и О.А.Дремлюга в статье “ИИ как субъект права: аргументы за и против” рассматривают основные аргументы за и против признания ИИ субъектом права. Авторы дают сбалансированную оценку теоретических основ, необходимых для разработки правового регулирования ИИ. В правовом учебнике Е.А.Суханова “Гражданское право, Том I” рассматриваются общие принципы гражданского права, что помогает определить, как ИИ может быть интегрирован в существующие правовые структуры. В работе О.А.Ястребова “Правосубъектность электронного лица: теоретико-методологические подходы” рассматриваются теоретические и методологические аспекты признания ИИ субъектом права, что важно для разработки концепции “электронной личности”.

Авторы С.С.Чекулаев и М.К.Цырульников в статье “Робот как субъект гражданско-правовых отношений” анализируют возможность признания роботов субъектами гражданского права, уделяя внимание теоретическим вызовам и практическим последствиям. Акт Европейского Союза об искусственном интеллекте описывает подход ЕС к регулированию ИИ и предоставляет нормативную базу для понимания управления ИИ в одной из самых прогрессивных регуляторных систем мира. С.А.Соменков в статье “ИИ: от объекта к субъекту?” исследует теоретическую эволюцию правового статуса ИИ, ставя вопрос о возможности перехода ИИ от объекта права к субъекту. Этот разнообразный набор источников служит основой для всестороннего анализа правосубъектности ИИ, включая теоретические дебаты, эмпирические данные и реальные законодательные инициативы.

Гибридная пара или Художница из Барселоны Алисия Фрамис станет первой женщиной, выходящей замуж за голограмму, созданную искусственным интеллектом сообщает сайт euronews.culture[1]. Заключение брака порождает личные, имущественные права и обязанности между супругами, алиментные обязательства членов семьи и других лиц. Далее оно плавно перетекает в наследственное право. Соответственно это является основанием становления голограммы участником гражданско-правовых отношений.

Р.И.Дремлюга и О.А.Дремлюга не рассматривают ИИ субъектом право из-за отсутствия таких качеств: душа, сознание, чувства, умение намереваться, желания, интересы и т.п.)[2].

Искусственный интеллект (ИИ) и физическое лицо, то есть человек, имеют следующие общности: способность к обучению, принятие решений, коммуникация, автономность и самоопределение.

В статье 2 Гражданского Кодекса Республики Узбекистан дается перечень участников гражданских правоотношений. Ими являются граждане, юридические лица и государство. Но каков статус голограммы в таком случае? Под гражданами (физическими лицами) понимаются граждане Республики Узбекистан, граждане других государств,

а также лица без гражданства (статья 16 ГК РУз). В Гражданском законодательстве Российской Федерации и Узбекистана граждане являются физическими лицами. К примеру, советский и российский ученый-правовед Е.В.Суханов дает следующее определение: гражданин (физическое лицо) как участник гражданских правоотношений обладает рядом общественных и естественных признаков и свойств, которые определенным образом индивидуализируют его и влияют на его правовое положение. К таким признакам и свойствам следует отнести: имя, гражданство, возраст, семейное положение, пол[3].

Несколькими вышеуказанными признаками был наделен ИИ в облике человекоподобного робота. Например, София – человекоподобный робот в виде женщины (гиноид), разработанный компанией Hanson Robotics из Гонконга. В октябре 2017 года она стала первым роботом, получившим гражданство Саудовской Аравии[4].

Статус физического лица включает в себя 2 основных критерия: правоспособность и дееспособность. При отсутствии этих признаков во время вступления в гражданские правоотношения данные правоотношения могут быть признаны недействительными. Правоспособность определяет права и обязанности того, кем она наделена. Правоспособность гражданина возникает в момент его рождения и прекращается с его смертью (статья 17 ГК РУз).

Способность гражданина своими действиями приобретать и осуществлять гражданские права, создавать для себя гражданские обязанности и исполнять их (дееспособность) возникает в полном объеме с достижением совершеннолетнего возраста, то есть по достижении восемнадцатилетнего возраста (статья 22 ГК РУз). Дееспособность определяется физическим состоянием и возрастом. Если первое подразумевает способность руководить собственными действиями и осознавать их последствия, то второе выражает достижение совершеннолетнего возраста, в нашем случае 18 лет. Если считать приобретение правоспособности ИИ в лице человекоподобного робота с момента создания и фактического запуска, то дееспособность стоит определить спустя определенное время дав роботу время адаптироваться и усвоиться к среде.

Но несмотря на это, мы не рекомендуем наделить ИИ в лице человекоподобного робота правосубъектностью физического лица так как он будет наравне с человеком. А это в свою очередь может привести к многочисленным коллизиям. К примеру, ИИ внедряется в основном для повышения продуктивности и сокращения рабочего объема и нагрузки. Но становление робота наравне с человеком означает получение им трудовых прав. Робот и человек оплачиваются наравне, а может робот даже и меньше, но при этом намного эффективнее чем человек, что в свою очередь приведет к росту безработицы и исчезновению пенсионного возраста. Принцип гуманизма – недопустимость лишение жизни человека, а соответственно ликвидация робота, даже в случаях служения источником повышенной опасности.

Юридическим лицом может быть организация, преследующая извлечение прибыли в качестве основной цели своей деятельности (коммерческая организация) либо не имеющая извлечения прибыли в качестве такой цели (некоммерческая организация) (статья 40 ГК РУз). Особенностью юридических лиц является их организационно-правовая форма. Организационно-правовая форма – это совокупность особенностей юридического лица в сфере формирования его имущества, организационной структуры, взаимоотношений с участниками и участников друг с другом, ответственности участников перед юридическим лицом и юридического лица перед его участниками, а также иными субъектами предпринимательского оборота[5]. В таком случае ИИ не может быть юридическим лицом.

В Российской Федерации ООО “Дентонс Юроп” провело исследование Итогом исследования стал проект “Развитие законодательства о робототехнике и киберфизических системах”, в котором предложены различные подходы к вопросу правосубъектности: 1) сохранение Status Quo: роботы и ИИ остаются объектами права; 2)концепция “робот как животное”; 3)концепция “робот как юридическое лицо”; 4)концепция “робот как человек”; 5) концепция “робот как электронное лицо (агент) ”: введение нового вида субъекта права.

Рассмотрим эти концепции по отдельности приравнивая робота к материальному носителю ИИ и определим, насколько вероятен тот или иной правовой статус.

Концепция “робот как животное”. К животным применяются общие правила об имуществе, поскольку законодательством не установлено иное. При осуществлении прав не допускается жестокое обращение с животными (статья 93 ГК РУз). Их также называют “одушевленная вещь”. Аналогичное определение статуса животных приведено в Гражданском кодексе РФ. Кроме того, в постановлении Арбитражного суда Северо-

TAMADDUN NURI

Кавказского округа от 7 октября 2015 года по делу № А22-366/2011 (№ Ф08-6914/15) подчеркивается:

В силу статьи 137 Гражданского кодекса к животным применяются общие правила об имуществе, поскольку законом или иными правовыми актами не установлено иное. Таким образом, животные являются объектами гражданских прав, как и иные вещи (статья 128 Гражданского кодекса), которые могут быть как индивидуально-определенными, так и определяемыми родовыми (видовыми) признаками. Также апелляционное определение СК по гражданским делам Томского областного суда от 11 ноября 2016 г. по делу № 33-4447/2016 указывает, что суд не применил норму материального права, подлежащую применению ст. 137 ГК РФ, согласно которой к животным применяются общие правила об имуществе, а потому договор, предметом которого выступают животные, должен содержать условия, позволяющие идентифицировать их. Поскольку в договоре купли-продажи не содержится таких сведений (живой вес и инвентарный номер каждого животного), следовательно, он является незаключенным[7]. Но наличие автономности принятий решений и способности к обучению и адаптации, что более схоже к человеку, нежели чем к животным, определяет неправильность урегулирования ИИ данной статьей.

Концепция "робот как электронное лицо (агент)" (новый вид субъекта права). О.А.Ястребов провел философско-правовой и онтологический анализ термина "электронное лицо" и изучая концепцию правосубъектности электронного лица в свете учения Г.Кельзена пришел к возможности наделения робота отдельным статусом из-за вопроса ответственности [8].

С.С.Чекулаев и М.К.Цырульников посчитали включить следующие обязательные действия для дачи роботу статуса "электронного лица"[9]: должен быть оператор "опекун" (владелец данного робота), который будет отвечать за действия робота, но при этом робот будет иметь ряд прав; невозможность совершения ряда определенных значительных действий без оператора; данное правило не распространяется для всех роботов, например, робот-пылесос; обязательность государственной регистрации и идентификационного номера.

Но я считаю, что признавать ИИ как новый субъект права означает его допустимость выступления и истцом и ответчиком. А основной принцип гражданско-правовых отношений – равенство сторон. Насколько будет уместно приравнивать ИИ к человеку (физическому лицу) и юридическому лицу, который в свою очередь хотя и является юридической фиксацией в правовом пространстве, но тоже организовывается и управляется человеком?! То есть мы снова приходим к дегуманизации права.

13 марта 2024 года Европейский парламент утвердил первый в мире нормативный акт, посвященный регулированию искусственного интеллекта, известный как Закон "Об искусственном интеллекте" ("The AI Act"). Этот документ, согласованный с государствами-членами ЕС в декабре 2023 года, получил одобрение 523 депутатов, при 46 голосах "против" и 49 воздержавшихся[10]. Можно сделать вывод, что данный Закон рассматривает ИИ как источник повышенной опасности и соответственно носит более ограничительный характер сфер применения ИИ нежели чем определения его правового положения. Согласно А.А.Антонову, источник повышенной опасности – это объекты материального мира, которые вследствие физических или технических недостатков в процессе их использования не поддаются непрерывному и всеобъемлющему контролю человека и причиняют вред личным или имущественным правам окружающих[11]. Чем ИИ становится "умнее", тем он становится опаснее, так как моральных ограничений у него нет[12]. Соответственно можно предполагать, что Европарламент считает ИИ объектом права. Я согласна с данным подходом, но предлагаю занести некоторые исключения, а именно:

-в зависимости от сферы применения ИИ разделить на 2 группы, где основным признаком будет различать цифровую форму искусственного интеллекта от его материального носителя. На цифровую форму распространяется правила объекта гражданско – правовых отношений, но владелец в обязательном порядке должен приобретать на него лицензию. Это обосновывается тем, что ИИ имеет способность к обучению и адаптивности вследствие чего может быть причинен вред, который компенсируется владельцем (лицензиаром).

- материальный же носитель, к примеру, ИИ в лице человекоподобного робота должен быть наделен исключительной правоспособностью и дееспособностью. Правоспособность определяется наличием кнопки экстренного отключения в случаях нанесения им физического вреда, а дееспособность определяется его государственной регистрацией. В таком случае сам робот несет ответственность по

своим обязательствам, но при этом ему назначается представитель в лице человека.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Применение искусственного интеллекта (ИИ) в различных сферах жизни требует его правового регулирования. Мы предлагаем не наделять его новым правовым статусом, так как это может привести к приравниванию ИИ и человека. Признание его объектом права и учет особенностей в материальном носителе будет уместным, а также с точки зрения ответственности за обязательства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

13. Официальный сайт Euronews: https://www.euronews.com/culture/2024/01/03/meet-spanish-artist-alicia-framis-the-first-woman-to-marry-a-hologram Дата обращения : 07.04.2024.
14. Р.И.Дремлюга, О.А.Дремлюга. Искусственный интеллект — субъект права: аргументы за и против. Правовая политика и правовая жизнь. ст.120-125: https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-subekt-prava-argumenty-za-i-protiv
15. Гражданское право,Том I. Учебник Суханова Е.А:https://pravo-olymp.ru /wpcontent/uploads/2014/09/Grazhdanskoe_pravo_v_2t_T_1_pod_red_Sukhanova_E_A.pdf.
16. София (робот) Wikipedia:https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F_(%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82)
17. Корпоративное право: учебный курс (второе издание) (отв. ред. И.С. Шиткина). -КНОРУС, 2015 г. Статья. Организационно-правовые формы на официальном сайте юридической компании Базальт. https://www.basalt.ru/blog/organizacionno-pravovye-formy/.
18. Презентация проекта ООО Дентонс Юроп: https://files.data-economy.ru/Docs/Dentons.pdf
19. Энциклопедия судебной практики: https://base.garant.ru/57591508/.
20. О.А. Ястребов. Правосубъектность электронного лица: теоретико-методологические подходы. УДК:347. ББК:67. DOI:10.24411/2073-3313-2020-10210: https://cyberleninka.ru/article/n/pravosubektnost-elektronnogo-litsa-teoretiko-metodologicheskie-podhody
21. С. С.Чекулаев и М.К.Цырульников. Робот как субъект гражданско-правовых отношений. УДК: 347. ББК: 67. DOI: 10.24411/2073-3313-2020-10210: https://cyberleninka.ru/article/n/robot-kak-subekt-grazhdansko-pravovyh-otnosheniy
22. The EU Artificial Intelligence Act: https://artificialintelligenceact.eu/
23. *Антонов А. А. Искусственный интеллект как источник повышенной опасности*: https://www.consultant.ru/law/podborki/istochnik_povyshennoj_opasnosti_jeto/
24. Соменков С. А. Искусственный интеллект: от объекта к субъекту? DOI: 10.17803/2311-5998.2019.54.2.075-085: https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-ot-obekta-k-subektu

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 908

АКТИВНОЕ УЧАСТИЕ ЖЕНЩИН ХОРЕЗМА В ОКАЗАНИИ ПОМОЩИ ФРОНТУ

Джуманиязова Фируза Джуманазаровна, старший научный сотрудник отдела социальных и гуманитарных наук Хорезмской академии Маъмуна, доктор философии по историческим наукам (PhD)

XORAZM AYOLLARINING FRONTGA YORDAM KO‘RSATISHDAGI FAOL ISHTIROKI

Jumaniyazova Firuza Jumanazarovna, Xorazm Ma’mun akademiyasi ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘limi katta ilmiy xodimi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ACTIVE PARTICIPATION OF KHOREZM WOMEN IN ASSISTANCE TO THE FRONT

Jumaniyazova Firuza Jumanazarovna, Senior Researcher, Department of Social and Humanitarian Sciences, Khorezm Mamun Academy, Doctor of Philosophy on Historical Sciences (PhD)

https://orcid.org/0009-0009-4929-3143
e-mail: jumanazarovafiruza8485@gmail.com

Аннотация: *В статье на основе архивных материалов освещается активное участие женщин Хорезма в оказании помощи фронту, их деятельность в аграрном секторе в годы Великой Отечественной войны, их вклад в обеспечение фронта продовольствием и создание фонда обороны, а также мужество женщин региона в действующей армии.*

Ключевые слова: *война, фронт, продовольствие, фонд обороны, мужество, армия в движении, сельское хозяйство.*

Annotatsiya: *maqolada Xorazm ayollarining frontga yordam ko‘rsatishdagi faol ishtiroki, Ikkinchi jahon urushi yillarida ularning qishloq xo‘jaligi sohasidagi faoliyati, frontni oziq-ovqat bilan ta’minlashga va mudofaa fondini yaratishga qo‘shgan hissasi va harakatdagi armiyada viloyat ayollarining jasoratlari masalalari arxiv materiallari asosida yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *urush, front, oziq-ovqat, mudofaa fondi, jasorat, harakatdagi armiya, qishloq xo‘jaligi.*

Abstract: *The article highlights the active participation of Khorezm women in providing assistance to the front, their activities in the agricultural sector during World War II, their contribution to providing the front with food and creating a defense fund, and the courage of women from the region in the army on the move, based on archival materials.*

Key words: *war, front, food, defense fund, courage, army on the move, agriculture. war, front, food, defense fund, courage, army on the move, agriculture.*

ВВЕДЕНИЕ. В данном контексте необходимо упомянуть о том, что советское правительство осуществляло политику специализации сельского хозяйства всей страны по развитию определённых отраслей, поэтому даже в годы войны в Узбекской ССР, в том числе в Хорезмской области, одной из приоритетных задач, поставленных перед дехканами было увеличение объёмов выращиваемого хлопка – сырца. И разумеется, что выполнение этой задачи

было возложено на сельских женщин. Как это было в промышленности, советское правительство и в сельском хозяйстве инициировало расширение “социалистического соревнования” во время сбора урожая как бы в поддержку движения “пятнадцати тысячников”, мотивируя женщин на ударный труд, что в действительности было стремлением решить проблему системой, основанной на механизме принуждения и эксплуатации. Подобные “соревнования” стимулировали женщин всех регионов республики к “активному участию”, а в последствии эти инициативы и движение “двухсотпроцентщиков” стало обязательным для всех хлопкоробов области.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ. Вышло несколько научных публикаций, посвященных вопросу участия женщин Хорезма в оказании помощи фронту. В них освещались вопросы женского обеспечения продовольствием фронта и тыла, оказания помощи эвакуированным, службы в рядах армии на марше, оказания помощи раненым бойцам. Краткая информация по теме также приводится в материалах Хорезмского областного государственного архива и в книге М.Матниёзова «История Хорезма».

МЕТОДЫ. В исследовании использовались сравнительный анализ данных и статистические методы, основанные на принципах объективности и историчности.

ОБСУЖДЕНИЕ. В Хорезмской области в годы войны не только сельские труженицы и работницы – ударницы проявляли трудовой героизм, но и женщины из числа руководящих кадров, бригадиров звена и учётчиц самоотверженным трудом запечатлели свои имена на страницах истории. Так, всего лишь в течение 1941-1942 годов более 3000 женщин стали трактористками, а 97 – были выдвинуты на руководящую работу. 18 женщин были назначены на должность председателя сельского совета, 8 – председателя колхоза, 358 – заместителя председателя колхоза, 28 – бригадира, 8146 – бригадира звена[1]. К 1943 году по Хорезмской области председателями колхозов работали 81, заместителями председателей – 334, заведующими фермами – 133, бригадирами – 77, звеньевыми (звеном называлась группа работниц в 10-20 человек) – 744 женщины[2].

Кроме того, в 1941-1942 годах из учащейся молодёжи было подготовлено 4400 трактористов, табельщиков и других кадров. Реалии войны требовали постоянного пополнения армии солдатами. Поскольку на фронт отправлялись молодые рабочие и дехкане, то вместо них нужно было готовить новых специалистов. В 1943 году на различных курсах подготовку прошли 11246 человек. А в 1944 году на курсах по разным направлениям профессий обучение прошли 20855 человек, из которых 12734 составляли женщины.

В годы войны нуждами фронта было продиктовано развитие ещё одной важной отрасли сельского хозяйства Узбекистана – шелководства. Как и в других регионах Узбекистана, в Хорезмской области женщины неустанно трудились, чтобы обеспечивать фронт и тыл необходимой продукцией, в том числе таким ценным сырьём, как шёлк – сырец. Так, шелководы колхоза имени Калинина Шаватского района с каждой коробки с личинками шелкопряда смогли получить по 60,7 кг шёлка – сырца. Некоторые женщины – шелководы, например, в Хазараспском районе звено под началом Соры Мурадовой с одной коробки личинок шелкопряда вместо 60 кг сдало государству 130 кг, а звено Нурджан Каримовой колхоза “Кызил Шарк” и звено Хаёт Назаровой колхоза имени Стаханова – по 100 кг шёлка – сырца[3].

Сельские труженики Хорезмского оазиса добились больших достижений в животноводстве и зерноводстве. Архивные документы за 1941 год свидетельствуют о том, что женщины колхозов Ургенчского района достигли высоких показателей в заготовке кормов для зимовки скота. Так, Хаваджан Юлдашева, Рахимаджан Рузиматова колхоза “Юкори дурман” этого же района перевыполнили дневную норму до 150–200%.

Всеми силами стремясь приблизить победу над врагом путём усиления действующей армии, труженики тыла старались произвести как можно больше оружия, продовольствия и

TAMADDUN NURI

обмундирования для Красной Армии. В качестве помощи фронту население начало сдавать в Фонд обороны свои денежные сбережения, золото, серебро и другие ценные предметы, а также выращенную им сельскохозяйственную продукцию. Так, к концу 1941 года в Фонд обороны рабочими Хорезмской области было сдано денежных средств на сумму в 4400 тыс. рублей, в том числе колхозниками – 3600 тыс. рублей. В течение 1941 года от трудящихся области в Фонд обороны поступило 5822 тыс. рублей денежных средств и облигаций государственного займа на сумму в 5545 тыс. рублей. В 1942 году по области в Фонд обороны было собрано 4 млн 99 тыс. 141 рубль и облигаций на сумму в 8 млн 309 тыс. 242 рубля[4]. Всего в военные годы трудящиеся Хорезма сдали в Фонд обороны свыше 50 млн наличных денежных средств.

К концу 1942 года тружениками Хорезмской области в Государственный банк было сдано 19 млн рублей на строительство танковой колонны и эскадрильи самолётов “Колхозник Узбекистана”. С 9 декабря 1942 года по 31 марта 1943 года трудящиеся Хорезмской области на строительство танков, самолётов и другой военной техники собрали дополнительно 21763000 рублей[5].

Сбор тёплой одежды для Красной Армии и отправка её на фронт являлись одной из форм патриотического движения. К концу 1941 года трудящимися области на фронт было отправлено 40 632 штук тёплых вещей. В феврале 1943 года из области на фронт было отправлено свыше 50 тыс. предметов зимней одежды. Вместе с тем население регулярно отправляло на фронт множество посылок с провизией.

В период 1943-1944 годов жителями района была оказана большая помощь в восстановлении и развитии экономики территорий, освобождённых от нацистов и сильно пострадавших в ходе войны. Несмотря на тяжелое экономическое положение в регионе, к концу 1943 года было зафиксировано, что из Хорезма в освобожденные районы было отправлено 130 лошадей, 201 волов, 1446 овец и 675 коз. Кроме того, на фронт отправляли курицу, говядину и яйца[6]. Имеются сведения, что из Хорезмской области было отправлено 7954 центнера зерновой продукции.

Уже 23 июля 1941 года в военный комиссариат Ургенчского района Хорезмской области было подано более двухсот заявлений от добровольцев. День ото дня росло число желающих отправиться на фронт. За несколько дней в военный комиссариат Хорезмской области поступило 1156 заявлений, 147 из которых были от женщин[7].

Извлечённые из архивных документов сведения дают возможность проанализировать боевые подвиги женщин Хорезмской области. Так, архивные фонды отделов по делам обороны Ургенчского, Гурленского, Янгиарыкского, Хазараспского, Багатского и Хивинского районов хранят в себе свидетельства об участии в сражениях Второй мировой войны таких доблестных дочерей Хорезма, как О.Санфирова, Р.Ибрагимова, Ш.Ахмедова, М.Добрыднева, М.Худоярова, Г.Лапина, Ф.Андреева, В.Бандарика, А.Хорламова, Н.Бажанова, Т.Шайхова, В.Зайцева, М.Житина, Н.Антонова, Т.Ульянова, А.Абзалова, М.Фёдорова, Н.Рахимова, Т.Тахакурова, А.Бабкина, Н.Бабина, М.Белоборова, Д.Мостовая, Е.Иванова, А.Сгарекова, Е.Шагалина, М.Чанулина, Н.Бабина, Е.Лашуркина, Н.Грузинская, Е.Лабуркина, Е.Шереебитова и др[8].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Изложены сведения о том, что трудящиеся области в условиях слаборазвитой промышленности и фактически не имея отвечающей требованиям того времени транспортной системы, были вынуждены переводить экономику на военные рельсы, а поскольку основные тяготы легли на плечи женщин, они своим самоотверженным трудом внесли неоценимый вклад в развитие сельского хозяйства, стабилизацию тыла, обеспечение фронта продовольствием, создание Фонда обороны. Однако крайне скудны и фрагментарны сведения не только об участвовавших в боях, но и о выполнявших на фронте множество важных задач девушках Хорезма. Лишь о 102 ушедших на фронт девушках Хорезмской области имеется полная информация, а об остальных сведения

TAMADDUN NURI

очень кратки. Учётные листки 57 вернувшихся с войны хорезмских героинях хранятся в архивном фонде Министерства обороны республики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Матниёзов М. Хоразм тарихи. – Урганч, 2004. – Б.201.
2. Архив Администрации Президента Республики Узбекистан. ф.58, оп.19, д.1032, л.47.
3. Государственный архив Хорезмской област. ф. 622, оп. 1, д. 17, л. 4.
4. Государственный архив Хорезмской област. ф. 30, оп. 1, д. 113, л. 9.
5. Государственный архив Хорезмской области. “Хорезмская правда”. 30 мая 1943 год. – С.3.
6. Государственный архив Хорезмской области. ф. 1, оп.2, д.171(47), л.18.
7. Архив Администрации Президента Республики Узбекистан, ф.58, оп.17, д.738, л.66;
8. Архивный фонд Отдела по делам обороны Янгибазарского района Хорезмской области. №61917.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 904

ХИВА “ИЧАН-ҚАЛЪА” ДАВЛАТ ТАРИХИЙ-МЕЪМОРИЙ МУЗЕЙ ҚЎРИҚХОНАСИНИНГ ФАОЛИЯТИ

Бабожонов Дилмурод Комилович, Хоразм Маъмун академияси ижтимоий-гуманитар фанлар бўлими катта илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

THE STATE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MUSEUM-RESERVE “ICHAN-KALA” IN KHIVA

Babajanov Dilmurad Komilovich, Senior Researcher, Department of Social and Humanitarian Sciences, Khorezm Academy of Mamun, Doctor of Philosophy in History (PhD)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОГО МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА “ИЧАН-КАЛА” В ХИВЕ

Бабаджанов Дилмурад Комилович, старший научный сотрудник отдела социальных и гуманитарных наук Хорезмской академии Маъмуна, доктор философии по историческим наукам (PhD)

https://orcid.org/0009-0007-5449-5984
e-mail: dilmurodbek1602@gmail.com

Аннатоция: *Мақолада Ўзбекистонда 1970 йилларда ташкил қилинган Хива “Ичан-Қалъа” давлат тарихий-меъморий музей қўриқхонасининг ташкил қилиниш тарихига оид ҳужжатлар манбалар ососида баён этилади.*

Калит сўзлар: *Хива, Кўҳна Арк саройи, музей, этнография.*

Abstract: *The article, based on sources, describes the history of the creation of the Khiva State Historical and Architectural Museum-Reserve “Ichan-Kala”, created in Uzbekistan in the 1970s.*

Key words: *Khiva, Kuhna Ark Palace, museum, ethnography.*

Аннотация: *В статье на основе источников описана история создания Хивинского государственного историко-архитектурного музея-заповедника “Ичан-Кала”, созданного в Узбекистане в 1970-е годы.*

Ключевые слова: *Хива, дворец Кухна Арк, музей, этнография.*

КИРИШ. Мақолада “Хива “Ичан-қалъа” давлат тарихий-меъморий музей-қўриқхона фаолиятининг асосий йўналишлари – музей коллекцияларининг тўпланиши, экспозицияларнинг ташкил этилиши ва фаолияти, тарихий-меъморий ёдгорликларни сақлаш, таъмирлаш ва мақсадли фойдаланиш, аҳолига тарғибот ишлари олиб бориш масалалари батафсил таҳлил қилинган.

Ўзбекистон ССР Вазирлар кенгашининг 1969 йил 21 июлдаги 343-сонли қарорига мувофиқ Хива “Ичан-қалъа” давлат тарихий-меъморий музей-қўриқхонаси ташкил қилинган[1]. Музей қўриқхонанинг ташкил қилиниши ва ривожланишига Давлат мукофоти лауреати, халқ рассоми Абдулла Болтаев, адиб ва драматург Юнус Юсупов – Айёмий, журналистлар уюшмаси аъзолари Мадамин Ёқубов, Анвар Исмагилов, Ю.Рўзметов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимлари Т.В.Середа, Собиржон Юсуповлар ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшдилар.

Хива “Ичан-қалъа” давлат тарихий-меъморий музей-қўриқхонаси ташкил этилган пайтда унинг таркибида қуйидаги бўлимлар фаолият кўрсатди: Совет даври бўлими (1920-

1970 йй) – 7 та музей залидан ташкил топган; Тарих даври бўлими (Ибтидоий жамоа тузуми давридан – Хива хонлиги тугагунча –
1920 йил 2 феврал) – 2 та музей зали ва 2 та интерьердан иборат. Табиат бўлими – эски масжид (Оқ масжид) биносида жойлашган ва иккита диарамадан иборат.

Архив ҳужжатларига кўра, сайёҳлар сони йилдан-йилга ошиб борган, сайёҳлик мавсумий эканлигини ҳисобга олсак, музей-қўриқхона бир кунда 10 минг кишига хизмат кўрсатди. Музей-қўриқхонага 1970 йилда 200 минг нафар; 1971 йил 232 минг нафар; 1972 йилда 237 минг 951 нафар; 1973 йилда 238 минг 125 нафар, жумладан, 5357 нафар хорижий сайёҳ; 1974 йилда 289 минг 9 нафар, жумладан 7 минг 3 нафар хорижий сайёҳ ва 1975 йилда 382 минг нафар, жумладан, 8900 нафар хорижий сайёҳ, 1991йилда 100 минг нафар, жумладан 1400 нафар хорижий сайёҳ, 2018 йилда 355 минг нафар, жумладан 144.000 нафар хорижий сайёҳ ташриф буюрган.

Музей-қўриқхонага ташриф буюрадиган маҳаллий сайёҳлар таркибини асосан мактаб ўқувчилари (45%), талабалар (20%), колхозчилар (20%), шунингдек, ишчилар (10%) ва хизматчилар (5%) ташкил этди. Ёш жиҳатидан 7–17 ёш – 45%, 17–30 ёш – 35%, 30–55 ёш – 12% ва 55 ёшдан юқори 8 %[2].

Хива "Ичан-қалъа" давлат тарихий-меъморий музей-қўриқхонасининг қайта шаклланган фонди қуйидаги коллекциялардан ташкил топган. Хива музейи 1920 йилда ташкил этилган, фонд шу даврдан шакллана бошлаган бўлса-да, унинг тўлаконли фондга айланиши, фондни юритиш ишлари 1970-90-йилларда амалга оширилди. Дастлаб фонд ишлари ўз ҳолича, 1968 йилгача Музейлар бошқармаси томонидан ишлаб чиқилган "Музей фондларини ҳисобга олиш бўйича кўрсатмалар" (1947 й.) шу йилдан бошлаб "Асосий фондлар таркиби ҳақида"ги (1968 й.) ҳужжатга асосан юритилди. Барча музейларга ягона намунадаги инвентарь китоблари ишлаб чиқилиб тарқатилган[3].

Музей-қўриқхона ташкил этилгунча, музей фонди Тош ҳовли саройининг ҳарам қисмида жойлашган бўлиб, фонднинг бу даврларга оид инвентарь китоблари сақланмаган. Фақатгина 1943 йилдаги топографик рўйхат сақланиб қолган. "Хоразм тарихий-инқилобий музейи" ягона фонди инвентарь китоблари 1966 йилдан рўйхатга олиниб, шу кунгача амалда юритилмоқда.

1970 йилда Хива "Ичон қалъа" давлат тарихий-меъморий музей-қўриқхонасининг Илмий кенгашида ҳам қуйидаги масалалар кўриб чиқилган: музей-қўриқхонада мавжуд барча экспонатларни музейнинг кирим ва инвентарь китоби орқали қайта текширувдан ўтказиш; барча музей экспозицияларини ёнғин ва қўриқлаш воситалари билан жиҳозлаш; янги экспозициялар ташкил қилинганда меъёрий ҳужжатларга қатъий риоя этиш (ёнғин ва қўриқлаш воситалари, ёпиқ турдаги витриналар), қўйилган талаблар тўлиқ бўлгандагина музей фондидан экспозицияга экспонатлар бериш; музей фондидаги барча қимматбаҳо тошлар ва металлардан ишланган буюмларни рўйхатга олиш ва алоҳида рўйхат асосида зарур вақтда экспозицияларга чиқариш.

Бу ишларнинг бажарилишига шахсан музей директори ва фонд бошлиғи жавобгар эканлиги кўрсатилган ҳамда янги музей низомига киритилиши белгилаб берилди. Шу даврдан бошлаб музейнинг режа ва ҳисоботларида "Илмий – фонд ишлари" деган атама ишлатила бошланди[4].

Хива "Ичан-қалъа" давлат тарихий-меъморий музей-қўриқхонасининг музей фонди жамламалари қуйидагилардан иборат:

Ноёб китоб ва ҳужжатлар тўплами, Фотонегативлар тўплами, Қурол-аслаҳалар тўплами, Археологик топилмалар тўплами, Нумизматика музей-қўриқхона фондидаги жами экспонатларнинг тўртдан бирини ташкил қиладиган тўпламдир, Эсдалик медаллари ва кўкрак нишонлари тўплами, Кулолчилик ва кошинпазлик тўплами, Мис ўймакорлиги тўплами, Мухрлар тўплами, Ёғоч ўймакорлиги буюмлари тўплами, Мармар ўймакорлиги буюмлари тўплами, Заргарлик тўплами, Чинни буюмлар тўплами, Гиламлар тўплами, Чолғу асбоблари тўплами, Тўқимачилик буюмлари тўплами, Либослар тўплами[5].

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ. Ушбу мавзуга оид адабиётларни шартли равишда 4 гуруҳга ажратиш мумкин:

Биринчи гуруҳ – совет даврида яратилган илмий адабиётлар бўлиб, бу асарларда музей тарихи ўша давр руҳида, ўз даври мафкурасига

хизмат қилган ҳолда ёритилган ва у тадқиқотда танқидий нуқтаи назардан ўрганилди.

Иккинчи гуруҳ – Мустақиллик йилларида яратилган адабиётлар бўлиб, улар бугунги кун тарих фанининг янги методологик тамойиллари асосида ёритилаётгани билан аҳамиятга эга.

Учинчи гуруҳ – хорижий адабиётлар ҳисобланади. Хива шаҳри меъморий обидалари ва музей экспонатларига хорижий олимларнинг қизиқиши доимо юқори бўлган. Айниқса, мустақилликдан кейин хорижий илмий тадқиқот ишлари янада фаоллашди.

Тўртинчи гуруҳ – умумий оммабоп адабиётлар бўлиб, уни турли даврларда Хива шаҳрига ташриф буюрган сайёҳларнинг хотиралари, Хоразм, жумладан Хива шаҳри билан боғлиқ тадқиқотлар, давлат арбобларининг ташрифи билан боғлиқ маълумотлар ташкил этади.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ. Тадқиқотда обективлик ва тарихийлик принципи асосида, маълумотларни қиёсий таҳлил этиш ва статистик усулдан фойдалаланилди.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР. “Ичан-қалъа” давлат музей-қўриқхонасини тарихи ва фаолиятини ёритишдан иборат, XX аср ва XXI аср бошидаги Ўзбекистон тарихини, жумладан Хоразм тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. “Ичан-қалъа” давлат музей-қўриқхонасининг фондида сақланаётган буюмлар, архив ҳужжатлари, расм-тасвирларга муҳрланган тарихий воқеалар, музей экспозицияларидаги намойиш қилинаётган асл нусха экспонатлар тарғиботига хизмат қилиб, Ўзбекистон тарихи ва музейшунослик фанларидан дарс жараёнида, амалий машғулотларда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, тадқиқот материаллари Ўзбекистонда илмий-тадқиқот ишлари олиб борадиган мутахассисларга Ўзбекистон тарихига оид ўқув қўлланма ва рисолалар тайёрлашда ёрдам беради.

ХУЛОСА. Хива музейига 1920 йилда расман асос солинган. Хоразм муваққат инқилобий ҳукумати, Хоразм халқ совет республикаси қарори билан ҳудуддаги ноёб буюмлар тўпланди. Музей ишларига маориф нозири Мулла Бекжон Раҳмонов раҳбарлик қилди. Ҳужжатларда Халқ музейида 2000 та экспонат бўлганлиги қайд қилинади. Музей фаолиятини ривожлантиришда Полвонниёз ҳожи Юсупов, Худойберган Девонов, Ҳасанмурод қори Лаффасий ва бошқалар муносиб ҳисса қўшганлар. Музейлар маданият, маориф соҳаларини ривожлантиришга хизмат қилган.

1967 йилда Хива тарихий меъморий музей-шаҳар деб эълон қилинди. 1969 йил 21 июль 343-сонли Ҳукумат қарорига мувофиқ Хива “Ичан-қалъа” давлат тарихий-меъморий музей-қўриқхонаси ташкил қилинди. 1969-1990 йилларда Совет даври бўлими (7 та кўргазма зали), Тарих даври бўлими (2 та кўргазма зали ва 2 та интерьер) ва Табиат бўлими (Оқ масжид ва иккита диорама) Хоразм амалий санъат бўлими (Қози Калон мадрасаси), Аваз Ўтар экспозицияси (Қутлуғ Мурод инок мадрасаси), Абу Али ибн Сино экспозицияси (Олоқулихон мадрасаси), “Хива шаҳри тарихи” экспозицияси (Матпанобой мадрасаси) фаолият кўрсатди. 1977 йилда музей фондидаги 19 мингга яқин экспонатлар қайта рўйхатга олинди.

Ҳозирда “Ичан қалъа” давлат музей-қўриқхонасида 56 та тарихий меъморий иншоот жойлашган, 19 та экспозиция ва бўлимлар фаолият юритади.

Музей-қўриқхона фондида жами 58 минг экспонат, жумладан 36 минг асосий фонд экспонатлар сақланмоқда. Замонавий музейшунослик тамойиллари асосида янги экспозициялар ташкил этилмоқда. Турникет, аудогид, 3D, қўшилган реаллик, QR код, смарт откритка каби янгиликлар жорий этилди[6].

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Хива “Ичан-Қалъа” давлат музей-қўриқхонаси архиви №07. 162 б.
2. Хива “Ичан-Қалъа” давлат музей-қўриқхонаси архиви №07.127-229 б.
3. Музейное дело России / Под общей редакцией Каулен М.Е., Коссовой И.М., Сундиевой А.А. – Москва.
4. Хива “Ичан – Қалъа” давлат музей – қўриқхонаси каталоги. 2-жилд. - Т., 2006. 5-б.
5. Хива “Ичан – Қалъа” давлат музей – қўриқхонаси каталоги. 1-жилд - Т., 2006. 5-б.
6. Д.К.Бабожонов. Ичан-Қалъа” давлат музей-қўриқхонаси тарихи 1920-2020 йиллар. Монография. Урганч, 2024 й.88, 92, 110-бетлар.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:821.112.

VORISIYLIKKA INNOVATSION YONDASHUVNING IJTIMOIY-FALSAFIY MASALALARI

Isroilov Bektosh Erkinovich
Falsafa fanlari nomzodi, dotsent
Samarqand davlat chet tillar unstituti tadqiqotchisi

E-mail: isroilov@gmail.com
Orcid: 0452-0202-0244-356x

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ВОПРОСЫ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА К НАСЛЕДОВАНИЕ

Исроилов Бектош Эркинович
Кандидат философских наук, доцент
Научный сотрудник Самаркандского государственного института иностранных языков

SOCIAL-PHILOSOPHICAL ISSUES OF AN INNOVATIVE APPROACH TO SUCCESSION

Isroilov Bektosh Erkinovich
Candidate of Philosophy, Associate Professor
Researcher, Samarkand State Institute of Foreign Languages

Annotatsiya: *Mazkur maqolada vorisiylikka innovatsion yondashuvning ijtimoiy-falsafiy masalalari yoritilgan. Shuningdek, vorisiylikning falsafiy asoslari, vorisiylikning inson hayotidagi ahamiyatini va uning ta'sirlari, vorisiylik jamiyatning barqarorligi va o'ziga xosligini saqlashga yordam beradigan an'analar, qadriyatlar va me'yorlar kabi bog'lovchi unsurlarning mavjudligini haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *vorisiylik, an'ana, innovatsion yondashuv, falsafa, qadriyatlar tizimi.*

Аннотация: *В статье рассматриваются социально-философские вопросы инновационного подхода к преемственности. В нем также описываются философские основы преемственности, важность преемственности в жизни человека и ее последствия, а также существование связующих элементов, таких как традиции, ценности и нормы, которые помогают поддерживать стабильность и идентичность общества.*

Ключевые слова: *преемственность, традиция, инновационный подход, философия, система ценностей.*

Abstract: *This article discusses the socio-philosophical issues of an innovative approach to succession. It also presents information on the philosophical foundations of succession, the importance of succession in human life and its effects, the existence of connecting elements such as traditions, values, and norms that help maintain the stability and identity of a society.*

Key words: *succession, tradition, innovative approach, philosophy, value system.*

Kirish. Vorisiylikka yangicha yondashuv bilan bog'liq ijtimoiy va falsafiy xarakterdagi muammolarga kirish jamiyatimiz asosini yaratuvchi turli fanlarning o'zaro ta'sirini oddiy tahlil qilishni talab etadi. Globallashuv va innovatsion texnologiyalar bilan bog'liq zamonaviy o'zgarishlar odatiy ijtimoiy tuzilmalar va qadriyatlarni qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda. O'zgarishlarga e'tibor qaratadigan yangi yondashuv mavjud me'yorlar va ijtimoiy o'zaro ta'sir usullarining barqarorligini shubha ostiga qo'yadi. Shu ma'noda, jadal o'zgarishlar sharoitida madaniy, tarixiy va

ijtimoiy elementlarning davomiyligini qanday saqlab qolish mumkinligini tushunish muhimdir. Ushbu masalani muhokama qilish nafaqat oqilona yechimlarni izlashni, balki shaxs va jamiyatning umumiy jarayondagi rolini falsafiy tushunishni ham anglatadi. Shunday qilib, ushbu tadqiqot innovatsiyalar sodir bo‘ladigan ijtimoiy kontekstni anglash uchun zarur bo‘lgan muhim jihatlarni va ularning ijtimoiy sohadagi vorisiylikka ta’sirini aniqlashga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarda vorisiylik - tabiat, jamiyat va inson hayoti hamda tafakkurining doimiy o‘zgarishi, rivojlanishining uzviy bog‘liqligini ifoda etuvchi falsafiy tushuncha ekanligi dalillangan. Vorisiylik o‘tmish merosiga tayangan holda jamiyat taraqqiyotini yuksak bosqichga ko‘tarish va bu jarayonning uzluksizligini ta’minlashga xizmat qiladi. Aynan ana shu bog‘liqlik jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyoti, uning mazmunan takomillashuvini ta’minlaydi. Vorislik jarayonini teran anglash, fan, madaniyat, ma’naviyatning taraqqiyot qonuniyatlarini tahlil qilish, o‘tmishga to‘g‘ri va xolisona munosabatda bo‘lish imkonini yaratadi. Darhaqiqat, inson bilimi va ma’naviyatining yuksalishi jamiyat taraqqiyotining ilk davrlaridan hozirgi kungacha uzluksiz davom etmoqda. Ana shu jarayon mobaynida inson mukammallashib, koinotni zabt etdi, axborotlashgan jamiyatda o‘z imkoniyatlarini namoyon etib, uning misli ko‘rilmagan moddiy va ma’naviy taraqqiyotini ta’minladi. Bu Vorislikning ijobiy xarakterini ifodalaydi. Shu bois, jamiyat hayotining turli sohalarini isloh etish jarayonida vorisiylikni ta’minlash, saqlash va unga amal qilish beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Vorisiylik g‘oyat keng qamrovli tushuncha bo‘lib, u birinchidan, bir tarixiy davr doirasidagi avlodlar aro munosabatlarga asoslansa, ikkinchidan, turli tarixiy davrlarda yaratilgan moddiy boyliklar, ma’naviy qadriyatlar bog‘liqligi va uzluksizligini ifodalaydi. Keyingi yillarda jamiyatimiz hayotining barcha sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlarda milliy qadriyatlarimiz, urf-odat va an’analarimiz, ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan bebaho ilmiy, madaniy-ma’rifiy merosni tiklash, asrab-avaylash va boyitish, avlodlar va ajdodlararo vorislikni ta’minlash masalasiga alohida ahamiyat qaratib kelinmoqda. Bu sa’y-harakatlar jamiyati ma’naviyatining yuksalishi bilan birgalikda zamonaviy talablarga javob beradigan barkamol yoshlarni tarbiyalab voyaga yetkazish, kelajak avlodlarga ozod va obod Vatan qoldirish, vorisiylik rishtalarining yanada mustahkamlanishini ko‘zda tutadi. Vorisiylik ijtimoiy falsafada muhim bo‘lgan g‘oyadir. Zamonaviy yondashuvlarda bu tushuncha yangi ma’nolarga ega bo‘lib, nafaqat barqarorlikni, balki jamiyatning o‘zgarish qobiliyatini ham ta’kidlaydi. Ijtimoiy vorisiylik madaniyat, iqtisodiyot va siyosatdagi o‘zgarishlarni qamrab oladi, bunda yangi texnologiyalar va muloqot usullari eski ijtimoiy-madaniy modellarni qo‘llab-quvvatlashi yoki buzishi mumkin. Ijtimoiy vorisiylik kontekstida innovatsiyalar to‘g‘risidagi fikrlar xilma-xillikni keltirib chiqaradigan progressiv o‘zgarishlar ham mavjud tizimlarga kiritilishi kerakligini tushunishni talab qiladi. Shunday qilib, vorisiylik jamiyatlarning asosiy qadriyatlari va me’yorlariga sodiq qolgan holda davr sinovlariga qanday bardosh berayotganini tushunishning kalitidir.

Zamonaviy yangi usullar ijtimoiy tizimlarning rivojlanishi uchun muhimdir, chunki ular ijtimoiy barqarorlikning yangi yo‘llarini yaratadi. Muloqot texnologiyalari va usullarining tez o‘zgarishi sharoitida jamiyat o‘zaro ta’sirning eski modellarini qayta ko‘rib chiqishi kerak. Ijtimoiy sohadagi yangiliklar, masalan, fuqarolarning ishtirok etishi uchun raqamli platformalardan foydalanish odamlarga qaror qabul qilishda faolroq ishtirok etishga yordam beradi, bu esa ijtimoiy aloqalarni kuchaytiradi. Ammo bunday o‘zgarishlar texnologiyalarga kirish va ulardan noto‘g‘ri foydalanish ehtimoli bilan bog‘liq axloqiy masalalarni keltirib chiqarishi mumkin. Innovatsion yondashuvlar ijtimoiy amaliyotlarni yangilash imkoniyatlarini ochadi, shuningdek, globallashuv davrida o‘zaro ta’sir va mas’uliyat haqida jamiyat oldiga muhim falsafiy masalalarni qo‘yadi. Ularning ijtimoiy tuzilma va madaniy o‘ziga xoslikning barqarorligiga ta’sirini tahlil qilish zarur, bu esa turli fanlar o‘rtasida kompleks yondashuv va muloqotni talab qiladi.

Vorisiylikning falsafiy asoslarini quyidagi tamoyillar orqali tushuntirish mumkin:

1. Tarixiylik tamoyili: Ijtimoiy vorislik tarixning uzluksizligi va avlodlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi. Har bir avlod o‘zidan oldingi avlodlarning tajribasi va bilimlariga tayanadi. Bu tamoyil orqali jamiyatning rivojlanishi va taraqqiyoti ta’minlanadi.

2. Madaniy va ma'naviy uzluksizlik: Ijtimoiy vorislik madaniyat, an'analar, din, san'at va boshqa ma'naviy qadriyatlar orqali shakllanadi. Bu jarayon orqali jamiyatning o'ziga xosligi va milliy kimligi saqlanib qoladi.

3. Ijtimoiy adolat va tenglik tamoyili: Ijtimoiy vorislik jarayonida adolat va tenglik masalalari muhim ahamiyatga ega. Avlodlar o'rtasida resurslar, imkoniyatlar va bilimlarning taqsimlanishi ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi.

4. Taraqqiyot va o'zgarish tamoyili: Ijtimoiy vorislik statik emas, balki dinamik jarayon hisoblanadi. Har bir avlod o'zidan oldingi avlodlarning merosini o'zgartirib, yangi sharoitlarga moslashtiradi. Bu tamoyil orqali jamiyat doimiy ravishda rivojlanadi.

5. Shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyat: Ijtimoiy vorislik shaxslarning o'z avlodlariga nisbatan mas'uliyatini talab qiladi. Har bir inson o'z bilim, tajriba va qadriyatlarini keyingi avlodlarga yetkazish orqali jamiyatning kelajagini shakllantirishda ishtirok etadi.

Vorisiylik inson hayotida juda muhim o'rin tutadi, chunki u orqali har bir shaxs o'zining shaxsiy va ijtimoiy identitetini shakllantiradi, ma'naviy va madaniy qadriyatlarni egallaydi va jamiyatning bir qismi sifatida o'sadi. Bu jarayon insonning hayotiy yo'nalishini belgilashda, uning dunyoqarashini shakllantirishda va ijtimoiy munosabatlarda muhim rol o'ynaydi. Vorisiylikning inson hayotidagi ahamiyatini va uning ta'sirlarini quyidagi jihatlardan ko'rib chiqish mumkin:

Ma'naviy ta'siri. Ijtimoiy vorislik insonning ma'naviy dunyosini boyitadi va uning hayotiy qadriyatlarini shakllantiradi. Diniy e'tiqodlar, axloqiy me'yorlar, insoniy qadriyatlar va ma'naviy an'analar avlodlar orqali uzatiladi. Bu jarayon orqali inson o'zining ichki dunyosini mustahkamlaydi, hayotga ma'no topadi va o'zining maqsad va vazifalarini anglash imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, oila va jamiyatda qadrlangan adolat, mehribonlik, halollik kabi fazilatlar ijtimoiy vorislik orqali keyingi avlodlarga yetkaziladi.

Madaniy ta'siri. Ijtimoiy vorisiylik madaniyatning saqlanib qolishi va rivojlanishida asosiy omil hisoblanadi. Til, adabiyot, san'at, an'a-nalar, milliy bayramlar va urf-odatlar avlodlar orqali davom etadi. Bu jarayon orqali har bir inson o'zining milliy va madaniy identitetini shakllantiradi. Masa-lan, Navro'z kabi milliy bayramlar yoki xalq og'zaki ijodi orqali avlodlar o'rtasida madaniy uzluksizlik ta'minlanadi. Madaniy vorisiylik insonning o'ziga xosligini saqlashga yordam beradi va global dunyoda uning o'ziga xosligini himoya qiladi.

Ijtimoiy ta'siri. Ijtimoiy vorisiylik insonning jamiyatdagi o'rnini va rolini belgilaydi. Oilaviy, professional yoki ijtimoiy meros orqali insonlar o'zlarining ijtimoiy mavqeini shakllantiradilar. Masalan, oilaviy kasb yoki ijtimoiy mas'uliyatlar avlodlar orqali davom etadi. Bundan tashqari, ijtimoiy vorislik orqali jamiyatda barqarorlik va birdamlik saqlanib qoladi. Har bir avlod o'zidan oldingi avlodlarning tajribasidan foydalanadi, bu esa jamiyatning taraqqiyotiga olib keladi.

Shaxsiy rivojlanishdagi ahamiyati. Vorisiylik insonning shaxsiy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. U orqali inson o'zining kelajagini rejalashtirish, o'zining maqsadlarini belgilash va ularga erishish uchun zarur bo'lgan bilimlarni egallaydi. Masalan, ota-onalar tajribasi yoki oilaviy an'analar bolalarning shaxsiy va kasbiy yo'nalishini belgilashda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa. Vorisiylik inson hayotining barcha jihatlariga ta'sir ko'rsatadi. U orqali inson o'zining ma'naviy, madaniy va ijtimoiy identitetini shakllantiradi, jamiyatning bir qismi sifatida o'sadi va kelajak avlodlar uchun meros qoldiradi. Bu jarayon insoniyatning tarixiy rivojlanishini ta'minlaydi va jamiyatning barqarorligini mustahkamlaydi. Ijtimoiy vorislik nafaqat o'tmishni hurmat qilish, balki kelajakni qurish uchun ham asosdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. O'zbekiston Respublikasida chiqarilgan 12 jildli universal milliy ensiklopediya. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.
2. Ворисийлик ва маънавият уйғунлиги. https://arxiv.uz/uz/ documents/ referatlar/ manaviyat-asoslari/vorisiylik-va-manaviyat-uy-unligi.20.09.2019.
3. Асрарова, М. (2025). Философский анализ наследия представителей античности и немецкой классической философии в исследованиях. Международная конференция академических наук, 4(1), 87–90.
4. Soatova N. An'anaviylik va vorisiylik. –T.: Mumtoz so'z, 2019. –B.12.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:811.111.81.12

LINGUOPRAGMATIC FEATURES OF THE CONCEPTS OF "LONELINESS" "(YOLG'IZLIK)" AND «PARTING" (HIJRON) IN UZBEK AND ENGLISH LITERARY TEXTS

Sobirjonova Mukhlisa Sobirjonovna
Senior teacher of Denau Institute of Enterpreneurship and Pedagogy

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТОВ "LONELINESS" (ОДИНОЧЕСТВО) И "PARTING" (РАССТАВАНИЕ) В УЗБЕКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Собиржонова Мухлиса Собиржоновна
преподаватель Денауский институт предпринимательства и педагогики

O'ZBEK VA INGLIZ ADABIY MATNLARIDAGI "LONELINESS" "(YOLG'IZLIK)" VA «PARTING" (HIJRON) TUSHUNCHALARINING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Sobirjonova Muxlisa Sobirjonovna
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

E-mail:
m.sobirjonova11@gmail.com
Orcid: 0009-0003-2361-0557

***Abstract**: Considering the problem of experiencing loneliness, it is worth noting the following: with regard to the emotional component of the experience of loneliness, the mechanism of its realization is the reflection, understanding and subsequent embodiment of this experience in conceptual units. This article is dedicated to the linguopragmatic features of the concepts of "loneliness" and "parting" in uzbek and english literary texts.*

***Key words:** loneliness, linguopragmatics, concept, supersystems, subsystems or parallel systems, "negative feedback", "positive feedback".*

***Аннотация:** Рассматривая проблему переживания одиночества, стоит отметить следующее: что касается эмоциональной составляющей переживания одиночества, то механизмом ее реализации является отражение, понимание и последующее воплощение этого переживания в концептуальных единицах. Данная статья посвящена лингвопрагматическим особенностям концептов «одиночество» и «расставание» в узбекских и английских художественных текстах.*

***Ключевые слова:** одиночество, лингвопрагматика, концепт, суперсистемы, подсистемы или параллельные системы, «отрицательная обратная связь», «положительная обратная связь».*

***Annotatsiya:** Yolg'izlik muammosini ko'rib chiqsak, quyidagilarni ta'kidlash kerak: yolg'izlikning hissiy tarkibiga kelsak, uni amalga oshirish mexanizmi ushbu tajribani konseptual birliklarda aks ettirish, tushunish va amalga oshirishni nazarda tutadi. Ushbu maqola o'zbek va ingliz adabiy matnlarida "yolg'izlik" va "hijron" tushunchalarining lingvopragmatik xususiyatlariga bag'ishlangan.*

***Kalit so'zlar:** yolg'izlik, lingvopragmatika, konseptsiya, supertizimlar, quyi tizimlar yoki parallel tizimlar, «salbiy fikr», «ijobiy fikr».*

TAMADDUN NURI

INTRODUCTION (ВВЕДЕНИЕ/KIRISH). Loneliness is a human feeling, the causes of which depend on both the individual and the situation. The main cause of loneliness is the signs of the situation, which are the events that a person encounters. Loneliness is considered not as a disease, but as a condition that inevitably accompanies a person. However, despite the fact that R. S. Weiss considers loneliness not a pathology, but a state of reaction to life's difficulties, it is still a sign of social failure. This is distinguished by Weiss's orientation towards «social success» as an attribute of the American way of life. B. Mijuskovich, explaining that loneliness is not a pathology, criticizes Weiss's concept and shows the deep existential nature of this phenomenon. It is inherent in the essence of a person, an expression of his self-awareness.

MATERIALS AND METHODS (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD). This statement is important, since a person's ability to overcome loneliness depends on his consciousness. Weiss's study of loneliness has a clinical character. He conducted seminars for divorced and widowed women. This explains many theoretical provisions. The whole system model Based on Miller's systems theory, I. P. Flanders [3], a representative of this model, tried to create a so-called whole system approach. The work of I. G. Miller [4] creates a general conceptual framework that can be used in the study of living systems. This allows you to see the interdependence of different systems, for example, supersystems, subsystems or parallel systems. Stability, as a factor, is a necessary condition for the normal functioning of the body.

The feedback mechanism helps in this. Positive feedback, as well as negative feedback, are components of this mechanism. Positive feedback works to restore a previously given balance. Negative feedback, on the contrary, tends to increase the deviation so that a new balance arises. This interaction is included in the feedback mechanism. I. G. Miller writes that the behavior of organisms occurs within multi-level systems: cell, organ, organism, group [4].

DISCUSSION (ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOKAMA). Undoubtedly, the I. P. Flanders model is well suited to describe many functionally equivalent, but phenomenologically different forms of loneliness [3]. For example, the manifestation of various emotions at a time when a person is experiencing loneliness can be identified as attributes of loneliness. Thus, it becomes possible to analyze the desired and achieved level of social interaction or the failure to establish it. According to this concept, loneliness is considered as a warning system. It is aimed at restoring and stabilizing the existing equilibrium system. This function is carried out using the so-called «negative feedback». With the help of the phenomenon of loneliness, a person can improve the state of equilibrium, since loneliness manifests itself as a motivational force. This function is achieved through the so-called «positive feedback» [1].

For Flanders, loneliness is not a pathological phenomenon. He sees loneliness as a lack of existing balance. This deficiency can be expressed at any system level. This model shows that loneliness is a kind of feedback mechanism, which in principle cannot be corrected. In addition, it contributes to human well-being. Systems theory not only explains the motives of behavior, but also points to some ways to alleviate the feeling of loneliness. It should be said that the conclusions of I. P. Flanders do not have an empirical basis, since they are not based on clinical experience. They give a general idea of Miller's entire system theory. His research does not oppose other concepts, but tries to integrate them into itself. I. P. Flanders' theoretical position has a high heuristic and integrative potential. Cognitive model According to this model, loneliness is considered a subjective phenomenon or a discrepancy between the actual and desired level of social contacts of a person. D. Perlman and L. A. Peplo are its representatives. Researchers believe that perception is a factor that provides a link between lack of sociability and feelings of loneliness. Despite the fact that people experience loneliness painfully, its nature is not pathological. This phenomenon, unlike other concepts, is determined by the assessment of social connections. L. A. Peplo and his colleagues introduced the cognitive dissonance model. This allows us to obtain empirical data based on specific

theoretical concepts. Thus, researchers focused on intrapsychic components [5].

RESULTS (РЕЗУЛЬТАТЫ/NATIJALAR). To date, several points of view can be distinguished in terms of identifying meaningful analogues of the term «loneliness». Building them in accordance with meaningful logic, we can say that the «softest option» is the concept of «loneliness». After this, loneliness should be considered as a two-sided state, then we talk about acute emotional experiences, and the final definition is to reduce the «state of loneliness» to the option of isolation. The concepts of emigration and loneliness are expressed in a multifaceted way in the poetic works of Babur and other creators. Especially in the work of Zahiriddin Muhammad Babur, due to his living far from his homeland, separation, loneliness, alienation are felt. Linguo-culturological research is based on the study of the role of language in different cultures, the form of realization of linguo-cultural units, ensuring compatibility in the translation process, the study of problems in the interaction and intersection of linguistics and cultural studies, and the development of new trends. A concept is a mental concept with a complex structure. In linguocultural research, a concept, as one of the main concepts, serves as a means of describing a holistic, comprehensive image of the world and its components in a linguistic structure [1].

In English, linguistic means of expression reflecting the concept of "loneliness" occupy a significant place in speech. In the phraseological, paremiological, and aphoristic fund of the language, poetic discourses on "parting" prevail. In Uzbek, this concept is used in a wide sense. Loneliness, migration are used in the context of poetic, prose, and folklore genres and have common features. The composition of nuclear lexemes and synonyms that explain the essence of the concepts of "alienation", "separation", "retreat" with the concept of "loneliness" in English and Uzbek languages was determined [2].

The study of linguocultural units in the world, their forms of occurrence in the linguistic landscape of the world were shown on the basis of common and different aspects in both languages. It was determined that stereotypes contain oppositions that are characteristic of two cultures and are completely opposite in content to each other. It was shown through analysis and examples. Linguistic models of lexical units related to the concept of "loneliness" were developed. The linguistic patterns of lexical units included in the conceptosphere of forgiveness, which is actively used in the English language, were identified and substantiated with examples. The conceptosphere of "loneliness" includes the following major spheres: alienation, alienation, separation, and withdrawal, and the lexemes, phrasemes, and paremias included in the remaining conceptospheres originate from these three major spheres;

In the languages being compared, the concepts of "loneliness" and "parting" are psychological processes necessary for people to understand the meaning of life, recognize their identity, and conduct self-examination. Another concept close to the concept of loneliness is alienation, which is included by experts among the spiritual orientations of a person, such as the rejection of values and norms in society, and is considered as a limitation of freedom in the inner spiritual world of an individual. Researchers distinguish two tendencies in analyzing the phenomenon of loneliness: one is loneliness in a negative direction, the other is loneliness in a positive direction.

CONCLUSION (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/XULOSA). Clarifying the issue of the impact of loneliness on a person's lifestyle allows us to analyze loneliness in an antinomic way, on the one hand, as a destructive stage of the personality, and on the other, as a stage of self-awareness as creativity. The diversity of views indicates that the phenomenology and psychological mechanisms of loneliness are currently not sufficiently studied.

REFERENCES (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ADABIYOTLAR RO'YXATI)

1. Bashirova G. S. Lingvokulturologiya: O'zbek va ingliz tillarida lingvokulturologik tadqiqotlar. – Toshkent: Fan, 2012.
2. Bobur Z. M. Boburnoma. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.
3. Flanders I. P. System Approaches to Loneliness. Journal of Clinical Psychology, 46 (1), 1990. – P. 103–115.
4. Miller J. G. Living Systems. – New York: McGraw-Hill, 1978.
5. Peplau L. A., & Perlman, D. Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research, and Therapy. – New York: Wiley, 1982.

6. Sobirjonova, M., & Ubaydullayeva, J. (2024). EXPLORING LINGVOCULTUROLOGY: THE INTERSECTION OF LANGUAGE AND CULTURE. *Interpretation and researches*.
7. Sobirjonova, M., Qayumova, M., Turdalieva, S., & Xayitaliyev, S. (2024). LINGVOKULTUROLOGIYANING SHAKLLANISHIDA KONSEPTNING O ‘RNI. *Interpretation and researches*.
8. Sobirjonovna, S. M., & Xoliqulovna, B. M. (2024). The Concept of “Loneliness” and “Alienation” in the English Language. *Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521)*, *2*(6), 400-403.
9. Weiss, R. S. (1973). Loneliness: The Experience of Emotional and Social Isolation. Cambridge, MA: MIT Press.
10. Xurramovna, U. J., & Sobirjonovna, S. M. (2024). PhD, senior lecturer, Department of Physics, Namangan State University. *Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521)*, *2*(6), 386-388.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 811.111.81.9

LINGUISTIC DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF STEPFATHER IN THE LEXICAL SYSTEM

Kayumova Mohinur Murodullayevna
Teacher of the Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

ЯЗЫКОВОЕ РАЗВИТИЕ КОНЦЕПТА ОТЧИМ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

Каюмова Мохинур Муродуллаевна
Преподаватель института предпринимательства и педагогики Денова

LEKSIK TIZIMDA O‘GAY OTA KONSEPTINING LINGVISIK RIVOJLANISHI

Qayumova Mohinur Murodullayevna
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi

E-mail: m.qayumova26@gmail.com
Orcid: 0009-0000-8527-2846

Annotation. *This article explores the linguistic development of the concept of «stepfather» in the English lexical system. The paper traces the historical evolution of the term «stepfather», analyzing its semantic shifts and role in family discourse. Through a combination of etymological analysis, corpus studies, and historical linguistic research, this paper outlines how the concept of «stepfather» emerged, transformed, and continues to evolve in contemporary English. The study highlights the cultural implications of the term, illustrating how it reflects social changes in family structures, especially in relation to remarriage and blended families.*

Key words: *Stepfather, Lexical Development, Etymology, Family Relationships, Language and Society, Blended Families, Semantic Shifts.*

Аннотация. *В этой статье рассматривается лингвистическое развитие понятия «отчим» в лексической системе английского языка. В статье прослеживается историческая эволюция термина «отчим», анализируются его семантические сдвиги и роль в семейном дискурсе. С помощью сочетания этимологического анализа, корпусных исследований и исторических лингвистических исследований в этой статье описывается, как возникло, трансформировалось и продолжает развиваться понятие «отчим» в современном английском языке. В исследовании подчеркиваются культурные последствия термина, иллюстрирующие, как он отражает социальные изменения в семейных структурах, особенно в отношении повторных браков и смешанных семей.*

Ключевые слова: *отчим, лексическое развитие, этимология, семейные отношения, язык и общество, смешанные семьи, семантические сдвиги.*

Annotatsiya. *Ushbu maqola ingliz leksik tizimida «o‘gay ota» tushunchasining lingvistik rivojlanishini o‘rganadi. Maqola «o‘gay ota» atamasining tarixiy evolyutsiyasini kuzatadi, uning semantik o‘zgarishlarini va oilaviy nutqdagi rolini tahlil qiladi. Etimologik tahlil, korpus tadqiqotlari va tarixiy lingvistik tadqiqotlarning kombinatsiyasi orqali ushbu maqola zamonaviy ingliz tilida «o‘gay ota» tushunchasi qanday paydo bo‘lganligi, o‘zgarganligi va rivojlanishda davom etayotganini tasvirlaydi. Tadqiqot ushbu atamaning madaniy ta’sirini ta’kidlab, uning oila tuzilmalaridagi ijtimoiy o‘zgarishlarni, ayniqsa, qayta turmush qurish va aralash oilalarga nisbatan qanday aks etishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *o‘gay ota, leksik rivojlanish, etimologiya, oilaviy munosabatlar, til va jamiyat, aralash oilalar, semantik siljishlar.*

INTRODUCTION (ВВЕДЕНИЕ/KIRISH). The linguistic evolution of terms reflecting familial roles is an important facet of the broader study of language development. One such term that has undergone significant semantic changes in English is «stepfather». Historically tied to the institution of marriage and family, the term has shifted in both its meaning and usage over time. This article seeks to analyze the linguistic development of «stepfather» within the English lexical system using the IMRaD (Introduction, Methods, Results, and Discussion) framework, providing a comprehensive study of its emergence, shifts, and contemporary usage.

MATERIALS AND METHODS (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD). The research for this paper follows a historical and corpus linguistic approach. First, a detailed etymological investigation is conducted to trace the origin of the term «stepfather» in Old English and its historical usage in family contexts. A corpus analysis is then employed to assess the frequency and context of the word in modern English. Sources such as historical dictionaries, linguistics textbooks, and digital corpora (e.g., the British National Corpus) are examined to track semantic changes. Additionally, sociolinguistic considerations regarding family dynamics and social attitudes toward remarriage are incorporated to understand the term's evolving cultural relevance [1].

DISCUSSION (ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOKAMA). The term «stepfather» originates from Old English, where the component «step-» (meaning «bereft» or «orphaned») was used to describe a man who married a woman with children from a previous relationship. Over time, this compound word evolved to denote a man who assumes a fatherly role in a family despite not being the biological father of the children. The historical trajectory of the term reveals that it initially had a more neutral, functional meaning, referring strictly to the marital relationship between a woman and a man who was not the biological father of her children [6].

In modern English, however, the term «stepfather» carries emotional and relational connotations that extend beyond its literal definition. The data shows that the word is increasingly used within the context of «blended families,» where familial relationships are more fluid and complex. It is also often used in discussions surrounding divorce, remarriage, and the redefinition of familial roles. Moreover, the stepfather's role is not always static; it varies from being a secondary parental figure to an active, primary caregiving role, depending on the family dynamic [2].

The evolution of the term «stepfather» is deeply intertwined with social changes, particularly the rise of remarriage and the formation of blended families. As divorce rates increased in the 20th century, the term began to acquire more significant cultural and emotional meaning. A stepfather may not only fulfill a legal or social role but may also face challenges related to acceptance, bonding with stepchildren, and negotiating the boundaries of familial authority [3].

RESULTS (РЕЗУЛЬТАТЫ/NATIJALAR). The role of the stepfather has been perceived differently across cultures and societies, and the linguistic development of the term reflects these shifting social norms. For example, in some contexts, «stepfather» may imply a more distant, secondary figure, while in others, it may denote a man who is as emotionally invested in the children as a biological father. Thus, the term has expanded beyond its original meaning, incorporating aspects of emotional connection and social recognition into its usage [5].

The term «stepfather» also raises important questions regarding linguistic representation of family structures. As families become more diverse, the lexicon of family roles adapts to reflect this change. Other terms, such as «stepmother», «half-sibling,» and «blended family,» often emerge alongside the term «stepfather,» highlighting the complexity of family relationships in contemporary society. This lexicon not only reflects the changing structure of families but also shapes how individuals understand their roles within those families [4].

CONCLUSION (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/XULOSA). The development of the concept of «stepfather» in the English lexical system demonstrates the dynamic nature of language and its ability to adapt to societal changes. From its early origins as a term denoting a simple marital relationship to its present-day usage, reflecting complex familial bonds and emotional

TAMADDUN NURI

dynamics, the term «stepfather» encapsulates the evolving nature of family structures. The linguistic shifts observed in this study illustrate how language functions not only as a tool for communication but also as a mirror of social transformation. Understanding these linguistic developments contributes to a broader comprehension of how society constructs and navigates the notion of family.

Future research may focus on further examining related terms in the lexicon and their role in shaping societal perceptions of family, kinship, and identity in modern culture.

REFERENCES (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ADABIYOTLAR RO‘YXATI)

1. Abdullaev A. O‘zbek tilining leksikologiyasi – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2005.
2. Crystal David. English as a Global Language. Cambridge University Press. 2003.
3. Hogg Richard M., David Denison. A History of the English Language. Cambridge University Press. 2006.
4. Jumaniyozov R. O‘zbek tilidagi semantik o‘zgarishlar. – Toshkent: Fan, 2012.
5. Rahmonov Z. O‘zbek tilida ijtimoiy leksika. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
6. Sodiqov M. O‘zbek tilida oilaviy munosabatlarni ifodalovchi leksik birliklar. – Toshkent: Akademnashr, 2017.
7. Toshbekov A. Til va jamiyat: leksik tizim. – Toshkent: Sharq, 2014.
8. Murodullayevna, Q. M. (2024). The role of the concept of» step» in language and culture: a linguopragmatic analysis in uzbek and english. Western European Journal of Linguistics and Education, 2(12), 81-84.
9. Sobirjonova, M., Qayumova, M., Turdalieva, S., & Xayitaliyev, S. (2024). Lingvokulturologiyaning shakllanishida konseptning o‘rni. Interpretation and researches.
10. Qayumova, M. (2024). O‘zbek va ingliz tillarida “o‘gay” konseptining lingvopragmatik aspekti. TAMADDUN NURI JURNALI, 11(62), 166-169.

TAMADDUN NURI

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 811.111.81.9

IJTIMOIY TARMOQLARNING TILGA BO‘LGAN TA’SIRINI O‘RGANISH

Mahmudova Umida Ural qizi,
Qarshi davlat universiteti, Ingliz tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti,
Qarshi, O‘zbekiston

EXPLORING THE EFFECTS OF SOCIAL MEDIA ON LANGUAGE

Makhmudova Umida Ural kizi, *Associate Professor*
Karshi state university, Faculty of English Philology,
Karshi, Uzbekistan

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТИ НА ЯЗЫК

Махмудова Умида Урал кизи, *доцент*
Каршинский государственный университет, Факультет английской филологии,
Карши, Узбекистан

ORCID: 0000-0001-8791-8970
umidamahmudova1010@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola hozirgi kunda xalqaro til, ingliz tilining ta’sirini o‘rganishga qaratilgan. Maqola ommaviy axborot vositalarining tilga ta’sirining ijobiy va salbiy tomonlarini ko‘rib chiqadi va tanqidiy baho beradi.*
Kalit so‘zlar: *tilshunoslik, ijtimoiy media, matn, emojilar, Facebook.*
Annotation: *This article is aimed at studying the impact of an international language, which is becoming popular nowadays, on the knowledge of the English language. This article examines the positive and negative aspects of the influence of the media on the language and makes a critical assessment.*
Key words: *linguistics, social media, text, emoji, Facebook.*
Аннотация: *Эта статья направлена на изучение воздействия международного языка, который становится популярным в настоящее время, на знание английского языка. В статье рассматриваются положительные и отрицательные аспекты влияния средств массовой информации на язык и дается критическая оценка.*
Ключевые слова: *лингвистика, социальные медиа, текст, эмодзи, Facebook.*

KIRISH. Bugungi kunda, kommunikatsiya jarayonlari sezilarli darajada soddalashdi va ijtimoiy tarmoqlarga ko‘chib o‘tdi. Hozirgi vaqtda deyarli barcha odamlar ijtimoiy tarmoqlar orqali muloqot qiladilar. Munosabatlar nuqtai nazaridan, internetdagi munosabatlarning yaqinligi va sifatiga oid bahs-munozaralar mavjud.

Ijtimoiy tarmoqlar bugungi yoshlarda juda mashhur va ta’sirchan. Oldingi ommaviy axborot vositalari nazariyalari, jumladan, "Foydalanish va Qoniqishlar" (Uses and Gratifications), "Madaniyatni Tahlil Qilish" (Cultivation Analysis) va "Ommaviy Axborot Muhiti Nazariyasi" (Media Ecology Theory), ommaviy axborot vositalari qanday ishlatilishi va ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini taklif qilgan. Ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi esa mavjud bo‘lgan xulq-atvor va ommaviy axborot vositalari nazariyalariga yangi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Ommaviy axborot vositalari so‘nggi o‘n yillikda jiddiy o‘zgargan. An'anaviy ommaviy axborot vositalari, masalan, televideniye va radio, kontentni bir tomonga tarqatadi, ya’ni kompaniya yoki korporatsiya tomonidan yaratilgan kontentni passiv auditoriyaga taqdim etadi. Bunga qarshi, yangi ommaviy axborot vositalari – ko‘pincha ijtimoiy tarmoqlar yoki interaktiv ommaviy axborot vositalari deb ataladi – foydalanuvchilarga ommaviy axborot vositalarining iste’molchisi va yaratuvchisi bo‘lish imkoniyatini taqdim etadi.

Ijtimoiy tarmoqlardagi interaktivlikka misollar sifatida Instagramda yangi surat joylash, YouTube videoʻga izoh yozish yoki Reddit'da kontentga "qaytarish" (downvote) qilishni keltirish mumkin. Yangi ommaviy axborot vositalari raqamli, koʻpincha manipulyatsiyaga moyil, tarmoq orqali ulashish mumkin, zich, siqilishi mumkin va interaktivdir. Yangi raqamli texnologiyalarning paydo boʻlishi "ma'lumot, tajriba va resurslarni kim boshqarishini asosli tarzda oʻzgartirishni signal beradi". Bu jiddiy oʻzgarishlar va tezkor rivojlanishlar kontekstida, ushbu boʻlimda ijtimoiy tarmoqlar va sogʻliqni saqlash xulq-atvori nazariyasi koʻrib chiqiladi.

Avvalo, ijtimoiy tarmoq nima ekanligini aniqlash zarur. Ijtimoiy tarmoqlar – bu foydalanuvchilarga onlayn muloqot qilish, kontent almashish va oʻz shaxsiy tarmogʻini, ya'ni doʻstlar, hamkasblar yoki tashkilotlar bilan aloqalar oʻrnatish imkonini beruvchi dastur va veb-asboblar majmuasidir. Har bir foydalanuvchi oʻz tarmogʻidan turlicha foydalanadi va har bir sayt uchun "toʻgʻri" deb belgilangan qat'iy qoidalar yoʻq. Foydalanuvchilar ijtimoiy tarmoqlarga doʻstlari bilan suhbatlashish, fikrlar almashish va soʻnggi yangiliklarni bilib olish uchun keladilar. Ular odatda inbox'larini ochib, biror narsa sotib olish niyatida boʻlishmaydi, balki doʻstlar yoki qarindoshlar haqida yangiliklar oʻqish yoki dunyodagi yangiliklarni bilish uchun tashrif buyuradilar. Hatta LinkedIn kabi biznesga yoʻnaltirilgan saytlarda ham toʻgʻridan-toʻgʻri marketing xabarlari kamroq va ehtiyotkorlik bilan yuborilishi kerak. Har qanday saytning asosiy maqsadi, albatta, moliyaviy foyda olishdir. Shuning uchun, ijtimoiy tarmoq reklamalariga faqat "Bu mahsulotni sotib oling" deb qarashdan koʻra, ularni boshqa yoʻllar bilan koʻrib chiqish yaxshi fikrdir. Masalan: • Oʻzingizning ish faoliyatingiz haqida maqola yozing va uni tegishli guruhlar va forumlarda ulashing; Mahsulotingiz haqida eslatma qoʻshishni unutmang. • Ishingiz bilan bogʻliq guruhlarga qoʻshiling va boshqa foydalanuvchilarning sharhlarini kuzating. Kimdir siz javob bera oladigan savol bermoqdami? Agar shunday boʻlsa, unga javob bering va shaxsiy veb-saytingiz yoki blogingizga havola qoʻying. • Ishingiz haqida yangiliklar bormi? Doʻstlaringiz va hamkasblaringizga buni bilishlariga yordam bering! Qisqasi, ijtimoiy tarmoqda faollik koʻrsatsangiz va qoʻshilgan jamoalarni qoʻllab-quvvatlasangiz, eng yaxshi natijalarni koʻrishingiz mumkin. Agar ijtimoiy tarmoqlar haqida koʻproq ma'lumot olishni xohlasangiz, bu haqda koʻplab kitoblar, bloglar va veb-saytlar mavjud boʻlib, ular Google yoki boshqa sevimli qidiruv tizimingiz orqali tezda topilishi mumkin. Ish boshlaganingizdan soʻng, bu oson ekanligini tushunasiz, lekin ba'zan sabr-toqat va diqqatni talab qiladi.

Ijtimoiy tarmoqlarning ingliz tiliga ta'siri haqida gapiradigan boʻlsak, ingliz tili asrlar davomida adabiyot, teatr, kino, matbuot, texnologiya va yangi muloqot usullari ta'sirida rivojlangan. Ijtimoiy tarmoqlar til funktsiyalarini oʻzgartirish, ulashish, oʻzgarishlar va ularni saqlashda asosiy kuchga aylandi[1]. Sotsiolingvistikada va ijtimoiy tarmoqlar boʻyicha empirik tadqiqotlarda, tarmoq muloqotchilari shaxsiy xususiyatlarining ijtimoiy tarmoqlar va til vositalarini amaliyotda qoʻllashdagi oʻzaro ta'siri chuqur tahlil qilinadi[2]. Ijtimoiy tarmoqlar yozuvchini ma'lum bir doiraga qoʻyadigan birinchi muloqot vositasi sifatida koʻrinadi. Facebook deyarli har bir yoshning ijtimoiy tarmoq muloqoti uchun boshlangʻich nuqtasi yoki birinchi saytidir; shu sababli har kuni Facebook ijtimoiy tarmogʻiga kiradigan odamlar soni minglab millionlarni tashkil etadi. Facebook tarmogʻi yangi va noodatiy til yozish uslublariga toʻla. Buning sababi, veb-sayt foydalanuvchilarga qulay, ochiq va lingvistik jihatdan foydalanuvchiga moslashtirilgan boʻlishidir. Facebook – bu amerikalik onlayn ijtimoiy tarmoq boʻlib, roʻyxatdan oʻtgan foydalanuvchilarga individual yoki guruh profillarini yaratish, suratlar, videolar va xabarlar yuklash, doʻstlar topish, turli odamlar bilan tanishish va yangi doʻstlar orttirish imkonini beradi. Facebook 2004-yil 4-fevralda Mark Zuckerberg tomonidan yaratilgan. Uning rivojlanishi davomida, ayniqsa saytni stol kompyuterlari, noutbuklar va smartfonlar kabi keng koʻlamli ulanishlar orqali kirish mumkinligi sababli, ijtimoiy tarmoqlarga katta qiziqish kuzatilgan. Bugungi kunda odamlar ijtimoiy tarmoqlarda vaqt oʻtkazishga va barcha ishlarini onlayn bajarishga odatlangan. Masalan, savdo, biznes, ta'lim, logistika, madaniyat, shou-biznes va boshqa barcha sohalar ijtimoiy tarmoqlardan

[1] Labov, William. 2001. Principles of Linguistic Change (II): social factors. Oxford, UK: Blackwell.

[2] Milroy, Lesley. 1980/1987. Language and Social Networks. Oxford: B. Blackwell.

samarali foydalanmoqda. Ba'zi jihatlardan bu ijobiy o'zgarishlarni va rivojlanishni rag'batlantiradi. 2023-yil yanvar oyidagi natijalarga ko'ra, O'zbekistonda eng ko'p ishlatiladigan ijtimoiy tarmoq Telegram deb tan olingan, ammo biz dunyodagi rivojlangan ijtimoiy tarmoqlarning foydalanuvchilari sonini to'pladik va uni manba sifatida keltiramiz.

Shuni ta'kidlash lozimki, Telegram O'zbekistonda eng ko'p ishlatiladigan va eng xavfsiz ijtimoiy tarmoq sifatida tan olingan, chunki Telegram kanallarining umumiy auditoriyasi 740,990,000 kishini tashkil etadi. Kaplan va Haenlein ijtimoiy tarmoqlarni ularning funktsiyalariga qarab olti turga ajratganlar: birinchi navbatda hamkorlik loyihalari (Wikipedia), bloglar va mikroblog saytlar (Twitter, Tumblr), ijtimoiy tarmoqlar (Telegram, Facebook), kontent hamjamiyatlari (YouTube, Pinterest, Instagram, Vine), virtual o'yin dunyolari (World of Warcraft) va virtual ijtimoiy dunyolar (Second Life)[3]. Bu holat shuni ko'rsatadiki, insoniyat o'z hayotini ijtimoiy tarmoqlarsiz tasavvur qila olmaydi. Bu, albatta, tilga ta'sir qilmaydi va ayniqsa bizning yozma tilimizga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy tarmoqlarda dunyoning lingvistik tasviri g'oyasi Vilgelm fon Gumboldt va neo-Gumboldtistlarning tilning ichki shakli haqidagi qarashlariga borib taqaladi. Gumboldt til va fikrlashning milliy mazmuniga e'tibor qaratgan ilk lingvistlardan biri bo'lib, "har bir xalq uchun turli tillar uning asl fikrlash va idrok organlari hisoblanadi", deb ta'kidlagan. Har bir inson bir xil obyektni o'ziga xos ravishda tasavvur qiladi, bu esa boshqa bir kishining tasavvuriga to'liq mos kelmaydi. Shunday qilib, so'z subyektiv tasavvurlarni o'zida aks ettiradi, ularning farqlari ma'lum chegaralar doirasida bo'ladi, chunki bu so'zlar bir xil til jamoasiga mansub bo'lgan va ma'lum milliy xarakterga va ongga ega bo'lgan kishilar tomonidan ishlatiladi.

Dunyoning lingvistik tasviri — bu tilda aks etgan haqiqat, tilning dunyoni bo'lishi, til birligidan turli darajalar orqali dunyo haqidagi ma'lumotlarning uzatilishidir. Avvalo, ijtimoiy tarmoqlarda, xususan Facebook va Twitterda dunyoning til tasvirini ko'rish mumkin. Masalan, ijtimoiy tarmoqlardagi yangiliklar bo'limida "Faol mavzular" bloki mavjud bo'lib, unda saytdagi eng mashhur hashtaglar ko'rsatiladi. Bunda sayt foydalanuvchilarining menyu havolalarining nomlari ham muhim ahamiyatga ega. Facebook va Twitter: "Home" (mening sahifam), "Groups" (guruhlar/ommaviy), "News feed" (Yangiliklarim), "Saved" (Saqlanganlar), "Notification" (Javoblarim), "Do list of friends" (Do'stlarim), "Followers" (obunachilar), "Followers" (obunalar), "Tweets" (postlar), "Trends" (tematik yangiliklar) va boshqalar. Ijtimoiy tarmoq foydalanuvchisi o'zining "tarmoq" dunyo tasviridir. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlardan tashqaridagi odamlar ularning muloqot kontekstidan chetlatilgan, ular moslashmagan, yangi lingvistik stilistik o'zgarishlarga kirmagan, memlar va qisqartmalarni bilmaydilar, bu esa ba'zida suhbatdoshini tushunishda qiyinchiliklarga olib keladi.

Ijtimoiy aloqalar bilan tanish bo'lgan va bo'lmagan odamlar, hatto ular bir xil avlod yoki ijtimoiy qatlamga mansub bo'lsa ham, fundamental ravishda turli xil muloqotchilar hisoblanadi. Hozirgi vaqtda ijtimoiy tarmoqlarning jonli ingliz tiliga ta'siri juda katta bo'lib, tadqiqotchilar ushbu sohani o'rganish uchun yangi imkoniyatlarni ochmoqda, va bu sohadagi eng muhim yo'nalishlardan biri (shu jumladan, leksikografik tasvirlash nuqtai nazaridan) semantik o'zgarishlarning dinamikasi va sabablari o'rganishdir. Hozirgi kunda ko'plab so'zlarga onlayn muloqotda ishlatiladigan yangi ma'nolar berilgan.

Ko'plab so'zlar World Wide Web doirasida yaratilgan va o'z ta'siri va nufuziga ega bo'lib, Oxford lug'atiga rasmiy ravishda kiritilgan. Bu so'zlardan ba'zilari – selfie, inbox, noob, phablet, derp, photobomb, sext, OMG – kundalik suhbatda shunday keng tarqalganki, biz yangi so'zlarni eski so'zlar bilan birga tilga olamiz. Ular shuningdek, og'zaki suhbatlarimizga kirib bormoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, odamlar minimal darajadagi xabarlarni ishlatishni afzal ko'rsalar-da, zamonaviy avlodning deyarli uchdan biri ijtimoiy tarmoqlarda va rasmiy xatlarida boy lug'atdan foydalanishga moyil bo'lib, bu ularning texnik bilimlar sohasini kengaytiradi. Chunki til Internet muloqotining ta'siri ostida o'zgargan, shuning uchun turli odamlar yozish va gapirish uslubi hamda

[3] Andreas M. Kaplan *, Michael Haenlein, Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media, 0007-6813/$ — see front matter # 2009 Kelley School of Business, Indiana University. All rights reserved. doi:10.1016/j.bushor.2009.09.003

muloqot uslublari bo‘yicha turlicha yondashuvlarga ega.

Emojilar ma’no va belgilar bilan o‘xshashlikka ega. Emoji piktogrammalari biror xarakter yoki psixologik holatni ifodalaydi. Shunday qilib, ijtimoiy tarmoq foydalanuvchisi matnli xabarlarda emojilarni o‘qiyotganda, bu belgilalar yuboruvchining xususiyatlarini aks ettiradi. Emoji barcha ijtimoiy tarmoqlarda (Facebook, Instagram, WA) ishlatiladi va uning ishlatilish chastotasi ortib bormoqda. Ushbu o‘sish, ayniqsa ijtimoiy tarmoqlarda internet foydalanuvchilari sonining o‘sishi bilan bog‘liq. Emotikonlar ko‘plab internet foydalanuvchilari uchun yuz ifodalarining grafik ko‘rsatilishi hisoblanadi. Emotikonlarga o‘xshash bo‘lganlar esa faqat yozuv emas, balki haqiqiy tasvirlardir. Emoji — bu xabarlar va veb-sahifalarda ishlatiladigan ideogrammalar va kulgilardir. Emoji turli janrlarda bo‘lib, ularga yuz ifodalari, umumiy obyektlar, ob-havo, joylar va turlar, hayvonlar kabi turli mavzular kiradi. Emoji'ni ishonchli WA belgisi sifatida kiritish, "kulish va odamlar", "hayvonlar va tabiat", "ovqat va ichimliklar", "faoliyatlar", "sayohat va joylar", "ob'ektlar", "simvollar" va "bayroqlar" kabi ma’no va ifodalar bilan to‘ldirilgan. Har bir emotikonni ta’riflash uning ishlatilish maqsadini ta’kidlaydi. Masalan, kulgan emotikonni va uning ba’zi misollarini ko‘rib chiqaylik. Emoji nomlari uning shaxsiyatini tasvirlaydi. Masalan, "kulgan yuz" emotikoni zavq va xursandchilikni ifodalaydi, shuning uchun foydalanuvchi WA emoji'sini o‘z his-tuyg‘ularini ifodalash uchun ishlatishi mumkin. Emoji nomlari ro‘yxati — bu ifoda qilish maqsadi, bu foydalanuvchining his-tuyg‘ularini ifodalash shakli sifatida konnotatsion ma’nolarni uzatish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu misol sifatida quyidagi jumlada keltirilishi mumkin[4].

Emoji	Ma’nosi
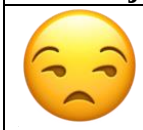	Qoshlari tik turgan qo‘rqoq chehra, g‘ira-shira ko‘zlari yonboshiga qaragan. G‘azab, bezovtalik, g‘azab va ishonchsizlik kabi ma’yus his-tuyg‘ularni keltirib chiqarishi mumkin.
	Ikki qo‘l yurak shaklini yaratadi. Sevgini ifodalash va yordam berish uchun keng tarqalgan.
	Ko‘zlari quvnoq, yonoqlari gullab-yashnagan. Bir qator baxtni, mehrli his-tuyg‘ularni, asosan sevgini ko‘rsatadi. Qizil yuraklarning joylashuvi platformaga qarab farq qilishi mumkin.
	Katta yuzli, baland qoshli va quvnoq ko‘zli yuz, qattiq qichqirganidan ko‘z yosh tomchilab chiqqan. Ko‘pincha biror narsaning baxtli yoki yoqimli ekanligini ifodalash uchun ishlatiladi.
	Ko‘zlari yumilgan, og‘zini biroz ochgan va ko‘k zarbli burb kelayotgan o‘tkir yuz. Yumilgan ko‘z xarakterning uyqusiragan yoki charchaganligini ko‘rsatadi.
	Odatda turli xil ijtimoiy platformalarda jin sirenalari, keng yuzli, qoshlari va ko‘zlari bezovtalangan yuzga o‘xshab siqilgan binafsha yuz. Google qurilmasi qizil rangda, Facebookda esa yashil ko‘zli qora shoxlari bilan ifodalanadi.

Jadval 1. Emoji tavsiflari

[4] https://emojipedia.org/

Ijtimoiy tarmoqlarda odamlar o`rtasidagi o‘zaro aloqalar o‘zining maxsus qoidalari va qonunlari asosida yuz beradigan butun bir marosimdir. Ular ovozdan holi bo‘lib, kontaktni o‘rnatishni soddalashtirish va yozish vaqtini qisqartirishga moyil, lekin o‘rnatilgan til me’yorlarini e’tiborsiz qoldirishga emas. Ijtimoiy tarmoqlar ta’sirida ingliz tilidagi o‘zgarishlarni yaxshiroq tushunish uchun kommunikatsiya sohasidagi nazariy asosiy bilimlar o‘rganildi. Birinchi navbatda, asosiy kommunikatsiya vositalarining xususiyatlari o‘rganildi, ya’ni kommunikatsiyaning ta’rifi, uning ijtimoiy ahamiyati, bu jarayonning tomonlari, asosiy tarkibiy qismlari va ma’lumot uzatish usullari ko‘rib chiqildi. Shuningdek, kommunikatsiya tuzilmasi va nutq faoliyatining tarkibiy qismlari o‘rganildi. Ikkinchidan, ijtimoiy tarmoqlar tilining xususiyatlariga chuqur tahlil o‘tkazildi. Uning asosiy xususiyatlari ommaviylik, vositachilik, majburiy aloqalar sonining ortishi, forma va kommunikatsiya vositalari bilan uning mazmuni o‘rtasidagi qarama-qarshilik va quasi-kommunikatsiyaning faol o‘sishi sifatida belgilandi. Ijtimoiy tarmoqlarda ingliz tilining xususiyatlarini yanada to‘liq va chuqur o‘rganish uchun lingvistikaning asosiy bo‘lim-laridagi o‘zgarishlar ko‘rib chiqildi: morfologiya, leksika va sintaksis. Emoji ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchilar tomonidan an'anaviy ravishda birgalikda ishlab chiqilgan ijtimoiy qoidalar sifatida davom etmoqda (WA).

Matnlardan olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, odamlar barcha noan'anaviy til kodlari yoki yozish tizimlaridan foydalanadilar va kontekstni e’tiborsiz qoldirib, ularning birgalikdagi ta’sirini chetlab o‘tadilar. Ijtimoiy tarmoqlar tilining bunday til va pedagogik og‘ishlari hukumat, ijtimoiy va ta’lim sohalari uchun katta tahdid soladi. Bu, ijtimoiy tarmoqlar innovatsiyasini ehtiyotkorlik bilan ishlatishga chaqiradi. Bu, tilning kommunikatsion qudrati va yoshlarning pedagogik salohiyati bizning dunyo va atrof-muhitimizni rivojlantirish, o‘zgartirish va saqlashda katta ahamiyatga ega ekanligini yodda tutganimizda haqiqatga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Andreas M. Kaplan *, Michael Haenlein, Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media, 0007-6813/$ — see front matter # 2009 Kelley School of Business, Indiana University. All rights reserved. doi:10.1016/j.bushor.2009.09.003
2. Asteroff, J.F. (1987). Paralanguage in electronic mail: A case study. Unpublished doctoral dissertation, Columbia University, New York. 1987
3. B.Danet, LRuedenberg-Wright, and Y.Rosenbaum-Tamari "HMMM...WHERE’S THAT SMOKE COMING FROM?" Writing Play and Performance on Internet Relay Chat. *J. Comput. Mediat. Commun. 2 (4): 0* (*1997*).
4. Milroy, Lesley. 1980/1987. Language and Social Networks. Oxford: B. Blackwell.
5. Nwala, M. A. (2015). Introduction to linguistics: A first course. (rev. edition Port Harcourt: Obisco Nig. Enterprises.
6. Labov, William. 2001. Principles of Linguistic Change (II): social factors. Oxford, UK: Blackwell.
7. Rezabek, Landra L. and John J. Cochenour. “Visual Cues in Computer-Mediated Communication: Supplementing Text with Emoticons.” *Journal of Visual Literacy* 18 (1998): 201-215.
8. Stewart Shapiro, Deborah J. MacInnis, Susan E. Heckler, Ann M. Perez, An experimental method for studying unconscious perception in a marketing context 1999, https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6793(199909)16:6<459::AID-AR2>3.0.CO;2-2
9. Terry *Flew* & Richard *Smith* ARTICLE/CHAPTER TITLE: Mobile New Media JOURNAL/BOOK TITLE: New Media: An Introduction VOLUME: DATE: *2011* . P. 279-289
10. Цветкова Л. С. Нейропсихологическая реабилитация. Речь и интеллектуальная деятельность. М.:Издательство Московского университета, 2001.
11. Широкова Е. А. Практика преподавания иностранных языков на факультете международных отношений БГУ: сборник / Е. А. Широкова. –Вып. II, 2012
12. https://daryo.uz/en/2023/03/23/uzbekistan-ranks-second-in-number-of-telegram-channels.
13. https://emojipedia.org/

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:372.8

LOYIHALASH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJ TAJRIBASI

Alimkulov Jamshid, Chirchiq davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

DEVELOPING PROJECT COMPETENCE: INTERNATIONAL EXPERIENCE

Alimkulov Jamshid, Researcher at Chirchiq State Pedagogical University

РАЗВИТИЕ ПРОЕКТНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Алимкулов Джамшид, исследователь Чирчикского государственного педагогического университета

https://orcid.org/0009-0002-4289-3954
e-mail: jamshid12021988@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada talabalarning loyihaviy faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan zamonaviy pedagogik yondashuvlar tahlil qilinadi. Unda innovatsion ta’lim texnologiyalari va loyiha asosida o‘qitish metodlarining samaradorligi o‘rganilib, talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodiy va tanqidiy tafakkurini shakllantirishga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, mazkur usullarni ta’lim tizimiga samarali joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *loyihaviy ta’lim, innovatsion pedagogika, zamonaviy yondashuvlar, STEAM, raqamli ta’lim texnologiyalari, mustaqil fikrlash, kasbiy kompetensiyalar, amaliy ta’lim, ijodiy tafakkur, ta’lim strategiyalari.*

Abstract: *This article analyzes modern pedagogical approaches aimed at developing students’ project-based activities. It examines the effectiveness of innovative educational technologies and project-based teaching methods, highlighting their impact on fostering students’ independent thinking, creativity, and critical thinking skills. Additionally, practical recommendations are provided for effectively integrating these methods into the education system.*

Key words: *project-based learning, innovative pedagogy, modern approaches, STEAM, digital education technologies, independent thinking, professional competencies, practical education, creative thinking, educational strategies.*

Аннотация: *В данной статье анализируются современные педагогические подходы, направленные на развитие проектной деятельности студентов. Рассматривается эффективность инновационных образовательных технологий и методов проектного обучения, освещается их влияние на формирование у студентов самостоятельного мышления, творческих и критических навыков. Кроме того, представлены практические рекомендации по эффективному внедрению этих методов в систему образования.*

Ключевые слова: *проектное обучение, инновационная педагогика, современные подходы, STEAM, цифровые образовательные технологии, самостоятельное мышление, профессиональные компетенции*, практическое обучение, творческое мышление, образовательные стратегии.

KIRISH. Dunyoning ko‘pgina mamlakatlarida talabalarning muammolarni hal qilish, jamoada ishlash va bilimlarni real hayotda qo‘llash bo‘yicha malakalarini rivojlantirish maqsadida OTM faoliyatida loyihaga asoslangan ta’lim muhim o‘rinni egallamoqda. Quyida loyihaga asoslangan ta’limga xalqaro yondashuvlar va ular talabalarning

ko‘nikmalarini oshirish uchun qanday amalga oshirilganligini ko‘rib chiqamiz.

Dunyoda Finlyandiya davlati o‘zining innovatsion ta’lim tizimi bilan mashhur bo‘lib, mamlakat ta’lim tizimida talabalarga yo‘naltirilgan ta’limga urg‘u beriladi. Finlyandiyada loyihaga asoslangan ta’lim, ayniqsa, o‘rta va oliy ta’limda keng qo‘llaniladi. Finlyandiyadagi o‘qituvchilar talabalarni turli fanlarni o‘zida mujassamlashtirgan loyihalar ustida ishlashga undaydi, bu esa ularga o‘z bilimlarini real muammolarga qo‘llash imkonini beradi. Fin maktablari o‘quvchilar o‘rtasida ijodkorlikni, tanqidiy fikrlashni va hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan. Finlyandiya modeli, shuningdek, baholash amaliyotlarini o‘zida mujassam etgan bo‘lib, unda talabalar loyiha natijalari va o‘quv safari jarayoni asosida baholanadi. Finlyandiya Milliy o‘quv dasturi ko‘pincha mahalliy hamjamiyat va tashkilotlar bilan hamkorlikni o‘z ichiga olgan o‘quv dasturlariga asoslangan loyihalarga asoslangan vazifalarni birlashtirish bo‘yicha maxsus ko‘rsatmalarni o‘z ichiga oladi.

Finlyandiyada baholash jarayoni faqat yakuniy natijaga emas, balki o‘quvchining o‘rganish jarayoniga ham e’tibor qaratadi. O‘quvchilar loyihalarining yakuniy natijasi, shuningdek, ular o‘qish jarayonida qanday ishlaganliklari, jamoada qanday faoliyat ko‘rsatganliklari va o‘rganilgan bilimlarni amaliyotda qanday qo‘llaganliklari baholanadi. Bu yondashuv o‘quvchilarni faqat ma’lum bir bilimni yodlashga emas, balki uni ijodiy tarzda amaliyotga tatbiq etishga undaydi.

AQSHda loyihalash asosidagi ta’lim jarayonida keng qo‘llaniladigan, ayniqsa progressiv maktablar va universitetlarda o‘qitishning samarali yondashuvlaridan biri sifatida tanilgan. Bu metodologiya o‘quvchilarga o‘rganayotgan mavzularini chuqurroq tushunishga, o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llashga va real dunyo muammolariga yechimlar ishlab chiqishga yordam beradi. Loyihalash asosidagi ta’lim yordamida talabalar o‘zlarini o‘quv jarayoniga faol jalb etishadi, o‘zaro hamkorlikda ishlashadi va ko‘plab muammolarni hal qilishda ijodkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

AQShda loyihalash asosidagi ta’limning kengayishi va muvaffaqiyatli qo‘llanishi, xususan New Tech Network va Buck Institute for Education kabi tashkilotlarning yordami bilan, dunyo bo‘ylab boshqa ta’lim tizimlari uchun o‘rnak bo‘lmoqda[3].

Singapur dunyoda o‘zining yuqori raqobatbardosh va akademik yo‘nalishda eng yaxshi ta’lim tizimlaridan biriga ega bo‘lib, u nafaqat akademik bilimlarni, balki talabalarning innovatsion fikrlash, hamkorlik va global iqtisodiyotdagi muvaffaqiyatlari uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni ham rivojlantirishga katta e’tibor qaratadi. Singapurning loyihalash asosidagi ta’limga qarashlari, dunyo bo‘ylab boshqa ta’lim tizimlari uchun o‘rnak bo‘lib xizmat qilmoqda. Singapurning ta’lim tizimi nafaqat akademik darajada kuchli, balki talabalarning tanqidiy fikrlash, hamkorlikda ishlash va innovatsiyalarga tayyor bo‘lishlari uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan. Singapur Ta’lim vazirligi tomonidan qo‘llanilayotgan “Loyiha ishlari” moduli va XXI asr kompetensiyalari talabalarga yuqori darajada tayyorlangan global fuqarolar bo‘lish imkoniyatini beradi. Singapurda loyihalash asosidagi ta’lim metodologiyasi, nafaqat ta’lim tizimining o‘quvchilarga bilimlar berishdagi an’anaviy yondashuvini, balki ularni global iqtisodiyotda muvaffaqiyatli bo‘lishlari uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalar bilan ta’minlashni ham o‘z ichiga oladi[4]. Singapurning “Loyiha ishlari” moduli va 21-asr kompetensiyalariga yo‘naltirilgan ta’lim tizimi, dunyo bo‘ylab boshqa ta’lim tizimlarida ham qiziqish uyg‘otmoqda va ilgari surilayotgan yondashuvlarni o‘rganishga va qo‘llashga yordam bermoqda.

Avstraliya ta’lim tizimi, ayniqsa o‘rta va oliy ta’limda, innovatsion yondashuvlar va amaliy ta’limga katta ahamiyat beradi. Loyihalash asosidagi ta’lim Avstraliyada o‘quvchilarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki real dunyo muammolarini hal qilishda qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini yaratadi. Avstraliya maktablari va oliy ta’lim muassasalarida loyihalash asosidagi ta’lim milliy o‘quv dasturining bir qismiga aylangan va u barcha darajalarda qo‘llaniladi. Ayniqsa, STEM (fan, texnologiya, muhandislik, matematika) sohalarida bu metodologiya keng yoyilgan.

Avstraliya ta’lim tizimida loyihalash asosidagi ta’lim ko‘pincha o‘quvchilarning ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, hamkorlik va muammolarni hal qilish kabi muhim kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan. Loyihalash asosidagi ta’lim yondashuvi, asosan, o‘quvchilarni haqiqiy va amaliy muammolar bilan shug‘ullanishga undaydi. Bu yondashuv talabalarni turli fanlar orqali,

o‘zlarining o‘rganilgan nazariy bilimlarini real dunyo vazifalariga tatbiq etishga yo‘naltiradi.

Kanada ta’lim tizimi, ayniqsa Ontario va Britaniya Kolumbiyasi provinsiyalarida, innovatsion ta’lim yondashuvlarini o‘z ichiga olgan tizim sifatida tanilgan. Bu yondashuvlar o‘quvchilarning nafaqat akademik, balki ijtimoiy va amaliy ko‘nikmalarini ham rivojlantirishga qaratilgan. Ontario provinsiyasida loyihalash asosidagi ta’lim metodologiyasi boshlang‘ich va o‘rta maktablarda keng qo‘llaniladi. Ontario Ta’lim Vazirligi o‘quvchilarga sinfdagi o‘qish va o‘rganishni jamiyatdagi muammolar bilan bog‘lashni, shuningdek, o‘rganish jarayonini o‘quvchilarning kundalik hayotiga moslashtirishni maqsad qilgan. Bu yondashuvni qo‘llash orqali maktablar o‘quvchilarning ilg‘or fikrlash va muammoni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Loyihalar orqali o‘quvchilar, masalan, ijtimoiy, ekologik yoki iqtisodiy muammolarni o‘rganadilar va ularga amaliy yechimlar ishlab chiqadilar[1].

Yuqoridagi xalqaro tajribalar, ayniqsa Avstraliya, Singapur va AQShda, loyihalash asosidagi ta’lim orqali talabalar turli ko‘nikmalarni rivojlantiradilar. Bu ko‘nikmalar, masalan, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy ko‘nikmalar, ijodiy yondashuv, muammoni hal qilish va innovatsion fikrlash kabi hayotiy ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi. O‘zbekiston ta’lim tizimida esa, hali ham ko‘plab maktablarda, ayniqsa, oliy ta’limda, faqat nazariy bilimlarga katta e’tibor berilgan. Biroq, global iqtisodiyotda muvaffaqiyatli bo‘lish uchun talabalar faqat bilimlarga emas, balki bu bilimlarni qanday ishlatishni bilishga ham ega bo‘lishlari zarur. O‘zbekistonda loyihalash asosidagi ta’limni joriy etish orqali, o‘quvchilarda yuqoridagi ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun imkoniyatlar yaratish mumkin. Masalan, talabalar sinfda yoki tashqarida amalga oshiriladigan loyiha ishlari orqali o‘zaro hamkorlikda ishlash, muammolarni hal qilish va ijodiy fikrlashga o‘rgatishlari mumkin. Bu o‘zgarishlar o‘quvchilarga akademik bilimlarni amaliyotga tatbiq etish imkonini yaratadi va ularni ijtimoiy hayotga tayyorlaydi.

Hozirgi kunda yangi O‘zbekistonda oliy ta’limni takomillashtirish sharoitida aniq metodologik asoslarni izlash dolzarb masalalardan biriga aylandi. Pedagogik ta’lim muammolarini tahlil qilish jarayonida metodologik asos sifatida pedagogik loyihalash alohida o‘ringa ega bo‘lishi mumkin.

XULOSA. Xalqaro tajribalarni O‘zbekiston ta’lim tizimiga joriy etish katta imkoniyatlarni yaratadi. Haqiqiy dunyo muammolarini o‘rganish, hamkorlikda ishlash, ko‘nikmalarni rivojlantirish va texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish, talabalar uchun yangicha o‘qish jarayonini taqdim etadi. O‘zbekistonning ta’lim tizimi zamonaviy talablar asosida rivojlanishi uchun loyihalash asosidagi ta’lim yondashuvidan foydalanish, talabalarni real dunyoga tayyorlashda, ularning tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuv ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Madumarov T, Kamoldinov M. Innovatsion pedagogik texnologiya asoslari va uni ta’lim – tarbiya jarayonida qo‘llash. – T.:, Talqin, 2012. – 176 b.
2. Tojiyev M, Alimov A.Ya., Qo‘chqorov D.U. Pedagogik texnologiya –
ta’lim jarayoniga tatbig‘i: o‘quv mashg‘ulotlarining loyihasi. I qism. – T.: Tafakkur, 2010. – 148 b.
3. Махмудов М.И., Ибрагимов Г.И., Чоршамов М.А. Педагогические технологии развития мышления учащихся. – Казань, 1993. – С.88 .
4. Norboyev A. Uzluksiz geografiya ta’limining sifat va samaradorligini oshirish texnologiyasi: monografiya. – T.: 2016.
5. Ro‘zieva D., Usmonboyeva M., Xoliqova Z. Inerfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi. – T.: TDPU, 2013.
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK:37.02

AKMEOLOGIYA TUSHUNCHASI, MAZMUNI VA NAZARIY ASOSLARI

Xaytmetov Raimberdi Kudratulloyevich, Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

CONCEPT, CONTENT AND THEORETICAL BASIS OF ACMEOLOGY

Khaytmetov Raimberdi Kudratulloevich, Independent researcher of Chirchik State Pedagogical University

ПОНЯТИЕ, СОДЕРЖАНИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА АКМЕОЛОГИИ

Хайтметов Раимберди Кудратуллоевич, независимый исследователь Чирчикского государственного педагогического университета

https://orcid.org/0000-0002-6251-0490
e-mail: xaytmetovraimberdi@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada akmeologiya tushunchasi, kelib chiqishi, uning inson hayotidagi o‘rni, inson rivojlanish bosqichlarining kasbga bo‘lgan ta’siri va bo‘lajak o‘qituvchilarda bo‘lajak o‘qituvchining akmeologik kompetentlikka erishish yo‘llari ilmiy nuqtayi nazardan ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *akmeologiya, individual ta’lim, pedagogika, professiya, psixologiya, fizeologiya.*

Abstract: *The article examines the concept of acmeology, its origins, role in human life, the influence of human development stages on the profession, as well as the ways in which future teachers can achieve acmeological competence from a scientific point of view.*

Key words: *acmeology, individual education, pedagogy, profession, psychology, physiology.*

Аннотация: *В статье рассматривается понятие акмеологии, ее истоки, роль в жизни человека, влияние этапов развития человека на профессию, а также способы, с помощью которых будущие учителя могут достичь акмеологической компетентности с научной точки зрения.*

Ключевые слова: *акмеология, индивидуальное образование, педагогика, профессия, психология, физиология.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Davlatimizda rivojlangan ta’lim-tarbiyaga yangicha yondashuvni shakllantirish, shaxsni uning alohida qobiliyatlari, malakalari va qiziqishlari bilan kamol toptirishga ko‘maklashishni nazarda tutadi. Ta’lim tizimida individuallashtirishga erishish uchun turli guruhlardagi talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishi bilan bog‘liq muammolarni hal qila oladigan ta’lim jarayonining zamonaviy modellarini ishlab chiqish zarurligi mavjud. Bu har bir talabaning individual, shaxsiy va subyektiv o‘ziga xosligiga mos keladigan yangi ta’lim yondashuvlarini ishlab chiqishni taqozo etishi mumkin. Ana shu yondashuvlar asosida bo‘lajak mutaxassislarning shaxsiy va kasbiy malakasini oshirishning kompleks tizimlarini ishlab chiqish iqtisodiyotning turli tarmoqlari va ijtimoiy sohalarda kasbiy mahoratni oshirish muammosini hal etishdagi muhim qadamlardan biri hisoblanadi[1].

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston ta’lim tizimi sezilarli o‘zgarishlar bilan ajralib turadi, buning natijasida, birinchi navbatda, innovatsion jarayonlar faollashmoqda. Bugungi kunda ta’lim tizimiga tashqi omillar sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda. Mutlaqo yangi talablar qo‘yiladi, ularning doimiy o‘sishi bir qator global rivojlanish tendensiyalari bilan bog‘liq hisoblanadi, ular quyidagilardan iborat:

- jamiyatimizning rivojlanish sur’atlarini tezlashtirish talabalarni shiddat bilan rivojlanayotgan va birinchi sharoitlarda hayotga tayyorlashni taqozo yetadi;

- xalqaro madaniyatlararo aloqalarning sezilarli darajada kengayishi bilan talabalarning muloqotga kirishish qobiliyatlari va bag‘rikengligi alohida ahamiyatga ega hisoblanadi;

- global muammolarning paydo bo‘lishi va kuchayishi ularni hal etishda yosh kadrlardan zamonaviy tafakkurga ega shaxs bo‘lib yetilishni talab qiladi;

- jamiyatni demokratlashtirish, siyosiy va ijtimoiy tanlash imkoniyatlarini kengaytirish fuqarolarning bunday tanlovga tayyorligini shakllantirish zarurati bilan duch keladi;

- iqtisodiy tizimdagi jadal rivojlanish va ish bilan ta’minlash borasidagi o‘zgarishlar xodimlarning professional malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashga doimiy ehtiyojni paydo qiladi, talabalarning butun hayoti davomida bilim olishga bo‘lgan istagi va qobiliyatini shakllantirishni taqozo etadi [163; 37 b].

ADABIYOTLAR TAHLILI (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ/LITERATURE ANALYSIS). Akmeologiya inson kamolotining turli bosqichlarida inson rivojlanishining hodisalari, qonuniyatlari va mexanizmlarini o‘rganadigan ilmiy fan sohasi sifatida tan olingan, bunda odatda yetuklikka erishishni bildiruvchi ilg‘or bosqichlarga alohida e’tibor beriladi. Fanning asosiy tushunchalaridan biri sanalgan “*akme*” tushunchasi yunoncha ***akme*** *yetuklik, cho‘qqi, kamolot, yuksalish, yetuklik*, **logos** - *ta’limot, fan* degan ma’noni anglatib, “katta yoshli inson rivojlanishi haqidagi fan” degan mazmunni bildirgan. Akmeologiya atamasi, evrilogiya, ergonologiya, refleksologiya kabi sohalar singari ilmiy-amaliy bilimlarga ega bo‘lgan va o‘tgan asrning 20-yillarida paydo bo‘lgan. Akmeologiyada odam kasbiy faoliyat va o‘z hayotini o‘zi belgilash, o‘z-o‘zini rivojlantirish va ijodkorlik qobiliyati, inson hayot faoliyatida subyekt sifatida qarab chiqiladi “Akmeologiya” termini datslab 1928-yil rossiyalik psixolog N.A.Ribnikov tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Insonning ontogenezidan keyingi bosqichlarida rivojlanib boradigan, yetuklik bosqichigacha rivojlanadigan, individual shaxsiy va subyektiv taraqqiyotida ko‘tarilib boradigan cho‘qqini ilmiy maktabning bu namoyandalari ko‘pincha kulminatsiya yoki optimum sifatida ta’kidlagan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Bizning fikrimizcha, bu bo‘lajak o‘qituvchining akmeologik kompetentlikka erishishga intilishini ta’minlaydigan kasbga qaratilgan. A.A.Derkashning fikricha, faqatgina tanlangan faoliyat bilan shug‘ullanadigan odamda haqiqiy professionallik vujudga kelmaydi. Yuqori professionallik garchi ma’lum bir faoliyat sharoitida rivojlangan insonning maxsus qobiliyatlari, shuningdek, tegishli bilim va ko‘nikmalarisiz rivojlanmasa ham, bu mumkin yemas, ammo bunga erishish uchun eng muhim shart bu shaxsning umumiy qobiliyatlarini kuchli rivojlantirish va umumiy o‘zgarishlarni yaratishdir. Insoniy qadriyatlar shaxsning axloqiy tarbiyasini anglatadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). Bo‘lajak o‘qituvchining professionalligi olingan bilimlarni mustaqil ravishda umumlashtirish va tizimlashtirish qobiliyatiga asoslangan pedagogik, psixologik tadqiqot kompetensiyasini birlashtiradi. Pedagogik faoliyat pedagogik va maxsus bilimlarning butun majmuasini, vazifaning o‘zaro bog‘liqligi va uni hal qilish vositalarini sintezlaydi. Bo‘lajak o‘qituvchi faoliyatining o‘ziga xosligi, uning serqirraligi talabadan kasbiy bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishda ko‘p mashaqqatli ishlarni talab qiladi, bu jarayon muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun kasbga barqaror turtki berilishi kerak. Faoliyatning aksiologik mexanizmi alohida ahamiyatga ega bo‘lib, uni tartibga soluvchi sifatida qadriyatlar muammosi, subyekt-obyekt munosabatlari sifatida aksiologik munosabatlarning metodologik mazmunini uzoq vaqt saqlab qoldi.

So‘nggi o‘n yillikda faoliyatning umumiy tuzilishida motivatsiyaning o‘rni quyidagi olimlar: A.N.Leontyev, A.V.Zaporojets, L.I.Bojovich, B.V.Zeygarnik, D.N.Uznadze, O.S.Grebenyuk, V.I.Kovalev, V.YE.Milman, A.Maslou, G.Ollport, K.Rodjers va boshqalar [3] tomonidan faol o‘rganilgan. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, inson uchta yo‘nalishda rivojlanishi mumkin:

1. Doimiy, giperbolik, boshqa odamlar bilan tanishishga tayyorlik.

2. Boshqa odamlardan begonalashish yo‘nalishi bo‘yicha.

3. Shaxsning ichki va ijtimoiy ehtiyojlariga muvofiq ravishda identifikatsiya qilish va ta’minlashning uyg‘un o‘zaro ta’siri.

S.P.Begaliyevaning ta’kidlashisha, akmeologiyaning asosiy natijasi – bu kasbiy mahoratni baholash, insonning mehnat unumdorligini baholashning aniq belgilangan

mezonlarga asoslanishi zarurligidan iborat [4]. Ushbu mezonlar turli sohalardagi mutaxassislar va talabalar uchun farq qilishi kerakligini anglash juda muhimdir. A.A.Bodalev [5] faoliyat cho‘qqilari (“*akme*” ga eng yaqin yoki optimal moment) va keyingi pasayish (“*akme*” dan ketish) bilan tavsiflangan hayot trayektoriyasi bilan birgalikda shaxsning ichki fazilatlari rivojlanishini o‘rganadi. Ushbu ko‘tarilish va pasayishlarni xaritada ko‘rsatish orqali insonning eng yuqori cho‘qqisini yoki hayot “*akme*”sini vizual ravishda aniqlash mumkin.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Demak, bundan xulosa qilishimiz mumkinki, har bir yosh davrlarida shaxsda turli dinamik xususiyatdagi akmeologik rivojlanishni oldindan kuzatish mumkin. G.T.Tillayeva ta’kidlashisha, akmeologiya insonning kasb-hunarni (mutaxassislikni) egallash jarayonida eng yuksak bosqichlarga yetishish muammolarini o‘rganuvchi fan sifatida insonni yuksak cho‘qqiga, kasb-korda mukammallik bosqichida o‘rganish muammolarini o‘rganadi, deb ta’kidlagan [7]. M.M.Kashapov esa, shaxsning yosh davrlaridagi psixik va kasbiy rivojlanish bosqichlarini quyidagi bosqichlarga ajratib o‘rgangan [13]:

I. Kasbgacha bo‘lgan rivojlanish		
1.1.	O‘yindan oldingi rivojlanish	(3 yoshgacha)
1.2.	O‘yin bosqichi	(maktabgacha bolalik 3-7 yoshgacha)
1.3.	O‘quv faoliyatini o‘zlashtirish bosqichi	(7-8 dan 11-12 gacha bo‘lgan yosh)
II. Kasb tanlash davridagi rivojlanish		
2.1.	Optatsiya bosqichi	(hayotga ongli tayyorgarlik, mehnat, kasb yo‘lini rejalashtirish, kasb tanlash davri 13-13 dan 14-18 yoshgacha)
III. Kasbiy tayyorgarlik va kelgusi kasbiy mahoratga erishish davridagi rivojlanish		
3.1.	Kasbiy ta’lim bosqichi	(15-19 dan yoki 16-23 yosh)
3.2.	Kasbiy moslashuv bosqichi	(17-21 dan 24-27 yoshgacha)
3.3.	Kasbiy mahoratning rivojlanish bosqichi	(21-27 dan 45-50 yoshgacha)
3.4.	Kasbiy mahoratni namoyish etish davri	(46-50 yoshdan 60-65 yoshgacha)
3.5.	Sustlashish bosqichi	(61-65 yosh)

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Tillayeva G.H. //Akmeologiya asoslari//. Toshkent: 2014. – Б.86.
2. Толочек, В.А. Современное человекознание. Б.Г.Ананева: состояние и проблемы // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Психологий. 2007. №2.
3. Темир М.М. //Акмеологический подход к развитию профессионального самоопределения старшеклассников// Екатеринбург: 2018. С-56.
4. Бегалиева С.Б. Акмеологический подход – новая парадигма в совершенствовании подготовки будуших специалистов // Успехи современного естествознаний. – 2013. – № 7. – С. 123-126.
5. Бодалёв, А.А. //Акмеология развития человека: феноменология, закономерности, механизмы // Москва: 2007. №3-4.
6. Karimova V.M. //Ijtimoiy psixologiya asoslari.// - T.: 1994. B.98.
7. Tillayeva G.T. Ijtimoiy muhit va yoshlar tarbiyasi.// Toshkent: 2009. B 149.
8. Кашапов М.М. Психология творческого мышления профессионала: монография / Москва: ПЕР СЕ, 2017. - С. 688.

Qabul qilindi: 06.01.2025 Chop etildi: 28.02.2025 UDK: 091.274.112

BIOSFERA VA NOOSFERA: O‘ZARO ALOQADORLIK VA MUAMMOLAR

Panjiyev Suhrob, *Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrasi v.b. dotsenti, falsafa fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)*

БИОСФЕРА И НООСФЕРА: ВЗАИМОСВЯЗЬ И ПРОБЛЕМЫ

Панжиев Сухроб, *Термезский университет экономики и сервиса, Исполняющий обязанности доцента кафедры “Социальных наук” (PhD)*

BIOSPHERE AND NOOSPHERE: INTERCONNECTION AND ISSUES

Panjiyev Sukhrob, *Termez University of Economics and Service, Acting Associate Professor of the Department of “Social Sciences” (PhD)*

E-mail: suhrob.panjiyev@mail.ru
Tel: +998996788788
Orcid: 0009-0004-2448-9047

Annotatsiya: *Maqolada biosfera va noosfera xususida, ularning o‘zaro aloqadorligi, biosfera va noosferaning o‘zaro aloqadorligi doirasida yuzaga kelgan muammolari borasida va bu muammolarni bartaraf etishga oid fikrlar bildirilgan.*

Kalit so‘zlar: *noosfera, biosfera, texnosfera, etosfera, falsafa, fan, bilim, sun’iy yo‘ldoshlar, jamiyat, ekalogik muammo, geologik kuch.*

Аннотация. *В стате изложены взгляды на биосферу и ноосферу, их взаимосвязь, проблемы, возникшие в рамках взаимосвязи биосферы и ноосферы, и пути преодоления этих проблем.*

Ключевые слова: *ноосфера, биосфера, техносфера, этосфера, философия, наука, знание, искусственные спутники, общество, экологическая проблема, геологическая сила.*

Annotation. *In the article, opinions are expressed about the biosphere and noosphere, their interrelationship, the problems that have arisen within the framework of the interrelationship of the biosphere and noosphere, and how to eliminate these problems.*

Key words: *noosphere, biosphere, technosphere, etosphere, philosophy, science, knowledge, satellites, society, environmental problem, geological force.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Bugungi kunda noosfera tushunchasi, uning namoyon bo‘lishi va o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risidagi bahslar to‘xtagani yo‘q. Insoniyat olam sirlarini tobora ko‘proq bilib boraverar ekan, noosferaning xilma-xil qirralarini kashf etish davom etaveradi. Bu esa shu sohadagi bilimlar to‘planishiga, turli dalillarni umumlashtirish, ular asosida falsafiy g‘oyalarni o‘rtaga tashlash uchun keng imkoniyat yaratadi.

Noosferani biosferadan ajralgan, mustaqil mavjud bo‘lgan alohida qobiq yoki borliqqa hech

qanday aloqasi bo‘lmagan sof nazariy qarash sifatida emas, balki biosferaning bir holatdan boshqa holatga o‘tishi, buning natijasida butunlay yangicha sifat kasb etishi sifatida tushunmoq lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Noosfera inson faoliyati, bu faoliyatning fikr va vazifalarini maqsad va insonning fikrlarini bahamjihat harakatlar vositasida umumiy birlashishga jalb qiluvchi insoniyatning fikrlovchi kuchlar va birliklarning butun majmui sayyoramiz evolyusiyasiga ta’sir ko‘rsatadi, uni ko‘p jihatdan belgilaydi. V.I.Vernadskiy noosferaga biosferani va umuman tabiatni o‘zgartirishga qaratilgan inson faoliyati natijasi sifatida yondoshdi. Uning fikricha, Yer atrofida kelib chiqishi antropogen xususiyatga ega bo‘lgan “parda” vujudga keladi, ammo bu ideal soha emas, balki biosferaning rivojlanishidagi muayyan bosqichdir. Bunda odamlarning ongli o‘zgartiruvchi faoliyati amalda mazkur rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi, shu tariqa yuzaga kelgan “aql-idrok sohasi” esa moddiy kuchga aylanadi.

Inson raketalar, sun’iy yo‘ldoshlar, orbital stansiyalar va boshqa kosmik texnikadan foydalanib, tabiiy shakllangan biosfera chegaralaridan tashqariga chiqadi, ayni vaqtda u (inson) shu biosferaning tarkibiy qismi sifatida, u o‘zining hatti-harakati bilan biosfera chegaralarini kengaytiradi. Jamiyat tabiat bilan o‘zaro aloqaga kirishib, biosferaga kirib boradi, uni yangicha mazmun bilan boyitadi va “ijtimoiylashtiradi”. Biosfera ijtimoiy borliq doirasiga tobora kuchliroq “tortiladi”, uning cheksiz rivojlanish va takomillashish jarayoni esa ijtimoiy hayotga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Tabiatning bir qismi bo‘lgan inson mazkur jarayonni to‘xtata olmaydi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ekologik va jamiyatning axloqiy muammolar bir-biridan farqlansa-da, ular mohiyati, kelib chiqish sabablari, bartaraf etish yo‘llari, salbiy oqibatlari jihatidan uzviy aloqadordir. Ushbu muammolarga xos umumiylik, avvalo, butun insoniyatning hayoti shart-sharoitlari, imkoniyatlari va istiqboli masalalaridir. Ikkinchi tomondan, ular u yoki bu darajada hozirgi davrning bosh omili – fan-texnika inqilobi bilan aloqadordir, ya’ni uning oqibatidir. Bu muammolarni hal qilishda, eng avvalo sayyoramizda *etosfera - axloqiy muhit* davrini yaratish muhim ahamiyatga ega.

Bunday muammolarni hal qilish uchun jamiyat hamda “jamiyat-tabiat” sistemasi haqida keng bilimlarga ega bo‘lish talab etiladi. Bu o‘z navbatida falsafiy bilimlarni, fan sohalaridagi yangiliklarni o‘zlashtirishni, shu bilan bir qatorda hayotning qadr-qimmatini chuqur anglashni muayyan axloqiy ideaallarni egallashni talab qiladi.

Noosfera (Aql sohasi)ni anglash unga nisbatan 2 xil munosabatni to‘g‘ri tushunishni taqozo qiladi: uning ijobiy tomonlarini ko‘rsatib, jamiyat taraqqiyotida noosfera bosqichini ijobiy (progressiv) hodisa sifatida deb talqin etish mumkin. Mingyilliklar davomida bilimlar tufayli odamlar an’anaviy jamiyat batomam yangilanib, yangicha madaniy hayot vujudga keldi [1]. Insoniyat taraqqiyotida yozuv, kitob bosish dastgohining kashf qilinishi, buyuk geografik kashfiyotlar radio, televideniye, uyali aloqa vositalari, kosmik uchish apparatlari, sun’iy yo‘ldoshlar xalqaro internet tarmog‘ining yaratilishi inson va jamiyat hayotida mutlaq yangi davrni boshlab berdi. Noosfera qudrati Yer deb atalgan Olamning bir kichik nuqtasida yangi dunyo qiyofasini yarata oldi.

Ayni vaqtda Noosferani salbiy (regressiv) hodisa sifatida talqin etish, uning tabiat va kishilik jamiyati hayotiga keskin va xatarli ta’sir etuvchi jihatlarini ham ko‘rish mumkin.

Aqlning cheksiz quvvati oqibati bo‘lgan bu xavfni, insoniyat ancha kech ya’ni, XX asrning 70-yillari boshlaridagina anglay boshladi. Insoniyat qanday xavf qarshisida turganligini, atrof-muhitga inson faoliyati tufayli yetkazilayotgan zarar qanday natijalarga olib kelganligini yaqqol his etdi. Insonning tabiat imkoniyatlarini va uning rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olmay jadal yuritayotgan xo‘jalik faoliyati, Rim klubining “XXI asr yo‘li” deb atalmish tadqiqotlaridan birida ko‘rsatib o‘tilganidek, Yer yuzida tuproq nurashi, o‘rmonlardan mahrum bo‘lish, baliqlarning haddan tashqari ko‘p ovlanishi, tuzli yomg‘irlar, atmosferaning ifloslanishi, azon qatlamining buzilishi va hokazolarni ro‘y berishiga olib keldi” [2]. Ekologiya o‘zgarishi oqibatida yuz berayotgan tabiiy ofatlar insoniyat hayotiga salbiy ta’sirini ko‘rsatib kelmoqda. Hozirgi kunda odamzot global inqirozlarga ro‘baro‘ turibdi: Yadro urushi xavfi, chuchuk suv zahiralarining tobora kamayib borishi, insoniyat hayoti uchun zaruriy xom ashyo

TAMADDUN

manbalarining tobora kamayib borishi, iqlimdagi o‘zgarishlar, tabiiy ofatlar - bularning hammasi umumbashariy muammolar tobora ko‘payib borayotganidan dalolat beradi. Shu o‘rinda tabiiy birsavol to‘g‘iladi. Bu muammolarni bartaraf etish mumkinmi? Noosfera xayoliy utopiyami yoki insoniyatni asrash strategiyasimi?

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Bu borada, akademik V.I. Vernadskiy noosfera davrining qaror topish mumkinligini asoslab, jahon jamoatchiligi diqqatini quyidagi masalalarga qaratdi: ***Birinchidan,*** mamlakatlararo tezkor aloqa vositalarini isloh qilish va dunyodagi barcha mamlakatlararo aloqalarni mustahkamlash; ***Ikkinchidan,*** biosferada kechayotgan boshqa geologik jarayonlar insonni geologik rolini ortib borayotganini e’tiborga olish va yangi energiya manbalarini izlab topish; ***Uchinchidan***, barcha diniy va irqiy farqlardan qat’iy nazar, odamzot tengligini va axloqiy muhit barqarorligini ta’minlash; ***To‘rtinchidan,*** ichki va tashqi muammolarni yechishga xalq ommasi kuchiga tayanish va ilmiy tafakkur erkinligi ta’minlash; ***Beshinchidan,*** ta’limi tizimini takomillashtirish va xalq farovonligini oshirishning real imkoniyatlarini yaratish; ***Oltinchidan,*** tabiatni oqilona o‘zgartirish va urushlarni ijtimoiy amaliyotdan tamomila chiqarib tashlash.[3]

Noosfera davri uchun qo‘yilgan yuqoridagi parametrlar ma’lum ma’noda hozirgi davrda butun dunyo xalqlari amaliyotida namoyon bo‘layotgani quvonchlidir. Jahonda yadroviy urush xavfiga qarshi kurashish, demokratiya va inson huquqlarini himoya qilish, inson manfaatlari ustunligiga erishish, insonga eng oliy qadriyat sifatida qarash kabilar Yer, hayot, insoniyatning istiqboli uchun katta ahamiyatga ega.

Tabiat kelgusi evolyusiyasini saqlab qolishga uchun aql bilan yondashishi, axloqiy muhit barqarorligini ta’minlashi, inson, insoniyat va tabiat oldidagi burch mas’uliyatini anglashi, noosferaning hayotiyligini ta’minlash omili ekanligini unutmasligi lozim. Darhaqiqat, “Asrlar tutash kelgan pallada butun insoniyat, mamlakatimiz aholisi juda katta ekologik xavfga duch kelib qoldi. Buni sezmaslik qo‘l qovushtirib o‘tirish – o‘z-o‘zini o‘limga mahkum etish bilan barobardir... Tabiat va inson o‘zaro muayyan qonuniyatlar asosida munosabatda bo‘ladi. Bu qonuniyatlarni buzish o‘ta o‘nglab bo‘lmas ekologik muammolarga olib keladi” [3].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, yuzlab asrlar mobaynida inson kichik biologik olam sifatida katta biologik olam ichida, uning bir parchasi, jonli organizmlar podshosi, oqil va hukmron qismi sifatida yashab keldi. XIX asrning oxiridan boshlab, ayniqsa XX asrda u o‘z tafakkur quvvati bilan, ilmiy-texnikaviy yuksalishlar tufayli ana shu biosfera ichida noosferani - texnikaviy muhitni yaratdi. Inson endilikda o‘zi yashayotgan butun boshli sayyoraga ta’sir ko‘rsata boshladi. Yer tarixida inson birinchi marta ulkan geologik kuch bo‘lib maydonga chiqdi. Insoniy tafakkur biosferadagi o‘zgarishlarning asosiy sababiga aylandi.

Binobarin bugungi kunda jamiyat, ekalogiya va etikalogiya muammosi – bu eng avvalo inson muammosi, uning ma’naviy-axloqiy, aqliy-idrokiy dunyosi muammosidir. Insonning tabiatga munosabatining o‘zgarishi, avvalo, insonning insonga munosabatining o‘zgarishini taqozo etadi. Endi inson o‘zi oldidagi va tabiat oldidagi majburiyatlarini anglay boshlashi va atrof muhitga bo‘lgan munosabatini oqilona-axloqiy tartibda olib borishi lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Вернадский В.И. Начало и вечност жизни. – М., 1989. – С.136.
2. Karimov. I.A. O‘zbekiston XXI bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T: “O‘zbekiston” nashr, 1997. – 113 b.
3. Karimov.I. O‘zbekiston XXI bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: “O‘zbekiston” nashr., 1997. – B. 112-113.
4. Panjiyev, S. (2022). The relevance of the philosophical comprehension of truth. Asian Journal of Multidimensional Research, 11(12), 195-197.